

Original

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**ADANA'NIN BÜTÜNCÜL TARİHİ ÇERÇEVESİNDE
ADANA SANCAĞI VAKIFLARININ ANALİZİ
-TÜSOKTAR VERİ TABANINA DAYALI BİR ARAŞTIRMA-**

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN

Mustafa ALKAN

144929

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ

ANKARA-2004

JURİ ÜYELERİNİN İMZA SAYFASI

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Mustafa ALKAN'a ait "ADANA'NIN BÜTÜNCÜL TARİHİ ÇERÇEVESİNDE
ADANA VAKIFLARININ ANALİZİ -TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir
Araştırma-" adlı çalışma, jürimiz tarafından Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'nda
DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan
Prof. Dr. Özer ERGENÇ

Üye
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ (Danışman)

Üye
Prof. Dr. Mehmet ÖZ

Üye
Doç. Dr. Ahmet GÜNEŞ

Üye
Yard. Doç. Dr. Ayhan PALA

ÖNSÖZ

İslâm ülkelerinin sosyal ve ekonomik hayatında çok önemli bir rol oynayan vakıflar, özellikle Osmanlı Devleti'nde, toplumun bütün tabakalarını kapsayacak şekilde kurumlaşarak yaygınlaşmıştır. Vakıflar, eğitim, sağlık ve din hizmetleri başta olmak üzere, toplumun ihtiyacı olan hemen her alanda faaliyet göstermişlerdir. Şehirlerde imâra, kırlarda iskâna öncülük etmişlerdir. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nde son derece önemli olan bu müessese üzerinde son yarım yüzyılda bir takım araştırmalar yapılmıştır. Biz de toplumda hemen herkesi kendi atmosferi içinde kucaklayan bu müesseseyi, hususî özellikleri olan Adana Sancağı'nda araştırma konusu edindik. Ayrıca bu konuyu seçmemizde, Adana-Çukurova bölgesinin TÜSOKTAR projesi kapsamında olması da etkili olmuştur.

Adana, Anadolu şehirleri arasında iklim yapısı, doğal kaynakları ve jeopolitik konumu ile hemen her çağda kavimleri kendine çekmiş, Osmanlı devrinde de önemini sürdürmüştür. Osman Ergin ve Ö. Lütfi Barkan'ın "imaret sitesi" modelinde zikrettiği bir şehirdeki fizikî ve sosyo-ekonomik değişim ve gelişimi Adana'da takip etmek mümkündür. Adana, mimarî tarzı bir tarafa, Osmanlı hakimiyetine geçiş devri ve şehrin inkişâfı bakımından, Sivas ve Erzurum gibi Selçuklu devri şehirlerinden ziyâde, klasik devir Osmanlı şehir modelini yansıtmaktadır. Ayrıca Adana'nın hac ve ipek yolu üzerinde olması ile Türk ve Arap coğrafyaları arasında bulunması da, onun önemini bir kat daha artırmaktadır.

Özetle bu araştırmada, 1353 yılında Ramazanoğlu hakimiyetine, 1516'da Osmanlı hakimiyetine geçen ve 1608 yılına kadar yurtluk-ocaklık statüsü ile eski beyleri tarafından yönetilen söz konusu bölge ve şehirde; vakıflaşma, vakıfların sosyal ve ekonomik hayattaki yeri ve bir şehrin ekonomik ve kültürel yapısıyla inkişâfı incelenmeye çalışılmıştır.

Araştırma boyunca karşılaşılan zorluklar, Osmanlı öncesi arşiv belgelerinin bulunmayışı, vakıfların özerk yönetimlerinden dolayı, kimi vakıfların vakfiyelerine ulaşamayışı, vakıf işlemlerinin düzensizliği ve muhasebelerinin belli periyotlar dahilinde düzenli olarak, hatta bazı büyük vakıfların dışında hiç tutulmayışlarıdır. Bu durum ücretlerdeki değişimi takip etmemizi engellemiştir. Ayrıca Adana ile ilgili bir kaç istisna dışında arşive dayalı araştırmanın olmayışı ve araştırmamızın oldukça uzun bir dönemi kapsaması belge türlerini toplama ve tasnif zorluklarını da

beraberinde getirmiştir. Araştırma içindeki eksiklikleri, bu temel çalışmadan hareketle ilerde yapılacak başka araştırmalarla gidermek mümkündür.

Son olarak öncelikle araştırma konusunun belirlenmesinde ve çalışmanın her safhasında, gerek ufukumuzu açan araştırmalarıyla ve gerekse uyarılarıyla rehberlik eden değerli Hocam Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız'a şükranlarımı arz etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca araştırmam sırasında her zaman tecrübelerinden istifade ettiğim Hocam Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprman'a, tezin yazım aşamasında bize gösterdiği hoşgörü sebebiyle bölüm başkanımız Prof. Dr. E. Semih Yalçın'a, şehir tarihi araştırma ve tecrübelerinden istifade ettiğim hocamız Prof. Dr. Özer Ergenç'e, verilerin bilgisayar veri tabanına yüklenmesinde ve sorgulanmasında her zaman yardımcı olan hocamız Doç. Dr. Ramazan Acun'a, Adana üzerine yaptığı çalışmalarını ve tecrübelerini benimle paylaşan hocamız Doç. Dr. Yılmaz Kurt'a, tez takip komisyonu toplantılarında katkıda bulunan ve tezi dikkatle okuyan hocalarımız Doç. Dr. Ahmet Güneş'e ve Yard. Doç. Dr. Ayhan Pala'ya, Evkâf Nezâreti'nin 1327/1909 yılı bütçesi verilerini görmemi sağlayan ve bu verileri benimle paylaşan Yard. Doç. Dr. Oktay Özel'e, tecrübelerinden ve araştırmalarından istifade ettiğim, Yazarlar Birliği Başkanı, vakıf araştırmacısı Dr. Nazif Öztürk'e, araştırmamın bazı bölümlerini okuyup tashih eden arkadaşlarım Dr. Altan Çetin'e, Dr. Şennur Şenel'e, araştırmayı baştan sona okuyup tashih eden Murat Lüleci'ye, TÜSOKTAR araştırma grubuna, eski Adana'nın şehir haritasını benimle paylaşan Çukurova Üni. Mimarlık Mühendislik Fakültesi Öğrt. Gör. F. Duygu Saban'a, Adana'dan Avukat dost İsmail Arısoy'a, VGM Kültür Tescil Dairesi Başkanlığı Şube Müdürü Tahsin Türker'e, arşiv ve kütüphane çalışanlarına müteşekkirim. Ayrıca tezi baştan sona defalarca okuyan eşim Melek Alkan'a ve çalışmanın zorluklarını benimle yaşayan çocuklarım Mehmet Kutalmış ve Esra Nur'a da sonsuz teşekkürler.

Ankara-2004

Mustafa Alkan

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
KISALTMALAR	IX
HARİTA, TABLO VE ŞEKİLLERİN ÇİZELGESİ	XI

GİRİŞ

KONU, YÖNTEM, KAYNAKLAR

I. KONU	1
II. YÖNTEM	3
III. KAYNAKLAR	10
A. Arşiv Kaynakları	10
B. Arşiv Dışı Kaynaklar	18

BİRİNCİ BÖLÜM

ADANA VAKIFLARINA GENEL BİR BAKIŞ

I. KRONOLOJİK DAĞILIM	20
II. VAKIFLARIN KATEGORİZASYONU	26
III. COĞRAFÎ DAĞILIM	29
A. HAYRÂT	34
1. Şehirdeki Hayrât Kurumları	37
2. Kır Bölgelerindeki Hayrât Kurumları	39
3. Sancak Dışındaki Hayrât Kurumları	45
B. AKAR	47
1. Şehir Merkezi	47
2. Kır Merkezi	51

IV. AKARLARIN MÜLKİYETİNİN MENŞE'İ	56
1. Sahih Vakıflar	57
2. İrsâdî Vakıflar	59

İKİNCİ BÖLÜM

VAKIF KURUCULARI VE SOSYAL STATÜLERİ

I. Meslek ve Statüleri	62
A. Askerîler	67
B. Reâyâ	75
II. Kurucuların İsimleri	80
III. Kurucuların Lâkapları	85
IV. Kurucuların Unvanları	88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖZERK YÖNETİMDEN DEVLET YÖNETİMİNE

I. ÖZERK YÖNETİM	90
A. Adana Vakıflarının İdaresi	90
B. Adana Vakıflarının Denetimi	101
C. Usulsüzlükler	106
II. DEVLET YÖNETİMİ	109
A. Adana Evkâf Müdürlüğünün Kuruluşu	109
Ba. Adana Evkâf Müdürleri	115
Bb. Müdürlerin Görevleri ve Zimmet Usulsüzlükleri	119
C. Evkâf Kâtibi	121
D. Evkâf Çuhadarı	123
III. VAKIFLARIN ZAPTEDİLMESİ	124
A. Mazbût Vakıf	125

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ADANA VAKIFLARININ EKONOMİK YAPISI

I. GELİR KAYNAKLARI	129
A. Gayrimenkuller	131
1. Tarım İşletmeleri	132
2. Meskenler	148
3. İktisadî Kuruluşlar	152
a. Ticarî Binalar	152
b. Sanayi İşletmeleri	163
4. Madenler	169
B. Menkuller	170
1. Hayvan Türleri	170
2. Para Vakıfları	173
II. ADANA VAKIFLARININ BEŞ YILLIK GELİR BİLANÇOSU (1281-1289/1864-1872)	175
III. İŞLETME USULLERİ ve ÖŞÜR	178
A. İŞLETME USULLERİ	178
1. Doğrudan Tasarruf	178
2. İcâre (=Kira)	179
3. Faiz/ İstirbâh	183
4. Diğerleri	185
B. ÖŞÜR	185
IV. GİDERLER	186
A. İmâr ve Tamirât Giderleri	186
B. Hizmet Giderleri	192
1. Cihât-Personel Giderleri	192
2. Aydınlanma ve Döşeme Giderleri (Harc-ı Lâzıme)	193
3. İmaret Giderleri	194
4. Diğer Giderleri	195

V. VAKIFLARIN ADANA EKONOMİSİNDEKİ YERİ

198

BEŞİNCİ BÖLÜM

ADANA VAKIFLARININ TOPLUM HAYATINDAKİ YERİ

I. İbadet ve Eğitim Kurumları	203
A. İbadet Öncelikler	203
B. Tasavvuf-Tarikat Kurumları	213
C. Eğitim-Öğretim Kurumları	224
II. Sağlık ve Sosyal Yardım Kurumları	238
A. Sağlık Kurumu/Hastahane	239
B. Sosyal Yardım Kurumları	241
III. Bayındırlık ve Belediye Kurumları	251
A. Ulaşım ve Konaklama	251
B. Su Kurumları	253
C. Temizlik ve Diğerleri	256
IV. Aile Vakıfları (Sosyal Güvenlik)	258

ALTINCI BÖLÜM

VAKIF VE ŞEHİR: ADANA ÖRNEĞİ

I. ADANA’NIN KONUMU	262
II. ADANA’NIN FİZİKİ YAPISI	262
A. Kale	263
B. Mahalle	267
1. Kültürel Coğrafya ve Mahalleler	270
a. Mescid-Mahalle İlişkisi	270
b. Külliye Mahalle İlişkisi	280
c. Medrese, Mekteb-Mahalle İlişkisi	284

d. Tekke-Mahalle İlişkisi	285
2. Ekonomik Coğrafya ve Mahalleler	286
a. Çarşı-Mahalle İlişkisi	286
b. Han, Hamam ve Çeşme-Mahalle İlişki	289
c. Saray, Köşk, Adana Evleri ve Şehir	290
 SONUÇ	 298
 KAYNAKLAR	 302
 EKLER	 349
Ek 1a: Adana Merkezdeki Camiler	349
EK 1b: Adana Merkezdeki Camilerin (Ek 1a’da Görülen) Mahalle Olarak Şehir Planındaki Yerleşimi	351
Ek 2: Nahiye, Köy, Mevzi ve Yaylalardaki Camiler	352
Ek 3a: Adana Merkezde Kurulan Mescidler	358
Ek 3b: Adana Merkezdeki Mescidlerin (Ek: 3a’da Görülen) Mahallelere Göre Şehir Planı Üzerindeki Yerleşimi	361
Ek 4: Nahiye, Köy, Mevzi ve Yaylalardaki Mescidler	362
Ek 5a: Adana Sancağındaki Mektepler	365
Ek 5b: Adana’daki Mekteplerin (Ek 5a’da Görülen) Mahallelere Göre Şehir Planındaki Yerleşimi	367
Ek 6a: Adana Sancağındaki Medreseler	368
Ek 6b: Adana Merkezdeki Medreselerin (Ek 6a’da Görülen) Mahallelere Göre Şehir Planında Yerleşimi	370
EK 7a: Adana Sancağındaki Tekke-Zâviye, Hücre ve Türbeler	371
EK 7b: Adana Merkezdeki (EK 7a’da Geçen) Tekke-Zâviye, Hücre ve Türbelerin Mahallelere Göre Şehir Planındaki Yerleşimi	372
EK 8a: Adana’daki Vakıf Hanlar	373

EK 8b: Adana’da Merkezde Vakfedilen Hanların (EK 8a’da Görülen) Mahallelere Göre Şehir Planında Yerleşimi	374
EK 9a: Adana Sancağındaki Vakıf Hamamlar ve Adana Merkezdeki Vakıf Çeşmeler	375
EK 9b: Adana Merkezdeki (EK 8a’da Görülen) Hamamlar ile Vakıf Çeşmelerin Şehir Planındaki Yerleşimi	376
Ek 10: Adana Bölge Müdürlüğü Yönetimi Altında Bulunan Hayrât Vakıf Taşınmazlar	377
ÖZET	378
ABSTRACT	379

KISALTMALAR

AB	: Anadolu Başlar
a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.m	: Adı geçen makale
a.g.t	: Adı geçen tez
AŞS	: Adana Şer'iye Sicilleri
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ED.	: Evkâf Defteri
Esas	: Esas Defteri
EV.	: Nezaret Sonrası, Evkâf Defterleri
EV.HMH.	: Nezaret Öncesi, Evkâf Defterleri
HD/Hurufat	: Hurufat Defteri
HRM	: Haremeyn
İA.	: İslâm Ansiklopedisi
İÜEFTD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
KES	: Küçük Evkâf Sâlis
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MA	: Mücedded Anadolu
MK-YB	: Milli Kütüphane-Yazmalar Bölümü
MM	: Atik Maraş ve Anadolu Muhasebe
MV	: Müstakil Vakıf Defteri
nu.	: Numara
OA.	: Osmanlı Araştırmaları
OTAM	: Akara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
ŞD	: Şurâ-yı Devlet Evkâf
s.	: Sayfa
TD	: Tapu Tahrir Defteri
TTK	: Türk Tarih Kurumu

TTT, KVE	: Türk Tarık Kurumu, Kùltür Varlıkları Envanteri
VD.	: Vakıflar Dergisi
VRA	: Vakfiye-i Rumeli ve Anadolu Ùlâ
vs.	: Vesâir
VGMA	: Vakıflar Genel Mùdùrlùğù Arşivi
YTD	: Yeni Tescil Defterleri

HARİTA, TABLO VE ŞEKİLLER

HARİTA

Harita 1: Adana Sancağı Haritası	32
Harita 2: Vakfiyelere Göre Adana Sancağı Kırında Hayrâtın Dağılımı	44
Harita 3: Vakfiyelere Göre Adana Sancağı Kırında Akarâtın Dağılımı	55

TABLolar

Tablo 1: Adana Vakıflarının Kronolojik Dönemlere Göre Dağılımı	22
Tablo 2: Kuruluş Amacına Göre Adana Vakıflarının Dağılımı	27
Tablo 3: Vakıfların Amaçlarının Kronolojik Dönemlere Göre Dağılımı	28
Tablo 4: Adana'da Kurulan Vakıfların Değişik Dönemlerdeki Coğrafi Dağılımı	33
Tablo 5: Hayrî ve Yarı-ailevî Vakıfların Hayrât Durumlarına Göre Dağılımı	35
Tablo 6: Adana'da Kurulan Hayrâtın Coğrafi Merkezlerle Göre Dağılımı	36
Tablo 7: Adana Şehir Merkezinde Kurulan Hayrâtın Dağılımı	37
Tablo 8: Adana Kır Coğrafyasındaki Hayrâtın Dağılımı	40
Tablo 9: Adana Sancağının Kır Coğrafyasında Hayrâtın Dağıldığı Mekânlar	42
Tablo 10: Kırda Hayrâtın Hizmet Alanlarının Dağılımı	43
Tablo 11: Giderleri Adana'daki Vakıflarca Karşılana Sancak Dışındaki Hayrât Kurumları	46
Tablo 12: Adana Kazasındaki Akarların Toplu Bilançosu	47
Tablo 13: Adana'nın Mahallelerinde Akarların Yüzyıllara Göre Dağılımı	49
Tablo 14: Adana Kazasındaki Akarların Toplu Bilançosu	51
Tablo 15: A Sahih Vakıf Kategorisindeki Akarların Menşe'inin Dağılımı	58
Tablo 16: İrsâdî Vakıf Akarlarının Dağılımı	59
Tablo 17: Mesleği Belli Olup-Olmayışına Göre Vakıf Kurucularının Dağılımı	64

Tablo 18: Cinsiyetlerine Göre Vakıf Kurucularının Dağılımı	66
Tablo 18: Meslekleri Belli Olan Kurucularının Meslek Gruplarına Göre Dağılımı	66
Tablo 20: Mesleği Belli Olan Kurucuların Meslekî Açılımı	67
Tablo 21: 19. Yüzyılda Köylerde Kurulan Vakıfların Kurucuları	76
Tablo 22: Vakıf Kurucularından Erkek İsimlerinin Dağılımı	82
Tablo 23: Vakıf Kurucusu Kadın İsimlerinin Dağılımı	84
Tablo 24: Adana'da Vakıf Kurucularının Lâkaplarının Dağılımı	85
Tablo 25: Vakıf Kurucularının Unvanlarının Dağılımı	89
Tablo 26: Adana Vakıflarında 1. ve 2. Nesil Tevliyet Görevlilerinin Dağılımı	91
Tablo 27: Kurucusunun Kendisi Müteveli Olan Vakıfların İkinci Nesil Mütevellilerinin Dağılımı	92
Tablo 28: İkinci Nesil Müteveli Tayin Edilen Evlad ve Akrabaların Dağılımı	93
Tablo 29: Neslin Bitmesi Sonrası Hayrât Görevlilerine Şart Koşulan Mütevelliliğin Dağılımı	94
Tablo 30: Mütevellî Değişikliği Sebeplerinin Dağılımı	95
Tablo 31: 133 Vakıfta Geçen Müteveli Niteliklerinin Dağılımı	98
Tablo 19: Adana'da Vakıflarının Yönetim ve Denetiminde Görev Alan Kişilerin Akçe Olarak Yevmiyeleri	100
Tablo 33: Adana'daki Vakıf Nezâretleri	104
Tablo 34: Adana Evkâf Müdürleri ve Muhasebecileri 1845-1914	116
Tablo 35: Adana'daki Mülhak Vakıflar	128
Tablo 36: Adana Vakıflarının Gelir Kaynaklarının Yüzyıllara Göre Dağılımı (1517-1923)	130
Tablo 37: Ramazanoğlu Vakfı Mezra'alar ve Yıllık Gelirleri	138
Tablo 38: Ramazanoğlu Hanlarının Bazı yıllardaki Gelirleri	157
Tablo 39: Vakıf Dükkanlarında Faaliyet Gösteren Esnaflar	162

Tablo 40: Adana Sancağındaki Hamamların Belirli Yıllara Göre Gelirleri	168
Tablo 41: 1281-1289/1864-1872 yıllarında Adana Vakıflarının Beş Yıllık Gelir Bilançoları	177
Tablo 42: Akarların Tasarrufu ve İşletme Usullerinin Dağılımı	179
Tablo 43: 1284/1867 Yılı Adana Sancağı Vakıflarının Tamirât/Bakım Giderlerinin Dağılımı	191
Tablo 44: Adana ve Ramazanoğlu Vakıflarının Genel Masrafları İçinde Cihât/Görevli Giderlerinin Hissesi	193
Tablo 45: 1281-89/1864-72 Yılları Arasında Adana Vakıflarının Beş Yıllık Genel Giderleri	196
Tablo 46: 1281-1289/1864-1872 Yılları Arasında Vâridât/gelir Masârifât/gider ve Fazla-i Evkâf/kalan Bilançoları	197
Tablo 47: 1527-28 yıllarındaki Tahrirlere Göre Eyâlet Gelirlerinde Vakıfların Hissesi	199
Tablo 48: Adana'daki Hayrât Kurumlarının Dağılımı	204
Tablo 49: Camii ve Mescidlerdeki Görevlilerin Ücretleri	209
Tablo 50: 1284/1867 Yılı Tekkeleri Gelir-Giderleri (Kuruş)	216
Tablo 51: Adana'da 1110-1220/1698-1805 yılları arasında Mektep Personelinin Günlük Ücret Kategorileri	228
Tablo 52: Medreselerdeki Personelin Günlük Ücret Kategorileri	232
Tablo 53: Ramazanoğlu İmareti (İmaret-i Cedid)	242
Tablo 54: 1540 Yılında Piri Bey İmareti Giderleri (Akça)	244
Tablo 55: Ailevî Vakıfların Tasarruf Hakkının Dağılımı	259
Tablo 56: Adana'nın Mahalleri ve Vakıfların Mahallelere Dağılımı	268
Tablo 57: Vakfedilen Evlerin Kat ve Oda Sayısına Göre Dağılımı	295
Tablo 58: Adana'da Vakfedilen Evlerin Bölümleri	296

ŞEKİLLER/ GRAFİKLER

Şekil 1: Adana Vakıflarının Amaçlarının Yüzyıllara Göre Değişimi	28
--	----

Şekil 2: Vakıfların Şehir ve Kırdaki Yüzyıllara Göre Gelişimi	33
Şekil 3: Adana Kalesi'nin Rekonstrüksiyonu	264
Şekil 4: İçkale ve Sınırları	264
Şekil 5: Şehir Suru ve Kalıntılar	265
Şekil 6: Adana'nın Mahalleleri Yerleşim Planı	272
Şekil 7: Bugünkü Adana'nın Yerleşim Planı	278
Şekil 8: Osmanlı Devrindeki Adana'nın Yeni Yerleşim Planındaki Yeri	279
Şekil 9: Ramazanoğlu İmaret Sitesi	281
Şekil 10. Ulucami Külliyesi	282
Şekil 11: Ramazanoğlu Çarşısı/Sekiz Kapılı Çarşı	287
Şekil 12: Değişik Planlı Adana Evlerinin Cepheden Görünümleri	293

GİRİŞ

KONU, YÖNTEM, KAYNAKLAR

I. KONU

Adından da anlaşılacağı üzere bu araştırmanın konusu, Adana Sancağı'nda kurulan vakıfların sosyo-ekonomik tahlilidir. Bilindiği gibi vakıflar, İslâm ülkelerinin sosyal, kültürel ve iktisadî hayatında en ehemmiyetli rolü oynayan müesseselerdir¹. Bu müesseseler özellikle Osmanlı Devleti'nde cemiyetin tüm tabakalarını kapsayacak şekilde yaygınlaşmıştır. Devlet, “sosyal devlet” olma yükümlülüklerini vakıflar yoluyla yerine getirmiştir. Hayırsever insanların mal-mülklerinin bir kısmını cemiyet yararına vakfetmesi, cemiyet hayatının nizâmını sağlamıştır. İnşa edilen vakıf eserler de ülkede imâr ve iskâna öncülük etmiştir.

Osmanlı şehirleri, başta siyasî merkezler Bursa, Edirne ve İstanbul olmak üzere, vakıf sistemiyle yeniden kurulmuşlardır. Taşradaki şehirlerin siyasî merkezlere benzer bir şekilde teşkilâtlandıkları söylenebilir. Bu teşkilâtlanmayı Anadolu'da kolaylaştıran bir unsur daha vardır ki, o da Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra, Osmanlı'ya benzer bir şekilde kurumlaşan beyliklerdir. Bu beyliklerden birisi de, Adana merkez olmak üzere Çukurova bölgesinde kurulan Ramazanoğulları beyliğidir. Ramazanoğulları'nın kuruluşunu tamamladığı dönemde, diğer beylikler Osmanlı hâkimiyetine girerek siyasî varlıklarını kaybetmişlerdi. Bu dönemde hem Çukurova'nın coğrafi konumu hem de Ramazanoğulları'nın siyasî varlığını Osmanlı klasik döneminde sürdürmesi, bölgeye bir farklılık getirmiştir. Bu durumun, Adana'nın idarî yapısı kadar kurumlarına da yansıdığı söylenebilir. Meselâ, Rumeli'de fâtihi komutan ailelerine tımar olarak tahsis edilip sonradan vakfa dönüştürülen *irsâdi vakıf* türleri Adana'da yaygın değildir².

İklim yapısı, doğal zenginlikleri ve jeopolitik konumu ile her çağda kavimleri kendine çeken Adana, önemini Osmanlı devrinde de korumuştur. Tarihî

¹ Vakıf terim ve ıstılahları için bkz. M. Hamdi Yazır, *Ahkâmı'l-Evkâf*, (Yayına Haz. Nazif Öztürk), Ankara 1995, TDV, s. 49; M. Zeki Pakalın, “vâkıf”, “vakıf”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul 1993, MEB, s. 577; Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf” *İA*, XIII, İstanbul 1993, MEB, s. 153.

² Vassilis Dimitriadis “Via Egnatia Üzerindeki Vakıflar”, *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, Edit. Elizabet A. Zachariadou, (Çev. Özden Arkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova), İstanbul 1999, Numune Matbaa, s. 92-104.

özellikleri, ileride daha geniş inceleneceği üzere, şehir bütün tarihî çağların izlerini üzerinde taşımaktadır. Osman Ergin³ ve Barkan'ın "imâret sistemi"⁴ modelinde zikrettiği, "vakıf yoluyla" "Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk ve Müslüman olan bir şehrin teşekkül ve inkişafını" Adana'da takip etmek mümkündür. Nitekim kalenin eteğinde, etrafı surlarla çevrili, harâb vaziyette bir Ortaçağ kenti olan Adana, Türk hakimiyeti ile yine İçkale'nin eteğinde Ramazanoğlu İmâret Sitesi'nin etrafında oluşan yeni mahalleler ile yeniden kurulmuştur⁵.

Türkiye'deki şehirler Osmanlı ve Selçuklu medeniyetleri ile daha önceki medeniyetlerin izlerini taşımaktadır. Anadolu şehirleri Türk fetihleri ile tekrar inkişaf etmiştir. Eski şehirler yeniden imâr edilirken, yeni şehirler ve yerleşim birimleri de kurulmuştur⁶. Bu süreçte vakıflar şehirlerin imâr ve tesisinde, şehir toplumunun çeşitli ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli fonksiyonlar üstlenmişlerdir⁷. Bu fonksiyonlar, şehirlerin ekonomik ve kültür coğrafyasını oluşturmak, bazı hayrât müesseseleri ile insanların sosyal ihtiyaçlarını karşılamaktan ibarettir. Bu amaçla vakıflar günlük hayatın her alanına el atmış, pek çok eser tesis etmiştir. Bunlar; mescid, câmi, namazgâh, zâviye, mektep, medrese, kütüphane, imâret, aşevi, han-kervansaray, hamam, çeşme, kuyu, sebil, su dolabı, köprü, dükkân, bedesten, çarşı, tekke, türbe, mezarlık, helâ, çöplük, muvakkithâne, saat kulesi, ev, kahvehâne ve benzeri olarak sıralanabilir. Bir toplumun sosyo-ekonomik yapısının vazgeçilmez unsurları olan bu tesisler, hem bir şehrin çekirdeğini oluşturmakta hem de çevresi ile ilişkiler ağını kurmaktadır. Şehirliler çevreye mâmul mal ve hizmet üretirken, kırlılar da şehirlilerin tahıl ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Böylece şehir ile kırsal arasında derin ilişkiler oluşmuştur⁸. Vakıflar bu ilişki ve hizmetlerin her alanında bulunmaktadır.

³ Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul 1936, İ.Ü. İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü neşriyatı, s. 36.

⁴ Ö. Lütfi Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 23, 1-2 (1962-1963), s. 239-296.

⁵ Bkz. bu araştırmanın 6. bölümü.

⁶ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *VD*, Sayı: 7, Ankara 1968, s. 58.

⁷ H. Ziya Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *VD*, IX, (1971), s. 13-37.

⁸ Özer Ergenç, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, LII (1988), s. 667-683.

⁸ Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, s. 12; Aynı yazar, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, LII (1988), s. 667-683.

Buradan hareketle denilebilir ki, şehir tarihi çalışmalarında hem dikey hem de yatay olarak bütüncü yaklaşım tarzı, meselelerin çözümünde daha açıklayıcı görünmektedir. Dahası şehirlerin tarihî, zaman bütünlüğü içinde çevresiyle birlikte incelenmelidir.

Bu düşüncelerden hareketle, Adana'da kurulan vakıfların işlevleri sadece şehir olarak değil sancak olarak inceleme konusu yapılmıştır. Araştırmanın coğrafi sınırları -merkez Adana olmak üzere- Adana Sancağı sınırlarıdır. Zaman sınırı ise, Türklerin Adana'ya kesin hakim oluşlarıyla başlamakla birlikte (M.1353), bu dönemin arşiv belgelerine henüz ulaşamadığından, Adana'nın Osmanlı hâkimiyetine (1517-1922) geçmesiyle başlayıp Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar sürmektedir.

II. YÖNTEM

Vakıflar konusunda şimdiye kadar hem Türkiye'de hem de başka ülkelerde bir çok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmaların bir kısmı belli bir metod içinde akademik olarak yapılırken, önemli bir kısmı konu bütünlüğü ve metottan uzak, belge neşrinden ibarettir. İslâmî dönem Türk medeniyetinde eğitim-öğretim, sağlık, sosyal güvenlik, bayındırlık, ulaşım ve güzel sanatlar başta olmak üzere her alana, toplumun her kesimine kadar nüfuz eden bir müessesenin belli bir metod ve bütünlük içinde ele alınması zarureti vardır.

Türkiye'de sosyal bilimlerin her alanında olduğu gibi vakıf konusunda da ilk metodolojik yaklaşım tarzlarını ortaya koyan bilim adamı M. Fuad Köprülü⁹ olmuştur. Köprülü, vakıf müessesesinin sadece hukukî cephesinin incelenerek anlaşılamayacağını, dolayısıyla onun küllî tarih anlayışıyla tarihî bir perspektif içinde incelenmesi gerektiğini belirtmiş, vakıfla ilgili belgeler bu nazarla sorgulanıp değerlendirildiğinde; *“İktisadî tarih, içtimâî tarih, şehir tarihi, iskân tarihi, tarihî topografya, idarî ve mâlî tarih, dinî tarih hulâsa...”* toplum ve kültür tarihinin bir çok yönünün de açıklığa kavuşturulabileceğini¹⁰ misâllerle

⁹ M. Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, *Vakıflar Dergisi*, I, 1-2, (1938), 1-6; “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü”, *Vakıflar Dergisi*, II, (1942), 1-36. Köprülü'nün vakıflarla ilgili makaleleri toplanarak kitap halinde tekrar yayınlanmıştır. Bkz M. Fuad Köprülü, *İslâm Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1983, Ötügen Yayınları.

¹⁰ M. Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesi..”, *VD*, I, s. 6.

göstermiştir. Aynı dönemlerde Ö. L. Barkan¹¹, diğer araştırmaları yanında vakıf konusuna da eğilmiş, vakıflar tarihiyle ilgili kaynaklar üzerinde durmuş ve vakıf müessesesini özellikle iktisat ve şehircilik tarihi açısından inceleyerek yeni, ufuk açıcı ve örnek araştırmalar yayınlamıştır¹².

Bu araştırmalara rağmen vakıf müessesesi, bütünü kapsayıcı ve tarihî derinliği ve kültürel boyutlarıyla insanı ve toplumu kuşatıcı ve açıklayıcı bir geleneğe kavuşmamıştır. Osmanlı dönemi Türk tarihi, karmaşık bir tarihtir. Tahlil edilmesi gereken oldukça zengin kaynaklara sahiptir. Onun için, bırakın Osmanlı Tarihinin bütünü, herhangi bir müessesesini bile birkaç çalışmayla anlaşılır hâle getirmek oldukça zordur. Bu sebeple dar konulu monografilerin, ileride birbirleri ile mukayese edilebilmeleri için aynı metodolojilerle ve son derece sistemli bir biçimde araştırılması gerekir¹³. İşte bu karmaşık yapıdan çıkabilmek için, metodoloji araştırmalarıyla da tanıdığımız, Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf Araştırma Enstitüsü kurulması”¹⁴, “veri tabanlarının hazırlanması”¹⁵, “vakıf araştırmalarında yeni metodolojiler ve araştırma tarzlarının geliştirilmesi”¹⁶ ve bu konudaki bilgilerin derlenmesi ve yayılması için “internet’ten yararlanılması”¹⁷ gerektiğini belirtmektedir.

“Vakıf İncelemelerinde Metod Araştırmaları” isimli tebliğde¹⁸, kısa sürede sonuca ulaşabilmek için sondaj usulüyle üç türlü yaklaşım tarzı teklif edilmektedir. Bunlar; 1- *Kronolojik ve yatay yaklaşım tarzı*, 2- *Coğrafi ve dikey yaklaşım tarzı* ve 3- *Külliyelelerin iç bünyelerinin ve özellikle orada cereyan eden sosyo-kültürel hayatın kuruluşundan günümüze bütün yönleriyle tahliline yönelik yaklaşım tarzı* olarak sınıflandırılmıştır. *Birincisi* Selçuklu dönemi, Beylikler

¹¹ Ö. Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler” *Vakıflar Dergisi*, II (1942a) 279-386; “Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Vakıflarının İdari-Mali Muhtariyeti Meselesi”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, (1944), s. 11-25; “Şer’i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 6, 1(1940) 165-181; 1942b, “XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonomi’nin Hukukî ve Mali Esasları”, *Kanunlar I*, İstanbul 1942; “İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti” *Türkiye’de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, 151-208; “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişâf Tarihi..”, s. 239-296.

¹² Bahaeddin Yediyıldız, “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları Ya da Türk Hayrât Sistemi”, *Osmanlı, V, Toplum*, Ankara 1999, Semih Ofset, s. 19.

¹³ B. Yediyıldız, “...Türk Hayrât Sistemi”, s. 20.

¹⁴ Bahaeddin Yediyıldız “Türk Vakıfları Enstitüsü Kurulmalıdır”, *I. Vakıf Şûrası* (3-5 Aralık 1985), *Tebliğler, Tartışmalar ve Komisyon Raporları*, Ankara 1985, s. 16-18.

¹⁵ Yediyıldız, “...Türk Hayrât Sistemi”, s. 19; Ramazan Acun, *Tarih Araştırmalarında Bilgisayar, Metod ve Bir Uygulama Denemesi: Vakıflar Veri Tabanı*, Ankara 1988, Bilim Uzmanlığı Tezi, Hacettepe Üniversitesi.

¹⁶ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf İncelemelerinde Metod Araştırmaları”, II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984: *Konuşmalar ve Tebliğler*, Ankara 1985, Renk Ofset Matbaacılık, s. 16-18.

¹⁷ Bahaeddin Yediyıldız, Fatma Acun, “Internet’te Vakıflar”, *VD.*, Sayı: XXIV, (1997), s. 5-24.

¹⁸ B. Yediyıldız, “Vakıf İncelemeleri...”, s. 17-18; Ayrıca bkz. “...Türk Hayrât Sistemi”, s. 20.

dönemi, Osmanlı kuruluş dönemi (1299-1500), Klâsik Osmanlı dönemi (1500-1585) gibi, zamanın anlamlı devirlere ayrılması ve incelenmesi; *ikincisi* Osmanlı coğrafyasının tamamını temsil edebilecek belli sayıda dar bölgede konunun derinliğine incelenmesi; *üçüncüsü* ise, Osmanlı döneminde işleyen külliyelerin tamamını temsil edecek sayıda külliyeinin seçimi ve incelenmesi ile oluşan yaklaşım tarzıdır.

Bu üç araştırma tarzına göre bazı incelemeler yapılmıştır. Bunlardan birinci yaklaşım tarzının ilk örneğini B.Yediyıldız, *18. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi-Bir Sosyal Tarih İncelemesi*¹⁹, adlı araştırması ile kendisi vermiştir. H. Yüksel, aynı metodu kullanarak, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*²⁰ isimli incelemesi ile 17. yüzyılın genel manzarasını ortaya koymuştur. N. Öztürk, vakıf araştırmalarında bütüncü ve disiplinler arası yeni bir yaklaşım tarzı olan bu metodolojiyi uygulamak suretiyle gerçekleştirdiği *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*²¹ adlı incelemesinde Türk vakfının 19. ve 20. yüzyıldaki değişim sürecini açıklamaya çalışmıştır. Bu üç inceleme ile Türk vakfının 16. yüzyıldan günümüze üç buçuk asırlık genel tablosu ortaya çıkmıştır²².

Coğrafi ve dikey yaklaşım tarzına, E. Balta’nın, iki yüzyıllık envanterini verdiği ve muhtelif yönlerini incelediği, *15 ve 16. Yüzyıllarda Siroz ve Bölgesinin Vakıfları*²³ isimli çalışması örnek gösterilmiştir. Bu yaklaşım tarzında bir başka çalışmayı B. Yediyıldız hâlen *Ordu ili vakıfları*²⁴ üzerine kendisi yapmaktadır. Bizim çalışma metodumuz da aynı yaklaşım tarzına dayandığından, bu tarz ileride daha geniş olarak ele alınacaktır.

¹⁹Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi (...Vakıf Müessesesi)*, Bir Sosyal Tarih İncelemesi, Ankara 2003, TTK.

²⁰ Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas 1998, Dilek Matbaası.

²¹ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, TDV Matbaa, 666 s.

²² Yediyıldız, “...Türk Hayrât Sistemi”, s. 20.

²³ Evangelia Balta, *Les Vakıfs de Sérres et de sa région(XVe et XVIe s)-un premier inventaire-(Traduit Par Edith Karagiannis)*, Athènes 1995, 442 s. Bahaeddin Yediyıldız, *Belleten*’de (LXIII, s. 236-238, Kitap tanıtımı, Ankara, TTK, s. 949-95), bu kitap için bir tanıtım yazısı yazmıştır. Bu tanıtımda “Coğrafi ve dikey yaklaşım tarzına,...kaldığı noktadan günümüze doğru geliştirildiğinde ve tahlil açısından biraz daha derinleştirildiğinde..E. Balta’nın Siroz ve bölgesi vakıflarıyla ilgili çalışması örnek gösterilebilir” tâbirini kullanmaktadır; B Yediyıldız, “Türk Hayrât Sistemi”, s. 20.

²⁴ Yediyıldız, “ Vakıf İncelemeleri...”, s. 17-18; “...Türk Hayrât Sistemi”, s. 21.

Üçüncü yaklaşım tarzının ilk örnekleri ise, F. Unan'ın *Fatih Külliyesi*²⁵ ve daha sonra M. A. Yediyıldız'ın *Yıldırım Külliyesi*²⁶ adlı çalışmalarıdır. B.Yediyıldız, külliyelerin iç hayatının yansıtılabilmesi için, bu tür çalışmaların artırılması ve daha da derinleştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir²⁷.

Şimdi Coğrafi ve dikey yaklaşım tarzını biraz açmak gerekirse, yukarıda kısaca bahsedildiği üzere, bu yaklaşım tarzında sondaj coğrafyaya uygulanacaktır. Türkiye'nin her tarafını temsil edebilecek on vilâyet seçilmesi düşünülmekte ve bunlar için; Edirne, Bursa, Ordu, Rize, İzmir, Ankara, Sivas, Antalya, Hatay ve Van teklif edilmektedir. Bu vilâyetlerden her birinde, Türklerin bölgeye gelip yerleşmelerinden günümüze kadar geçen zaman içinde kurmuş oldukları vakıfların ve bunlara ait vesikaların, arşiv, kütüphâne ve saha araştırmalarıyla tespit edilmesi; sonra da bunların tarihî süreç ve kültür bütünlüğü içinde tahlillerinin denenmesi önerilmektedir²⁸. Şehir²⁹ veya bölge³⁰ vakıfları olarak çalışmalar yapılmışsa da coğrafi ve dikey yaklaşım tarzının amaçlarındaki gibi sonuçlandırılan bir araştırma yoktur. Bu cümleden hareketle, araştırmamız bu yaklaşım tarzında ve veri tabanına dayalı ilk çalışma olacaktır.

Bu tebliğin sunulmasından günümüze yirmi yıl geçmiştir. Bu metod çerçevesinde yapılan araştırmalardan kısaca bahsettik. Bu çalışmaların bireysel olarak başarı ile sonuçlanması bu metodun ve yaklaşım tarzlarının güvenilirliği açısından önemli görünmektedir. Çalışmaların ileri hedefi, sondaj bölge belgelerinin birlikte sorgulanması, derinlemesine tahlil edilmesi, Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihinin yeniden yazılmasıdır.

Bu amaçla bugün, Devlet Planlama Teşkilâtı (DPT) destekli, Türk Tarih Kurumu tarafından yürütülen Türkiye'nin *Sosyal ve Kültürel Tarihi Projesi*³¹ (TÜSOKTAR) kapsamında işe başlanmıştır. Bu projenin hedefleri: 1-Türkiye'nin

²⁵ Fahri Unan, *Fatih Külliyesi*, (Ankara 1993), Doktora Tezi, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

²⁶ M. Asım Yediyıldız, *Başlangıcından Günümüze Yıldırım Külliyesi ve Ulu Camii*, (Ankara 1995), Doktora Tezi, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

²⁷ B. Yediyıldız, "Türk Hayrât Sistemi", s. 21.

²⁸ B. Yediyıldız, "Vakıf İncelemeleri...", s. 17.

²⁹ Ömer Demirel, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü* (Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek), Ankara 2000, TTK.Basımevi. Araştırma coğrafi olarak Sivas merkezi, zaman olarak 1700-1850 tarihleri arası ile sınırlandırmalar yapılmıştır.

³⁰ Hamza Keleş, *Vakfiyelerine Göre Yozgat Vakıfları(1400-1920)*, Ankara 1996, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi. Çalışmada vakıflar amaçlarına göre tasnif edilmiş olup coğrafi olarak, bugünkü Yozgat ili sınırları kabul edilmiş, belge grubu olarak da vakfiyeler kullanılmıştır.

³¹ Ramazan Acun, "A Multi-Dimensional Database For The Social and Cultural History of Turkey", *History and Computing*, 12 (2) 2000, s. 187-201.

Yer Üstü Kültür Varlıkları Envanteri'nin hazırlanması, 2- Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihinin Sondaj Metoduyla araştırılması, 3- Türkiye'nin Toplum ve Kültür Tarihi Atlası ve Bilgi Bankasının oluşturulmasıdır.

Bu ana hedefler doğrultusunda; Türk Tarih Kurumu'nda bir bilgisayar veri tabanı oluşturulmuştur. Sondaj metoduyla Türkiye'nin her yöresini temsil etme özelliğine sahip on bölgeden üçü tespit edilmiştir. Bu üç bölgede, ilk yerleşim döneminden günümüze oluşum ve değişim süreçlerini anlamak maksadıyla, arşiv, kütüphane ve saha araştırmaları sonucu elde edilen veriler, bir yandan bilgisayar veri tabanına yüklenip bir *veri bankası* oluşturulurken, bir yandan da burada oluşan bilgiler sorgulanarak akademik çalışmalarla yayına hazırlanmaktadır.

Sondaj grubunun çalışmalarını sürdürdüğü üç bölge, Adana-Çukurova, Ankara ve Ordu bölgeleridir. Bizim araştırma konumuz, yukarıda bahsedildiği üzere, "Adana Sancağı Vakıflarının Analizi"dir. Araştırmamızın sınırları coğrafi olarak Adana Sancağı sınırlarıdır; zaman olarak ise, Osmanlı dönemidir. Bu sınırlar dahilinde hedefimiz, Adana'da kurulmuş vakıfları, ana ekseninde vakfiyeler olmak üzere diğer vakıf belgeleri ile tahlil ederek, vakıflar perspektifinden Adana'nın sosyal ve kültürel hayatını ortaya çıkarmaktır.

Belgelerden elde edilen verileri, TUSOKTAR için hazırlanan beş boyutlu, ilişkili veri tabanına yüklemek gerekmektedir. Söz konusu boyutlar, kaynak, zaman, mekân, nitelik ve niceliktir. Öncelikle, verinin kaynağını girmek gerekir. Meselâ, VGMA, Mücedded Anadolu Defteri 5 -Numara: 591- s. 211 gibi. Bu, belgenin aynı zamanda künyesidir. Bu kısma belgeyi veren ve alan makamlar ile belgenin transkriptini de yazmak imkânı vardır. Ayrıca belgedeki tüm iç bilgiler buraya bağlanmaktadır. Verinin tarih ve mekân bilgilerinin de aynı yöntemle girilmesi gerekir. Tarih formatında her işlemin hicrî, milâdî tarihi vardır. Bu, tarihî süreçteki değişimi vermektedir. Mekân boyutunda idarî hiyerarşiyi görmek mümkündür. "Vilâyet-i Adana'nın Karaisalı kazasına tâbi Kızıldağ yaylağında Kızıldağ Mezra'ası"³² gibi. Bu bilgiler, ayrıca bölgenin o günkü coğrafyasını da ortaya çıkarmaktadır. Adına belge düzenlenen kişi, meselâ Medine-i Adana'da Emirler Mahallesinden (mekân), *Adana Valisi Bayram Paşa-zâde Hacı Mehmed*

³² BOA, EV 18882/1; *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 646/7; 1961/391.

Paşa (vâkıfın adı) *Vakfi*³³nda (vakfın adı), vakfın adı, vakfın kurucusu, ayrı ayrı girilir. Vakıf kurucusunda; vâkıfın lakâbı, adı, unvanı, zümresi, baba ve dedesinin adları için de formatlar vardır. TÛSOKTAR veri tabanında, belge gruplarında kaynak, zaman, mekân ve belgenin düzenlendiği kişi formatları ortaktır. Farklılık, nicelik ve nitelik gibi iç tahlil verilerindedir. Vakıf formatındaki farklılık; hayrât, akar, idâri görevliler ve notlar kısmından oluşmaktadır. *Hayrât* kısmında, hayrâtın türü, adı, kurucusu, bugün hâlâ ayakta ise, bina ve bina ile ilgili resim, plan ve filmler, hayrâtın mahalli, görevlileri ve görevlilerin özellikleri, ücret kategorileri vardır; *Akar* kısmında, akar türü, bulunduğu mahal ve mevkileri, miktarı, maddi değeri, menşei-nereden geldiği, nasıl ve ne kadar gelir getirdiği, akar müstemilâtı adı altında akarın özelliklerine ayrı ayrı girmek mümkündür; *İdârî görevliler* kısmında da, vâkıfın şartları dahilinde idareciler, idarecilerin nitelik ve nicelikleri, ücretleri ile birlikte girilebilmektedir. Belgenin bu formatlara uymayan kısmı notlar kısmına yazılır³⁴. Bu notlara göre veri tabanı, yeni eklemelerle uygun hâle getirilerek, sürekli geliştirilmektedir.

Vakıf formatının da dahil olduğu, Sondaj grubu içinde, tahrir, muhasebe, temettuât, avârız, şer'îye sicilleri, salnâmeler, mezar taşları ve kültür varlıkları formatları da hazırlanmış³⁵ olup belgelerdeki veriler de girilmektedir. Bu veri grupları veri tabanının arka planında birbirleri ile ilişkili olduğundan sorgulamada ortak sonuçlar çıkarmak ya da verileri test etmek mümkündür. Meselâ, bir kişi hem vakıf kurucu, hem tahrirde sayıma girmiş bir tımar sahibi, hem kültür varlığı bânîsi, hem de mahkemeye konu olmuş olabilir. Bunlar ayrı belge grupları içinde yer aldığı halde, veri tabanında birleşmektedir. Kültür Varlıkları Envanter Grubu'nun girdiği bilgiler, meselâ, Adana Ulu Camii bilgileri ile bizim girdiğimiz bu câmi ile ilgili vakıf bilgileri, veri bankasında birleşmiş durumdadır. Bu cümleden hareketle, veri bankasındaki belge grupları aynı döneme ait olabilecekleri gibi farklı dönemlere ait de olabilir. Bu bize bir dönemi bütün verileri ile tanıma imkanı verdiği gibi, tarihi değişim ve gelişimi takip etme imkanını da sağlamaktadır³⁶.

³³ *Bayram Paşa-zâde Hacı Mehmed Ağa bin Derviş Ağa Vakfiyesi*, VGMA, 951/211-163.

³⁴ R. Acun, *a.g.m.*, s. 188-189.

³⁵ Veri tabanının tasarımı ve uygulayıcısı: Ramazan Acun, H. Ü., Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

³⁶ R. Acun, *a.g.m.*, s. 191.

Bu araştırma kapsamında TÛSOKTAR veri tabanına, 1 Esas Defteri kaydı ve bu defterden 94 vakfın verilerini; 44 Vakfiye Defteri kaydı ve bu defterlerden 136 vakfiye, vakfiye sureti ve zeyl, 10 vakıf ilâmı, 4 hüccet verilerini; 77 Şer’iye Sicili Defteri kaydı ve bu defterlerden 420 vakfiye verilerini; 1 Evkâf-ı Hümâyûn Müfettiş Sicili Defteri kaydı ve bu defterden 1 vakfiye verilerini; 1540 ve 1572 tarihli 2 Evkâf Defteri kaydı ve bu defterlerdeki vakıf verilerini; 3 Mufassal Defteri kaydı ve bu defterlerdeki vakıf verilerini girmiş durumdayız³⁷. Toplam 716 vakfa ait söz konusu verilerin; 557’si vakfiye, vakfiye sureti ve zeyllerden, 94’ü şahsiyet kayıtlarından, 51’i tahrir kayıtlarından, 10’u vakıf ilâmlarından, 4’ü de vakıf hüccetlerinden derlenmiştir. TÛSOKTAR Vakıf Veritabanı vakfiye formunda hazırlandığından, vakfiyelerin dışındaki belgelerdeki verilerin vakfiye formuna uyan kısımları yüklenebilmiştir. Vakfiyesi mevcut olan vakıflar ile ilgili olan şahsiyet, ilâm, hüccet ve muhasebe bilgileri -tahrir kayıtları hariç- girilememiştir. Verilerin sorgulanmasında belge türü ve verilerdeki bu farklılıklar dikkate alınmıştır.

Araştırmada uyguladığımız yöntem, öncelikle arşivlerdeki belgeleri tespit etmek ve çözümlemek, ikinci olarak bilgisayar veri tabanına yüklemek ve nihâyet sorgulayarak yazmak olmuştur. Araştırmanın planı veri tabanına yüklediğimiz verilerin tasnifine göre şekillenmiştir. Yazarken de bu plana büyük ölçüde uyulmuştur. Vakfiyelerin tasnif, tahlil ve tefsirinde vakıflara ait vesikalardan istifade edilmiştir. Bölgede yeterince bir saha araştırması yapılamamış olmakla birlikte, yine TÛSOKTAR projesi kapsamında yürütülen Kültür Varlıkları Envanteri (KVE)’nin Adana klasörlerinden istifade edilmiştir³⁸.

Araştırmanın yazımında “coğrafi ve dikey yaklaşım tarzı”nın hedeflerine tam olarak ulaşıldığını söylemek mümkün değildir. Bunun bir takım sebepleri vardır. Bunlar genel olarak, bölgede kurulan vakıf sayısının fazla, araştırılan zamanın ise oldukça uzun olması ve vakfiyeler dışındaki belgelerin birbirini takip eder mahiyette bir bütünlük taşımamasıdır. Ayrıca vakfiyelerin ekseriyetinde gelirlerin ne olduğu, harcama kalemlerinin ne kadar veya ne oranda yapılacağının belli olmaması, bunların tespitinin mütevellîye bırakılması, mütevellinin

³⁷ Vakfiyesi olmayan; ED. 538/1 (1540) Evkâf Defteri’nde 47 vakıf, TD. 450 (1525) Mufassal Tahrir Defteri’nde 4 yeni vakıf bilgileri bulunmaktadır.

³⁸ Adana’daki KVE, Prof. Dr. Nusret Çam tarafından hazırlanmıştır.

uygulamasının belgelere geçmemesi; Evkâf Nezâreti'nden önce kurulan tüm vakıfların yıllık muhasebelerinin düzenli olarak tutulmaması, hattâ ekseriyetinin muhasebelerinin hiç tutulmaması; bazı hayrât kurumlarının vakfiyelerinin bulunamaması gibi güçlüklerdir. Hurûfat kayıtları (1690-1830) öncesi ve sonrasında yapılmış tayinler, yine muhasebelerde olduğu gibi, düzenli olarak kayda geçmemiştir. Birbirini takip etmeyen belgelerin elbette tarihî değeri vardır. Düzenli ve toplu tasnifler olmadan belgeler arasında ilişki kurma güçlüğü de bilinmektedir. Bundan dolayı araştırmanın yazımında, hurûfatlarda olduğu gibi, düzenli ve birbirini takip eden tasnifler tercih edilmiş, veri güçlüğü çekilen konularda ise, ulaşılan her türlü belgeden istifade edilmeye çalışılmıştır. Vakıfların tarihî süreç içindeki değişimleri yaptığımız tasnife göre, ilgili bölüm ve kısımlarda, konu bütünlüğü içinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

III. KAYNAKLAR

A. Arşiv Kaynakları

1. Vakfiyeler: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ve Milli Kütüphane Yazmalar Bölümü-*Adana Şer'îye Sicillerinden* (AŞS) toplanmıştır. VGMA'da vakfiye veya vakıf kayıtlarını ihtiva eden 2150 defter bulunmaktadır³⁹. Vakfiyeler, Mücedded Anadolu, Haremeyn, İstanbul, Küçük Evkâf, Rumeli, Mukataa ve Yeni Tescil Defteri serilerine ayrılır. Adana vakfiyeleri bu defterlerin hemen hepsinde bulunmakla beraber, Mücedded Anadolu defterlerinde yoğunluktadır. Adana ile ilgili vakfiyeler, Vakfiye, Esas (=Şahsiyet)⁴⁰ ve Hazine defterlerine ait fihristlerin taranması ile tespit edilmiştir. Bazı hatalı kayıtlar olsa da bu fihristler vakfiyelere ulaşmada kolaylık sağlamaktadır. Vakıf Kayıtları Arşivi çalışanları bu bilgileri hâlen VGM Bilgisayar Veritabanına yüklemektedirler. Adana vakfiyeleri adı geçen veri tabanı bilgileri ile karşılaştırılarak alınmıştır⁴¹.

646 Numaralı Müstakil Vakfiye Defteri (MV): Adana vakıfları arasında, yalnızca Ramazanoğlu vakıflarına ait müstakil bir vakfiye defteri vardır. 646

³⁹ Niyazi Bayraktaroğlu, "Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi" *Vakıflar Bülteni*, İstanbul 1970, VGMA, s. 94.

⁴⁰ Adana, Suriye ve Trablusgarp Fihristi, Numara: 164.

⁴¹ Bkz. Kaynakça

numaralı defter⁴², Halil Bey oğlu Pirî Mehmed Paşa'ya ait H. 945 (M.1539) tarihli vakfiye ve bunun zeyillerini oluşturulan 8 vakfiyeyi kapsamaktadır. Vakfiyelerin ilki H. 945 (M. 1539), sonuncusu 962 (M. 1555) tarihlidir. Pirî Paşa H. 945 Zilhicce'nin başlarında babası Halil Bey'in vakıflarını da bir zeyl ile kendi vakıflarına katarak birleştirmiştir⁴³. Aslı Arapça olan vakfiyelerin, 1936 yılında Mütercim Refik Şallı tarafından yapılan tercümesi 1961 numaralı *Tercüme Defteri*'nde bulunmaktadır⁴⁴. Asıl defter, Nezâret-i Sadr-ı Âli kâtiplerinden Mehmed tarafından daha önce vakıf muhasebesinde olan kaydına dayanılarak bir şerh olarak kaleme alınmıştır. Bu işlem 9 Recep 1272 (28.3.1856) tarihli fermana dayanılarak yapılmıştır. Pirî Mehmed Paşa'ya ait H. 969 (M. 1561-62) tarihli bir vakfiyenin varlığından H. 1201 (M. 1787) tarihli bir pusula ile haberdar isek de, bu vakfiye hakkında daha fazla bilgiye sahip değiliz⁴⁵.

BOA'da Evkâf-ı Hümayûn Nezareti belgelerinden ayrı *Vakfiyeler Tasnifi*'nde⁴⁶, Adana'ya ait 3 vakfiye daha kayıtlıdır. Bu vakfiyelerden ikisi mükerrer olduğundan bunların VGMA'da bulunan asılları⁴⁷ ile diğer bir vakfiye⁴⁸ araştırmaya dahil edilmiştir. Milli Kütüphane Yazmalar koleksiyonundaki Adana'ya ait olan 143 Şer'iye Sicili Defteri taranarak 77 deftere dağılmış olan 420 vakfiye veya vakfiye sureti incelenmeye tâbi tutulmuştur. Neticede araştırma dahilinde toplam 557 vakfiye bulunmaktadır⁴⁹.

Vakfiyeler, başta kadının, bazı hâllerde sultanın tasdik yazıları, imza ve mühürleri dışında, giriş, vakfın hizmet şartları ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. 1- *Dibâce* (=giriş) bölümünde; Allah'a hamd, Peygamber ve ashabına salât ve selâmın yer aldığı *duâ*, vakıf kurma gerekçesinin âyet ve hadislerle anlatıldığı *gerekçe* kısımları. 2- *Ana bölümde* (=vakfın hizmet şartları);

⁴² Ramazanoğlu Pirî Mehmed Paşa bin Halil Bey Vakfiyesi (Ramazanoğlu Vakfiyesi), VGMA, 646:1-15, Bu müstakil vakfiyenin 1961 numaralı defterdeki tercümesi hiçbir tahlile tâbi tutulmadan bir araştırmacı tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Fatih Bayhan, *Ramazanoğlu Vakfı ve Vakfiyeleri*, Adana 1998, Akdeniz Ofset, Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğü Yayını.

⁴³ Ramazanoğlu Halil Bey Vakfiyesi-Zeyl, VGMA, 646/6; 1961/388.

⁴⁴ Ramazanoğlu Pirî Mehmed Paşa bin Halil Bey Vakfiyesi, VGMA, 1961: 367-425.

⁴⁵ Yılmaz Kurt, "Ramazanoğlu Vakıfları", X. Türk Tarih Kongresi, *Tebliğler*, III, Ankara 1991, TTK. Basımevi, s.1013; Kurt, TD.114, varak 126a'dan: "Seyyid Mehmed Emin Bey'in bi's-surût mütevellisi olduğu Ramazan-zâde merhûm Pirî Mehmed Paşa vakf-ı şerîfinin...ve vakf-ı müşârün ileyhin 969 (1561-1562) tarihiyle müverrah vakfiye-i ma'mûlün bihâsında.." kaydını aktarmaktadır. Bkz. Aynı sayfa ve dipnot; Araştırmamızda Hicrî 969 tarihli yeni bir vakfiyeye rastlanılmamıştır.

⁴⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Vakfiyeler Katalog Numara: 962

⁴⁷ Ebubekir ve İbrahim Beşe Vakfiyesi, 1134/1722, BOA. Vakfiyeler, 3/44; Hatice Hatun Vakfiyesi (Suret), 1144/1731, BOA. Vakfiyeler, 9/3.

⁴⁸ Hatice binti Mirza Çelebi Vakfiyesi, 1016/1608, Ev. Evk. 6/3

⁴⁹ Bkz. Kaynakça.

vâkıfın, tescil mütevellisinin ve şahitlerinin, tescil yeri, akar ve hayrâtın yapım, bakım, idare ve görevlileri ile ilgili şartları. 3- *Sonuç bölümünde* de; vakfın geleceği ile ilgili şartlar, duâ ve bedduâ kısmı, vakıf müessesinin hukukî durumu, vakfın kuruluş tarihi ve tescil şahitlerinin yazıldığı şuhudü'l-hâl kısımları bulunmaktadır⁵⁰.

2. Şahsiyet, Hurûfat ve Ahkâm Defterleri: Bu defterler VGMA'da olup vakıflar ile ilgili yapılan tayinleri ve alınan kararları içermektedir. *Şahsiyet Defterleri*; Hazine Defterleri ve Esas Defterleri adıyla iki gruba ayrılmışlardır. Hazine defterleri H.1300 (M.1882) yılından önce vakıfların şahsiyet kayıtlarının tutulduğu defterler olup, *eski atık* olarak da isimlendirilmektedirler. H.1300'den sonra esas defterlerine aktarılmışlardır. Atık defterler siyakat yazısıyla tutulmuşlardır. Esas defterleri ise, H.1300 tarihinden sonra tutulan defterlerdir. Bu defterler atık şahsiyet kayıtlarının da aktarılması ile kurulan ve Evkâf Nezareti'nce tescilli hâle gelmiş tüm vakıfların şahsiyet kayıtlarını hâvi hâle gelmişlerdir. Bu kayıtların ekseriyetinde olmasa bile -kimilerinde sadece vakfın ismi geçmektedir⁵¹- bir şahsiyet kaydında; vâkıfın künyesi, vakfın kurulduğu yer, hayrât ve akarâtı, buralara tayin ve terfi olan görevliler ve ücretleri, vakfın mahiyeti (mülhâk veya mazbût), intifâ hakkı ve nihayet vakfiyenin kayıt tarihi ile özet bilgilerini bulmak mümkündür. Biz, Adana vakıfları ile ilgili ulaşabildiğimiz tüm şahsiyet kayıtlarını tetkik ederek, vakfiyesi bulunmayanlarda geçen vakıf bilgilerini değerlendirdik. Bu meyanda araştırmada 94 şahsiyet kaydı kullanılmıştır⁵². Tetkik edilen diğer şahsiyet kayıtlarından ise; hayrât kurumları, görevli ücretleri, vakıfların mülhâktan mazbûtaya alınmaları konularında istifade edilmiştir.

Hurûfat Defterleri'ne "rûzname defterleri" de denilmektedir. Bu defterler vakıfların günlük işlemlerinin kaydedildiği defterlerdir. Kazaların isimleri alfabetik sıraya göre tutulmuştur. Defterler adını bu alfabetik sıradan almaktadır. Meselâ, Adana elif harfindedir. Vakıfların her türlü görev tevcihâtının tutulduğu

⁵⁰ Ramazanoğlu Halil Bey oğlu Pirî Bey Vakfiyesi (=Ramazanoğlu Vakfiyesi), 1539-1555, MV 646/1-15; 1961/375-425; B. Yediyıldız, *Vakıf Müessesesi*, s. 4-5; Ziya Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, İstanbul 1985, Gültekin Mat., s. 40-44; N. Öztürk, *...Vakıf Müessesesi*, s. 21-24.

⁵¹ Menemencioglu Vakfi, Esas 2/1: 2023, Haseki Vakfi, Esas 2/1:548, gibi isim ve deftere kayıt tarihinden başka bilgi yoktur.

⁵² Kayıtlar ile ilgili liste bkz. Kaynaklar.

bu defterler, atık ve cedîd olmak üzere iki seri halindedir. Atık kayıtlar H.1086-1103 tarihleri arasındadır. Ceditler ise H.1102-1258 (M.1690-1840) yılları arasındaki kayıtları içerir⁵³. Kazaskerlik dâiresince tutulduğu düşünülen⁵⁴ bu defterlerde; idarî yapısına göre yerleşim birimi, vakıf, vâkıf, vazife ciheti, eski ve yeni görevlilerin isimleri, görev değişimi, ücret, arz yetkisine sahip idareci ve kayıt tarihi gibi kapsamlı verileri bulmak mümkündür. Şehir, şehir mahkemesi ve esnâf teşkilâtı konularında da oldukça zengin olan bu defterler, şehir tarihi araştırmacıları için önemli görünmektedir. Biz, H.1102-1247 (M.1690-1831) yılları arasında, söz konusu defterlerden; Adana⁵⁵, Ayas ma'a Berendi⁵⁶, Karaisalı⁵⁷, Yüreğir⁵⁸, Sarıçam⁵⁹ kazalarında yapılan yaklaşık 4 binin üzerindeki vakıf tayini kaydını sorgulayarak, Adana'daki vakıfların idaresini, hayrât kurumlarını, görevli ve ücretlerini, hayrât kurumlarının şehir ve kır coğrafyasındaki dağılımlarını tespit etmeye çalıştık.

Defter-i Ahkâm-ı Evkâf: Bu defterler, H.1230-1300 (M.1814-1882) yılları arasında tutulmuştur. VGMA'da 964 ile 976 numaraları arasında kayıtlı olup, 13 ciltten müteşekkildir. Ahkâm defterlerinde, Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'nin merkez ve Taşra Teşkilâtının kuruluşu, bu teşkilâtlarda çalışan personelin tayini (müdür, muhasebeci, kâtip ve çuhâdar) ve ücretleri, vakıflar ile alakalı her türlü işlemler -işletme ve zaptetme gibi-, yeni nizâmnâmeler (padişah emirleri) vs. yer almaktadır. Biz söz konusu defterleri tarayarak tespit ettiğimiz 20 civarındaki ferman ve nizamnâme ile Tanzimat sonrası Adana vakıflarının idaresini, Adana Evkâf Müdürlüğünün kuruluşunu ve personelini tespit etmeye çalıştık. 1880'lerden Cumhuriyet devrine kadar vakıfların idaresi *düsturlardan*⁶⁰, Adana Evkâf Müdürlüğünde yapılan tayin ve görev ücretleri ve diğer işlemler *Şûra-yı Devlet* kayıtları, *İrâdeler* ile *Devlet Salnâmelerinden* takip edilmiştir.

⁵³ *Vakıf Kayıtlar Rehberi*, Ankara 1939, s.28.

⁵⁴ Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında 18. Yüzyılda Görev ve Görevliler* (Anadolu), Ankara 1990, VGM yayını, s. 4.

⁵⁵ Defter: 530, 531, 532, 1058, 1059, 1060, 1061, 1065, 1067, 1137.

⁵⁶ Defter : 1140, 1141,

⁵⁷ Defter: 552, 553, 554, 555, 556, 557, 1091, 1108, 1111, 1113, 1115, 1125, 1128, 1139.

⁵⁸ Defter : 560, 562, 1119, 1131, 1134, 1139, 1140, 1142, 1145, 1148, 1150, 1151, 1152,

⁵⁹ Defter : 546, 548, 550, 1090, 1091, 1129, 1129, 1139, 1140, 1118, 1119, 1124, 1126, 1127, 1128, 1130 1141, 1158,

⁶⁰ I/II (9 C.1287/6.9.1870); I/VIII (18.Ş.1324/7.10.1906); II/I (18.5.1327/6.6.1909)

VGMA'da Ahkâm defterleri dışında, padişah fermanlarının yazılı olduğu *Ferman Tafsil Defterleri*⁶¹ ve vakıflar ile alakalı (sınır vs.) ihtilaflı konuların kaydedildiği *Hüccet Defterleri*⁶² de taranmış olup, Adana vakıfları ile ilgili kayda rastlanmamıştır.

3. Şer'iye Sicilleri: Adana Sancağı ve vakıfları hakkında oldukça fazla belgenin olduğu bir diğer kaynak grubu Adana Şer'iye Mahkeme Sicilleridir. Bugün Ankara Milli Kütüphane-Yazmalar Bölümü'nde bulunan Adana Şer'iye Sicilleri 150 defterden oluşmaktadır. Hicrî 17 C.âhir 1043 (21.10.1633) tarihinde başlayıp, Hicrî 7 C.evvel 1326 (Milâdî 7.06.1908) tarihinde sona ermektedir⁶³. Söz konusu 150 defterin 143'ünün mikrofilmi çekilmiş, altı defter hasarlı olduğundan mikrofilmi çekilmemiştir⁶⁴. Bir defter de kayıtlarda mevcut değildir⁶⁵. Biz bu defterlerden mikrofilmi çekilenlerin tamamını tarayıp vakfiye suretlerinin fotokopilerini aldık. Ayrıca en eski tarihli iki defterdeki⁶⁶, hurûfat defterleri dönemi (1690-1830) ile paralellik gösteren yedi defterdeki⁶⁷ ve bir değişim dönemi olan Tanzimat devrine ait bir defterdeki⁶⁸ vakıflar ile ilgili ferman, hüküm, berat, arz, ilâm ve hüccet türü tüm belgeler alınarak, araştırmanın yazımında değerlendirilmiştir. Yukarıda da bahsedildiği üzere, 143 defterin 77'sinden 420 vakfiye araştırmaya dahil edilmiştir. Şer'iyye Sicili defterlerindeki vakfiyeler, VGMA'da bulunanlar ile karşılaştırılıp mükerrer olanlar (40 civarında) ile deftere yazıldığı halde iptal edilmiş olan (9 adet) vakfiyelere⁶⁹ dikkat edilmiştir.

1940'lı yıllarda Adana Müze Müdürlüğü yapmış olan Naci Kum, IV. Türk

⁶¹ Numara: 762, 763.

⁶² Numara: 779, 803

⁶³ 108 Numaralı Şer'iye Sicili Defteri 13 Rebiülevvel 1326'da, 112 Numaralı defter de 5 Rebiülevvel 1326'da sona ermektedir. Ahmet Akgündüz, *Şer'iye Sicilleri* (c. I Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1989, s. 169) adlı eserinde 1331 tarihini vermektedir.

⁶⁴ Mikrofilmi Çekilmeyen Defterler: Numara: 86 (H. 1280), 87 (1281-83), 88 (H. 1286), 89 ((1283-1297), 90 (H. 1283—83), 91 (H. 1283).

⁶⁵ Yerde Olmayan Defter: Numara 37.

⁶⁶ Bu defterler: Numara: 1(H.1074), 2 (H. 1043).

⁶⁷ Bu defterler: Numara: 4 (H. 1157-1158), 6 (H.1203-1204), 9 (1198-1200), 17 (H.1156-1157), 30 (H. 1169-1170), 129 (H. 1143-1145), 133 (H.1167-1168).

⁶⁸ 10 (H.1254-1260),

⁶⁹ İptal Edilenler: *Fatıma binti Ahmed Vakfiyesi*, 1175/1761, AŞS 1, s. 42; *el-Hac Ali bin Mehmed Vakfiyesi*, 1175/1761, AŞS 34, s. 65 (iki kere yazılmış); *Fatıma binti Nasuh Vakfiyesi*, AŞS 36, s. 89; *el-Hac Ali bin Abdullah Vakfiyesi*, 1197/1782, AŞS 44, s. 133; *Aişe binti Ramazan*, 1116/1704, AŞS; *Cennet binti Abdullah*, 1261/1845, AŞS 101, s. 228; *Ali Beşe bin Mehmed Vakfiyesi*, 1128/1715, AŞS 106, s. 20; *Beşir-zâde es-Seyyid Mehmed Efendi Vakfiyesi*, 1246/1830, AŞS 8, s. 75.

Tarih Kongresine sunduğu tebliğinde belirttiğine göre, o sırada Adana müzesinde bulunan Şer'îye Sicillerinin tamamını incelemiş ve bir katalogunu yapmıştır. Ona göre, sicillerdeki belge sayısı toplam 5-6 bin, vakfiye sayısı ise 566'dır⁷⁰. Şâyet bu rakamlar doğru ise biz, hasarlı ve kayıp yedi defterin haricinde kalan 143 defterdeki 470 civarındaki vakfiyeyi inceledik⁷¹.

Adana Sancağına bağlı kazalardan Adana'nın dışındaki, Ayas-Berendi, Dünderlı-Bulgarlı, Karaisalı, Sarıçam ve Yüregir'in Şer'îyye Mahkeme Sicilleri mevcut değildir. Dolayısıyla, bu kazalar dahilinde 17. ve 18. yüzyıllarda kurulan vakıflar bulunamamıştır. Hayrât kurumları ise hurûfat defterlerinden tespit edilmiştir.

4. Adana Evkâf Defteri: Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde 538 numara ile kayıtlıdır. Yılmaz Kurt ve M. Akif Erdoğan, bu defteri *Çukurova Tarihinin Kaynakları IV Adana Evkaf Defteri* adıyla yayınlamıştır⁷². Biz bu defteri TÛSOKTAR Veri Tabanı'na bu tıpkı basımdan yararlanarak girdik. Bilgisayardaki sorgulamadan sonra Adana vakıflarının 16. yüzyılını yazarken, elde mevcut vakfiyelerin dışında en temel kaynak olarak bu Evkâf Defteri'ne dayandık. Bu yüzyılda kurulan vakıfların pek çoğunun vakfiyesine henüz ulaşamadığı dikkate alındığında, Evkâf Defteri'nin önemi ortaya çıkmaktadır.

Adana Evkâf Defteri, “güzel bir siyakat yazısı ile tutulmuş olup, 24 varaktan oluşmaktadır. Varak 1b'de yer alan Şeyh Ahî Mahmud ile ilgili vakıf kaydının sonradan (H.11087M.1696) eklenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Defter, varak 2b'de Ramazanoğulları vakıf kayıtları ile başlamakta ve iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm 2b-18a arasında, ikinci bölüm 20b-24b arasında yer alır. Defterin hangi tarihte tutulduğu kayıtlı değildir”. Yazarlar, bir takım kıyaslamalardan sonra birinci bölümün 1540'da, ikinci bölümün de 1572'de

⁷⁰ Naci Kum, “Adana Şer'îye Mahkeme Sicilleri Üzerinde Araştırmalar”, IV. Türk Tarih Kongresi, *Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1948, TTK, s. 362. Kum, kongreye sunduğu tebliğde, 150 defterin katalogunu yaptığını ifade etmektedir. Yayımlanan tebliğin alt kısmına “bu katalog daha sonra yazar tarafından yayınlanacaktır” ifadesi düşülmüştür. Bkz. *aynı tebliğ*, s. 363. Yaptığımız araştırmaya göre, bu katalog henüz yayımlanmamıştır. Ancak araştırmacı H. 1043/1633 tarihli 1 numaralı sicilin katalogunu *Görüşler Adana Halkevi Dergisi*'nin değişik sayılarında [Sayı:56, Adana 1943, s.17-18, Sayı: 58, (1943), s. 11-12 Sayı: 63, (1944) s. 20-21] yayımlamıştır.

⁷¹ Bkz. Kaynakça.

⁷² Yılmaz Kurt, M. Akif Erdoğan, *Çukurova Tarihinin Kaynakları IV Adana Evkaf Defteri*, Ankara 2000, TTK Basımevi. Yazarlar, tıpkı basımdan önce Evkaf Defterinin ciddi bir değerlendirmesini de yapmıştır.

tutulmuş olabileceğini tahmin etmektedirler⁷³. Bu defterde işimizi kolaylaştıran noktalar ise, Evkâf Defteri'nin tıpkı basımının ve yeni yazısının ve BOA'da bulunan; TD. 69 (1519) *Adana Mufasssal Defteri*, TD.450 (1525), *Adana Mufasssal Defteri*, TD. 450 (1525) *Adana Mufasssal Tahrir Defteri*, ve TD. 969 (1530) *Adana Mufasssal Tahrir Defteri*'ndeki vakıf kayıtlarının tıpkı basım olarak yine *Adana Evkaf Defteri*'nin Ekler bölümünde yayınlanmış olmasıdır⁷⁴.

5. İrade, Mazbata, Tevcihât, Muhasebe ve Ferağ-İntikâl Kayıtları

İstanbul BOA, vakıf araştırmaları için oldukça zengin ve farklı belge gruplarının bulunduğu bir arşivdir. Burada belgelerin tasnifi hâlen devam etmektedir. Meselâ, Evkâf Nezareti Arşivi'nde bulunan altı milyon belge ve 40 bin civarında defter mevcuttur. Bugüne kadar 23.046 defterin tasnifi yapılmış, bunların kataloğu beş ciltte toplanmıştır. Bizim tetkik ettiğimiz belgeler tasnif edilerek araştırmaya açılmış olanlardır. Bunlar:

Cevdet ve İbnülemin Tasnifi: Cevdet tasnifindeki vakıf kayıtları beş ciltte, İbnülemin tasnifinde de iki ciltte toplanmıştır. Bu tasniflerde Adana vakıfları ile ilgili berat, icrâ, men', emir, ferağ ve tevcih, muâfiyet, tayin, takrir, ilâm, arzuhâl, inhâ ve hüküm türü yüzlerce belge tetkik edildi. Bu tasnifteki belgeler birbirini takip ve bütünlük arz etmemektedir. Cevdet tasnifindeki söz konusu belge türlerini -özellikle görev tevcihât beratları- çok olmamakla birlikte, İbnü'l-Emin ve Maarif tasniflerinde de bulabilmekteyiz. İbnülemin'de bulunan iki kayıt ise, Adana, Edirne okunarak, Edirne'de gösterilmiştir⁷⁵. Bu tasniflerdeki fermanlar ile diğer belge gruplarında pek geçmeyen, tekke ve zâviyelerle ilgili her türlü belge değerlendirilmeye alınmıştır.

İrade-Evkâf Tasnifi: İrade, Padişah emri, fermanı, arzusu manasına gelir. İradeler H. 1255-1334 (M.1839-1916) yılları arasında ve değişik isimler altında, Dahiliye, Hariciye, Meclis-i Vâlâ, Şûrâ-yı Devlet gibi, tasnif edilmiştir. İrade-Evkâf tasnifinde, H.1310-1334 (M.1892-1916) yılları arasındaki 3755 iradeden

⁷³ Kurt-Erdogru, *a.g.e.*, s. XIV.

⁷⁴ Ekler: TD. 69 (1519), *Adana Mufasssal Defteri*, Ek 1, (s. 99); TD.450 (1525) *Adana Mufasssal Defteri*, Ek 2, (s. 100-106); TD. 450 (1525) *Adana Mufasssal Tahrir Defteri*, Ek 3, (s. 107); TD. 969 (1530) *Adana Mufasssal Tahrir Defteri*, Ek 4, (s. 108-115).

⁷⁵ Numara: 2948, Edirne'de (aslı Adana), Ramazanoğlu Piri Mehmed Paşa ve Halil Bey evkafına mütevellî Bey-zâde Mehmed Bey konusunda İstida; Numara: 2950'de aynı vakıfla ilgili bir arzda da Adana Edirne okunmuştur.

Adana ile ilgili olan 24 irade, evkâf müdürü, evkâf muhasebecisi ve evkâf kâtibi tayinleri ve tâmirât ve hayrât ile ilgilidir⁷⁶.

Şûra-yi Devlet Tasnifi: Şûra-yı Devlet Evrakı Hulâsa Kayıt Defterleri tasnifinde, Adana vilâyetinin Şûra-yi Devlet ile yaptığı yazışmaları içeren tüm belgeler 3 Katalog defterinde toplanmıştır⁷⁷. Bu belge grubunda Adana Evkâf Müdürlüğü, müdürler, diğer görevliler, maaşlar, zimmet, yolsuzluk, tâmirât, görev tevcihât, masârîfât tezkireleri başta olmak üzere vakıflarla ilgili olarak her türlü yönetim ve denetim belgeleri bulunmaktadır. Evkâf müdürlerine ait özel tezkireler ile söz konusu belgeler, Adana Evkâf Müdürlüğü teşkilâtı yazılırken kullanılmıştır. Bu arada, *Meclis-i Vükelâ Mazbataları* da taranmış, ancak doğrudan Adana ile ilgili belgelere rastlanılmamıştır.

Evkâf Nezâreti Tasnifi (EV.HMH): Evkâf Nezâreti fonunda bulunan altı milyon adet belge ve kırk bin civarındaki defterden tasnif edilenlerin katalogu, beş ciltte toplanmıştır. Bunlardan ilk ikisi nezâret öncesi evkâf defterleri⁷⁸, diğer üçü de nezâret sonrasıdır. Bu tasnifler de tetkik edilmiştir. Ancak tasnif bitirilemediğinden, nezâret öncesi belgeler yıllara, hattâ yüzyıllara göre düzenli ve detaylı tutulmamış olduğundan belgelerin sürekliliğini takip şimdilik mümkün olmamıştır. Nezâret sonrası defterlerin tasnifi⁷⁹ ise, H.1250-90 (M.1834-73) arasındaki yıllara aittir. Bu tarihten sonraki belgelerin tasnif edilmemesi, bizi de bu tarihler arasında sınırlandırmıştır. Tasnif edilen belgeler genel olarak, Adana vakıflarının muhasebeleri, ferağ ve intikaller, ferağ ve intikalât harçları, müeccelât ve muaccelât, vakıf kalem ve kâğıt harçları gibi kalemleri içermektedir. Tanzimat sonrasına kadar Evkâf Muhasebe defterlerinde gelir ve gider kalemleri, 16. yüzyılda tutulan Evkâf Defterlerindeki gibi düzenli değildir. 16. yüzyıl defterleri devletin resmî görevlileri tarafından tutulurken, Evkâf Nezâreti'nin kuruluşuna kadar vakıfların muhasebeleri özerk mütevelliler tarafından tutulmuştur. Bundan dolayı hem ihmâller hem de idâri aksaklıklar söz konusudur. Bu aksaklıklar ileriki bölümlerde daha geniş olarak ele alınacaktır.

⁷⁶ Bkz. Kaynaklar

⁷⁷ Katalog No:199, 200, 201. Ayrıca bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2000, 2. Baskı, s. 358

⁷⁸ Katalog No: 964 (H. 935-1159/M.1528-1746), 965 (H.1159-1242/1746-1826), Bkz. BOA. Rehberi, (2000), s. 243.

⁷⁹ Katalog No: 966 (1243-1264/M.1827-1848), 967 (1265-1279/M. 1849-1862), 968 (H. 1280-1290/1862-1873), Bkz. BOA. Rehberi, (2000), s. 243.

BOA *Hatt-ı Hümayun*⁸⁰ ve *Mühimme* tasniflerinde Adana vakıfları ile ilgili belgeye rastlanmamıştır. *Adana Ahkâm Defterleri*⁸¹'nden ilk dördü tetkik edilmiş olup, bu defterlerde vakıflar ile ilgili olarak çok az görev tevcihât beratları geçmektedir. Bu koleksiyon, görev tevcihât beratlarının pek azını kapsadığından değerlendirmeye alınmamıştır.

B. Arşiv Dışı Kaynaklar

1. Salnâmeler

Salnâme, bir yıllık olayları, istatistikî, iktisadî, sınaî ve benzeri konuları bir bütünlük içinde göstermek için hazırlanmış eserdir. Salnâmelere yıllık, nevasâl ve almanak olarak da isimlendirilmiştir. Sâlnâmeler genel olarak, Devlet Sâlnâmeleri, Vilâyet Sâlnâmeleri, Resmî Kurum ve Kuruluşlara Ait Salnâmeler ve Özel Konulu veya Kişi ve Kuruluşlara Ait Sâlnâmeler olarak dört grupta toplanmıştır⁸². Biz bunların ilk üçünden istifade ettik.

Devlet Sâlnâmeleri: “*Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*” adıyla tutulan devlet salnâmelerinde Evkâf Nezâreti ve bağlı teşkilâtı hakkında da bilgiler vardır. İlk Salnâme H.1263 (M.1847) yılında tutulmaya başlanmış, Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar düzenli olarak devam etmiştir⁸³. Devlet Salnâmelerinin tamamı taranarak vakıf teşkilâtı ve Adana Vakıf Müdürleri ile ilgili bilgiler değerlendirilmiştir.

Adana Vilâyet Salnâmeleri: “*Salnâme-i Vilâyet-i Adana*” adıyla tutulan Adana vilâyet salnâmeleri araştırmamızda bizi tutulduğu döneme götürmesi bakımından önemsenmektedir. H.1287-1320 (M.1870-1902) yılları arasında 12 adet Adana vilâyet salnâmesi tutulmuştur. Bu eserlerde hem Adana coğrafyasını hem de vakfa konu olmuş vakıf müesseselerini tanıma imkânı vardır⁸⁴.

Maarif Salnâmeleri: “*Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye*”, adıyla H.1316-21 (M.1898-1903) yılları arasında 6 defa neşredilmiştir. Bu eserlerde

⁸⁰ Telhis:27387, Telhis: 27 387, Pusula: 27475.

⁸¹ H.1155-1295/M.1742-1878 yıllarına ait hükümleri ihtiva eden 9 defterden müteşekkildir. Bu defterlerde Nefs-i Adana, Cebel-i Bereket, İçel, Kozan, Mersin sancaklarına bağlı Hamidiye, Karaisalı, Bulanık, Hassa, İslahiye, Osmaniye, Payas, Yarpuz, Anamur, Ermenek, Gülnar, Silifke, Teke, Haçin, Kars-ı Maraş, Sis ve Tarsus kazalarına ait hükümler bulunmaktadır.

⁸² Hasan Duman, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Katalogu*, I, Ankara 2000, 2. Baskı, Özkan Matbaacılık, s.1-14.

⁸³ Duman, *a.g.e.*, s. 69-76.

⁸⁴ Duman, *a.g.e.*, s. 77-78.

merkez teşkilâtı hakkında oldukça teferruatlı bilgiler olduğu gibi, vilâyetlerdeki eğitim kurumları da kaydedilmiştir. Bu salnamelerde teşkilâtın tarihçesi, maarif nâzırları, memurlar, öğretmenler, öğrenciler, okullar, kütüphaneler ve eğitim müfredatı hakkında oldukça açık ve geniş bilgiler vardır⁸⁵. Maarif Salnâmeleri ile hem eğitimdeki modernleşmeyi hem de kurumların dönüşümünü görmek mümkün olmuştur. Bu cümleden hareketle biz, salnâmelerden Adana sancağı dahilindeki eski ve yeni eğitim kurumlarını, bu kurumlarda takip edilen müfredâtı, eğitim kadrolarını ve okulların coğrafi dağılımlarını tespit etmeye çalıştık.

Yaptığımız araştırmalar sonucu Evkâf Nezâretince tutulmuş bir salnâme bulunamamıştır. Oysa pek çok nezaretçe tutulan salnâmenin Evkâf nezaretince tutulmaması dikkat çekicidir. Ancak, H.1327 (M.1909) yılı Evkâf Bütçesi, bir salnâme özelliği ve içeriği taşımaktadır. Bu bütçe defteri, Adana'nın verilerini aynı konumdaki diğer birkaç şehir ile kıyaslama imkânı vermektedir⁸⁶.

2. Seyahatnâmeler

Seyahatnâmelerin, yazıldıkları dönemin canlı kaynakları olduğu malumdur. Araştırmanın yazımında, Adana ve Çukurova bölgesi hakkında bilgi veren; Marco Polo (1270), Bertrandon de la Broquier (1432), Bedreddin el-Gazzî (16. yy.), Kudbeddin Mekkî (16.yy.) , Katip Çelebi, Evliya Çelebi, La-edri, Paul Lucas (1706), İngiliz Kinner (1813), Dr. Şerafeddin Mağmunî (1859), Charles Texier (1833, 1843) gibi seyyahların seyahatnâmelerinden istifade edilmiştir.

⁸⁵ Duman, *a.g.e.*, s. 8.

⁸⁶ *Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'nin 1327/1909 Yılı Bütçesi*, İstanbul 1327, Matbaa-i Âmire, 556 s.

BİRİNCİ BÖLÜM

ADANA VAKIFLARINA GENEL BİR BAKIŞ

I. KRONOLOJİK DAĞILIM

Adana'nın İslâmlaşma ve Türkleşme süreci oldukça uzun sürmüştür. Bölgeye, ilk Müslüman akınları Halife Ömer (634-44) zamanında başlamış, asıl fetih Emevî Halîfesi Abdulmelik devrinde (H.84/M.704) gerçekleşmiştir. Ramazanoğullarına kadar bölgede, Arap-Bizans, Türk-Bizans, Haçlı ve Ermeni mücadeleleri yaşanmıştır. Bu uzun süreçte Adana Sancağı sınırları dahilinde bir vakfın kurulup kurulmadığını açıklayıcı yeterli belge ve bilgiye sahip değiliz. Vakıf müessesesi ile ilgili ilk bilgilere, Osmanlı kaynaklarında rastlanır. Osmanlı tarih kitaplarında Adana ve Tarsus'un Memlûk nüfuzundaki Ramazanoğulları'nın hâkimiyetinde iken “*Haremeyn evkâfına ait vâridat*” olduğu kayıtlıdır. Hoca Sadedin Efendi'ye göre, Osmanlılar Hicrî 896 başlarında (Milâdî 1490 sonu) Çukurova'da Memlûklara ait üç kaleyi (Adana, Tarsus ve Gülek) ele geçirmişler ve bu kalelerin Haremeyn evkâfı olduğunu öğrenince, eskiden olduğu gibi bu vakfın devamını sağlamışlardır⁸⁷. Bu mesele, 1491 Nisan'ında yapılan Osmanlı-Memlûk anlaşmada çözüme kavuşturulmuştur. Osmanlı elçisi Bursa Kadısı Şeyh Ali Çelebi, “Adana ve Tarsus'un Mekke ve Medine evkâfına ait yerler olmasından dolayı buralarla diğer kalelerin (Larende, Ereğli) anahtarlarını Memlûk hükümdarı” Kayıtbay'a takdim etmiştir⁸⁸. Bölgenin bu statüsü Osmanlı hâkimiyetine kadar sürmüştür. Sonraki yıllarda Haremeyn vâridatının Ayas iskelesinden gemiler ile İskenderiye'ye nakledilerek oradan da Mekke ve Medine'ye gönderilmesi bir gelenek haline gelmiştir. 1498 yılında Rodos Şövalyelerinin oluşturduğu tehlikeye karşı, bu vâridâtı Kemal Reis komutasındaki Osmanlı gemileri götürmüştür⁸⁹.

Bu kayıtlardan da anlaşıldığı üzere, Memlûklar döneminde Çukurova bölgesinin önemli bir kısmının geliri Haremeyne vakfedilmiştir. Memlûklar'dan sonra Haremeyn hizmetlerini üstlenen Osmanlı Devleti'nin de aynı giderleri yine

⁸⁷ Hoca Sadedin Efendi, *Tacu't-Tevârih*, II, İstanbul 1279, s. 68; Shai Har-El, *Struggle for Döminatıon in the Middle East- The Ottoman Memlûk War, 1485-1491*, E.J. Brill Leiden-New York-Köln, 1995, s. 211.

⁸⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1983, TTK, s. 195; Shai Har-El, *a.g.e.*, s. 212.

⁸⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, II, s. 204.

büyük vakıflar tesis ederek karşılama yoluna gittiği bilinmektedir⁹⁰. Ancak Osmanlılar, 1491 yılı anlaşmasında resmen tanıdıkları “Adana ve Tarsus’un Haremeyn vâridâtı” olduğu hükmünü, söz konusu bölge kendi hâkimiyetlerine geçtikten sonra sürdürmemişlerdir.

Osmanlı Devleti’nin Adana-Çukurova bölgesinde yaptırdığı -1519 tarihli- ilk tahrirde⁹¹ iki vakıf kaydı geçmektedir. Bunlar, *Vakf-ı Câmî ve Medrese-i Merhûm Halil Bey Bin Ramazan*⁹² ve *Vakf-ı Zâviye-i Cebelü’n-Nûr*⁹³dur. Tahrir kayıtlarına göre, -1491 yılından önce, ne kadar süreden beri uygulandığı veya uygulanıp uygulanmadığı belli olmayan⁹⁴ “Haremeyn vâridâtı”ndan sonra- söz konusu iki vakfın, Adana’nın en eski vakıfları olduğu söylenebilir. Dolayısıyla kayıtlara yansıyan en eski vakıf *Ramazanoğlu Halil Bey Vakfı*dır. Halil Bey, 1510 yılının Ağustosunda vefat etmiştir⁹⁵. Halil Bey’in câmî ve medrese vakfının kuruluş tarihi bu tarihten önceye gitmektedir. Halil Bey’den önce, yâni 1353’ten 1500’lü yıllara kadar, hüküm sürmüş Ramazanoğlu beylerinin vakıf kurmamaları dikkat çekici bir husus olup, bu durumu şimdilik izâh edememekteyiz⁹⁶. Halil Bey ve Cebel-i Nur Zâviyesi vakıflarından sonra bir üçüncü vakfı, 1504 yılında Halil Bey’in kardeşi Mahmud Bey kurmuştur⁹⁷.

Adana Evkâf Defteri, vakfiyeler ve vakıf şahsiyet kayıtlarındaki verileri birbirleri ile karşılaştırarak yüklediğimiz TÜSOKTAR veri tabanına göre, -Cumhuriyet devri öncesinde- Adana Sancağı sınırları dahilinde 716 vakıf kurulmuştur. Yapılacak yeni tasnifler ile bu sayının artma ihtimâli de vardır. Bizim değerlendirmelerimiz bu 716 vakfa göredir. Yaptığımız tasnifte bu vakıfların *amaç ve sayılarının* dönemlere göre değiştiği görülmüştür. Meselâ, 16.

⁹⁰ Mustafa Güler, *16.-17. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları ve Ehemmiyeti*, İstanbul 1998, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

⁹¹ TD. 69 (1519) Adana, Tarsus, Sis (: Kozan) Mufassal Tahrir Defterleri, s.261-262; Yılmaz Kurt-M. Akif Erdoğan, *Çukurova Tarihinin Kaynakları, IV, Adana Evkaf Defteri*, Ankara 2000, TTK Basımevi, s. 99.

⁹² Mezra’a-i Kara Fazıl der nezd-i Çıldırım: Hasıl: Rub’:1522,5 Akçe, Asiyab (der Misis, harâb, Bab:7), Bağçe-i (narenc) der Adana, harâb, kıt’a: 5; Toplam geliri: 1522,5 Akçe; Bkz. Kurt-Erdoğan, *a.g.e.*, s. 99; TD. 69 (1519) *Adana Mufassal Defteri*, s. 261.

⁹³ Mezra’a-i Boğa Şeyhlü geliri: 2200 Akçe ve Mezra’a ‘a-i Frenk Şah, geliri: 3 693 Akçe, Toplam: 5893 Akçe. Bunlar, bir zaviye vakfidir. Kurt-Erdoğan, *a.g.e.*, s. 99; TD. 69 (1519) *Adana Mufassal Defteri*, s. 261.

⁹⁴ 1485-1491 yıllarındaki “Osmanlı-Memlûk Savaşları” üzerine doktora çalışması yapan Shai Har-El, (*a.g.e.*, s. 211-212), Memlûk kaynaklarını da kullandığı halde söz konusu meseleyi Osmanlı kaynaklarına dayalı olarak yazmıştır.

⁹⁵ Faruk Sümer “Ramazanoğulları”, *İA*, IX (1988), s. 618.

⁹⁶ Benzer bir yorum için bkz. Kurt-Erdoğan, *a.g.e.*, s. XIX.

⁹⁷ EHMS, Sicil No:104; Bkz. Halil Sahillioğlu, “Ramazanoğlu Davud Bey Oğlu Mahmud Bey ile Vağfur Paşa Oğlu Ali Bey Paşa ” *Vakıflar Dergisi* (VD), X, (1979), s. 136-141. Mahmud Bey’in vakfettiği bahçe daha sonra Ramazanoğlu vakıfları arasında yer almaktadır. Halep’te bulunan Mahmud Bey Türbesi için tahsisat ayrılmıştır. *VGMA*, MV. 646, s. 4

yüzyılın başından 17. yüzyıl ortalarına kadar *hayrî amaç*, 17. yüzyıl ortalarından Tanzimat'a kadar *ailevî amaç*, Tanzimat'tan Cumhuriyet (1839-1920)'e kadar yine *hayrî amaç*, söz konusu dönemlerin hakim karakterlerini oluşturmaktadır. Adana vakıflarının gerek amaçları ve gerekse vakıf sayısındaki artış ve azalışındaki kırılma noktaları daha önce “Türk vakıflarının kronolojik ve yatay dönemleri”⁹⁸ konusunda yapılan tasnifin zaman sınırları ile bir paralellik taşımaktadır. Adana Sancağı'nda kurulan vakıfların “kronolojik dönemleri” ve vakıf sayıları Tablo 1’de gösterilmiştir. Buna göre;

Tablo 1: Adana Vakıflarının Kronolojik Dönemlere Göre Dağılımı

Yüzyıl	Sayı	Oran
Klasik Osmanlı Dönemi (1500-1585)	64	8,94
17. Yüzyıl (1585-1699)	19	2,65
18. Yüzyıl (1700-1839)	432	60,34
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)	149	20,81
Amacı belli, tarihi belli olmayanlar	17	2,37
Tarih ve amacı belli olmayanlar	35	4,89
Genel Toplam	716	100

Klasik Osmanlı Dönemi (1500-1585), Adana'nın Osmanlı Devleti'ne katıldığı ve vakıf müessesesinin teşkilâtlandığı dönemdir. Bu ilk dönem vakıfları, özellikle Ramazanoğlu Vakıfları, Adana'nın imârında oldukça önemli rol oynamıştır. İlk tahrirde (H. 924/M. 1519) iki olan vakıf sayısı, altı yıl sonra, yani 1525 yılı tahririne göre, yedisi mahalle mescidi vakfı olmak üzere, kurulan vakıf sayısı 12'ye çıkmış, Halil Bey'in Câmî ve Medrese vakfının geliri ise, 1522,5 akçeden 65.732 akçeye yükselmiştir. İlk sayımda Adana Sancakbeyi Pirî Mehmed Paşa'nın emlâkı 18.000 akçe iken 1525'de 61.000 akçe olmuştur⁹⁹. 1530 tahririne göre, kurulan vakıf sayısı değişmezken, Pirî Mehmed Paşa, emlâkını vakfa dönüştürmüş¹⁰⁰ ve yeni mülkler satın alarak veya yaptırarak vakfının gelirlerini

⁹⁸ Selçuklu dönemi, Beylikler dönemi, Klasik Osmanlı dönemi (1500-1585), 17. asır (1595-1699), 18. Asır (1699-1839), Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1920) dönemi, Cumhuriyet dönemi (1920...), B. Yediyıldız, “Vakıf İncelemeleri...”, s. 17

⁹⁹ Kurt-Erdoğan, a.g.e., s.100-106; TD 450 (1525) *Adana Mufassal Defteri*, Tıpkı basım, Ek II, s. 997-1003.

¹⁰⁰ Kurt-Erdoğan, a.g.e., 108-116; TD. 969 (1530), *Adana Mufassal Tahrir Defteri*, Tıpkı basım, Ek IV, s. 850-860.

artırmıştır¹⁰¹. Adana vakıflarının ayrı bir muhasebesinin tutulduğu 1542 tarihli *Adana Evkâf Defteri*'nde¹⁰², kurulan vakıf sayısı 50'ye ulaşmıştır. Bu dönemde Halil Bey oğlu Pirî Paşa, Ramazanoğlu Vakıflarını bir isim¹⁰³ altında toplamıştır. Bugün elimizde olan en eski “vakfiye sûreti” işte bu Pirî Paşa'nın, H. 945 Zilhiccesi'nin sonlarında (Nisan 1539) yazımına başlanıp, H. 946 ortalarında bitirilen, Milâdi 1539 tarihli vakfiyesidir¹⁰⁴. Pirî Paşa 1539 yılından sonra da elde ettiği gelirlerini yeni vakıf zeyilleri ile vakfa dönüştürmüş, *Ramazanoğlu Vakıflarını* bir Selâtin Vakfı büyüklüğüne ulaştırmıştır¹⁰⁵.

Adana'da 16. yüzyılda kurulup vakfiyesi bugüne ulaşan vakıf sayısı 13'tür. Bunlardan 10'u tek bir isim altında toplanan Ramazanoğlu vakıflarıdır. Diğer 3 vakıf, Savcı-zâde Hacı Mustafa Ağa¹⁰⁶, Ramazanoğlu Pirî Mehmed Paşa'nın kethüdası Hasan Kethüda bin Abdullah¹⁰⁷ ve Sunullah-zâde Mustafa bin Molla Ali¹⁰⁸ tarafından kurulmuştur. Bu vakıflardan son ikisi hâlen Adana'da mühlâk vakıf olarak yönetilen dokuz vakıf arasındadır.

VGMA kayıtlarına göre, 17. yüzyılda Türkiye genelinde 1663¹⁰⁹; Adana'da ise sadece 19 vakıf kurulmuştur. Bu sayı Adana'da kurulan tüm vakıfların % 2,65'ini oluşturmakta olup bu nispet, 17. yüzyıldaki vakıf hizmetlerini açıklamaktan uzaktır. Meselâ, Adana merkezdeki Cafer Paşa Camii¹¹⁰, Canibışehir'de Hindîler¹¹¹ ve Sinan Paşa¹¹² tekkeleri, Misis'te Hüdâvendigâr Camii, Medresesi ve Mescidi¹¹³ gibi, yüzlerce hayrâtın vakfiyeleri

¹⁰¹ Kurt-Erdogru, *a.g.e.*, s. XXVI; Söz konusu yıllarda Ramazanoğlu Pirî Paşa'nın hassı: 1.700.000 akça, bir ara bağlı olduğu Halep Eyâleti Beylerbeyi'nin hassı 1.000.000 akça idi. Bkz. İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalet 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978, Boğaziçi Üni. Yay. s. 129.

¹⁰² Kurt-Erdogru, *a.g.e.*, s. 1-40; Kurt, *Adana Evkâf Defteri*'nin 1540 ve 1572 tarihlerinde tutulan iki defterden müteşkil olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Kurt-Erdogru, *a.g.e.*, s. XIV.

¹⁰³ *Ramazanoğlu Pirî Mehmed Paşa ibni Halil Bey Vakfiyesi*, VGMA, MVD 646/1-15.

¹⁰⁴ VGMA, MVD 646/1-6; Bu vakıf Ramazanoğlu Halil Bey oğlu Pirî Mehmed Paşa kurulan ilk vakıftır. H. 945' yılı Zilhicce'sinin sonlarında yazımına başlanmış olup, H. 946 yılı ortalarında bitirilmiştir. MV. 646/6.

¹⁰⁵ *Ramazanoğlu Halil Bey oğlu Pirî Mehmed Paşa Vakfiyesi (Ramazanoğlu Vakıfları)*, VGMA, MV 646, s. 1, 6, 7, 8, 12, 13, 14, 14, 15; Tercümesi; 1961/375-425.

¹⁰⁶ *Savcı-zâde Hacı Mustafa Ağa Vakfiyesi*, 954/1548, VGMA, MA 591, s. 213.

¹⁰⁷ *Hasan Kethüda bin Abdullah Vakfiyesi*, 997/1589, VGMA, MA 608/1-98.

¹⁰⁸ *Sunullah-zâde Mustafa bin Molla Ali Vakfiyesi*, 1006/1598, VGMA, MA 618/1-50.

¹⁰⁹ H. Yüksel, *a.g.e.*, s. 29; Bu sayı diğer arşivlerin taranması ile çok daha artacaktır. Meselâ, 17. yüzyılda Adana'da kurulan 19 vakfın vakfiyelerinin 9'u VGMA'nde, 10'u ise, Milli Kütüphanedeki Adana Şer'iyye Sicilleri fonunda geçmektedir. Bkz. Kaynaklar kısmı. Ayrıca hâlen Gazi Üni. Sosyal Bilimler Ens.'de Samettin Başol'un “17. yüzyıl Bursa Vakıfları” üzerine yaptığı ön araştırmaya göre, 17. yüzyıl Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde 1000 civarında vakfiye sureti kayıtlı olup bunların sadece 20 tanesi VGMA'nde de bulunmaktadır.

¹¹⁰ Cafer Paşa Vakfiye kaydı, 1648, Esas 2/1, s. 40

¹¹¹ HD. 1067, s. 80

¹¹² HD. 1061, s. 82

¹¹³ HD. 1141, s. 50

bulunamamıştır. Bununla birlikte, vakfiyelerine ulaşılan 19 vakıf, bu yüzyıl vakıfları hakkında bir kanaat edinmemizi sağlamaktadır. Buna göre, 17. yüzyıl vakıflarının hayrî amaçları ile işlevlerine bakıldığında, bunlar 16. yüzyılın etkisini taşımaktadır. Aile ve yarı ailevî vakıfların artışı ve vakıf kurucularının statülerine bakıldığında da 18. yüzyıla hazırlık özelliği göstermektedir. Bu yüzyılda hayrî amaçla kurulan vakıfların oranı bir önceki yüzyıla göre üç kat düşerken, ailevî amaçla kurulan vakıfların oranının on kat arttığı görülmektedir. Koçi Bey'in 17. yüzyılın başında vakıf müessesesinin, devlet bütçesini ihlâl edecek derecede suistimâl edildiğini, tımarlar aleyhine iki asırdan beri yapılan temliklerin vakfa, büyük oranda da aile vakfına dönüştürüldüğünü anlattığı¹¹⁴ türden vakfa¹¹⁵, Adana'da rastlanılmamıştır. 17. yüzyılda vakıf sayısının önceki ve sonraki dönemlerden oldukça düşük çıkmasının sebebi; öncelikle, kurulan pek çok hayrâtın -yukarıda bahsedildiği üzere- vakıf kaydının veya vakfiyesinin bulunamamasıdır. İkincisi, 17. yüzyılda çıkan Celâli İsyanları, müesseselerin tabîî seyrini etkilemesidir. Meselâ, 16. yüzyılda kırsal bölgede vakıfların en yaygınlaştığı, Ayas-Berendi ve Kınık kazalarındaki meskûn yerler yıkıma uğramış¹¹⁶, bu bölgelerdeki Ramazanoğlu vakıflarına ait vakıf köy, mezra'a ve değirmenler muhasebelerden düşmüştür¹¹⁷. Üçüncüsü de, devletin takip ettiği vakıf siyâseti ve denetimlerle ilgili olmalıdır¹¹⁸.

18. yüzyılın başından Tanzimat'a (1700-1839) kadarki dönemde kurulan vakıfların sayısı oldukça artmıştır. Adana'da bu dönemde kurulan vakıflar, veri tabanına göre, tüm devirlerin % 60,34'ünü oluşturmaktadır. Bunun sebebini anlayabilmek için, H. 1143-1204 (M. 1730-1789) yılları arasında tutulmuş, sekiz Şer'îye Sicili defterini¹¹⁹ taradık. Genel teftiş amacıyla payitahttan gönderilen vakıf müfettişlerini¹²⁰ anlatanların dışında, söz konusu artışı izâh edici bir belgeye rastlamadık. Dolayısıyla, bu dönemdeki artışın sebebini anlayabilmek için, kurulan vakıfların amaçları ile diğer araştırmalardan bir takım sonuçlar çıkarmaya

¹¹⁴ Koçi Bey, *Koçibey Risâlesi* (1041-1631), (Sad. Zuhuri Danışman), İstanbul, 1972 M.E.B., 58-59; J. Robert Barnes, *An Introduction To Religious Foundations In The Ottomans Empire*, Leiden 1986, s. 60-66.

¹¹⁵ Köprülü Mehmed Paşa Vakfı gibi, *Köprülü Mehmed Paşa Vakfiyesi*, 1071/1660, AB 580, s. 127.

¹¹⁶ Faruk Sümer, "Çukur-ova Tarihine Dâir Araştırmalar" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I, Sayı:1, Ankara 1963, A. Ü. Basımevi, s. 20.

¹¹⁷ BOA, EV. 3341/1-11; BOA, EV 5662/1-2; BOA, EV. 14875; BOA, EV. 20712.

¹¹⁸ Denetim ile ilgili uygulamalar için, bkz., H. Yüksel, a.g.e., s. 61-65.

¹¹⁹ AŞS 1, H. 1174, AŞS 4, H. 1157-58, AŞS 6, H. 1203-1204, AŞS 9, H. 1198-1200, AŞS 17, H.1156-57, AŞS 129, H. 1143-1145, AŞS 133, H. 1167-69.

¹²⁰ AŞS 30, s. 61.

çalıştık. Buna göre;

18. yüzyılın başından Tanzimat'a kadar geçen devirde kurulan vakıfların % 71,07'si ailevî, % 7,17'si yarı-ailevî, % 21,52'si de hayrî amaçla kurulmuştur. Yani vakıfların % 78,24'ü, vâkıfların ailesi ile irtibatlıdır. "18. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi" üzerine yapılan bir araştırmadaki sonuçlar ile Adana'daki vakıfların, vâkıfın ailesi ile irtibatı nispeti paralellik taşımaktadır¹²¹.

Evlatlık vakıfların artışının sebepleri olarak; aile fertlerini hukukî ve siyasî yollarla gelebilecek taarruzlardan koruma¹²², mülk edinme¹²³, devletçe yapılan müsadereleleri önleme, miras konusunda istendiği gibi davranma düşünceleri¹²⁴ ileri sürülmüştür. Bu tespitlerden hareketle, Tanzimat'ın getirdiği uygulamalardan "mal emniyeti"nin sağlanması¹²⁵ ile müsâdere sisteminin kaldırılmasının, aile vakıflarını oldukça azalttığını düşünmekteyiz. Meselâ, Adana'da, 19. yüzyılın ilk kırk yılında -yani Tanzimat'tan önceki zaman diliminde- kurulan 44 vakfın % 59,09'u aile vakfı olduğu halde, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar uzanan dönemde kurulan 149 vakfın, sadece % 8,05'i aile vakfıdır. Bu sonuç göstermektedir ki, 18. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nde yürürlükte olan mülkiyet ve miras hukuku ailevî vakıflarının artmasına ortam hazırlamıştır.

Bir diğer önemli sebep ise, 17. yüzyılın sonunda, Demir-Kapı'dan Misis'e kadar olan bölge ile Ceyhan Nehri boylarında başlayıp, sonraki yüzyıllarda diğer bölgelerde devam eden iskân siyasetidir¹²⁶. Meskûn yerlerde, özellikle Adana merkezde artan nüfusla şehir büyümüş, oluşan yeni mahalleler vakıflaşmayı da artırmıştır. Meselâ, Adana'da 1572'de 28 mahalle mevcutken, bu sayı 1753'te 45'e, 1830'larda da, 63'e ulaşmıştır¹²⁷.

Netice olarak, artan nüfusun her türlü sosyal ihtiyaçları, vakıflaşmayı artırmış görünmektedir. Bu yüzyılda kurulan vakıfların % 28,69'unun (% 7,17'si

¹²¹ Söz konusu araştırmaya göre vakıfların; % 18'i hayrî, % 7'si aile, % 75'i de yarı-ailevî vakıf kategorisindedir. Vâkıfın ailesi ile irtibatlı olan vakıfların nispeti % 78'dir. Bkz. B. Yediylidiz, ...*Vakıf Müessesesi*, s. 15.

¹²² B. Yediylidiz, ...*Vakıf Müessesesi*, s. 252.

¹²³ B. Yediylidiz, ...*Vakıf Müessesesi*, s. 122-133.

¹²⁴ Ö. Lütfi Barkan, "Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VI, İstanbul 1940, Kenan Basımevi, s. 161-62; M. Fuad Köprülü, "Vakıf müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *VD*, sayı: II, İstanbul 1942, s. 28-29; Bu makale için ayrıca basımı için bkz. *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1983, Tuğ Matbaası, s. 372.

¹²⁵ A. Cevat Eren "Tanzimat", *İA*, XI (1993), s. 719.

¹²⁶ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul 1987, Çeltüt Matbaacılık, s. 77-81; 115-118.

¹²⁷ Bkz. bu araştırmanın Altıncı Bölümü.

yarı-ailevî) bir hayrât kurumu ile irtibatı vardır. Tüm yüzyıllarda tesis edilen hayrâtın % 47,23'ü bu dönemde kurulmuştur¹²⁸.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan dönemde vakıf müessesini doğrudan etkileyen gelişmeler olmuştur. Bunlar, öncelikle 1826 yılında Evkâf Nezareti'nin kurulması, bu kurumun ülkede teşkilâtlandırılması ve vakıfların idare ve nezâretinde merkezî bir idareye geçilmesidir¹²⁹. İkinci olarak, Tanzimat Fermanı ile müsâdere usulünün kaldırılarak, mülkiyet dokunulmazlığı hakkının getirilmesi, iltizâm usulünün kaldırılarak herkesin gelirine göre vergi verme¹³⁰ hakkının tanınmasıdır. Üçüncü olarak, 1856 tarihli Arâzi Kanunnâmesi ile mülkiyeti devlete ait olan toprakların, tapu ile tasarruf sahiplerinin mülkiyetine tahsis edilmesidir¹³¹. Genel olarak bu gelişmeler, vakıfları iki şekilde etkilemiştir. Öncelikle, daha önceki yüzyıllarda son derece yaygınlaşmış olan aile vakıfları azalmıştır¹³². Mülkiyet toplumun her kesimine yayıldığı için, vakıf kurucuları arasına her meslek grubundan -köylüler gibi- insanlar katılmıştır¹³³. Buna bağlı olarak da, son yüzyılda vakıflaşma köylerde artmıştır.

II. VAKIFLARIN KATEGORİZASYONU

İslâm hukukuna göre vakıfların hayrî bir amaca doğrudan veya dolaylı olarak yönelmesi gerekmektedir¹³⁴. Bunun için vakıfların geliri veya kullanım hakkı hayrî amaca yönelik olarak değişik şekillerde şart koşulmuştur. Gelirlerin tahsis şekillerine göre vakıflar “üç kategoriye” ayrılmıştır. Bunlar, *hayrî vakıf*, *aile vakfı* (ehlî, adî veya evladlık) ve *yarı-ailevî vakıftır*.

Hayrî vakıf, vakfın gelirinin tamamının doğrudan hayrî amaca tahsis edilmesidir. *Aile vakfı*, vakfın gelirinin tamamının hayrî amaca ulaşmadan vâkıfın ailesi veya üçüncü şahısların tasarrufuna tahsis edilmesidir. *Yarı ailevî vakıf* ise, vakfın gelirinin vâkıfın ailesi veya tasarruf sahibi üçüncü şahıslar ile hayrât

¹²⁸ Bzk. Hayrât kısmına.

¹²⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnâl-Hüseyin Hüsameddin, *Evkâf-ı Humâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335, s. 25-26; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Ahkâmı'l-Evkaf*, (Yay. Haz. N. Öztürk) Ankara 1995, TDV yay., s. 187-198.

¹³⁰ A.C. Eren, *a.g.m.*, s. 719.

¹³¹ Enver Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, Ankara 1983, TTK Basımevi, s. 224.

¹³² Bkz. Tablo 2-3.

¹³³ Bkz. bu araştırmanın II. bölümü.

¹³⁴ Ömer Hilmi, *İthaf-ül-ahlâf fî ahkâm-il-evkaf*, VGM. yay. T. İkbal Mat., s. 25, madde (m.) 74; Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s. 162.

müessesesi arasında paylaşılmasıdır¹³⁵. Bu vakıflardan son ikisinin gelirlerinin tamamen hayrî amaca yönelmesi ancak vâkıfın ailesi veya tasarruf sahibi üçüncü kişilerin neslinin tükenmesinden (=inkırazi'l-nesl) sonradır.

Adana'da kurulan 716 vakfın % 41,48'i *hayrî*, % 46,23'ü *aile*, % 6,98'i ise, *yarı ailevî vakıf* kategorisindedir. Vakıfların % 5,31'inin hangi amaç ve tarihte kuruldukları belli değildir. Kuruluş tarih ve amacı bilinmeyen vakıfları (% 4,89) şahsiyet kaydından, amacı bilinip kuruluş tarihi bilinmeyen vakıfları da (% 2,37) Cumhuriyet devrinde yapılan tayinlerden öğrenmekteyiz.

Adana'daki vakıflar söz konusu "üç vakıf kategorisine" göre tasnif edildiğinde -Tablo 2 ve 3'te görüldüğü üzere- her kategorinin kendi içinde de bölünebileceği anlaşılmıştır. Buna göre; *hayrî vakıf* kategorisi içinde; *doğrudan hayrî* amaca tahsis edilenler (% 34,50) ve vâkıfın vefatından sonra yani *yakında hayrî* olacak vakıfların (% 6,98)¹³⁶ olduğu, *aile vakfı* kategorisi içinde; doğrudan vâkıfın ailesine tahsis edilen yani *doğrudan ailevî* vakıflar (% 42,88) ile vâkıfın ailesi ve akrabası olmadığı halde üçüncü şahıslara ailevî kategori ile tayin edilen vakıfların -*aile-tayin* (% 3,35)¹³⁷- olduğu, *yarı-ailevî vakıf* kategorisi içinde de; tıpkı hayrî vakıftaki gibi, *doğrudan* (% 6,42) ve *yakında* (% 0,56)¹³⁸ yarı-ailevî vakıf statüsü kazanacakların olduğu görülmüştür.

Tablo 2: Kuruluş Amacına Göre Adana Vakıflarının Dağılımı

Vakıf Çeşitleri		Sayı	Oran	Sayı	Oran
Hayrî	Doğrudan	246	34,50	297	41,48
	Yakında	50	6,98		
Aile	Doğrudan	307	42,88	331	46,23
	Tayin	24	3,35		
Yarı-Ailevî	Doğrudan	46	6,42	50	6,98
	Yakında	4	0,56		
Belirsiz		38	5,31	38	5,31
Genel Toplam		716	100	716	100

¹³⁵ B. Yediyıldız, ... *Vakıf Müessesesi*, s. 14; Akgündüz, ..*Vakıf Müessesesi*, s. 270-272.

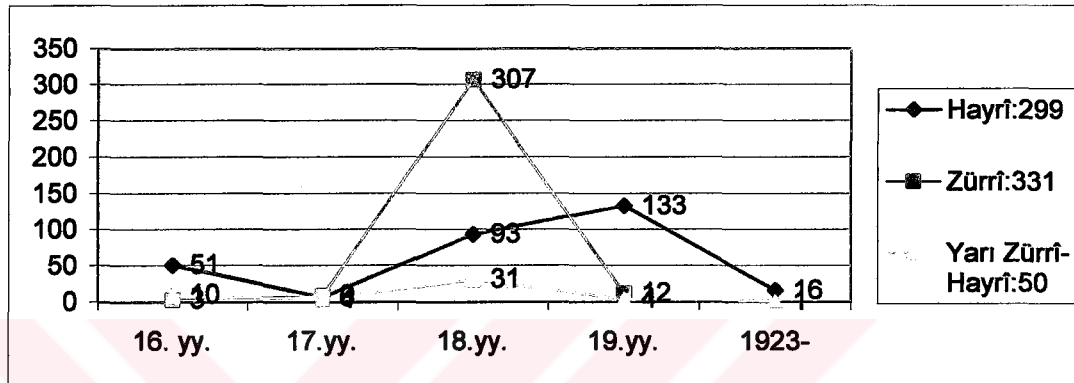
¹³⁶ *Hatice binti Meryem Vakfı*, AŞS 38, s. 48.

¹³⁷ *Fatma binti Mehmed Vakfı*, 1177/1764, AŞS 52, s. 79; 1187/1774, AŞS 45, s. 29.

¹³⁸ *Fatma binti Mustafa Vakfı*, 1175/1762, AŞS 34, s. 39

Vakıfların vakıf kurmadaki amaçları ile devletin vakıf siyaseti arasında yakın ilişki olduğunu düşünmekteyiz. 16. yüzyılın başından Cumhuriyet devrine kadar, kuruluş amaçlarını tespit ettiğimiz 680 vakıf, Adana’da kurulan vakıfların amaçlarındaki değişimi takip etmemize imkan vermektedir. Buna göre;

Şekil 1: Adana Vakıflarının Amaçlarının Yüzyıllara Göre Değişimi

Tablo 3: Vakıfların Amaçlarının Kronolojik Dönemlere Göre Dağılımı

Kuruluş Yüzyılı/Dönem	Amaç	Sayı	Oran %	Oran %	Top lam	Genel Oran
16. Yüzyıl/ Klasik Dönem	Hayrî Doğrudan	51	79,69	% 100	64	8,94
	Aile Doğrudan	3	4,68			
	Yarı-Ailevî Doğrudan	10	15,63			
17. Yüzyıl	Hayrî Doğrudan	5	26,32	% 100	19	2,65
	Yakında	1	5,26			
	Aile Doğrudan	9	47,37			
	Yarı-Ailevî Doğrudan	4	21,05			
18. Yüzyıl (1700-1839)	Hayrî Doğrudan	44	10,18	% 100	432	60,34
	Yakında	49	11,34			
	Aile Doğrudan	283	65,51			
	Tayin	24	5,56			
	Yarı-Ailevî Doğrudan	28	6,48			
	Yakında	3	0,69			
19 Yüzyıl/ Tanzimat'tan Cumhuriyet'e	Belli Olmayan	1	0,23	% 100	149	20,81
	Hayrî Doğrudan	133	89,26			
	Aile Doğrudan	12	8,05			
	Yarı-Ailevî Doğrudan	3	2,01			
1923 Sonrası	Yakında	1	0,67	% 100	17	2,37
	Tayin	1	6,25			
Tarihi ve Amacı	Belli Olmayanlar	35	100	% 100	35	4,89
Genel Toplam		716			716	100

Şekil 1 ve Tablo 3'te görüldüğü gibi, 16. yüzyılda vakıfların bir hayrât kurumunun giderlerini karşılamak üzere kuruluşu yaygın bir gelenek iken, bu gelenek 17. yüzyılda vakıf sayısı ile birlikte düşmüş; 18. yüzyıldan itibaren yükselmeye başlamış ve nihâyet Cumhuriyet devrine kadar sürmüştür. *Aile vakfî (zürrî)*, 16. yüzyılda üç tane iken¹³⁹, 17. yüzyıldan itibaren artmaya başlamış; bu artış 18. yüzyılda adeta patlama derecesinde olup Tanzimat'a kadar sürmüştü; söz konusu devirde Evkâf Nezâreti'nin kontrolü ile yükseliş trendinde geri düşmüştür. *Yarı-ailevî vakıfların (yarı zürrî-hayrî)* nispetini 16. yüzyılda yüksek gösteren Ramazanoğlu vakıflarıdır. Bu vakıflar yarı-ailevî vakıf kategorisinde olmasına karşın, Adana'nın imârında en kalıcı etkiyi bırakmışlardır. Yarı ailevî vakıflar, Cumhuriyet devrine kadar fazla olmamakla birlikte kurulmaya devam etmiştir.

III. COĞRAFÎ DAĞILIM

Adana Sancağı sınırları, Ramazanoğulları'nın Osmanlı Devleti'ne iltihâkından sonra burada yapılan ilk idarî taksimatla belirlenmiştir. Bu taksimata göre sancağın batısı aşağı yukarı bugünkü Tarsus sınırı ile aynı olup kuzeyde Karaisalı ve Pozantı ilçelerini içine alarak Kozan ve Kadırlı'nın batısından Hamus çayını izleyerek güneyde Akdeniz'e uzanmaktaydı¹⁴⁰.

Sancağın merkezî Adana olup, Adana ve Kınık kazaları¹⁴¹ ile Adana, Yüreğir, Ayas ma'a Berendi, Kınık, Sarıçam, Dünderli ma'a Bulgarlı ve Karaisalı ma'a Hacılı nahiyelerinden müteşekkil bir idarî yapıya sahipti¹⁴². Bu idarî yapının sancak coğrafyasındaki yerleşimi şöyleydi: Adana'nın güneyinde Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasında *Yüreğir Nahiyesi*, Akdeniz kıyısında, bugünkü Yumurtalık ilçesinin merkezinin bulunduğu yerde *Ayas Nahiyesi*, Ayas'ın kuzeydoğusunda Ceyhan ilçesinin tam güneyinde, batıdan, güneyden ve doğudan dağlarla çevrili yerde *Berendi Nahiyesi*, sancağın güneydoğusunda, bugünkü

¹³⁹ 1540 ve 1572 tarihli Adana Evkâf Defteri (ED.538/I-1540, ED.538/II-1572) ve vakfiyelere göre, 16. yüzyılda 64 vakıf kurulmuş, bunlardan sadece 3'ü aile vakfidir; 1-*Vakf-ı Evlad-ı Şeyh Mahmud*, Bkz. Kurt-Erdoğan, ...*Adana Evkâf Defteri*, s. 37; Tıpkıbasım, s. 18; Ek II, s. 102, Ek IV, s. 112, 2- "*Ramazanoğlu Mahmud Bey bin Davud Bey Vakfiyesi...*", VD, X, (1979), 139; 3-*Sunullah-zâde Mustafa bin Molla Ali Vakfiyesi*, 1006/1598, MA618/1, s. 50.

¹⁴⁰ Y. Kurt, ...*Adana Tarihi*, s. 26-27.

¹⁴¹ 1525 (TD. 450/1) ve 1530 (TD. 969) tahrirlerinde Adana Sancağı, Adana, Karaisalı ma'a Hacılı, Berendi, Ayas ve Kınık olmak üzere 5 kazadan müteşekkildir. Bkz. Kurt, *Adana Tarihi*, s. 37.

¹⁴² Geniş bilgi için bkz. 998 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l- Kadiriyye Defteri (937/1537) II*, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1999, s.11; Kurt, *Adana Tarihi*, s. 37-43.

Osmaniye ile Ceyhan arasında *Kınık Nahiyesi* bulunuyordu. Adana'nın kuzeydoğusunda Kozan'a giden yol üzerinde *Sarıçam Nahiyesi*, Adana ve Sarıçam'ın kuzeyinde Seyhan Nehrinin doğusunda Dündarlı (Dindarlı), onun kuzeyinde de Bulgarlı (*Dündarlı Ma'a Bulgarlı Nahiyesi*), Dündarlı'nın batısında, Adana'nın kuzey ve kuzeybatısındaki Aladağ ile Kızıldağın güneyinde *Karaisalı Nahiyesi* yer almaktaydı. Bugünkü ilçelerden; Karataş Ayas'a bağlı bir köy iken, Ceyhan ve Pozantı 19. yüzyılın ikinci yarısında teşekkül etmişlerdir. Kozan ve Feke, Sis Sancağının nahiyeleri olup Adana vilâyetine, Saimbeyli (Haçın) ve Tufanbeyli (Mağara), Kars-ı Maraş Sancağının (Kadirli) nahiyeleri olup Maraş Eyaletine bağlıydılar. Osmaniye ise, 19. yüzyılda bir köy iken, bu yüzyılın sonunda kaza statüsü kazanmıştır¹⁴³.

Adana Sancağında, 16. yüzyılda oluşan bu idarî yapı yüzyıllarca sürmüştür. Hurûfat kayıtlarına (1690-1830) göre, merkez Adana'nın dışında kazalar arasına Karaisalı, Sarıçam ve Yüreğir, nahiyeler arasına da; Adana ve Seyhan Nehrinin kuzeydoğusunda *Canibişehir*, Karaisalı'nın kuzeyinde *Hacılı-Buraklı*, Adana nevâhisinde, Sarıçam'ın güneydoğu kısmında *Karakışla*¹⁴⁴ ve yine Adana'nın doğusunda bir konaklık mesafedeki *Misis* (Yakapınar) katılmıştı. Ayrıca bugün Niğde'ye bağlı olan Çamardı da bir kasaba olarak¹⁴⁵ kayıtlarda Adana'ya bağlı görünmektedir. Kınık Kazası ise, 17. yüzyılda celâlî yıkımına uğrayarak ortadan kalkmıştır¹⁴⁶. Hurûfat kayıtları 16. yüzyılda oluşan idarî yapının aşağı yukarı Tanzimat devrine kadar sürdüğünü göstermektedir¹⁴⁷. Osmanlı Devleti'nin 1831, 1867 ve 1876 tarihlerinde yaptığı "eyâlet ve sancak" mülkî taksimatlarında da¹⁴⁸ Adana Sancağı idarî ve coğrafi yapısını korumuştur.

17. yüzyılın başında Celâlî yıkımına uğrayan Kınık coğrafyasında 1865 yılındaki *Fırka-i Islâhiyye* hareketi¹⁴⁹ ile başlatılan iskânlar sonucu, 1880 yılında

¹⁴³ F. Sümer, "Çukur-ova Tarihine Dâir.." s. 27-29; Y. Kurt, ..*Adana Tarihi*, s. 26-27, 37-42; *Adana*, (1994), s. 103-109.

¹⁴⁴ 1137/1724, HD. 1137, s. 23, HD. 1140, s. 17-18-19; 1067, s. 74,90.

¹⁴⁵ 1191/1777, HD. 1071, s. 22; 1212/1792, HD. 531, s. 11.

¹⁴⁶ F. Sümer, "Çukur-ova Tarihine Dâir.", s. 20.

¹⁴⁷ H.1102-1115/1690-1703 yıllarına ait bir hurufat defterinde *Adana, Ayas ma'a Berendi, Karaisalı, Misis ve Sarıçam* kaza olarak geçmektedir. *Hurufat 1141*, s. 40-51.

¹⁴⁸ Enver Z. Karal, *Osmanlı Tarihi, VI*, Ankara 1983, TTK, s. 128; Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Belleten, XV/60*, (Ankara 1951), s. 623; Akgündüz, *Tarsus Tarihi*, s. 119. Karal, *Osmanlı Tarihi, VII*, s. 157.

¹⁴⁹ A. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, III, 240; Halaçoğlu, "Adana", s. 350; Aynı yazar, "Cebelibereket" *TDV. İA., VII*, s. 185-186.

*Cebel-i Bereket Sancağı*¹⁵⁰ kurulmuştur. Osmaniye, Bahçe ve Payas, Adana Sancağından ayrılarak bu sancağa katılmıştır¹⁵¹. Cebelibereket'in sınırları bu düzenleme ile Ceyhan Nehrine kadar uzanmıştır. Bu dönemde uzun yıllar sancak olarak idare edilen Tarsus Kazası Adana Sancağına bağlanmıştır¹⁵². Bu yeni düzenleme ile Adana Sancağı'nın sınırları doğuda Ceyhan Nehrine gerilerken batıda Tarsus ve Mersin'i içine almıştır. Adana Sancağı; H.1293 (M.1876) tarihli Adana Vilâyet Salnâmesine göre, Adana, Karaisalı, Tarsus, ve Mersin'in dahil olduğu dört kazadan oluşmaktadır. Bunlardan çalışma alanımıza dahil olan coğrafi sınırlar içinde Adana ve Karaisalı kazaları bulunmaktadır. Adana kazası merkez ve "*nahiye müdürleri*" ile yönetilen Karsandı, Sırkıntı, Misis, Karataş, Muhacîn (=Ceyhan) nahiyeleri ile "*merkezden yönetilen*" Karahacılı, Yüregir ve Cânibişehir nahiyelerinden, Karaisalı Kazası ise -merkez nahiye¹⁵³- Karaisalı, Menemenci, Aşağı ve Yukarı Dünderli nahiyelerinden oluşmaktadır¹⁵⁴. H.1309 (M.1891) tarihli salnâmeye göre, Adana ve Karaisalı kazaları aynı statülerini korurlarken¹⁵⁵, H.1319 (M.1901) tarihli salnâmeye göre ise, Muhâcirin Nahiyesi, Hamidiye (Ceyhan) adıyla kazalar¹⁵⁶ arasına katılmıştır (Harita 1).

Araştırmada, 19. yüzyılın sonunda Adana Sancağı sınırlarındaki söz konusu değişimler dikkate alınmayarak, 16. yüzyıldaki sınırların kapsadığı mekân esâs alınmıştır. Kurulan *hayrât* ve *akarâtının* dağılımı bu mekân (coğrafya) üzerinde şehir merkezî ve kır alanlarına göre yapılacaktır. Şehirden kastedilen Adana'nın merkezî, kır ise sancak içinde yer alan ve kır özellikleri daha belirgin olan nahiye, köy, yayla ve mezra'alardır. Şüphesiz şehri ve kıyı birbirinden tecrit ederek kesin çizgiler ile ayırmak mümkün değildir. Vakfın hayrâtı Adana merkezde tesis edildiği halde geliri herhangi bir kır alanında¹⁵⁷ veya tam tersine

¹⁵⁰ *Devlet-i Aliyye Salnâmesi*, 1297/1880, İstanbul, Matbaa-i Âmire, s. 251.

¹⁵¹ *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1316 (1900), Darü'l-Hilâfeti'l- Aliye, Matbaa-i Amire, s. 830-47; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1300, İstanbul 1399, Matbaa-i Ebuzziya, s. 320; E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, s.157.

¹⁵² *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1300, İstanbul 1399, Matbaa-i Ebuzziya, s. 320

¹⁵³ Karaisalı'nın ilk merkezi Hacılı Köyü olduğu düşünülen Çiçeli köyüdür. 1835 yılında ilçe yapılarak, Ramazanoğullarından Karaisa Bey'in adı verilmiştir. *Adana* (1994), s. 105-106.

¹⁵⁴ *Salnâme-i Vilâyet-i Adana*, Adana 1293, Adana Vilâyet Matbaası, s. 52-59.

¹⁵⁵ *Salnâme-i Vilâyet-i Adana*, Adana 1309, Adana Vilâyet Matbaası, s. 74, 77.

¹⁵⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Adana*, Adana 1319, Adana Vilâyet Matbaası, s. 70.

¹⁵⁷ *eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi Vakfiyesi*, 1218/1804, VGMA, MA591/115-104; *Musa Balı-zâde Mustafa Ağa Vakfiyesi*, 1150/1738, VGMA, AB 581/246/248.

akarı Adana merkezde iken¹⁵⁸ hayrâtı bir kır alanında olabilmektedir.

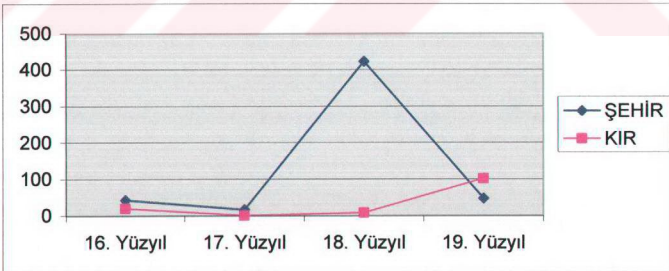
Şehirdeki vakıflaşmanın şehrin inkişafını, kırdaki vakıflaşmanın da iskânı sağladığı bilinmektedir¹⁵⁹. Burada vakıfların şehir ve kıra göre dağılımı verildikten sonra bu vakıflara bağlı *hayrât* ve *akarâtın* coğrafi dağılımları ele alınacaktır. Adana Sancağında kurulan 716 vakfın şehir ve kırsal alana dağılımı zamana göre şöyledir:

Tablo 4: Adana'da Kurulan Vakıfların Değişik Dönemlerdeki Coğrafi Dağılımı

Dönem	Şehir :Sayı	Oran %	Kır: Sayı	Oran %	Merkezî Belirsiz	Oran %	Toplam Sayı	Oran %
Klasik Dönem	43	6.00	21	2.93			64	8.94
17. Yüzyıl	17	2.37	2	0.28			19	2.65
18. Yüzyıl	423	59.08	9	0.13			432	60.34
19. Yüzyıl	47	6.56	102	14.25			149	20.81
Tarihi Belirsiz	7	0.98	39	5.45	6	0.84	52	7.26
Toplam	537	75.00	173	24.16	6	0.84	716	100

Tablo 4'te görüldüğü gibi, vakıfların % 75'i şehir merkezinde, % 24,16'sı kır alanında kurulmuş, % 0,84'ünün ise hangi merkezde kurulduğu tespit edilememiştir.

Şekil 2: Vakıfların Şehir ve Kırsal Yüzyıllara Göre Gelişimi

¹⁵⁸Ramazanoğlu Vakfıyesi, VGMA, MV 646/9; es-Seyyid el-Hac Osman ibni Ahmed Efendi Vakfıyesi, 1155/1743, AŞS 23, s. 47; es-Seyyid Yakup ibni es-seyyid Musa Çelebi Vakfıyesi, 1072/1662, VGMA, MA 610/126.

¹⁵⁹Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân Ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *İD*, sayı: II, İstanbul 1942, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 354-65.

Şekil 2 ve Tablo 4 birlikte incelendiğinde, 16. yüzyılda hem şehir hem de kırdaki paralel bir vakıflaşma görülmektedir. 17. ve 18. yüzyıllarda kırdaki kayda değer sayıda vakıf kurulmamıştır. 18. yüzyılda şehirde vakıflar diğer yüzyıllarla kıyaslanamayacak derecede artmıştır. 19. yüzyılda bir önceki yüzyıla göre şehirde vakıflaşma grafikteki yükseliş trendinde düşerken, kırdaki bir vakıflaşma dönemi yaşanmıştır. Vakıflaşma süreci, yukarıda “kronolojik dağılımda” ele alındığından burada tekrar edilmemiştir.

A. HAYRÂT

Vakfın iki ana unsurundan biri olan hayrât, vakıf ahkâmının anlatıldığı kitaplarda, “*ayniyle intifa*”¹⁶⁰ olarak tanımlanmıştır. Ayniyle intifa, toplum doğrudan doğruya yararlandığı, *müessesât-ı hayriye*, yani vakıf câmi, mektep, kütüphane, medrese, hastane, dâru’l-aceze gibi gayr-i menkûllere denilir¹⁶¹.

Temelde bir mal varlığının vakfedilebilmesi için, bu malın vakıf olma özelliklerini taşıması ve bir hayra tahsis edilmesi zarûreti vardır. Aksi takdirde vakfın tescili mümkün değildir¹⁶². Toplumun doğrudan kendilerinden istifade ettiği müesseseler¹⁶³ vakfiyelerde oldukça iyi tanımlanmış olup iki şekilde anlatılmaktadır. Bunlardan birincisi vâkıf hayrât müessesesini kendisi inşâ ettirmişse nerede, hangi tarihte ve nasıl yaptırdığına dâir detaylı bilgiler vermektedir¹⁶⁴. İkincisinde ise, vâkıf mevcut bir hayrât müessesesi için vakıf kuruyorsa, hayrâtın nerede kim tarafından yaptırıldığı ve o günkü durumu anlatılmaktadır¹⁶⁵. Vakfiyelerdeki bu bilgilerden hareketle (Tablo 5);

Adana’da kurulan 716 vakıftan 297’si hayrî, 50’si yarı-ailevî vakıf kategorisindedir¹⁶⁶. Bu vakıfların % 76,66’sı kendine bağlı bir hayrâta, % 23,34’ü de kendinden önce kurulmuş bir hayrâta gelir sağlamaklaydı. Daha önce kurulup, giderlerini karşılayamayan vakıfları desteklemek için yeni vakıflar tesis edilmiştir

¹⁶⁰ Ö. Hilmi, a.g.e, s. 52; M. Z. Pakalın, “Akarât-ı Mevkufe” a.g.e, I, s. 32.

¹⁶¹ Nazif Öztürk, *Menşe’i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara 1983, Feryal Matbaacılık, s. 83.

¹⁶² Ö. Hilmi, a.g.e, 20-26.

¹⁶³ B. Yediyıldız, „*Vakıf Müessesesi*”, s. 91-92.

¹⁶⁴ el- Hac Abdurrezzak Efendi bin Mustafa Vakfiyesi, 1137/1725, VGMA, MA 598/28; Vakıf aynı zamanda Adana Yeni Caminin banisidir; *Türkiye’de Vakıf Abideler*, s. 27.

¹⁶⁵ *Aişe binti Abdullah Vakfiyesi*, AŞS 43, s. 66; Burada da bir kır çeşmesi anlatılmaktadır.

¹⁶⁶ Bkz. I. Bölüm, II. kısım Tablo 2-3.

Tablo 5: Hayrî ve Yarı-ailevî Vakıfların Hayrât Durumlarına Göre Dağılımı

Coğrafi Merkezler	Yeni Bir Hayrât İçin Kurulan Vakıflar/Sayı	Önceki Bir Hayrâtı Desteklemek İçin Kurulan Vakıflar/Sayı	Toplam Sayı	Oran %
Şehir Merkezi	114	70	184	53,03
Kır Alanı	144	10	154	44,38
Sancak Dışı	8	1	9	2,59
Genel Toplam	266	81	347	100
Genel Oran	76,66	23,34	100	100

Meselâ, Sofibağçe Mahallesiindeki Havutluoğlu Mescidi H.1241 (M.1825) yılında Memiş Paşa tarafından bu yolla yeniden yapılarak câmiye dönüştürülmüştür¹⁶⁷. Bu türden vakıf hemen her dönemde kurulmuştur. Adana'da 16. yüzyılda kurulan vakıfların pek çoğunun vakfiyesi günümüze ulaşmadığından bu yüzyılda ne kadar destek vakfı kuruldu bilemiyoruz. 16. yüzyıldan önce kurulan vakıflardan *Adana Evkâf Defteri* vasıtasıyla haberdar olmaktadır. Burada kayıtlar hayrât adına göre tutulmuştur. Bazı hayrâtın muhasebesinde birden fazla vakıf isimi geçmektedir¹⁶⁸. Bu vakıflar sonradan söz konusu hayrâtı desteklemek amacıyla mı, yoksa müesseselerin tesisi sırasında mı kuruldu, bilinmemektedir. Daha sonraki yüzyıllarda kurulan “*destek vakıfları*”nı¹⁶⁹ takip etmek mümkün olmuştur. Bu türden, 16. yüzyılda beşi kırda 19 vakıf, 17. yüzyılda yedi, 18. yüzyılda biri sancak dışında 33 vakıf, 19. yüzyılda da beşi kırda 22 vakıf kurulmuştur (Tablo 5). Söz konusu vakıflar daha çok din, eğitim ve kültür kurumlarına yöneliktir.

Cumhuriyet devri öncesi Adana Sancağı'nda, giderleri hayrî veya yarı-ailevî 347 vakıf tarafından karşılanan 629, söz konusu vakıflara bağlı olmayan -giderleri başka vakıflar veya yollarla -meselâ “avârız akçası” sistemi ile karşılanan 475, toplamda 1093 hayrât kurumu tesis edilmiştir. Tablo 6'da

¹⁶⁷ Kitabesi için bkz. Murad Yüksel, Çukurova'da *Türk-İslâm Eserleri ve Kitabeler*, Adana 1990, Türk Ocağı, s. 52-53.

¹⁶⁸ ED 538/1 (1540), s. 12/b, tıpkıbasım, s. 25; *Vakf-ı Câmî-i Karye-i Şeyh Sinan*'ın muhasebesinde, Vakf-ı Kubad ve Mehmed; *Vakf-ı Câmî-i İvaz bin Mehmed*'in muhasebesinde *Vakf-ı Ahmed bin Yayla Hacı* (s. 13/a, tıpkıbasım, s. 27), *Vakf-ı Mescid-i Ramazan Ağa*'nın muhasebesinde de *Vakf-ı Ayşe Hatun, hemşire-i Ramazan Bey*, (bkz. *Aynı eser*, s. 13/b; tıpkıbasım, s. 28) geçmektedir. İlh.

¹⁶⁹ Eski bir vakfı desteklemek, yıkılan yerlerin tāmiri için veya bir mescidi “minber vaz'ı” için kurulan vakıfların önemli bir kısmı “para Vakfı”dır. Kanuni devrinde (1520-1566) tartışma konusu olan, “para vakfı meselesi”nin içinde, yıkılan müesseselerin tekrar tanzim edilmesi “zaruret”i vurgulanmıştır. İsmail Kurt, *Para Vakıfları*, İstanbul 1996, Kerem Matbaası, s. 12-16, 79-88.

görüldüğü gibi bunların, % 59,69'u şehir merkezinde, % 39,31'i nahiye, köy, yayla ve mevzilerde, % 1'i ise Adana Sancağı dışındadır.

Tablo 6: Adana'da Kurulan Hayrâtın Coğrafi Mekâna Göre Dağılımı

Merkezler	Vakfiyelerde Geçen Hayrât Kurumları (K.)	Vakfiyesi Bulunamayan, Hurûfatlarda Geçen Hayrât K.	Hayrât Kurumu Toplamı	Oran
Şehir Merkezî	464	195	659	59,69
Kır Alanları	154	280	434	39,31
Sancak Dışı	11	-	11	1,00
Genel Toplam	629	475	1104	100
Genel Oran	56,97	43,03	100	100

Vakfiyelerde geçen ve giderleri vakıflar tarafından karşılanan hayrât kurumlarının, 16. yüzyılın başından Tanzimat'a kadar uzanan dönemdeki zaman ve mekân açısından dağılımına bakıldığında, Adana'nın merkezindeki hayrâtın halkın ihtiyaçlarını karşılayabilecek yeterlilikte olduğu görülmektedir. Aynı dönemde, bütün nahiye (bazıları kaza merkezî), köy, mezra'a, yayla ve mevzilerin dahil olduğu kır alanında toplam 31 hayrât kaydı geçmektedir. Bu sayı Adana merkezin dışındaki tüm sancak coğrafyasının üç buçuk asırlık vakıf hizmetlerini izâh etmekten çok uzaktır. Öyleyse gerçek durum nedir? Bu sorunun cevabını hurûfat kayıtları vermektedir. Bu kayıtlar, söz konusu kır coğrafyasının da hayrât kurumları -özellikle ibadet kurumları- ile donatıldığını göstermektedir. Vakfiyesi veya vakıf kaydı olmayan bu kurumların, vakıf kaydı olanlardan farkı, bunların ekseriyetinin giderlerinin vakıflar tarafından karşılanmamasıdır. Bugün, Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı ve giderleri devlet tarafından karşılanan bir câmi ile Diyanet'ten bağımsız ve giderleri halkın yardımlaşması ile karşılanan câmi gibidir. Ancak her iki halde de hayrât kurumu yerel yönetimin kontrolünde, görevlilerine berat tevcihi de padişahın salâhiyetindedir. Şimdi vakfiyeler ile hurûfat kayıtlarından tespit ettiğimiz hayrât kurumlarının, Adana coğrafyasındaki dağılımlarını şehir merkezî ve kır alanlarına göre ele alalım.

1. Şehirdeki Hayrât Kurumları

Adana'nın mahallelerine dağılmış durumda olan 659 hayrât kurumunun 464'ü vakfiyelerde geçmekte ve bunların giderleri vakıflar tarafından karşılanmaktadır. Bunların, % 15,52'si 16. yüzyılda, % 5,17'si 17. yüzyılda, % 66,16'sı 18. yüzyılda ve % 13,15'i de 19. yüzyılda tesis edilmiştir. Şehirde kurulan ve giderleri vakıflar tarafından karşılanan hayrâtın mahallelere dağılımlarına bakıldığında, halkın ihtiyacını karşılayacak yeterlilikte olduğu görülmektedir. Ancak şehir merkezinde tesis edilmiş olan hayrât kurumları vakfiyelerde geçenlerden ibaret değildir. Hurûfatlara göre, 1690-1830 yılları arasında ağırlıklı olarak câmi, mescid ve namazgâh gibi ibadet kurumları ile mektep ve medrese gibi eğitim kurumlarında toplanmış olan, vakfiyesi veya vakıf kaydı olmayan, hurûfatlarda kayıtlı 195 hayrât kurumunun (% 29,59) daha yapıldığı görülmüştür. Vakfiyeli veya vakfiyesiz hayrât kurumları Tablo 7'de ayrı sütunlarda gösterilmiştir.

Tablo 7: Adana Şehir Merkezinde Kurulan Hayrâtın Dağılımı

Hizmet Alanı	Vakfiyelerde Geçen Hayrâtın Dağılımı					Vakfiyelerde Geçen Hayrât Kurumların (K.) Toplamı/ Adet	Hurûfatlarda Geçen, Vakfiyesiz Hayrât K. (1690-1830) Toplam Adet	Hayrât Toplamı	Hizmet Alanı Toplamı	Hizmet Alanı Toplamı Oranı %
	Hayrât Türü	16. yüzyıl Adet	17. yüzyıl Adet	18. yüzyıl Adet	19. yüzyıl Adet					
İbadet Öncelikli Kurumlar (K.)	Câmi	4	2	22	7	35	15	50	199	30,20
	Mescid	22	1	31	5	59	73	132		
	Namazgâh	1	-	-	-	1	4	5		
	Kilise	-	-	-	-	-	-	-		
	Hatim-i Kiraat	2	2	6	2	12	-	12		
	Mevlid	-	-	-	-	-	-	-		
Tasavvuf /Tarihat K.	Zâviye	-	-	-	-	-	-	-	13	1,97
	Tekke	-	-	2	5	7	-	7		
	Hücre	-	-	1	-	1	-	1		
	Türbe	2	1	2	-	5	-	5		
Eğitim-Öğretim K.	Mekteb	2	-	6	1	9	51	60	142	21,55
	Medrese	5	2	8	5	20	52	72		
	Dershane	-	-	2	-	2	-	2		
	Darü'l-hadis	2	-	-	-	2	-	2		
	Daru'l-kurra	1	-	-	-	1	-	1		
	Dâr-ı Şifa/Tıp	1	-	-	-	1	-	1		
	Kütüphane	2	-	2	-	4	-	4		
Sağlık	Hastahane	1	-	-	-	1	-	1	1	0,15
	İmâret	1	-	-	-	1	-	1	49	7,44
Sosyal Yardım K.	İt'âm-ı Taam	-	2	17	1	20	-	20		

Ulaşın- Konaklama	Avâriz	-	-	24	-	24	-	24	2	0,30
	Sadaka	-	-	2	1	3	-	3		
	Sac-Ahen	-	-	1	-	1	-	1		
	Yol	-	-	-	-	-	-	-		
	Köprü	-	-	-	-	-	-	-		
	Kayıklık	-	-	1	-	1	-	1		
Beledi Hizmet K.	Han	-	1	-	-	1	-	1	253	38,39
	Dolap	4	-	-	-	4	-	4		
	Su Kuyusu	-	-	7	4	11	-	11		
	Vakıf Evde/ Su Kuyusu	19	10	159	25	213	-	213		
	Çeşme-Pınar	2	-	1	1	4	-	4		
	Sebil	1	2	3	2	8	-	8		
	Su Küpü	-	1	6	1	8	-	8		
	Temizlik	-	-	2	1	3	-	3		
	Kabristan	-	-	1	-	1	-	1		
	Muvakkithâne	-	-	1	-	1	-	1		
	Genel Toplam	72	24	307	61	464	195	659		
	Genel Oran %	10,93	3,64	46,59	9,26	70,41	29,59	100		
Vakfiye ve Hurûfat Oranları Top. %		70,41				70,41	29,59	100		

Adana merkezdeki hayrât kurumları din, eğitim ve kültür, sosyal hizmet, sosyal yardım ve beledi hizmet alanlarında teşekkül etmiştir. Şehirde vakıflar, şehrin nüfusuna paralel olarak artmış, toplumun ihtiyaçlarına göre, her alanda hizmet üretmişlerdir. 16. yüzyılda, din, eğitim ve kültür müesseseleri teşekkül etmiş; sonraki yüzyıllarda eski müesseseler yeni vakıflarla desteklenmiş; ihtiyaca göre bunlara yeni vakıflar eklenmiştir. 17. yüzyılda, imâret geleneğinin oldukça basiti, vakfın geliri ile “fukaraya it’âm-ı ta’âm”, yani yılın belli günlerinde fakirlere yemek yedirme uygulaması doğmuştur. Bir de Adana’nın hac yolu güzergahı¹⁷⁰ üzerinde olması hasebiyle hacıların konaklayabileceği bir “han”¹⁷¹, vakıf kurumları arasına katılmıştır. 18. yüzyılda şehirde kurulan hayrâtın, vakıflaşmanın paralelinde olağan üstü derecede -tüm yüzyıllardakinin % 66,16’sı- artmış olduğu görülmekle birlikte, bu artışın sebebi anlaşılamamıştır. Söz konusu yüzyılda, önceki dönemlerdeki hayrâta ek olarak, su kuyusu, su küpü, tuvalet, nehir kayıkçılığı, hayrât temizliği, kabristan tâmirâtı ve muvakkithâne gibi daha çok belediye hizmet birimleri ile tekâlif-i örfiyye, sadaka ve it’âm-ı taam gibi

¹⁷⁰ Hacıların en tercih ettikleri yol, Üsküdar’dan başlayıp Konya, Ramazanoğlu Yaylası, Çakıthan, Adana (Mahmud Paşa Hanı), Misis, Kurtkulağı, Payas, Belen, Antakya güzergahını takip etmekteydi. Bkz. M. Güler, *a.g.t.* s. 181.

¹⁷¹ Adana Valisi Suhte Mahmud Paşa Vakfiyesi, VGMA, MA 615/188 ; AŞS 4, s. 155, belge 286.

sosyal yardımlaşma türü vakıf ve kurumlar tesis edilmiştir. Osmanlı'da vakıf kurumunun çok küçük alanlara kadar yayıldığını göstermesi bakımından “yufka sacı” vakfı dikkat çekicidir¹⁷². 19. yüzyılda kurumsallaşma -bir önceki yüzyıla nazaran azalarak- devam etmiştir. Bu yüzyılda farklı olarak tekkelerin arttığı, din ve eğitim kurumlarının azalmakla birlikte kurulmaya devam ettiği görülmektedir. Bir önceki yüzyılda oldukça yüksek oranda kuruldukları halde bu yüzyılda bir istisnası dışında it'âm-ı taam ve tekâlif-i örfiyye vakıfları görülmemektedir¹⁷³. Mescid, câmi, medrese ve mektepler istisnasız her mahalleye, avârız vakıfları (=tekâlif-i örfiyye) ise mahallelerin ekseriyetine, sebil, su küpü ve bazı kuyular câmi ve medrese avlularına, kuyuların ekseriyeti ise vakıf evlerin avlularına dağılmış durumdadır. Adana'da kurulan hayrât kurumları ilerde, vakıfların toplam hayatındaki yeri ile vakıf-şehir ilişkisinde her yönüyle ele alınacağından burada detaya girilmeyecektir.

2. Kır Bölgelerindeki Hayrât Kurumları

Adana Sancağındaki 1093 hayrâtın 434'ü (% 39,31) kır mekânlarında kurulmuştur. Bunların % 35,48'inin vakfiyeleri mevcut olup, giderleri vakıflar tarafından karşılanmıştır (Harita 2). % 64,52'sinin ise vakfiyesi veya vakıf kaydı bulunmayıp hurûfat kayıtlarında geçmektedir. Bunların giderlerinin “avarız akçası” ile veya halkın şahsî yardımları ile karşılandığını düşünmekteyiz. Vakıf kaydı bulunan ve giderleri vakıflar tarafından karşılanan 154 hayrâtın 19'u 16. yüzyılda, beşi 17. yüzyılda, yedisi 18. yüzyılda ve 123'ü de 19. yüzyılda kurulmuştur. 1572 yılında yani 16. yüzyılın sonunda yapılan tahrirlere göre, Adana Sancağı'nda 21.110 yetişkin erkek nüfusunun yaşadığı hesaplanmıştır¹⁷⁴. Bu nüfusun 3000-4000'inin şehir merkezinde¹⁷⁵ yaşadığı düşünülünce, kır coğrafyasında yaşayan nüfusun eğitim-kültür ve diğer sosyal ihtiyaçları bir tarafa, -17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar- iki, iki buçuk asır gibi uzun bir sürede dinî hizmetler için dokuz câmi ve dört mescid için vakıflar kurulmuştur. Üstelik bu câmi ve mescidlerin bir kısmı da şehirli nüfusun yaz mevsimini geçirdikleri yayla

¹⁷² Tillioğlu Zevcesi Rabia Hatun ibneti Süleyman Vakfiyesi, 1761, AŞS 1, s. 10.

¹⁷³ Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2001, Kurtiş Matbaası, 48-49.

¹⁷⁴ Kurt, *Adana Tarihi*, s. 79.

¹⁷⁵ Suraiya Faruqi, *Osmanlı'da Kentler Ve Kentliler* (Kent Mekanında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650) (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul, 2000, Numune Matbaacılık, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları. s. 376; tablo 1.

ve mevzi'lerde yapılmıştır¹⁷⁶. 19. yüzyılda, özellikle Tanzimat'tan sonra durum değişmektedir. Vakıf kurma geleneği şehirden kır coğrafyasına kaymış, sancağın her tarafı vakıf câmi, mescid ve modern programlı iptidâî mektepleri ile donatılmıştır¹⁷⁷.

Peki 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar geçen süre içinde, geleneksel yapıya göre vakıfların üstlendiği hizmetler nasıl karşılanmıştır? Bu sorunun cevabını vakıf ve esnaf teşkilâtı tayinlerinin düzenli olarak yazıldığı *Hurûfat Defterleri* vermektedir. Hurûfat kayıtları 1690-1830 yılları arasında Adana, Karaisalı, Sarıçam, Misis-Berendi ve Yüreğir kazaları için ayrı "kaza statüsü" ile tutulmuştur. Bu kayıtlara göre, kır coğrafyasının da hayrât kurumları, özellikle din kurumları ile donatıldığı görülmüştür. Taradığımız dört bine yakın tayin kaydına göre kır coğrafyasında vakfiyelerde geçenlerin dışında en az 280 hayrât tesis edilmiş, nahiye, köy, yayla ve mevziler; câmi, mescid ve namazgâhlar ile donatılmıştır (Tablo 8, Ek 2, 4).

Tablo 8: Adana Kır Coğrafyasındaki Hayrâtın Dağılımı

Hayrâtın Mahalli	Hayrât Türü	16. yüzyıl	17. yüzyıl	18. yüzyıl	19. yüzyıl	Vakfiyelerde Geçen Hayrât Kurumları	Hurûfatlarda (1590-1830) Geçen Hayrât K.	Hayrât Toplamı	İdarî Birim Toplamı	İdarî Hayrât Birim
Adana Kaza Köy ve Mezra'aları	Câmi	1	-	-	13	14	4	18	27	2,45
	Mescid	1	-	-	2	3	-	3		
	Kilise	1	-	-	-	1	-	1		
	Medrese	-	-	1	-	1	-	1		
	Kuyu/pınar	-	-	2	1	3	-	3		
	Köprü	-	-	-	1	1	-	1		
Canibışehir	Câmi	-	-	-	-	-	31	31	57	5,16
	Mescid	-	-	-	-	-	24	24		
	Namazgâh	-	-	-	-	-	1	1		
	Medrese	-	-	1	-	1	-	1		
Misis (Yakapınar)	Câmi	1	1	-	2	4	5	9	32	2,90
	Mescid	-	-	-	2	2	14	16		
	Namazgâh	-	-	-	-	-	1	1		
	Medrese	-	1	-	1	2	-	2		
	Zâviye	1	-	-	-	1	1	2		

¹⁷⁶ Kızıldağ Yaylasındaki câmi, mescid, imâret ve bunlara bağlı hamam ve dükkânlardan müteşekkil külliye Ramazanoğlu Piri Paşa yaptırmıştır. *Ramazanoğlu Vakıfları*, VGMA, MV 646/9

¹⁷⁷ Câmi, mescid ve iptidâî mekteplerinin dışında Misis, Ayas ve Ceyhan'da (Yersuvat) 1'er medrese, Karataş'ta 2 mektep, Yüreğir ve Sarıçam'da 1'er tekke, Misis'te 1 zaviye¹⁷⁷, Yüreğir'de 1 hücre (dershane) ve Adana'nın Narlıçe adlı mahallinde 1 köprü, hayrât kurumları arasında görülmektedir.

	Han		-	-	-	-	2	2		
Yüreğir	Hücre	-	-	1	-	1	-	1	22	1,99
	Câmi	1	-	-	1	2	4	6		
	Mescid	-	-	-	1	1	7	8		
	Namazgâh	-	-	-	-	-	5	5		
	Tekke		1	-	-	1		1		
	Türbe	-	-	-	-	-	1	1		
Sırkuntı	Câmi	-	-	-	2	2	-	2	2	0,18
Karsandı	Câmi	-	-	-	2	2	-	2	3	0,27
	Medrese	-	-	-	1	1	-	1		
Karahacılı	Câmi	-	-	-	4	4	-	4	5	0,45
	Mescid	-	-	-	1	1	-	1		
Hacılı-Buraklı	Mescid	-	-	-	-	-	8	8	9	0,82
	Namazgâh	-	-	-	-	-	1	1		
Karataş	Câmi	-	-	-	6	6	1	7	9	0,82
	Mekteb	-	-	-	2	2	-	2		
Ayas (Yumurtalık) ve Berendi	Câmi	2	-	-	4	6	-	6	9	0,82
	Mescid	1	-	-	-	1	1	2		
	Medrese	1	-	-	-	1	-	1		
Sarıçam	Câmi	-	-	-	-	-	22	22	32	2,90
	Mescid	-	-	-	-	-	8	8		
	Namazgâh	-	-	-	-	-	1	1		
	Tekke	-	1	-	-	1	-	1		
Karakuşla	Mescid	-	-	-	-	-	8	8	8	0,73
Karaisalı	Câmi	2	-	-	40	42	12	54	100	9,06
	Mescid	-	-	-	4	4	24	28		
	Namazgâh	-	-	-	-	-	4	4		
	Zâviye	-	-	-	-	-	8	8		
	Medrese	1	-	1	1	3	-	3		
	İmâret	1	-	-	-	1	-	1		
	Yol	2	-	-	-	2	-	2		
Pozantı	Câmi	-	-	-	1	1	-	1	1	0,9
Dündarlı (Dündarlı)	Câmi	1	-	-	4	5	41	46	86	7,79
	Mescid	-	-	-	-	-	31	31		
	Namazgâh	-	-	-	-	-	3	3		
	Medrese	-	1	-	-	1	-	1		
	Zâviye	-	-	-	-	-	2	2		
	Tekâlif	-	-	-	1	1	-	1		
	Köprü	-	-	-	-	-	1	1		
	Nehir K	-	-	-	-	-	1	1		
Ceyhan	Câmi	-	-	-	17	17	-	17	20	1,81
	Medrese	-	-	-	1	1	-	1		
	Mevlid				1	1	-	1		
	Su Çav.	-	-	1	-	1	-	1		
Çamardı	Câmi	-	-	-	-	-	1	1	2	0,18
	Mescid	-	-	-	-	-	1	1		

Osmaniye	Câmi	-	-	-	1	1	-	1	3	0,27
	Medrese	-	-	-	1	1	-	1		
	Kütüphane	-	-	-	-	-	1	1		
(Kınık)	Mescid	2	-	-	-	2	-	2	2	0,18
Yarpuz	Câmi	-	-	-	1	1	-	1	1	0,9
Bahçe	Câmi	-	-	-	1	1	-	1	1	0,9
İslahiye	Câmi	-	-	-	3	3	-	3	3	0,27
Genel Toplam		19	5	7	123	154	280	434	434	39,31
Hayrât Oram		1,72	0,45	0,64	11,14	13,95	25,36	39,31	434	39,31

Adana coğrafyasında kurulan toplam 1093 hayrâtın 434'ü kır coğrafyasında tesis edilmiştir. Bu coğrafyada hayrâtı en yüksek oranda olan alanlar, 16. yüzyılda tamamen aşiretlerin yaşadığı ve birbirine paralel bölgelere yerleşen Karaisalı (% 9,06), Dünderlı (% 7,79), Hacılı-Buraklı (% 0,82), Karsandı, Karahacılı ve Sırkıntı (% 0,9) bölgelerindedir. Adana kazası sınırlarındaki köy ve mezra'alardan sonra (% 2,45) hayrât, Adana'nın yakın nahiyeleri olan Canibişehir (% 5,16), Sarıçam (% 2,90), Yüreğir (1,99) ve Karakışla (% 0,73) ile Adana ve Kayseri taraflarından gelen ticaret ve hac yolu üzerinde bulunan Misis'te (% 2,9) oluşmuştur. İlk iskânlarda oldukça canlı olan 17. yüzyılın başlarında ortadan kalkan¹⁷⁸ Kınık, Ayas ve Berendi bölgelerinin (% 1,18) tekrar eski günlerine dönüşü ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından sonradır.

Tablo 9: Adana Sancağının Kır Coğrafyasında Hayrâtın Dağıldığı Mekânlar

Hayrât Mahalli	Sayı	Oran
Kaza ve Nahiye Merkezleri	89	20,51
Köy (=Karye)	249	57,37
Yaylalar	46	10,60
Mevzi'	26	5,99
Cemaat İmamlığı	18	4,15
Kale, Mezra'a ve Viran	6	1,38
Genel Toplam	434	100

Bu yüzyılda eski Kınık kazasında zorunlu iskânlarla oluşturulan Cebelibereket Sancağında (% 0,54), Rumeli ve Kafkasya'dan gelen göçmenlerin yerleştirildikleri Ceyhan Kazasında (% 1,81), bu iskânlardan sonra hayrât kurumlarının oluştuğu görülmüştür. Kır coğrafyasında kurulan hayrâtın mahalleri

¹⁷⁸ F. Sümer, "Çukurova Tarihine Dair.", s. 26.

Tablo 9’da gösterilmiştir. Hayrâtın¹⁷⁹ % 20,51’i Karaisalı, Sarıçam, Yüreğir kazaları ile Dünderlı, Canibişehir, Hacılı-Buraklı, Karakışla, Misis, Ayas ve Berendi nahiyelerinin merkezlerinde, % 57,37’si bu idarî birimlere bağlı köylerde, % 1,38’i de mezra’a, viran ve kalelerde¹⁸⁰ kurulmuştur. Çukurova bölgesi, yaz ayları çok sıcak olduğundan halk bu mevsimi yaylalarda geçiriyordu. Her idarî birimin kendilerine ait yaylaları mevcuttu. Hayrâtın, %10,6’sı başta Kızıldağ-Ramazanoğlu Yaylası¹⁸¹, olmak üzere, Tekfur¹⁸², Tekfurkuzu¹⁸³, Tekfur-Bürücek, Karsandı¹⁸⁴, Aladağ, Hacı Budak, Büyükoluk, Acıçam ve Asmacık’ta, % 5,99’u da yol kavşakları ve pazaryerleri gibi mevzilerde¹⁸⁵ tesis edilmişti.

Tablo 10: Kırdaki Hayrâtın Hizmet Alanlarının Dağılımı

Hizmet Türü	Hayrât Türü	Vakfiyelerde Geçenler	Sadece Hurûfat Kayıtlarında Geçenler	Hayrât Toplamı	Oran	Oran
İbadet Öncelikli K.	Câmi	111	121	232	53,46	89,87
	Mescid	14	126	140	32,26	
	Namazgâh	-	16	16	3,69	
	Mevlid	1		1	0,23	
	Kilise	1	-	1	0,23	
Eğitim- Öğretim K.	Medrese	12	-	12	2,77	3,69
	Mekteb	2	-	2	0,46	
	Hücre	1	-	1	0,23	
	Kütüphane	-	1	1	0,23	
Tasa vıvuf/ Tarık at	Tekke	2	-	2	0,46	3,45
	Türbe	-	1	1	0,23	
	Zâviye	1	11	12	2,76	
S. Ya rd ım	İmâret	1	-	1	0,23	0,46
	Avâz	1	-	1	0,23	
Belediye ve Bayındırlık Hizmet K.	Pınar	2	-	2	0,46	2,53
	Kuyu	1	-	1	0,23	
	Nehir Kayıkçılığı	-	1	1	0,23	
	Su Çavuşluğu	1	-	1	0,23	
	Köprü	1	1	2	0,46	
	Han	-	2	2	0,46	
	Yol	2	-	2	0,46	
Toplam		154	280	434	100	100
Oran		34,56	65,44	100		

¹⁷⁹ Ek1: Mescidler, Ek 2: Camiler, Ek 3: Medreseler, Ek 4: Mektepler.

¹⁸⁰ Misis’e bağlı Kurtkulağı Kalesi,

¹⁸¹ VGMA, MVD 646/9; Hurufat 532, s.59; 1061,s. 78; 1040, s. 15.

¹⁸² Hurufat 1057, s. 27

¹⁸³ Hurufat 1060, s. 14.

¹⁸⁴ Hurufat 1071, s.27

¹⁸⁵ Tekfur Yaylası, Müftü Yurdu mevzii en önemlilerindendir. Hurufat 1057, s. 27.

Yaylak ve kışlaklarda Türk aşiretlerine dinî hizmet vermek için tesis edilen câmi ve namazgâhların (musallâların) dışında cemaat imamlığı¹⁸⁶ (% 4,15) da oldukça önem taşımaktaydı. Cemaat imamı tayin edilen cemaatler arasında; Ekicili, Alibeyli, Dündarlı, Sofudedeli, Keçili, Sazkılıcı, Coplu ve Göçerdi adları¹⁸⁷ geçmektedir. Vakfiyelerde geçen hayrât, Harita 2’de gösterilmiştir.

Adana kır coğrafyasındaki hayrâtın (Tablo 10) % 89,87’sini câmi, mescid ve namazgâhlardan müteşekkil dinî hizmetler; diğer % 10,13’nü de başta medrese, mekteb ve tekke-zâviyeler olmak üzere, eğitim-kültür, sosyal yardım ve bayındırlık hizmet kurumları oluşturmaktadır. Şehir ve kır hayrâtlarının dağılımlarını gösteren tablolar birlikte incelendiğinde sancak genelinde din hizmetlerinin oranının yine oldukça yüksek olduğu; eğitim hizmetlerinin Adana merkezde toplandığı; sosyal yardım ve bayındırlık hizmetlerinin kırdan az olacağı denecek derecede az olduğu görülmektedir.

Hurûfat kayıtlarında geçen hayrâtın çok büyük ekseriyetinin kayıtları, *vakıf şahsiyet kayıtlarında* olmadığına göre, söz konusu hayrâtın kurucuları kimlerdir; bakım, onarım ve harc-ı lâzıme giderleri ile buralarda görev yapan personelin maaşlarını kimler karşılamıştır?

Kayıtlardan anlaşıldığına göre, bu hayrâtın bir kısmını yine askerî sınıf mensupları, önemli bir kısmını ise, yardımlaşma usulüyle halk yapmıştır. Meselâ, görülen ihtiyaç üzerine Misis’te Sultan IV. Murad’ın emri ile Hüdâvendigâr Camii, Mescidi ve Medresesi¹⁸⁸, Ceyhan Nehri üzerindeki Misis Köprüsünün doğu tarafına Sultan IV. Mehmed’in emri ile Köprülü Mehmed Paşa tarafından bir Kervansaray ve bir mescid yaptırılmıştır¹⁸⁹. Adana’nın Pazarviran Köyünde de Yavuz Sultan Selim¹⁹⁰ adına bir câmi ismi geçmekte ve buralara görevli tayinleri yapılmaktadır. Bu hayrâtlardan Hüdâvendigâr Camii, Medresesi ve Mescidinin vakıf şahsiyet kayıtları bulunmaktadır¹⁹¹. Ancak henüz hiç birinin vakfiyelerine ulaşamamıştır. O halde bu hayrâtın giderleri nasıl karşılanmıştır?

¹⁸⁶ Hurufat 1067, s. 77, 92; Hurufat 1024, s. 15.

¹⁸⁷ Aşiretler için bkz. Hurufat 1067, s. 77, 92; 1124, s. 15; 1191, s.53; 1119, s. 244; 1103, s. 50; 1103, s. 50

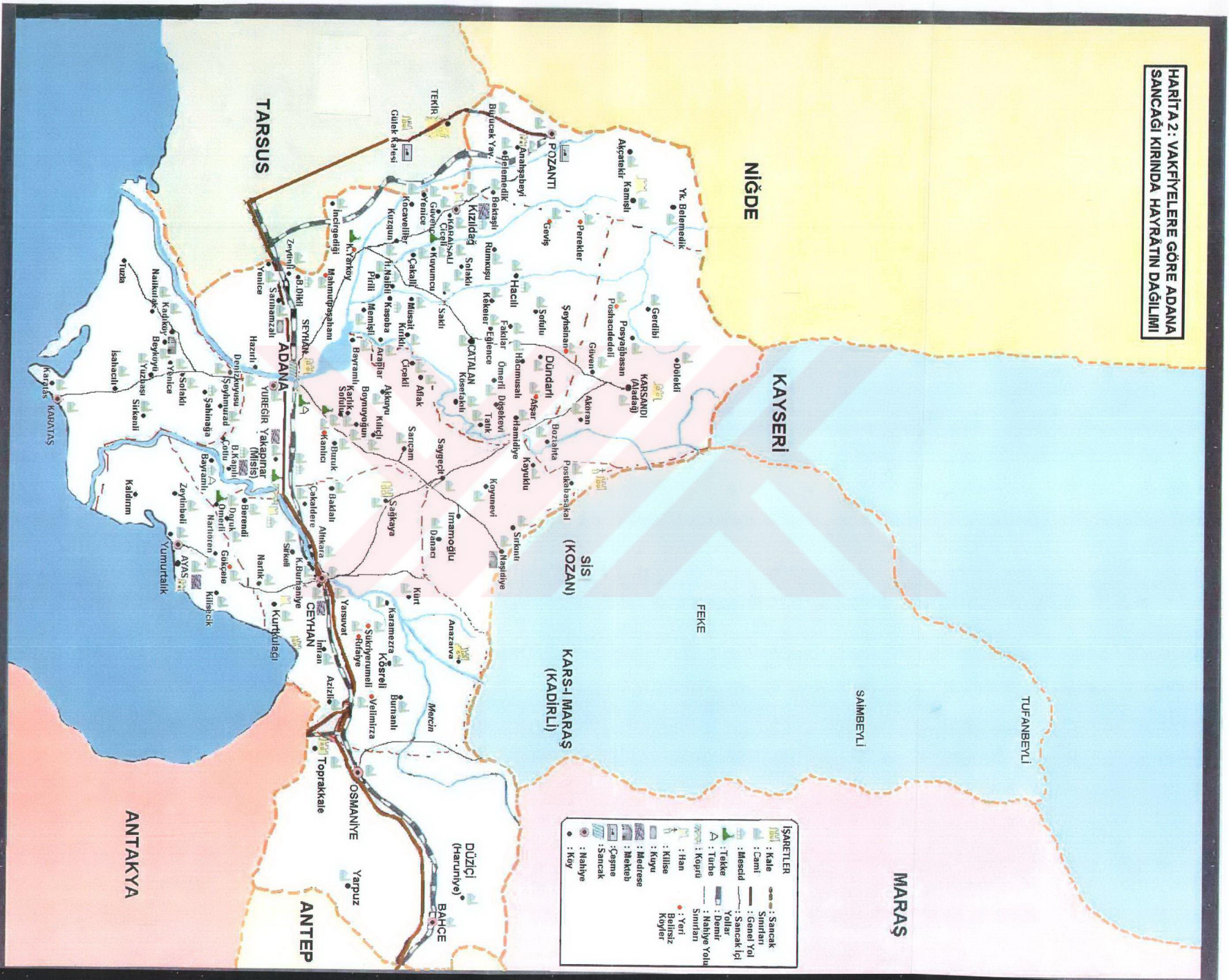
¹⁸⁸ Hurufat 1141, s. 50’de 5 kayıt geçmektedir.

¹⁸⁹ *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, s. 41.

¹⁹⁰ Hurufat 1141, s. 38.

¹⁹¹ *Vakıf Atik Şahsiyet Defteri*, 3/175-555; *Hurufat* 1103, s. 50; Hurufat 1141, s. 50.

**HARİTA 2: VAKİFELERE GÖRE ADANA
SANCAĞI KIRINDA HAYRATIN DAĞILIMI**

Kır hayrâtındaki görevlilerin ücretleri konusunda¹⁹² yaptığımız bir sorgulamada -H.1102-1221 (M.1690-1806) yıllarında hurûfatlarda geçen 219 tayin için-; 28 görevli günlük 0,5'er (=nim) akçe, 39'u 1'er akçe, ikisi 2'şer akçe¹⁹³, üçü 10'ar¹⁹⁴ akçe, bir zâviyedâra tasarruf hakkı¹⁹⁵, 12 görevliye "vazife-i mu'ayyene" yani hayrâtın görevlilerine önceden belirlenen ücret tahsis edilmiştir¹⁹⁶. 40 hayrâtın görevlileri hasbî yani ücretsiz olarak görev yapmaktadır. 94 hayrâtın görevlilerine verilen ücret veya hangi şartlar ile çalıştırıldıkları belli değildir. Söz konusu 219 hayrât kurumundaki görevlilerden; "vazife-i muayyene" tâbiri ile tayin edilenler ile zâviyedeki tasarruf hakkı tâbiri bu kurumların vakıflarının olduğunu göstermektedir. 40 hayrâtın da görevlileri ücretsiz (=hasbî) çalıştığına göre ücret problemi yoktur. Ancak günlük ücreti belli olanların ücretlerinin kaynağı ile ücreti belli olmayanların hangi şartlarda görevlerini sürdürdükleri açık değildir. Bu hayrâtın bir kısmının vakıflar tarafından, önemli bir kısmının da halkın yardımları ile yani "avârız akçası" sistemi ile¹⁹⁷ varlıklarını sürdürdüklerini düşünmekteyiz. Her yıl üç aylarda (eşhurü'l-harâm) medrese öğrencilerinin cerre çıktıkları ve halkın talebelere maddî yardımlarda bulundukları¹⁹⁸, medrese eğitimi tamamlandıktan sonra meslekleri ile ilgili iş bulamayan kimi talebelerin de "ramazanlıklara" gittikleri¹⁹⁹ bilinmektedir.

3. Sancak Dışındaki Hayrât Kurumları

Adana Sancağı'nda, sancak dışındaki sekiz hayrât kurumu için vakıf kurulmuştur. Bu vakıfların sancak dışı hayrâtları ile bağlantıları, akarları

¹⁹² Tespit edilen ücret kategorileri söz konusu yüzyıla dağılmış durumdadır.

¹⁹³ Meselâ, Hindîyân Tekkesi mütevellisi 1177/1763'de 2 akçe (HD. 1060/15), şeyhi 1200/1785'de 2 akçe (HD. 1057/34), Rusudan (?) Köyünde Veli bin Kasım Camii hatibi 1128/1715 yılında 2 akçe (HD. 1067/84) almaktadır.

¹⁹⁴ *Musa Balı-zâde el-Hac Mustafa Ağa Camii*, 1168/1754, (HD. 1056, s.52); ve 1194/1780, (HD. 1071, s. 24); yıllarında imamı 10 akça, Ramazanoğlu Piri Mehmed Paşa Vakfı Mimarı, (yol tâmircisi) 1119/1707, (HD. 1067, s. 78) yılında 10 akça ücret almaktadır.

¹⁹⁵ *Sofu Dede Ve Kara Mezra 'ası...Zaviyesi*, Hurufat 530, s. 18.

¹⁹⁶ Hurufat tayin kayıtlarında veya beratlarında "vazife-i Muayyene" tabiri kullanılan görevlerin ücretleri vakıflarında tayin edilmiştir.

¹⁹⁷ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlevleri..", s. 77; Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", VIII. Türk Tarih Kongresi, 26.11.1976, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1981, TTK Basımevi, s. 1271.

¹⁹⁸ Medrese öğrencilerinin yıl boyunca öğrendiklerini üç aylarda halka anlatmak için câmi ve mescidlerde tatbikata çıkmaları usulüdür. Bkz. Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, Amaç-Yapı-İşleyiş, İstanbul 1997, Avcı Ofset, s. 423.

¹⁹⁹ İsmail Kara, *Kutuz Hoca'nın Hatıraları*, Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası, İstanbul 2000, 3. Baskı, s. 88-97; Kutuz Hoca, Ramazanlıkta kazandığı 400 Lira ile yeni evinin borcunun bir kısmını ödediğini anlatmaktadır. Bkz. aynı eser, s. 97.

yoluylardır. İstanbul'da Kutbü'l-âlim Ruhü'l-vâsıla Hz. Mevlâna Tekkesi²⁰⁰, Şam'da Kanavât Mahallesinde Mehmed Paşa Medresesi ve Mescidi²⁰¹, Tarsus'ta Danyal Peygamber Türbesi²⁰², Tarsus'un Avdanlı köyünde bir kır çeşmesi²⁰³. Halep'te Ramazanoğlu Mahmud Bey Türbesi²⁰⁴. Medine'de Ravzâ-i Resulullah Mücaviri²⁰⁵ ve Medine-i Münevvere fukarası²⁰⁶ için vakıflar tesis edilmiştir.

Tablo 11: Giderleri Adana'daki Vakıflarca Karşılanan Sancak Dışındaki Hayrât Kurumları

Hayrâtın Bulunduğu Birimle		Hayrât Mahall i	Hayrât Türü	16. yüzyıl	Destek	17. yüzyıl	Destek	18. yüzyıl	Destek	19. yüzyıl	Destek	Destek Top.	Hayrât Top.
Sancak Dışı Hayrât	İstanbul	Merkez	Tekke					1	1			1	1
	Şam	Merkez	Mescid					1					1
			Medrese					1					1
	Tarsus	Merkez	Türbe							1			1
			Karye	Pınar					1				1
	Hâlep	Merkez	Türbe	1									1
	Medine	Merkez	Câmi					1					1
			Merkez	Sadaka			1		1	2			2
Yüzyıllara Göre Toplam				1		1		8		1		3	8
Genel Toplam												11	

Sonuç olarak, Adana merkezde hayrât müesseseleri ilk iskânlarla birlikte oldukça hızlı bir şekilde başlamış, 17. yüzyılda bu kurumlaşma devam etmiş, 18. yüzyılda da toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak hâle gelmiştir. 19. yüzyılda ise, Tanzimat devrinin getirdiği modernleşme, vakıflara da yansımıştır. Merkezde Evkâf Nezâreti'nin, taşrada da Evkâf Müdürlüklerinin kurulmasıyla vakıflar kontrol altına alınmıştır. Bu yeni dönemde vakıflaşma, merkezden zorunlu iskân ve göçler ile nüfusu artan kıra kaymıştır. Hayrât kurumları şehir merkezinde daha yoğun ve daha kalıcı olmuştur. Kır hayrâtının vakıf ve muhasebe kayıtlarının

²⁰⁰ Bayram Paşa-zâde Mehmed Paşa ibn Derviş Ağa Vakfıyesi, AŞS 101, s. 41-42;

²⁰¹ Bayram Paşa-zâde Mehmed Paşa ibn Derviş Ağa Vakfıyesi, AŞS 101, s. 19; Ayrıca Konya'daki Mevlâna Tekkesi için de tahsisat ayrılmıştır.

²⁰² Fatıma binti Hüseyin Vakfıyesi, AŞS 50, s. 111.

²⁰³ Aişe binti Abdullah Vakfıyesi, AŞS 43, s. 66; Gülek Nahiyesinde Şeyhli Karyesi'nde Pınar, VGMA, MA 610, s. 126.

²⁰⁴ VGMA, MVD 646/4; 1961/385

²⁰⁵ es-Seyyid İshak Efendi bin Ömer Ağa Vakfıyesi, AŞS 47, s. 71

²⁰⁶ Fatıma binti Mustafa Vakfıyesi, AŞS 101, 43.

düzenli tutulmaması, bu bölgedeki hayrâtın tarihî değişiminin takibini zorlaştırmaktadır. Sancak dışında Tarsus, İstanbul, Şam ve Medine şehirlerinde de hayrât kurumları tesis edilmiş veya gelir desteğinde bulunulmuştur.

B. AKAR

1. Şehir Merkezi

Bölgede, “şehir” olarak Adana merkezin; “kır” olarak ise, Adana’nın dışında kalan, geçim kaynakları tarım ve hayvancılığa dayanan nahiye, köy, yayla ve mezra’a türü yerleşim yerleri ile konar-göçer aşiretlerin hayatlarını sürdürdükleri bölgelerin kastedildiği belirtilmişti. Halil İnalçık, şehri “lonca sistemi” ile, kırı da “tarım üretim tarzı” ile izâh etmektedir²⁰⁷. Bazı nahiyeler (bazıları kaza merkezi) kısmen şehir özelliği taşıyalar da, Adana’da kır özellikleri daha baskın görünmektedir. Şehir ile kır arasındaki esas farklılık üretim tarzından kaynaklanmaktadır. Üretim tarzı, vakıf akarlarını da şekillendirmiştir. Adana, Adana Sancağı’nda üretim, tüketim, teşkilât ve fizikî yapısıyla şehir özelliklerini taşıyan tek merkezdir. Şehirde daha çok müsakkafât yani mesken, ticarethâne ve imalathâne gibi üstü çatılı akarlar görülürken, müstagallât türü yani arazi; arsa, bağ, bahçe ve tarlalar şehrin etrafında toplanmıştır.

Tablo 12: Adana Kazasındaki Akarların Toplu Bilançosu

	Tür	Sayı	Top.	Oran %	Hayrât Sayısı	Oran %
Merkez	Saray	2	1110	73,17	659	59,69
	Köşk	2				
	Menzil/Ev	516				
	Oda	20				
	Sofa	300				
	Ahır	1				
	Ambar	1				
	Boyahane	1				
	Değirmen	4				
	Dink	3				
	Fırın	6				
	Hamam	4				
	Han	24				
	Kahvehane	1				
	Kârhane	1				
	Mağaza	8				

²⁰⁷ H. İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, I, s. 189.

	Dükkân	125				
	Ma'sara	2				
	Peyke	4				
	Tuzla	1				
	Yağhane	1				
	Dolap	5				
	Havuzlar	1				
	Kuyular	1				
	Arâzi	1				
	Arsa	11				
	Pazaryeri	2				
	Arz	2				
	Bağ	2				
	Bahçe	37				
	Bostan	3				
	Camus	3				
	Nükud	9				
Merkez Köy ve Mezra'alar	Arz	6	85	5,60	27	2,45
	Bağ	7				
	Bahçe	22				
	Bostan	5				
	Çiftlik	1				
	Mezra'a	3				
	Nehir	3				
	Dolap	2				
	Dink	1				
	Değirmen	12				
	Dükkân	4				
	Köşk	1				
	Menzil	7				
	Oda	1				
	Nükud	2				
	Karasığır	2				
	Koyun	3				
	Katır	2				
	Öküz	1				
Genel Toplam		1195	1195	78,77	686	62,14

Şehirden kıra doğru gittikçe müsakkâfat türü akarlar kısmen azalırken müstagallât türü akarlar daha belirgin hâle gelmektedir. Tablo 12 incelendiğinde toplam 1517 akarın; % 73,17'si, Adana merkezde, % 5,60'ı merkeze bağlı köy ve mezra'alarda, 1104 hayrâtın % 59,69'u Adana merkezde, % 2,45'i da merkeze bağlı köy ve mezra'alarda toplanmıştır. Merkezde akarlar daha çok menzil (ev, oda), pazar yeri müştemilâtı, dükkân, mağaza, han ve hamamlardan oluşmaktadır.

Müstegillât türü akarlar ise en fazla bağ, bahçe olmakla birlikte müsakkâfat ile kıyaslanamayacak kadar azdır.

Akarlar daha çok bugünkü Adana'nın; Sarı Yakup, Ali Dede, Koca Vezir, Hanedan, Hurmalı ve Çınarlı mahalleleri ile Seyhan nehri arasında (tarihî Adana'da) özellikle vakıf mahalle haline gelen Bâb-ı Tarsus, Eskihamam, Câmî-i Cedîd (=Ulu Camii), Câmî-i Atîk (=Yağ Camii), Karasoku, Alidede ve Neccarân mahallelerinde toplanmıştır. Denilebilir ki, Ulu Camii, Yeni Hamam, Hasan Ağa Camii, Mestan-zâde Hamamı ve Kemeraltı Camii arasındaki bölge (Abidin Paşa Caddesinin iki tarafı) büyük ölçüde vakıf hâle gelmiştir (Şekil 6). Bugün bir kişinin eski Adana'yı birkaç saatte dolaşabileceği düşünülürse, akarlarının merkezdeki yoğunluğu daha iyi anlaşılabilir.

Tablo 13: Adana'nın Mahallelerinde Akarların Yüzyıllara Göre Dağılımı

Mahalle Adı	16. Yüzyıl/ Adet	17. Yüzyıl/ Adet	18. Yüzyıl/ Adet	19. Yüzyıl/ Adet	Top lam	Oran %
Bâb-ı Tarsus	28	8	31	8	75	9,66
Eskihamam	-	2	26	9	37	4,77
Neccaran	-	-	28	7	35	4,51
Câmî-i Atîk	15	3	10	6	34	4,38
Sofibağçesi	-	-	27	5	32	4,12
Câmî-i Cedîd	4	7	12	7	30	3,87
Ağamehmed	-	-	26	3	29	3,74
Karasoku	7	-	17	5	29	3,74
Ağamescid	5	-	15	8	28	3,61
Alidede	-	1	24	1	26	3,35
Yortan	-	1	15	6	22	2,84
Sugediği	1	1	17	2	21	2,71
Çukurmescid	5	-	12	3	20	2,58
Durmuşfakih	-	2	18	-	20	2,58
Hankurbi	-	-	17	3	20	2,58
Paşanebi-Nâbi	-	-	20	-	20	2,58
Debbağân	3	-	14	1	18	2,32
Mermerli	-	-	16	-	16	2,06
Sarıyakup	-	2	12	2	16	2,06
Hacıfakih	4	-	5	6	15	1,93
Kasabbekir	-	-	14	1	15	1,93
Kayalıbağ	1	1	10	1	13	1,68
Şeyh-zâde	-	-	12	1	13	1,68
Saçlıhamid	6	-	5	1	12	1,55
Şeyhmustafa	-	-	11	-	11	1,42
Yarbaşı	-	-	10	1	11	1,42
Baytemur	3	-	6	-	9	1,16
Kale	-	-	9	-	9	1,16

Kuruköprü	-	-	6	3	9	1,16
Serracan	-	-	9	-	9	1,16
Burnukaraosman	8	-	-	-	8	1,03
Emirler	-	-	6	2	8	1,03
Hacıhamid	4	-	4	-	8	1,03
Helhâl	-	1	7	-	8	1,03
Mestan-zâde	-	-	8	-	8	1,03
Taşçıkan	-	-	8	-	8	1,03
Hızırmescid	1	-	6	-	7	0,90
Hammaloğlu	-	-	4	2	6	0,77
Selimbey	5	1	-	-	6	0,77
Hanedan	-	-	1	4	5	0,64
Tekke	-	-	5	-	5	0,64
Çınarlı	-	-	2	2	4	0,52
Eskiçarşı	-	1	3	-	4	0,52
Hacisaoğlu	4	-	-	-	4	0,52
Hamamkurbi	-	-	4	-	4	0,52
Hocavezir	-	-	3	1	4	0,52
Hurmalı	-	-	3	-	3	0,39
Kansaf-zâde	-	-	3	-	3	0,39
Savcı-zâde	-	-	3	-	3	0,39
Şabaniye	-	-	3	-	3	0,30
Harabbahçe	-	-	2	-	2	0,25
Kadırmescidi	2	-	-	-	2	0,25
Yenicâmi	-	-	2	-	2	0,25
Bucak	-	-	1	-	1	0,13
Cabbarlı	-	-	1	-	1	0,25
Çerağhane	-	-	-	1	1	0,25
Dervişpaşa-zâde	-	-	1	-	1	0,25
Harklu	-	-	1	-	1	0,25
Kantaroğlu	-	-	1	-	1	0,25
Tercan	-	-	1	-	1	0,25
Toplam	106	31	537	102	776	100
Oran	13,66	4,00	69,20	13,14	100	

Toplam 776 kalem 1104 adet akarın % 13,66'sı 16. yüzyılda, % 4'ü 17. yüzyılda, % 69,20'si 18. yüzyılda ve % 13,14'ü de 19. yüzyılda vakfa dönüştürülmüştür. Adana merkezde toplanan akarların tarihî süreç içindeki değişimine bakıldığında, 16. ve 17. yüzyıllarda akarlar, daha çok yüksek gelir getiren çarşı, han, hamam, değirmen ve dükkânlar ile öşür alınan köy, mezra'a ve çiftliklerde yoğunlaşmışken, 18. yüzyıldan itibaren belirgin bir şekilde menzil (ev, oda), dükkân, han ve mağazalara kaymıştır. Öyle ki menzil ve dükkânlar, 19. yüzyılda köylere bile yayılmıştır.

Adana'nın merkez köy ve mezra'alarında "kır üretim" türü gelir kaynaklarının etkisi görülmektedir. Buralarda iki nükud (3000+40=3040 Krş) ve dört dükkân, yedi menzil ve 12 değirmenin dışında kır gelir kaynakları vakfa dönüşmüştür. En önemli akarlar arasında üç mezra'a²⁰⁸ ve bir çiftlik²⁰⁹ dikkat çekicidir. Bağ, bahçe ve bostanlar şehrin etrafında Seyhan Nehri kıyısında yoğunlaşmış, birkaç camusun dışında, merkezdeki hayrâtlara gelir sağlayan hayvan sürüleri ile bazı toprak geliri akarlar merkez köy ve mezra'alara dağılmıştır²¹⁰.

2. Kır Merkezi

Kır merkezi olarak yukarıda bahsedildiği üzere, Adana merkezin dışında kalan kaza merkezi, nahiye, köy, mezra'a ve yaylalardaki yerleşim birimleri kastedilmektedir. Buralarda sancak genelinde vakfedilen 1517 akarın % 21,23'ü bulunmaktadır. Adana merkez kazada kurulan % 5,6'lık kır özelliği taşıyan akarlar ile bu oran % 26,83 olmaktadır. Bu coğrafyada vakfedilen 322 akar, söz konusu coğrafyada kurulan 434 hayrât kurumunun sadece 154'ünün giderlerini karşılamaktadır. Vakfiyesi veya vakıf kaydı bulunamayan 280 hayrâtın giderlerinin nasıl karşılandığının tespit edilemediği yukarıda ifade edilmişti. Akarların tür ve coğrafi dağılımları Tablo 14'te gösterilmiştir.

Tablo 14: Adana Sancağı'nın Kır Bölgeleri ve Sancak Dışındaki Akarların Dağılımı ve Hayrât

İdarî Birim	Mahal	Akar Türü	Sayısı	Top.	Oran %	Hayrât Sayısı	Oran %
Canibışehir	Nahiye	Bağ	1	20	1,32	57	5,16
		Bahçe	2				
		Camus	5				
		Dükkân	1				
		Keçi Sürüsü	1				
		Koyun Sürüsü	3				
		Menzil	1				
	Karye	Koyun Sürüsü	1				
	Mezra'a	Bağ	1				

²⁰⁸ Eskibasareyn (Karabük), Kara Fazıl ve Basareyn Mezra'aları: VGMA, MV 646/3, 4, 9.

²⁰⁹ Karahallık Çiftliği; AŞS 39, s. 48

²¹⁰ Sarıcalar İzbesi'nde bağçe, Neccar'da, arz, Kirzu'da (?) menzil, oda, Hazırlı'da bağçe, hakure, Yenice'de menzil, Denizkapısı, Şahin Ağa-Kilise, Kürt'te menzil, bağçe, Aflak'ta para (3000 krş), Çotlu'da dükkân, Küçükraplar'da menzil, Büyükçakır'da bağ, Büyükdikli'de dükkân, Zeytun'da dink, dükkân, Bazar-ı Çarşamba'da bostan, bağçe, değirmen, Kurtviranı'nda bağçe vakfa dönüştürülmüştür.

	(Narlıca)	Bahçe	3				
	Dönizviranı	Mezra'a	1				
Yüreğir	Nahiye	Keçi Sürüsü	1	39	2,57	22	
		Koyun Sürüsü	1				
		Tarla	1				
		Camus	1				
	Karye ²¹¹	Köşk	2				
		Nükud	2				
		Bağ	3				
		Bahçe	1				
		Çiftlik	1				
		İnek	1				
		Menzil	2				
	Mezra'a (Çatal) (Böğri)	Ayır	1				
		Bağ	1				
		Bahçe	1				
		Çiftlik	10				
		Değirmen	2				
		Havuz	1				
		Menzil	1				
		Mezra'a ²¹²	2				
		Nehir	1				
		Nükud	1				
		Karasığır	1				
		Tarla	1				1,99
Misis	Kasaba	Pınar	1	21	1,38	32	
		Bahçe	1				
		Dükkân	1				
		Değirmen	11				
	Çatal	Karye	1				
	Karye	Bahçe	1				
		Dink	1				
		Dükkân	1				
		Menzil	1				
		Nükud					
	Mezra'a	Mezra'a ²¹³	2				2,90
Ayas	Nahiye	Bahçe	1	14	0,92	11	1,00
		Beyt	1				
		Hamam	1				
		Ocak	4				
		Tuzla	2				
	Karye	Bahçe	3				
	(Boyalıca Kilisecik)	Karye	2				
Berendi	Nahiye	Beyt	6	29	1,91		
		Dükkân	3				

²¹¹ Tirkeşân, Kadı ve Zağaroğlu

²¹² Ömerlû, Boyalıca

²¹³ Boğaçeyhli ve Ferkeşah.

		Ocak	1				
		Zemin	1				
	Karye	Bahçe	12				
		Karye ²¹⁴	5				
		Ocak	1				
Yumurtalık	Karye (Muratköy)	Arsa	1	2	0,13		
		Dükkân	1				
Karataş	Merkez	Dükkân	2	9	0,59		
		Hane	1				
	Karye ²¹⁵	Bağ	1				
		Dükkân	3				
		Menzil	2				0,82
Sarıçam	Mezra'a	Değirmen	1	1	0,07	32	2,90
Ceyhan	Merkez	Dükkân	2	8	0,53	20	
		Bahçe	1				
	Karye ²¹⁶	Arsa	1				
		Dükkân	3				
		Menzil	1				1,81
Dündarlı	Kaza	Değirmen	1	6	0,4	86	
	Mezra'a	Değirmen	4				
	Cemaat	Nükud	1				7,79
Karahacılı	Nahiye	Nükud	1	7	0,46	5	
	Karye ²¹⁷	Dükkân	5				
		Menzil	1				0,45
Karsandı	Karye (Boztahta)	Bahçe	1	1	0,07	3	
							0,27
Sırkıntı	Karye (Kuyruklu)	Dükkân	3	4	0,26	2	
		Mağaza	1				0,18
Karaisalı	Kaza	Dükkân	1	55	3,63	100	9,06
		Bağ	1				
		Mağaza	1				
	Karye ²¹⁸	Bağ	4				
		Bahçe	1				
		Bostan	1				
		Değirmen	2				
		Dükkân	2				
		Dükkân	14				
		Han	2				
		Mağaza	1				
		Menzil	5				
		Nükud	3				

²¹⁴ Meğnak, Kurtkulağı, Ömerli, Boyalıca, Gökçeler.

²¹⁵ Bey ve İncirli'de dükkân, Yüzbaşı ve Nailkulak'ta ev, Naşıdiye'de 2 dükkân, 1 bağ.

²¹⁶ Yarsuvat'ta: arsa dükkân; Çakaldere, Velimirza: bakkal dükkânı, Karamezra'a'da menzil.

²¹⁷ Buruk, Boynuyolu, Hacınaibli ve Akkuyu.

²¹⁸ Üskelyeniköy, Hacılı, Taşobası, Hamidiye, Memişli, Aladağlı, Yukarıbelemelik, Perakendisolaklı, Kuzgun, Hacimusalı, Eğlence Gevişmaatepeçaylak'ta 1'er dükkân; Taşobası, Fakihler, Poshacıdedeli, Perakler, Gedikkapı'da menzil (ev); Anahşabeyi ve Memişli'de han; Hamidiye, Perakendisolaklı, Sabıkoluk'ta 1're bağ,, Kuzgun'da mağaza, Opsyağbasan'da tarla ve oda; Üçgöz, Büyükyarköy, Küçükkyarköy, Üçtürgeçatı'da değirmen, Dumlucu ve Otyedi'de bağ vakfedilmiştir.

	Mezra'a	Oda	1	34	2,24		
		Tarla	1				
		Arâzi	2				
		Bağ	3				
		Değirmen	5				
		Mezra'a ²¹⁹	5				
	Kızıldağ Yaylağı	Arâzi	1				
		Bağ	4				
		Beyt	1				
		Değirmen	1				
		Ev	2				
		Hamam	1				
		Menzil	4				
		Mezra'a ²²⁰	1				
		Oda	2				
		Su	1				
	Tekfur	Ahırlar	1				
		Bağ	6				
		Beyt	1				
		Menzil	5				
	Sadıcı	Menzil	1				
	Sarıkadın	Menzil	1				
	Bektaşlı	Menzil	1				
Kınık (Tellihamdun)	Nahiye Merkez	Hamam	1	42	2,77	2	
		Değirmen	2				
		Dükkân	1				
	Karye	Bahçe	1				
		Değirmen	6				
		Karye ²²¹	2				
	Mezra'a	Değirmen	1				
		Mezra'a ²²²	4				
	Bahçe	Dükkân	1			1	0,18
		Fırın	1				
		Hane	1				
İslahiye	Merkez	Menzil	1	30	1,98	1	0,9
		Dükkân	2				
	Karye	Değirmen	1				
Osmaniye	(Rızaiye Mh.)	Dükkân	16			3	0,27
		Han	1				
Şam	(Kanavât Mh.)	Dükkân	2			-	-
		Menzil	4				
Sis (Kozan)	Mezra'a	Değirmen	1			-	-
		Mezra'a ²²³	4				
		Nehir	3				

²¹⁹ Küçükyarköy, Döşbudak, Kavak ve Setir ve Karageyuk.

²²⁰ Kızıldağ

²²¹ Mercin ve Dölek

²²² Çeltik, Baymak, Mirze ve İkizöyük.

²²³ Pirkarik, Dinkiz, Tilân ve İlyas Bey Mezra'aları.

Tarsus	Merkez	Değirmen	1			-	-
		Dükkân	1				
		Nehir	1				
Kusun	Nahiye	Menzil	1			-	-
		Bağ	1				
	Tekfur	Menzil	3				
Niğde	Bor	Hamam	2			-	-
		Pınar	2				
Şücaüddin	Kaza	Bağ	1			-	-
	Karye	Bağ	1				
Üzeyir	Nahiye	Değirmen	1			-	-
	Mezra'a	Değirmen	1				
Genel Toplam			322	21,23		434	39,31

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Ramazanoğulları Adana'nın merkezini vakıf çarşı-pazar ve hayrâtlar ile nasıl etkileri altına almışsa, köy ve mezra'aları da akârlar -değirmenler ve sulama kanalları gibi- yoluyla kontrol altına alarak beylik döneminden gelen hâkimiyetlerini vakıflar yoluyla yüzyıllarca sürdürmüşlerdir.

Adana merkezin bir uzantısı olan Canibişehir ve Yüreğir nahiyelerindeki akarların büyük kısmı Adana'daki hayrât ve vâkıflara bağlıdır. Bu bağlamda bakıldığında hayvan sürüleri ile çiftlik ve mezra'a vakıfları dikkat çekmektedir.

Eski yerleşim birimleri olan Misis, Ayas, Berendi ve Kınık bölgesindeki akarlar daha çok 16. yüzyılda vakfedilmiştir. Bu yüzyılda akarlar merkezlerde, dükkân, menzil, kırdan ise hisseli mezra'a ve köyler ile bu birimlerde tesis edilen değirmenlerden oluşmaktadır²²⁴. 17. yüzyılda söz konusu yerleşim birimleri Celâlî isyanları ile ortadan kalkmış²²⁵, tekrar ihyası 1890'lı yıllarda olup²²⁶ bu dönemde İslahiye, Bahçe, Yarpuz ve Osmaniye'de yeni hayrâtlar inşâ edilip, dükkân, menzil ve han türü akarlar vakfedilmiştir.

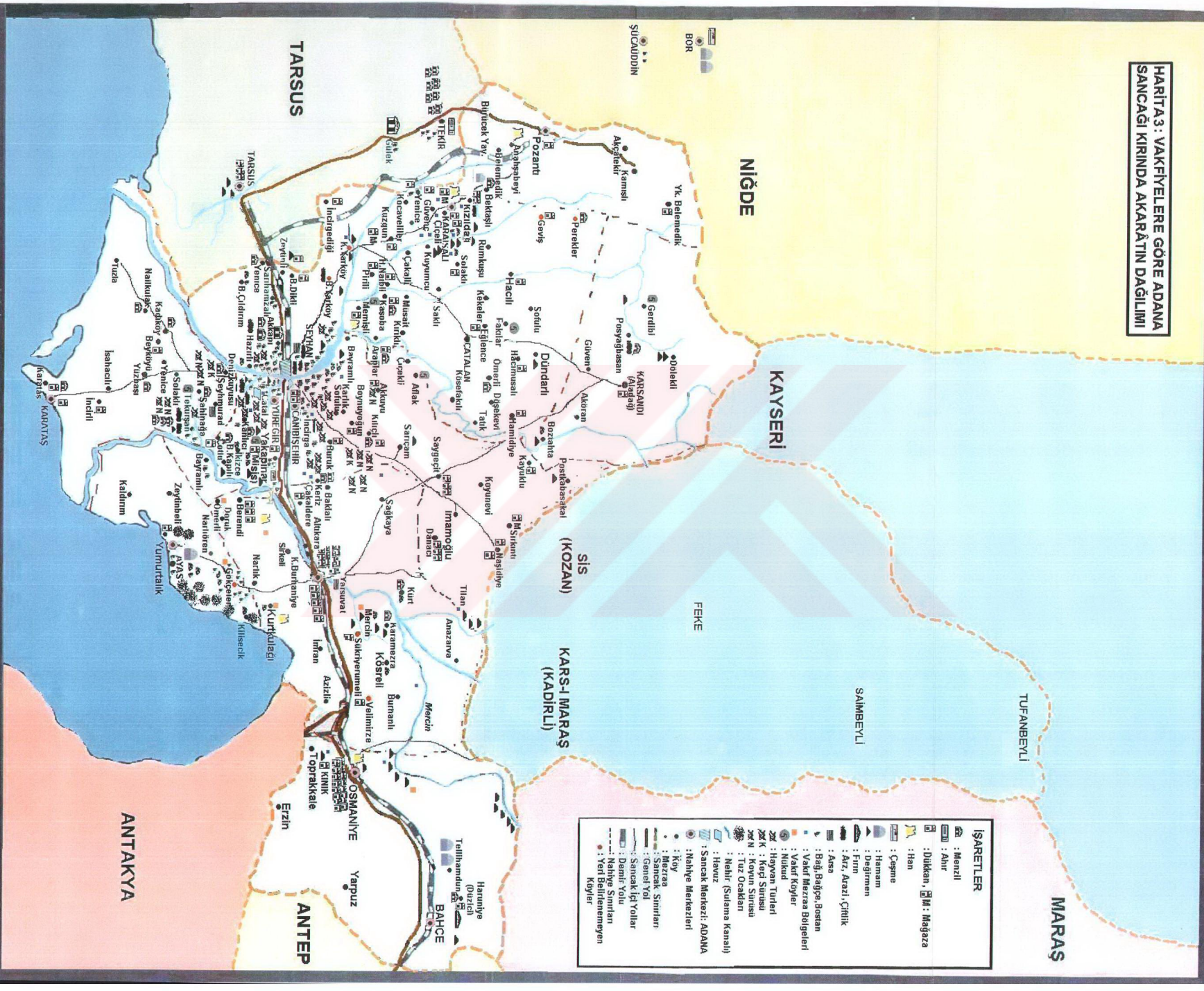
Adana'nın diğer kırsalında Karataş, Ceyhan, Karaisalı ve Kuzey bölgesinde vakıflaşma daha çok 19. yüzyılda yaşanmıştır. Akarlar, menzil ve bakkal dükkânı ağırlıklıdır. Menziller imamların ikametine, dükkânlar da icâreye verilerek, gelirleri yine aynı cihete şart koşulmuştur. Yaylaklarda da durum diğer

²²⁴ Bkz. Tablo 14

²²⁵ 17. Yüzyılın sonunda bölgedeki iskânlar için bkz. Cengiz Orhonlu, *a.g.e.*, s. 77-81.

²²⁶ Fırka-i İslahiye için bkz. Orhonlu, *a.g.e.*, s. 115-118.

**HARİTA 3: VAKİFELERE GÖRE ADANA
SANCAĞI KIRINDA AKARÂTIN DAĞILIMI**

bölgelerden pek farklı değildir. Buralarda da ihtiyaca göre gelir getiren akarlar tesis edilerek vakfa dönüştürülmüştür. Adana'da para vakıfları ise, pek yaygın değildir.

Vakıf Adana'da kurulduğu halde akarları Adana Sancağı sınırları dışında olan iki vakıf bulunmaktadır. Bunlardan Ramazanoğlu vakıflarına ait Niğde Sancağına bağlı kazalardan Bor'da iki hamam ve Pınar, Şücaüddin (=Ulukışla)'de bağ, Sis Sancağında üç köy, Üzeyir Sancağında değirmenler, Tarsus Sancağı'nda bir nehir, bir değirmen ve üç dükkân, Adana valilerinden Bayram Paşa-zâde Mehmed Paşa vakfına ait; Şam'da 16 dükkân ve bir köşk bulunmaktadır²²⁷.

Sonuç olarak, kır alanlarında şehre göre kır üretim türünün biraz daha öne çıktığı görülmektedir. 16. yüzyılda kır merkezlerinde özellikle kaza merkezî olan nahiye ve kimi merkezî köylerde 19 vakıf kurulmuştur. Bu vakıfların akarlarının büyük ekseriyeti toprak geliri yani köy ve mezra'aların öşür gelirleri ile değirmen ve tuzla gelirleridir. 17. ve 18. yüzyıllarda yine şehirliğin kurdukları bir çiftlik, yaylalarda birkaç bağ ve bahçe türü geliri olan vakfın dışında vakıflaşma-hayrâtın zıddına- pek görülmemektedir. Kır bölgesinde vakıflaşmanın Tanzimat'tan sonra arttığı ve şehir merkezinden kıra kaydığı ifade edilmişti²²⁸. Bu dönemde kırdaki vakfedilen akarların şehir merkezindeki gibi dükkân ve menzil ağırlıklı olduğu görülmüştür.

Nihayet, Adana Sancağı dahilinde vakfedilen 1267 kalem akarın, % 91,79'unun tasarrufu vakfın kurulduğu mahaldeki bir cihete, % 7,02'si sancak dahilinde bir başka yerdeki cihete, % 1,34'ünün tasarrufu da sancak dışındaki bir cihete şart koşulmuştur. Burada dikkat çeken bir başka nokta ise, söz konusu akarların mülkiyetinin menşe'i ve bunların dağılımıdır.

IV. AKARLARIN MÜLKİYETİNİN MENŞE'İ

Akar, *"icârı istiğlal olunarak hâsıl olan ücret ve gallesi bir cihet-i hayra sarf edilmek üzere vakfedilen"*²²⁹ menkûl veya gayr-i menkûller için kullanılan bir tâbirdir. Akar, *"geliriyle intifa"* edilerek, *ayniyle intifa' olunan* müessesât-ı

²²⁷ AŞS 54, s. 47.

²²⁸ Bkz. bu araştırmanın, 1. bölüm 1. kısmı.

²²⁹ Ö. Hilmi, *a.g.e.*, s. 52; M. Z. Pakalın, *"Akarât-ı Mevkufe"* *a.g.e.*, I, s. 32.

hayrîyeye kuruluş amaçları doğrultusunda hizmet yapabilmesi için gelir sağlar²³⁰. İslâm hukukuna göre, bir akarın vakfedilebilmesi için; mütekavvim (dayanıklı, değerli), malûm ve muayyen (belirli), mülk ve ifrâz edilmiş (bağımsız) olması gibi şartları hâiz olması gerekmektedir²³¹. Söz konusu hukuka göre, mülkiyetinin sıhhati bakımından vakıflar iki kısımda ele alınmıştır: Sahih vakıflar, irsâdi vakıflar. Bu mânâda Adana Sancağı dahilinde akarların mülkiyet durumu ve bunların dağılımı nedir?

Adana Sancağı dahilinde kurulan 716 vakıftan 631'ine bağlı yaklaşık olarak 1517 kalem akar, doğrudan veya dolaylı olarak bir hayır kurumuna vakfedilmiştir. Bunlardan bazıları bir kalemde tasnif edilmiştir. Meselâ, Ramazanoğlu vakıflarına ait 300 pazar yeri sofası²³² ve Âyândan Abdülaziz Ağa vakfına ait 10 çiftlik²³³, bir kalemde toplanarak ifade edilmişlerdir. Bundan dolayı, 1517 akar 1267 kalemde toplanmıştır. Bunlardan da 1085'sinin kaynağı hakkında vakfiyelerde bilgi bulunmaktadır. 182'sinin ise kaynağı çok net olarak tanımlanmamıştır. Bu 182 akarın 104'ü Adana Evkâf Defterinde²³⁴, dördü Esas Defterinde, 46'sı Ramazanoğlu Vakfiyesinde, 28'i de 10 değişik vakfiyede geçmektedir. Akarların kaynağının (=menşenin) belirtilmemesi, kaynağının izâh edilememesinden değil, önemli bir kısmının vakfiyelerinin elde olmaması, vakfiyelerinde kaynağı belirtilmeyenler ise, ya Ramazanoğlu Eski Köşkü²³⁵ gibi kaynağının tanımlamaya ihtiyaç bırakmayacak kadar halkça bilinir olması ya da Kızıldağ Yaylası²³⁶ gibi mirî kaynağa dayanmasındandır. Neticede yaptığımız tasnifin sonucu olarak; 1085 akarın % 98,8'i *sahih vakıf*, % 1,2'si ise *irsâdi vakıf* kategorisindedir.

1. Sahih Vakıflar: *Sahih Vakıf*, bir kişinin sahip olduğu menkûl veya gayr-i menkûl bir mülkünü, Allah rızası için bir hayır cihetine vakfetmesi ve mala tüzel kişilik kazandırmasıdır²³⁷. Adana'da vakfedilen akarlardan, kaynağı sahih olanların -yani vâkıfın kendi tasarrufunda olan bir malını vakfetme- oranı, 1085

²³⁰ N. Öztürk, *Menşe'i ve tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, s. 83.

²³¹ Ö. Hilmi, *a.g.e.*, s. 26-28; A. Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s. 186-194; Döndüren, *a.g.e.*, s. 38-40.

²³² Ramazanoğlu Vakfiyesi, VGMA, MV 646/8; 1961/399.

²³³ AŞS, 103, s. 29.

²³⁴ ED 538/1 (1540), s. 11b-18a; Tıpkıbasım s. 23-37.

²³⁵ Ramazanoğlu Vakfiyesi, 969/1540, VGMA, MV 646/9.

²³⁶ Ramazanoğlu Vakfiyesi, VGMA, MV 646/12; 1961/413-314.

²³⁷ M. Hamdi Yazır, *Ahkâmü'l-Evkâf*, s. 36; A. Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s. 192-193.

akarda % 98,8'dir. Bu akarları vâkıflarının tanımlamalarına göre tasnif ettiğimizde, şu sonuçlara ulaşılmaktadır:

Tablo 15'de görüldüğü gibi, vakıf akarların % 78,92'sini "müstakil"²³⁸ veya "müşterek"²³⁹ mülkler; % 4,48'ini vakıflara icâre-i zeminli mülkler; % 4,38'ini "malımdan" veya "etibbâ-i malımdan" ifadeleri ile nitelenen menkûller yani para veya hayvanlar; % 4,20'sini inşâ ettirilen mülkler; % 3,92'sini bir mülkün veya gelirin ¼ ile ¾ arasında değişen oranlardaki hisseler; % 3,64'ünü bir başkasından satın alınarak veya başka bir akar ile değiştirilerek sahip olunan mülkler²⁴⁰; ve nihayet % 0,46'sını da baba, koca veya kız kardeşten miras olarak intikal eden mülkler oluşturmaktadır. Miras mülklerin oranının düşüklüğüne bakıldığında muhtemelen pek çok askerî sınıf ve reâyâ sınıfı mensubu yakını verâset yoluyla kendilerine intikal eden miraslarının kaynağını açıklama gereği duymamış, bunları "mülküm" veya "müstâkil mülküm" şeklinde nitelemişlerdir²⁴¹

Tablo 15: Sahih Vakıf Kategorisindeki Akarların Menşe'inin Dağılımı

Tanımlar	Alt Tanımlar	Sayı	Top.	Oran
Mülkünü Vakf	Müstakil Mülk	838	846	78,92
	Müşterek Mülk	8		
İcâre-i Zeminli Mülkünü Vakf	İcâre-i Zeminli Mülk	25	48	4,48
	Zemini Mukataalı	12		
	Arsası Vakıf	11		
Malını Vakf	Nükud	27	47	4,38
	Hayvan	20		
Bina ve İnşâ Ettirerek Vakf	Eski Bina	23	45	4,20
	Yeni Bina	20		
	Bina Bölünerek Hissesi	1		
	Vakıf Binayı Tâmir Ettirerek	1		
Hisselerini Vakf	Hisseli Akarlar	42	42	3,92
Satın Alarak Vakf	Satın Alma	38	39	3,64
	Değiştirme	1		
Miras Kalan Mülkünü Vakf	Baba	3	5	0,46
	Koca	1		
	Kız Kardeş	1		
Genel Toplam		1072	1072	100

²³⁸ Ramazanoğlu Vakfı, VGMA, MV 646/6; VTD 1760/2; YTD 1759/148; AŞS 30, s. 148

²³⁹ VGMA, MA 591/213; MA 606/270, AB 581/222; MA 617/50; AŞS 14, s. 150.

²⁴⁰ Bunlar; Ramazanoğlu Halil Bey oğlu Piri Mehmed Paşa Vakfı, 946/1539, VGMA, MV 646/6; Adana Valisi Mahmud Paşa Vakfı, VGMA, 1063/1653, MA 615/188; Vali Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Vakfı, 1117/1706, ŞS54/47; Musa Balı-zâde Mustafa Ağa Vakfı, 1150/1738, AB581/246; Ramazanoğlu Mestan-zâde Ahmed Çelebi, AB 581/481; Mutesellim Hasan Paşa-zâde Ahmed Bey bin Abdullah, 1333/1915, VGMA, MA607/227, başta olmak üzere Adana'da görev yapan üst düzey askerî sınıf ile onların yakınlarıdır.

²⁴¹ Kâmile hatun ibneti Merhum Mestan-zâde Mahmud Ağa Vakfı, AŞS 42, s. 54; Ümmü Gülsüm binti Behram Çavuş Vakfı, ŞS125, s.59; Döne binti Mehmed Vakfı, AŞS 30, s. 149.

2. İrsâdi Vakıflar, *İrsadî Vakıf* ise, devlete ait olan bir akarın mülkiyeti (rakabesi) devlette kalmak üzere tasarruf hakkının padişahın iznini belirten *temlik-nâme* veya *mülk-nâme* ile yetki verdiği kişi tarafından bir hayır cihetine tahsis edilmesidir²⁴². İrsadî vakıf, yararlanacakların durumuna göre, *irsad-i sahih* ve *irsad-i gayri sahih* olmak üzere iki kısma ayrılır. *İrsad-i sahih*, devlete ait olan bir gelirin, yine masrafı devlet tarafından karşılanması *gereken* bir hayır kurumuna tahsis edilmesidir. *İrsad-i gayri sahih* ise, devlete ait olan gelirin, masrafı devlete ait olmayan bir cihete tahsis edilmesidir²⁴³.

Adana'da vakfa dönüştürülen akarların % 1,2'sini irsâd-i sahihler oluşturmaktadır. Tüm vakıf akarları arasında neredeyse yok denecek derecede az olan irsâd-i sahih akarlar; “arsası veya zemini mirî mukataalı”, “öşrî arâzi-öşrî mülk” veya “sened-i hakâni ile mülk” gibi tanımlamalar ile belirtilmişlerdir.

Tablo 16: İrsadî Vakıf Akarlarının Dağılımı

İrsadî Kaynak Türleri	Sayı	Oran
Mirî Arâzi	8	61,54
Zemini veya Arsası Mirî Mukatalı	4	30,77
Sened-i Hakâni ile Mülk	1	7,69
Toplam	13	100

Tablo 16'ya bakıldığında 13 irsadî vakfın sekizi, mirî arâzidir. Bunların da ekseriyeti Ramazanoğlu vakfıdır. Ramazanoğlu vakıfları akar itibarıyla *yarı irsad-i sahih vakıf* özelliği taşımaktadır. Pirî Mehmed Paşa'nın H. 945 Zilhicce (M.1539 Nisan) tarihli ilk vakfında bulunan kimi yerler, Kanuni Sultan Süleyman'ın fermanına dayalı olarak vakfa dahil edilerek, tescil edilmiştir. Bu konu ile ilgili vakfiye suretinde, “Adana'ya tâbi Karaisalu nahiyesinde kâin, vâkıfın mâlik bulunduğu iki değirmeni döndüren hendeğin suyunun mecrasının altında vâki biri Üçgöz diğeri Suluki mezra'alarındaki -pirinçlik olmaya salih ve münasip- arâzilerin vâkıf tarafından vakfedilerek Ramazanoğlu vakıflarına ilhâk edilmesini tasdik ve tescil eden fermanın sadır olduğu”, kaydı geçmektedir²⁴⁴.

²⁴² Yediyıldız, “Vakıf”, *İA*, XIII, s. 157. Bu konuda bkz. M. Hamdi, *a.g.e.*, s. 155-156; Ö.Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Vakıflarının İdarî-Malî Muhtariyeti Meselesi”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, Ankara 1944, s. 15-21.

²⁴³ M. Hamdi, *Ahkâmu'l-Evkaf*, s. 153-157; N. Öztürk, *Menşe'i ve tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, s. 91-92.

²⁴⁴ Ramazanoğlu Vakfiyesi, VGMA, MV 646/6; 1961/391. Ferman H.945 Z./1539 Nisan tarihli olup vakıf ile aynı tarihlidir.

Bunların dışında Adana'da Eskibasareyn (Karabük)²⁴⁵ ve Yüreğir'de Çeltik mezra'alarının öşürleri²⁴⁶, Kızıldağ Yaylasının tamamı, Döşbudak, Kavak, Setir mezra'aları²⁴⁷, bütün topraklarıyla içinde olan ağaçları, mezra'aları ve nehirleri (sulama kanalları) "*kâffe-i hukuku ve amme-i rüsûm-u örfiyyesiyle*", hayrât sahibi Pirî Paşa ibni Halil Bey ibni Ramazan'a - "*neslen ba'de neslin femen ba'de nesl*" - sâir emlâki gibi mülk olmak üzere "*i'tâ ve ihsan ve temlik*" edildi. Pirî Mehmed Paşa da bu mülkleri, aynı fermana dayanarak vakfa dönüştürmüştür²⁴⁸. Bunların dışında, Misis'te (Yakapınar) Cebel-i Nur Zâviyesi'ne bağlanan Frekşah ve Boğaçeyhli mezra'alarının da aynı statüye sahip olduğu anlaşılmaktadır²⁴⁹.

Köy ve mezra'alardan başka Adana'da bir bahçe mirî mukataalı²⁵⁰, Ağamehmed mahallesinde bir menzil "*sened-i hakânî ile*"²⁵¹, Karsandı²⁵² ve Misis'te²⁵³ birer bahçe ve Karataş'ta da bir bağın zemîni mirî olup irsadî vakıf akarı statüsündedir.

Vakıflarının menşei belli olmayan diğer vakıflar bir tarafa, özellikle, Adana Sancağı dışında Kayseri, Niğde, Karaman ve Sis sancaklarında da gelir kaynakları bulunan Ramazanoğlu vakıflarının menşei²⁵⁴, "beylik haslarından" elde edilen gelirler²⁵⁵ ve padişah fermanı ile vakfa dönüştürülen mezra'alarla izâh etmek mümkün değildir. Osmanlı şehirleşmesinin bir geleneği olarak bu tahsisâtlar ile; çarşı, han, hamam, değirmen ve dükkân gibi *akarlar* ve câmi, mescid, medrese, mektep ve imâretler gibi *müessesât-ı hayrîye* inşâ edilmiş olsa bile, Ramazanoğlu beylerinin hasları arasında olan pek çok köy, mezra'a ve tuz ocaklarının vakfa nasıl katıldığı açık değildir. Bu uygulamanın arkasında iki sebep görünmektedir. İlki Ramazanoğullarının kendi istekleri ile Osmanlı Devleti'ne bağlanması ve Pirî Mehmed Paşa'nın 1517-1569 yılları arasında

²⁴⁵ Ramazanoğlu Vakfıyesi, VGMA, MV 646/3.

²⁴⁶ Ramazanoğlu Vakfıyesi, VGMA, MV 646/4.

²⁴⁷ 1547 tarihli mufassalda Kızıldağ, Döşbudak ve Setir mezra'aları Pirî Paşa'nın oğlu İbrahim Bey'in zeâmeti olduğu kayıtlıdır. Bu kayıt da 1787 tarihinde muharririn sehvine bağlanmıştır. Bkz. Kurt, 16. Yüzyıl Adana Tarihi, s. 186.

²⁴⁸ Ramazanoğlu Vakfıyesi, VGMA, MV 646/12; 1961/413-314.

²⁴⁹ ED 538/1 (1540), s. 18; tıpkıbasım, s. 38-40; s. 99

²⁵⁰ es-Seyyid el-Hac Mustafa Ağa İbni es-Seyyid Mehmed Çelebi Vakfıyesi, 1150/1738, VGMA, MA 608-2/210.

²⁵¹ Penbe Hanım binti Derviş Efendi Vakfıyesi, 1313/1913, VGMA, YTD 1759/279.

²⁵² el-Hac Mustafa Ağa bin Hüseyin bin Abdullah Vakfıyesi, 1287/1871, VGMA, MA587/43.

²⁵³ Birecikli Fetüvvetlü Mehmed Ağa ibni Seyyid Ahmed bin Abdullah Vakfıyesi, 1299/1882, AŞS 107, s. 204.

²⁵⁴ Kurt-Erdoğan, a.g.e., s. XXXIX; Ramazanoğlu Vakıf Defterinde (MV 646/1-15) Kayseri ve Karaman'daki akarları kayıtlı değildir.

²⁵⁵ Kurt-Erdoğan, a.g.e., s.100-106; TD 450 (1525) Adana Mufassal Defteri, Tıpkı basım, Ek II, s. 997-1003.

bölgede Adana sancakbeyliği, Hâlep, Karaman ve Şam beylerbeyi görevlerindeki başarılı yönetimi ile “Kanuni’nin güvenini kazanması”dır²⁵⁶. İkincisi ise, Osmanlı şehirleşme geleneği ve modeli olarak, bütün sosyal kurumların tesisini vakıfların üstlenmiş olmasıdır²⁵⁷. Dolayısıyla Ramazanoğlu beylerine tahsis edilen dirlikler, 1530 yılından itibaren “*hüccet-i şer’iyye*” ile birer ikişer vakıf akarları arasına katılmıştır. Bunlardan biri, eski defterlerde tımar olarak geçen, Yüreğir Nahiyesinin Çal mevkiindeki Mağara mezra’asıdır. Bu mezra’a “Mahmud Bey”’in vakfı olduğuna dâir “*hüccet-i şer’iyye*” ibrâz edilerek, yeni deftere “*emr-i âlî*” gereğince vakıf kayd olunmuştur²⁵⁸. Vakfiyede ise bu mezra’anın Mahmud Bey’in vakfı olduğunu doğrulayan bir kayıt geçmemektedir²⁵⁹. 1570’li yıllarda Adana’da, Berendi nahiyesine bağlı Şeyh Tâhir’in 600 akçalık mülk geliri dışındaki, tımar veya has hissesi bulunan dirliklerin tamamındaki mülk hisseler vakfa dönüştürülmüştür²⁶⁰. Bu uygulama içinde, beşi Ramazanoğlu vakfı olmak üzere, Kınık, Berendi ve Ayas’ta 10 köyün hisseleri²⁶¹ ve 18’i yine Ramazanoğlu vakıflarına ait olmak üzere, 23 mezra’adaki²⁶² dirlik veya mülkler vakıflaştırılmışlardır.

Sonuç olarak, imparatorluk genelinde olduğu gibi, Adana’da da tahsisat kabilinden vakıflar, özellikle Ramazanoğlu vakıfları arasında görülmektedir. Başta Pirî Mehmed Paşa’nın kurduğu vakıflar olmak üzere, her ne kadar vakfiyelerinde; “*vakf-ı sahih-i müebbed ve habs-i sarîh-i muhalled ile vakf u habs*”²⁶³ eyledikleri açıklanıyorsa da, bazı vakıfların mirî gelirlere dayandığı anlaşılmaktadır.

²⁵⁶ Faruk Sümer, “Çukurova’da Türk Yerleşmesi”, *AÜTAD*, I, (1964), s. 56; Kurt-Erdoğan, *a.g.e.*, s. XXXIX;

²⁵⁷ Ö.Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzı...”, s. 239-243.

²⁵⁸ Kurt-Erdoğan, *a.g.e.*, s. XXXIX; Bu hüccette tımar kaydının sehven yazıldığı geçmektedir. Bkz. aynı yer, dip not, no: 122

²⁵⁹ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, VGMA, MV 646/3; 1961/376.

²⁶⁰ Kurt-Erdoğan, *a.g.e.*, s. XL.

²⁶¹ *Ramazanoğlu Vakıfları*, MV 646/3; ED 538/1 (1540), s. 11b, 16b-17b; Tıpkıbasım, s. 23, 34-36.

²⁶² *Ramazanoğlu Vakıfları*, MV 646/3-4,9,12; ED 538/1 (1540), s.1b,17b; Tıpkıbasım, s. 23, 37.

²⁶³ *Ramazanoğlu Vakıfları*, MV 646/4;1961/183; *Mutasarrıf Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Vakfiyesi*, AŞS41, s. 59.

İKİNCİ BÖLÜM

VAKIF KURUCULARI VE SOSYAL STATÜ

I. Meslek ve Statüleri

Toplumlarda üretim vasıtalarına, iktisadî durum, sosyal itibar ve siyasî iktidar ve benzeri durumlara bağlı olarak sosyal tabakalaşmaların olduğu kabul edilmektedir²⁶⁴. “*Sosyal tabakalaşma, belirli bir nüfusun hiyerarşik olarak, yani sosyal mânada üst üste gelen sınıflar halinde farklılaşmasıdır*”²⁶⁵. Sosyal sınıflar, benzer sosyal şartlar, benzer statü ve benzer değer hükümleri ile oluşur²⁶⁶.

Osmanlı Devleti’nde batılı manada serf-senyör, proletarya-burjuvazi gibi bir sosyal tabakalaşma oluşmamıştır. Mevcut durum ne bir sınıf sistemi, ne bir kast ne de feodal sistem olarak tanımlanmaktadır²⁶⁷. Sınıf anlayışının batıdan farklı olması yüzünden bir asiller ya da aristokratlar sınıfı da doğmamıştır. Devlet kapitalistleşmeye karşı olduğu gibi, tahakküme dayalı sınıflaşmaya da karşıydı. Toplumdaki sosyal ilişkileri düzenleyen prensipler, sınıfçı eğilimleri zayıflatıyor, farklı meslek ve statü sahiplerini birbirine bağlıyor, daha sonra farklı meslek ve statü sahipleri de devlete bağlanıyordu. Bundan dolayı Osmanlı sisteminde batıdaki gibi keskin bir sınıf ayrımı söz konusu değildir²⁶⁸.

Genel olarak Osmanlı toplumu idarî bakımdan; yönetenler (=askerîler) ve yönetilenler (=reâyâ); dinî bakımdan, müslim ve gayr-ı müslim ve hukukî bakımdan da, hür ve köle olarak ayrılmıştır. 17. yüzyıldan itibaren de âyân denilen yeni bir sosyal tabaka daha oluşmuştur²⁶⁹. Ancak âyânlar irsî bir aristokrasi oluşturamadıklarından, kısa sürede silinip gitmişlerdir²⁷⁰. Halil İnalcık, Osmanlı toplumunu, devlet idaresi ve toplum hayatına bağlı olmak üzere iki kısımda incelemiştir. Bunlar; 1- *Askerîler*, 2- *Reâyâ*²⁷¹. Askerîler, bugünkü manada devlet görevlileridir; bunun göstergesi, padişahın verdiği berat ve bu

²⁶⁴ Mustafa Erkal, *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, İstanbul 1987, 3. baskı, s. 179; 18. yüzyıl vakıf kurucuları için bkz. B. Yediyıldız, ...*Vakıf Müessesesi*, s. 151-168.

²⁶⁵ Tanım, Pitirim A. Sorokin (*Social and Cultural Mobility*, The Free Press of Glencoe, New York, 1959, s. 11)’den alınmıştır. Bkz. Âmiran Kurtkan Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, Kavramlar-Nazariyeler Bünye (Türkiyede Sosyal Tabakalaşma) Değişme ve Sosyal Gelişme, İstanbul 1982, 3. bsk., Divan yay., s. 156.

²⁶⁶ M. Erkal, *a.g.e.*, s. 182-186. Ayrıca geniş bir değerlendirme için, Yediyıldız, ...*Vakıf Müessesesi*, 152-153.

²⁶⁷ Âmiran Kurtkan (Bilgiseven), *Metodolojik Bir Deneme Olarak Mali Sosyoloji*, İstanbul 1968, Fakülteler Matbaası, s. 96; *Genel Sosyoloji*, s. 186-191.

²⁶⁸ M. Erkal, *a.g.e.*, s. 199.

²⁶⁹ Ahmed Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, II, İstanbul 1994, 2. baskı, s. 138.

²⁷⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2001, 4. baskı, Ayhan Matbaası, s. 34.

²⁷¹ Halil İnalcık, “The Nature of Traditional Society”, Robert Ward and Dankward Rustow, ed., *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton 1964, s. 44.

beratta gösterilen görev karşılığı vergi muafiyetidir. Kısaca, devlet görevlilerinin tümüne birden “*askerî*” denilmiştir²⁷². Savaşçı ve yönetici sınıfı oluşturan askerîler²⁷³, yaptıkları hizmet karşılığında, ücretlerini ya hazineden nakit para ya da devletin halk üzerinde bulunan alacaklarından kimi vergileri tahsil suretiyle alırlardı²⁷⁴. Reâyâ, tüccar ve zanaatkârların oluşturduğu *şehirliler* ile tarım ve hayvancılıkla uğraşan *köylüler*den oluşmaktaydı. Üretici, fakat bağımlı bir sınıf olarak reâyâ, askerî sınıfın yönetimine boyun eğmek ve vergi ödemek zorundaydı²⁷⁵. *Hanedan* ise, kendisinin ve askerî sınıfın merkezi konumunu, tüm sosyo-politik yapılanmanın temel taşı olma statüsünü her zaman korumuştur. Hükümdar, “uyruklarının babası” olma gibi patrimonyal bir telâkkiden çok “tebaanın refahlarından şahsen sorumlu olduğu” kanaatini taşımış²⁷⁶ ve tebaasını, kendisine “Cenâb-ı Hakkın bir emaneti” olarak değerlendirmiş, onları iyi idare etmek ve her çeşit yerel zulüm ve haksızlıklara karşı korumak sorumluluğunu taşımıştır²⁷⁷. Netice olarak, idarî bakımdan yapılan bu tasnifte *askerîler* (=yöneten) ve *reâyâ* (=yönetilenler); müslim-gayri müslim, hür-köle, şehirli-köylü tüm kitleleri kapsamına alıyor görünmektedir²⁷⁸.

Biz araştırmamızda yapılan bu tasnife bağlı kalarak, Osmanlı toplumunun yerel bir parçası olan Adana sancağındaki vakıf kurucularını izâh etmeye çalışacağız. Bunu yaparken de, Adana’da vakıf kurucularının sosyal statüleri nedir?, aldıkları isim, unvan ve lâkapları nelerdir?, meslekî dağılımları Türkiye’nin diğer bölgeleri ile örtüşüyor mu, yoksa farklılık mı gösteriyor?, vakıf kuranların sosyal statüleri ve meslekî dağılımlarında tarihî süreç içinde bir değişim oluyor mu? gibi soruların cevaplarını bulmaya çalışacağız. Anlamaya çalışacağımız bir diğer önemli nokta ise, Adana vakıf kurucularına bakarak Osmanlı toplum yapısını yeniden tanımlamak değil, Adana vakıf kurucularının yukarıda bahsettiğimiz, bilinen yapıya ne kadar uyum gösterdiğini tespit etmektir.

²⁷² Özer Ergenç, “Klasik Dönemindeki Eşraf ve Âyân Üzerine Bilgiler”, *OA, III*, İstanbul 1982, s. 107, dipnot: 12.

²⁷³ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I, 1300-1600*, İstanbul 2000, Mart Matbaacılık, Eren Yay. s. 52.

²⁷⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimai Tarihi 1453-1559, II*, Ankara 1979, Tekin yay., s. 114-30.

²⁷⁵ H. İnalcık, “Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1996, 2. Baskı, Özener Matbaası, s. 31-62.

²⁷⁶ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, Ankara 2001, Sena Ofset, 10. Baskı, s. 108-109.

²⁷⁷ H. İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I, 1300-1600*, s. 53; Aynı yazar, “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, *Toplum ve Ekonomi*, s. 337-340.

²⁷⁸ Farklı birkaç misâl için bkz. B. Yediyıldız, *...Vakıf Müessesesi*, s. 155-56.

Bu amaçla birbirini tamamlar mahiyette tablolar yapılmıştır. Bu tablolardan ilki vakıf kurucularından mesleği belli olanlar ve yakınları ile mesleği belli olmayanların tespitine yöneliktir (Tablo 17).

Tablo 17: Mesleği Belli Olup-Olmayışına Göre Vakıf Kurucularının Dağılımı

Kurucular		Cinsiyet	Sayı	Ara Top.	Genel Oran	Sınıf Toplamı	Sınıf Oranı
Mesleği Belirtilenler	Askerîler	Erkek	290	300	46,95	369	57,75
		Kadın	10				
	Askerîlerin Yakınları	Erkek	8	69	10,80		
		Kadın	61				
	Reâyâ	Erkek	14	14	2,19	18	2,82
		Kadın	-				
	Reâyâ Yakını	Erkek	-	4	0,63		
		Kadın	4				
Mesleği Belli Olanların Toplamı			387	387	60,56	387	60,56
Mesleği Belirtilmeyenler		Erkek	94	252	39,44	252	39,44
		Kadın	158				
Mesleği Belirtilmeyenlerin Toplamı			252	252	39,44	-	-
Genel Toplam			639	639	100	639	100

Buna göre, 716 vakıftan 639'nun kurucusu tespit edilmiştir. Bunların da belgelerde % 60,56'sının meslekleri belirtilmiş; % 39,44'nün ise, mesleği belirtilmemiştir. Mesleği belli olmayanların % 62,70'i kadın; % 37,30'u erkektir. Kadınların büyük çoğunluğu babadan, eşten veya bir yakınından verâset yoluyla kendilerine intikâl eden evlerini vakfetmişlerdir. Dolayısıyla bugünkü gibi bir meslek sahibi olmadıklarından belgelere babalarının veya eşlerinin isimleri ile kaydedilmişlerdir²⁷⁹. Mesleği belli olmayan erkek vâkıfların üçte biri, isimlerinin önünde “el-hac” (hacı)²⁸⁰ lâkabını taşımaktadırlar. Bu da gösteriyor ki, vakfiyelerde meslekleri kayıtlı olmayan vâkıfların üçte biri hacca gidebilecek belli ekonomik güce sahiptir²⁸¹. Günümüzde olduğu gibi, hacca gidenin “hacı”

²⁷⁹ Ayşe binti Ali Vakfiyesi, AŞS 32/73; Ayşe binti Halil Vakfiyesi, AŞS 23/27; Ayşe binti Hazır, AŞS 36/70; Benli-zâde Süleyman Kerimesi Hatice Hatun ibneti Ali, VGMA, YTD 2108/50.

²⁸⁰ Hacı Hüseyin bin Abdullah Vakfiyesi, AŞS 102/4; Hacı Durmuş ibn İsmail bin Mahmud Vakfiyesi, VGMA, MA.601/10.

²⁸¹ Çorum Şer'iye Sicillerinde geçen bir belgeye göre, 1257/1841 yılında hacca giderken Şam'da ölen Kabalak oğlu Osman'ın toplam 27.740 kuruş tutan terekesinin (mirâs) 12.000 kuruşu üzerindeki nükud ve eşyalarından oluşmaktadır. Hacı adayı sahip olduğu malının neredeyse yarısını hac için yanında götürmüştür. Belge için bkz. Şerif Korkmaz, H. 1255-64 (M. 1839-47)

lâkabı, meslekî veya o güne kadar anıldığı lâkabının önüne geçtiği bilinmektedir. Diğerleri ise, ya kâtibin kadrine uğradı veya halktan kişilerdi. Bunların vakıf kuruculuklarının dışında temeyyüz eden bir özelliklerinin olmaması dolayısıyla mesleklerinin tespiti mümkün olmamıştır. Meslekleri belli olmayanların ekseriyetinin reâyâ sınıfına mensup kişiler olduğunu düşünmekteyiz. Vakıfların % 6,28'inin kurucusunu kesin olarak tespit edemiyoruz. Bu vakıfların vakfiyeleri bulunamamıştır. Vakfiyeleri ya arşiv dışı kalıp günümüze ulaşmamıştır ya da arşivlerde tasnif dışı kalmıştır. Elimizde bu tarzda iki tür vakıf bulunmaktadır. Birincisi, 16. yüzyıl öncesi kurulan vakıflar olup, bunlar hakkında ancak *Evkâf Defterinde*²⁸² bilgi bulabilmekteyiz. İkincisi ise, genellikle Tanzimat sonrası kurulan vakıflar olup, bunlar hakkındaki bilgiyi de *şahsiyet kayıtlarından*²⁸³ edinmekteyiz. Kimi şahsiyet kayıtları, vakfiyelerin özet bilgilerine sahipken²⁸⁴ kimileri de sadece vakfın isminden²⁸⁵ ibarettir. Her ikisinin de ortak noktası kuruldukları hayrât müessesesinin adı ile, *Vakf-ı Mescid-i Selim Bey*²⁸⁶ gibi, kayıtlı olmalarıdır. Vakıfların 17'si iki veya daha fazla vakıf (% 4,47) kurmuştur. Bunların üçü zeyil²⁸⁷ olup ilk kurulan vakfın yönetiminde toplanmış, diğerleri ise müstakil olarak yönetilmiştir²⁸⁸. Bu vakıfların kurucuları aynı kişiler olduğundan değişik zamanlarda, değişik yerlerde kaç vakıf kurarlarsa kursunlar, tek şahsiyet olarak değerlendirilmişlerdir²⁸⁹.

Tarihli Çorum Şer'îye Sicili –Transkripsiyon ve Değerlendirme- Ankara 1995, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, G.Ü. Sos. Bil. Ens., s. 190-195

²⁸² Kurt-Erdoğan, a.g.e., s. 1-50.

²⁸³ Adana vakıflarının yeni şahsiyetleri *Şahsiyet Defteri 2/1* toplanmıştır. Bu Defterdeki tüm kayıtlar taranıp alındıktan sonra, elimizde vakfiyesi olmayan vakıfların kayıtları değerlendirmeye alınmıştır.

²⁸⁴ *Hacı Ahmed bin Hacı Osman Vakfiyesi*, VGMA, Esas 2/1-1000; *Ali bin Ahmed Vakfiyesi*, VGMA, Esas 2/1-33

²⁸⁵ *Hacı Bekir Ağa ibn Mehmed Vakfiyesi*, VGMA, Esas 2/1-51; *Mekteb-zâde Vakfiyesi*, VGMA, Esas 2/1-133; *Hacı İsa Hoca Vakfiyesi*, VGMA, Esas 2/1-547; *Haseki Vakfiyesi*, VGMA, Esas 2/1-548: Bu türde elimizde en az 40 vakıf mevcuttur.

²⁸⁶ ED. 538/1-33

²⁸⁷ *Ramazanoğlu Halil Bey oğlu Pirî Mehmed Paşa Vakfiyesi*, VGMA, VM646/1; *Mestan-zâde Ahmed Çelebi Vakfiyesi*, VGMA. MA.581/482; *Şeyh Ahmed Baba bin Mehmed bin Abdullah Vakfiyesi*, 1899, MA 605/90.

²⁸⁸ *Bayram Paşa-zâde Zülkadiri'l-âli el-Hac Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Vakfiyesi*, AŞS 54/47; AŞS 41/59; ŞS 101/280. İlki 13. 06. 1706 tarihli.

²⁸⁹ *Ayşe binti Ali Vakfiyesi*, AŞS 32/73; *el-Hac Hüseyin bin Mehmed Vakfiyesi*, AŞS 126/44; *Hatice Tuti binti Mustafa bin Abdullah Vakfiyesi*, VGMA. 605/91; *Şerife binti Ahmed Vakfiyesi* AŞS 133/20; *Ümmü Gülsüm binti Ahmed Vakfiyesi* AŞS 58/86; *Hafızu'l-Kitab-Ayandan Abdulaziz Ağa bin İbrahim Vakfiyesi*, 1722, AŞS 103, s. 29; *Beşir-zâde es-Seyyid el-Hac Mehmed Efendi Vakfiyesi*, 1735, AŞS 129, s. 91; *Serturî Dergah-ı Âli es-Seyyid el-Hac Mustafa Ağa ibni Ömer Efendi Vakfiyesi*, 1802, AŞS 48, s. 129; *Hacı Dursun-zâde el-Hac Mehmed Ağa Vakfiyesi*, 1769, AŞS 49, s. 15; *eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi Vakfiyesi*, 1804, MA 594, s. 98; *el-Hac Bektaş Ağa bin Mustafa Vakfiyesi*, 1711, AŞS 18, s. 92; *Boz-zâde es-Seyyid Hacı Ali Ağa ibni Hüseyin Vakfiyesi*, 1746, YTD 1993, s. 236; *Benli-zâde Süleyman Kerimesi Hatice Hatun İbneti Ali Vakfiyesi*, 1739, YTD 2108, s. 50

Tablo 18: Cinsiyetlerine Göre Vakıf Kurucularının Dağılımı

Cinsiyet		Meslek Durumu	Sayısı	Oranı %	Top. Sayı	Top. Oran %
Cinsiyeti Belirtilenler	Erkek	Mesleği Belli	312	48,83	406	63,54
		Mesleği Belirsiz	94	14,71		
	Kadın	Mesleği Belli	75	11,74	233	36,46
		Mesleği Belirsiz	158	24,72		
Genel Toplam			639	100	639	100

Kurucusu belli olan 639 vakfın; % 63,54'ü erkekler tarafından, % 36,46'sı da kadınlar tarafından kurulmuştur (Tablo 18). Söz konusu vakıflardan 6'sı ise, kadın-erkek ortaklığındadır²⁹⁰. Vakfiyelerde erkek vâkıfların % 48,83'ünün, kadın vâkıfların da % 11,74'ünün meslekleri belirtilmiştir (Tablo 19).

Tablo 19: Meslekleri Belli Olan Kurucularının Meslek Gruplarına Göre Dağılımı

MESLEK GRUPLARI			SAYISI	ORAN %	ORAN %	ORAN TOPL.
	Saraylı	Padişah	2	0,51	0,77	0,77
		Padişah Yakını/Haseki	1	0,26		
Askerî Sınıf	Ehl-i Örf (Seyfiye)	Ehl-i Örf	145	37,28	40,62	94,60
		Ehl-i Örf Yakını	13	3,34		
	İlmiye (Ulemâ)	İlmiye Sınıfı	85	21,85	26,73	
		İlmiye Sınıfı Yakını	19	4,88		
	Tarikat Erbâbı	Tarikat Erbâbı	26	6,68	7,71	
		Tarikat Erbâbı Yakını	4	1,03		
	Sâdât (Seyidler)	Sâdât	42	10,80	11,83	
		Sâdât Yakını	4	1,03		
	Grubu Belirsiz	“Hatun” Unvanlı Kadınlar	30	7,71	7,71	
Reâyâ Sınıfı	Köylü	Köylü-Çiftçi	-	-	-	4,63
		Köylü-Çiftçi Yakını	-	-		
	Esnâf	Esnâf	10	2,57	3,60	
		Esnâ Yakını	4	1,03		
	Âyân-Eşrâf	Âyân-Eşrâf	4	1,03	1,03	
		Âyân-Eşrâf Yakını	-	-		
Toplam		Meslek Sahipleri	316	81,23	-	100
		Meslek Sahibi Yakınları	73	18,77		
Genel Toplam			389	% 100		

²⁹⁰ Bunlardan üçü karı-koca ortaklığı (*Duri Banî binti Ali ve Zevci Bitik-zâde Halil Beşe ibni Hasan Vakfiyesi*, AŞS 14/133; *Fatma binti Hızır ve Zevcesi es-Seyyid Ali ibni İbrahim*, AŞS 17/76; *Abdurrahman Efendi ibni Süleyman ve Zevcesi Zeynep binti Ahmed Vakfiyesi*, AŞS 34/58; biri anne-oğul ortaklığı ile kurulurken (*Aişe Hatun ibneti Ali ve Kebir oğlu el-Hac Mustafa bin Mehmed Vakfiyesi*, AŞS 106/2), ikisinin ise yakınlık derecesi (*Mahmud Efendi ibni Hasan Efendi ve Aişe bin Mustafa Vakfiyesi*, AŞS 134/49; *Çarhacı Mustafa ve Hatice binti Mustafa Vakfiyesi*, Esas 2/1-780) belirtilmemiştir.

Adana'da meslekleri belirtilen 389 vâkıfın, sarayın dışında (% 0,77), % 94,60'nı askerî sınıf, % 4,63'nü de reâyâ sınıfı oluşturmaktadır. *Askerî sınıf*, ehl-i örf, ilmiye sınıfı, tarikat erbâbı, sâdât ve bunların yakınları ile askerî sınıf mensubu yakını "Hatun" unvanlı, meslek grubu belirsiz kadınlardan oluşmaktadır. *Reâyâ sınıfı* ise, esnâf- zanaatkar, âyân²⁹¹-eşrâf ve köylülerden oluşmaktadır. Tanzimat'a kadar reâyâ arasında vakıf kurucusu olarak köylü veya çiftçiye rastlanılmamıştır. Ancak Tanzimat'tan sonra köylerde kurulan vakıfların vakfiyelerinde görülen kimi izler vakıf kurucularının arasına köylülerin de katıldığını düşündürmektedir.

A. Askerîler

Adana'daki vakıf kurucuları arasında, Osmanlı toplumundaki her meslek grubundan insan vardı. Buradaki yapı Tablo 20'de gösterilmiştir. Bu yapıyı ayrı ayrı ele alıp incelemek gerekir. Bunlar;

Tablo 20: Mesleği Belli Olan Kurucuların Meslekî Açılımı

VAKIF KURUCULARI			TOP	ORAN %	YAKINLARI	TOP	ORAN %
Saray	Saray	Padişah	2	0,51	Haseki	1	0,26
		Toplam	2	0,51	Toplam	1	0,26
Askerî Sınıf	Ehl-i Örf	Bey/Ramazanoğlu	2	Ehl-i Örf Yakını	-	-	0,51
		Mirliva/Sancak Beyi	2		-	-	
		Vali/Mutasarrıf	7		-	-	
		Mütesellim	1		-	-	
		Paşa-zâde	-		Paşa-zâde	2	
		Bey	17		-	-	
		Bey/Seyyid	1		-	-	
		Ağa	52		Ağa Kızı	2	
		Ağa/Mesleği Belirsiz	6		-	-	
		Kethüda/Ağa	1		-	-	
		Akkapu/Ağası	-		Ağa Kızı	1	
		Serdengeçti/Ağa	3		Atfika	1	
		Alemdar/Ağa	5		Alemdar/Ağa kızı	1	
		Kapucubaşı/Ağa	1		-	-	
		Sertunaî Dergah-ı Âlî/ Seyyid	2		-	-	
		Matbâh-i Amire Emini	1		-	-	
		Emir-i Hac/Seyyid	1		-	-	

²⁹¹ Âyânların reâyâ sınıfı içinde mütalaa olunması ile ilgili bkz. B. Yediyıldız, ...*Vakıf Müessesesi*, s. 159-Tablo VIII, açıklamalar için bkz. *aynı eser*, s. 164,

Re'âyâ Sınıfı	İlmiye Sınıfı	Subaşı	-	İlmiye Sınıfı Yakını	Subaşı oğlu	1	2,83
		Şehir Vekili	1		-	-	
		Çavuş	3		Çavuş Kızı	1	
		Çelebi	5		Çelebi kızı	2	
		Kahya	2		-	-	
		Beşe	20		Beşe kızı	1	
		Kul	2		-	-	
		Odabaşı	1		-	-	
		Topçu	1		-	-	
		Çarhacı	1		-	-	
		...-zâde	8		...-zâde	1	
		Toplam	137	35,22	Toplam	11	
	İlmiye Sınıfı	Kadı	1	İlmiye Sınıfı Yakını	Kadı oğlu-kızı	2	4,63
		Müderriş	5		-	-	
		Müfti	1		Müfti zevcesi	1	
		Fakih	5		-	-	
		Hafız	1		-	-	
		Hatib	-		Hatib-zâde	1	
		Hoca/4'ü Kadın	5		-	-	
		İmam	2		İmam-zâde	1	
		Müezzin	3		-	-	
		Mekteb	-		Mekteb-zâde	1	
		Kâtib	6		-	-	
		Ser Muhzırân	2		-	-	
		Efendi	37		Efendi kızı	8	
		Molla	17		Molla Kızı	4	
		Toplam	85	21,85	Toplam	18	
	Tarikat Ehli	Şeyh	18	Tarikat Erbâbı Yakını	-	-	1,03
		Dede	3		Dede kızı	2	
		Halife	2		Halife kızı	1	
		Pir	1		-	-	
		Sofî	-		Sofî kızı	1	
		Derviş	2		-	-	
		Toplam	26	6,68	Toplam	4	
	Seyyidler	Seyyid/Ağa	12	Seyyid Yakını	Ağa kızı/Seyyide	3	1,03
		Seyyid/Çelebi	3		-	-	
		Seyyid/Efendi	3		Efendi kızı/Seyyide	1	
		Seyyid	19		-	-	
		Seyyide/Kadın	5		-	-	
		Toplam	42	10,80	Toplam	4	
	-	"hatun" unvanlı kadınlar	-	-	Meslek grubu belirsiz kadınlar	30	7,75
		Toplam	-		Toplam	30	
	Esnaf ve Zanaatkar	Askerî Toplamı	301	Esnaf ve Zanaatkar Yakını	Askerî Yakını Top.	70	17,99
		Baytar	1		-	-	
		Nalbant	1		-	-	
		Köşkü	1		-	-	
		Demirci Ustası	1		-	-	
		Neccar	2		-	-	
		Fabrikatör	1		-	-	
		Terzi	1		-	-	
		Berber	-		Berber zevcesi	1	
		Çerçi	-		Çerçioğlu kızı	1	

	Samurcu	1		-	-	
	Kandilci	-		Kandilci kızı	1	
	Şekerci	-		Şekerci Kızı	1	
	Uncu	1		-	-	
	Toplam	10	2,57	Toplam	4	1,03
	Ayan ve Eşraf	4	1,03	-	-	-
	Toplam	4	1,03	-	-	-
Reâyâ Toplamı		14	3,60	Reâyâ Yakını Top	4	1,03
Askerî ve Reâyâ Toplamı		315	80,98	Askerî ve Reâyâ Yakını Toplamı	74	19,02
Meslekli Erkek Toplamı		308	79,18	Meslekli Erkek Top.	7	1,80
Erkek Toplamı		314	Oran %	80,72		
Meslekli Kadın Toplamı		10	2,57	Meslekli Yakını Kadınların Toplamı	65	16,71
Kadın Toplamı		75	Oran %	19,28		
Genel Toplamı		389	Genel Oran		100	

Padişah ve Yakınları: Adana'da padişahlar tarafından yaptırıldığını sandığımız üç hayrât bulunmaktadır. Bunlar, Misis'te Sultan IV. Murad'ın emri ile Hüdâvendigâr Camii, Mescidi ve Medresesi²⁹², Ceyhan Nehri üzerindeki Misis Köprüsünün doğu tarafına Sultan IV. Mehmed'in emri ile Köprülü Mehmed Paşa tarafından yaptırılan Kervansaray ve Mescid²⁹³ ile Adana'nın Pazarviran Köyündeki Yavuz Sultan Selim Camii'dir²⁹⁴. Söz konusu hayrâtlardan, Yavuz Sultan Selim Camii hakkında yapılan bir imâmet tayini dışında hiç bir kayda rastlanmamıştır. Hüdâvendigâr Camii, Medresesi ve Mescidi Vakfı'nın şahsiyet kaydı²⁹⁵ ve "Sultan IV. Mehmed Han Vakfı"²⁹⁶nın kaydı²⁹⁶ belgelerde geçmektedir. Ancak hiç birinin vakfiyesi bulunamamıştır.

Padişahların dışında saraydan iki hasekiye ait vakıf şahsiyet kaydı geçmektedir. Bunlardan birinin hakkında, "Adana'da Haseki Vakfı"²⁹⁷ ifadesi dışında vakfın nerede, kim tarafından, ne zaman kurulduğu ve nereye vakfedildiğine dâir hiç bir bilgi yoktur. Diğeri ise, II. Mahmud'un hasekisi,

²⁹² Vakıf Atik Şahsiyet Defteri, 3/175-555; Hurufat 1103, s. 50; Hurufat 1141, s. 50'de 5 tayin kaydı bulunmaktadır.

²⁹³ BOA. EV/11460; 1115/1703, Hurufat 1141, s. 51; Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, s. 41.

²⁹⁴ Hurufat 1141, s. 38.

²⁹⁵ Vakıf Atik Şahsiyet Defteri, 3/175-555; Hurufat 1103, s. 50; Hurufat 1141, s. 50.

²⁹⁶ BOA. EV/11460; 1115/1703, Hurufat 1141, s. 51.

²⁹⁷ Adana'da Haseki Vakfı, Esas 2-1/548. Bu vakıf kaydı, Vakıflar İdare Meclisince 18.11.1968 tarihinde şahsiyet defterine kaydedilmiştir.

Padişah Sultan Abdulmecid'in vâlidesi *Bezmiâlem Vâlide Sultan Vakfı*²⁹⁸. Bu vakfa Mersin iskelesinden gelir tahsis edilmiştir. Şûra-yı Devlet kayıtlarından, Mersin iskelesinde vakfa bağlı bir arâzinin satışı ile ilgili yazışmaları takip edebilmekteyiz²⁹⁹.

Ehl-i Örf: Ehl-i örf, padişah dışındaki devletin otoritesini temsil eden sivil ve askerî bürokrasiyi kapsamaktadır³⁰⁰. Adana'da padişah ve hasekilerden sonra en yüksek derecedeki vakıf kurucuları Ramazanoğlu beyleridir. Bunlar, Ramazanoğlu Halil Bey³⁰¹ ve Ramazanoğlu Mahmud Bey³⁰²dir. Ramazanoğlu ailesinden ilk vakıf kurucusu olarak, Halil Bey'in adı geçmektedir³⁰³. Halil Bey 30 yıla yakın beylik yaptıktan sonra 1510 yılı Ağustosunda vefat etmiştir³⁰⁴ ve yapımına başladığı Ulu Camii³⁰⁵ yanındaki türbeye gömülmüştür³⁰⁶. Mahmud Bey, kardeşi Halil Bey'in vefatından sonra Ramazanoğlu beyi olmuş, 1514 yılı Haziranında Memlûklarca azledilerek, yerine amcasının oğlu Selim Bey tayin edilince, İstanbul'a gitmiştir. Yavuz Sultan Selim, Mahmud Bey'i iyi karşılayarak kendisine 200.000 akçalık bir dirlik bağlamıştı. Daha sonra Mısır Seferine katılan Mahmud Bey, ordusunun Hâlep üzerine yürüdüğü sırada, Osmanlılara bağlanan Ramazanoğlu beyliğine tekrar atanmıştır. Rıdaniye Savaşında (1517) şehit düşmesi üzerine Hâlep'e getirilerek buraya defnedilmiştir. Yerine yine sülâleden Halil Bey'in oğlu Kubad Bey "Adana Sancak Beyi" olarak atanmış³⁰⁷, bir süre sonra da bu göreve Halil Bey'in diğer oğlu Pirî Bey getirilmiştir. Ramazanoğlu vakıfları arasında yer almamakla birlikte Ramazanoğlu sülalesinden 1514 yılında Mahmud Bey'in yerine geçen amcasının oğlu Selim Bey'in, bir mescid ve türbe yaptırdığı anlaşılmaktadır. 16. yüzyılda bu mescidin etrafında oluşan mahalleye

²⁹⁸ VGMA, Hameyn(HRM) 634/1, 86-93; 106-126.

²⁹⁹ ŞD 120/5; ŞD 168/33; ŞD283/606; ŞD 7/98; ŞD 588/49.

³⁰⁰ H. Yüksel, *a.g.e.*, s. 29

³⁰¹ MVD 646/6, bu vakıf 14.5.1539 tarihinde Ramazanoğlu Halil Bey'in oğlu Pirî Mehmed Paşa tarafından *Ramazanoğlu Vakıfları* arasında toplanmıştır.

³⁰²EHMS, Sicil No:104; Bkz. Sahillioğlu, *a.g.m.*, 139-140: Mahmud Bey'in vakfettiği bahçe daha sonra Ramazanoğlu vakıfları arasında yer almaktadır. Halep'te bulunan Mahmud Bey Türbesi için tahsisat ayrılmıştır. VGMA, MV 646, s. 4

³⁰³ Ramazanoğlu ailesi ile akrabalık ilişkisi olan Ener Kartekin, ellerinde; 1509, 1539, 1543, 1567, 1581, 1787, 1803, 1855, 1896 tarihli vakfiyelerin olduğunu kaydetmektedir. Bu vakfiyelerin 1539, 1543 haricindekilerin VGMA kayıtları veya Şer'iye Sicillerinde geçmemesi dikkat çekici bir durumdur. Bkz. E. Kartekin, *a.g.e.*, s. 135-145.

³⁰⁴ Kurt-Erdogru, *a.g.e.*, s. XIX.

³⁰⁵ A. Osman Uysal, "Adana Ulu Camii", *VD, XIX*, (1985), s. 278.

³⁰⁶ Nusret Çam, *Ulu Camii ve Külliyesi*, Ankara 1988, s. 21.

³⁰⁷ Faruk Sümer, "Ramazan oğulları" *İA, IX*, s. 618; Kurt-Erdogru, *a.g.e.*, s. XXIV.

Selim Bey Mahallesi denmiş³⁰⁸, mahalle zamanla Sugediği adını almıştır. Hurûfat kayıtlarında Selim Bey Mescidi bu mahallede geçmektedir³⁰⁹. *Adana Evkaf Defterinde* “Vakf-ı Mescid-i Selim Bey” olarak geçen vakfın vakfiyesi mevcut değildir. Ramazanoğlu beylerinden bir diğer vakıf kurucu ise, Mahmud Bey’in şehit edilmesinden sonra “Adana Sancak Beyi” olarak atanan Kubad Paşa’dır. Adına Tarsus ve Adana’da birer medrese vardır. Ancak Kubad Paşa’nın vakfiyesi bulunmamaktadır. Kurulan başka vakıfların mevkiî tarif edilirken “Kubad Paşa Medresesi” tâbirine oldukça sık rastlanılmaktadır³¹⁰. Selim Bey ve Kubad Paşa vakıfları, Ramazanoğlu ailesinin vakıflarına dahil edilmemiştir³¹¹.

Vakıf kurucuları arasında Ramazanoğlu beylerinden sonra Adana sancak veya eyâlet valileri-beylerbeyleri bulunmaktadır. Bunlar arasında en tanınmış ve temeyyüz edeni Ramazanoğlu vakıflarını “*Ramazanoğlu Halil Bey oğlu Pirî Mehmed Paşa Vakfı*”³¹² adıyla bir çatı altında toplayan Halil Bey oğlu Pirî Mehmed Paşa’dır. İlk vakfını Zilhicce ayının sonunda H.945/M.1539 Mayıs’ında kuran Pirî Mehmed Paşa, 1555 yılı eylülüne kadar 7 zeyil vakıf daha kurarak Ramazanoğlu vakıflarını bölgenin en büyük ve fonksiyonel vakfı haline getirmiştir³¹³. Ramazanoğlu mensupları arasında bir de kethüda/ağa³¹⁴ vakıf kurmuştur. Ramazanoğlu vakıflarından sonra bölgede en büyük vakfı Adana Mutasarrıfı *Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa bin Derviş Ağa*, 1702-1711 yılları arasında yöneticisi ve meşrûtu’n-lehi ayrı vakıflar halinde 9 vakıf kurmuştur³¹⁵. Aslen Adanalı olan Mehmed Paşa, 1698-1712 yılları arasında Emir-i Hac, Adana Beylerbeyliği, Şam, Rakka valilikleri yapmıştır. Bir ara Kırım’a sürgün edilen Paşa, affedildikten sonra da Hac Emirliği, Kudüs, Şam ve Maraş valiliklerinde bulunmuş³¹⁶, oluşturduğu servetini, ölmeden, vakfa dönüştürmüştür. Bunların dışında Adana valileri Hacı Cafer Paşa³¹⁷ 1648’de, Suhte Mahmud

³⁰⁸ Kurt-Erdoğan, *a.g.e.*, s. XXV.

³⁰⁹ *Hurufat* 1067, s. 82.

³¹⁰ *Suhde Mahmud Paşa Vakfiyesi*, VGMA, Haremeyn Beravât Emir-i âli 316/175; MA. 615/188-54; A. Akgündüz, *Tarsus Tarihi*., s. 511.

³¹¹ VGMA. MV 646/1-15.

³¹² VGMA. MV 646/1, MV 646/7.

³¹³ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, VGMA, MV 646, s.1-15, Tercümesi: 1961, s. 367-425.

³¹⁴ *Hasan Ağa Vakfiyesi*, 1558, VGMA, MA 608/1-95.

³¹⁵ AŞS. 101/280; AŞS 39/48.

³¹⁶ Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, IV, (Yeni Yazıya aktaran Seyit Ali Kahraman), İstanbul 1996, Tarih Vakfiyesi Yurt Yayınları, s. 1062.

³¹⁷ *Hacı Cafer Paşa Vakfiyesi*, Esas 2/1-44.

Paşa³¹⁸ 1652’de, Emiru’l-ümerâ Zülkadiri’l-âli Mehmed Paşa³¹⁹ 1691’de, el-Hac Hasan Paşa ibni Kasım³²⁰ 1712’de, Emiru’l-ümerâ el-Hac Abdurrahman Paşa³²¹ 1718’de, Mütessellim Hasan Paşa-zâde Ahmed Bey³²² 1818’de birer vakıf kurmuşlardır. Adana beylerbeyilerinin kurduğu vakıfların yoğunluk olarak 17. yüzyılın sonu 18. yüzyılın başında toplandığı görülmektedir. Beylerbeyilerinin kurdukları vakıflar “yarı ailevî-hayrî vakıf” kategorisindedir. Bunların dışında vakfiyeleri mevcut olmayan ancak hayrât yaptıran valiler arasında; *Sinan Paşa* (Tekke, Mescid, Namazgâh)³²³, *Memiş Paşa* (Câmi)³²⁴, *Mezarcı Ziya Paşa* (Mescid)³²⁵ ve Bahri Paşa’nın (Çeşme) isimleri geçmektedir. Valilerden Hacı Hasan Paşa ibni Kasım’ın ailesi Hasan Paşa’dan sonra mütessellim olarak Adana’nın idaresinde sık görülmektedir³²⁶. 16. yüzyıl vakıf kurucuları arasında iki sancak beyi/mirliva bulunurken daha sonra, üst düzey yöneticiler arasında “bey” unvanlı mütessellim, emir-i hac, -biri seyyid- 18 kişi vakıf kurucuları arasında geçmektedir. Bunların yakınlarından vakıf kurucu bir atfika (azatlı) ve iki paşa-zâde bulunmaktadır³²⁷.

Vakıf kurucuları arasında ehl-i örf mensubu ağalar, kethüda/ağa, akkapu/ağa serdengeçti/ağa, serturnaî/ağa, alemdâr/ağa gibi, ve bunların yakınları önemli yer tutmaktadır. Alemdâr/ağa, serdengeçti/ağa ve serturnaî ağalar³²⁸ ile “beşe”³²⁹ unvanlılar yeniçeri ocağı mensuplarıdır. Ehli örf grubu arasında ayrıca, “kapu ağası”, “akkapu ağa” gibi, saray ağaları için kullanılan unvanları taşıyanlar ile bir de Matbâh-i Âmire Eminî³³⁰ bulunmaktadır³³¹. Bunlardan bir kısmının, 18. yüzyılda ortaya çıkan ve Saray tarafından bir takım unvanlar verilerek yerel

³¹⁸ *Suhte Mahmud Paşa Vakfiyesi*, VGMA, MA 615/188.

³¹⁹ AŞS 17/11.

³²⁰ AŞS 19/134.

³²¹ VGMA, MA 615/99.

³²² VGMA, MA 607/227.

³²³ *Sinan Paşa Tekkesi* (HD. 1058/24; HD. 1059/4; HD.1061/73,81, 82). Bahri Paşa tarafından Bahri Paşa Çeşmesi (M. Yüksel, *a.g.e.*, s. 80-81) yaptırılmıştır.

³²⁴ *Memiş Paşa Camii*, M. Yüksel, *a.g.e.*, s. 52.

³²⁵ *Mezarcı Ziya Paşa* (İlk: 1851-1854, ikinci:1856-57) tarafından Şeyh Zülfi Mescidi’nin tâmiri (M. Yüksel, *a.g.e.*, s. 54) yaptırılmıştır.

³²⁶ Menemencioğlu Ahmed Bey, *Menemencioğulları Tarihi*, Hazırlayan Yılmaz Kurt, Ankara 1997, Burak Matbaası, s. XVII, XXI, XXXIV, 18, 22, 43.

³²⁷ AŞS 136/25; AŞS 36/64.

³²⁸ M. Z. Pakalın, “Alemdâr”, I, s. 49; “Serdengeçti”, II, s. 181; Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul 1986, Enderun, s. 15.

³²⁹ M. Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 49.

³³⁰ *el-Hac Mustafa Ağa bin Ahmed Ağa Vakfiyesi*, VGMA, HRM. 740/398.

³³¹ AŞS 141/25; İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Sarayının Saray Teşkilâtı*, Ankara 1984, TTK Basımevi, s. 354

yönetici tayin edilen mültezimlerin olduğu bilinmektedir³³². Bunların dışında çavuş, topçu ve çarhacı gibi, mesleği veya unvanı askerî olanlar, subaşı, şehir vekili, kahya ve odabaşı gibi mahalli görevli veya mensupları da ehli örf arasında yer almaktadır. Netice olarak ehl-i örf mensupları ile onların yakınları, vakıf kurucuları arasında önemli bir yere sahiptirler.

İlmiye Sınıfı: İlmiye ve tarikat mensuplarını vakıf kurucuları arasında hemen her yüzyılda görüyoruz. İlmiye sınıfından (=ehl-i ilm, ülemâ) söz konusu kurucular arasında *medrese görevlileri*; müderris, müfti, fakîh ve hoca³³³ - *câmi görevlileri*; hâfız, hatib, imam ve müezzin, *mahkeme görevlileri*; kâdı, kâtip ve ser-muhzırân ve bu meslek gruplarının yakınları yer almaktadır. Ulema sınıfı içinde hangi meslek grubundan olduğu belli olamayan “efendi” ve “molla” unvanlı kurucular da önemli bir yer tutmaktadır. Ulemâ ve onların yakınları arasında Şeyh Mehmed Efendi³³⁴, Abdurrezzak Antakî Efendi³³⁵, Müfti-zâde zevcesi Teslime Hatun³³⁶, Kaltakçı-zâde Hacı İsmail Efendi,³³⁷ Müderris Arık-zâde Hacı Ali Efendi³³⁸ gibi bazıları vakıf kuruculuklarının yanında bu kişiler, inşâ ettirdikleri hayrâtları ile de kalıcı izler bırakmışlardır.

Tarikat Erbâbı: Ülemâ sınıfından kesin çizgilerle ayırmanın mümkün olmadığı *tarikat erbâbının*, vâkıflar arasında önemli bir yeri vardır. Bir tarikat silsilesi içinde bulunan her kademedeki kişiler vakıf kurucuları arasında yer almıştır. Bunların içinde de en önemli yeri şüphesiz *şeyhler* tutmaktadır. Ayrıca *dede*, *halife*, *pîr*, *sofi* ve *dervişler* ile bunların yakınları da vakıf kurmuşlardır. Bunlar, Kadiri³³⁹ Rûfai³⁴⁰, Nakşibendi³⁴¹ ve Bektaşî³⁴² tarikatlarına mensupturlar. Bunların yanında “*Mescidler Şeyhi*”³⁴³ ve “*Zirvetü'l-Ulemâ-ül Kâmilîn eş-*

³³² Ö. Ergenç, “..Eşraf ve Âyân...”, s. 105-118; “Ayan ve Eşraf” Diye Anılan Seçkinler Gurubunun XVIII. Yüzyılda Osmanlı Toplumundaki Rolü Üzerine”, yayınlanmamış makale.

³³³ 5 vâkıftan 4 tanesi kadındır. Bkz. *Elife Hoca binti Mehmed Vakfıyesi*, VGMA, YTD 2108/85; *el-Küttâb Hoca Fatıma binti Hacı Mehmed Vakfıyesi*, VGMA, AŞS 58/87; *Zeynep Hoca binti Veli Vakfıyesi*, AŞS 34/18; *Zeynep Hoca Vakfıyesi*, AŞS 4/261.

³³⁴ Şeyh Mehmed Efendi Medresesi, 1805, VGMA, MA 591, s. 115.

³³⁵ Abdurrezzak Camii, 1724, VGMA, MA 598/27.

³³⁶ Teslime Hatun Medresesi, mescidi, 1725, AŞS 52/119.

³³⁷ Kaltakçı-zâde Medresesi, 1897, VGMA, MA 604/128.

³³⁸ Arık-zâde Medresesi, 1892, VGMA, MA 592/63.

³³⁹ VGMA, AB 582/1; VGMA, MA 605/89-90; KES 632/240.

³⁴⁰ *eş-Şeyh Ali Zülfi bin Şeyh es-Seyyid Müslim bin Muhammed Vakfıyesi*, 1853, VGMA, AB 582/1, s. 231.

³⁴¹ *Cevdet-Evkâf*/6946.

³⁴² *Cevdet-Evkâf*/12546.

³⁴³ *Mescidler Şeyhi Ahmed Vakfıyesi*, VGMA, Esas 2/1-3140.

*Şeyh*³⁴⁴ gibi lâkaplar taşıyan şeyhler tarikat mensubu olmaktan ziyâde meslek örgütü lideri veya mesleğinde saygınlık kazanmış vâkıflardır.

Sâdât: Vakıf kurucuları arasında ehl-i örf, ulemâ ve tarikat erbâbı arasına dağılmış olan ve “*sâdât*” denilen, Osmanlı Devleti tarafından vergiden muâf tutulan, Hz. Peygamber’in soyundan geldiği kabul edilen seyyid ve seyyideler, meslek grubu belli olan vâkıfların % 10,85’ini; onların yakınları da % 1,03’ünü oluşturmaktadır. Bunlar yaptıkları işlere göre, ağa, çelebi ve efendi gibi unvanlar taşımaktadırlar. Sâdât ve yakınlarından, iki kişi ehl-i örf, üçer kişi ulemâ ve tarikat erbâbından olanlar -mesleği belli- ile 54 kişi vâkıf kurucuları arasında yer almıştır. Seyyidler Osmanlı hâkimiyetinin başlangıcında, yapılan ilk tahrirlerde pek fazla olmadıkları (13 kişi)³⁴⁵ halde, vergi muafiyeti, Osmanlı topraklarında itibar görmeleri üzerine zamanla Adana’da da çoğalmışlardır. Devlet, seyyidliği kimi kişilerin vergiden kaçmak için kullandığını tespit edince “Nakibü’l-eşrâf” tayin ederek, kayıt tutmak zorunluluğunu getirmiştir. Adana’da bir dönem Nakibü’l-eşrâf kâimmakâmı Derviş Paşa-zâde ailesidir. 1 C.evvel 1157 (12.6.1744) tarihli Derviş Paşa-zâde es-Seyyid Hasan Efendi’nin nekâbet mektubunda; sâdâtların kayıtlarının düzenli ve doğru tutulması, nesebini ispat edenlerin merkeze bildirilmesi, hiçbir şekilde rencide edilmemeleri ve tevciye, arûsiye ve sâir bahaneler ile bir akçelerinin dahi alınmaması³⁴⁶ istenmektedir. Sâdâttan vakıf kurucuları arasında bulunan Mercan-zâde³⁴⁷ ailesi ile ilgili bir şecere mevcuttur. Ancak sâdâtın hangilerinin şeceresi sahih hangilerinin değil kesin bir sonuca gitmek zor görünmektedir.

Vakıf kurucularını tasnif ederken dikkatimizi çeken noktalardan biri de askerî sınıf mensuplarının yakını olan kadınların isimlerinin arkasına, mutlaka “*hatun*” unvanının eklenmiş olmasıdır. Vakıfların % 7,75’ini, askerî içinde, hangi meslek grubuna mensup olduğu belli olmayan bu “*hatun*” unvanlı kadınlar oluşturmaktadır.

³⁴⁴ *el-Hac Mehmed Efendi Vakfıyesi*, AŞS 48, s. 65.

³⁴⁵ Yılmaz Kurt, *Adana Sancağında Kişi Adları*, Ankara 1992, Ankara Ü. Basımevi, Ayrıbasım, s. 181.

³⁴⁶ AŞS 17, s. 58; Sonraki dönemlerde; AŞS 133, s. 140, 178: H. 1 Ra 1169; AŞS 6/79-123: H. 1 Ra 1204.

³⁴⁷ *Kara Mercan-zâde Seyyid Yakub bin Musa Vakfıyesi*, VGMA, 608/2-375, tekrarı: 610/125 ve *Karamercan-zâde Fatma binti Yusuf Ağa Vakfıyesi*, VGMA, MA 610/124.H.780/M.1370 tarihli bu şecere ilerde daha geniş ele alınacaktır.

Sonuç olarak, askerî sınıf mensupları, Adana vakıf kurucuları arasında da önemli bir yere sahiptir. Hiç şüphesiz, yukarıda kaydettiğimiz, mesleği belirtilmeyenlerin bir kısmı da askerîler arasındadır. Adana'daki vakıfların % 58,06'sını askerîler kurmuştur. Bu oran Sivas'ta % 50,70³⁴⁸, Türkiye genelinde, 17. yüzyılda % 68,97³⁴⁹, 18. yüzyılda % 65,07³⁵⁰, 19. yüzyılda ise % 28,34³⁵¹tür. Adana Sancağındaki askerî sınıfa mensup vakıf kurucuların oranı, Sivas merkez ile paralellik göstermekte; Türkiye geneline göre ise 17. ve 18. yüzyıldakilerden biraz düşüktür. Askerî sınıfın vakıf kuruculuğundaki oranının 19. yüzyıldaki düşmesi, bu yüzyılda askerîlerin “yenileşme hareketleri ile birlikte müsâdere ve temlik konusunun ortadan kalkması ve benimsenen batılı tarzında yaşama arzusu”³⁵² ile açıklanmıştır.

B. Reâyâ

Reâyâ, yukarıda da belirtildiği üzere, askerî sınıfın dışında kalan, vergiye tâbi müslim gayrimüslim, zanaatkâr ve tüccarlar ile köylüleri kapsamaktadır. 17. yüzyıldan itibaren reâyâ sınıfı içinden³⁵³ çıkan -bazen askerîlerden de âyân olanlar olmuştur- ve gücünü bu sınıftan alan âyân sınıfı ortaya çıkmıştır. Yaptığımız tasnife göre, Adana'da vakıf kurucusu olarak reâyâ sınıfının oranı oldukça düşüktür. Esnâf, mesleği bilinenlerin % 2,57'sini, yakınları ise, % 1,03'ünü oluşturmaktadır. Bunlar, Boşnak asıllı bir fabrikatör³⁵⁴ dışındakiler, şekerci, uncu, çerçi, samurcu, kandilci gibi bakkaliye türü işler yapan küçük esnâf ile her toplumda bulunan küçük zanaat grubu ve onların yakınlarından oluşmaktadır. Vakıf kuruculuğunda esnafın bu görünümü, “Osmanlı toplumunda tüccar ve sanayici burjuvazi yoktur, bürokrat zengini vardır”³⁵⁵ görüşünü doğrulayan bir veri olarak değerlendirilebilir. 18. yüzyılın başından itibaren Adana'da vakıf kurucuları arasında âyân ve eşrâf (% 1,03) da görülmeye başlamıştır. Bunlardan

³⁴⁸ Ö. Demirel, *Sivas...*, s. 200.

³⁴⁹ H. Yüksel, ...*Vakıfların Rolü*, s. 216.

³⁵⁰ B. Yediyıldız, ...*Vakıf Müessesesi*, s. 159.

³⁵¹ N. Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 50.

³⁵² Öztürk, *a.g.e.*, s. 36.

³⁵³ B. Yediyıldız, ...*Vakıf Müessesesi*, s. 154, 164.

³⁵⁴ *Fabrikatör Boşnak Salih Efendi ibni Salih Vakfiyesi*, M.7.4. 1915 tarihli, VGMA, MA 607/224. Bir mescid yaptırarak, 2 dükkânı mescide vakfetmiş.

³⁵⁵ İ. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 103-104.

âyândan Hafîzu'l-Küttâb Abdülazîz Ağa bin İbrahim³⁵⁶ 1722 tarihinde Yüreğir’de, eşrâftan Hacı Hüseyin Efendi 1906’da Osmaniye’de oldukça hacimli birer vakıf kurmuşlardır³⁵⁷. Menemencioğulları’na ait bir kayıt bulunmakta ise de, vakfın akar ve hayrâtı hakkında bilgi yoktur³⁵⁸. Vakfiyelerde köylüler yani çiftçiler - vakıf kurucuları arasında bulunuyorlarsa bile- iyi tanımlanmamışlardır.

Reâyâ sınıfından köylü veya çiftçilerin 406 yıllık Osmanlı hâkimiyeti döneminde Adana’da vakıf kurmamaları gerçekten dikkat çekici bir durumdur. Önceki yüzyıllar bir tarafa, Tanzimat’tan sonra Osmanlı toprak ve mülkiyet sistemindeki değişimle toprak sahibi olmaya başlayan köylü sınıfının kendi köylerinde vakıf kurmamaları imkansız gibi görünmektedir. Bu dönemde iki önemli gelişme olmuştur. *Birincisi* zorunlu iskân³⁵⁹ ve toprakların mülkiyetinin mutasarrıflarının temlikine verilmesi³⁶⁰ ile köylerde nüfus artışı, *ikincisi* nüfusu artan hemen her köyde câmi, mescid ve kısmen mektep-medreselerin yapılmasıdır. Bunun için, 19. yüzyılda köylerde kurulan vakıfların kurucuları ayrıca sorgulanmıştır. Buna göre, Adana’nın köylerinde kurulmuş 101 vakıftan 98’i İmparatorluğun son yüz yılında kurulmuştur. Bunlardan 61’inin vakfiyesi

Tablo 21: 19. Yüzyılda Köylerde Kurulan Vakıfların Kurucuları

Meslekler		Unvan- Lâkap	Sayısı		Oran %	Grup %
Askerî	Ehl-i Örf	Bey vs.		7	6,93	31,69
	İlmiye	Efendi	19	23	22,77	
		Molla	4			
	Tarikat Erbâbı	Şeyh		2	1,99	
Reâyâ		Ağa		20	19,80	19,80
Mesleği	Belirtilmeyenler	Hacı	9	18	17,82	17,82
		Diğerleri	9			
Kurucusu Bilinmeyenler				31	30,69	30,69
Genel Toplam				101	100	

³⁵⁶ AŞS 103/29.

³⁵⁷ VGMA, MA 600/71.

³⁵⁸ Menemencioğlu Vakfiyesi, VGMA, Esas 2/1-2023; 14. 2. 1968’de kaydedilmiştir.

³⁵⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Numara: 27-39, s. 107-239; Derviş Paşa ve A. Cevdet Paşa emrindeki *İslah Tümeni* Çukurova bölgesinde *Küçükaliogulları* ve *Kozanoğulları*, *Menemencioğulları* aşiret beyliklerini son verdi. 1865’li yıllardan itibaren göçebe aşiretler, *Ceyhan*, *Osmaniye*, *Bahçe* ve *Kadirli*, *Karaisalı* taraflarına zorla iskân edildiler. Devlet kendine ait toprakları bu kitlelere vererek tarıma yöneltti. Köylerdeki Vakıfların yoğun olarak kuruluşu bu dönemden sonradır; Yusuf Halaçoğlu, *18.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988, TTK., 3. Baskı, s. 8.

³⁶⁰ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul 1985, Metinler, s. 93-103; 303-305.

mevcut, 71'inin ise kurucusu bilinmektedir. 31 vakıf, köydeki câmi ve mescidin ismi ile anılmaktadır. Bu vakıfların üçü ailevî, 98'i hayrî amaçla kurulmuştur.

Tablo 21'de görüldüğü gibi, söz konusu köy vakıfları askerî sınıf mensupları ile köyde oturan ağa unvanını taşıyanlar ile mesleği belirtilmeyen köylüler tarafından kurulmuştur.

Askerî sınıf mensupları, sancağın hemen her bölgesinde vakıf kurmuşlardır. Bunu engelleyici bir durum da yoktur. Bizce problem köyde vakıf kuranlardan mesleği belirtilmeyenler ile “ağa” unvanını taşıyanların hangi sınıf ve mesleğe mensup olduklarıdır. Vakfiyesi mevcut olan 61 vakfın tamamı köylerde kurulmuştur. Köylerdeki kuruculardan, ilmiye, tarikat ve örf mensuplarının sınıfları ve meslekleri de gayet açıktır. Ancak köyde, mesleği belirtilmeyenler ile köy şartlarında daha büyük toprak ve sürü sahibi, hayrât yapımı ve imece denilen işlerde öncülük eden kişiler için kullanılan “ağa” unvanlıların, Tanzimat sonrası, ehl-i örf içinde gösterilme imkânı yoktur. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında köylerdeki ağalar kimi işlerde devlete yardımcı olmuş olabilirler, ancak bunlar klasik dönemdeki askerî sınıfa mensup olan ehl-i örfün tanımına uymamaktadır. Meselâ, Kozanoğullarından Samur Ağa ve Çadircı Mehmed Ağa'nın unvanı olan “ağa” söz konusu olan dönemde Türkmen beylerine de “ağa” denildiğini göstermektedir³⁶¹. Vakfiyelerde kurucular tanıtılırken, onların lâkap, isim, baba ve dede adları ve meslekleri verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde köylü reâyanın işi olan “çiftçilik” ve aşiret mensuplarının işi olan “hayvancılık” birer meslek olarak tanımlanmamıştır. Belgelerde köylüler “köylü reâyâ” veya “aşiret mensûpları” şeklinde tarif ve tasnif edilmektedirler. Meselâ, “*Medine-i Adana'nın Dünderlı Nahiyesi'ne tâbi Dünderlı Cemaati, Süleymanlı ahâlisinden es-Seyyid Ali, İbrahim, Yusuf ve Mehmed ibnuhâ Veli..*”³⁶² şeklinde kurucunun zümresi tanımlandığı halde, aşiret içinde, tanıma göre seyyid ne iş yapar, geçimini nasıl sağlar, belli değildir. Ancak dört kardeş “cemaate vârid olan tekâlif-i örfiye” için bir *avâriz vakfi* kurmuşlardır. Yine, Adana'ya tâbi *Buruk Karyesinde* Battaloğlu Arap ve 26 arkadaşı köylerinde, halkın ortak katılımı ile yaptıkları câmi için bir

³⁶¹ Menemencioglu Ahmed Bey, *a.g.e.*, Yılmaz Kurt'un giriş yazısı, s. XXXVII: Ali Rıza Yalman (Yalgın), *Cenup'ta Türkmen Oymakları, I*, (Hazırlayan: Sabahat Emir), Ankara 2000, Has-Soy Matbaa., s. 4-7, 20-21

³⁶² AŞS 21/7: H.24.Ra.1129/M. 8.3.1717.

vakıf kurmuşlardır³⁶³. Bu amaçla Adana köylerinde kurulan 61 vakfın dışında, Uşak kazasına tâbi köylerde 1890-1923 yıllarında kurulan tüm vakıfların³⁶⁴ ve bir araştırmada da Yozgat kazasında kurulanların vakfiyeleri³⁶⁵ incelenmiştir. Kurucuların tanıtılması bakımından *köy vakıfları* hemen hepsinde aynı özellikleri taşımaktadır. Kurucularının sosyal tabakası itibariyle problem edindiğimiz bu vakıfların vakfiyelerinde: “*Vilâyet-i Adana’ya tâbi, Karaisalı Kazası kurâsında Kuzgun Karyesi ahâlisinden Mustafa bin Hacı Ahmed nâm kimesne*”,³⁶⁶ veya “*Medine-i Adana’da Karsandı Nahiyesi kurâsında Boztahta Karyesi ahâlisinden el-Hac Mustafa Ağa ibni Hüseyin nâm kimesne*”³⁶⁷ şeklinde tanımlanmaktadırlar. Meslek sahipleri ise, her üç bölge için de (Adana, Uşak, Yozgat) gayet net bir şekilde kaydedilmiştir. Bütün bu açıklamalardan şu sonuç çıkmaktadır. İmparatorluğun son yüz yılında toprak ve mülkiyet sisteminin değişmesiyle, reâyâ sınıfının vakıf kuruculukta oranı artmıştır. Bu durumda bazı istisnalar bir tarafa, “*ağa*” unvanlılar, mesleği belirtilmeyenler ile kurucusu bilinmeyen köy vakıflarının yekunu -101 vakıf- içindeki oranı; % 68,31, toplam 716 vakıf içinde de % 19,26’dır. Buna diğer reâyâ tâifesinin kurduğu vakıfları ve mesleği ve kurucusu bilinmeyenlerin içinde de reâyâ sınıfına mensup kişilerin bulunma ihtimâlini de kattığımızda bu oran daha da artmaktadır.

19. yüzyıla kadar, Osmanlı reâyasından köylü ve aşiret mensupları arasında, vakıf kurma yaygın değildi. Bunu, Osmanlı toprak ve vergi sistemi ile mülkiyet anlayışının bir sonucu olarak düşünmekteyiz. Yapılan araştırmalara göre; 17³⁶⁸ ve 18. yüzyıllarda³⁶⁹ vakıf kurucuları arasında köylü reâyâ geçmemektedir. Bir araştırmaya göre de, 19. yüzyılda da, “çiftçiler vakıf kurmamış”, “mesleksizler”in oranı ise % 66,67’dir³⁷⁰. “Vakfiyelerine göre” yapılan bir başka araştırmadaki -Yozgat Vakıfları’ndaki- durum Adana’daki köy vakıflarına benzer bir özellik göstermektedir. Buna göre, Cumhuriyet devri öncesinde -Türk hâkimiyeti altında iken- bugünkü Yozgat vilâyeti sınırları içinde

³⁶³ VGMA, MA 590/163: M. 22.12.1885.

³⁶⁴ Mustafa Alkan, “İhtimali Sondaj Metoduna Dayalı Bir Araştırma: Uşak Vakıfları”, 21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu, 25-27 Ekim 2001, I, İstanbul 2001, Umut Matbaası, s. 399-413.

³⁶⁵ Hamza Keleş, *Vakfiyelerine Göre Yozgat Vakıfları (1400-1920)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996, s. XIX-XXX.

³⁶⁶ VGMA, MA 601/118.

³⁶⁷ VGMA, MA 587/43.

³⁶⁸ H. Yüksel, ...*Vakıfların Rolü*, s. 221.

³⁶⁹ B. Yediyıldız, ...*Vakıf Müessesesi*, s. 159

³⁷⁰ N. Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 50.

708 vakıf kurulmuş, bunlardan sadece 159'unun vakfiyesine ulaşılabilmiştir³⁷¹. Bu 159 vakfin % 88,05'i (140 vakıf), İmparatorluğun son yüz yılında, % 11,95'i (19 vakıf) diğer dönemlerde kurulmuştur. Söz konusu 159 vakfin % 62,89'u (100 vakıf) köylerde, % 37,11'i (59 vakıf) ise diğer merkezlerdedir. Köy vakıflarının % 52'sini köylüler, % 48'ini ise, diğer meslek grupları kurmuştur. Köylü reâyâdan vakıf kurucularının % 48,08'ini "ağa" unvanlılar -herhangi bir meslekleri belirtilmemiş- % 51,92'sini de meslek, lâkap ve unvanı olmayanlardan oluşmaktadır³⁷².

Adana ve Yozgat gerek coğrafi olarak ve gerekse idarî birim olarak farklı olsalar da, iki sancağın benzerlik gösteren tarafları, İmparatorluğun son yüz yılında kurulan köy vakıfları ve bunların kurucuları konusundadır. 17. ve 18. yüzyıllarda Adana ve Yozgat'ta da köylü ve aşiret mensuplarının kurduğu vakfa bir iki istisna dışında rastlanılmamıştır. Ancak 19. yüzyılda, özellikle Tanzimat sonrasında vakıf kuruculuğu köylüler arasında da yaygınlaşmış, nahiye, köy ve mezra'alar hayrât kurumları ile donatılmıştır. Bu dönemde oluşan sosyal yapının uzantısı 20. yüzyılın başında da devam etmiştir. 1922'den 1940'lara kadar güneyde-cenupta-Türkmen oymak ve obalarını adım adım dolaşan *A. Rıza Yalman*, Türkmenlerin yaşayış, âdet, gelenek ve görenekleri, iskân edildikleri köyler ve buralarda kurulan hayrât müesseseleri konusunda oldukça önemli bilgiler vermektedir³⁷³. Yalman'dan, Osmanlı'nın devamı olan bu dönemde Türkmen oba ve oymak reislerine "ağa", "bey", "kâhya" ve "kethüda" gibi unvanların verildiğini, hatta saz çalıp bölgenin deyiş ve türkülerini söyleyenlere de "ağa" denildiğini öğrenmekteyiz³⁷⁴. Bölgede Beydilli, Elbeyli, Berelli, Barak ve bir birliğe sahip olmayan 5 büyük oymak ve bunlara bağlı 49 oba mevcuttu. Bu obaların her biri bir köye iskân edilmişlerdi. Dolayısıyla bu aşiret yapısının yerleşik hayatta iken de sürdüğü anlaşılmaktadır³⁷⁵. Bu açıklamalardan, konar-göçer hayat tarzında kendine bağlı oba ve oymaklarının reisi olan yetkililerin,

³⁷¹ H. Keleş, *a.g.t.*, s. XV-XVI.

³⁷² Araştırmacı vakfiyesi mevcut olanların, tarih, vâkıf ve cihetini içeren bir liste vermiştir. Yüzdelik oranlarını bu listeye göre biz çıkardık. Liste için bkz. H. Keleş, *a.g.t.*, s. XIX-XXX..

³⁷³ A. R. Yalman, *a.g.e.*, I, s. XIV.

³⁷⁴ A. R. Yalman, *a.g.e.*, II, s. 261-273.

³⁷⁵ A. R. Yalman, *a.g.e.*, I, s. 4-8: Bu sayfalarda Türkmenlerin Oba ve reislerinin isimleri, tâbiyetleri ve bağlı bulundukları Köylerin isimleri verilmektedir. Meselâ, Beydilli Oymağı obalarından, 1. Ferhan-dinli obası, reisi: Niviran Ağâ, tâbiyeti: Türkiye, Köyü: Kefer Sarı köyü; 2. Şarkevi Obası, reisi Hasan Bey, Türkiye, Bostancık Köyü; 3. Güvenç-Bayraktar obası, reisi Eşe Kâhya, Suriye, Çeke Köyü.

yerleşik hayata geçtikten sonra da reisliklerini hayrât ve imece türü işlerde de sürdürdükleri sonucunu çıkarabiliriz.

Sonuç olarak, Adana’da vakıf kurucuları konusunda üç farklı dönem vardır. Birincisi, Adana’nın Türk hâkimiyetine geçişinden 16. yüzyılın sonuna kadar olan dönemdir. Bu dönemde bölgede yoğun bir Türk iskânı görülmektedir. Vakıf kurucuları Ramazanoğlu beyleri ile onlara bağlı aşiret beyleri ağırlıklıdır. Vakıflar; köy, nahiye, kaza ve sancak merkezine dağılmıştır. İkinci dönem, 17. ve 18. yüzyıllardır. Bu dönemde vakıf kurucularının büyük çoğunluğu askerî sınıf mensubudur. Vakıflar Adana merkezde toplanmıştır. Kurucular arasında reâyâ sınıfının oranı oldukça düşük, köylü ise hiç yok denecek kadar azdır. Üçüncü dönem ise, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e uzanan Osmanlı devridir. Bu dönemde Osmanlı toprak, mülkiyet ve vergi sistemindeki değişimin sonucu vakıf kuruculuğu köylü reâyâ arasında da artmıştır. Aşiretlerin zorunlu iskâna tâbi tutulması sonucu vakıf mekânları şehir merkezinden kırsala kaymıştır.

II. Kurucuların İsimleri

Adana’da “kişi adları” konusunda şu ana kadar birkaç inceleme yapılmıştır³⁷⁶. Bu incelemeler, Adana Tahrir Defterleri’nde geçen erkek şahıs adlarına göredir. Bu kayıtlarda geçen erkek isimleri, vakıf kurucularına göre daha geniş olup, toplumun tüm katmanlarını kapsamaktadır. Vakıf kurucularının bu isimlerden farkı, genel olarak vakıf kuran kadın-erkek herkesi kapsaması, özel olarak ise, hayır yapma zihniyetine sahip olanlar ile vakıf kuracak kadar ekonomik bir güce sahip olanları kapsamasıdır. Tahrirlerdeki isimler belli bir döneme ait olduğu halde vakfiyelerde geçen vâkıf isimleri Türk hâkimiyetinin başlangıcından 1920’lere uzanmaktadır. Tahrirlerdeki isimler ile vâkıflar arasındaki bu gibi farklılıklardan dolayı vâkıf isimlerini sorgulayıp aradaki benzeyen veya farklılık gösteren yönlerini görmek istedik. Tespit edip tahlile tâbi tuttuğumuz 716 vakfın 639’unun kurucusu bilinmektedir. Kimi vakıflar ortak kişilerce kurulduğundan bu rakam 701’e çıkmaktadır. Yapılacak değerlendirme

³⁷⁶ Yılmaz Kurt, “Adana Sancağında Kişi Adları”, *AÜDTCFD, Tarih Bölümü*, XV, Sayı: 26, 1991’den Ayrıbasım, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, s. 169-252; Yılmaz Kurt, “Adana’da 1572 Yılında Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları”, *Belleten*, LVII, Sayı: 218, (Nisan 1993), Ankara, TTK ., s. 173-200.

bu sayıya göredir. Bunların 448'i erkek, 253'ü kadındır. İsimler Tablo 22 ve 23'te görüldüğü gibi bazı ortak özelliklerine göre tasnif edilmiştir.

1. Erkek İsimleri:

Adana'da vâkıf kurucularının % 63,91'ni erkekler oluşturmaktadır. Erkek isimleri üzerinde İslâm literatürünün kesin etkisi görülmektedir. Bu isimler arasında en yaygın olanlar, Hz. Peygamber'in isimleri (Mehmed/ Muhammed, Ahmed, Mustafa ve Mahmud), onun kişisel özelliklerini ifade eden sıfatları (Emin, İsmet) ve ailesinin (Abdullah, Kâsım, Hamza) isimleridir. Bu gruba "Hz. Peygamber'in ehl-i beyti"³⁷⁷ olarak nitelenen kendi soyundan olanların -Ali, Hüseyin, Hasan gibi- isimlerini de eklersek, Hz. Peygamber ve yakınlarına ait isimler erkek vakıf kurucularının isimlerinin % 56,03'ünü oluşturmaktadır³⁷⁸. Bu grubu Kur'an'da geçen peygamberlerin isimleri (% 21,21) takip etmektedir³⁷⁹. En yaygın olanları ise, Halil, İbrahim ve Yusuf'tur. Ehl-i beyt arasında geçen Ali'nin dışında "*Dört Halife*"nin isimleri (% 6,92) vâkıf isimleri arasında da yaygındır. Bu isim grubunu (% 4,24) "kul" anlamına gelen "abd" kelimesi ile "Esmâü'l-Hüsna" (=Allah'ın isimleri) isimlerinin birleştirilmesi ile yapılan isimler takip etmekte olup, en yaygın olanı Abdurrahman'dır³⁸⁰. Vakıf kurucuları arasında Türkçe kökenli isimler (% 2,68) pek yaygın değildir. Var olan Türkçe isimler de 16. yüzyılda geçmektedir. Türkçe isimler arasında, Durmuş, Bektaş, Eylük, Bey, Kubat, Memiş (Mehmed'in kısaltılması) ve Ulaş geçmektedir. Sonraki yüzyıllarda bu isimlerden sadece Durmuş'un varlığını sürdürdüğü söylenebilir. Bu isim gruplarının dışında tarikat erbâbı arasında yaygın olan Veli ve Velîyüddin gibi isimler (% 1,56) ile -bugün de yaygın olan- Kur'an literatürünün (% 7,36) isim olarak seçildiği görülmektedir.

³⁷⁷ "Ey insanlar, bilirsiniz ki: Ben size iki kıymetli şey bırakıyorum: Birincisi Kitabullah'tır, ona dört elle sarılın. İkincisi, Ehl-i Beytim hakkında size Allah'a hatırlatıyorum... Ehl-i Beytime uyun...", İ. Canan, *a.g.e*, II, s. 330-31.

³⁷⁸ "İsmimi isim olarak koyun, fakat künyemi kendinize künye yapmayın", "Çocuklarınıza güzel isim koyun", gibi hadisler bu isimlerin çok yaygınlaşmasında etkili olmuş olmalıdır. Bkz. *İbrahim Canan, Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, c. II, Ankara 1988, Gaye Matbaacılık, s. 424-430, 442-446.

³⁷⁹ "Peygamberlerin isimleri ile isimlenin", İ. Canan, *a.g.e*, II, s. 425.

³⁸⁰ "...Allah'ın en sevdiği isimler Abdullah ve Abdurrahman'dır...", İ. Canan, *a.g.e*, II, s. 425.

Tablo 22: Vakıf Kurucularından Erkek İsimlerinin Dağılımı

Vâkıf İsimleri		Sayısı	Oran	Vâkıf İsimleri		Sayısı	Oran %
Hz.Peygamber ve yakınlarına ait isimler	Mehmed	69	39,96	Abd- ile başlayan	Abdülaziz	2	4,24
	Ahmed	45			Abdulcebbar	1	
	Mustafa	34			Abdurrezzak	1	
	Mahmud	17			Abdolvahhab	1	
	Abdullah	3			Abdulhalim	1	
	Hamza	2			Abdulkerim	1	
	Mehmed Emin	2			Abdulkadir	1	
	Emin	1			Top	9	
	Mehmed Çelebi	1		Türkçe İsimler	Durmuş	3	2,68
	Mehmed Hamdi	1			Bektaş	2	
	Talib	1			Eylük	1	
	Hamza Ömer	1			Balcı	1	
	İsmet	1			Bey	1	
	Kasım	1			Memiş	1	
	Top	15			Ulaş	1	
Kur'an'da Geçen Peygamberlerin İsimleri	Halil	32	21,21		Top	Gögeş	
	İbrahim	19		Kubat		1	
	Yusuf	11		Top		9	
	Süleyman	7		Tarihat Gelenegi	Veliyüddin	2	0,89
	Musa	6			Veliddin	1	
	Davud	3			Veli	2	
	İsmail	3			Ahî	1	
	Salih	3			Sofu	1	
	Yakub	2		Top	5	7	
	Nebi	2			Allah'ın Sıfatı	Sâmi	1
	Eyyüb	1		Selim		1	
	İlyas	1		Tâhir		1	
	Yunus	1		Hamid		1	
	Zekeriyya	1		Top	4	4	
	İshak	1			Diğer	Cafer	1
	İsmail Mazhar	1		Ramazan		7	
	İsa	1		Fakih		3	
Ehl-i Beyt	Ali	34	Hacı	3			
	Hüseyin	23	İskender	2			
	Hasan	13	Himmet	2			
	Ali Zülfi	1	Mu'taka	2			
	Haydar Cihan	1	Arap	1			
	4 Halife	Osman	14	Divan		1	
Ömer		9	Armağan	1			
Bekir		4	Maksud	1			
Ebubekir		4	Sefer	1			
Top		4	6,92	Hızır		1	
		İvaz		1			
	Abdurrahman	8	Top	Kenan		1	6,47
	Abdülcelil	3		Şücaüddin		1	
				Genel Toplam		448	100

Sonuç olarak, vakıf kurucularının isimleri ile tahrirlerde geçen isimler arasında bir paralellik görülmektedir. Hem tahrirlerde hem de vakıf kurucuları arasında *Mehmed, Ali, Ahmed* ve *Mustafa* en yaygın isimlerdir. Yine her iki kaynak gruplarında da 16. yüzyılda Türkçe isimlerin oranı biraz daha yüksektir³⁸¹. Bu sonuç bize bu yüzyıldan 20. yüzyıla doğru Türkçe isimlerin azaldığını göstermektedir. *Armağan* ve *Divan* gibi birkaç Farsça isim ile % 2,68 oranındaki Türkçe kökenli isimler dışındakiler Arapça kökenlidir. Bu durum, Türklerin, eski ad verme geleneğini terk edişleri ve İslâm sonrası girdikleri kültür dairesinin oldukça keskin tesirini ortaya koymaktadır³⁸².

2. Kadın İsimleri

Adana'daki vakıfların % 36,25'ni kadınlar kurmuşlardır. Vâkıf isimlerine göre, Adana'da kadınlara ad koyma anlayışı, erkeklerde uygulanan ile paralellik göstermektedir. Erkekler, Hz. Peygamber'in veya yakını erkeklerin isimlerini alırken, kadınlar da onun anne, eş ve kızlarının isimlerini taşımaktadırlar. Bunların oranı vakıf kurucusu kadın isimlerinin % 64,43'ünü oluşturmaktadır. En fazla geçenler Aişe, Fatıma, Hatice ve Emine'dir. Allah'ın isimlerinin (Esmâü'l-Hüsna) müennes (dişi) halleri -Kâmile, Rahime ve Mümine gibi-, Kur'an'da geçen diğer peygamberlerin yakınlarının isimleri, -Havva, Meryem, Asiye ve Zeliha gibi-, vâkıf kadınlar arasında en yaygın olanlardır. Türkçe kökenli veya Türkçeleşmiş kadın isimleri -Döne ve Eşe gibi- erkeklerdeki gibi sadece 16. yüzyılla sınırlı olmayıp, diğer zamanlarda da görülmektedir. Bazı isimler -Ümmühan gibi- Arapça ve Türkçe kelimelerin birleşimi ile oluşmuştur. Bu isim gruplarının dışında, Cennet, Rabia, Elif gibi, isimler de geçmektedir. Sonuç olarak kadın isimleri de, birkaç Farsça kökenli isim ile sınırlı sayıda Türkçe ismin dışındakiler Arapça kökenlilerden oluşmaktadır.

İsimler konusunda eski Türklerde erkek çocuğa ad konulması için onun bir kahramanlık göstermesi gerektiğini, destanlardan öğrenmekteyiz³⁸³. İslâmiyet,

³⁸¹Y. Kurt, "Erkek Şahıs Adları", *a.g.m.*, s. 176-177; *Adana Sancağında Kişi Adları*, s. 173-175.

³⁸² Türk şahıs adlarının değişimi için bkz. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde, Şahıs Adları*, I-II, İstanbul 1999, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

³⁸³ F. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde, Şahıs Adları*, I, s. 17.

Tablo 23: Vakıf Kurucusu Kadın İsimlerinin Dağılımı

Grup	İsimler	Sayı	Oran	Grup	İsimler	Sayı	Oran
Hz. Peygamber'in Anne, Eş ve Kızlarının İsimleri	Aişe	49	64,43	Peygamber Yakını	Meryem	4	5,93
	Fatıma	41			Asiye	3	
	Hatice	21			Zeliha	3	
	Emine	16			4	15	
	Zeyneb	9		Türkçe	Döne	2	2,77
	Şerife	8			Dudu	2	
	Ümmü Gülsüm	8			Eşe	2	
	Halime	2			Hatun	1	
	Hatice Tuti	2		Top	4	7	1,19
	Rukiye	2		Birleşik	İsmihan	1	
	Şerife Kerime	2			Kadıkız	1	
	Gülsüm	1			Ümmühan	1	
	Şerife Safiye	1		Top	3	3	14,23
	Zehra	1		Diğer	Cennet	10	
Top	16	163	Rabia		4		
Esmâ'l-Hüsnâ'nın Müennes Hâli Olan İsimler	Kâmile	6	11,07		Elif	3	
	Rahime	4			Teslime	3	
	Mü'mine	4			Elife	2	
	Cemile	2			Gevher	2	
	Kerime	2			Huri	2	
	Raziye	4			Safiye	2	
	Afife	1			Zahide	2	
	Arzu	1			Banu	1	
	Hamide	1			Duru Banî	1	
	İsmi (Esma)	1			Feriha	1	
	Marziye	1			Güllü	1	
	Saniye	1			Leyla	1	
	Top	15		28	Penbe	1	
		Havva		5	Top	15	36
	Genel Toplam					253	100

“ad vermeyi” ana-babanın en önemli görevleri arasında saymaktadır³⁸⁴. Adana’da vakıf kurucularının isimleri, söz konusu anlayışın etkisini ortaya koymaktadır. 16. yüzyılda oluşan isim kompozisyonu, Adana’ya yerleşen Türklerin çok daha önce Müslümanlaştıklarını göstermektedir. Bugün de aynı isimlerin büyük ölçüde devam etmesinin arka planında, ad koymada İslâmiyetin ve zamanla yeniden oluşan Türk geleneğinin -büyüklerin adlarını çocuklara verme gibi- olduğu söylenebilir.

³⁸⁴ B. Yediyıldız, Ö. İzgi, “1445 Yılında Ordu ve Yöresinde Kullanılan Şahıs Adları, H.Ü Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi, I, Şükrü Elçin Armağanı, Ankara 1983, s. 362; İ. Canan, *a.g.e.*, s. 424-446.

III. Kurucuların Lâkapları

Lâkap, bir kimseye veya bir aileye kendi adından ayrı olarak takılan ve isminin önünde söylenen, o kişinin veya ailenin bir özelliğinden kaynaklanan addır³⁸⁵. Lâkaplar, sosyal tarihçiler için oldukça önemli bilgiler içermektedir. Bu bilgilerden yukarıda vâkıfların mesleklerini yazarken istifade etmiştik. Ancak mesleklerin dışındaki lâkaplar ile birlikte bir bütünlük içinde görülmesi için ayrıca ele almak gereği duyulmuştur.

Tablo 24: Adana'da Vakıf Kurucularının Lâkaplarının Dağılımı

Vâkıf	Lakâp	Sayısı	Oran %	Vâkıf	Lakâp	Sayısı	Oran %	
el-Hac	el-Hac	75	21.17	Babasının ismine “-zâde” eklenerek kullanılanlar	Medar-zâde	1	8,99	
	Hacı Tello	1			Mestan-zâde	2		
	Kaval el-Hac	1			Mestan-zâde Hacı	1		
	Siyavüş el-Hac	1			Musa Balı-zâde el-Hac	1		
Top	5	78	21.17		Sakızcı-zâde	1		
Seyyid, es-Seyyid	Beşir-zâde es-Seyyid Hacı	1	15,94		Saki-zâde	1		
	Boz-zâde es-Seyyid Hacı	3			Sunullah-zâde	1		
	Dede es-Seyyid el-Hac	1			Şamlı-zâde	1		
	Derviş Paşalı-zâde es-Seyyid	1			Tarık-zâde	1		
	Emir-i Hac Efendi es-Seyyid	1			Tekkeli-zâde Hacı	1		
	es-Seyyid	26			Tuzsuz-zâde	1		
	es-Seyyid el-Hac	9			Yeğen-zâde	1		
	es-Seyyid eş-Şeyh	1			Zeydi-zâde	1		
	es-Seyyid Hacı	5			Zıbdıkcı-zâde	1		
	es-Seyyid Molla	1		Top	26	31	8,99	
	Ma'saracı es-Seyyid Hacı	1		Ehl-i Örf ün Lâkapları	Alemdar	2		
	Nur-zâde Fahrü's-Sâdâd el-Hac	1			Alemdar el-Hac	2		
	Paşa-zâde es-Seyyid	1			Arpacı/Ağa	1		
	Seyyid	2			Battal/Ağa	1		
	Yeşilbaş es-Seyyid	1			Battaloğlu/Ağa	1		
					Beyoğlu	1		
					Çarhacı	1		
					Çavuş	1		
Top	16	55	15,94	Emiru'l-Umera Zü'l-Kadiri	1			
Ba ba sı	Abdulfettahoğlu Hacı	1						

³⁸⁵ Türkçe Sözlük, TDK, II, s. 956.

İlim Mensupları	Acemoğlu	1	13,33	Tariikat Mensuplarının Lakâpları	Emiru'l-Ümera el-Hac	1	6.66		
	Ağzıbüyüköğlu	1			Hacı Kâhya	1			
	Alioğlu	1			Hasan Paşa-zâde	1			
	Ayvazoğlu	1			Bayram Paşa-zâde el-Hac	1			
	Babuşoğlu	1			Odabaşı	1			
	Balcıoğlu el-Hac	1			Ramazanoğlu /Bey	3			
	Bereketlioğlu-Pirî Halil	1			Sallabaş el-Hac/Ağa	1			
	Celiloğlu el-Hac	1			Tillioğlu/Ağa Zevcesi	1			
	Çakıcıoğlu	1			Topçu	1			
	Çavdaroğlu	1			Zü'l-kâdiri'l-Alî el-Hac	1			
	Çerçioğlu Kızı	2			Top	19		23	6.66
	Çolağınioğlu	1			Bedenindeki bir özelliği lakâbı olanlar	Dede		1	6.09
	Delihacioğlu	1				eş-Şeyh		2	
	Delihacioğlu Hacı	1				eş-Şeyh el-Hac		4	
	Habeşoğlu-Acem	1				Gülepci Derviş		1	
	Hinemusaoğlu	1				Hacıhoğlu Dede		1	
	İbnizâbi'	1				Şeyh		10	
	Kalpakhioğlu	1				Şeyh Ahî		1	
	Kantaroğlu	2				Şeyh Hacı		1	
	Karaalioğlu	1		Top	8	21	6.09		
	Karahaliloğlu	3		Diğer-Belli Ortak Noktası bulunmayanlar	Ağca	2	5.51		
	Karahasanoğlu	1			Biyyıklı	1			
	Karaoğlanoğlu	1			Burnukara	1			
	Kazaklıoğlu	1			Çolak	1			
	Ketumoğlu	1			Çolakoğlu	1			
	Ketumoğulları	1			Gedik Alisi-el-Hac	1			
	Kumruoğlu	1			Göde	1			
	Lüksiyenoğlu	1			Güleç	1			
	Memeceoğlu	1			Kara	3			
	Memişoğlu	1			Karabıçak İsa	1			
	Menemencioğlu	1			Köse	1			
	Palazoğlu	2			Köse Hacı	1			
	Potoşoğlu	1			Saçlu	1			
	Reyhanlıoğlu	2			Sarı	1			
	Solakoğlu	1		Ulu	1				
	Tıraşoğlu	2		Uzun	1				
	Üsküflüoğlu Hacı	1		Top	16	19	5.51		
	Yakuboğlu	1		Memleketi lakâbı olanlar	Cin	1	2.32		
	Top	39			46	el-Mütedeyyin		1	
	İlim Mensupları	Delifakihoğlu			2	Fahru'l-Aşıyan		1	
		El-Küttab Hoca			1	İğner		1	
		Hafız			3	Kâkan		1	
		Hoca Molla			1	Kete		1	
		İmam-zâde			1	Kökeş		1	
		Kadı kızı			1	Nizam		1	
		Kadıoğlu Molla		1	Top	8	8	2.32	
Kara Müezzin		1	Adanalı	1					
Kâtib	1	Annaşalı	1						
Kürd Molla	1	Birecikli	1						
Mevlana	1	Habeşî	1						
Molla	13	Harputlu	1						
		Karşlı	1						

Babasının ismine “-zâde” eklenerek kullanılan Lâkaplar	Molla Efendi	1	11,01	Top	6	6	1.74
	Müezzîn	1		Mesleği Lâkaplı Olanlar	Baytar	1	2.03
	Müftî	1			Demirci Usta	1	
	Müftü-zâde zevcesi	1			Kaltakçı-zâde Hacı	1	
	Rafî'u'l-Küttâb	1			Nalband	1	
	Savcı-zâde el-Hac	1			Neccar	2	
	Ser-Muhzıran	1			Samurcu Usta	1	
	Ser-Muhzıran es-Seyyid	1			6	7	
	Suhte	1		Babasının ismi ile kızlar	Acem Kızı	1	
	Ulema-i Müderrisîn	1			Hacı Hasan Ağa Kerimesi	1	
	Yesiroğlu Molla	1			Kandilci kızı	2	
					Poyraz Aîşesi	1	
	Top	25	38	Top	4	5	1.45
	Arık	1		Zümre	Boşnak	1	
	Arık-zâde Hacı	1			Arnavud	1	
	Benli-zâde Kerimesi	2			Kürd	1	
	Bitik-zâde	1			Zaza	1	
	Boz-zâde kızı	1		Top	4	4	1.16
	Çalık-zâde el-Hac	1		Kul	Köle	1	
	Elif-zâde Hacı	1			Derviş Paşa-zâde Atfakası	1	
	Dursun-zâde el-Hac	2			Kuloğlu-Hacı	1	
	Hacı Hamza-zâde	1		Top	3	3	0.87
	Hattat-zâde el-Hac	1		Saraylı	Haseki Bezm-i âlem	1	0.29
	Kadem-zâde	1		Top	1	1	
	Kâkan-zâde el-Hac	1		Genel Toplam	187	345	100
	Kınalı-zâde	1					
	Külâhi-zâde	1					

Vakıf kurucusu olarak geçen 701 kişiden % 49'u bir lâkap taşımaktadır. Bu lâkaplardan bir takım sonuçlar çıkarma imkanı vardır. Buna göre lâkaplardan kişilerin; *dinî yaşayışlarını* [Adana'da vâkıfların % 21,17'si İslâm'ın mâlî-bedenî ibadeti olan hac (hacı lâkaplı) yükümlülüğünü yerine getirmiş], *zümrelerini* (% 16,23'ü “seyyid”, %13,89'u oğlu, kızı ve-zâde, % 0,87'si kul tâifesi ve % 0,29'u haseki) ve mensup oldukları *meslek gruplarını* (% 11,59'u ilmiye, % 6,66'sı ehl-i örf, % 6,09'u tarikat erbâbı ve % 2,03'ü esnâf meslekleri) tespit etmek mümkündür. Ayrıca, kimi vâkıfların; *memleketleri* (% 1,74'ü Adanalı, Birecikli, Habeşli gibi), *etnik yapıları* (% 1,16; Türklerin dışında, Kürt, Arnavud, Zaza ve Boşnak gibi) ve antropoloji çalışanlar için önem taşıyan, *vücut özellikleri* (% 5,51'i uzun, sarı, kara, saçlı, çolak ve köse gibi) bulunmaktadır. Netice olarak,

Adana vakıf kurucularının aldıkları lâkapları, meslekler kısmında daha geniş incelediğimiz için burada mevcut lâkapları bir tablo olarak vermekle yetiniyoruz.

IV. Kurucuların Unvanları

Unvan, resmî olarak verilen pâyeye, kazanılan sıfat veya iş, durum belirten ve isimden sonra gelen addır³⁸⁶. Unvanlar belli bir eğitimden veya hizmet sürecinden sonra kazanılmaktadır. Osmanlı döneminde lâkap ve unvanların kullanılması ve resmî kayıtlarda yazılmasında oldukça titiz davranıldığı söylenebilir. Bu noktadan hareketle unvanlara bakarak toplumdaki meslek gruplarını rahatlıkla tespit edebilmekteyiz. İstisnâları olmakla birlikte³⁸⁷, unvanları askerî sınıf mensupları almaktadır. Her bir unvan askerî sınıf içinde ayrı bir grubu ifade etmektedir. Kısaca unvanlar, kullanıcılarının meslek ve statüsünü net bir şekilde vermektedir. Lâkaplar isimlerin önüne; unvanlar sonuna gelmektedir.

Adana vakıf kurucularının aldıkları unvanları, lâkaplarda olduğu gibi yukarıda meslekleri değerlendirirken ele almıştık. Ancak, kurucuların ne kadarının unvanlı olduğu ve bunların dağılımlarının bilinmesi gerektiği düşüncesi ile ayrıca değerlendirilmiştir. Adana’da kurulan ve kurucusu bilinen 701 kurucudan % 37,52’sinin bir unvan aldığı tespit edilmiştir. Bu oranın yüzde yüz üzerinden dağılımı ise, % 54,75’i ehl-i örf meslek grubu, % 28,90’ı ulemâ ve tarikat grubu, % 16,35’i de mesleği belli olmayan ama askerî sınıf mensuplarınca alınmıştır (Tablo 25).

³⁸⁶ “Unvan”, *Türkçe Sözlük*, TDK, s. 1516; D. Mehmet Doğan, “Unvan”, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 1994, s. 1097.

³⁸⁷ Meselâ, 19. yüzyılda “ağa” unvanını halkın ileri geleni olan reâyânın da kullandığını görmekteyiz.

Tablo 25: Vakıf Kurucularının Unvanlarının Dağılımı

Unvanların Kullanım Sıklıklarına Göre Dağılımı			Unvanların Meslek Gruplarına Göre Dağılımı			
Unvan	Sayısı	Oran	Unvan	Sayı	Oran	Meslek
Ağa	80	30.41	Ağa	80	30.41	Ehl-i Örf 144 kişi % 54,75
Efendi	65	24.71	Ağa-zâde	1	0.38	
Hatun	38	14.45	Bey	16	6.08	
Beşe	27	10.27	Beşe	27	10.27	
Bey	16	6.08	Paşa	8	3.04	
Çelebi	8	3.04	Çavuş Ağa	1	0.38	
Paşa	8	3.04	Çavuş	1	0.38	
Hoca	4	1.52	Kahya	1	0.38	
Fakih	2	0.76	Kethüda	1	0.38	
Hanım	2	0.76	Çelebi	8	3.04	
Halife	2	0.76	Baba	1	0.38	Ulemâ ve Tarikat Erbâbı 76 Kişi % 28,90
Baba	1	0.38	Dede	1	0.38	
Çavuş	1	0.38	Dede Ağa	1	0.38	
Ağa-zâde	1	0.38	Halife	2	0.76	
Çavuş Ağa	1	0.38	Efendi	65	24.41	
Dede	1	0.38	Fakih	2	0.76	
Devami	1	0.38	Hoca	4	1.52	
Sahipphan	1	0.38	Hatun	38	14.45	Grubu Olmayan 43 % 16,35
Hanoğlu	1	0.38	Hanım	2	0.76	
Kahya	1	0.38	Hanoğlu	1	0.38	
Kethüda	1	0.38	Devami	1	0.38	
Dede Ağa	1	0.38	Sahipphan	1	0.38	
Toplam	263	100	Toplam	263	100	% 100

Sonuç olarak, yer adlarını inceleyebilmek için şahıs adlarını da bilmek gerekmektedir. Şahıs ad, unvan veya lâkapları kullanıldıkları bölgelerde izler bırakmış olabilirler³⁸⁸. Zira şahıs ad, unvan veya lâkaplarının sosyal tarih çalışmaları için ne kadar önemli olduğu da bilinmektedir.

³⁸⁸ A. Mecid Doğru, "Kür Nehri Boylarında Şahıs ve Aile Adları ile Lâkapların Arz Ettiği Özellikler", Kültür ve Turizm Bakanlığı II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi, *Bildiriler*, Ankara 1986, Feryal, s. 85.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖZERK YÖNETİMDEN DEVLET YÖNETİMİNE

I. ÖZERK YÖNETİM

A. Adana Vakıflarının İdaresi

Osmanlı Devleti'nde Evkâf Nezâreti'nin kurulmasından önce, idaresi bakımından vakıflar üç kategoride toplanmıştır. Bunlar, Osmanlı Devleti öncesindeki İslâm devletlerinden intikâl eden “*evkâf-ı kadîme*”, mîri arâzinin temlikî suretiyle kurulan “*evkâf-ı irsâdiye*” ve Osmanlı teb'asının kendi mal-mülklerinden kurdukları “*evkâf-ı lâzime-i sahîha*”dır. “*Bu vakıfların her biri, müstakil vakfiyelerine, vakfiyeleri olmayanlar da eski temâyüllere göre, ayrı hükmi şahsiyetler olarak yönetiliyorlardı. “Evkâf-ı kadîme” ve “evkâf-ı irsâdiye”nin bir bölümü haricinde kalan, diğer vakıflar üzerinde hükümetlerin doğrudan hiç bir müdâhalesi olmuyordu. Kadı huzurunda yapılan mürâfaalî duruşma sonunda, şer’îye sicillerine yapılan tescilin haricinde, ayrıca merkezî bir tescil makamı bulunmadığı için, “evkâf-ı lâzime-i sahîha”dan bir çoğunun varlığından merkezî hükümet çoğu zaman haberdâr bile olmuyordu*”³⁸⁹. Şu halde vakıflar, Evkâf Nezâreti'nin kuruluşuna kadar özel hukuka bağlı olarak özerk bir şekilde yönetiliyorlardı. Bu dönemde, başta *padişah* olmak üzere, *kaza kadısı*, *ashâb-ı cihet* (=vakıf idarecileri), *ashâb-ı vezâîf* (=hayrât görevlileri) ve *hademe-i evkâf* (=vakıf hademeleri) sorumluluk sahibiydi³⁹⁰.

Padişahın *salâhiyeti*, vakfın toplumu ilgilendiren bir müessese olması ve “vakf-ı irsâdiye”nin hazine ile alâkası itibariyle olup daha çok semboliktir. Kadıların yetkisi, vakıflara tayin yapma, sadârete tayin arzı yazma ve gerektiğinde de teftiş yapmaktır. *Ashâb-ı vezâîf* ve *hademe-i evkâfın* yetkileri ise, vakıftaki vazîfeleri sebebiyledir. Dolayısıyla vakıfların yönetim ve denetimindeki esas sorumluluğu “*sâhib-ı cihet*” denilen *mütevelli* ve *nâzırlar* üstlenmiştir.

Mütevelli, vâkıfın şartları doğrultusunda kadı tarafından tayin olunur ve vakıf işlerini vakfiye şartları ve şer’î hükümler doğrultusunda idâre ederdi. Görevleri, vakıfların muhâfaza ve imârı, görev yapacak personelin seçimi, gerekli

³⁸⁹ N. Öztürk, ...*Vakıf Müessesesi*, s. 63.

³⁹⁰ M. Hamdi Yazır, *Ahkâmı'l-Evkâf*, (Yay. Haz. N. Öztürk), Ankara 1995, TDV. Mat., s. 165.

tasarrufların yapılması, vakfın yararına olan işlerin yapılarak elde edilecek gelirin görevlilere ve “mevkûfün aleyhe” dağıtılması olarak özetlenebilir. Nâzırın görevi ise, mütevellinin yaptığı işleri denetlemektir. Şu halde, “nâzır, bir vakfın idaresinde ‘kuvve-i kanunîye’si, müteveli ise ‘kuvve-i icrâîye’si mesâbesinde..” idi. Müteveli ve nâzırların yetkilerini tayin eden kanun, öncelikle “şart-ı vâkîf”a, ikinci olarak “teâmül”e ve son olarak da “rey’-i hakim”e³⁹¹ dayanmaktaydı.

Adana Sancağı dahilinde kurulan vakıfların yönetimi nasıldı, kimler tayin edildi, mütevellilerde aranan şartlar nelerdir, tayin merci neresidir ve bu yapıda tarihî süreç içinde ne gibi değişim olmuştur, gibi soruların cevaplarını öncelikle vakfiyeler vermektedir. Tarihî süreç içindeki değişimi ise, berat, hurûfât ve şahsiyet kayıtları vermektedir.

Adana’da mütevellilerini tespit ettiğimiz 585 vakfın tamamında kurucular, nesilden nesile mütevellilerini ve yönetim şartlarını kendileri tayin etmiştir. Merkezî ve mahallî yöneticilerin yetkilerini ancak anlaşmazlıklar veya tayinler sırasında kullandıkları anlaşılmaktadır. Kurucular, vakıflar yoluyla ailelerinin birliğini, mal-mülklerinin bütünlüğünü asırlarca korumuşlardır. Onlara sürekli bir iş imkânı sağladıkları gibi, hayrât kurumları ile irtibatlandırarak, vakfın felsefine uygun olarak arkalarında mesajlar bırakmışlardır.

Tablo 26: Adana Vakıflarında 1. ve 2. Nesil Tevliyet Görevlilerinin Dağılımı

İlk Mütevelliler	Sayı	Oran	İkinci Nesil Mütevelliler	Sayı	Oran
Kendisi	533	90,80	Evlad ve Akraba	426	72,82
Yakını	15	2,56	Rey’i-Hakim	8	1,37
Üçüncü Şahıs	13	2,22	Üçüncü Şahıs	67	11,45
Hayrât Görevlisi	17	2,91	Hayrât Görevlisi	63	10,77
Tescil Mütevellisi	7	1,20	Tescil Mütevellisi	21	3,59
Toplam	585	100	Toplam	585	100

Bu açıklamalardan hareketle söz konusu 585 vâkıfın % 90,80’i ilk müteveli olarak kaydı hayat şartıyla kendilerini tayin etmişlerdir (Tablo 26). Bunlardan, sekizi kurduğu vakfın yönetimine damadını, üvey kardeşini, zevcesini (4 kişi) veya bir yakını (2 kişi) kendine ortak etmişti. Diğer vâkıfların % 2,56’sı

³⁹¹ M. Hamdi Yazır, *a.g.e.*, s. 169-170.

bir yakınıni, -meselâ, 9 kişi çocuklarını, 3 kişi kız kardeşini, birer kişi de kocasını, üvey oğlunu ve yeğenini- % 2,91'i *hayrât görevlilerini* -meselâ, yedi kişi imâmete, altı kişi hitâbete, iki kişi tedris görevine, bir kişi meşihât makamına, bir kişi câmi ferâşetine tayin olacakları-, % 2,22'si Haremeyn ve mahalle mütevellileri ile mahkeme kâtibi gibi vakıflar ile bağlantılı kişileri ve nihâyet % 1,20'si de *tescil mütevellilerini*, ilk müteveli olarak tayin etmişlerdir.

İkinci nesil mütevellilerin % 72,82'sini vâkıfların yakın akrabaları, % 11,45'ni üçüncü şahıs görevliler, % 10,77'sini hayrât görevlileri, % 3,59'unu da tescil mütevellileri oluşturmaktadır. Vakıfların % 1,37'sinin ikinci nesil mütevellilerinin tayini "rey'-i hakime" bırakılmıştır.

Bu karşılaştırmada vakıflara tayin edilen birinci ve ikinci nesil müteveli değişimi görülmektedir. Birinci nesildeki vâkıf ve yakınlarının oranı ile ikinci nesildeki vâkıfların evlad ve akrabalarının oranının % 20 azaldığı, vâkıfların kan bağlarının bulunmadığı ve doğrudan tayin müessesesinin işletilmesiyle görevlendirilen mütevellilerin oranı da ikinci nesil lehine % 10 büyüdüğü, hayrât cihetine meşrut tevliyetin % 8, tescil mütevellilerinin de % 2 olarak üçer kat büyüyerek değiştiği, görülmektedir. Adana vakıflarında birinci nesil müteveli tayinlerinde mahalli hakimlerin rey'ine müracaat edilmediği halde, ikinci nesil müteveli tayinlerinde hakimın rey'i % 1 nispetinde devreye girmiştir. Birinci ve ikinci nesil müteveli tayinlerindeki değişimin oranı % 41'dir.

Tablo 27:

Kurucusunun Kendisi Müteveli Olan Vakıfların İkinci Nesil Mütevellilerinin Dağılımı

Mütevelliler	Müteveli Sayısı	Oran%
Evlad ve Yakın Akrabaları	387	73.71
Üçüncü Şahıslar	64	12.19
Hayrât Görevlileri	46	8.76
Tescil Mütevellileri	20	3.81
Bilinmeyenler/Rey'i-hakim	8	1.52
Toplam	525	100%

Kurucuları hayatta kaldıkları sürece mütevelliliği üstlenenlerin yerine daha sonra atananların kim olduklarını da takip edebiliyoruz. Tablo 27’de görüldüğü üzere kurucular, kendilerinden sonra ya evlad ve yakınlarını ya da üçüncü şahısları ve tescil mütevellilerini evlâdiyet üzere tayin etmişlerdir. Kurucuların % 10,28’i de kendilerinden sonra mütevelliliği hayrât personeline veya hakimın kararına (“rey’-i hakim”) bırakmışlardır.

Tablo 28: İkinci Nesil Mütevellî Tayin Edilen Evlad ve Akrabaların Dağılımı

Evlad	Sayı	Oran %
Evlalar	251	64,86
Yakın Akrabalar	128	33.07
Bilinmeyenler	8	2.07
Toplam	387	%100
Akrabaların Dağılımı	Sayı	Oranı %
Karı-Kocalar	75	58.59
Yakın akrabalar	42	32.81
Kan bağı olmayanlar	11	8.59
Toplam	128	%100

Kendilerinden sonra evladlarını mütevellî tayin eden 251 kurucunun % 25’i vakfın tasarruf ve yönetiminde kız-erkek (“zükûran ve inâsen”) eşit seviyede katılmalarını (ale’l-iştirâk, ma’an) istemişlerdir. Yakın akrabalarını tayin eden 128 vâkıftan % 58,59’u zevce ve zevcelerini³⁹², % 32,81’i kız-erkek kardeşlerini, kardeşlerinin çocuklarını, amca ve amca çocuklarını, % 8,59’u da yakın ilişkisi olduğu halde kan bağı bulunmayan üvey oğul (3 kişi), câriye (2 kişi), atıka (2 kişi), kayın vâlide, hizmetli, mânevî evlad, çırak ve damatlarını mütevellî tayin etmiştir.

Genelde vakıf mütevelliliği evlâdiyet üzere -evladdan evlada, akrabadan akrabaya ve nesilden nesile- sürdürülmüştür. Neslin bitmesinden sonra da mütevellinin kim olacağını yine kurucular tespit etmiştir. Bu aşamada kurucular mütevelliliği ya hayrât görevlilerine, mahalle mütevellilisine veya ihtiyâr heyetine (köylerde) bırakmışlar ya da mütevellî için bir takım nitelikleri şart koşarak tâyini hakimın kararına (rey’-i hakime) bırakmışlardır. Mütevelliliği hayrât görevlilerine

³⁹² 36 kişi zevcesi/karısını, 39 kişi de zevci/kocasını mütevellî tayin etmiştir.

bırakanlar, vakıflarını hangi hayrât müessesesi için kurmuşlarsa onun görevlilerini tercih etmişlerdir (Tablo 29).

Tablo 29: Neslin Bitmesi Sonrası Hayrât Görevlilerine Şart Koşulan Mütvelliliğin Dağılımı

Görevliler	Sayı	Oran %
İmam	180	72.58
Hatip	30	12.10
Müderris	16	6.45
Şeyh ve Halifeler (3 adet)	7	2.82
Mahalle ve Ramazanoğlu Vakfı (1 adet) Mütvelliliği	6	2.42
Müezzin, Ferrâş ve Vakıf Hanım Mütvellisi (2'şer)	6	2.42
Muallim	3	1.21
Toplam	248	100

Neticede pek çok kurucu vakıflarının mütvellisinde benzer şartlar aradıkları ve aynı kurumların yöneticilerine mütvevelli tayin ettikleri için zamanla, *aile vakfı mütvelliliklerinin dışında, mahalle mütvelliliği*³⁹³, *hayrât kurumu mütvelliliği, haremeyn vakıfları mütvelliliği* gibi ortak mütvellilikler oluşmuştur.

Adana'da vakıfların ekseriyeti küçük vakıf olup mütvellinin dışında yardımcı görevlileri istihdam edebilecek gelire sahip değillerdi. Mütvevelli vakfın bütün işlerini tek başına yürütebiliyordu. Bazı "orta ve büyük çaplı vakıflar"da ise, vakfın işlerinin hacmine göre, yardımcı görevliler tayin edilmişti³⁹⁴. Yardımcı görevliler yaptıkları işler itibarıyla, vakfın muhasebelerini tutanlar (kâtipler), işleri kontrol eden ve gelirlerini toplayanlar (*câbi, nehir emîni, noktacı*), harcama görevlileri (*kilerdâr-kilerci ve vekîl-i harc*) ve muhâfızlar (*muhâfız ve zâbitler*)³⁹⁵ olarak sınıflandırılabilir.

1690-1830 yılları arasında hurûfatlarda geçen 3316 vakıf tayininden 510'u (%15,38) yönetici ve onların yardımcıları ile ilgilidir. Bunlardan % 50,3'ü mütvevelli, % 19,2'si câbi, % 10'u bevvâb, % 9'u kâtip, % 8'i de nâzır tayinidir. Bunları kilerdâr, mimârbaşı, noktacı, vekîl-i harc ve mütessellim takip etmektedir. Tayinlerde en dikkat çeken görevli kâtiplerdir. Vakfiyelere göre, sadece

³⁹³ *Aişe binti Hasan Vakfıyesi*, VGMA AŞS., 4/116.

³⁹⁴ 18. yüzyıldaki durum için, bkz. B. Yediyıldız, ...*Vakıf Müessesesi*, s. 182

³⁹⁵ *Ramazanoğlu Vakfıyesi*, VGMA, MV646, s. 4-5.

Ramazanoğlu vakıflarında geçen kâtipler, söz konusu yıllarda Bayram Paşa-zâde³⁹⁶ ve Mestan-zâde³⁹⁷ vakıfları başta olmak üzere büyük vakıflarda tayin edilmeye başlanmıştır. Ayrıca Adana Mahkemesi'ne de başkâtip³⁹⁸, kassamlık³⁹⁹ ve masraf kâtiplerinin tayin edildiği görülmüştür. 16. yüzyılda sadece Ramazanoğlu vakıflarında olan; *ser-mimâr*⁴⁰⁰, *mimâr*, *câbi*, *bevvâb*⁴⁰¹, *kilerdâr*, *mütesellim*, *noktacı* ve *vekil-i harc* görevleri bu dönemde de sürmüş, kilerdâr Mestanoğlu⁴⁰² vakfı için de atanmaya başlamıştır. Ramazanoğlu vakıflarının, *çarşı*⁴⁰³ ve *icâre-i zemin*⁴⁰⁴ gelirleri ve *Medine-i Münevvere Vakıfları*⁴⁰⁵ için de câbiler görevlendirilmeye başlanmıştır.

Bu dönemde mütevellî değişikliklerinin sebepleri (Tablo 30) üzerine yaptığımız sorgulamada vakıf yönetimi ve bu yönetimde meydana gelen aksaklıklar üzerinde dikkate değer sonuçlara ulaşılmıştır. Hurûfatlarda toplu değerlendirme imkanına sahip olduğumuz bu bilgileri Şer'îye Mahkeme Sicilleri de doğrulamaktadır⁴⁰⁶.

Tablo 30: Mütevellî Değişikliği Sebeplerinin Dağılımı

Sebepler	Sayı	Oran %
Ölüm	109	40.82
İlk Tayin	74	27.71
Ref'i	26	9.73
Ferağ	22	8.23
Berat Verme	13	4.86
Görev Yeri Boş	7	2.62
Neslin Bitmesi	3	1.12
Sağır Olma	1	0.38
Belli Değil	12	4.49
Toplam	267	% 100

³⁹⁶ Hurûfat 1059, s. 3

³⁹⁷ Hurûfat 1061, s. 81

³⁹⁸ Hurûfat 1056, s.54, 65

³⁹⁹ Hurûfat 1058, 41; 1065, s. 47.

⁴⁰⁰ Hurûfat 1067, s. 1, 85; Burada H.1126/ M.1714 tarihinde Mimâr Artin zımmî ölünce yerine kardeşi Mimâr Danele zımmî tayin edilmiş, üç yıl sonra da Danele'nin ölümü ile onun yerine Mimâr Durmuş geçmiştir. Esnaf Teşkilatında görevli mimarlar arasında da zımmî mimârların çokluğu dikkat çekmektedir. Hurûfat 1065, s. 47; 1060, s. 65, 1056, s.70

⁴⁰¹ Hurûfat 1059, s. 7; 1058, s. 27; 1057, s. 30; 1056, s. 50; 1056, s. 56; 530, s. 18; 1968, s. 44.

⁴⁰² Hurûfat 1060, s. 56

⁴⁰³ Hurûfat 1072, s. 18; 1060, s. 36; 1061, 71

⁴⁰⁴ Hurûfat 1061, s. 24, 71; 1061, s. 73, 87.

⁴⁰⁵ Hurûfat 1071, s. 19; 1067; 81, 82.

⁴⁰⁶ AŞS 17, s. 125, 161, Hurûfat 531, s.11, 13; Hurûfat 532, s. 59, 61, Hurûfat 1059, s. 2, 4, 7.

Mütevelli değişikliklerinin % 40,82'sini ölüm, % 27,71'ini de "mücedded" ve "lüzûm olma"⁴⁰⁷ sebepleri ile ilk tayinler oluşturmaktadır. % 8,23'nü eski görevlinin yaşlanması veya görevini hakkıyla yerine getirememesi sebepleriyle oğlu,⁴⁰⁸ kızı,⁴⁰⁹ damadı⁴¹⁰ kardeşi⁴¹¹ veya yakın akrabalarının⁴¹² lehine "rıżâen ferağ" veya "kasr-ı yed/el çekme" gibi gerekçelerle görevinden ferâgat etmesi gelmektedir. Görevlilerin % 4,86'sının berâtı, "berat i'tâ"⁴¹³, berat ibkâ⁴¹⁴, bî-berat⁴¹⁵ veya zây-i berat⁴¹⁶ gibi gerekçeler ile yenilenmiş, % 2,62'sinin görev yeri "boş olup yeri muattaltal kaldığından"⁴¹⁷, % 1,12'sinin neslinin bitmesi⁴¹⁸ ve % 0,37'sinin de sıhhi sebepler ile mütevellî değişimi olmuştur. Şer'îye Sicilinde⁴¹⁹ geçen bir başka tevliyet meselesi dikkat çekicidir. *Musa Balı-zâde el-Hac Mustafa Vakfı*'nın mütevellisi sağır olması sebebiyle görevinden alınmış ancak erkek evladı baliğ olmadığından, vakfın tevliyet şartına aykırı olarak kızına tevcih edilmiş, erkek evladı bâliğ olunca, kızı kadıya bir arz ile tevliyeti kardeşine bırakmıştır.

Mütevellilerin Nitelikleri

Mütevelliler için aranan âkil, bâliğ, âdil, güvenilir ve kifâyet sahibi olma gibi özellikler⁴²⁰, İslâm Hukukunda her idarecide olması gereken nitelikler arasında bulunduğundan tayin edilen her mütevellide bu vasıflar var kabul edilir, diğer nitelikler bu vasıfları daha açıklar mahiyettedir.

Vâkıfların tevliyet şartları arasında yer alan, özellikle neslin bitmesinden sonra tevliyet görevlerini üstlenecek üçüncü şahıslarda aranan şartlar dikkat

⁴⁰⁷ AŞS 129, s. 82; Hurûfat 1037, s. 24, Hurûfat 1056, s. 55, 56, 57, 59, 62.

⁴⁰⁸ Hurûfat 1067, s. 78, 80, 82, 83, 84, 90,

⁴⁰⁹ Hurûfat 1067, s. 82.

⁴¹⁰ Hurûfat 1067, s. 82

⁴¹¹ Adana Mestanoğlu Mescidi'nin tevliyet görevini Meryem Hatun kendi hüsn-i rızası ile kardeşi İbrahim'e bırakmış; AŞS 30, s.51.

⁴¹² Hurûfat 1067, 83, 90

⁴¹³ Hurûfat 1040, s. 19; 1072, s. 17, 18

⁴¹⁴ Hurûfat 1071, s.20

⁴¹⁵ Hurûfat 1067, s. 87, 94.

⁴¹⁶ Hurûfat 1056, s. 62, 67; 1057, s. 38; 1067, s. 77; 1068, s.44

⁴¹⁷ Hurûfat 1059, s.1; 1061, s. 73, 77; 1068, s. 41, 50; AŞS 133, s. 185; AŞS 17, s. 125, 154, 161; AŞS 30/194

⁴¹⁸ Hurûfat 1067, s. 80; AŞS 133, s. 66.

⁴¹⁹ AŞS. 133, s. 109

⁴²⁰ Muhammed Farabi, *el-Medinetü'l-Fâzıla*, (Çev. Nafiz Danışman), İstanbul 1956, 72-73; Ebû'l Hasan Ali Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniye* (İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku), (Tec. Ali Şafak) İstanbul 1976, Arısan Ofset, s. 5-26.

çekicidir. Meselâ, mütevellinin câmi cemaatinden, dindâr ve salih⁴²¹ bir kişi olması gibi dinî özellikler yanında, tevliyeti yapabilecek kadar işin ehli⁴²², muhtar (seçilmiş) bir kişi⁴²³ olması da istenmiştir. Çok önemsenen bir diğer özellik ise, vakıf gelir ve giderlerinin paraya dayanması dolayısıyla mütevellinin mütemed, muhkem ve müstahkem⁴²⁴ yani emin (âdil ve güvenilir)⁴²⁵ bir kişi olması şartıdır. Bu özellikleri hemen hemen bütün vakfiyelerde görmek mümkündür. Ramazanoğlu vakıflarının tevliyet şartında mütevellinin mezhebi -İmâm-ı Azâm Ebu Hanife mezhebi- dahi belirtilmiştir.

Hayrî bir vakıf kurup vakfin tevliyetini hayrât görevlilerine bırakanlar⁴²⁶ ve kurucunun mesleği ile hayrât görevinin aynı olması durumlarında vâkıflar, mütevellide kendi mesleklerini nitelik olarak şart koşmuşlardır. Özellikle tekke vakıflarında⁴²⁷ dikkat çekici derecede olmak üzere, vâkıf şeyh ise kendinden sonra tevliyete şeyhi veya şeyhin halîfesini, vâkıf müderris ise kendi çalıştığı medresenin müderrisini⁴²⁸, imam ise çalıştığı câminin imamını⁴²⁹, serdengeçti ağası ise serdengeçti ağasını⁴³⁰, şart koştuğu görülmüştür⁴³¹. Hayrât kurumlarında görev yapan personel Osmanlı toplumunun okur-yazar kitlesini yani aydın sınıfını oluşturmaktadır. Adana’da bu sınıftan imam, hatip, müezzin müderris, kadı, şeyh, muallim gibi, daha çok ilmiye sınıfı mensupları bulunmaktadır. Oysa İstanbul’da, okur-yazar sınıfların yani saray, ehl-i örf, ilmiye ve kalemiyenin her kademesinden meslek sahipleri vakıf yönetimlerinde bulunmuşlardır⁴³².

Ailevî vakıflarda veya tevliyeti ailevî olanlarda, çocuklar arasında ortaya çıkacak görev rekâbetini ve anlaşmazlıkları önlemek için kurucular, tevliyete tayin ettikleri mütevelliler için bir takım nitelikler aramışlardır. Bu niteliklerin,

⁴²¹ *Veliyüddin Efendi İbni Hacı Resul Vakfiyesi*, VGMA., MA.587/214-265;

Aişe binti Ömer Vakfiyesi, AŞS., 4/8.

⁴²² *Bayram Paşa-zâde Hacı Mehmed Paşa Vakfiyesi*, AŞS, 104/19.

⁴²³ *Hacı Kahya Ömer bin Hacı Mehmed Vakfiyesi*, VGMA, 598/251

⁴²⁴ *el-Hac Mustafa Ağa İbni Hüseyin Vakfiyesi*, VGMA, MA. 587/43-51

⁴²⁵ *Bayram Paşa-zâde Hacı Mehmed Paşa Vakfiyesi*, VGMA, 591/211.

⁴²⁶ *Siyavuş-zâde el-Hac Ahmed Ağa Vakfiyesi*, AŞS., 4/107; Vâkıf kurduğu Vakfiyesin tevliyetine tesis ettiği mescidin imâmetine tevdi etmiştir.

⁴²⁷ *eş-Şeyh Şücaüddin Efendi İbni Sahibhan Vakfiyesi*, VGMA., MA.585/85; Vâkıf hasbî üslendiği tevliyet cihetini meşihata tevdi edip, nitelik olarak da “Afgan ahâlisinden” olma şartı koymuştur; *eş-Şeyh Ahmed Baba Şeyh ibni Mehmed*, VGMA., MA 605/90.

⁴²⁸ *Arık-zâde Hacı Ali Efendi ibni Hacı Mehmed Ağa Vakfiyesi*, VGMA., MA. 592/63; *Sündük-zâde Müderrisi Halil Ağa-zâde Mehmed Efendi*, VGMA., 607/ 154-215

⁴²⁹ *Molla Ali Efendi İbni Hacı Bekir Efendi Vakfiyesi*, AŞS.107/487; Tevliyet hatibe şart koşulmuştur.

⁴³⁰ *Meryem binti Osman Vakfiyesi*, AŞS., 4/220

⁴³¹ *Mehmed bin İbrahim Vakfiyesi*, VGMA, MM. 461/199-200; Sıbyan Mektebi kurmuş kendinden sonra tevliyete kendinden sonra muallime şart koşmuştur.

⁴³² B. Yediyıldız, ...*Vakıf Müessesesi*, s. 180-185.

Fatih'ten sonra her padişah değişikliğinde yaşanan kardeş katlini ve iç mücadeleleri önlemek için, I. Ahmed devrinde uygulamaya konulan “ekberiyet ve erşediyet” sistemi⁴³³ ile aynı anlayışa dayandığı anlaşılmaktadır. Araştırmamızda bu nitelikleri şart koşan 133 vakıftaki dağılım Tablo 31’de görülmektedir.

Tablo 31: 133 Vakıfta Geçen Mütevelli Niteliklerinin Dağılımı

Nitelikler	Sayısı	Oran %
Erşed	115	30,18
Ekber	88	23,10
Aslah	63	16,54
Efdal	2	0,52
Ekber-Erşed	55	14,44
Erşed-Aslah	34	8,93
Ekber-Aslah	2	0,52
Ekber-Erşed-Aslah	20	5,25
Efdal-Edşed-Aslah	2	0,52
Toplam	381	100

Osmanlı vakıf hukukunda yeri olan bu şartların belli tecrübelerin sonucunda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Eğer bu “ekberiyet ve erşediyet” sistemi tecrübî olmasaydı, bu sistemin bütün vakfiyelerde olması beklenirdi. Kurucular, hak sahipleri arasında anlaşmazlığa mahal bırakmayacak şekilde şartlar koymuşsa da, mütevellinin atanabilmesi için zaman zaman hâkimin onayına ihtiyaç duyulmuştur. Bu durum daha ziyâde evlada şart koşulan tevliyetlerde söz konusu olmaktadır. Vâkıf, tevliyet görevini evladının en büyüğüne (ekberi evlad) şart koymuş ise, uygulamada tek evlad mevcutsa hakim kararına gerek kalmaksızın ekber evlad mütevelli olur. Ancak kurucunun “ekber” vasfını taşıyan birden fazla çocuğu varsa, hâkim vakıf işlerini iyi bilenini tayin eder. Her ikisi bu özelliği eşit derecede taşıyorsa, tasarruf sahipleri tevliyete eşit yetkiler ile birlikte tayin edilirler. Erşediyet sisteminde de usul aynıdır.⁴³⁴ Uygulamadaki problemler zamanla vakıf tevliyet görevlerinin niteliklerini artırmış, “aslah” ve “efdal” gibi yeni nitelikler eklenmiştir.

⁴³³ H. İnalçık, “Osmanlı Padişahı”, *SBFD*, XIII, (Ankara 1958), s. 68-79 ; Mehmed İpşirli, “Saray Teşkilâtı”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, İstanbul 1999, GGP Baskı, s. 142.

⁴³⁴ A. Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s. 314-320.

İdarî Görevlilerin Ücretleri

Vakfiyeler, yazıldıkları dönemin özelliklerini yansıtma bakımından önemli belgelerdir. Bu belgelerde görevlilerin hangi şart ve ücretler ile çalışacağı belirtilmiştir. İlerde çıkabilecek aksaklık ve değişimleri de hesap eden kimi vâkıflar, “*vakf-ı mezkûrun tebdil ve tağyir, teksir ve tevfi her kerresinde yedimde ola*”⁴³⁵ şeklindeki şartları ile vakıf üzerinde bir takım değişiklik ve kararları kendi veya mütevellinin tasarrufuna bırakmışlardır. Bazıları da vakfın gelirlerinin tasarrufunda rakam belirtmeden görevlilere hisse (=sehim) tahsis etmiştir. Bu cümlelerden olarak, vakıf gelirlerinin tasarrufu (ücretler) üç değişik biçimde uygulanagelmıştır. *Birincisinde* ücretler statik olup uygulamada “vazife-i muayyene” tâbiri ile her devirde vakfın şartına göndermede bulunmaktadır. Bu şartın değişebilmesi için mahallî veya merkezî idarecinin müdahâlesi gerekmektedir. Bu da uygulamada pek yaygın değildir. *İkincide*, değişim vâkıf veya mütevellinin kararına bağlıdır. *Üçüncüsünde* ise, vakfın geliri artıktıkça, bu artışlar belirtilen hisselerle göre görevlilere yansıtılmaktadır.

Vakfiyelere göre yaptığımız bu tasnifin Adana’daki uygulaması şöyledir: Kurulan 716 vakıftan 618’inin mütevellisi tespit edilebilmiştir. Şahsiyet kaydı ve Evkâf defterinde geçen vakıfların büyük kısmında idareciler belirtilmemiştir. Meselâ, Esas defterlerinden belirlediğimiz 94 vakıf şahsiyetinden sadece 4’ünde müteveli tayini yapılmıştır⁴³⁶. Tüm idarî görevlilerin 117’sine belli bir ücret tahsis edilmiştir (Tablo 32). Buna göre, ailevî ve yarı-ailevî vakıflarda tevliyet görevi kurucu veya onun ailesinin tasarrufunda olduğundan bunların ekseriyetinde tevliyet ücreti söz konusu değildir. Zikredilen 117 idarî görevliden 49’u yıllık 1 akçe ile 36 000 akçe arasında ücretler almaktadır. 16’sının aldığı ücret günlük 1 akçenin altındadır. Bunlardan da 3’ü⁴³⁷ yıllık 1’er akçe, biri 2 akçe⁴³⁸, biri de 5 akçe⁴³⁹ ücret almaktadır. Mütevellilerin yıllık toplam ücretleri 81.218 akçe tutmaktadır. Mütevellilerine en yüksek ücreti, tevliyeti ailevî olan Ramazanoğlu vakıfları ödemektedir.

⁴³⁵ VGMA, *Babuşoğlu Ahmed Ağa ibn Ahmed Vakfiyesi*: MA 593 /43, Ayrıca bkz. MA 591/50-44; MA 591/53-47; MA 600/145-176; MA 601/17-26

⁴³⁶ VGMA, Esas 2/1: 1030, 1038, 3097, 3140

* Burada 1 müteveli için de ücret olarak 1 akçe ve 1 habbe tayin edilmiştir. Bkz. AŞS 102, s. 4

** 1 Mütevellinin vazife ciheti olarak yıllık 360 akça bir nesne ve habbe şart kılınmıştır. Bkz. AŞS 102, s. 22.

⁴³⁷ AŞS 33/135; AŞS 52/119; AŞS 102/4

⁴³⁸ AŞS 34/ 77.

⁴³⁹ VGMA, MA 608/2: 210.

Tablo 32: Adana'da Vakıflarının Yönetim ve Denetiminde Görev Alan Kişilerin Akçe Olarak Yevmiyeleri

İdarî Personeller	Günlük Olarak Ücret Grupları, Birim: Akçe								
	1'in altı	1-3	4-6	7-9	10-12	15-20	20-30	Görevli Toplamı	Yıllık Ücret Toplamı
Mütevelli	16	37	7		1	2	2	65	81.218
Nâzır		1			1		1	3	39.960
Nâzır-ı Mimâr					1			1	3.600
Kâim-Makâm		2						2	720
Kadı				1				1	2.880
Kâtib		3	2		2			7	15.700
Câbi		2	3		1			6	15.600
Bevvâb		1	2		1			4	8.280
Muhafız			1					1	1.800
Muhafız Yamağı		1						1	720
Zâbit-Hâris			2		1	1		4	12.960
Kilerdâr				1				1	2.880
Cihet-i Tertib		1						1	360
Noktacı			1					1	1.440
Nehir Emîni			1					1	2.000
Vekil-i Harc			1					1	1.440
Toplamı	16	48	20	2	8	3	3	100	191.558
Bir Günlük Ortalama Toplam Ücret									532,1

Ramazanoğlu vakıflarının tevliyet ücreti vakfın gelirine göre değişmiştir. Meselâ, 1525 yılında tevliyet ücreti yıllık 5.400 akçe iken, 1530'da 7.200 akçe, 1540'da 36.000 akçe, 1572'de de 180.000 akçeye ulaşmıştır⁴⁴⁰. Sonraki dönemlerde de Ramazanoğlu vakıflarının mütevellilik ücretleri -Osmanlı Devleti'nde yaşanan fiyat ve para hareketlerine bağlı olarak- değişmiştir⁴⁴¹. H.1182-84 (M.1768-70) yıllarında Ramazanoğlu vakıflarının üç senelik muhasebesinde müteveli ücretinin toplamı 4.000 kuruştur (480.000 akçe). Bu dönemde yıllık olarak gelirin 160.000 akçasının mütevellî giderlerine harcandığı anlaşılmaktadır. Ramazanoğlu vakıflarının dışında mütevellîye en yüksek ücreti günlük tevliyet için beş akçe, nezâret için de bir akçe, yıllık olarak 2.160 akçe ile

⁴⁴⁰ Kurt-Erdogru, *a.g.e.*, s. XLVI, tablo IX.

⁴⁴¹ BOA. EV. 5462/1; BOA. EV. 5696/1, Burada dört 3 yıllık tevliyet ücreti 4000 Kuruş/480 000 Akçe olarak geçmektedir. Bu ücret tam tevliyet olmadığı halde oldukça yüksek görünmektedir. Müteveli hissesi: yarım (½) ve semen (1/8) ve bir rub' (1/4) ve bir semen (1/8) hisseli.

tevliyeti ve nezâreti ailevî olan *Savcı-zâde Hacı Mustafa Ağa* (M. 1548) tahsis etmiştir⁴⁴². Tabloda görüldüğü üzere, bu örneklerin dışında mütevellî ve diğer yardımcı görevlilere tahsis edilen ücretlerin maddî değeri sınırlıdır. Birden fazla kişinin günlük mesâisini tamamen bağlayacak tek görev Ramazanoğlu vakıflarının idarî görevleridir. Diğer vakıflarda mütevellîlere yüklenen tevliyet görevi ek bir iş statüsündedir. Ücreti belirtilen idarî görevlilere günlük olarak toplam 532,1 akçe, yıllık ise 191.558 akçe ödeme yapılmıştır.

İdarî görevlilerden 17'sine vâkıflar (% 14,5) ücret belirtmeden vakfın gelirinden 1/3 ile 1/8 arasında hisse⁴⁴³ tahsis etmişlerdir. Söz konusu vakıfların gelirleri artarsa bu artış görevlilere hisse oranında yansıtılmaktadır. Vakıf gelirlerinin görevlilere hisse oranında verilmesi Osmanlı parasında yaşanan enflasyon ve devalüasyonlar ile ilgili bir durumdur. Adana'da vakıf görevlisine hisse tahsis eden en eski vakıf 1 Nisan 1722 tarihli⁴⁴⁴. Bu tarihten sonra çok sık olmamakla birlikte hisse tahsisi vakfiyelerde görülmektedir⁴⁴⁵. Görevlilere hisse tahsisi esasen İmparatorluğun son elli yılında artmıştır⁴⁴⁶.

Hurûfatlar, 1690'lardan 1830'lara kadar yönetici ve yardımcı görevlilere ödenen ücretlerin vakfiyelerde tahsis edilenlerin uygulamasından ibâret olduğuna şahitlik etmektedir. Buna göre 510 idarî görevlinin % 27'sinin ücretleri (136 kişi) bellidir. Söz konusu görevlilerin ücretleri günlük 0,5 ile 15 akçe arasında değişmektedir. 510 görevliden % 24'ü için "vazife-i mu'ayyene" tâbiri ile vakfiyede tahsis edilen ücret esas kabul edilmiş, % 8'i işini ücretsiz olarak yapmakta, % 41'nin ücreti ise belirtilmemiştir. Bir tevliyet görevi için de vakfın gelirinin yarı hissesi tahsis edilmiştir⁴⁴⁷.

B. Adana Vakıflarının Denetimi

1. Nezâret

Evkâf Nezâreti'nin kurulmasından önce, merkezde Fatih'ten beri süregelen *Sadr-ı Âlî Nezâreti*, *Şeyhülislâm Nezâreti*, *Kapuağası Nezâreti* ve

⁴⁴² *Savcı-zâde Hacı Mustafa Ağa Vakfiyesi*, VGMA, MA 591/213-200.

⁴⁴³ 17 Mütevelliden 7'si 1/3'ni, 2'si 3/21'üne, 9 mütevellî ise, 1'eri 1/4 , 1/5, 1/7, 2/6, 2/7, 4/10 ve 8/40 'li hisseler şart kılınmıştır.

⁴⁴⁴ AŞS 6, s. 89; AŞS 129, s. 89.

⁴⁴⁵ AŞS 13, s. 141, M. 3 Şubat 1723 tarihli vakfiyede imama hisse tahsis edilmiştir.

⁴⁴⁶ VGMA, MA 590/252; MA 594/65; MA 601/71; MA 603/53; MA 603/53; MA 605/188; MA 607/224

⁴⁴⁷ *Sinan Paşa Tekkesi Vakfiyesi*, Hurûfat 1058, s. 24

*Haremeyn Nezâreti*⁴⁴⁸ gibi daha nizâmlı ve teşkilatlı bir yapıyı vakıfların taşra teşkilatında bulmak mümkün değildi. Her vakıfta nâzırın bulunması şart olmadığından, vakıfların ekserisinde maddî ve mânevî yönden idare mütevellîye tevdi edilmişti⁴⁴⁹. 16. ve 17. yüzyıllarda Adana vakıflarının çok büyük ekseriyetinde nezâret görevi ayrıca yoktu. Mütevellîlik ve nezâret görevi birlikte mütevellîye şart koşulmuştu. Bir misâl vermek gerekirse, Adana'nın Tekke Mahallesi'nden *Abdurrezzak Efendi bin Mustafa*'nın kurduğu vakfın tevliyet ve nezâret görevini senelik 360 akçe ile evlâdiyet üzere aynı şahsa şart koştuğunu zikredebiliriz⁴⁵⁰. 16. yüzyılda sadece Ramazanoğlu vakıflarında görülen nezâret görevi, 18. yüzyıldan Tanzimat'a kadar geçen süre içinde, gelir-gideri fazla olan başka vakıflar için de ihdâs edilmiştir. Hurûfat kayıtları döneminde (1690-1830) Adana'da yapılan vakıf tayinlerin % 8'ini nâzır tayinleri oluşturmaktadır⁴⁵¹. Bu dönemde Adana'da dört farklı vakıf nezâreti oluşmuştur. Bunlar;

a. Bir Vakfa Özel Nezâretler: Bir vakfa özel nezâret genel olarak, geliri yüksek, iş hacmi geniş vakıflarda mevcuttur. 18. yüzyılda Ramazanoğlu vakfının dışında, Abdullah bin Kasım, Bayram Paşa-zâde, Balcalı Şeyh, Balaban, Şamlı Hasan Efendi, Mirza Çelebi ve Mestan-zâde vakıflarında özel nezâret görevi mevcuttur. Tablo 33'te bu vakıfların ilk geçtiği hurûfat kaydını alarak kaç defa tayin yapılmış ise yanında gösterdik. Bunlardan Abdullah bin Kasım, Bayram Paşa-zâde vakıflarına ilk defa duyulan ihtiyaç üzerine nâzır atanmıştır⁴⁵².

b. Hayrât Evkâfı Nezâreti: Hayrât evkâfı nezâreti, câmi, medrese ve zâviye gibi hayrât vakıflarına nezâret etmektedir. Bir vakfa özel nezâretten farkı vakfın değil, hayrât için tesis edilmiş tüm vakıfları denetler olmasıdır. Meselâ, Yeni Câmi için, bânisi Abdurrezzak Efendi dışında dört vakıf daha kurulmuştur⁴⁵³. Bunun gibi, aynı hayrât için birden fazla vakıf kurulabilmekte ve

⁴⁴⁸ Mehmed İpşirli, "II. Mahmud Döneminde Vakıfların İdaresi", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Seminerleri*, 28-30 Haziran 1989, Bildiriler, Edebiyat Fakültesi Basımevi İstanbul 1990, s. 50-52; Barnes, *a.g.e.*, s. 67-86.

⁴⁴⁹ M. Hamdi Yazır, *a.g.e.*, s. 170.

⁴⁵⁰ *Abdurrezzak Efendi bin Mustafa Vakfiyesi*, VGMA. 598/27; Bir başka örnek için bkz. *Şeyh Balı Dede Vakfı*'nda tevliyet ve nezâret babadan sonra büyük kızına bırakılıyor. AŞS 17, s. 26.

⁴⁵¹ Tablo 34.

⁴⁵² Hurûfat 1061/79; Hurûfat 1068/43

⁴⁵³ *Aişe binti Mustafa Vakfiyesi*, 1760, AŞS 33/231; *el-Hac Hüseyin bin Mehmed Vakfiyesi*, 1728, AŞS 4/199; *Hacı Dursun-zâde el-Hac Mehmed Ağa Vakfiyesi*, 1769, AŞS 49/15; *Odabaşı Ali Ağa ibni Mustafa Vakfiyesi*, 1806, AŞS 58/103.

zamanla oluşan tüm vakıfların nezâretini o hayrâtın nâzırı yürütmektedir⁴⁵⁴. Hayrât evkâfı nezâreti, hurûfat kayıtları döneminde (1690-1830), görülen “lüzûm üzerine”, 1711 yılında Hacı Mehmed Medresesi vakfına, 1714 yılında Cebel-i Nur Zâviyesi⁴⁵⁵ ne ve 1760 yılında da Cafer Paşa Camiine⁴⁵⁶ yeni (mücedded) birer nâzır tayin edilmiştir. Ayrıca Ramazanoğlu vakıflarından Halil Bey Camii (Ulu Câmî) ile İmâretine -aynı kişi-⁴⁵⁷ ve Savcı-zâde Camiine -“vâkıfın şartı gereği”- birer nâzır tayin edilmiştir.

c. Mahalle Evkâfı Nezâreti: Mahalle mescidi, mahalle tekâlifi veya avârız türünden vakıfların denetiminin, hayrât müessesesi nezâretinde olduğu gibi, mahalle nâzırları tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. 16. yüzyılda böyle bir yapılanma söz konusu değilken vakıfların artmasına paralel olarak bu birimin ortaya çıktığı görülmektedir.

Adana’da “mahalle nâzırlığı” ile ilgili ilk kayıt H.1149 (M.1736) tarihli *Eskihamam Mahallesi* nâzırlığıdır⁴⁵⁸. H.1151 (M.1738) yılında *Sugediği Mahallesi*nde⁴⁵⁹, H.1187 (M.1773) yılında *Yortan Mahallesi*nde⁴⁶⁰ yeni olmak üzere, H.1168 (M.1754) yılında da *Yarbaşı Mahallesi*ne⁴⁶¹ birer mahalle nâzırı tayin edilmiştir. Yarbaşı Mahallesi’ne nâzır tayininin gerekçesi;

“*Medine-i Adana’da vaki Yarbaşı Mahallesi’nde, mahallenin avârız ve sâir salyâneleri için vakf ettikleri menzillerin hasıl olan nukudun tevzî ve taksimi için mahalle-i mezbûrda nâzır olmayıp bir nâzıra muhtaç olmağla... Şeyh Mehmed Halife’ye ...berât-ı şerifim verdim...*”⁴⁶², şeklinde izâh edilmektedir.

d. Haremeyn Evkâfı Nezâreti: Adana’da Mekke ve Medine fukârası ve hayrâtı için kurulan vakıfların denetimini yapmak üzere İstanbul’daki *Haremeyn Nezâreti*’ne bağlı olarak kurulmuştur⁴⁶³. Adana’da Haremeyn nâzırı olarak H.1132 (M.1719) yılında beş akçe yevmiye ile Şeyh Mustafa Efendi⁴⁶⁴, H.1143 (M.1730) yılında *Eskihamam Mahallesi*nde bulunan *Medine-i Münevvere*

⁴⁵⁴ Hurûfat 1140/20

⁴⁵⁵ Hurûfat 1067/83.

⁴⁵⁶ Hurûfat 1056/73.

⁴⁵⁷ Hurûfat 1056/61; Hurûfat 1067/76.

⁴⁵⁸ Hurûfat 1060/15.

⁴⁵⁹ Hurûfat 1068/49

⁴⁶⁰ Hurûfat 1059/5.

⁴⁶¹ Hurûfat 1056/52

⁴⁶² AŞS.133, s. 167, belge, 240.

⁴⁶³ AŞS 17, s. 192, belge, 323.

⁴⁶⁴ Hurûfat 1067/89

vakıflarının nâzırının vefatı üzerine⁴⁶⁵ Hacı Hüseyin Efendi Eskihamam Mahallesi nezâreti ile birlikte bu göreve tayin edilmiştir⁴⁶⁶. H.1189 (M.1775) yılında ise, Hacı Ali adlı birisi bu göreve ücreti üç kat artmış olarak günlük 15 akçe ile getirilmiştir⁴⁶⁷.

Tablo 33: Adana'daki Vakıf Nezâretleri

Nezâretler	Vakfın Adı	Tayin Sayısı	Günlük Ücret	İlk Geçtiği Yıl	Tayin	Defter No
1. Vakıf Nezâreti	Abdulhalim bin Kasım V.	2	2 Akçe	1749	Yeni	1061/79
	Bayram Paşa-zâde V.	2	VM	1731	Yeni	1068/43
	Balcalı Şeyh V.	2	VM	1738	-	1068/53
	Balaban V.	2	-	1782	-	1071/28
	Şamlı Hasan Efendi V.	8	5 Akçe	1720	-	1067/91
	Mirza Çelebi V.	7	1 Akçe	1705	-	1067/92
2. Hayrât Nezâreti	Mestan-zâde Camii	1	5 Akçe	1721	-	1067/94
	Cafer Paşa Câmî	2	VM	1760	Yeni	1056/73
	Savcı-zâde Câmî	3	3 Akçe	1696	-	1140/20
	Câmî-i Cedîd	2	VM	1705	Şart	1067/76
	Ramazanoğlu İmâreti	2	VM	1754		1056/61
	Hacı Mehmed Medresesi	1	VM	1711	Lüzum	1067/80
	Cebel-i Nur Zâviyesi	1	2 Akçe	1714	Lüzum	1067/83
3. Mahalle Nezâreti	Yortan	1	1 Akçe	1773	Yeni	1059/5
	Eskihamam	6	5 Akçe	1736	-	1060/15
	Yarbaşı	1	Hasbî	1754	-	1056/52
	Sugediği Nukudu	1	Hasbî	1738	Yeni	1068/49
4. Haremeyn Nezâreti	Haremeyn Vakfı	4	5 Akçe	1719	Yeni	1067/89
Genel Toplam		48			-	

Adana vakıf nâzırlarının kimi 1 ile 5 akçe arasında ücretler ile, kimi de ücretsiz veya “vazife-i muayyene ile (VM)” yani vakfiyelerde tahsis edilen ücretler ile bu görevi yürütmüşlerdir. Ramazanoğlu vakıflarının nâzırı H.1123 (M.1711)’de günlük 20 akçe alırken⁴⁶⁸ H.1143 (M.1730) yılında Nâzır Ayşe Hanım’ın günlük ücretinin 100 akçe olduğu belgelerde kayıtlıdır⁴⁶⁹. Ramazanoğlu vakıfların tevliyet ve nezâreti 1710’lu yıllarda aileden dört kişiye dağıtılmıştı.

⁴⁶⁵ AŞS 129, s.35, belge, 73.

⁴⁶⁶ Hurûfat 1068/40

⁴⁶⁷ Hurûfat 1071/19.

⁴⁶⁸ AŞS 17, s. 99, belge/ferman, 182.

⁴⁶⁹ AŞS 129, s.36, belge/ferman, 36

Adana hurûfat kayıtlarında geçen 3616 vakıf işlemi içinde nâzır tayini 18 vakıf için 48 tayin yapılmıştır. Tespit ettiğimiz 716 vakıf için bu sayı oldukça düşük görünmekle birlikte, nezâret görevi ihdas edilen vakıflar Adana'nın büyük vakıflarıdır. İstisnâlar ile birlikte, bunların dışındaki vakıflar ya zürri vakıftır ya da mütevellinin dışında bir de nezâreti istihdam edebilecek kadar gelire sahip değildirler. Tevliyet ve tasarrufu evlada veya bir yakınına meşrut vakıfların ekseriyeti menzil vakfıdır. Tasarrufu dışında bu vakıfların geliri söz konusu değildir. Bu tür vakıfların, Evkâf Müdürlüğü'nün kuruluşuna kadar, tevliyet ve nezâreti mütevellide toplanmış görünmektedir. Nitekim kayıtlarımızda sık olmamakla birlikte nezâret ve tevliyet birlikte zikredilmektedir⁴⁷⁰. Hattâ H.1171 (M.1758) tarihinde Yüregir'deki Cebel-i Nur Zâviyesinde zâviyedâr, mütevellî, nâzır, kâtip ve câbilik görevi tek kişide toplanmıştır⁴⁷¹.

2. Kadı

Kadıların vakıflar üzerindeki yetkileri genel olarak iki şekildedir: Birincisi, kurulan vakıfların tescili ve vakıf davalarının bakılması gibi, hüküm ve kaza yetkisidir. İkincisi, vakıflara tayin yapma ("tevcih-i cihât"), sadârete tayin arzını yazma ("hatt-ı harekâtı") ve gerektiğinde teftiş yapma (murâkabe) yetkileridir⁴⁷². Hatta vakfın menfaati gerektirdiği takdirde, vakfiyedeki hükümlere zıt tedbirler alma hakkına sahipti⁴⁷³.

Adana kadısına yaptığı hizmetlerine karşılık olarak, Ramazanoğlu vakıflarından senelik 2.880 akçe "vazîfe-i berât" tahsis edilmiştir⁴⁷⁴. Ramazanoğlu vakıf giderlerinde görülen bu harcama kalemi ileriki yıllardaki muhasebe kayıtlarında da geçmektedir. Gelirlerinden senede 100 kuruş⁴⁷⁵ olmak üzere, H.1177-81 (M.1763-67) yılları arasında Adana kadılarına 950 kuruş "vazîfe-i berât" ödemesi yapılmıştır⁴⁷⁶.

⁴⁷⁰ Hurûfat 1072, s. 18

⁴⁷¹ BOA. Cevdet-Evkâf-Ferman/8053.

⁴⁷² M. Hamdi Yazır, *a.g.e.*, s. 166; .Ebu'l-ulâ Mardin, "Kadı", *İA*, s. 42-46.

⁴⁷³ Vakfın şartlarını değiştirebilmesi için, kadı tarafından bir mütevellîye 1179/1766 yılında bir izin belgesi verilmiş. (VGMA, *Kasa no: 95*, s. 12-13)'den naklen, Bkz. B. Yediyıldız, *..Vakaf Müessesesi*, 186-187.

⁴⁷⁴ Kurt-Erdoğan, *a.g.e.*, s. XLVI.

⁴⁷⁵ BOA. EV. 5696/1.

⁴⁷⁶ Rub' Mütevellî Hamza Bey'in Makbuzu, BOA. EV.5462/1

Netice olarak, vakıfların idaresindeki bu teşkilâtlı yapıya rağmen zamanla oluşan aksaklıkları gidermek, yerel yönetimleri denetlemek için, merkezî idarenin zaman zaman talimatnâmeler⁴⁷⁷ ve müfettişler⁴⁷⁸ gönderdiği bilinmektedir.

C. Usûlsüzlükler

Adana vakıflarının idaresinde mütevellilerin yolsuzluk yaptıkları veya vakıflara zarar verdikleri gerekçesiyle görevden alınma veya mahkemede yargılanma gibi hadiseler pek sık görülmemektedir. Görevden alınma, yargılanma veya Payitaht'a yapılan doğrudan şikayetlerin gerekçesi genellikle tevliyet tayinlerinde yapılan usulsüzlüklerdir. Hurûfat kayıtlarında bu durum "gadr itmekle ref'inden"⁴⁷⁹, terk-i hizmet olup ref'inden⁴⁸⁰ ve "göreve ehil olmadığından ref'ine"⁴⁸¹ şeklinde anlatılmaktadır. Bu şekilde görevden alınanlar vakıf kurumlarına bir şekilde zarar vermektedirler. Son ikisinde fiili müdahâle yok ise de, vakfa zarar verdiği için görevden alma gerekçeleri arasında gösterilmektedir. *Gadr* sözlükte, emniyeti sâistimal, vefasızlık, hâinlik ve hıyânet⁴⁸² anlamlarına gelmektedir. *Gadr* ettiği gerekçesi ile görevden alınanlar yönetiminde bulundukları vakfa bir şekilde zarar vermişlerdir. Bu gerekçeler ile görevden alınanların oranı 267 tayin içinde % 9,73 tür.

Hurûfatlarda geçen bu kayıtları Şer'îye Sicilleri de doğrulamaktadır. Genellikle usulsüzlükler vakfın tevliyet ve görevleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu cümleden olarak, usulsüzlüklerin tevliyet ve görev değişimlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Görevlerde Osmanlı devlet geleneğine bağlı olarak, çocuklar arasında ya cinsiyet farklarına⁴⁸³ ya da "ekber, erşed ve aslah"⁴⁸⁴ özelliklerine bağlı olarak anlaşmazlıklar görülmüştür. Bazen bu anlaşmazlıklardan yararlanan bir üçüncü şahıs söz konusu göreve bir yolunu bularak

⁴⁷⁷ AŞS 10, s. 118

⁴⁷⁸ AŞS 30, s. 61, Belge: 93.

⁴⁷⁹ Hurûfat 1071, s. 19, 21, 22, 26; 1072, s. 16, 17

⁴⁸⁰ Hurûfat 1140, s. 20; 1068, s. 46

⁴⁸¹ Hurûfat 1037, s. 24

⁴⁸² Şemseddin Sâmî, *Kamus-ı Türkî*, Dersaadet 1317, İkdâm Matbaası, s. 962

⁴⁸³ Medine-i Adana'da vâkî, Hasan Ağa Camii Vakfının tevliyeti, vakf-ı mezkûrun evlâdına meşruta olup ber müceb-i şart vakfiyesin mütevellisi fevt olduktâ karındaşı erbâb-ı istihkaktan... es-Seyyid Halil zûkur-ı evlad iken ûnas-ı evladdan Kamile Hatun berât ettirüb hukûk-ı şart vâkıf-ı mezbûra gadr-ı küllî itmeğin ber müceb-i şart-ı vakıf gereği; Kâmile'nin ref'i es-Seyyid Halil'e inhâ olundu, yedine berât-ı şerifim verilmek..." AŞS 133, s. 165.

⁴⁸⁴ H.1143/M.1730 tarihinde *Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa Vakfı*'nın (H.1123) tevliyeti, önce evaladına ba'de'l-inkiraz utekâklarının aslah ve erşedine şart iken bu şart iptal ettirilip, tevliyet evladdan el-Hac Ahmed bin Abdullah'ın üzerinden alınıp Utekâdan Hatice Hatun'a tevcih ettirilmiş mahkeme Ahmed'in uğradığı haksızlığı gidermiştir. Bkz. AŞS 129, s. 18.

gelebilmektedir. Bu suistimaller mahkeme veya Divan-ı Hümayûn tarafından düzeltilmektedir⁴⁸⁵. Meselâ, H.1142 (M.1729) yılında Karaisalı'ya tâbi Toy Karyesinde olan *Şeyh Bedreddin Zâviyesi Vakfı*'nın tevliyeti şeyhin evladına şart iken, "...ecânibden es-Seyyid Osman tevliyeti bir terkîb ile kendine berât ettirip, Şeyhin evlâdından Musa'ya gadr itmekle... Şart-ı vâkîf gereği tevliyet es-Seyyid Osman'ın ref'iyle Musa'ya i'tâ..."⁴⁸⁶, kararı alınarak, sûistimal Divan-ı Hümayûn'dan dönmüştür.

Yönetim konusunda dikkate değer bir diğer usulsüzlük Ramazanoğlu vakfında yaşanmıştır. Bu usulsüzlük, H.1157 (M.1744) yılında önce Adana'da dava konusu olmuş sonra Divân-ı Hümayun'a arz edilmiştir.

Davacı, Ramazanoğlu Halil Bey ve Pirî Mehmed Paşa Evkâfına evlâdiyet üzere sabık mütevellî olan Hüseyin Bey bin Mehmed Bey, davâlı, hâlen Evkâf-ı mezbûreye mütevellî olan Erzurumî Hacı Mehmed huzurunda;

"...Vakf-ı mezkûrenin evlâdından ve akrâb-ı akrabâ-i zükûrundan olub tevliyet-i merkûmeye ehâk ve evlâ olduğumla... işbu evkâf-ı mezbûreye berât-ı âlişân ile mütevellî olan işbu evlâdiyetde asla alakası yoktur...Erzurum Sancağından olan Hacı Mehmed hile ve tezvîr ve tertîb ile "ben evlâd-ı vâkıfdanım" deyu tevliyeti mezbur üzerimden ref' ve kendüye berât ittirmekle bana gadr-ı küllî ittikten sonra da eyyâm-ı tevliyyette: evkâf harâb olub ve değirmenler ve şehir içine su sağlayan dolab-ı kebir ve câmiler, dükkânlar ve hanlardan bazısı harap olup tâmir ve termim etmedi... sual olunup, tahrîr-i tahrîr sâdır olan emr-i âlî mantukunca bi'l-muvâheccesinde i'lâm ve hüccet-i şer'iyeye i'tâ olunmak matlûbumdur..." sözleriyle meramını anlatmaktadır.

Davacı Hüseyin Bey, haklılığını ispatlamak için başta Kadı Ali Efendi ve Müderris es-Seyyid Sadi bin Hüseyin Efendi olmak üzere Adana'nın eşrâfından 30 kişiyi şâhit göstermiştir. Şahitlerin Ramazanoğlu Hüseyin Bey'i doğrulaması üzerine, Erzurumî Hacı Mehmed görevinden ref' ile yerine tekrar Hüseyin Bey bin Mehmed tayin edilmiştir⁴⁸⁷. Bu olay Divân-ı Hümayun'a arz edilmiş,

⁴⁸⁵ AŞS 17, s. 26

⁴⁸⁶ AŞS 129, s. 3; Bir başka kayıta: Adana Sancağı, Yüregir Nahiyesinde, *Şeyh Balcı Dede Vakfı*'nın tevliyet ve nezâreti oğlu olmadığı için ahardan es-Seyyid Hüseyin tevliyeti, Yüregir Naibi es-Seyyid el-Hac Ali'nin arzıyla ele geçirmiş, evlâd-ı vâkıftan Zeliha Hatun'unun Divân-ı Hümayun'a arzıyla bu sûistimal düzeltilmiştir. AŞS 17, s. 26.

⁴⁸⁷ AŞS 17, (İlâm) s. 54.

Payitaht'tan da bir ferman gönderilerek, aynı kararlar Hüseyin Bey'e bir tevliyet berâtı verilmiş ve vakfın harâb olan kısımlarının tâmir edilmesi istenmiştir⁴⁸⁸.

Buradan çıkan sonuç şudur; Ramazanoğlu vakıfları gibi, oldukça titiz yönetilen ve tevliyeti ailevî bir vakıfta bile, müteber bir arz sahibi ile yönetim değişebilmekte, 12 yıllık bir boşluk ve usulsüzlük yaşanabilmektedir. Bu usulsüzlük sonucu vakıflar kötü yönetilmiş, akar ve hayrâtta gerekli tâmirâtlar yapılmayarak vakıf zarar ettirilmiş, boşalan cihâta gerekli tayinler yapılmayarak hayrât müesseseleri işlevini yapamaz hâle gelmiş, 12 yıl muhasebe tutulmayarak gelir ve gider üzerinde şüphe oluşmuştur. Harcama kalemlerinden kalan fazla gelir Ramazanoğlu Ailesine dağıtılmadığından aile de müşkil duruma düşmüştür⁴⁸⁹.

Osmanlı Devleti, ülkenin tüm idarî birimlerinde görülen bu ve benzeri suistimalleri gidermek için sık sık emirler göndererek aksayan tarafların düzeltilmesine çalışmıştır. Bu manada H. 1138 (M. 1725) yılında Adana kadısına bir buyruldu gönderilerek, *“o güne kadar şehir haricinde ve dahilinde olan câmi, mescid, tekke, zâviye ve sâir vakıfların muhasebelerinin görülmeyişi münasebetiyle ve vakıfların şartlarına aykırı olarak erbâb-ı vazîfe ve sâir hususlara gadr ve te'addî ve vukû-i isti'mâl olunduğu gerekçesi ile, bu hususları teftiş etmek, vakıf muhasebelerini kontrol etmek ve gerekli incelemeleri yapmak için müfettiş ve tahrir memuru tayin edildiği bildirilerek gereğinin yapılması”*⁴⁹⁰ istenmiştir.

Osmanlı Devleti, Tanzimat'a kadar vakıfların idaresi konusunda aldığı tüm önlemlere rağmen yapılan usulsüzlükleri önleyememiş, vakıfların gelir ve giderlerini kontrol altına alamamış ve nihâyet idarî bir birlik oluşturamamıştı. Bütün bunların sonucu olarak devlet, vakıfların idaresini merkezîleştirme yoluna gitmiştir.

⁴⁸⁸ AŞS 17, (Ferman), s. 83.

⁴⁸⁹ AŞS 17, (Ferman), s. 83.

⁴⁹⁰ AŞS 30, s. 61

II. DEVLET YÖNETİMİ

A. Adana Evkâf Müdürlüğünün Kuruluşu

II. Mahmud devrinden itibaren Osmanlı Devleti'nin idaresinde merkeziyetçi bir siyaset takip edilmeye başlandığı, zamanla da merkeziyetçi bürokrasinin gittikçe güçlendiği bilinmektedir⁴⁹¹. Bu değişim pek tabii olarak vakıfların idaresine de yansımıştır. Bu süreçte, yukarıda ele alınan, vakıfların özerk yönetimine peyderpey son verilerek, merkezî yönetim ve denetime geçilmiştir. Bu işi merkezde Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti, taşrada da bu nezârete bağlı teşkilâtlanan Evkâf Müdürlükleri yürütmüştür⁴⁹². Bu cümleden olarak, Tanzimât'ın ilânından önce Evkâf-ı Hümâyûn ve Haremeyn nezâretlerine bağlı mütevellilerin yönetiminde yapılan vakıf taşınmazlarının ferağ ve intikâllerine nezâret etmek, harçları tahsil ve bağlı bulundukları evkâf hazinesine göndermek üzere önemli yerleşim merkezlerine "*muaccelât nâzırları*" tayin edilmişti. *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti*'nin kurulmasından (H.1242/M.1826)⁴⁹³ sonra taşradaki "muaccelât nezâretleri" birleştirilerek, vilâyet merkezleri ile önemli Sancaklara H. 1251 (M. 1835) yılında birer "muaccelât müdürü" tayin edilmiştir⁴⁹⁴. Bugünkü anlamda taşra evkâf müdürlüklerinin teşekkülü ancak H.1261 (M.1845) tarihinden sonra gerçekleşmiştir⁴⁹⁵.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Evkâf-ı Hümâyûn ve Haremeyn nezâretlerince (nezâreteyn) idare edilen taşradaki mazbût vakıf binâ ve arâzilerin; "*mahlûlât muaccelâtı*", "*ferağ ve intikal harçları*", "*fazla-i evkâf*", "*maaş-ı muhârrer*" ve "*harc-ı muhâsebe*" gibi Evkâf Hazinesi'ne ait gelirlerin hangi oranlarda tahsil edileceği ve işletmecilikle ilgili diğer "hususât-ı evkâf"ın Tanzimat'ın getirdiği yenilik esaslarına göre, "*hükkâm-ı belde*" nezâretinde, mahalli meclislerce nasıl idâre edileceği; *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti*'nce

⁴⁹¹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, İstanbul 2003, Sena Ofset, s. 123-167

⁴⁹² İbnülemin Mahmud Kemal İnal-Hüseyin Hüsameddin, *Evkâf-ı Humâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nuzûrân Terâcim-i Ahvâlî*, İstanbul 1335, s. 11-37.

⁴⁹³ İbnülemin-H. Hüsameddin, *a.g.e.*, s. 25-26, H. Yazır, *a.g.e.*, s. 187; Mehmed İpşirli, "II. Mahmud Döneminde Vakıfların İdaresi", *Sultan II Mahmud ve Reformları Seminerleri*, İstanbul 1990, s. 54.

⁴⁹⁴ İbnülemin-H. Hüsameddin, *a.g.e.*, s. 35, Muharrirlere göre, bu tayin edilenler, Evkaf Müdürüdür; Tanzimat devrinde Evkâf Nezâreti'nin Taşra teşkilâtı hk. Bkz. Barnes, *a.g.e.*, s. 103-117.

⁴⁹⁵ N. Öztürk, *Vakaf Müessesesi.*, s. 81; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993, Eren Yayıncılık, s. 144-161.

hazırlanan, *Meclis-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliye ve Umûmiye*'de görüşülerek karara bağlanan bir talimatnâme düzenlenmişti.⁴⁹⁶

Muharrem 1255 (Mart 1839) tarihinden geçerli olmak üzere 29 Zilhicce 1256 (21.2.1841) tarihinde sadır olan bir "irâde-i seniyye" ile 'yürürlüğe konulan bu talimatnâme Adana'da 21 Muharrem 1257 (15.03.1841) tarihinde uygulamaya konulmuştur⁴⁹⁷. Bu yeni düzenleme dokuz maddeden ibaret olup, taşrada bulunan mazbût ve bundan sonra mazbûtaya alınacak vakıfların idaresi hakkında, nezâretçe hazırlanarak yürürlüğe konulan ilk hukukî düzenlemedir. Talimatın girişinde taşralarda bulunan mazbût vakıfların "*hükkâm-ı belde*" nezâretinde ("*nüvvâb-ı belde*") mahallî meclislerce idare edilmesi öngörülmektedir⁴⁹⁸

Yürürlüğe konulan talimatnâme hükümlerini açıklayan bir ön yazı ile İstanbul'daki 22 büyük selâtin; Eizze ve Guzât vakıfları yöneticilerine, Haremeyne, Divan Odasına, 43 sancağa, 100 mutasarrıflığa ve mültezimlere gönderilmiştir⁴⁹⁹. Talimatın amacı; Tanzimat'ın getirdiği yeni esaslara göre mazbût vakıfların iyi bir şekilde idarelerini temin etmek olduğundan, henüz Tanzimat ahkâmının yürürlüğe konulmadığı, Trabzon; Şam, Hâlep, Adanâ, Maraş ve Girit vilâyetleri ve bu vilâyetlere bağlı diğer yerleşim birimlerine gönderilmekle birlikte, belgenin altına konulan bir notla bu eyâletlerin yeni uygulamadan istisna edildiği yazılmaktadır⁵⁰⁰. Adana Şer'iyeye Siciline kayd edilen bu talimatnâmenin uygulanmadığına dâir bilgi yoktur⁵⁰¹. Yapılan evkâf müdürü tayinlerine bakıldığında bu istisnâî durum çok zaman geçmeden uygulamaya konmuştur.

Talimata göre, taşra mazbût vakıflarının idaresinde bütün yetki "*hâkim-i belde*"de toplanmaktaydı. Selâtin vakıfları ile mütevellî ve kaimmakam gibi idarî, personeli İstanbul'da bulunanların hâricinde kalan bütün mazbût vakıf taşınmazların ferağ ve intikâlleri sonucu görevlilerce düzenlenen "temessükât senetlerinin nezâret adına tasdiki yetkisi"⁵⁰², nezâreteyne mülhâk ve bilâ nezâret-i evkâf dahilinde olan; menzil, dükkân, bağ ve bahçe ve sâir, müsakkâfat ve

⁴⁹⁶ Adana ŞS:10, s. 118; VGMA, Ahkâm 966/319-321.

⁴⁹⁷ Adana ŞS:10, s. 118-120.

⁴⁹⁸ VGMA, Ahkâm 966/319-321; AŞS:10, s. 118-120.

⁴⁹⁹ VGMA, Ahkâm 966/312-316; BOA/Cevdet: 17097; N. Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 81.

⁵⁰⁰ VGMA, Ahkâm 966/312-316; N. Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 81.

⁵⁰¹ AŞS:10, s. 118-120

⁵⁰² VGMA 1256: 966/319; AŞS:10, s. 118, belge: 316

müstagallât masraflarının ve müslim gayri müslim reâyadan çocuksuz ölenlerin üzerlerinde bulunan müsakkâfat ve müstagallâtın değerlerinin tespiti⁵⁰³, ferâğ ve intikallerinin tespiti⁵⁰⁴, Haremeyn nezâreti dahilinde olup taşrada bulunan müsakkâfat ve müstagallâtın ve ferâğ ve intikallerinin tespiti⁵⁰⁵, gelir-gider fazlaları müteveli ve evlâda meşrut vakıfların muhasebeleri ve harcama kalemlerinin tespiti⁵⁰⁶, gelir fazlası müteveli eliyle akar ve hayrâtın imârına gidecek miktarın tespiti⁵⁰⁷, hums ve öşr hasılatı tespiti⁵⁰⁸, nükûd vakıflarının sene sonu muhasebeleri⁵⁰⁹ gedikler ve onların ferağ ve intikalleri⁵¹⁰ ve nihayet son talimat ise bağ ve arâzilere vakfiyet üzere temessük verilmesi boş olanların tespiti ve defterlerinin nezârete gönderilmesi⁵¹¹ yetkisi "Hâkim-i belde" ye verilmiştir.

Bu dönemde Adana, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın işgali altında olması sebebiyle⁵¹², Tanzimat'ın getirdiği hükümlerin uygulanmasına ancak H.1257 (M.1841)'de başlanabilmiştir. Bu tarihten sonra Adana'da bulunan vakıfların hesapları her üç ayda bir tasdikli defterlerle Evkâf Nezâreti'ne gönderilmesi istenmiştir⁵¹³.

Devlet, Tanzimat esaslarını ve talimat hükümlerini yerleştirebilmek ve vakıfların idaresindeki aksaklık ve yolsuzlukları önleyebilmek için sürekli yeni düzenlemeler yapmıştır. Önce, H.1251 (M.1835)'de atanan muaccelât müdürlüklerinin yeterli olmaması üzerine, 13 C.evvel 1258 (22.06.1842) tarihli fermanla mahallinden müstakil memurlar atanmıştı. Bu yeni uygulama ile de, yolsuzlukların önlenememesi, vakıf hesap ve gelirlerinin zamanında Evkâf Hazinesi'ne gönderilmemesi üzerine, merkezden müstakil müdürlerin tayini ve bunların maiyetine yeteri kadar kâtiplerin verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar uyarınca merkezden tayin edilen evkâf müdürlerine verilmek üzere, taşra vakıflarının idare tarzını düzenleyen dokuz maddelik talimât, "gedik" ile ilgili bent çıkarılarak, 14 madde halinde yeniden düzenlenmiş ve 27 Cemaziyülevvel

⁵⁰³ AŞS:10, s. 118, belge: 317.

⁵⁰⁴ AŞS:10, s. 119, Belge: 318.

⁵⁰⁵ AŞS:10, s. 119, Belge: 319.

⁵⁰⁶ AŞS:10, s. 119; Harca kalem olarak: Tertib-i Maas-ı Hazine % 0 200 Kuruş, Harc-ı Muhasebesi hazineye irsal: % 0 50 Kuruş, Naib-i Belde tarafında tayin edilecek kâtibe: 20 Kuruş.

⁵⁰⁷ AŞS:10, s. 120, Belge: 321.

⁵⁰⁸ AŞS:10, s. 120, Belge: 322.

⁵⁰⁹ AŞS:10, s. 120, Fazla 1 akçesi dahi bekâya bırakılmayıp, irâdı kayd olunmak, iradına eklemek.

⁵¹⁰ AŞS:10, s. 120, Belge: 324

⁵¹¹ AŞS:10, s. 120, Belge: 325.

⁵¹² Şinasi Altundağ, "Mehmet Ali Paşa", *İA*, VII, (1993), s.570-71; "İbrahim Paşa", *İA*, V/II, s. 903

⁵¹³ VGMA, Ahkâm 966/400-402; N. Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 83.

1261 (03.06.1845) tarihli “irâde-i seniyye” ile yürürlüğe konulmuştur. Osmanlı Devleti’nde Evkâf müdürleri bu tarihten sonra, önce eyâlet merkezlerine sonra imtiyazlı ve önemli sancak merkezlerine tayin edilmişlerdir⁵¹⁴. Ahkâm defterlerinde bulunan tayinlere bakıldığında bu süreçte Adana’ya da merkezden bir Evkâf Müdürü gönderildiği anlaşılmaktadır⁵¹⁵. Ancak bu uygulamada Adana’ya gönderilen müdür için düzenlenen ferman bulunamamıştır. Başka merkezlere gönderilen müdürler için düzenlenen fermanın⁵¹⁶ benzeri 11 Safer 1265 (1.1.1849) tarihinde gerçekleşen müdür değişiminde görülmüştür⁵¹⁷.

Bu yeni uygulamada merkezden taşraya gönderilen kimi müdürlerin görev mahallerine gitmediği görülmüştür. Devlet, meydana gelen idari boşluğu ufak bir rötuşla gidermeye çalışmıştır. 5 Zilhicce 1261 (12.12.1845) tarihli fermana göre, daha önce tayin edilen Adana Eyâleti Evkâf Müdürü bir maslahât için İstanbul’a gelip, tekrar görev mahalline gitmemiş, bu durum Adana evkâf işlerinin aksamasına sebep olunca bölgeden bu aksaklığın giderilmesi istenmiştir. Benzer idarî boşluk Niğde, Nevşehir ve İçel’de de yaşanmıştır. Mahallî Meclis ve Marifet-i Şer’den gelen talep üzerine, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Kaimmakâmı Mehmed Emin’i Nevşehir ve Niğde Evkâf Müdürü olarak, Hacı Hüseyin’i de Adana ve İçel Evkâf Müdürü olarak tayin ederek, evkâf müdürlüğü nizamnâmesindeki şartları yerine getirmeleri istenmiştir⁵¹⁸.

Bir süre sonra, Adana Evkâf Müdürü Hacı Hüseyin Efendi’nin memuriyetten istifa etmesi üzerine, bölge yöneticilerine gönderilen ferman⁵¹⁹ ile, Adana Eyâleti, İçel ve Tarsus sancakları ve tâbi bölgenin evkâf müdürlüğü ile Maraş Eyâleti ve tâbi evkâf müdürlükleri Adana Evkâf Müdürlüğü’nde birleştirilmiştir. Adana ve Maraş eyâletleri, İçel ve Tarsus sancaklarının cümle evkâfının müdürü olarak H.1264 (M.1848) yılında Müderris Abdulfettah Niyazi Efendi tayin edilmiştir. Bu birleşmeyle bir sancak ve eyâlet müdürlüğünün ötesinde bir bölge müdürlüğü oluşmuştur. Bir süre sonra Adana ve Maraş eyâleti

⁵¹⁴ N. Öztürk, *Vakf Mülhessesesi*, s. 83.

⁵¹⁵ VGMA, Ahkâm 967/84.

⁵¹⁶ Van için bkz. N. Öztürk, *Vakf Mülhessesesi*, s. 83; VGMA, Ahkâm 968/31.

⁵¹⁷ VGMA, Ahkâm 967/241.

⁵¹⁸ VGMA, Ahkâm 967/84.

⁵¹⁹ VGMA, Ahkâm 968/114: Adana ve Maraş eyâlet valisi Vezir Mustafa Paşa ve Konya Eyâlet Sancağı valisi Vezir Hasan Hakkı Paşa (Rütbe-i Sâlise), Eyâlet-i Mezkûreyn Mal Müdürü Hakkı ve Dergah-ı Muallâ kapıcıbaşlarından Tarsus Sancağı Kaimmakâmı Ali Bey, İçel Sancağı Kaimmakâmı Ferhat ve bağlı kazaların kadı ve bevâbına ve bu bölgeleri evkâf müdürleri.

evkâf müdürlükleri, “iki eyâletin evkâf” hizmetlerinin bir merkezden karşılanamadığı gerekçesi ile 23 Şaban 1266 (4.7.1850) yılında yaklaşık 17 ay sonra tekrar ayrılmıştır. Maraş Sancağı Evkâf Müdürlüğü’ne Maraş Nakibü’l-Eşrâfi Müderris Mehmed Sabit Efendi atanmıştır⁵²⁰. Aynı tarih ve irade ile İçel Sancağı evkâfı ile Konya Eyâleti evkâfına bağlı Alâiye evkâfı “işlerin aksaması” gerekçesi ile birleştirilerek Adana Evkâf Müdürü Abdulfettah Niyazi Efendi’nin idaresine verilmiştir⁵²¹. 27 Ramazan 1268 (15.07.1852) tarihinde daha önce Maraş Evkâf Müdürlüğü’ne atanan Mehmed Sabit Efendi “hazinece görülen lüzûm üzerine” görevden alınarak yerine Ali Yaver tayin edilmiştir. Belgeden, Mehmed Sabit Efendi’nin daha sonra Maraş ve Adana sancaklarının evkâf müdürlüğünü birlikte yönetmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Abdulfettah Niyazi Efendi’den sonra Adana’ya ayrı bir müdür tayin edilmemiştir. Bu iki müdür sonrası, Ali Yaver Efendi “Livâteyn-i Mezkûreteyn”e (Adana-Maraş) Evkâf Müdürü olarak atanmıştır⁵²². Bir süre sonra Maraş Adana’dan tekrar ayrılmıştır. 15 Cemaziyülevvel 1277 (29.11.1860) tarihli iradeye göre, Maraş’a ihtiyaç üzerine bir de kâtip atanmıştır. Bu, Maraş Evkâf Müdürlüğü’nün kurumlaşmasına atılan ikinci adım olmuştur⁵²³. Bölgede müdürlüklerin kuruluş sürecinde yaşanan aksaklıklar nedeniyle sık sık müdürlerin görevden alındığı görülmektedir. 28 Zilkâde 1271 (18.8.1855) tarihinde Adana Eyâleti Evkaf Müdürü olan Mehmed Efendi, yönetiminde başarılı olamamış görevinden azledilerek, yerine Harput Eyâleti Evkâf Müdürü Rıza tayin edilmiştir⁵²⁴.

Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kadar evkâf teşkilâtının taşrada kurumlaşması ve bu kurumların idarî sistemi gelişim ve değişimini sürmüştür. Yolsuzluklar ve idarî başarısızlıklar teşkilâtı büyümeye, ekonomik zorluklar da küçülmeye zorlamıştır. Bu cümleden olarak, Evkâf Taşra Teşkilatının çalışma sistemiyle ilgili yeni bir düzenleme H.1280 (M.1863) yılında, “Taşralarda kâin bilcümle Evkâf-ı Şerife’nin Cihâtı İdaresiyle Evkâf Müdürlerinin Hareket ve İcraâtı Hakkındaki Atik Lâyiha” 9 fasıl ve 56 bend halinde yeniden düzenlenmiştir⁵²⁵. Bu, Osmanlı döneminde, taşra vakıflarının idaresi hakkında yapılan en kapsamlı

⁵²⁰ VGMA, Ahkâm 968/241

⁵²¹ VGMA, Ahkâm 968/241

⁵²² VGMA, Ahkâm 969/146

⁵²³ VGMA, Ahkâm 971/68

⁵²⁴ VGMA, Ahkâm 970/114

⁵²⁵ Düstur I/II 1289: 146-169; VGMA 1280: 972; Ayrıca bkz. N. Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 84.

hukukî düzenlemedir. Cumhuriyet döneminde 2762 sayılı *Vakıflar Kanunu*⁵²⁶’na dayalı olarak çıkartılan, *Vakıflar Nizamnâmesi*⁵²⁷’nin 17.7.1936’da kabulüne kadar yürürlükte kalmıştır⁵²⁸. Ancak idarî değişim devam etmiştir.

H.1297 (M.1879) tarihli vilâyet muhasebeci ve sancak müdürlerinin tayinleri, maaş ve aidatlarının tâdil ve tahsisi hakkındaki fermana⁵²⁹ göre, taşra yerleşim birimlerinin büyüklüğü ve o yörede bulunan vakıf potansiyelinin azlık ve çokluğuna göre, teşkilât ilk önce “muhasebecilik” ve “müdürlük” olarak ikiye ayrılmıştır. Arkasından her bölüm kendi arasında üç sınıfa ayrılmış, “müdürlük” bölümüne sınıfı belli olmayan bir sınıf eklenmiştir. Bu durumda birinci sınıfta 14, ikincide 7, üçüncüde 8 olmak üzere 29 muhasebecilik; yine birincide 28, ikincide 19, üçüncüde 27 ve sınıfı belli olmayan 17 olmak üzere 91 müdürlükle kaza evkâf memurlukları hariç Osmanlı dönemi evkâf teşkilâtı taşra kuruluşu 120’ye ulaşmıştır. Bunların dışında, evkâf baş kâtipleri ile diğer kâtipler, vilâyât-ı şâhâne evkâf sandık umenâsı tahsildârları ve sınıf-ı mahsus memurları görev yapıyordu⁵³⁰. Bu uygulama ile evkâf teşkilâtı en geniş biçimine ulaşmıştır. Ancak teşkilâtın gelirleri yetmeyince daralma bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu zorunluluk yeni bir düzenlemeyi beraberinde getirmiştir.

Devlet giderlerinin azaltılması ve kamu harcamalarında tasarrufa gidilmesi amacıyla devlet dairelerinin yeniden düzenlenmesi, 26 Şevval 1296 (13.10.1879) tarihli bir “İrade-i Seniyye” ile kararlaştırılmıştır. Bu karar çerçevesinde, vilâyet ve müstakil idare olunan mutasarrıflıklar evkâf muhasebeciliklerinin, muhasebecilik nâmı ibka, sancak *evkâf muhasebeciliklerinin* unvanı *müdürlüğe* çevrilmiştir. Bu yeni düzenlemeye göre, vakfa emeği geçmiş kimseler arasında, açılan imtihanda⁵³¹ başarılı olanlar doğrudan Evkâf-ı Hümayun Nezareti’nce muhasebeciliklere tayin edilecektir. Sancak evkâf müdürleri doğrudan Evkâf Nezâretince tayin edileceği gibi, vilâyet meclisleri ve evkâf muhasebecileri tarafından inha edilen kimseler arasından da seçilebilecektir.

Vilâyet evkâf muhasebecilikleri, sancak mutasarrıflarının görüşlerini de almak suretiyle sancak evkâf müdürlerinin umûr-ı memûriyetlerini, hâl ve

⁵²⁶ Düstur III/XVI, 1935: 586

⁵²⁷ Düstur III/XVII, 1936: 1433

⁵²⁸ VGM, Mevzuat Kitabı, I, s. 595; Öztürk, *a.g.e.*, s.84.

⁵²⁹ VGMA, Ahkam 974/56-57

⁵³⁰ Öztürk, *a.g.e.*, s. 85.

⁵³¹ VGMA, Ahkam 974/56-57; Düstur, Tertib: 1/VIII, s. 628-32, Ayrıca bkz. Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 85.

hareketlerini altı ayda bir teftiş edecekler, muhasebelerini vilâyet meclisleri marifetiyle gözden geçirecekler, vakıf gelir-giderlerini masraf makbuzlarına dayalı olarak, Evkâf Hazinesi'ne göndereceklerdir⁵³².

Adana Evkâf Müdürlüğü'nün kuruluşu H.1251 (M.1835) yılında başlayan "Muaccelât Müdürü" tayinine⁵³³ dayandırılırsa, H.1342 (M.1924) yılına kadar bir takım değişimler geçirmiştir. *Devlet Salnâmelerine* göre, bu kurum 1275 (1858) yılına kadar "Muaccelât Müdürlüğü", bu tarihten H.1319 (M.1901) yılına kadar "Evkâf Muhasebeciliği" -âmirine de "Evkâf Muhasebecisi"- olarak devam etmiştir⁵³⁴. Bu tarihte "Evkâf Muhasebecisi" "Evkâf Müdürü"ne, Müdürler de "Evkâf Memurluğu"na çevrilmiştir⁵³⁵. Neticede, 3 Mart 1924 tarihinde Şer'îye ve Evkâf Vekâleti -429 sayılı kanunla- kaldırılmış, yerine, Evkâf Umum Müdürlüğü kurulmuştur⁵³⁶.

Ba. Adana Evkâf Müdürleri

Sancaklara Rebiyülevvel H.1251 (M.1835) tarihinde birer "Muaccelât Müdürü" tayin edildiği⁵³⁷, bu tarihlerde (1831-41) Adana'nın Mısır Valisi Mehmed Ali'nin işgalinde olduğu yukarıda bahsedilmişti. Bu işgal yıllarında Osmanlı Devleti ile yazışmalar devam etmişse de idarî bakımdan bir takım aksamlar olmuş, Tanzimat'ın getirdiği uygulamalardan istisna edilmişti⁵³⁸. Buraya ilk "Muaccelât Müdürü" H.1257 (M.1841) yılından sonra tayin edilebilmişti. Bu tarihten itibaren, H.1333 (M.1914) yılına kadar Adana'da görev yapan; "Muaccelât Müdürü", "Evkâf Muhasebecisi" ve "Evkâf Müdürleri" Tablo 34'te gösterilmiştir. H.1275 (M.1858) yılına kadar görev yapanlar "Ahkâm Defterleri"nden⁵³⁹, bu tarih ile H.1326 (M.1908) yılları arasında atanan "Evkâf Muhasebecileri"ni Devlet Salnâmelerinden⁵⁴⁰, 1908 sonrası "Evkâf Müdürleri" de

⁵³² N. Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 86.

⁵³³ İbnülemin, H. Hüsameddin a.g.e., s. 35.

⁵³⁴ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, H. 1275/1858, İstanbul: Takvim-i Amire.

⁵³⁵ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, H. 1319/1901, İstanbul: Malûmat-Tahir Bey, s. 592.

⁵³⁶ Düstur III/V, s. 665

⁵³⁷ İbnülemin, H. Hüsameddin a.g.e., s. 35.

⁵³⁸ Şinasi Altundağ, "Mehmet Ali Paşa", *İA*, VII, s. 570-71; "İbrahim Paşa", *İA*, V/II, s. 903.

⁵³⁹ 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976.

⁵⁴⁰ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye*, 1272, 1273, 1274, 1275, 1282, 1283, 1284, 1285, 1290, 1291, 1292, 1293, 1294, 1295, 1296, 1298, 1299, 1300, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1306, 1307, 1308, 1309, 1310, 1311, 1312, 1313, 1320, 1321, 1322, 1323, 1325, 1326, 1327, 1328, 1329.

İrâdeler'den⁵⁴¹ tespit edilmiştir. Ahkâm ve Salnâmelerde sadece isimler geçerken, İrâde-Evkâf kayıtlarında, tayin emirlerinin dışında müdür tezkireleri de bulunmaktadır.

Tablo 34: Adana Evkâf Müdürleri ve Muhasebecileri 1845-1914

Adana Evkâf Muaccelât Müdürleri (M.), Muhasebeciler ve Müdürler					
Tarih	İsimleri	Görev	Sınıfı	Süre/Yıl	Düşünce
1845	Hacı Hüseyin Efendi	Muaccelât M.		5	
1848	Abdulfettah Niyazi Efendi	"		3	Müderris
1851	Mehmed Sabit Efendi	"		3	
1854	Ali Yaver Efendi	"		1	
1854	Mehmed Efendi	"		1	Başarısız
1855	Ramazan Efendi	"		1	
1856	Hoca Rıza Efendi	"		2	
1858	İzzi Efendi	Muhasebeci		4	Değil
1863	Şerif Efendi	"		5	Zimmeti
1867	Abdurrahman Fasih Efendi	"		2	
1869	Hüsnü Efendi	"		4	Zimmeti
1873	İbrahim Edhem Efendi	"		1	
1875	Ahmed Refet Efendi	"		1	
1876	Mehmed Ali Efendi	"		1	
1877	Hüseyin Eşref Efendi	"		1	
1878	Refik Efendi	"		2	
1879	Mustafa Hilmi Efendi	"	Sâlis	3	
1882	Celal Efendi	"		1	
1883	Mustafa Hilmi Efendi	"	Sâlis	2	2. Defa
1885	Hasan Fehmi Efendi	"	Sâlis	1	
1886	Mahmud Fahreddin Efendi	"	Sâlis	4	
1891	Ali Rıza Efendi	"	Sâlis	5	Sâni-ülâ
1896	Mustafa Faik Paşa	"	Rumeli	1	
1897	Şükrü Efendi	"	Vekil	1	
1898	Şevki Bey	"	Ulâ	2	
1900	Hüseyin Fehmi Efendi	"	Sâlis	1	
1901	Süleyman Faik Efendi	"	Sâlis	3	
1904	Cumali Efendi	"	Sâni	1	
1905	Fahreddin Efendi	"	Mümtaz	2	
1908	Galib Efendi	Müdür		1	
1909	Mehmed Reşid Efendi	"		2	
1911	Şakir Bey	"		1	
1912	Mümtaz Bey	"		2	
1926	Kazım Bey	"		3	T.C.
Toplam		34 Kişi		72 Yıl	

Adana'ya 72 yıllık süre içinde 34 müdür tayin edilmiş, ortalama bir müdür iki yıl görev yapabilmiş, iki müdür en uzun 5'er yıl görevde kalırken ikisi de bir yıldan daha az bir süre görevde kalabilmiştir. Bir müdür Adana Evkâf

⁵⁴¹ İrade-Evkâf; 3, 240, 489, 736, 1049, 1267, 1446, 1461, 1826, 1958, 2133, 2537, 2288; ŞD 124/4.

Müdürlüğüne iki defa tayin edilirken, 13 müdür 1'er yıl, 7 müdür 2'şer yıl, 5 müdür 3'er yıl, 3 müdür de 4'er yıl görev yapmıştır. Müdürlerin sık değişmesinin sebepleri arasında görevde yetersizlik⁵⁴², suistimâl⁵⁴³, emekliye ayrılma (tekâüd)⁵⁴⁴, meslekten istifa etme⁵⁴⁵, terfi etme⁵⁴⁶ ve tenzil-i rütbe⁵⁴⁷ gibi etkenler geçmektedir. Bir bütün olarak *Devlet Aliyye Salnâmeleri*'ni ve "*İrade-i Seniyye*"leri takip ettiğimizde evkâf müdürlüğünden evkâf muhasebeciliğine veya bu birimlerin kendi aralarındaki sınıflar arası terfi-i rütbe, tenzil-i rütbe olarak tayinlerin yapıldığını da görmekteyiz. Adana Evkâf Muhasebecileri, *terfi-i rütbe* olarak, Bursa (Hüdavendigâr)⁵⁴⁸, Konya⁵⁴⁹, Edirne⁵⁵⁰ vilâyet muhasebeciliklerine (1.sınıfa) yükseltilirken, Diyarbakır⁵⁵¹ muhasebeciliği gibi sınıf içi tayinler de yapılmaktaydı. *Tenzil-i Rütbe* olarak da Adana Evkâf Muhasebecisi iken, İşkodra Vilâyeti⁵⁵² Evkâf Muhasebeciliği gibi, 2. sınıftan 3. sınıfa tenzilen tayinler de görülmekteydi. Ayrıca başka vilâyetlerden de Adana'ya terfian veya tenzilen⁵⁵³ tayinler yapılmıştır. Terfian veya tenzilen tayin edilenlerin ücretleri yeni görev yerinin sınıfına göre ödeniyordu.

Evkâf Müdürleri, Sıbyan Mektebi, Rüştîye⁵⁵⁴ veya medrese usulüne bağlı eğitim birimlerinden şâhadetnâmeler ile⁵⁵⁵ mezun olduktan sonra, bürokraside çalışma hayatına başlayıp zamanla Evkâf Müdürlüğüne yükselmişlerdir. Genel olarak dönemin eğitim programları gereği olan dersleri, ulûm-ı dinîye, fen ve

⁵⁴² VGMA, Ahkam 970/114.

⁵⁴³ VGMA, Ahkam 968/114.

⁵⁴⁴ *İrade-Evkâf*, 1446 (2094); Konya Evkâf Müdürü Ahmed Şevki Efendi ayakta duramayacak derecede yaşlanması ve "kuvve-i fikriyesi yeterli olmadığından, şikâyet üzerine görevden alınarak emekliye sevk edilmiştir.

⁵⁴⁵ VGMA, Ahkam 968/114; Adana Evkâf Müdürü Hacı Hüseyin Efendi memuriyetten istifa etmiştir. Bu istifada taşrada çalışmama düşüncesi vardır.

⁵⁴⁶ *İrade-Evkâf* 1049 (3545); Adana Evkâf Müdürü'nün Konya'ya, Konya Evkâf Müdürü'nün Adana'ya terfian tayin edildiği görülmüştür.

⁵⁴⁷ *İrade-Evkâf* 1049 240 (2326), H. 18 M. 1323; Hazine-i Evkaf Muhasebesi Fahreddin Efendi hakkında şikâyet üzerine, 2500 kuruşluk görevden 1300 kuruşluk Adana Evkaf müdürlüğüne tenzil-i rütbe ettirilerek tayin edilmiştir.

⁵⁴⁸ *İrade-Ev.Za*/8, No:3

⁵⁴⁹ *İrade-Evkaf* 1446/2094

⁵⁵⁰ *İrade-Ev*.1267 (3558)

⁵⁵¹ *İrade-Ev*.2535 (3711) No:5

⁵⁵² *İrade-Evkaf* 1826(1647); H.7B.1316/M.15.7.1910'da Adana Evkaf Muhasebeciliğine vekâlet eden Mehmed Şükrü Efendi, İşkodra Evkâf Muhasebeciliğine asaleten atanmış, aylık maaşı 630 kuruştan, 270 kuruş zam yapılarak 900 kuruşa çıkarılmıştır. Vekalet ücreti ile asalet ücretlerinin aynı olmadığını da görmekteyiz.

⁵⁵³ Meselâ, Trabzon'dan Adana'ya tayin için bkz. *İrade-Ev*. 1461 (3561) No: 4.

⁵⁵⁴ Süleyman Faik Efendi, Sıbyan Mektebinden sonra Askeri Rüştîye'yi bitirmiş; *İrade-Evkâf İrade-Evkaf* 1446 (2094), 11/A.

⁵⁵⁵ Müdür Mehmed Şükrü Efendi, Sıbyan Mektebinden sonra Üsküdar'da Ati Valide Camiine devam etmiştir; *İrade-Evkaf* 1826(1647), 6/B.

hesab okumuşlardır. Türkçe ve Arapça bilmenin yanında Farsça'yı da okuyup anladıkları ifade edilmektedir⁵⁵⁶.

Müdürlerin 29'u "efendi", dördü "bey" ve biri de "paşa" unvanını taşımaktadır. 34 müdürden sadece üçünün lâkapları -"hacı", "müderriş", "hâce"- kayıtlarda geçmektedir⁵⁵⁷.

Evkâf Nezâreti, taşra yerleşim birimlerinin büyüklüğü ve o yörede bulunan vakıf potansiyelinin azlık ve çokluğuna göre, önce muhasebecilik ve müdürlük olarak ikiye, bunların da kendi aralarında üç sınıfa ayrıldığını, sınıfı belli olmayanların da müdürlük bölümüne eklendiğini yukarıda kaydetmiştik. Tayinler ve görevlilere ödenen ücretler konusunda da teşkilâtın bu özelliğine dikkat edildiği söylenebilir. Bu sınıflama kuruluş aşamasında pek belirgin değilken, 1880'li yıllarda belli bir düzene girmiştir. Bir diğer problem de görevlilere ödenecek ücretlerdir. Başlangıçta müdürlere ve muhasebecilere sabit bir maaş bağlanmamış olup, bu ücretler vakıfların toplam gelirlerinden belli bir pay ayrılması şeklinde düzenlenmiştir⁵⁵⁸. Bu uygulama da kalıcı bir çözüm olmamıştır. Müdürlere aylık ücret tahsis edilmemesi hizmetlerin aksamasına yol açması üzerine, Evkâf Nezâreti, 7 Zilhicce 1297 (10.11.1880) tarihinde yeni bir düzenleme yapmıştır. Bu düzenlemede görevlerin sınıfı ve görevlilerin ücretleri bir ferman ile tespit edilmiştir⁵⁵⁹. Adana, sınıflamada "muhasebecilik" kısmında olup, 2. sınıfa konulmuştur. Uygulamada bazen müdürlerin görev unvanlarının yeterli olmadığı halde müdürlüklere tayin edildikleri görülmüştür. Adana'da müdürlerin sınıf statüsünü gösteren şu unvanlar geçmektedir; yedisi muhasebeci sâlis (üçüncü), biri sâni (ikinci), biri ulâ (en yüksek) ve biri de mümtâz (imtiyazlı). Beş yıl Evkâf muhasebeciliği yapan Ali Rıza Efendi, "sâlis, ulâ-sâlis ve ulâ-sâni" sınıflarında⁵⁶⁰ terfian görevini sürdürmüştür.

Söz konusu düzenlemede Adana Vilâyeti Evkâf Muhasebecisinin maaşı aylık 1.000 kuruş iken, Kasım 1880 tarihi itibarıyla 1.500 kuruşa yükseltilmiştir. Adana'nın Tanzimat'a kadar zaman zaman bağlı kaldığı Hâlep Vilâyeti

⁵⁵⁶ İrade-Ev. 2133/2146, No:12, tezkire:No:4; İrade-Ev. Za/8, No:3, tezkire: No: 5/B; İrade-Ev. 489(1423),No:13, tezkire: No:4.

⁵⁵⁷ Tablo 35.

⁵⁵⁸ BOA, EV. 18086/ 2,5, 6,7; Bu, Adana mazbût vakıfların muhasebesinin harcama kalemleri arasında "hisse-i müdir-i Evkâf" var: 1282/1865 yılı muhasebesi harcama kaleminde 11907 kuruş ayrılmış, bu muhasebelerin hemen hepsinde bu harcama kalemi mevcuttur.

⁵⁵⁹ VGMA, Ahkâm 974/56-57, müdürlerin sınıf ve ücretleri için bkz. N. Öztürk, *Vakıf Mülessesesi*, s. 96-107.

⁵⁶⁰ Devlet Salnâmesi, H. 1311, s. 644; H.1312, s. 662; H. 1313, s. 692.

Muhasebecisinin (birinci sınıf) aylık maaşı 1.500 kuruştan 3.000 kuruşa, Ankara Vilâyeti Evkâf Muhasebecisinin (1.sınıf) maaşı da 1.000 kuruştan 2.500 kuruşa yükseltilmiştir. Bu düzenlemede 1. sınıf evkâf muhasebecilerin aylık ücretleri 1500 kuruş ile 3000 kuruş arasında, 2.sınıf muhasebecilerin standart 1500 kuruş, 3. sınıf muhasebecilerin yeni ücretleri de, istisnalar bir tarafa, 1.000 kuruş olarak belirlenmiştir. Adana Evkaf muhasebeciliğine bağlı evkâf müdürlerinden Kozan Sancağı Evkâf müdürüne 250 kuruş, İç-il ve Maraş Sancağı evkâf müdürlerine de 300'er kuruş maaş tahsis edilmiştir⁵⁶¹. Adana Evkâf Muhasebeciliği vekaletinin ücreti ise, 630 kuruştur⁵⁶². 1880 yılında 1.000 kuruştan 1.500 kuruşa çıkarılan Adana Evkaf Muhasebecisi'nin maaşı H.1321 (M.1903) yılında 2.250 kuruşa⁵⁶³, H.1333 (M.1914) yılında ise 3.000 kuruşa⁵⁶⁴ yükseltilmiştir. Bu süre içinde (35 yılda) muhasebecinin maaşı % 100 artmıştır. Evkâf muhasebeciliğinden emekli (tekâüd) olan bir müdürün emeklilik maaşı çalışırken aldığı ücretin yarısıdır. Meselâ, H.1321 (M.1914) yılında Konya Evkâf muhasebeciliğinden emekliye sevk edilen Ahmed Şevki Efendi'ye çalışırken aldığı 2250 kuruşun yarısı (1125 kuruş) tahsis edilmiştir⁵⁶⁵.

Bb. Müdürlerin Görevleri ve Zimmet Usulsüzlükleri

Adana Evkâf Müdürlüğü'nün kuruluş amacını belirten ve bu makama Müderris Abdulfettah Niyazi Efendi'nin tayin edildiğini bölge yöneticilerine⁵⁶⁶ bildiren fermanın baş kısmında şöyle denilmektedir:

"... imdi siz ki; Adana defterdarı muhassıl, kaimmakamı müşârunileyh, kuzât, müvvâb ve âzâ-yı meclis-i mumâileyhimsiz. Cümlelerin ma'humu olduğu üzere ekseri evkâf mütevellileri vakfın gelirlerini yerine sarfetmeyip ekl etmekte, hademe-i hayrât doğru dürüst görev yapmamakta, bunun sonucu olarak vakf hayrât binalar harâb ve perişan olmaktadır. Bu durum, vâkıfın şartlarına aykırı ve rızâyı âlişânıma mugayirdir. Bu başıboşluk ve dağınıklığa bir son vermek, bunların hepsinden daha önemlisi, vakıfların hüsn-i idarelerini temin etmek, gelir ve giderlerini

⁵⁶¹ VGMA, Ahkâm 974/56-57; Buradaki verilerin tablo olarak dökümü için bkz. N. Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 96- 107.

⁵⁶² *İrade-Evkaf* 1826(1647); H. 1318/M.1900.

⁵⁶³ *İrade-Evkaf* 1446/2094.

⁵⁶⁴ *İrade-Ev*.2537(3711) No:5.

⁵⁶⁵ *İrade-Evkaf* 1446/2094.

⁵⁶⁶ VGMA, Ahkâm 968/114: Adana ve Maraş Eyâlet Valisi Vezir Mustafa Paşa ve Konya Eyâlet Sancağı Valisi Vezir Hasan Hakkı Paşa (Rütbe-i Salise), eyâlet-i mezkûretein Mal Müdürü Hakkı ve Dergah-ı Muallâ kapıcıbaşlarından Tarsus Sancağı Kaimmakamı Ali Bey, İçel Sancağı Kaimmakamı Ferhat ve bağlı kazaların kadı ve bevvâbına ve bu bölgeleri evkâf müdürleri.

*zabturabt altına almak, tâmire muhtaç vakıf binaları tâmir ettirmek, ehil olmayan veya göreve gelmeyen vazifelileri değiştirmek amacıyla diğer eyâlet ve sancaklarda olduğu gibi, Adana Sancağı'na da müstakil bir evkâf müdürü tayin olunmuştur*⁵⁶⁷.

Fermanın devamında da müdürlerin vazifeleri sıralanmaktadır. Bunlar: 1. Vakıflar, vakfiyeleri ve yürürlüğe konulan tâlimat esaslarına göre idare edilecek, 2. Her sene tutulan muhasebe kayıtlarına uygun olarak çıkarılan bilanço ve tasdikli defterlerle birlikte, “ mürettebât-ı hazine”nin “harc-ı ferâğ ve intikâlat ve “rûsumât-ı sâire” olarak zamanında vakıflarına ve “Hazine-i Evkâf-ı Hümayun”a gönderilecek, 3. Hesap sonucu gelir fazlasıyla, müteveli ve diğer görevliler dahil kime meşrû olursa olsun öncelikle tâmire muhtaç hayrâtın imâr ve ihyası sağlanacak, müessesât-ı hayriye temiz tutulacak, 4. Hademe-i hayrât arasında, ilmî kariyer itibâriyle yetersiz olanlar veya tevdi edilen görevi yerine getirmede kusurlu bulunanların tespiti halinde, hiçbir şekilde hatır ve gönüle bakılmadan, bunların görevlerine son verilerek, yerlerine ehil kimseler tayin edilecek, 5. Bu ve diğer konularda mülkî erkan ve sancakta görevli diğer yetkililer, evkâf müdürüne yardımcı olacak, Müdür dahi “hilâf-ı emir” ve mugâyır-ı lâyhâ” yapılacak işlemlere müsaade etmeyecek, mesûliyet-mücazât (cezâ) anlayışıyla görev yapacaklardır⁵⁶⁸.

Kanun koyucu işlerin kusursuz ve suistimâlsiz yürütülebilmesi için bölgedeki mülkî ve adlî yöneticilere de sorumluluk yüklemiştir. İş bu kadarla da bırakmayan merkezî iktidar müdürün *zimmetine*⁵⁶⁹ bir kefil bulmasını da istemektedir. Bunun gerekçesi, taşrada Evkâf Nezâretini temsilen bütün yetkilerin evkâf müdürlerine verilmesidir. Müdürler bu işleri yürütürken merkez ile görev mahalli arasında ücret transferi konusunda dürüstlüğünü bir kefil ile ispatlaması gerektiği de anlaşılmaktadır⁵⁷⁰. Ayrıca merkezde zimmet halifesinin⁵⁷¹ yaptığı işleri taşrada müdürler üslenmişti.

⁵⁶⁷ VGMA, Ahkâm 968/114

⁵⁶⁸ VGMA, Ahkâm 968/114.

⁵⁶⁹ Zimmet: garanti, teminat, kefâlet, hak, saygı ve yükümlülük. Çoğulu "zimem"dir. Bir terim olarak bir kişi veya ticaret kuruluşunun borçlarının tümüne "ümmet borcu" denir. Bu muhasebe defterinde borç, masraf ve zararların yazıldığı tarafa da "zimmet" adı verilir. Kuruluş, vakıf ve mescid gibi tüzel kişiler için de söz konusu olur. Bkz. Hamdi Döndüren, “zimmet”, *WWW.sevde.de/islam_Ans/Z/44-htm*.

⁵⁷⁰ İrade-Evkâf, 736(50), Özel No: 15.

⁵⁷¹ Zimmet Halifesi, işletmeciliğe ait kiralama ve iltizâm usullerini, mültezimler ve onların kefillerinden alınacak borç tahvillerini ve zimmet pusulalarını düzenlemekle görevliydi. Bkz. İbnülemin, H. Hüsameddin, *a.g.e*, s. 27;

Bir başka durum ise, taşrada müdürlerin tayinlerine rağmen idareleri Haremeyn ve Evkâf-ı Hümayun Nezâretine ait, taşrada bulunan mazbût vakıf bina, arâzi vesâirenin *ferağ ve intikal* vergileri, *muaccelât bedelleri* ve *temessükât harçları* gibi vakıf gelirlerine ait varidâtın büyük bir kısmının evkaf müdürleri ve bazı mütevellilerin zimmetinde kalmasıdır⁵⁷². 1853 yılına ait evkâf muhasebeci ve müdürlerinin zimmetlerini gösteren bir listeyi Ahkâm defterinde⁵⁷³ bulmaktayız. Müdürlere ait toplam 1.736.481,9 kuruş olan listede Adana Evkâf Müdürünün zimmeti bulunmamaktadır. Müdürler bu görevi yerine getirirken zaman zaman suistimâller de göstermişlerdir. 21 Rebiyülevvel 1310 tarihli bir zimmet kaydına göre, H.1280 (M.1863)'lü yıllarda Adana Evkâf Muhasebecisi Şerif Bey'in üzerinde 8.000 kuruş, H.1290 (M.1873)'lü yıllarda da Hüsnü Efendi'nin üzerinde 10.000 kûsur kuruş zimmet kayıtları bulunmuş, bu zimmetin izâle edilmesi için müracaat tarihinde her ikisi de çocuksuz, mirassız ve vâriissiz vefat etmişler, Şerif Bey'in kefilî hâlen hayatta olmayan, Kürkçü Artin adlı zımî 20 yıl önce iflas etmiş, Hüsnü Efendi'nin kefilî de bulunulamamış olduğundan zimmetler, Evkâf Nezâretine bildirilmektedir⁵⁷⁴. Şûra-yı Devlet bu zimmetleri tahsil etme ihtimâli olmadığından kayıttan düşmüştür⁵⁷⁵.

C. Evkâf Kâtibi

Evkâf kâtibi, vakıfların her türlü kayıt, yazışma, muhasebât ve sâir hususlardaki hizmetlerini yerine getiren görevlidir. Evkâf kâtibinin Tanzimat'tan önceki vakıf kâtiplerinden farkı, onlar doğrudan idâresi özel (mülhâk) vakıfların görevlisi iken, evkâf kâtibi Adana'daki bütün vakıfların bağlı olduğu vakıf kurumunun memuru olmasıdır. Adana'da bu meyânda ilk kâtib 8 R.âhır 1264 (14.3.1848) tarihinde Adana Evkâf Müdürü Hacı Hüseyin Efendi'nin inhâsı üzerine, "vakıfların muhasebât ve sâir tahrirâtı için", aylık 500 kuruş maaşı mahallî evkâf hasılatından ödenmek üzere tayin edilmiş⁵⁷⁶, ihtiyaç duyulması

⁵⁷² N. Öztürk, Vakıf Müessesesi, s. 284 ve 300-310. Burada zimmetlerin miktarı: 1.734.348 krş 29 para olarak verilmiştir.

⁵⁷³ VGMA, Ahkâm 970/66-68.

⁵⁷⁴ İrade-Evkâf, 736(50), Özel no: 15.

⁵⁷⁵ ŞD. 123/4.

⁵⁷⁶ VGMA, Ahkâm 968/22.

üzerine 24 Safer 1265 (19.1.1849) tarihinde ücreti aynı kaynak ve miktarda ödenmek üzere ikinci bir kâtip daha görevlendirilmiştir⁵⁷⁷.

15 Cemaziyülevvel 1277 (29.11.1860) tarihli irâdeye göre, Adana muhasebeciliğine bağlı olarak, Maraş Eyâleti Evkâf müdürlüğüne, “müstakilen evkâf müdiri tayin olunan Maraş Sancağının umûr-i tahririyesinde bir nefer kâtibin istihdâm mertebe-i lüzûmda olduğu beyânıyla”, Said Efendi aylık 9 kuruş maaşla tayin edilmiştir. Ancak bu paranın yeterli olması ve 400 kuruş maaşla Adana Evkâf kâtibinin zor geçindiği gerekçesi ile buradan kesinti yapılamayınca, Maraş Sancağı Cebeci Ocağından Evkâf kâtibinin maaşı için müceddeden 250 kuruş para ayrılarak sorun giderilmiştir⁵⁷⁸. 27 Şevval 1277 (8.5.1861) tarihinde Adana Evkâf kâtipliğinde tayin değişikliği olmuş, kitâbete Adana Evrak Müdürü refakatinde Müstahdem Mustafa Efendi ehil ve erbap bulunarak tayin edilmiştir. Adana ve Maraş Evrak Müdürü maaşı, bu görev daha önce ortak bir kişiye ait olduğu için burada tekrar tartışma konusu edildiyse de Maraş kâtibinin maaşı çözüldüğü için aylık 400 kuruş Adana evkâf kâtibine bırakılmıştır⁵⁷⁹. Kasım 1880 tarihli fermanda⁵⁸⁰ Adana’da eski ve yeni maaşı 400 kuruş olan bir vakıf kâtibi görülmektedir. Ancak 1849 yılında 2. bir kâtibin tayin edildiğini bilmekteyiz. İrâdelerde 1. ve 2. katiplerin maaşları şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde 500 kuruş⁵⁸¹ olarak geçmektedir. 1880 tarihli fermanda kâtibin bir adet olarak geçmesi ve ücretinin 400 kuruş olarak gösterilmesi, zamanla bir kâtibin yerine yenisinin atanmadığını göstermektedir. 26 Rebiyülevvel 1310 (18.10.1892) tarihli bir arzda, Adana’da bir kâtip olup, bu da ancak evkâf-ı mazbûta ait işleri kifayet edebildiği, vakıfların umûm muhasebâtını tutmak için aylık 200 kuruş maaşla bir *kâtip*, diğer vilâyetlerde olduğu gibi, aylık 100 kuruş maaşla da 1 *tahsildâr* talep edilmiş, bu talebe Evkâf Nezâreti, kâtip ve tahsildarlık için ayrı ayrı maaş tahsisine müsait olmadığından, hem “tahsildarlık” hem de “umur-ı tahrirât”ı iki işi birlikte muâvenet etmek için 200 kuruş aylıkla 1 kâtibin tayinine onay vermiştir⁵⁸². Bu onaydan sonra Adana iki vakıf kâtibi olmuş, birinci kâtibe “başkâtip”, ikinciye “kâtib-i sâni” denilmiştir. Yazışmalardan anlaşıldığı

⁵⁷⁷ VGMA, Ahkâm 968/118

⁵⁷⁸ VGMA, Ahkâm 971/68

⁵⁷⁹ VGMA, Ahkâm 971/87

⁵⁸⁰ VGMA, Ahkâm 974/56-57

⁵⁸¹ VGMA, Ahkâm 968/22; VGMA, Ahkâm 968/118.

⁵⁸² İrade-Evkâf 1039 (71); ŞD. 123/3a:10 Ra. 1310/1.11.1892.

kadarıyla kâtipler aldıkları maaşlar ile geçinememişlerdir. Kâtipler, ekonomik sıkıntılarını sık sık merkezden zam isteyerek göstermişlerdir. 30 Receb 1315 (25.12.1897) tarihinde Adana Başkâtibi Nuri Efendi aylık 400 kuruş maaşına, maaşının yetersiz olup geçinemediği ve maaşının emsallerinden az olması gerekçeleri ile 200 kuruş zam yapılmasını Evkâf Nezâreti'nden talep etmiştir. Bu talep, Şûra-yı Devlet tarafından bütçenin müsait olmadığı gerekçesiyle, ancak 50 kuruş zam yapılarak karşılanabilmiştir. O yılın zammı olan 600 kuruş da bütçeye zorlukla ilave edilir⁵⁸³ ki, bu manzara Osmanlı Hazinesinin durumunu da ortaya koymaktadır. Bir yıl sonra, 80 kuruş maaşla *deftercilik*⁵⁸⁴ vazifesini kimse talep etmediği bahisle, *odacılık* vazifesi maaşı olan 80 kuruşa 70 kuruş zam yaparak, deftercilik görevini de odacıya tevdi etme teklifini onaylayan Şûrâ-yı Devlet ancak 40 kuruş zam yapabilmiş, ortaya çıkan ilk 6 aylık ek yükü 480 kuruş olarak bütçeye eklemiştir⁵⁸⁵. 8 Rebiyülevvel 1318 (6.7.1900) tarihinde bir zam talebi de tahsildarlık ve vakıf tahrirât işlerini birlikte yürüten *Kâtib-i sâni* Süleyman Efendi'den gelmiştir. Aylık 200 kuruş maaş alan kâtibin isteği üzerine 100 kuruş zam münasip görülerek, o yılın bütçesi olan 35337 kuruşluk 2. taşra kısmının 4. menkûlüne eklenmiştir⁵⁸⁶. 24 Receb 1325 (2.9.1907) tarihli bir iradede Adana ve bazı sancaklarda tayin edilen vakıf memurlarının atama kararlarının aynı irade ile yapılması memurların ücretlerini karşılaştırma imkânı vermektedir. Adana *sandık eminine* aylık 200 kuruş, Yozgat, Kayseri, Karahisar-ı Sahib ve Maraş sancaklarının *sandık eminlerine* aylık 150'er kuruş ve Hüdavendigâr Vilâyetine bağlı Mihaliç kazası evkâf memuruna da 300 kuruş maaş tayin edilmiştir⁵⁸⁷.

D. Evkâf Çuhadarı

Eskiden padişahın hizmetinde bulunan büyük memurlara çuhadâr denirdi. Zamanla resmî dairelerin odacılık hizmetlerini görenler için kullanılır olmuştur⁵⁸⁸. Taşraya tayin edilen evkâf müdürlerinin maiyetlerine yeterince personel verileceği şartlarına bağlı olarak 13 R.âhır 1278 (18.10.1861) tarihinde alınan bir kararla maaşları Evkâf Hazinesince karşılanmak kaydıyla Arabistan, Anadolu,

⁵⁸³ İrade-Evkâf 1640 (1171); ŞD. 140/46.

⁵⁸⁴ Defterleri ve sair evrakı sabah-akşam depoya getir- götür hizmetlerini yerine getiren görevli: ŞD. 148/52.

⁵⁸⁵ ŞD. 148/52.

⁵⁸⁶ ŞD. 151/73; ŞD. 164/22

⁵⁸⁷ İrade-Evkâf 1958 (2836), Hususi No: 3.

⁵⁸⁸ M. Z. Pakalın, "Çuhadâr", I, s. 384.

Rumeli ve Adalar'da bulunan 68 evkâf müdürlüğüne birer kapı çuhadârı tayin edilmişti. Bu görevliler için toplam 5175 kuruş ayrılmıştır. Ücretler aylık 30 kuruş (Antakya) ile 200 kuruş (Hüdavendigar Eyaleti) arasında değişmektedir. Ortalama ücret ise 76,1 kuruştur. Arabistan bölümünde yer alan Adana'ya tayin edilen kapı çuhadarına aylık 50 Kuruş maaş tahsis edilmiştir⁵⁸⁹. Bu ücret ortalamasının oldukça altında yer almaktadır. Ayrıca 11 kapı çuhadârı da 350'şer kuruş aylıkla merkezde görevlendirilmiş olup, üçü İstanbul'dan, sekizi eyâletlerden sorumlu olarak görevlendirmişti. Bunlardan Çuhadâr Mehmed Ağa, Adana, Ankara, Maraş, Kayseri, Çankırı, Saruhan, Aydın, Menteşe vilâyet ve sancaklarındaki evkâf müdürlerinden sorumludur⁵⁹⁰.

Adana evkâf muhasebeciliğine 1880 yılında tayin edilen bu ilk kapı çuhadârından 19 yıl sonra, 29 zilhicce 1315 (10.5.1899) yılında 80 kuruş maaşla *deftercilik*⁵⁹¹ vazifesini kimse talep etmediği bahisle, *odacılık* vazifesi maaşı olan 80 kuruşa 70 kuruş zam yaparak, deftercilik görevini de odacıya tevdi etme teklifi yapılmak zorunluluğu merkeze bildirilmişti. Daha önce de kaydedildiği üzere Şurâ-yı Devlet bu talebi 40 kuruş zam yaparak yerine getirebilmiştir.⁵⁹²

Sonuç olarak, 1900'lü yıllarda Adana vilâyeti evkâf muhasebeciliğinin, bir evkâf muhasebecisi (maaşı 2250 kuruş), bir başkâtip (maaşı: 450 kuruş), bir kâtip (kâtib-i sâni, maaşı: 300 kuruş), bir sandık emini (maaşı: 200 kuruş) ve bir defterci-odacı-kapı çuhâdarı (maaşı: 120 kuruş) olmak üzere 5 personeli bulunmaktaydı.

III. VAKIFLARIN ZAPTEDİLMESİ

Evkâf Nezareti öncesi vakıfların özel hukuka göre özerk olarak mütevelliler tarafından yönetildiği yukarıda ifade edilmişti. Tanzimat'tan sonra pek çok vakıf çeşitli sebepler ile mülhâktan mazbûta dönüştürülerek idaresi devletleştirilmiştir. Bu dönemde idaresi bakımından mazbût, mülhâk ve müstesna

⁵⁸⁹ VGMA, Ahkâm 971/125-127

⁵⁹⁰ VGMA, Ahkâm 971/127.

⁵⁹¹ Defterleri ve sair evrakı sabah-akşam depoya getir- götül hizmetlerini yerine getiren görevli: ŞD. 148/52.

⁵⁹² ŞD. 148/52.

olmak üzere üç çeşit⁵⁹³ vakıf oluşmuştur. Tespitimize göre, Adana’da müstesna⁵⁹⁴ vakıf bulunmamaktadır.

A. Mazbût Vakıflar

Mazbût; zaptedilmiş, yönetimine el konulmuş demektir. Mazbût vakıf ise, mütevellisi bulunmayıp doğrudan doğruya devletin resmî bir kuruluşu tarafından yönetilen vakıflara denilir. Osmanlı döneminde “vâkıfın özel şartlarına göre Evkâf Nezâretinin, günümüzde “vakıflar mevzuatına göre” Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün doğrudan yönettiği vakıflar bu niteliktedir⁵⁹⁵. Mazbût vakıflar üç kısma ayrılmaktadır. Bunlar, Osmanlı sultanları ve ailelerine ait olan *selâtîn vakıfları*, *mütevellisi kalmayan vakıflar* ve *idaresi mazbût vakıflardır*⁵⁹⁶.

Mazbût vakıflar, Evkâf Nezâreti tarafından idare edilseler bile hukukî yapıları hiç değişmemiş, vakfiyelerine göre idare edilmişlerdir. Vakıfların her birinin hükmî şahsiyeti, mevkûfâtı, statüsü ve birimleri hukuken diğerinden ayrı ve müstakil olup, ayrı temsilciler atanmıştır. Cumhuriyet döneminde ise, Vakıflar Kanunu bütün mazbût vakıfları *Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün* temsilciliğinde, tek bir hükmî şahsiyette toplamıştır⁵⁹⁷.

1242 (1826)’da Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti kurulunca bütün mazbût vakıfların muhasebesi adı geçen nezârete devredildi ve her yıl muhasebeleri muntazam tutulmaya başlandı. Vilâyet ve önemli Sancak merkezlerinde ise, mazbût vakıfların işleri Evkâf Müdürlerine tevdi edilmiştir. 1839, 1840, 1842 tarihli ve “*Taşrada Bulunan Müsakkafât ve Müstegillât-ı Vakfiye Muâmelâtına Dâir Tâlimnâme*” isimli hukukî düzenlemelerde, bu görev tekrar etmişti. 17 R.evvel 1267 (20.01.1851) tarihli bir irade-i seniyye ile, bazı büyük mazbût vakıflara bakan *Vakıf Odalarının* üç ayda bir muhasebesinin görülmesi

⁵⁹³ Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretinin 1327 Senesi Muhasebesi, İstanbul 1327, Matbaa-i Âmire, s. 44; Bir araştırmada Tanzimat sonrasında vakıflar, idaresi bakımında dört çeşit olarak tasnif edilmiştir. Yukarıdakilere ek, “ meşrutiyet üzere tasarruf olunan vakıflar” olarak, müstesna vakıflardan ayrılmıştır. Bkz. N. Öztürk, *Menşe’i ve Tarihi Gelişimi*, s. 105.

⁵⁹⁴ Evkâf-ı Hümâyûn nezaretinin müdahalesi olmadan, özel mütevellileri tarafından müstakil olarak idare edilen, vergi bakımından da müstesna olan vakıflardır. Ö. Hilmi, *a.g.e.*, s. 17, 1. *Eizze Vakıfları*; *Abdulkadir Geylânî Vakfı*, Bağdat ve Musul; *Mevlâna Vakfı*, Konya; *Hacı Bektaş Veli Vakfı*, Ankara ve Kırşehir; *Hacı Bayram Veli Vakfı*, Ankara ve Konya arasında bulunmaktadır. 2. *Guzât Vakıfları*; *Gazi Evranos Bey Vakfı*, Selanik; *Gazi Mihal Bey Vakfı*, Filibe; *Gazi Ali Bey Vakfı*, Edirne; *Gazi Süleyman Bey Vakfı*, Filibe; gibi, A. Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s. 559-60; Bu vakıflar, Vakıflar Kanunu md. I/C, I/E Geçici md. (A) ile varlıklarına son verilmiştir. N. Öztürk, *Menşe’i*, s. 93

⁵⁹⁵ Hami Döndüren, *Günümüzde Vakıf Meseleleri*, İstanbul 1998, Erkam Matbaası, s. 85.

⁵⁹⁶ Ö. Hilmi, *a.g.e.*, s. 17; A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 367-68; N. Öztürk, *a.g.e.*, s. 93

⁵⁹⁷ Bu konuda bir takım mahkeme kararları için, bkz. Öztürk, *a.g.e.*, (1983), s. 96

kararlaştırılmıştı. H.1280 (M.1863) tarihli Evkâf Nizâmnâmesine göre, “mazbût vakıfların muhasebesini evkâf müdürleri bizzat yürüteceklerdi. Elde edilen gelirler sandık eminlerine teslim edilecek ve gelirler evkâf sandığında toplanacak, Evkâf müdürleri Memleket Meclislerinin malumâtı ve irade-i seniyye olmadan hiç bir harcamada bulunamayacaktır”⁵⁹⁸.

Bu süreçte Adana’da da *mülhâk vakıfların mazbût vakıf* kategorisine alındığı görülmektedir. H.1278-82 (M.1861-65) yılında Adana’da mazbûtaya alınan yâni doğrudan *Adana Evkâf Müdürlüğünce* yönetilen vakıf sayısı 172’dir⁵⁹⁹. Elimizdeki 5 yıllık muhasebe kayıtları mazbût vakıfların sayısının sürekli artarak değiştiğini göstermektedir. Bu sayı, 1861 yılında 77 iken, 1862’de 88, 1863’ün ilk muhasebesinde 99 iken, ikinci muhasebesinde 116’ya ulaşmıştır. 1864’ün ilk muhasebesinde 122, 2. muhasebe kaydında ise 132’ye, 1865 muhasebe kayıtlarına göre de 172’ye ulaşmıştır⁶⁰⁰. Bu beş yıllık süre içinde Adana Evkâf Müdürlüğü’nün idaresine alınan vakıf sayısı % 123 oranında artmıştır. Bu muhasebe kayıtlarında mazbût vakıf olarak geçen Ramazanoğlu Vakıflarının⁶⁰¹, şahsiyet kaydında ise, 26.08.1943 tarihinde zapt edildiği kayıtlıdır⁶⁰². Bu durum, yukarıda izâh edildiği gibi, 2762 sayılı Vakıflar Kanunu⁶⁰³ öncesinde zaptedilen vakıfların pek çoğunun mazbût hâli tamamıyla vakıf muhasebesi ve idaresinin nezâreti noktasında olduğunu göstermektedir. Adı geçen kanun, bütün mazbût vakıfları tek bir tüzelkişilik olarak toplamıştır⁶⁰⁴. Bu kanuna göre mazbût vakıflar şöyle tanımlanmıştır⁶⁰⁵:

“4 Birinci teşrin 1926 tarihinden önce vücut bulmuş vakıflardan; a. Bu kanundan önce zaptedilmiş bulunan vakıflar, b. bu kanundan önce idaresi zaptedilmiş olan vakıflar, c. mütevelliliği bir makama şartedilmiş olan vakıflar, d. kanunen veya fiilen hayrî bir hizmeti kalmamış olan vakıflar, e. mütevelliliği

⁵⁹⁸ A. Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s. 333.

⁵⁹⁹ BOA., EV- 18086/1-17.

⁶⁰⁰ BOA., EV- 18086/1-17.

⁶⁰¹ BOA., EV- 18086/1,3,8,10,13,

⁶⁰² VGMA, Esas 2/1-60, 26.08.1943 tarih ve 666/643 sayılı idare Meclisi kararı.

⁶⁰³ VGM, *Mevzuat Kitabı*, I, s. 595.

⁶⁰⁴ Hatemi, *a.g.e*, I, s. 435.

⁶⁰⁵ VGM, *Mevzuat Kitabı*, I, s. 595; 5.6.1935 gün ve 2762 sayılı Vakıflar Kanunu’nun 1. maddesi.

vakfedilenlerin fer'ilerinden başkalarına şart edilmiş vakıflar, *Vakıflar Umum Müdürlüğü*nce idare olunur. Bunların hepsine birden “*Mazbût Vakıflar*” denir⁶⁰⁶.

05.06.1935 tarihinde çıkarılan bu kanunun yayımlandığı gün kapsamı dışında kalan vakıflar da sonraki yıllarda, adı geçen kanunun 36. maddesindeki “müddeti içinde kısmen veya tamamen kütüğe kaydettirilmeyen vakıflar mazbût vakıflar arasına alınır”⁶⁰⁷ veya 39. maddesindeki, “On seneden beri mütevelliliği kimseye tevcih edilmemiş olan vakıflarda artık tevcih yapılmaz”⁶⁰⁸ hükmünce zaptedilerek, mazbût vakıf hâle getirilmişlerdir. Zaptedildikten sonra da vakfiyesine göre değil *Vakıflar Kanunu*’nun hükümlerince idare edilmektedirler⁶⁰⁹. Bu kanunun yayımlanmasından bu tarafa Adana’da 57 vakıf zaptedilerek mazbût vakıflar arasına alınmış görünmektedir. Bu sayı şahsiyet kayıtlarına göredir. Adana’da kuruluşunu tespit ettiğimiz 716 vakıftan, bugün sadece 9’u mazbût vakıf değildir. O halde bunların önemli bir kısmı Cumhuriyet öncesi zaptedilmiş, bir kısmı zürri amaçlı, bir kısmı icâreteyn, mukataa usulüyle işletildiklerinden zamanla mutasarrıflarının mülkiyetine geçerek vakıfların kontrolünden çıkmışlardır.

B. Mülhâk Vakıflar

Mülhâk vakıf, Evkâf Nezâreti’nin kontrolü altında, mütevellileri tarafından idare olunan vakıflardır⁶¹⁰. Bu çeşit vakıflar genellikle sahih vakıflardır. Vakıf işlerini müteveli yürütür. Evkâf Müdürlüğü’nün sadece nezâret hakkı mevcuttur⁶¹¹. Günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü belli aralıklarla teftiş işini yapar ve buna karşılık “teftiş ücreti” alır⁶¹². Nezâret öncesi Adana’da vakıfların mütevelliler tarafından yönetildiği, nâzırlar tarafından da denetlendiği yukarıda izâh edilmişti. Nezâret sonrası, merkezde bütün nâzırlar Evkâf Nezâreti’nin bünyesinde toplanmış, vilâyetlerde ise, mülhâk vakıfların nezâret

⁶⁰⁶ Vakıflar kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair 28.6.1938 tarih ve 3513 sayılı kanunla bu fıkra aynen kabul edilmiştir: VGM, *Mevzuat Kitabı*, I, s. 595; 17.7.1936 tarihli Ek Nizamnâme, VGM. *Mevzuat Kitabı*, I, s. 622.

⁶⁰⁷ VGM, *Mevzuat Kitabı*, I, s. Md. 36, s.602; VGMA, Esas 2/1-138,3069, 3210.

⁶⁰⁸ VGM, *Mevzuat Kitabı*, I, s. 602; Esas 2/1-60, 547, 548, 549, 680, 691, 777, 889, 898, 961., 1038, 1423, 3097, 3126, 3170 ilh.

⁶⁰⁹ Vakıflar Kanunu 2762, VGM, *Mevzuat Kitabı*, I, s. 595; Onar, *a.g.e.*, s. 523-528.

⁶¹⁰ Ö. Hilmi, *a.g.e.*, s. 17.

⁶¹¹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 368.

⁶¹² H. Döndüren, *a.g.e.*, s. 86.

Tablo 35: Adana'daki Mülhâk Vakıflar

Vakfın Adı	Tarihi	Defter No
Arık-zâde Hacı Ali Efendi ibni Mehmed Ağa ibni Ali	18.06.1892	MA592/63
Kapucubaşı el-Hac Hasan Ağa İbni Ahmed ibni Hüseyin	26.12.1865	MA584/121
Kara Mercan-zâde Seyyid Yakub İbni Seyyid Musa Çelebi	24.04.1662	MA610/125
Karamercan-zâde Fatma binti Yusuf Ağa	26.12.1776	MA610/124
Savcı-zâde el-Hacı Mustafa Ağa	24.05.1548	MA591/213
Sunullah-zâde Molla Ali oğlu Mustafa Bey Molla Ali	08.01.1598	618-2/50
Suhte Mahmut Paşa (İki Adet)	1651	MA. 615/188
Mestan-zâde Hacı Mahmud Ağa ibni Ahmed Ağa	01.06.1682	YTD1759/195

görevini müdürler üstlenmiştir. Bu gelenek bugün de devam etmektedir. VGM, Mülhâk Vakıflar Şubesine göre, Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün kontrolü ve idaresinde 17 mülhâk vakıf bulunmaktadır. Bunların 9'u Adana'da, 8'i Mersin ve Tarsus sınırları dahilindedir. 1548-1898 yılları arasında kurulan bu vakıflar, hâlâ *aile mütevellileri* tarafından yönetilmektedirler⁶¹³. Adana Bölge Müdürlüğü'nün 1997 yılı verilerine göre, 903 Sayılı Yeni Vakıflar Kanununa dayalı olarak bölgede, 73 yeni vakıf kurulmuştur. Bunların 49'u Adana, 24'ü de Mersin ili sınırları dahilindedir⁶¹⁴.

Sonuç olarak, Adana'da vakıfların idaresi konusunda üç dönem yaşanmıştır. Birincisi Tanzimat'tan önceki dönemdir. Bu dönemde vakıflar, kurucularının vakfiyelerinde koydukları şartlar doğrultusunda, kısmen mahallî kadının denetimi altında, mütevellîsi ve nâzırları tarafından idare edilmişlerdir. İkincisi Tanzimat'tan sonraki dönemdir. Bu dönemde vakıflar, Evkâf Nezâreti'ne bağlı müdürlerin ya doğrudan idaresinde veya kontrolünde yönetilmişlerdir. Üçüncüsü ise, Cumhuriyet devridir. Bu dönemde vakıflar, büyük ölçüde zaptedilerek Evkâf Müdürlüklerinin yönetim ve denetimine alınmışlardır.

Vakıfların idaresinin merkezîleştirilmesi, vakıf kurumlarının aleyhine gelişmiştir. Yukarda bahsedildiği gibi, vakıfların fazla gelirlerinin Evkâf Hazinesi'nde toplandıktan sonra merkezî hazinenin açıklarını kapatmak için kullanılması, vakıf kurumlarının sonunu hazırlamış ve vakıf hizmetlerini aksatmıştır.

⁶¹³ VGM, Mülhâk Vakıflar Şubesi, 02.09.1997 tarihli ve 97/9914 sayılı Kararnâmenin Eki Liste, yürütme ve idare Bölümü, s. 40.

⁶¹⁴ XV. *Vakıf Haftası*, Adana 1997, s. 48-49.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ADANA VAKIFLARININ EKONOMİK YAPISI

I. GELİR KAYNAKLARI

İslâm Hukukunun ilk oluşum sürecinde, bir vakfin kurulabilmesi için vakfin gelirinin devamlılık vasfı taşıması, belirli ve müstakil mülk olması ve gayr-i menkûl olması istenmiştir. Zamanla, yaşanan iktisadî ve sosyal gelişmeler, menkûllerin de vakfedilebilmesi için hukukçuları yeni içtihadı zorlamıştır. “*Meselâ, Hanefî mezhebinde, Ebû Hanîfe menkûl eşyanın vakfını kat’î olarak yasakladığı hâlde, onun talebesi Ebû Yûsuf, gayr-i menkûlün zarûri tamamlayıcıları veya sadece onun için faydalı unsurlar oldukları takdirde menkûllerin de vakfına müsâade etmiştir. Böylece, vakfedilen gayr-i menkûle bağlı kölelerin, makinelerin, zirâat âletlerinin vakfi geçerli olmuştur. Aynı mezhebin başka bir hukukçusu İmam Züfer,...gayr-i menkûle bağlı olsun veya olmasın, menkûllerin vakfını ve hattâ kullandıkça tükenebilen şeylerin vakfını da kabul etmiştir. Ebû Hanîfe’nin diğer talebesi Muhammed Şeybânî de mahallî âdetler elverdiği takdirde, menkûllerin vakfını geçerli saymış*”, bu görüş Hanefî ve Mâlikî mezheplerinin anlaştığı bir ictihâd haline gelmiştir⁶¹⁵.

Osmanlı tatbikâtında vakıfların tescili için, Hanefî hukukçuları arasındaki görüş ayrılıkları tartışma konusu yapılarak vakfin mahkemeye konu olması sağlanmış, kadı da aynı hukukçulardan birinin görüşüne dayanarak vakfi tescil etmiştir⁶¹⁶. Söz konusu görüş farklılıkları, Adana’da kurulan menkûl, gayr-i menkûl hemen her vakfin vakfiyesine yazılarak tekrarlanagelmıştır⁶¹⁷.

⁶¹⁵ B. Yediyıldız, ..*Vakıf Müessesesi*, s. 92. Bu konuda Ayrı bkz. A. Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 186-229; H. Döndüren, *Vakıf Meseleleri*, s. 38-42.

⁶¹⁶ N. Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 24.

⁶¹⁷ “...vâkıf hanı, dekâkin ve bahçe ve menzili.. mütevellîye teslim edüp ol dahi vakfiyet üzere kabz ve tesellüm edüp ve sair evkâf mütevellîleri gibi vakfiyet üzere sahih ve caizdir, lâkin arsa-i mevkûfe üzerine olan binanın ciheti uhrâya vakfiyeti bazı eimme-i kirâm kavli şerifleri üzere câiz olmayup hususen âlimi rabbânî hz. İmamı Muhammed bin Hasan-ı Şeybânî re’yi üzere vâkıf menâfi vakfi nefsine şart etmekle sahih olmağın menzil-i mahdudu mezkûru ve han ve dekâkin-i mezkûrelerin binası ve bahçe-i mezkûrun mâmurunu istirdat milkime idhal muradıdır didikte mütevellî dahi kendüye lâzım ve mahalle mülâyim cevâbı bâ sevâba azim olup filhakika hal ve minvali muharrer üzere olduğu mahalli işkâl değildir. Lâkin ba’zı meşâyih-i âm arsa-i mevkûfe üzerine olan binanın ciheti uhrâya vakfiyetini tecviz etmişlerdir. Anların rey’i üzere sıhhatine hüküm talep ederim deyu reddeden imtinâ ve sadr-ı kitabı müstetâpta tevkii refi ve hatt u hatmi vâkı olan hakim-i şeriat nisâp ve...”, Yusuf Ağa ibni Habib Vakfiyesi, VGMA, MA 605/42.

**Tablo 36: Adana Vakıflarının Gelir Kaynaklarının Yüzyıllara Göre Dağılımı
1517-1923**

Mülk Tipleri			16. yüzyıl/ Ünite Adedi	17. yüzyıl/ Ünite Adedi	18. yüzyıl/ Ünite Adedi	19. Yüzyıl/ Ünite Adedi	Ünite Adedi Top.	Tür Top.	Tür Oran %	Gnl. Top.	Gnl. Oran %	
Gayr-i menkûller	Tarım İşletmeleri	Arsa	6		6	3	15	254	18,61	1304	95,53	
		Arz	5				5					
		Arâzi	6				6					
		Avlu	1				1					
		Bağ	15	2	16	7	40					
		Bağçe	41	7	41	7	96					
		Bostan	12				12					
		Mezra'a	28				28					
		Tarla	1		1	1	3					
		Çiftlik			12		12					
		Karye	11				11					
		Zemin	6				6					
		Havuz	2				2					
		Su Dolabı	7				7					
		Nehir	8				8					
		Narenç	1				1					
		Harnup	1				1					
	Meskenler	Oda	3		18	3	24	656	48,06			
		Ev (Menzil)	83	22	452	67	624					
		Köşk	3		2		5					
		Saray	1		1		2					
		Güvercinlik	1				1					
	İktisadî Kuruluşlar	Ticârf Binalar	Çarşı-Sûk	1				1	252			18,46
			Peyke	4				4				
			Mağaza				11	11				
			Han	5	3	15	4	27				
			Dükkân	68	4	63	74	209				
Sanayi İşletmeleri		Ma'sara	1	1	1		3	142	10,4			
		Boyahane	1				1					
		Kârhane	3				3					
		Değirmen	74		8	2	84					
		Dink	1		3	2	6					
Menkûller	Hayvan Türleri	Fırın	16			4	20					
		Hamam	12	1	1		14					
		Tuz Ocağı	11				11					
		Ayır			1		1					
		Camus			12		12					
		Sığır			4		4					
		Öküz			2		2					
		Katır			1		1					
	Nûkud	Keçi			3		3					
		Koyun			9		9					
		Akçe	8				8					
		Kuruş			7	6	13					
Sultanî	6			2	8							
Genel Toplam			453	40	679	193	1365	1365	100	1365	-	
Genel Oran			33	2,9	49,74	14,1	-	-	100	-	100	

İncelediğimiz vakfiyelerde vakıf hukuku konusunda yeni bir yaklaşım söz konusu değildir⁶¹⁸.

Tablo 36'da Adana'da kurulan vakıfların gelir kaynakları toplu olarak gösterilmiştir. Ancak bunların vakıflara sağladıkları gelirler veya menfaatler rakama dökülememiştir. Bunun sebepleri şunlardır; öncelikle vakıfların tamamı aynı zamanda gelir getirmeye başlamış değildir. 1500'lü yıllardan 1920'lere kadar sürekli yeni vakıflar kurulmuştur. İkincisi, vakıfların çoğunun ailevî amaçlı kurulması sebebiyle akarların vâkıfın ailesinin tasarrufunda olması, gelir getirmemesi veya mütevellilerince düzenli olarak (hatta Tanzimat'a kadar hiç) muhasebelerinin tutulmamasıdır. Üçüncüsü ise, vakfedilen müsakkâfat türü akarların zamanla harâb olması, bunlardan pek çoğunun tâmir edilememesi veya yeniden yapılamamasıdır. Bununla birlikte bu bölümde, *gayr-i menkûl* veya *menkûl* gelir kaynakları ayrı ayrı ele alınıp tasvir edilirken gelir potansiyellerinden de bahsedilecektir. Nihâî olarak, icâre veya işletme yoluyla gelir getiren vakıfların gelir-gider bilançoları tablolarda gösterilerek, vakıfların Adana ekonomisindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Tablo 36'da görüldüğü gibi, 1365 kalem akarın % 95,53'ünü *gayr-i menkûller*, % 4,47'sini de *menkûller* oluşturmaktadır. Gayr-i menkûllerin % 48,06'nı meskenler, % 18,61'ini tarım işletmeleri, % 18,46'sını ticarî binâlar, % 10,40'nı da sanayi işletmeleri, menkûllerin % 2,34'nü çeşitli hayvan tür ve sürüleri, % 2,13'nü de paralar oluşturmaktadır. Toplam 631 vakıftan tespit ettiğimiz 1267 kalem akarın bazılarının içinde birden fazla aynı tür akarın olmasıyla bu sayı 1365'e ulaşmaktadır. Bunlar yaklaşık 406 yıllık bir sürecin sonucunda oluşmuştur. Bu sayıya rakam belirtilmeden vakfedilenler⁶¹⁹ ile akarlarını tespit edemediklerimizi de (85 vakıf) eklersek çok daha artacaktır.

A. Gayr-i menkûller

Gayr-i menkûl, mevcut durumu bozulmadan nakli ve tahvili mümkün olmayan mal demektir. Arâziler ile bunlara sabitlenmiş binâ ve ağaçlara

⁶¹⁸ *Emiru'l-Ümera el-Hac Abdurrahman Paşa Vakfiyesi*, 1130/1718, MA 615/99; *Harputlu Aişe Hatun ibneti Hacı Mustafa bin Abdullah Vakfiyesi*, 1309/1892, AŞS 107, s. 562; *Abdulfettahoğlu Hacı Halil bin Bey bin Halil Bey Vakfiyesi*, 1330/1912, MA 604/280.

⁶¹⁹ "dükkanlarım" tâbiri için bkz. *Ramazanoğlu Vakıfları*, VGMA, 1540, MV 646/4 "evlerim"; tâbiri için bkz. *eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi Vakfiyesi*, VGMA, 1804, MA 594, s. 98.

şâmindir⁶²⁰. Biz Adana’da vakfedilen gayr-i menkûlleri, üretim çeşitlerini dikkate alarak; tarım işletmeleri, meskenler, ticârî binâlar ve sanayi kuruluşları olarak tasnif ettik.

1. Tarım İşletmeleri

Osmanlı ekonomisinin ağırlıklı olarak tarıma dayandığı bilinmektedir⁶²¹. Tarım işletmeleri vakıfların da en önemli gelir kaynakları arasında yer almaktadır. Adana vakıflarına gelir sağlayan tarım işletmeleri; arsa, bağ, bağçe, tarla, çiftlik, mezra’a ve köyler ile bunların müstemilâtından oluşmaktadır.

Arsa: Adana’da vakfedilen arsaların ölçüleri bir dükkân yeri⁶²² ile on dükkân yeri⁶²³ arasında değişmektedir⁶²⁴. Burada 15 arsa vakfedilmiştir. Bunların altısı 16. yüzyılda⁶²⁵, dördü 18. yüzyılda, beşi de 19. yüzyıldadır. Mekân olarak, biri Yarsuvat’ta⁶²⁶, biri Yumurtalık’a bağlı Murat köyünde⁶²⁷, diğerleri ise Adana merkezdedir. Arsaların üçü ailevî, diğerleri hayrî amaca şart koşulmuştur. Arsalar, vakıflara icâre-i zemin ve pazar yeri kirası yoluyla gelir sağlamıştır⁶²⁸.

Vakfiyelere göre, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar 15 arsa vakfedilmesine karşın H.1285 (M.1868) yılı *ferâğ ve intikâl*⁶²⁹ kayıtlarında; 8 arsa, 64 menzil arsası, 31 dükkân arsası, 1 de değirmen arsası olmak üzere toplamda 104 arsa veya arsa hissesinin tasarruf hakkı bir kişiden bir başkasına intikâl etmiştir⁶³⁰. Kayıtlardaki “arsa” intikâli bir tarafa, “menzil arsası”, “dükkân arsası” ve “değirmen arsası” ifadeleri bir gerçeği ortaya koymaktadır. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar pek çok menzil, dükkân ve değirmen yıkılmış, yerlerine yenileri yapılamadığından arsalarının tasarrufları vâkıfın ailesinden bir kişiye veya bir üçüncü şahsa kira yoluyla geçmiştir. Meselâ, Savcı-zâde Hacı Mustafa Ağa’nın

⁶²⁰ M. Hamdi Yazır, *Ahkâm’ü-l Evkâf*, s. 157.

⁶²¹ M. Akdağ, *a.g.e.*, II, s. 198.

⁶²² *Serdengeçti Ağalarından el-Hac Ahmed Ağa ibni Mehmed Vakfiyesi*, 10.06.1750, MK, AŞS 28, s. 64:

⁶²³ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 1539-1540, VGMA, MV 646/2.

⁶²⁴ Bazı vakıf arsalar 33,600 zirâ’ karelik de olabiliyordu. Bkz Yediylıdız, ... *Vakf Müessesesi*, s. 98.

⁶²⁵ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 1539-1540, VGMA, MV 646/2-6.

⁶²⁶ *Abdulkadir Ağa İbni Zeyneddin bin Sünnet Vakfiyesi*, 29.04.1886, VGMA, MA591/197

⁶²⁷ *Hacı Ahmet Efendi-zâde Mehmet Nuri Efendi bin Hacı Ahmet Efe Vakfiyesi*, 03.05.1911, VGMA, MA601/57.

⁶²⁸ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 1539-1540, VGMA, MV 646/4; 1961/382; Vakfiyede: “Sığır Pazarı namile meşhur “Çarşı arsası” ve Pazar sahasının tamamı olup kiblesi Bıyıklı Mir Ahûr milki ve Karaburun oğlu Murad milki ve yol ile şarkı Sofi bahçesinin duvarı ile, şimâli mûmaileyh vâkıfın Vakfı ile, garbı Ali oğlu Abdurrahman milki ile mahduddur”.

⁶²⁹ *Ferâğ*: Kişinin bir mevkufât üzerinde sahip olduğu tasarruf hakkından vazgeçmesi, *intikâl* ise, tasarruf hakkının bir başkasına geçmesidir. Bkz. Berkî, *a.g.e.*, s. 17.

⁶³⁰ BOA. EV. 21069; EV. 21162; EV. 21166; EV. 21186; EV. 21266; EV. 21416; EV. 21565.

akarlari arasında bulunan⁶³¹ 12 menzilin 10'u arsaya dönüşmüştür⁶³². Söz konusu 1868 yılının yedi aylık bölümünde intikâllerden⁶³³ ferâğ ve intikâl ücreti olarak 34.252,30 kuruş gelir sağlanmıştır. Bu gelirin 13065 kuruşu, bölgedeki müdür, tevliyet, ve cibâyet hizmetleri ile kırtasiye masraflarına harcanmış, geri kalanı da Evkâf Nezâreti Hazinesine gönderilmiştir⁶³⁴.

Arz: Vakfiyelerde “arz” olarak tanımlanan beş akar geçmektedir. Bunların üçü Ramazanoğlu, ikisi Savcı-zâde vakfindandır. Vakfiyelerde veya sonraki dönemlerde tutulan muhasebelerde arzlardan gelir elde edildiğine dâir bilgi geçmemektedir. Arzlar, vakfedildikleri dönemde arsa, tarla veya bostan türü kullanılabilir topraklardan olmayıp, bu toprakların arasında kalmış ekilip-biçilmeyen, mera türü yerlerdir⁶³⁵. Savcı-zâde vakfindan olan bir arz, “hendek ile çevrili meyveli ve meyvesiz ağaçlar ve kamışlığı müştemil”⁶³⁶ olarak anlatılmaktadır. Burası daha çok bir bahçe özelliği taşıırken, Ramazanoğlu vakıflarında İncirga Mezra’asının arzı, hayvan otlığı (merâ) olarak kullanılmaktadır⁶³⁷. Zamanla bu toprakların bir kısmı ekilip biçilenlere katılmıştır.

Arzın dışında *arâzi* olarak belirtilen beş akar daha vardır. Bunların tamamı Ramazanoğlu vakfı olup, çeltik tarlası⁶³⁸ veya mezra’alarda otlak olarak kullanılmışlardır⁶³⁹. Buralardan elde edilen gelirler mezra’alar ile birlikte yazılmışlardır.

Bağ, Bağçe ve Bostan: İşlev ve boyutları itibariyle bazı farklılıkları olan bu tarım alanları belgelerde ayrı tanımlanmışlardır.

⁶³¹ Savcı-zâde Mustafa Ağa Vakfıyesi, 24.05.1548, VGMA, MA591/213: Vakfının akaları; 3 arz, 3 bostan, 1 büyük Bahçe, 10 dükkân (31 bab), 1 fırın, 1 hakure (hevkere), 1 hakure menzili, 1 kârâne, 12 menzilden oluşmaktadır.

⁶³² BOA. EV. 21166: 30 bab (10 Aded) menzil arsasının ferâğ ve intikâlinde 990 kuruş vergi veya ücret alınmış, bunun 332 Krş. 20 parası Vakıf Müdürlüğünde (müdürün hissesi: 95 krş, tevliyet ücreti:237,20 krş.), geri kalan 657,20 kuruşu merkeze (evrak ücreti:30 krş. kalemiye ücreti: 10 krş, hazineye:617,20 krş.) gönderilmiştir.

⁶³³ Adana Evkâf müdürlüğünde işlem gören tüm intikallerden.

⁶³⁴ BOA. EV. 21069; EV. 21162; EV. 21166; EV. 21186; EV. 21266; EV. 21416; EV. 21565: Belgelerdeki ferâğ ve intikal ücretlerinin toplamıdır.

⁶³⁵ Ramazanoğlu Vakfıyesi, 1539-1540, VGMA, MV 646/3; 1961/380; Savcı-zâde Mustafa Ağa Vakfıyesi, 24.05.1548, VGMA, MA591/213.

⁶³⁶ Savcı-zâde Vakfıyesi, s. 214; Ramazanoğlu Vakfıyesi, s. 646/9; 1961/400

⁶³⁷ Ramazanoğlu Vakfıyesi, s. 7; 1961/400, 416: Arz kıt’asının bir kısmı müşârünileyh vâkıfa ait öküzlerin, Camusların, merkeplerin, katırların ve atların otlanması için korunması ve mütebâki ziraata elverişli yerlere uygun tohumlar ekilerek vakfa gelir sağlanması ve arzın etrafındaki hendeklerin tâmirini şart kıldı.

⁶³⁸ Meselâ, Karaisalı’da Büyük Yarköy mezra’asındaki Ömer Bey değirmeninin önündeki çeltik arâzisi. Bkz. Ramazanoğlu Vakfıyesi, s. 646/7; 1961/394.

⁶³⁹ Meselâ, Kızıldağın tepesindeki ve Emudalanın tepesindeki arâzi. Bkz. Ramazanoğlu Vakfıyesi, s. 646/7; 1961/394.

Bağ: Belgelerde “kerm-i ineb”, “hakûre”, “kürüm” bağ-ı kürüm”, çoğunlukla da “bağ” olarak tanımlanan, 1 ile 25 dönüm⁶⁴⁰ arasında, yaygın olarak birkaç dönüm büyüklüğünde, üzüm, nar, incir ve narenciye gibi meyvelerin yetiştirildiği küçük tarlalardır. Osmanlı döneminde 40 adet ve 212,8 dönüm bağ vakfedilmiştir. 16. yüzyılda vakıflara gelir sağlayan 12 bağın toplam getirisi 3400 akçedir⁶⁴¹. Bu yüzyılda bir dönüm bağın ortalama geliri 283,1 akçedir. Bağın öşrü veya icârı bağçeden daha yüksektir.

Bağçe: Bağçe kelimesi “küçük bağ ve bostan”⁶⁴² anlamında olup, daha çok yerleşim birimi yakınlarındaki sulak ve sebze yetiştirilen yerler⁶⁴³ için kullanılmaktadır. Uygulamada, kelime anlamı bir tarafa, oldukça büyük yerler için de “bağçe” ismi kullanılmıştır. Ölçülerini tespit ettiğimiz bağçeler 10 ile 180 dönüm⁶⁴⁴ -ortalama 64,16 dönüm- arasındadır⁶⁴⁵. Ölçüleri belli olmayan 85,5 adet (1 ile 8 kıt’a arası) bahçenin 19’unun 1542 yılında toplam 3270 akçe geliri bulunmaktadır. Bu dönemde bir kıt’a bahçenin ortalama geliri 172 akçedir. 16. yüzyılda 41 adet (55 kıt’a) bahçenin toplam geliri 9460 akçe tutmaktadır. 17. yüzyılda yedi, 18. yüzyılda 41, 19 yüzyılda da yedi kalem bağçe vakıf akarları arasına katılmıştır⁶⁴⁶. H.1143-53 (M.1730-40) tarihleri arasında Ramazanoğlu vakfı 31 bağçeden her yıl toplam 60 kuruş (7200 akçe) gelir elde edilmiştir⁶⁴⁷. Adı geçen vakfın toplam geliri olan 12.087 kuruş içinde bağçelerin öşür payı % 05’tir. Otuz yıl sonra H.1177-81 (M.1763-68) yıllarında bağçelerin öşrü % 40 artarak yıllık toplam 100 kuruşa yükselmiştir. H.1268 (M.1851) yılında bir dönüm bahçenin icârı 273 kuruş olmuştur. Bu yıllarda 962,5 dönüm, 85,5 adet (toplam en az 1048 dönüm) vakıf bağçelerin yıllık 286104 kuruş geliri olması beklenir⁶⁴⁸.

⁶⁴⁰ Alemdar Hacı Mahmud-Alemdar el-Hac Mahmud ibni Ali Vakfiyesi, 1175/1762, AŞS 34, s. 61; Çolağınoglu İbrahim bin İbrahim Vakfiyesi, 1245/1830, AŞS 8, s. 91:20 dönüm; Mahkeme Katibi Osman Efendi ibni el-Hac Süleyman Ağa Vakfiyesi, 1306/1889, AŞS 107, s. 360: 15 Dönüm.; Sallabaş el-Hac Ahmet Ağa bin Mehmet Vakfiyesi, 1167/1754, VGMA MA 603/245: 1’erden 3 ayrı , ve 20 dönüm ilh. Bağlar ortalama 5,32 dönümdür.

⁶⁴¹ ED. 538/1, 1542, s.13a, 13b, 14a, 15b; tıpkıbasım, s.27-31.

⁶⁴² Şemseddin Sami, a.g.e, s. 269.

⁶⁴³ Ramazanoğlu Vakfiyesi, 946/1540, VGMA, MV 646/2; 1961/372.

⁶⁴⁴ es-Seyyid Ramazan Çelebi ibni el-Hac Hamza Vakfiyesi, 1123/1712, AŞS 19, s.178: 30, 100 ve 180 dönüm, Karabıçak İsa Ali Beşe bin Abdullah Vakfiyesi, 1197/1783, AŞS 44/99:50 dönüm; Müderris el-Hac Ali Efendi ibni Mustafa Efendi ibni Hüseyin Vakfiyesi, 1298/1881, AŞS 81, s. 31:1 kıt’a.

⁶⁴⁵ Belgede kaç dönüm olduğu belirtilen 15 akarın toplamı 962,5 dönümdür. Diğerleri ise, 8 kıt’a, 85,5 adetten oluşmaktadır.

⁶⁴⁶ Bkz. tablo

⁶⁴⁷ BOA, EV. 3341/1-11

⁶⁴⁸ BOA, EV. 14875: Bu muhasebe kaydında Mestan-zâde Vakfına ait iki bahçenin icâresi (14875/2) 200 ve 250 kuruştan, Durmuş Fakı mahallesi fukarasına meşrut olan bir bahçenin yıllık icâresi 100 kuruş (EV.

1890-1903 yılları arasında bir kıt'a bağın değeri 2000 kuruş olarak geçmektedir⁶⁴⁹.

Bostan: Bostan, bağçelerin yanında, birkaç dönüm genişliğe sâhip, sebze ekimine tahsis edilmiş, “taş duvarlar”⁶⁵⁰ veya hendekler ile çevrili yerdir⁶⁵¹. Adana’da bostanlar, akar olarak sadece 16. yüzyılda geçmektedir. Bu yüzyılda “bostan-ı sebzevât” ve “bostan ve bağçe”⁶⁵² veya sadece “bostan”⁶⁵³ olarak dokuz kalem ve 12 kıt’a akar mevcuttur. Bunların bir kıt’asının geliri 50 ile 200 akçe arasında değişmekte olup, vakıflara 2400 akçe gelir sağlamaktadırlar.

Bağ ve bağçeler, yaylalar⁶⁵⁴ da dahil olmak üzere, sancağın her tarafına dağılmış durumdadır. Adana merkezdekiler, Seyhan Nehrinin iki tarafında uzanmaktadır⁶⁵⁵. Bağçeler, *bağçevan*’ın yani bostancının oturması için küçük bir ev (huğ), ahırlar, sundurmalar, su kuyuları, havuzlar ve su dolaplarını ihtiva etmektedir⁶⁵⁶. Dolayısıyla, bağçeler vakfedilirken var olan bütün müştemilâtını da kapsamaktaydı.

Adana’dan geçen seyyâhlar bağ ve bağçelerinin güzellikleri karşısında büyülenmişlerdir. 1529 yılında şehirde iki gün kalan Bedreddin el-Gazzî bu konuda şu bilgileri vermektedir:

“Küçük ve fakat pek güzel olan bu şehrin bahçeleri pek çoktur, meyveleri çeşitli ve boldur. Şehre, Seyhan üzerindeki bir taş köprüden girilmektedir. Nehrin üzerine kurulan mavralar (su dolabı) vasıtasıyla bağ ve bahçeler sulanmaktadır. Şehrin Ulu Camiinde akşam ve yatsı namazlarını kıldıktan sonra iki sıralı ağaçlar arasından ilk baharın güzelliğini seyrede ede Seyhan kıyısındaki konak yerimize döndüm. Bu şehirde hayat fışkıran yemyeşil bağ ve bağçelerin

14875/4), Boz-zâde’nin evlâdına meşrut bağçenin yıllık icârı 105 kuruş (EV. 14875/4-A), bir başka bahçenin yıllık geliri de 650 kuruştur (14875).

⁶⁴⁹ Mehmed Hamdi Efendi ibni el-Hac Ahmed Efendi Vakfiyesi, 1307/1890, VGMA, MA595/32; Hacı Ahmed bin Hacı Osman Vakfiyesi; 1320/1903, Esas 2/1, s. 1000.

⁶⁵⁰ 18. yüzyıl için bkz. B. Yediylidiz, ... Vakıf Müessesesi, s. 99.

⁶⁵¹ Ramazanoğlu Vakfiyesi, 946/1540, VGMA, MV 646/3; 1961/380; Savcı-zâde Vakfiyesi, 954/1548, VGMA, MA591/213.

⁶⁵² ED. 538/1, 1542, s.12a.; tıpkıbasım, s. 24.

⁶⁵³ Ramazanoğlu Vakfiyesi, 946/1540, VGMA, MV 646/8-9; Savcı-zâde Vakfiyesi, 954/1548, VGMA, MA591/213.

⁶⁵⁴ Terzi el-Hac Mustafa Beşe Vakfiyesi, Gülek, 1155/1743, AŞS 23, s. 43; Sallabaş el-Hac Ahmet Ağa bin Mehmet, 1754, VGMA, MA603/245.

⁶⁵⁵ “Seyhan Nehrinin etrafı bir buçuk iki saat mesafeden bağ ve bağçelerle çevrili olduğu” ve 1397 bağın olduğu kayıtlıdır. Bkz. Salname-i Vilâyât-ı Adana, Adana 1309, Adana Vilâyet Matbaası. s. 75, 82; Evliya Çelebi’nin Adana’nın dört tarafında 11 bin bağ ve bağçenin olduğu kaydını doğrular mahiyettedir.

⁶⁵⁶ es-Seyyid el-Hac Mustafa Ağa İbni es-Seyyid Mehmed Çelebi Vakfiyesi, 1150/1738, VGMA, MA 608-2/210; eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi, 1218/1804, MA594/98; Ramazanoğlu Vakfiyesi, 946/1540, VGMA, MV 646/2,3,4,9; 1961/372, 378, 380, 400; Bahçe-i Gökçe ma’a dolap, Bahçe-i Cankara ma’a dolap, Bahçe-i Hacı Ali ma’a dolap, Bahçe-i Narlık ma’a dolap, Bahçe-i Sarioğlu ma’a dolap, Bahçe-i Kûsdice ma’a dolap, Bahçe-i Nar ma’a dolap, Bahçe-i Kara Mustafa ma’a dolap, Bahçe-i Cilavik ma’a dolap, Bahçe-i Mağara ma’a dolap, Bahçe-i Mahmud Bey ma’a dolap, Bahçe-i Sofu ma’a dolap.

ve suların üstünde hazin ses çıkaran mavraların yanı başında bülbüllerin ötüşünü dinleyerek tam iki gün kaldım”⁶⁵⁷.

el-Gazzî'den 142 yıl sonra Adana'dan geçen Evliya Çelebi, “bu şehrin cânib-i erba’asında on bir bin bağ u bağçe öşür verir” diye tevatüre etmiş, Ramazanoğlu Yaylasında (Kızıldağ) “... ol yaylada herkesin mülkü ve emlâki ve bağ u bağçesi vardır” ifadeleri ile bağ ve bağçelerin yayladaki hayatın da bir parçası haline geldiğini belirtmiştir. Ayrıca, “bu şehrin me’kûlât u meşrûbâtının memdûhâtından limonu ve turuncu ve zeytûnu ve inciri ve narı ve şeker kamışı ve penbesi gayet çoktur kim cemî’i diyâra penbe (pamuk) bundan gider”⁶⁵⁸ ifadeleri ile bağ ve bağçelerde yetişen ürünleri de anlatmaktadır.

Söz konusu bağ ve bağçelerde bulunan meyve ağaçlarından 100’er narenc ve keçi boynuzu (harnub) Misis’te vakfedilmiştir. Ağaçların her biri 1540’larda yıllık 1’er akça gelire sahiptir⁶⁵⁹. Daha sonra evlerin avlusunda ve bağçelerde bulunanlar haricinde ağaçlar ayrıca vakfa konu olmamıştır.

Mezra’a ve Tarlalar: Tarım gelirleri arasında -meskun yerlerden daha uzakta bulunan- *mezra’a* ve *tarlalar* yer almaktadır. Mezra’a ekime elverişli bir veya yüz hektar arasında⁶⁶⁰, üzerinde daimî bir yerleşim birimi olmayan geniş tarım arâzisi; terkedilmiş bir köy veya civar köy tarafından ıslah edilip tarıma açılmış arâziler için kullanılmaktadır⁶⁶¹. 16. yüzyılda belgelerde “mezra’a” veya “arâzi” olarak tanımlanan bu toprak parçaları sonraki yüzyıllarda, özellikle 18. yüzyıldan itibaren “tarla” olarak ifade edilmeye başlanmıştır⁶⁶².

Adana vakıf akarları arasında yer alan 28 mezra’a’nın tamamı 16. yüzyılda vakfedilmiştir. Bunlardan ikisi Misis’te Cebel-i Nur Zâviyesi akarı (Frenkşah ve Boğuşeyhli) olup, 1542’de yıllık geliri 10.000 akçadır⁶⁶³. İkisi Karaisalı kazasına tâbi Küçükyarköy ve Karahöyük mezra’alarıdır. Küçükyarköy mezra’ası 1542 yılında Şeyh Mahmud’un evlâdiyet üzere vakfı olup, El’an oğlu Şeyh Ahî

⁶⁵⁷ Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına (Çukurova’ya) Bir Bakış*, İstanbul 1986, Fatih Yayınevi Matbaası, 7. baskı, s. 181-82; “Adana” *Yurt Ans.*, I, s. 56;

⁶⁵⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, s. 333-34

⁶⁵⁹ ED.538/1 (1540) Adana Evkâf Defteri, s. 11b; tıpkıbasım, s. 24: “Eşcâr-ı harnub der mezra’a-i Çatal; Eşcâr-ı narenc der karye-i Küvvâre”.

⁶⁶⁰ B. Yediyıldız, ...*Vakıf Mülesses*, s. 100.

⁶⁶¹ H. İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, I, s. 454

⁶⁶² Ramazanoğlu Halil Bey oğlu Piri Mehmed Paşa Vakfiyesi, 946/1540, VGMA, MV 646/3; 16. yüzyılda “Pirinçlik Mezra’ası” denilen bu arâzi sonraki yüzyıllarda “pirinçlik tarlası” olarak geçmektedir.

⁶⁶³ ED.538/1, s. 17b; tıpkıbasım, s. 37: *Mezra’a-i Boğa Şeyhlü*, tâbi-i Misis, tamamı vakıf, yıllık geliri 1542’de 7000 akça, *Mezra’a-Frenk Şah*, der nezd-i Boğa Şeyhlü, tâbi-i m., tamamı vakıf olup yıllık geliri 1542’de 3000 akçadır.

Muhammed Halife mutasarrıf iken sonradan bir zâviye yaptırılarak evlâdiyet üzere şeyhlik makamına vakfedilmiştir⁶⁶⁴. 1542 yılında yıllık geliri 3000 akçadır. Yine Karaisalı'ya tâbi Mezra'a-i Karahöyük, Şeyh Ahî Mehmed bin Ahî Orhan Bey tarafından "Resûlullâh"ın ruhu için "ihlâs-ı şerif kıraat" etmeye vakfedilmiştir⁶⁶⁵. Bir diğer mezra'a -1831 yılında kaydına rastladığımız ancak gerçekte daha önceki dönemlerde vakfedilmiş olan- Canibişehir nahiyesine tâbi Dönüzviranı'dır⁶⁶⁶. Bu beş mezra'anın dışındaki 23 mezra'a Ramazanoğlu vakıfları arasındadır. Yukarıda izâh edildiği üzere bu mezra'alar önceleri Ramazanoğlu beylerinin dirlikleri iken, Kanunî'nin izni ile Pirî Mehmed Paşa tarafından aile vakıfları arasına katılmıştır⁶⁶⁷. 1519 yılı tahrirlerine göre, Ramazanoğlu Camii ve Medresesi'ne sadece Kara Fazıl Mezra'ası gelir (1522,5 akçe)⁶⁶⁸ sağlamaktaydı. 1525 yılında, İkizöyüğü⁶⁶⁹, Baymak⁶⁷⁰ ve Merre⁶⁷¹ mezra'alarının öşürlerinin yarısı, 1530 yılında Mağara⁶⁷², 1540 yılında Yüregir'e tâbi Çeltik mezra'asının tamamı, Kınık kazasına tâbi Çeltik ve Mirze, ve Sis Sancağına tâbi Pirkarik (2500 akça), Tilân (1000)⁶⁷³, İlyas Beyli ve Diker (950 akça) mezra'alarının öşürlerinin yarısı⁶⁷⁴, 1547 yılında Basreyn⁶⁷⁵, 1553'de Setir (2752 akça), Döşbudak, Kavak ve Kızıldağ (üçü 250 akçe) mezra'aları⁶⁷⁶ daha sonra da Eski Basreyn ve Pristol⁶⁷⁷ vakfedilmişlerdir. Kurtkulağı (3480 akça) ve Dölek (995 akça) mezra'a olarak vakfedildikleri halde zamanla köy haline gelmişlerdir⁶⁷⁸. Vakfedilen mezra'aların tamamı ailevî tevliyet ile yönetilmektedir.

⁶⁶⁴ ED.538/1, s. 17b; tıpkıbasım, s. 37.

⁶⁶⁵ ED.538/1, s. 1b; tıpkıbasım, s. 1.

⁶⁶⁶ Şeyh Balcı Dede Evkafı, 1246/1831, Esas 2/1, s. 1030. Çamardı Kasabasında Camii ve Mescidi olan Balcı Şeyh Vakfının akarları arasında olmalıdır. Bkz. Hurufat 1161/75 (H.1159/1746); Hurufat 1057/29; Hurufat 1071/22; Hurufat 531/11. Dada sonra kurulmuş Adana Yortan mahallesinde Balcıoğlu el-Hac Mustafa Ağa bin Hüseyin tarafından kurulmuş bir medrese ve Camii mevcuttur. Bkz. *Balcıoğlu el-Hac Mustafa Ağa bin Hüseyin Vakfiyesi*, 1137/1725 VGMA, MA 609/229

⁶⁶⁷ ¼ hisseli bir mezra'a, bkz. 1. bölüm, 2. kısım.

⁶⁶⁸ TD.69 (1519), Adana Mufassal Defteri, s. 261; tıpkıbasım, s. 99.

⁶⁶⁹ Der nezd-i Çomaklu, tâbi-i Kınık, Hâsıl an öşri hubûbât ve gayrihi an nisf: 755 akça.

⁶⁷⁰ El-mezbûr, tâbi-i Kınık, Hâsıl an öşri hubûbât ve gayrihi an nisf: 625 akça.

⁶⁷¹ Der nezd-i Meşhed Öyüğü ve Çomaklu, tâbi-i Kınık, Hâsıl an öşri hubûbât ve gayrihi an nisf: 530 akça

⁶⁷² der nezd-i Çal, tâbi-i Yüregir, Hâsıl an öşri hubûbât ve gayrihi: 2500 akça

⁶⁷³ 1542 yılında üç çeltik nehri ile birlikte gelir 16160 akçadır. Bkz. ED. 538/1, 5a; tıpkıbasım, s. 7.

⁶⁷⁴ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 1540, VGMA, MV 646/2-4.

⁶⁷⁵ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 1547, VGMA, MV 646/8; 1961/402, Zeyl

⁶⁷⁶ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 960/1553, VGMA, MV 646/12 ; 1961/413, Zeyl.

⁶⁷⁷ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 960/1553, VGMA, MV 646/2; 1961/374

⁶⁷⁸ 1540 tarihli Evkâf Defteri'nde (ED. 538/1, s. 4a; tıpkıbasım s. 5) mezra'a vakfiyede Karye'dir. Bkz. *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 960/1553, VGMA, MV 646/3

1540 ve 1572 tarihli Adana Evkaf Defterleri'nde bu mezra'alardan 20'sinin yıllık öşür bedeli 47.145 akça tutmakta olup, her bir mezra'anın ortalama öşür bedeli 2352,25 akça olup 28 mezra'adan toplam 66.003 akça gelir sağlandığını tahmin etmekteyiz. Bu iki tarih arasındaki öşür bedellerinde pek bir değişme olmamıştır. Bu tarihlerden sonra -zaman zaman Ramazanoğlu vakıflarının muhasebeleri olmakla birlikte- düzenli olarak tüm vakıfların muhasebelerini bulamamaktayız. 1572 tarihinden sonra ulaştığımız ilk muhasebe Ramazanoğlu vakıflarının olup H.1143 (M.1730) tarihlidir. Burada vakfın altı mezra'adan yıllık 1805 kuruş bedel-i öşür geliri geçmektedir.

Tablo 37: Ramazanoğlu Vakfı Mezra'alar ve Yıllık Gelirleri

Mezra'alar	979/ 1572	1143/ 1730	1181/ 1768	1268/ 1851	1282/ 1865	1284/ 1867	1294/ 1877
	Akça	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Kuruş
Akkapu ve Mizan	-	200	250	6000	26744	21835	6500
Pristol	-	240	300	-	-	-	-
Develik-Dölek	995	-	100	3250	3480	3480	3150
Koşuk	-	400	-	-	-	-	-
İncirga (İncirlik)	-	15	20	-	15380	11871	3075
Pınar-Çatal	1000	700	1000	2250	18518	10885	210
Kızıldağ	250	250	250	6010	-	-	3075
Karafazıl	2383	-	250	1100	7740	8823	2000
Eskibasareyn	-	-	-	8150	21960	20880	9000
Nusuk-Burun-Dumlu	-	-	-	900	21070	31922	1000
Çatalca	-	-	-	510	-	-	400
Tilan	1000	-	-	1200	-	-	1400
İmele-İlyas bey	900	-	-	-	-	-	-
Toplam	6525	1805	2170	29370	114892	109696	31700

Söz konusu muhasebe makbuzu H.1143-53 (M.1730-40) yıllarına ait olup, bu on yıllık süre içinde mezra'aların gelirlerinde -sadece H.1150-51 (M.1737-38) yıllarında Pristol'un geliri 100 kuruş artmış- pek bir değişiklik olmamıştır⁶⁷⁹. Bu kayıtlarda, yukarıda bahsedilen mezra'alardan sadece Pristol ve Kızıldağ geçmektedir. İncirga⁶⁸⁰ 16. yüzyılda köy iken burada mezra'aya dönüştüğü görülmektedir. Akkapı, Mizân ve Koşuk mezra'aları da bu süre içinde Ramazanoğlu vakıflarına katılmıştır. Bu tarihten yirmi dört yıl sonra yani H.1177-

⁶⁷⁹ BOA., EV. 3341/1-10

⁶⁸⁰ ED.538/1, s. 3b, 21a; tıpkıbasım, s. 4, 42.

81 (M.1763-68) yıllarına ait, yine Ramazanoğlu vakıflarına ait dört hisseli muhasebelerinde geçen yedi mezra'anın beş yıllık *bedel-i iltizamı*⁶⁸¹ 9850 kuruş tutmaktadır⁶⁸². Bu süre içinde vakıf gelirlerinin toplanma usulü, *bedel-i öşürden bedel-i iltizama* dönüşmüş, mezra'a gelirlerinin ekseriyetinde -Kızıldağ mezra'ası hariç- % 20 ile % 30 arasında bir artış olmuştur. H.1268 (M.1851) yılı muhasebelerinde mezra'aların *öşür gelirleri* 29370 kuruşa⁶⁸³, 1865'te de 114.892 kuruşa yükseldiği, iki yıl sonra bir miktar düşerek, 109.696 kuruşa gerilediği görülmektedir⁶⁸⁴.

16. yüzyılda vakfedilen 28 mezra'adan çoğunun zamanla kayıtlarda görülmeyişi oldukça dikkat çekicidir. Bunlardan Boğuşeyhli ve Frenkşah Cebel-i Nur Zâviyesi'nin gelirleri arasında⁶⁸⁵, Küçükyarköy Şeyh Mahmud Zâviyesi'nin gelirleri arasında, Dönüzviranı da Balcı Şeyh vakıflarının gelirleri arasında olduğundan, bu mezra'aların ayrıca muhasebeleri tutulmamıştır. Meselâ, H. 1281 (M.1864) yılında zaptedilerek mazbût vakıflar arasına alınan Balcı Şeyh vakfının H.1282 (M.1865) yılında 2050 kuruş, ayrıca Balcı Dede Zâviyesi'nin de 85.200 kuruş geliri kayıtlıdır⁶⁸⁶. 16 yüzyılda Kınık kazasına tâbi olan İkizöyüğü, Baymak, Çeltik ve Mirze mezra'aları ve buralarda bulunan değirmenlerin (âsiyâb), 17. yüzyılın başında bu bölgenin uğradığı celâli saldırıları sonucu ortadan kalkmasıyla bu akarların da harap olduğu anlaşılmaktadır⁶⁸⁷. Sis sancağına tâbi olan Dinkiz, Pirkarik, Tilân ve İlyas Beyli mezra'aları bir muhasebe kaydında “muattal bî-hasıl”⁶⁸⁸ olarak geçmekte ise de, H.1267 (M.1851) yılı muhasebesinde *bedel-i öşrünün* alındığı yazılıdır. Bu tarihten sonra Kozan ve Kınık bölgesinde “Fırka-i İslâhiyye Hareketi”ni⁶⁸⁹ gerektiren sebeplerle ilgili olarak bir daha muhasebelerde kayıtları geçmemektedir. Kavak, Döşbudak ve Kızıldağ mezra'alarının gelirleri Kızıldağ mezra'ası ile birlikte toplanmıştır⁶⁹⁰. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar gelirlerdeki değişimler, zamanla Osmanlı

⁶⁸¹ İltizam Usulü; 17. yüzyıldan itibaren devlete gelir getiren kaynaklar muayyen bir bedel karşılığında şahıslara verilmişti. Bu hizmeti alıp vergileri toplayanlara da mültezim denilmiştir. Y. Cezar, *a.g.e.*, s. 21-22.

⁶⁸² BOA., EV. 5462/1-2; Bu muhasebenin 1183-84 yılları için bkz. BOA, EV. 5696/1-2.

⁶⁸³ BOA., EV. 14875/7

⁶⁸⁴ BOA., EV. 20712

⁶⁸⁵ BOA., EV. 18882/7

⁶⁸⁶ BOA., EV. 18086/2,5, 15; Bu Vakfın 1278/1861'de 12 662 kuruş, 1862'de 1385, 1864'te yani zapt edildiği yıl 161 520 kuruş geliri olmuştur.

⁶⁸⁷ BOA, EV. 5462/1-2; BOA, EV. 5696/ 1-2

⁶⁸⁸ BOA, EV.5462/2.

⁶⁸⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir, II*, (Haz. Cavid Baysun) tezkire:28, s. 136- 191.

⁶⁹⁰ ED. 538/II (1572), s. 20b; tıpkıbasım, s. 40.

parasının değer kaybetmesi ile ilgili bir durumdur. 1860'lı yıllardaki dikkat çekici artışlar ise, bu yıllarda vakıf gelir-giderlerinin denetim altına alınması ile ilgili olmalıdır.

Tarla: Tarlalar, tarım işletmeleri arasında mezra'alar ile hemen aynı özellikleri taşıyan bir diğer ziraî gelir kaynağıdır. Vakfiyelerde “tarla” olarak nitelenen üç adet -195 dönüm- tarla geçmektedir. Bu üç tarlanın biri Ramazanoğlu vakıflarından Yüreğir’de bir pirinç tarlası⁶⁹¹, bir diğeri yine Yüreğir’de⁶⁹² üçüncüsü de Karaisalı’da Posyağbasan köyündedir. 1910 yılında Posyağbasan’daki 30 dönüm olan tarlanın yıllık icarı 500 kuruş olup⁶⁹³, bu yıllarda 1 dönümün icarı 16,66 kuruş civarındadır. 16. yüzyıldan sonra tarlaların vakıflara ne kadar gelir sağladıklarını, kayıtlarda bulamıyoruz.

Vakfiyelere göre her ne kadar tarlalar üç adet -195 dönüm- olarak geçiyorsa da, Tanzimat sonrasında uygulamaya konulan *ferâğ* ve *intikâl* kayıtlarında durumun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. H.1285 (M.1868) yılı kayıtlarında “tarla” olarak nitelenen Ramazanoğlu vakıflarına ait 2,5 ile 110 dönüm arasında 29 parça, toplam 666 dönüm⁶⁹⁴, Balcı Dede vakfından -5 tarla- 1190 dönüm⁶⁹⁵, Mestan-zâde vakfından 10 dönüm⁶⁹⁶, Mustafa Ağa-zâde vakfından iki tarla -500 dönüm⁶⁹⁷- bir kişiden bir başkasının tasarrufuna geçerek el değiştirmiştir. Görülmektedir ki, sadece dört vakfa ait 2366 dönüm arazi mevcuttur ki, bir vakfiyede rastladığımız kayda göre, bir dönüm tarlanın yıllık gelirini 16,66 kuruş olarak düşünersek, tarlalardan bu dört vakfa 39.417,56 kuruş gelir sağlanmıştır. Bu da H.1284 (M.1867) yılı geliri olan 1.078.588 kuruşun % 3,66’nı oluşturmaktadır.

Çiftlik: Çift-hâne sistemi çerçevesinde içinde bir çift öküz ile işlenebilen toprak veya kapsadığı tarlalar; bir araya getirildiğinde bir köylü ailesinin (hane)

⁶⁹¹ Ramazanoğlu Vakfı, VGMA, MV 646/3; 1961/373; Yüreğir nahiyesinde, Müslüman kabristanı tarafındaki birinci köprünün ayağının altından alınan Büyük Nehrın suyu ile sulanır.

⁶⁹² Hafızu'l-Kitab-Ayandan Abdulaziz Ağa bin İbrahim Vakfı, 1134/1722, AŞS 103, s. 29

⁶⁹³ Hacı Mustafa bin Hacı Tenbeke Halil bin Abdullah Vakfı, 1327/1910, VGMA, MA 602/143.

⁶⁹⁴ BOA, EV. 21166/1, 1A, 2; EV. 21449; EV. 21260/2; EV. 21565/3; EV. 19001/1-4; EV.19275/1; EV. 21565/1

⁶⁹⁵ BOA, EV. 19275/2; 1286/1869 Haziranında Balcı Dede Vakfından 47 parça 1 ile 400 dönüm arasında 1549,5 dönüm tarlanın tasarruf sahibi el değiştirmiştir. Bkz. EV. 21625/1; EV. 21747/2; EV. 21625/2: 1 aylık

⁶⁹⁶ BOA, EV. 19275/2.

⁶⁹⁷ BOA, EV. 21416/1.

tarım arâzisi⁶⁹⁸, timâr teşkîlâtının uygulandığı dönemlerde, toprağın verimliliğine göre büyüklüğü 60 ile 150 dönüm arasında değişen bir sâhayı ifade ediyordu⁶⁹⁹. *Mirî, vakıf, mülk* veya *mâlikâne* gibi toprak tasarruf biçimlerinin hepsinde de, *çiftlik*, resmî olarak aynı genişliğe sahipti⁷⁰⁰. Ancak, halk arasında, *çiftlik* tâbiriyle, üzerine inşâ edilmiş binâları, içindeki hayvanları, ekim için kullanılacak tohumları, toprağı işlemek için lüzûmlu çift âletlerini ve diğer malzemeleri kapsayan bir toprak parçası anlaşılmaktadır⁷⁰¹.

Adana vakıf gelirleri arasında ikisi *Evkâf Defteri*'nde 12'si de vakfiyelerde olmak üzere 14 çiftlik bulunmaktadır. *Evkâf Defteri*'nde geçenler Ramazanoğlu vakfidırlar. Bunlar, *Çiftlik-i Ferhat Ağa*⁷⁰² ve *Çiftlik-i Ağba*⁷⁰³ olup vakfiyede sınırları ve müstemilâtı anlatılmamıştır. Diğer çiftlikler ise 18. yüzyılda vakfedilmişlerdir. Bunların tamamı ailevî cihete şart koşulmuşlardır. Çiftliklerden ikisini Adana valilerinden Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa vakfetmiştir. Bunlardan biri Yüreğir'e tâbi Tekürşan (Terkeşen) köyünde *Tekürşan Çiftliği*'dir⁷⁰⁴. Çiftlik ile birlikte vakfa dönüştürülen müstemilât arasında; iki fevkânî köşk, altında bir ahûr, saman mağazası, bir tahtânî çırpırlık, dam ve bir tahtânî deve ahûru ve bir tahtânî tavanlı koza mağazası, bir huğ (bağ evi), su kuyusu, tuvalet ve bir avlu içinde iki tahtânî harem odası ve sofa ve bir kiler odası, tuvalet ve üç adet avlu içinde 90 re's-i çift öküz ve alât-ı hırâset ile 44 re's camusu ve ortaklarının zimmetinde olan 158,5 kuruşu⁷⁰⁵ bulunmaktadır. Çiftlik nesilden nesile oğullarının tasarrufuna vakfedilmiştir. Yine adı geçen vâkıf, Adana yakınlarında Karahallık mezra'asında⁷⁰⁶ içinde; meyveli ve meyvesiz ağaçları ve su dolabı, iki adet huğ, iki baş katır, dört baş öküz, iki çift alâtı ve 40

⁶⁹⁸ Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu", *Belleten*, XXIII, (1959), s. 575-610; *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, Eren, s. 34; *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, I, s. 190-93.

⁶⁹⁹ Resmî tarife göre, bir çiftlik arâzi mahalline ve toprağın yetiştirme kabiliyetine göre değişmek üzere, âlâ yerden 60-80, orta halli- vasat yerden 80-100 ve *ednâ* yahut kıraç yerden 100-150 dönüm olarak kabul edilmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Ö.L. Barkan, "Çiftlik", *İA*, III, s. 392-397.

⁷⁰⁰ İ. İnalçık, "Çiftlik", *EL*, 1961, c. II, s. 33-34; Aynı yazar, *Toplum ve Ekonomi*, s. 37.

⁷⁰¹ B. Yediyıldız, *..Vakıf Müessesesi*, s. 100-101.

⁷⁰² ED. 538/II (1572), s. 22b; tıpkıbasım, s. 45; der kurb-ı Şerefli, yıllık geliri: 100 akçe.

⁷⁰³ ED. 538/II (1572), s. 24a; tıpkıbasım, s. 50; yıllık geliri (der sınır-ı Adana) bahçelerle birlikte: 4320 akçe.

⁷⁰⁴ Ceyhan nehri kenarında, su bend ve kanallarının bulunduğu ve çeltik üretiminin yapıldığı bir bölge. Bkz. Kasım Ener, *a.g.e.*, s. 209.

⁷⁰⁵ *Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa ibni Derviş Ağa Vakfiyesi*, 1122/1710, AŞS 41, s. 59.

⁷⁰⁶ Kiblesinde Tüttüncü Osman'ın tarlası, doğusunda Hacı Halil Ağa bağçesi ve batısında tarik-i âmm ile hudutlu. Daha çok "bağçe" görüntülü ve tanınımı.

kuruşu bulunan 150 dönümlük çiftliğini kızları ve eşlerinin tasarrufuna vakfetmiştir⁷⁰⁷.

Vakfiyelere göre, Tekürşan ve Karahallık mezra'ası çiftlikleri ortakçılıkla işletilmişlerdir. Karahallık mezra'asını iki ortakçı vakıf müstemilâtı ile işlemektedir. Burada bir çift öküz 75 dönüm yer düşmektedir. *Tekürşan*'da arâzinin ölçüsü belli değildir. Ancak çiftlikte “90 re's-i çift” öküz ile 44 baş camus bulunması dikkat çekici bir durumdur. Bu çiftlikte, şâyet yukarıda daha çok resmî uygulamaya göre yaptığımız tanıma bağlı kalırsak, camuslar bir tarafa “90 re's-i çift öküz” üretim amaçlı olmalıdır. Eğer üretim amaçlı değilse Tekürşan Çitliği resmî ölçülerin çok üstündedir.

Çiftliklerin diğer 10'u; iki menzil, 20 aygır, 10 karasığır ineği ve 150 kuruş paradan oluşan müstemilâtı ile, Adana Ayânlarından Hâfız'ı-Küttâb Abdülaziz Ağa tarafından, Yüreğir kazasına tâbi Böğri mezra'asında Ali Ağa hendeği denilen yerde, ailevî olarak vakfedilmiştir⁷⁰⁸.

Adana'da vakfedilen 14 çiftlik, Karahallık mezra'asındaki Mutasarrıf Mehmed Paşa'nın vakfettiği ailevî çiftliğin bilgilerine göre, toplam 2100 dönümdür. 19. yüzyılın sonunda, genel olarak bir dönüm arâzinin yıllık gelirinin 16 kuruş civarında oluşundan hareketle vakıf çiftliklerin 33.600 kuruş gelir getirmesi beklenir. Ancak Ramazanoğlu vakıfları dışındaki çiftlikler, kurucuların evladlarının tasarrufuna vakfedildikleri için muhasebelerde gelirleri geçmemektedir. Bu çiftliklerin kayıtlarına ferağ ve intikâl defterlerinde de rastlanmaması bunların zamanla vâkıfların evlatlarının mülkiyetlerine geçtikleri düşüncesini akla getirmektedir.

Neticede, Adana'da vakfa dönüştürülen çiftlikler, Manisa'da Valide-i Sultan Süleyman (Hafsa Sultan) Çiftliği, II Mahmud'un vakıflarından, Eskişehir-Mahmudiye yakınındaki Çifteler Çiftliği⁷⁰⁹, Bezm-i Âlem vakfından

⁷⁰⁷ Bayram Paşa-zâde el- Hac Mehmed Paşa ibni Derviş Ağa Vakfiyesi, 1122/1710, AŞS 39, s. 48; Paşa kız ve atıklarının isimlerini de vermekte olup, Kızları Cennet Han, Hatice, atıkları Han-zâde ve Kahraman hanımlar. Han-zâde ve Cennet Han, Paşa'nın bir ara sürüldüğü Kırım bölgesini hatırlatmaktadır.

⁷⁰⁸ Hâfız'ı-Küttâb Abdülaziz Ağa bin İbrahim Vakfiyesi, AŞS 103, s. 29: Ağanın ayrıca yine Yüreğir'de Züğüloğlu Karyesinde; 1 menzil, 2 karasığır inek, 30 kuruş para, adı geçen kazaya tâbi Kafırkıran mezra'asında 100 dönüm tarlası, (AŞS 103, s. 29); Yine Yüreğir kazasında 400,200 adet korun sürüleri ile 200 adet keçi sürülerini (AŞS 103, s. 29) evladlarının tasarrufunda vakfetmiştir.

⁷⁰⁹ Anadolu Tarım İşletmesi (TİGEM); 200.000 dönüm, 93 harbi sonrası 15-16 000 göçmen yerleştirilmiş, bu topraklar üzerinde 35 köy kurulmuştur.

Şile/Avcıkoru Çiftliği⁷¹⁰ gibi, büyük ve menşei itibariyle hâs türü-selâtin vakfı topraklardan değildir⁷¹¹. Dolayısıyla bu çiftlikler, adı geçenler gibi kalıcı olamamışlardır.

Köyler (Karyeler): Köyler genellikle pâdişahlar, onların yakınları veya fâtiḥ aileler tarafından vakfa dönüştürülmüştür. Adı geçen vâkıflar söz konusu köyleri, bütün müştemilâtıyla, yâni "meskenleri, tarlaları, çayırıları, ağaçları, kuyuları, menba'ları, nehirleri, vâdileri, tepeleri, kırları ve bütün hak ve hukûkuyla" vakfetmişlerdir⁷¹².

Adana'da ise, 11 köyün öşrünün bir kısmı ve tamamı vakfedilmiştir⁷¹³. Köylerin sekizi Ramazanoğlu hayrâtı için, üçü tâbi oldukları idarî birimlerdeki hayrâtlar içindir. Bunlardan Ayas Nahiyesine tâbi Boyaluca köyünün ¼ hissesi (887 akça) nahiyyede bulunan Hacı Kara Medresesi'ne⁷¹⁴, ¼ hissesi de (887 akça) yine nahiyyede bulunan Kara Şeyh Mescidi'ne⁷¹⁵, Berendi nahiyesine tâbi Ömerli Köyü hasılatının 9 hissesi (1100 akça) Kilisecik Köyü Mescidine⁷¹⁶, Gökçeler köyünün 15,5 hissesi (3785 akça) adı geçen köydeki Şeyh Tahir Camiine⁷¹⁷ vakfedilmiştir. Ramazanoğlu vakıfları arasında bulunan köyler ise; Adana'ya tâbi Çakır karyesinin yarı hissesi (1000 Akça)⁷¹⁸, Misis nahiyesine tâbi Çatal karyesinin⁷¹⁹ tamamı (6000 akça), Berendi nahiyesine tâbi Kurtkulağı köyünün ¼ hissesi (3480 akça), Müfnak (Meğnak) köyünün yarı hissesi (3000 Akça), Kımık kazasına tâbi Çevlik Köyünün ¼ hissesi (317,5 akça)⁷²⁰, Dölek köyünün yarı hissesi (577,5 akçe)⁷²¹, Meçin köyünün tamamı (2620 akça)⁷²² ve Karaisalı kazasına tâbi Gölcüler köyünün yarı hissesinden (1819 akça) müteşekkildir. Vakıf

⁷¹⁰ Batum'dan gelen muhacirler yerleştirilmiştir.

⁷¹¹ N. Öztürk, *Vakf Müessesesi*, s. 121-123.

⁷¹² B. Yediyıldız, ...*Vakf Müessesesi*, s. 101; Dipnot: 273; *Ayşe binti III. Ahmed Vakfiyesi*, 1156/1743, s. 11; *Çorlulu Ali Paşa Vakfiyesi*, 1120/1709, 365-366; *I. Abdülhamid Vakfiyesi* 1195/1780 s. 46; *Dâmâd-zâde Ahmed b. Mustafa Vakfiyesi*, 1154/ 1741, VGMA, *Harameyn XIV*, s. 131a; *III. Osman Vakfiyesi*, 1169/1755, VGMA, *Kasa no: 49*, s.12.

⁷¹³ VGMA, MV 646/2-3; 1961/374-75; ED.538/1, s. 17a-b, tıpkıbasım s. 35-36

⁷¹⁴ ED.538/1, s. 17b, tıpkıbasım s. 36.

⁷¹⁵ ED.538/1, s. 17a; tıpkıbasım, s. 35.

⁷¹⁶ ED.538/1, s. 17a; tıpkıbasım, s. 36.

⁷¹⁷ ED.538/1, s. 4a; tıpkıbasım, s. 5.

⁷¹⁸ TD. 450 (1525) *Adana Mufasssal Defteri*, s. 1003; satın alınmış ve mülk-i meşrûdur.

⁷¹⁹ Kiblesinde Safirci vadisi şimâli hayatözü mevzii ile olup bu iki cihetten ve batısı Ceyhun nehrine dayanır, şarkı *Cebel-i Nûr* (Nur dağı) ve Kızıl dere ile sınırlıdır. Bkz. VGMA, MV 646/2; 1961/373.

⁷²⁰ TD. 969 (1530) *Adana Mufasssal Tahrir Defteri*, s. 851; tıpkıbasım, s. 109.

⁷²¹ VGMA, MV 646/2; 1961/374; TD. 450 (1525) *Adana Mufasssal Defteri*, s. 998; tıpkıbasım, s. 101.

⁷²² VGMA, MV 646/2; 1961/375; ED. 538/1, s. 4a; tıpkıbasım, s. 5.

veya vakıf hisseli köyler, 16. yüzyılda Adana sancağına tâbi bulunan 47 köyün⁷²³ % 23,40'nı oluşturmaktadır.

1540'larda vakıf köylerden hayrât kurumlarına 21.834 akça gelir sağlanmaktaydı. Bu köylerden Çakır 1525 tarihinden sonra⁷²⁴, Çevlik 1530'dan sonra⁷²⁵, Boyaluca 1540 yılından sonra⁷²⁶ kayıtlarda geçmemektedir. Dölek, Çatal (Pınar) ve Çatalca mezra'aya dönüşmüştür.⁷²⁷ Ayas, Berendi ve Kınık bölgesindeki köyler ise bu bölgenin 17. yüzyılda yaşadığı Celâli yıkımlarının sonucu olarak ekonomik canlılığını yitirmişlerdir⁷²⁸. 19. yüzyılın ikinci yarısında bu bölge tekrar iskân edilerek canlandırıldı ise de, *Arâzi Kanunnâmesi* sonucu vakıf köyler tasarruf sahibine bırakıldığından köyler vakıfların kontrolünden çıkmıştır⁷²⁹. Bunlar, bu dönemden sonra vakıf muhasebelerinde -meselâ, Ramazanoğlu vakıf gelirleri arasında- geçmemektedirler⁷³⁰.

İcâre-i Zemin: Vakıf gelirleri arasında *icâre-i zemin* yâni *yer-kirası* gelir olarak düşük olmakla birlikte, önemlidir⁷³¹. Adana zemin geliri başlangıçta oldukça az iken zamanla müsakkafât (üstü çatılı binalar) türü akarların yıkılması veya şehrin büyümesi ile yerleşim alanları arasında kalan bağ ve bağçelerin arsaya dönüşmesi ile *icâre-i zeminler* veya yer kirası ücretleri artmıştır. 1525 yılında, bir bağçe zemini ve yedi zemîn-i hâne (ev zemini) ücretinin yıllık toplam geliri 320 akça (20-100 akça arasında)⁷³², 1530 yılında yine bir bağçe zemini, altı zemîn-i hâne ücreti 444 akça (8-336 akça arasında)⁷³³, 1540 yılında altı dükkân, iki ev ve bir bağçe zemini bulunmaktadır. Bunlardan yedisi harâb olup, bir ev zemininden yıllık 30 akça, bağçe zemininden 12 akçe gelir sağlanmaktaydı⁷³⁴. 1572 yılında sadece Ramazanoğlu vakıflarından *zemîn-i hâlînin* (1.000 akça) ve Ayas'ta *hamâm-ı köhnenin* (1.000 akça) zemin ücretleri 2.000 akça

⁷²³ Kurt, a.g.t., s. 56, tablo XXXVIII: s. 97.

⁷²⁴ TD. 969 (1530) *Adana Mufasssal Tahrir Defteri*, s. 850-860; tıpkıbasım, s. 108-116.

⁷²⁵ ED. 538/I, s. 1a-18a; tıpkıbasım, s. 1-40.

⁷²⁶ ED. 538/II, s. 20b-25a; tıpkıbasım, s. 40-50.

⁷²⁷ Bkz. Tablo 2.

⁷²⁸ F. Sümer, "Çukur-ova Tarihine Dâir..", s. 31: Sümer, bu makalesinde konumuz ile ilgili şu bilgileri vermektedir: "Kınık, Berendi ve Sarıçam gibi yöreler tamamen ortadan kalkmış ve topraklar asırlarca ekilmeyerek boş kalmıştır".

⁷²⁹ Ö. L. Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arâzi Kanunâmesi" *Tanzimat I*, İstanbul 1999, Milli Eğiti Basımevi, s. 251, 373-55.

⁷³⁰ BOA. H. 1177-81/M. 1763-68, EV. 5696; BOA, H. 1284-86/M. 1867-69, EV.20712.

⁷³¹ Ö. Hilmi, a.g.e., s. 54.

⁷³² TD. 450 (1525) *Adana Mufasssal Defteri*, s. 998-1002; tıpkıbasım, s. 100-107.

⁷³³ TD. 969 (1530) *Adana Mufasssal Tahrir Defteri*, s. 850-60; tıpkıbasım, s. 108-116.

⁷³⁴ ED.538/I (1540), *Evkâf Defteri*, s. 2b-17b; tıpkıbasım, s. 1-37.

tutmaktadır⁷³⁵. 16. yüzyıldaki tahrir ve muhasebelerden sonra diğer gelir kaynaklarında olduğu gibi, ancak Ramazanoğlu vakıflarının muhasebelerini takip edebiliyoruz. H.1143-53 (M.1730-40) yıllarındaki muhasebelerde zemin ücretleri ayrı olarak belirtilmemiştir⁷³⁶. H.1177-81 (M.1763-68) yıllarında toplam Çarşı'da Mahmud Paşa Hanının zemininden 415 kuruş (49800 akça), Câmi-i Cedîd ve Câmi-i Atîk mahalleleri ile değişik zeminlerden (müteferrik) 4250 kuruş gelir sağlanmıştır⁷³⁷. H.1268 (M.1851) tarihli bir muhasebede sadece Hasan Ağa Camii vakfına 70 kuruş⁷³⁸, Savcı-zâde vakfına 55 kuruş,⁷³⁹ Ramazanoğlu vakıflarına 471 kuruş, mahalle hayrâtı icâre-i zeminlerine 450 kuruş⁷⁴⁰, toplamda 1046 kuruş icâre-i zemin ücreti ödenmiştir⁷⁴¹. Bu tarihte zemin ücretleri yıllık 1 ile 50 kuruş arasında değişmektedir.

Havuz ve Su Dolabı: Tarım işletmesi müştemilâtları arasında *havuz*, *su dolabı* ve *su kanalları* bulunmaktadır. Söz konusu müştemilât, bölge de sulu tarımın yapıldığının da işaretleridir. Havuzlar, Yüreğir'e tâbi Çatal mezra'ası ile Adana merkezde⁷⁴², su dolaplarının beşi Adana merkezde⁷⁴³, biri merkez yakınındaki bir bahçede, biri de Basreyn mezra'asındadır⁷⁴⁴. Havuz ve dolaplar, bağ, bağçe ve hamamların birer parçasıdır. Dolayısıyla gelirleri bağlı oldukları birim içinde geçmektedir⁷⁴⁵. Havuz ve su dolapları vakfiyelerde geçen 9 adetten ibaret değildir. Bağçe ve bostanların ekseriyeti sulandığı için hemen her bağçenin mutlaka bir su kaynağı vardı. Adana'nın dört tarafı bağ ve bağçeler ile çevrili olduğu gibi, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin iki tarafı su dolapları ile çevrilidir. Yukarıda bahsedildiği üzere bölgeden geçen seyyahlar bunu doğrulamaktadır⁷⁴⁶. Ancak Ramazanoğlu vakıfları arasında bulunan *dolaphâ-i büzüruk* ve *dolaphâ-i küçükün* ayrı bir önemi vardır ki, şehrin suyunu büyük ölçüde bunlar

⁷³⁵ ED.538/II (1572), Evkâf Defteri, s. 21a, 22a; tıpkıbasım, s. 41, 44

⁷³⁶ BOA, EV. 3341/1-16.

⁷³⁷ BOA, EV. 5462/1-2: 1182-84/1769-71 yıllarında Çarşıda Mahmud Paşa Hanından 249 kuruş, Câmi-i Cedîd ve Atik mahalleri ve müteferrik zeminlerden de 2550 kuruş gelir sağlamıştır. BOA. 5696/1-2.

⁷³⁸ BOA EV. 14875/5: Bir zeminden 70 Kuruş.

⁷³⁹ ⁷³⁹ BOA EV. 14875/5; iki zeminden 55 Kuruş.

⁷⁴⁰ BOA EV. 14875.

⁷⁴¹ BOA EV. 14875/6c-9a: Ramazanoğlu Vakfına ait 23 ayrı yerden 471 Kuruş zemin ücreti gelmektedir.

⁷⁴² Vakfiyede "havuzlar" olarak geçmektedir. Bkz. *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 946/1540, VGMA, MV 646/2.

⁷⁴³ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 946/1540, VGMA, MV 646/2.

⁷⁴⁴ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 953/1547, VGMA, MV 646/9.

⁷⁴⁵ Hamâm-ı Atîk ve dolap ma'a bağçe-i narenc, fi sene: 9880 akça; Bağçehâ-i narenc ve tîn ma'a hadravâ ve dolaphâ ve zeminhâ: 1500 akça Bkz. ED. 538/II (1572), s. 21a-b, tıpkıbasım, s. 42-43.

⁷⁴⁶ K. Ener, *a.g.e.*, s. 181-88.

karşılacaktır⁷⁴⁷. Dolaplar hayrât kısmında daha geniş ele alınacağından burada detaya girilmeyecektir.

Nehirler (Sulama Kanalları): Nehirler, Adana'da hem sulu tarımın gelişmesi hem de vakıflara oldukça yüksek kazanç sağlaması bakımından önem taşımaktadırlar. Adana'da vakfedilmiş sekiz nehrin tamamı Ramazanoğlu vakfidir. Nehirlerin bugünkü karşılığı sulama kanalıdır. Seyhan, Ceyhan veya bir başka nehrin suyu kanallarla tarlalara götürülmüştür. Ramazanoğulları bu nehirler vasıtasıyla hem kendi kontrolündeki mezra'a veya tarlaları sulayarak ürünlerini hem de bu nehirlerden istifade eden diğer tasarruf sahiplerinden sulama bedeli alarak vakıflarının gelirlerini artırmışlardır. Bu amaçla açılan nehirler; Yüreğir'e tâbi Çeltik mezra'asındaki *Çeltik nehirleri* (52 000 akça)⁷⁴⁸, Kınık'ta *Karı Çelebican Çeltik Nehri* (500 akça)⁷⁴⁹, Kınık'a tâbi *Danişmend Nehri*'nin yarı hissesi (80.000 akça)⁷⁵⁰, Kızılırmak Nehri (200 akça)⁷⁵¹, Sis sancağına tâbi Tilan mezra'asında *Büyük Ark*, *Küçük Ark* ve *Gicik (Kimek) Derviş Arka* (16.160 akça)⁷⁵² ve Tarsus'a tâbi Kuştemurlu nahiyesindeki *Ağcekamış Nehrinden*⁷⁵³ müteşekkildi. 16. yüzyıldan sonra nehirler gelir-gider kalemleri arasına ayrıca yazılmamıştır⁷⁵⁴.

Çukurova bölgesi, Ramazanoğlu hâkimiyetine kadar, etrafındaki devletler arasında sürekli mücadelelere sahne olduğundan⁷⁵⁵ iktisadî olarak yeterli gelişme gösterememişti. Özellikle Osmanlı hâkimiyetinden sonra bölgede sağlanan barışla birlikte her alanda büyük gelişmeler görülmüştür. Ramazanoğlu beyleri bölgenin imâr, iskân ve iktisadî kalkınmasına yönelik faaliyetlerini, Osmanlı hâkimiyeti sonrasında da Adana Sancak beyi olarak sürdürmüşler, hatta bu faaliyetlerini vakıflar yoluyla kurumlaştırmışlardır, denilebilir. Bu dönemde tarım üretimi

⁷⁴⁷ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 946/1540, VGMA, MV 646/2; 538/II (1572), s. 21a, tıpkıbasım, s.42.

⁷⁴⁸ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 946/1540, VGMA, MV 646/3; 1961/380, 401; ED. 538/II (1572) s. 21b; tıpkıbasım, s. 43; Çeltik nehirleri, Adana köprüstünün gözlerinden alınarak yapılmıştır. Kantara-i evvel (Nehr-i Piri Bey): 30.000 akça, Kantara-i sâniye (Nehr-i Mercin): 10.000, Nehr-i çeltük-i sâlis: 3 000, Nehr-i çeltük-i Tekfurşah: 3 000, Nehr-i Çeltük-i Eski Basreyn (der mezra'a-i Eski Basreyn ve Kara Bük): 6 000 akça.

⁷⁴⁹ ED. 538/II (1572), s. 22; tıpkıbasım, s. 45.

⁷⁵⁰ ED. 538/II (1572), s. 21b; tıpkıbasım, s. 44. TD. 450 (1525), Adana Mufassal Tahrir Defteri, s. 998; tıpkıbasım, s. 101; 1530 yılında senelik geliri 9000 kuruştur. Bkz. TD.969(1530) Adana Mufassal Tahrir Defteri, s. 851; tıpkıbasım, s. 109; Suyunu Ceyhan'dan alan nehrin geliri 1540 yılında 31.310 akça 1572'de de 80.000 akçaya çıkmıştır.

⁷⁵¹ TD. 450 (1525), Adana Mufassal Tahrir Defteri, s. 1003; tıpkıbasım, s. 106.

⁷⁵² *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 946/1540, VGMA, MV 646/3; 1961/377; ED.538/1 (1540) s. 5a; tıpkıbasım, s. 7

⁷⁵³ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 954/1547, VGMA, MV 646/9; 1961/401

⁷⁵⁴ BOA. EV. 3341/1-16: H.1143-53/1730-40: BOA, EV. 5462/1-2: 1177-84/1769-71; BOA EV. 14875/1-5

⁷⁵⁵ Shai Har-El, *Struggle for Dömination in the Middle East- The Ottoman Memlük War, 1485-1491*, E.J. Brill Leiden-New York-Köln, 1995, s. 200-212.

açısından şehrin etrafı bağ ve bağçeler ile donatılmış; tarlalarda çeltik, hububat, susam ve pamuk üretimleri artırılmış; oldukça geniş merâlarda üretilen sayısız koyun, sığır ve at sürüleri bölgeye büyük bir canlılık kazandırmıştır⁷⁵⁶.

Vakıflar, özellikle Ramazanoğlu vakıfları bu imâr ve iskân döneminde halka her alanda olduğu gibi tarımda -özellikle sulu tarımda- öncülük etmiştir. Pirinç-çeltik ziraatı bu dönemde çok gelişmiş olup, Adana civarında -Karşıyaka ve Yüreğir'-de- dört çeltiklik alanı kurulmuştur. Şehre yakın semtlerin tarlaları köprünün ikinci ve üçüncü gözlerinden alınan sularla, Yüreğir'dekiler ise doğrudan doğruya Seyhan'dan sulanmıştır. Ayrıca Çal mezra'ası yakınında bir pirinç kanalı, Ceyhan ırmağı yakınında da Tekürşan'da kurulan büyük su bendi çeltik ziraatının gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Tamamı Ramazanoğlu vakfı olan bu kanallar vasıtasıyla üretilen pirinç, susam, meyve ve sebze halkın ihtiyacını karşılayacak düzeydedir⁷⁵⁷. Vakfiyede sulama işi şöyle anlatılmaktadır: *“vâkıf Tekürşan'da Ceyhan nehrinden alınan su ile çeltikliğın sulanmasını şart edip hasılâtından şer'î öşrîsi ihraç edildikten sonra mütebâkisini sahib-i arza ve masârîfi vakfa tahsis etmiştir”*⁷⁵⁸.

Netice olarak Adana'da vakıflar, 16. yüzyılda ziraî alanlarda öncü ve teşvik edici bir rol üstlenmişlerdir. 17. yüzyılda Anadolu'da yaşanan Celâli isyanları, dirlik sisteminde meydana gelen bozulmalar, iltizam usulündeki suistimaller bölgedeki tarımı etkilediği gibi, vakıfların bu alandaki gelirlerini neredeyse tamamen ortadan kaldırmıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi, muhasebelerde 16. yüzyılda geçen köy, çiftlik, mezra'aların ekseriyetinin, hatta kırdaki yapılan değirmen ve su kanallarının geçmeyişi bu düşüncemizi doğrulamaktadır. Tarım alanındaki bu durgunluğun giderilmesi 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra olmuştur⁷⁵⁹. Bu dönemde bölgeyi gezen seyyah Karçın-zâde Süleyman Şükrü Bey *Seyahât-i Kübra* (1889 Temmuz)'sına şu bilgileri kaydetmiştir: *“Adana'nın mahsulâtı çeşitli hububât, pamuk ve susamdır. Bahçelerinde her türlü meyve yetişir. Limon, portakal, turunç, nar, şeker kamışı ile kavun karpuz büyük miktarda yetişir. Arâzisinin verimli olmasından dolayı Harput ve Diyarbakır taraflarından her ay yirmi- otuz bin işçi gelmektedir. Ağba*

⁷⁵⁶ K. Ener, a.g.e., s. 208.

⁷⁵⁷ Ramazanoğlu Vakfiyesi, 946/1540, VGMA, MV 646/3; Ener, a.g.e., s. 209-211.

⁷⁵⁸ Ramazanoğlu Vakfiyesi, VGMA, MV 646/9 ;1961/ 401; Ener, a.g.e.,s. 210

⁷⁵⁹ Ener, a.g.e.,s. 211-234.

denilen geniş arâzi, pirinç ve şeker kamışı yetiştirmeye elverişli olduğu halde Adanalıların arâziye ihtiyacı olmadığından olsa gerek burası vahşi camuslara gezinti yeri kesilmiştir”⁷⁶⁰. Bir başka Türk araştırmacı Dr. Şerafeddin Mağmumî ise, *Seyahât Hatıraları*’nda, Adana’yı, Çukurova’nın “merkez-i ziraat ve hırâseti” olarak nitelemekte ve “Mısır-ı sâni”, benzetmesi ile toprağın verimliliğini vurgulamaktadır. Mağmumî, “*Seyhan, Ceyhan ve Berden, bu üç altın oluk boşuna akıp gidiyor da ahâlisi bunların kenarında yağmur duâsı etmeğe çıkıyor*”, ifadelerinden başka, bölgede yeterli sulama kanallarının açılmadığını, bazı çiftlikler hariç sulama makinesi, buharlı saban ve dövenin getirilememiş olduğunu ifade etmektedir⁷⁶¹.

2. Meskenler

Adana vakıflarına bağlı gelir kaynaklarının % 49,21’ini meskenler oluşturmaktadır. Vakfedilmiş dört değişik mesken tipi bulunmaktadır. Bunlar, *oda, menzil, köşk* ve *saray*dır. Bu tasnife uymayan bir de kebûterhâne (güvercin evi) bulunmaktadır. Meskenler de çiftlikler gibi bütün müştemilâtıyla birlikte vakfedilmişlerdir⁷⁶².

Vakfiyelere göre odalar bir, istisnâî olarak da iki gözden oluşturmaktadırlar. Adana’da toplam 24 oda vakfedilmiştir. Odaların üçü 16. yüzyılda; 18’i 18. yüzyılda; üçü de 19. yüzyıldadır. Bunların yedisi hayrî, altısı yarı-ailevî, 11’i de ailevî tasarrufâ şart koşulmuştur.

Meskenlerin % 95,37’sini *evler* oluşturmaktadır. Bunların % 13,28’i 16. yüzyılda, % 3,52’si 17. yüzyılda, % 72,48’i 18. yüzyılda, % 10,72’si de 19. yüzyılda vakfedilmiştir. Vakfiyelerde meskenler⁷⁶³ “menzil” (522 adet), “beyt”

⁷⁶⁰ Hasan Mert, “Bir Türk Seyyâhının Gözüyle 19. Yüzyıl Sonlarında Çukurova”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı*, (Haz. Erman Artun, M. Sabri Koz), İstanbul 2000, Ofset Yapımevi, YKY., s. 312-313.

⁷⁶¹ Cahit Telci, “Bir Osmanlı Aydın Adana İzlenimleri (Şerafeddin Mağmumî 1870-1927)”, *Adana: Köprü Başı, a.g.e.*, s. 317-18.

⁷⁶² *el-Hac Mehmed bin Abdullah Vakfiyesi*, 1186/1772, AŞS 47, s. 84: 1 bab fevkani beyt, lörtme, bi’r-i mâ, kenif ve bir miktar havlu-yı müştemil menzil; *Hamide binti Yusuf Vakfiyesi*, 1146/1733, AŞS 128, s. 35: 1 bab tahtânî, 1 bab fevkani beyt, ahur, kenif ve bir miktar havlu-yı müştemil menzil; *Alemdar el-Hac Mahmud ibni Ali Vakfiyesi*, 1175/1761, AŞS 34, 61: Önleri arkası sofah, 2 bab tahtânî beyt, Matbah kenif, kiler evi, samanlık, bi’r-i mâ, kenif, eşcâr-ı müsmire ve havlu-yı müştemil *Harem Menzili* vs.

⁷⁶³ Adana Evleri konusunda bkz. Çiğdem Tunç, *19. Yüzyıldan Günümüze Adana’da Konut Mimarisinin Gelişimi*, Çukurova Üni. Fen-Bilimleri Ens. Mimarlık Anabilim Dalı, *Yüksek Lisans Tezi*, Adana 1999; Özlem Özmen, “Geleneksel Adana Evleri”, *Adana: Köprü Başı, a.g.e.*, s. 235-249.

(46 adet)⁷⁶⁴, “hâne”⁷⁶⁵ (33 adet), “ev” (21 adet)⁷⁶⁶ ve “dâr” (3 adet)⁷⁶⁷ olarak isimlendirilmişlerdir. *Menzil*, beyt, hâne⁷⁶⁸ ve dâr kelimeleri Arapça kökenli kelimeler olup, bunların bugünkü karşılıkları evdir⁷⁶⁹. Bunların bazıları üç odadan büyük, iki katlı, bir bahçe içinde, su kuyusu, ahırları vb. müştemilâtı olan, daha çok bir konak⁷⁷⁰ büyüklüğünde⁷⁷¹, bazıları da alt-üst (tahtânî-fevkânî) birer odalı, bir avlu içinde çok mütevazı yapılarıdır⁷⁷². Vakfedilen 625 evin 174’ü hayrî, 82’si yarı-ailevî, 369’u da ailevî tasarrufa şart koşulmuştur. Hayrî olanlar kiraya verilerek tevliyeti dışında vâkıfların kontrolünden çıkmışlardır. Ailevî ve yarı-ailevî menziller ya vâkıfın ailesinin yönetiminde veya tasarrufunda olduklarından, bunların çok az bir kısmı zamanla hayrî vakfa dönüşerek vakfa gelir getirir hâle gelmişlerdir⁷⁷³. Bazı evler vâkıfın evlâdları arasında tasarruf anlaşmazlıklarına sebep olduğu gibi⁷⁷⁴, bazıları da harap olunca arsası icâre-i zemine verilmiştir⁷⁷⁵.

Evlerin yıllık kiralari, 16. yüzyılın ikinci yarısında 12 ile 300 akça arasında değişmektedir. Bağ-bağçe evlerinin kirası 12 akçe ile 60 akçe arasında değişirken, 1 göz (bab) menzil 60 akçe, 2 göz menzil 120 akça, daha büyük olanları ise, 300 akçaya kadar çıkmaktadır. 1540 tarihli Evkaf Defterine göre, menzillerden toplam 3.497 akça gelir sağlanmıştır⁷⁷⁶. Aynı yıl ve daha sonra

⁷⁶⁴ *el-Hac Ebu Bekir ve İbrahim Beşe ibni Topal Mehmed Ağa Vakfiyesi*, 1134/1722, VGMA, MA606/270

⁷⁶⁵ *Sarı Ömer ve Halil, Halil b. Mehmed, Lûskiye oğlu Mehmed Vakfiyesi*, 1328/1911, VGMA, MA605/22; Kâmile hatun ibneti Merhum Mestan-zâde Mahmud Ağa Vakfiyesi, 1121/1714, AŞS 42/54; ED.538/1, (1540), 3a, 4a; Tıpkıbasım, s. 3,5

⁷⁶⁶ *es-Seyyid el-Hac Mustafa ibni Barutcu Halil Vakfiyesi*, 1252/1837, MA606/268

⁷⁶⁷ *Hatice binti Çelebi Vakfiyesi*, 1016/1608, VGMA, KBD1338/198

⁷⁶⁸ Bir araştırmada hâne ile oda aynı anlamda olduğu ifade edilmiştir (Bkz. B. Yediyıldız, ...*Vakf Müessesesi*, s. 105). Adana’daki vakfiye veya muhasebelerde hâne tek odalı evlere dendiği gibi, “Hânehâ-i Halil Bey” (Vakıf Sarayı), “Hânehâ-i Müderris ma’a Matbah ve kiler ve ahur ve havlı” (Müderris Evi), “Hânehâ-i atik...” (Köşk) Bkz. ED.538/1, (1540), 3a, 4a; Tıpkıbasım, s. 3,5.

⁷⁶⁹ Süreyya Faroghi, “Şehir Evinin Fizikî Şekli”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, III*, (Çev. İbrahim Kalın), Ankara 1992, Emek Gazete ve Matbaacılık, s. 1151-1178.

⁷⁷⁰ *Menzil ve konak* kelimeleri sözlüklerde şu şekilde izâh olunuyorlar: 1. Seyâhat esnâsında inilen yer, mola yeri, durak, istasyon; 2. bir günlük mesâfe, merhale; 3. oturulan yer, büyük ev, vs. Bkz. B. Yediyıldız, *Vakf Müessesesi*, s. 104.

⁷⁷¹ *Benli-zâde Süleyman Kerimesi Hatice Hatun İbneti Ali Vakfiyesi*, 1151/1739, VGMA, YTD2108, s. 50; *Battal Mehmed Ağa İbni İbrahim Vakfiyesi*, 1155/1743, MA 607/151.

⁷⁷² *el-Hac Hasan bin Abdullah Vakfiyesi*, AŞS 128/103; *Kara Fatoş Hatun Vakfiyesi*, AŞS 7/39; ED.538/1, (1540) s. 17a; tıpkıbasım, s. 35.

⁷⁷³ AŞS 17, s. 14; vakıflar Rabi’a binti Ramazan ve Kara Kadı Ahmed Efendi bin Veli, “önce kendi, sonra evlâdlarının tasarrufuna, ba’del-inkıraz, Câmi-i Cedid imam-hatip olana” şart koşulmuş. Ancak vâkıflar bilâ veled (çocuksuz) ölünce, tasarruf sahibi mezkur câmi imam-hatibi dava ederek, tasarruf haklarını elde etmişlerdir; AŞS 133, s. 66.

⁷⁷⁴ AŞS 30, s. 14: Bayram Paşa-zâde Mehmed Paşa Vakfı’nın tasarruf hakkı davası.

⁷⁷⁵ Baytemur mahallesi imamına meşrut menzil harab olunca arsası 120 kuruş icâre-i muaccele, 2 kuruş senevi (icâre-i müeccele) icare-i zemin ile kiralınmıştır. AŞS 17, s. 67.

⁷⁷⁶ ED 538/1(1540) 2b-25a; tıpkıbasım, s.1-50.

Ramazanoğlu vakfı evlerin gelirleri ayrıca yazılmamıştır⁷⁷⁷. Meselâ, H.1143-53 (M.1730-40) yıllarında Câmî-i Cedîd Mahallesinden 500 kuruş, Câmî-i Atîk Mahallesinden 250 kuruş gelir sağlanmıştır⁷⁷⁸. H.1177-81 (M.1763-68) yıllarında bu mahallelerin gelirleri icâre-i zemin gelirleri ile birlikte senelik 850 kuruştur⁷⁷⁹. Bu vakfın hayrât görevlilerinden müderris, imam ve müezzinler vakfın evlerinde ücretsiz oturmuşlardır. 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılda ev kiralari ortalama 3 ile 30 kuruş arasında değişmektedir. H.1268 (M.1851) yılına ait bir muhasebede ev kiralari 10 kuruş ile 200 kuruş arasında değiştiği görülmüştür. Savcı-zâde⁷⁸⁰, Mestan-zâde⁷⁸¹ vakıflarına ait evler oldukça eski döneme ait olduklarından olmalı, kiralari (10-60 kuruş arası) daha düşüktür. Abdurrezzak Efendi vakfına ait evlerin kiralari ise, 65 ile 200 kuruş arasındır⁷⁸². Değişik mahallelerde vakıf evlerin kiralari; Serracân'da 100, Hacı Hamid'de 250, Durmuş Fakih'de 160, Kantarân'da 250, Kara Soku'da bir köşk 180 kuruştur⁷⁸³. Bu muhasebeye göre Adana'da ortalama ev kiralari 100 kuruşun üzerinde olup, sekiz vakfa ait 46 menzilden 4613 kuruş gelir sağlanmıştır⁷⁸⁴. 19. yüzyılın ikinci yarısında bütün menziller dikkate alındığında bu akar cinsinden 62.500 kuruş gelir elde edilmesi beklenir. Ancak dört asırlık süre içinde bir kısmı yıkılmış, bir kısmı ailevî amaçla vakfedildiğinden menzillerden bu kadar gelir -hayrî amaca yönelik olarak- hiç bir zaman sağlanamamıştır.

Köşk: Köşklerin üçü 16. yüzyılda Ramazanoğlu Pirî Mehmed Paşa⁷⁸⁵ tarafından, ikisi 18. yüzyılda Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa⁷⁸⁶ tarafından vakfedilmiştir. *Köşk*, bağ ve bağçelik bir yerde yapılmış, daha çok yazlık olarak kullanılan kasırlara denilir⁷⁸⁷. Pirî Bey'in vakfettiği *köşklere* birisi

⁷⁷⁷ Mütevellisinin oturduğu evden (Kızıldağ-Yayla evi) 1000 akçe, Tekfurşah'daki (Tekürşan) *hânehâ-i atik* ve *kûle-i atik* vs.den 4500 akçe, Halil Bey evleri ve hamam vs. 10 000 akçe, *hânehâ-i müteaddide*, Mustafa Bey Evleri: 500 akçe: Bkz. ED. 538/1(1540) 3a, 4a; Tıpkıbasım, s. 3, 5.

⁷⁷⁸ BOA, EV. 3341/1-16.

⁷⁷⁹ BOA, EV. 5696/1-2.

⁷⁸⁰ Savcı-zâde Vakfına ait evler: 10,10,10,10,20,20,20,20,20,30,30,30, 40,40, 40,40,40,40,50, 50,60, 200; Toplam 830 Kuruş, ortalama:37,72 kuruştur. BOA, EV. 14875/5;

⁷⁸¹ Mestan-zâde Vakfına ait evler: 10,10, 25,40,40,45,50,50,60,60'ar kuruş.Toplam: 390 Kuruş, ortalama: 39 kuruştur. BOA, EV. 14875/1; Mestan-zâde (14.11.1608) evleri Savcı-zâde (24.05.1548) evlerinden daha geç döneme aittir.

⁷⁸² BOA, EV. 14875/2A: 90, 120,120, 140, 150, 180, 200,200 (3 adet), toplam 1280 kuruş, ortalama 128 kuruştur. Vakfın kuruluşu: 07.09.1725.

⁷⁸³ BOA, EV. 14875/1-6B

⁷⁸⁴ BOA, EV. 14875/1-6B

⁷⁸⁵ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 953/1547, VGMA, MV 646/9; 1961/400

⁷⁸⁶ *Bayram Paşa-zâde Hacı Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Vakfiyesi*, 1122/1711, AŞS 41, s. 59.

⁷⁸⁷ Pakalın, "Köşk", *a.g.e*, II, s. 394.

Seyhan nehri kıyısındaki *Eski Köşk*⁷⁸⁸, diğeri oğlu Mustafa Bey'in oturmakta olduğu evlerin arasındadır⁷⁸⁹. Üçüncüsü, Tekürşan mezra'asında olup eski kule ile birlikte vakfedilmiştir⁷⁹⁰. Diğer iki köşk ise, adı geçen Adana mutasarrıfı Mehmed Paşa'nın yine Tekürşan karyesinde hariciye ve dahiliye olarak tanımlanmış olup ailevî olarak oğullarının tasarrufuna bırakılan çiftliktedir⁷⁹¹. Adana Mutasarrıfı Mehmed Paşa'nın köşkü çiftliğe, Pirî Mehmed Paşa'nın köşkları de menzillere dahil olup muhasebelerde ayrıca geçmemektedir.

Saray: Meskenler arasında ikisi 16. yüzyılda diğeri 19. yüzyılda vakfedilmiş olan üç *saray* bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Ramazanoğlu vakfı olup biri Adana merkezde diğeri Kızıldağ yaylasındadır. Adana merkezdeki Ramazanoğullarının "*beylik sarayı*" olan *Ramazanoğlu Harem Dairesi* (Vakıf Sarayı)'dir⁷⁹². Kızıldağ yaylasındaki saray kayıtlarda "*Hânehâ-i Mütevellî*" olarak geçmektedir. 1572 yılı muhasebesinde Adana merkezdeki sarayın (hânehâ-i mütevellî) geliri ayrıca yazılmadığı⁷⁹³ halde Kızıldağ'daki sarayın yıllık 1.000 akçe geliri kayıtlıdır⁷⁹⁴. H.1143-53 (M.1730-40) yıllarındaki muhasebelerde sarayların (hânehâ) geliri bulundukları mahalle ile birlikte yazılmıştır. Bu tarihte Kızıldağ'daki sarayın tâmirâtta geçtiği anlaşılmaktadır⁷⁹⁵. H.1177-81 (M.1763-68) yıllarında Vakıf Sarayının beş yıllık geliri 1250 kuruştur⁷⁹⁶. Sonraki yıllarda sarayların gelirleri muhasebelere ayrıca yazılmayıp vakfin tüm gelir-gider bilançoları arasında gösterilmiştir⁷⁹⁷.

⁷⁸⁸ Eski Hamam ile birlikte olup kıblesi Harab Bağçe arzı ile, şarkı ve şimali kezâlik Harab Bağçe arzı ve Massas harabesiyle, garbı Nehr-i Kebir (Seyhan) ile çevrilidir:VGMA, MV646/9;1961/402

⁷⁸⁹ Bir bağçe içinde hamam, köşk ve başka evlerin bulunduğu evler olup, kıblesi Sosu bağçesi, şark tarafında ahur, şimali, Merhum Hali Bey'in elerinin karşısından geçen yol ile garbında boyahane yahut kuyumcu dükkânı ve un odası ile çevrilidir.

⁷⁹⁰ Kıblesi, şimali ve garbı hâli arz ile şarkı Ceyhun nehri ile çevrilidir. Aynı vakıf, MV 646/9; 1961/401

⁷⁹¹ AŞS 41, s. 59

⁷⁹² Kartekin, *a.g.e.*, s. 105.; ekler kısmında sarayın resmi bulunmaktadır; Hüseyin Kalaba, *Bütün Cephesiyle Adana*, 2. Bsk., Adana 1962, s. 17.

⁷⁹³ "Hânehâ-i Merhum Halil Bey ma'a hamâm ve mahzen ve fırın-ı hinta ve şa'ir ve fırın-ı nân ve bir bâb dükkân ve iki bâb Matbâh ve 4 kıt'a bağçe-i nârenc ve ıstablân ma'a hâne-i fevkânî be-cihet-i kirâ:10 000 akçe; ve hânehâ-i müteaddide ve hamâm ve ahûr ve bağçe-i nârenc, el-ma'rûfün bi-hâne-i Mustafa Bey, be-cihet-i kirâ:500 akçe; 538/II (1572), s. 21a;Tıpkıbasım, s. 42

⁷⁹⁴ 538/II (1572), s. 20b;Tıpkıbasım, s. 40.

⁷⁹⁵ BOA, EV. 3341/1-16: Kızıldağ Sarayı için 1730'da 855 Kuruş, 1730'da: 250 kuruş, 1738'de 2150 kuruş, 1740'da 375 kuruş harcama yapılmıştır.

⁷⁹⁶ BOA, EV. 5462/1-2; 1182-84/1769-71 yıllarında da: 750 kuruş geliri kayıtlı olup yıllık 250 kuruş gelir getirdiği görülmektedir. BOA. EV 5696/1-2: 1

⁷⁹⁷ BOA. EV. 14875/6c-19; BOA. EV 18086/31-2; BOA. EV 18882/39

Üçüncü saray 1804 yılında Adana *Mütesellimi Ser-bevvâbîn Dergâh-ı Âlî Hasan Paşa-zâde Ahmed Bey* tarafından Serracân mahallesinde⁷⁹⁸ inşâ ettirilerek ailevî olarak⁷⁹⁹ vakfedilmiştir. Bu sarayın herhangi bir geliri olmayıp evlâdiyet üzere tasarruf hakkı bulunmaktadır.

Kebûterhâne: Vakıf gelirleri arasında 16. yüzyılda tesis edilen ve yıllık geliri 60 akça olan bir kebûterhâne (güvercin evi) bulunmaktadır. Câmi-i Atîk vakıfları arasında olan bu yapı⁸⁰⁰, 1525 tarihli Adana Mufassal Defterinin dışındaki kayıtlarda bulunmamaktadır.

Sonuç olarak, Adana'da vakıf akarlarının nispet itibâriyle % 49,21'ini oluşturan meskenlerden iki şekilde yararlanılmıştır. Birincisi hayrât görevlilerinin veya vâkıfın çocuklarının ikâmeti olarak kullanılmıştır. İkincisi, eğer vâkıfın veya görevlilerin ikâmeti için gerekli değilse, kiraya verilerek gelirinden istifade edilmiştir.

3. İktisadî Kuruluşlar

a. Ticarî Binalar

Hayrât müesseseleri ile bu müesseselere gelir sağlayan akarların Osmanlı şehrinin çekirdeğini oluşturduğu bilinmektedir⁸⁰¹. Kır bölgelerinde yine hayrât müesseseleri yerleşim yerlerinin merkezini oluşturmakla birlikte, akarlar daha çok tarım gelirlerine dayandığından, bunların imâr ve iskân üzerindeki etkisi sınırlıdır. Şehirlerde sosyal müesseseler ve onlara gelir sağlamak maksadıyla her biri bir sınıf, san'at ve ticaret erbâbına tahsis edilmek üzere inşâ edilmiş olan han, hamam, fırın, değirmen, mum imalathânesi, boyahâne, sâlhâne, başhâne, bayram ve pazar yerleri, yeni kurulacak bir şehrin veya semtin çekirdeğini teşkil

⁷⁹⁸ Kiblesi es-Seyyid el-Hac İshak Efendi menzili ve Ceddi Vakfindan vakıf oda, doğusunda tarik-i âmm (Ana yol) ve Mola Ahmed menzili güneyinde es- Seyyid el-Hac Durmuş Ali Efendi menzili ve müvekkili kâtip İşfer-zâde Osman Efendi'nin Vakfı olan haremi, batısında mumâileyhin ceddi vakfına ait oda ile çevrilidir: AŞS 58, s. 66.

⁷⁹⁹ "Hayatta oldukça kendi ve li ebeveyn er karındaşının tasarrufunda vefâtından sonra batnen, karnen ve neslen zükurân ve inâsen evladlarının alesseviye sakin mutasarrıf, ekber ve erşedi mütevellî ola. Ba'del-inkırâz: Gündük 3 akçe vazife ile Câmi-i Cedid (Ulu Camii) imamı mütevellî olup, tâmir ve termim fazlası, câmi-i mezkur ve câmi-i Atik hizmetlerine sarf oluna. AŞS 58, s. 66.

⁸⁰⁰ TD. 450 (1525), *Adana Mufassal Defteri*, s. 998 ; Tıpkıbasım, s. 102.

⁸⁰¹ Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin İnşâfı*, İstanbul 1936, İstanbul Üniversitesi, İktisat ve İctimaiyât Enstitüsü Yayını, No:3, Cumhuriyet gazete ve matbaası, s. 36; *Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi*, İstanbul 1936, Cumhuriyet Matbaası, s. 18.

etmişlerdi⁸⁰². Bu kurumlaşmaya ya padişah bizzat öncülük etmekte veya yöneticileri teşvik etmekteydi. İmâr ve iskânına karar verilen yerlerde, onaylanan projeleri mimârbaşı ve yardımcıları uygulamaya koyardı⁸⁰³. Bu yapılanma iki önemli sonucu doğurmuştur: *Birincisi* Osmanlı şehirlerinin inkişâfı, *ikincisi* şehirlerde ticârî hareketliliğin sağlanmasıdır.

Genel olarak Osmanlı şehirlerinin inkişâfının iktisadî alt yapısı böyle iken, Adana'da durum farklı değildir. İlk tahrir kayıtlarında vakıfların gelirleri öşre dayanırken, sonraki yıllarda ticarî binâ gelirleri öne çıkmıştır. 17. yüzyıldan sonra vakıfların gelirleri şehrin çevresindeki bağ ve bağçelerin dışında, neredeyse tamamen ticarethâne, imalâthâne ve meskenlere kaymıştır. Adana'da ticarî binâlar çok çeşitli değildir. Ancak özellikle Ramazanoğlu vakıf gelir kaynakları arasında bulunan ticaret mekânları o kadar güzel düzenlenmiştir ki, neyin nereden alınacağı ve satılacağına kadar her şey hesap edilmiştir. Bu uygulama şehirde bir alış veriş nizâmı oluştururken, bir vakıf-ticaret inhisârı görünümü de vermektedir.

Adana'da ticarî binalar çarşı, han, mağaza, dükkân ve sofalardan müteşekkil olup, vakıf gelir kaynaklarının % 18,46'nı oluşturmaktadırlar.

Çarşılar: Osmanlı şehrinde çarşılar, kentleşmiş alanın % 6 ile 10'u arasında değişen bir fizikî alanı kaplardı. Ticaret ve zanaat alanları, konutları mutlak biçimde dışta bırakarak, dükkân ve atölyelerin sıralandığı bir veya daha fazla sokakta yoğunlaşırdı. Osmanlı şehrinin hayat damarları başka hiç bir yerde olmadığı kadar çarşıda atar, üretim ve “ekonomik değer” alışveriş mekanından daha fazlasını ifade ederdi. Şehirlerde *Bedesten*, *han*, *arasta* ve *dükkânlar* Türk ticaret merkezlerini oluşturuyordu⁸⁰⁴.

Ramazanoğlu Çarşısı: Bugün Ali Münif Yeğenağa Caddesi'nde Büyüksaat civarında bulunan Çarşının sınırları doğuda *Yeni Han*, batıda *Kapalı Çarşı* (Bezzâzistân), güneyde *Bakırcılar Çarşısı*, kuzeyde *Gön Hanı*'nı içerisine almaktaydı. Bunlar aynı zamanda Ramazanoğlu Çarşısı'nın merkezini teşkil etmekteydi⁸⁰⁵. 538 numaralı Adana Evkâf Defteri'nde⁸⁰⁶ ve Pirî Mehmed Paşa

⁸⁰² Ö. Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler*, II, İstanbul 2000, İktisat Fakültesi Yayını, s. 996.

⁸⁰³ S. Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 27.

⁸⁰⁴ A. Raymond, *a.g.e.*, s. 162-174.

⁸⁰⁵ Yılmaz Kurt, “Ramazanoğulları Çarşısı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XI, (1996) İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi, s. 73; *Adana: Köprü Başı*, *a.g.e.*, s. 579; *Çukurova Tarihinin Kaynakları IV*, *a.g.e.*, giriş, s. XXXIII.

Vakfiyesi'nde⁸⁰⁷ bu çarşı *Sekiz Kapılı Çarşı* olarak adlandırılmıştır. Çarşı içinde özel mülkler Pirî Paşa tarafından satın alınarak vakfa dahil edilmiştir.

Sekiz Kapılı Çarşı'nın merkezinde Çarşı Hamamı (Hamam-ı Cedîd) bulunmakta olup 1540 yılında etrafındaki evler ile birlikte vakfa yıllık 19.500 akça gelir sağlamaktadır. Hamamın yanında Pamuk Kapanı Hanı (24.000 akça), onun yanında boş bir arsa ve ekmek fırını (atfık), yanında susam ma'sarası (2000 akça) bulunmaktadır. Susam ma'sarasının batısında *Kapalı Çarşı* yer almaktadır. *Kapalı Çarşı*'nın içerisinde 51 manifatura dükkânı bulunmakta ve 11.000 akça kira geliri bulunmaktadır. Caddenin karşısında *Bakırcılar Çarşısı* olup içinde bakkal, attâr ve diğer ehl-i hirefin faaliyet gösterdikleri 186 dükkân ve 14 fırın (kiralari 44.000 akça) mevcuttu. Kıl dokunan 2 dükkân (1.000 akça) ve 1 tabbâghânenen (2.000 akça) başka burada 5 tane de *peyke* bulunmaktaydı. Bu peykelerin üç tarafı kapalı, çarşıya bakan tarafı açıktı. Bunların her birinde ayrı gıda türünün toptan satıldığına bakılırsa toptancı kapanı/hanı özelliği taşımaktadır⁸⁰⁸. Bunlardan *ilkinde* (*Un Kapanı*: 1500 akça) un ve sâire, *ikincide* (hân-ı pirinç vs.1500 akça) pirinç, sadeyağ, bal, pekmez ve sâire, *üçüncüde* (hân-ı sabun:1000 akça) sabun ve sâire, *dördüncüde* (hân-ı incir vs: 1050) incir, üzüm ve sâire, *beşincide* (hân-ı hinta vs: 1000 akça) buğday, arpa ve sâire satılırdı. Söz konusu çarşı esnafının mallarını yayıp satmalarına mahsus 300 adet sofa (6.000 akça) ve at, katır, merkep, deve, koyun, sığır ve sâirenin satılmasına mahsus *hâli arâzilerden* (zemîn-i bazâr-ı mahfûz: 1000 akça) müteşekkildi. Çarşıda bulunan hanlar, dükkânlar, sofalar, peykeler ve hâli arsalar bir duvarla (=sûr) çevrili olup, dışarıya açılan sekiz kapısı bulunmaktaydı⁸⁰⁹.

Adana'daki *Câmi-i Cedîd*, *Medrese-i Atîk ve Cedîd* ve imârete vakfedilmiş olan hayrât ve akarıyla tam bir İmaret Sitesi'ni oluşturan *Ramazanoğlu/Sekiz Kapılı Çarşısı*'nın 1540'da bir kıt'a narence bağçesi ile birlikte yıllık 117.050

⁸⁰⁶ ED.538/I (1540), *Evkâf Defteri*, s. 3a; Tıpkıbasım, s. 2.

⁸⁰⁷ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 954/1547, VGMA, MV 646/9; 1961/399-400.

⁸⁰⁸ ED. 538/I (1540), s. 2b; Tıpkıbasım, s. 2; Kurt, *a.g.m.*, s. 74; S. Faruqhi, peykeler için "dört handa besin maddeleri, özellikle hububat, pirinç, pekmez, un ve kurutulmuş meyve ticareti yapılırdı" ifadesini kullanmaktadır. Bkz., *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 36.

⁸⁰⁹ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 954/1547, VGMA, MV 646/9; 1961/399; ED.538/I (1540), *Evkâf Defteri*, s. 3a; Tıpkıbasım, s. 2-3; Y. Kurt, *a.g.m.*, s. 7; Çarşının yerleşim planı için bkz. Bu çalışmanın VI. Bölümü, Şekil: 9.

akça geliri bulunmaktaydı⁸¹⁰. Bu külliyyeden Kapalı Çarşı (Bezzâzistan), Bakırcılar Çarşısı, Çarşı Hamamı ve Gön Hanı (Pamuk Han) hâlâ ayakta⁸¹¹.

Kapalı Çarşı (Bedesten): Kapalı Çarşı⁸¹², Ramazanoğlu Çarşısı içinde, susam ma'sarasının başında yer almaktadır. Doğu ve batısında iki kapısı vardır. Doğu kapısındaki silik kitabesine göre Halil Bey ve Pirî Mehmed Paşa dönemlerinde yaptırılmıştır. Bezzâzîstan içerisinde 51 manifatura dükkânı bulunmaktadır⁸¹³. 1780'li yıllarda (fermanda 50, Mütevellisi Süleyman'ın temessüküne göre 30 yıldır harâb vaziyettedir) Bezzâzistan⁸¹⁴, Dergah-ı Âli kapıcıbaşlarından Hasan Paşa-zâde el-Hac Ali Bey ve Müderris İmam-zâde Mehmed Efendi'ye 60 kuruşa kiraya verilerek tâmir ettirilmiştir. Bir başka tâmiri H.1267 (M.1850) yılında Kel Hasan Paşa yaptırmıştır⁸¹⁵. Adana'da 16. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar bir bedesten bulunmaktadır⁸¹⁶. H.1319 (M.1901) tarihli salnâme'ye göre bedesten sayısı ikiye çıkmıştır⁸¹⁷.

Bedesten vakfa, H. 946-79 (M.1540-72) yıllarında yıllık 11.000 akça kira geliri sağlamıştır⁸¹⁸. Sonraki yıllarda tutulan Ramazanoğlu Vakfı muhasebelerinde gelirleri diğer dükkânlar ile birlikte yazılmıştır. H.1143-53 (M.1730-40) yıllarında harâb olduğundan muhasebelerde kaydı yoktur⁸¹⁹. Bedestenin, diğer dükkânlar ile birlikte, H.1177-81 (M.1763-68) yıllarında yıllık 6430 kuruş, H.1268-94 (M.1851-77) yıllarında da yıllık 7410 kuruş geliri bulunmaktadır⁸²⁰.

Sûk-ı Atîk (Eski Çarşı): Ramazanoğlu vakıfları arasında bulunan, içinde Gül Paşa Hanı (Hân-ı Cedîd) ve Şehabeddin Hanı (4000 Akça)⁸²¹ ile Atar Hanı ve dükkânların bulunduğu çarşıdır.

⁸¹⁰ ED/I (1540), s. 3a; Tıpkıbasım, s. 2-3.

⁸¹¹ Kurt, *a.g.m.*, s. 74; *Türkiye'de Vakıf Abideler Ve Eski Eserler*, s. 31-35

⁸¹² Mimarî açıdan klasik *bedesten* mimârisinden çok *arastalara* hatırlatmaktadır. Bkz. *Vakıf Abideler*, s. 31.

⁸¹³ ED.538/I (1540), s. 2b; Tıpkıbasım, s. 1; ED.538/II (1572), s. 20b, Tıpkıbasım, s. 40.

⁸¹⁴ Kenan Ziya Taş, "18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana Şehri", *OTAM*, IX, (1998) Ankara, s. 383; AŞS 9, s. 15, b.27; s. 14, b. 26;s. 34, b 50; s. 15, b. 28.

⁸¹⁵ Kartekin, *a.g.e.*, s. 120.

⁸¹⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Adana*, Adana 1293/1876, s. 81; Bir bedesten geçerken 1319/1901 tarihli salnâmede bedesten sayısı ikiye çıkmıştır. Bkz. *a.g.e.* (1319/1901) s. 71; Bir değerlendirme için, bkz. S. Faruqi, *...Kentler ve Kentliler*, s. 32, tablo 1.

⁸¹⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Adana*, Adana 1319/1901, s. 71.

⁸¹⁸ ED.538/I (1540), s. 2b; Tıpkıbasım, s. 1; ED.538/II (1572), s. 20b, Tıpkıbasım, s. 41.

⁸¹⁹ BOA., EV. 3341/1-10; BOA., EV. 15721/5a-6b

⁸²⁰ BOA., EV. 15721/5a-6b

⁸²¹ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 954/1547, VGMA, MV 646/9; 1961/401.

Bu üç çarşının dışında; Saraçlar Çarşısı (Sûk-ı Serrâcân), Ayakkabıcılar Çarşısı (Sûk-ı Keşfduzân)⁸²², Demirciler Çarşısı (Sûk-ı Haddâdîn) ve Bakkallar Çarşısı (Sûk-ı Bakkâlîn)⁸²³ da bulunmaktadır.

Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Adana'da bulunduğu sırada Toroslardaki madenleri incelemesi için davet ettiği *L.D. Laborde Russegger*'in, "Adana boş, yaz mevsiminde yaşanamayacak derece sıcaktır. İdare başında Ahmet Mendikli (İbrahim Paşa'nın valisi) bulunmaktadır. Paşa'yı ziyaret ettikten sonra çarşayı dolaştık, burası perişan bir haldedir ve ilgi çekici hiç bir şey yoktur"⁸²⁴ ifadelerinden, İbrahim Paşa'nın işgali altındaki yıllarda, çarşı ve pazarların eski canlılıklarını yitirdiğini anlıyoruz.

Hanlar: Han, yerleşim merkezlerinde veya yol güzergâhlarında yapılan konaklama yeri veya genelde aynı meslek gruplarının toplandıkları çok katlı ve çok odalı ticaret yerlerini ifade etmektedir⁸²⁵. Ramazanoğlu Çarşısı ve Sûk-ı Atîk dahilinde olanlar ile birlikte Adana'da vakıf akarları arasında 31 han bulunmaktadır. Bunlardan 28'i Adana merkezde, ikisi Karaisalı kazasına tâbi Memişli ve Anahşabeyi köylerinde, biri de Osmaniye'de vakfedilmiştir. Hanların sekizi 16. yüzyılda tesis edilmiş olup beşi Ramazanoğlu, üçü de Kantaroğlu vakıfları arasındadır. Dördü 17. yüzyılda, 15'i 18. yüzyılda, diğer dördü de 19. yüzyılda vakfedilmiştir⁸²⁶. Hanlardan biri vâkıfın vefatından sonra olmak üzere, altısı hayrî, Ramazanoğlu ve Kantaroğlu hanlarının da dahil olduğu 14'ü yarı-ailevî, dokuzu da ailevî amaçla vakfedilmiştir. İki hanın hangi amaca şart koşulduğu tespit edilememiştir.

Hanların ikisi icâreteynli 17'si icâre-i vâhide ile işletilmekte, 10'unun tasarruf hakkı vâkıf yaşadıkça kendinde, vefatından sonra da evlâdiyet sistemi üzere çocuklarına bırakılmıştır. Bir hanın vâkıftan sonra icâreye verilerek hayrî amaca dönüşmesi istenmiştir.

Zanaatkârlar, tüccarlar ve gezginlerin kullandığı hücreler ile çevrelenmiş revaklı avlu şeklinde tesis edilmiş olan hanlar, tahtanî ve fevkanî (alt/üst) katlı, sofalı, su kuyulu, tuvaletli ve bütün müştemilâtın bir avlu içinde toplandığı bir

⁸²² *Ramazanoğlu Vakfıyesi*, 946/1540, VGMA, MV 646/2; 1961/367

⁸²³ Y. Kurt, *a.g.m.*, s. 74.

⁸²⁴ K. Ener, *a.g.e.*, s. 193.

⁸²⁵ A. Raymond, *a.g.e.*, s. 174.

⁸²⁶ Ek 8a: Adana'daki Vakıf Hanlar; Ek 8b: Adana'da Merkezde Vakfedilen Hanların Mahallelere Göre Şehir Planında Yerleşmesi.

teşekküldür. Ramazanoğlu hanları dışındakiler⁸²⁷ dört oda/mağaza ile 48 oda arsındaki büyüklüktedir. Adana Mutasarrıfı Suhte Mahmut Paşa Hanı dışındakiler ticârî hanlardır. Adı geçen han ise, hacıların Adana'da konaklamaları amacıyla yapılmıştır⁸²⁸.

Hayrî veya yarı hayrî olarak vakfedilen hanlar vakıf hayrâtları için her zaman önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Ailevî vakıfların özerk idaresinden dolayı bu kategoride vakfedilen hanların gelirlerinin tespiti mümkün olmamıştır. Ramazanoğlu hanları ile diğer birkaç hanın yıllık gelirleri -düzensiz aralıklarla da olsa- tespit edilmiştir. Bunlar hanların gelirleri konusunda genel bir fikir vermektedir.

Tablo 38: Ramazanoğlu Hanlarının Bazı yıllardaki Gelirleri

Hanlar	Yıllara Göre Ücretler				
Yıl	1540	1572	1730	1763	1851
Para Birimi	Akça	Akça	Kuruş	Kuruş	Kuruş
Çarşı Hanı-Hân-ı Kebir	-	-	1250	1250	1200
Pamuk Han	24000	24000	-	300	1200
Gülpaşa Hanı (Hân-ı Cedid)	Harâb	Harâb	-	800	800
Şehabeddin Hanı	4000	4000	300	-	445
Kapan Han (5 Aded)	6050	6050	-	-	1600
Eğlemez Han	-	-	-	-	445

Ramazanoğlu vakıfları arasında bulunan Yeni Han, Pamuk Kapanı Hanı (Gön Hanı⁸²⁹) *Sekiz Kapılı Çarşı* içerisinde, Gül Paşa Hanı (Hân-ı Cedîd) ve Şehabeddin Hanı *Sûk-ı Atîk* içerisinde yer almaktaydı. Bunların dışında Ramazanoğlu Çarşısı içinde 5 kapan⁸³⁰ ve bir de -beylik zamanında Ramazanoğlu beylerinin Selâmlık Dairesi iken hana çevrilen- Tuz Hanı bulunmaktaydı.

Tablo 38'de görüldüğü üzere, 1540 ve 1572 yıllarında Ramazanoğlu hanlarının gelirlerinde değişme olmamıştır. Gül Paşa Hanı (Hân-ı Cedîd)⁸³¹ ise bu

⁸²⁷ Ramazanoğlu hanları oldukça büyüktü. Meselâ, Yeni Han 120 Ocaklı/Odalıydı.

⁸²⁸ *Suhte Mahmud Paşa Vakfı*, 1061/1651, VGMA, MA615/188

⁸²⁹ Bezzâzistan'ın doğu kapısının açıldığı yerde bulunan süslü taş oymalı kapısı ve kapının üzerindeki kitabesi bu hanın ayakta kalan kısımlarıdır. Bugün bu kapıdan girilerek Vakıf Çarşısına girilmektedir. Vakfiyelerde ve Evkâf defterlerinde "Gön Hanı"nın kaydı geçmemektedir. Bkz. MV 646/1-15; ED 538/I-II (1540-1572), s. 2b-24a; Tıpkıbasım, s. 1-50. Gön Hanı muhtemelen Pamuk Kapanı Hanı olmalıdır. Bkz. Kurt/Erdoğan, a.g.e., giriş kısmı, s. XXXV.

⁸³⁰ Vakfiyede "peyke", muhasebelerde "han" ticarî kullanım itibarıyla kapan özelliği taşıdıkları yukarıda anlatılmıştı.

⁸³¹ ED 538/II (1572), s. 20b; Tıpkıbasım, s. 42.

yıllarda harâb vaziyetteydi. H.1143-53 (M.1730-40) yıllarında Ramazanoğlu vakfına ait iki hanın muhasebesi geçmektedir. Han-ı Kebirin (Ramazanoğlu Çarşısı Olmalı) 1250 kuruş, Hân-ı Sağirin (Sûk-ı Atîk olmalı) 300 kuruş geliri bulunmaktadır. H.1177-84 (M.1763-70) yıllarındaki sekiz yıllık muhasebesinde Çarşı Hanı'nın (Ramazanoğlu Çarşısı) yıllık icâresi 1250 kuruş, Han-ı Cedîd'in (Sûk-ı Atîk) icâresi 800 kuruş olarak geçmektedir⁸³². Aynı yıllara tekâbül eden bir şer'îye sicili belgesine göre, Adana'da 31 han bulunmakta olup kiralari yıllık 10 kuruş ile 110 kuruş arasında değişmektedir⁸³³.

1711 yılında Bayram Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın ailevî olarak vakfettiği hanın yıllık icârı 150 kuruş/18.000 Akçadır⁸³⁴. 1776 yılında Matbâh-i Âmire Eminî Mustafa Ağa'nın vakıfları arasında bulunan Hân-ı Kebir'in kirası 3.600 akça/30 kuruş (değeri: 2500 akçe), Hân-ı Sağir'in ise, 2600 akçe/18 kuruş olarak kayıtlıdır. H.1268/M.1851 yılında Ramazanoğlu hanlarının gelirleri 400 kuruş ile 1600 kuruş arasında değişmektedir. H.1284 (M.1867) yılında Gön Hanı'nın 1200 kuruş geliri, 3500 kuruş mukataa bedeli vardır⁸³⁵. Bu yıllarda 24 odalı bir küçük hanın yıllık icârının 400-600 kuruş arasında, 48 odalı orta büyüklükteki bir hanın yıllık icârının 800-1200 kuruş arasında, büyük hanların icârının ise, 1200 kuruşun üzerinde olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, Kayıtlara göre Adana merkezde, 1671'de 17 han⁸³⁶ H.1192 (M.1778)'de 31 han⁸³⁷, H.1319 (M.1901)'de de 27 han kayıtlıdır⁸³⁸. Bu hanların neredeyse tamamı hayrî veya ailevî amaçlarla vakfedilmiştir.

Mağaza: 1865-1911 yılları arasında 11 mağaza vakfedilmiştir. Biri yeni, biri vakıf arsa üzerine yapılmış olan mağazaların 5'i hayrî olup, bunlar icâre yoluyla işletilmekte, altısı ailevî tasarrufa vakfedilmiş olup, ikisi icâre-i vâhîde ile, dördü ise vâkıfın kendi tasarrufunda, vefatından sonra evlâdiyet sistemi üzere

⁸³² BOA EV. 5462; BOA EV. 5696.

⁸³³ Bu yıllarda Adana'da 31 han bulunmaktadır. Bunlar; Han-ı Çarşı: 110 Kuruş, Cedid:110, Eğlemez:70, Orta: 30, Hüseyin Efendi:120, İsmail Ağa:70, Osman Çavuş:40, Mestan-zâde: 40, Hızır-zâde: 50, Hurmalı:35, Sun'ullah:35, Balcı-zâde:60, Durmuş Ağa:20, Kansaf-zâde:20, Taşçıkan:15, Köfteli (?):60, Aziz Ağa: 30, İshak Efendi:50, Kara Ali Efendi-zâde:10, Ağa-zâde:15, Boz-zâde:30, Bodur-zâde:35, Hacı Pirlî:30, Uzun Ahur:25, Yamanlı:25, İnce Ağa:10, Kırı-zâde:75, Tuzsuz-zâde Sarı Yakub:15, Def'a ı Tuzsuz-zâde:10, Abdülkerim Ağa:25, Hüseyin Ağa:10, Yekun 1365 kuruş: Bkz. Taş, *a.g.m.*, s. 380-81; AŞS 9, s. 151, 25 Şevval 1192/16.11.1778 tarihli belge.

⁸³⁴ Bayram Paşa-zâde Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Vakfiyesi, VGMA, MA 591/211; Han 48 Odalı.

⁸³⁵ BOA EV. 14875/6,6B-6C.

⁸³⁶ E. Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, s. 337.

⁸³⁷ AŞS 9, s. 151, 25 Şevval 1192/16.11.1778 tarihli belge.

⁸³⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Adana*, Adana 1319/1901, s. 71.

evlâdlarının tasarrufuna vakfedilmiştir. Mağazaların biri Karaisalı kazasının Karayayla Mahallesinde⁸³⁹, biri Kuzgun köyünde⁸⁴⁰, biri Serkandı nahiyesinin Kuyruklu köyünde⁸⁴¹, diğerleri de Adana merkezdedir⁸⁴².

1910'lu yıllarda Karaisalı'da bir bab mağazanın yıllık icârı 300 kuruş, iki bab mağazanın 800 kuruş, değeri ise, 7.500 kuruştur⁸⁴³. Bu ücretlerin Adana merkezde daha yüksek olduğu muhakkaktır. Doğrudan hayrî gayeye vakfedilen 5 vakıf 11 bab mağazanın vakıflara katkısı en az 3850 kuruştur⁸⁴⁴. Ailevî olarak vakfedilen 14 bab mağazanın geliri veya tasarruf hakkı vâkıfın kendi veya ailesinin tasarrufunda olduğundan, bunlar da mutasarrıflarına en az 4900 kuruş katkı sağlamaktadır⁸⁴⁵. H.1319 (M.1901) yılında Adana merkezde bulunan 195 mağazanın⁸⁴⁶ % 5,64'ü vakfedilmiştir.

Dükkân: Bilindiği gibi dükkânlar, esnâf veya küçük zanaat sahiplerinin imalât veya satış yaptıkları iş yerleridir. Osmanlı döneminde dükkânlar büyük çoğunlukla ahşap veya kârgir tek katlı yapılarıdır. 19. yüzyılın sonlarına doğru ana ticaret merkezlerinde tuğladan ve iki katlı ama hep tek yönden ışıklı, beş-altı metreyi geçmeyen yükseklikte tek veya gruplar halinde dükkânlar görülmeye başladı; üst katları depo gibi kullanılıyor veya çırak ve işçilere kiralanıyordu⁸⁴⁷.

16. yüzyıldan itibaren hanların ve imâretlerin içinde veya sınırında yapılmaları gelenekleşen dükkânlar, mutasarrıflarına yüksek kazanç getirirdi. Dükkânlar çift sıra halinde abidevî bir bina içinde inşâ edilmiş ve birbirlerine bağlanmış olunca *arasta* adını alırdı. Osmanlı şehrinde çarşıların merkezini oluşturan bedestenler çoğunlukla arastalarla birleşirlerdi⁸⁴⁸.

⁸³⁹ *Bekir Kahya bin Hacı Mustafa bin Mustafa Vakfıyesi*, 1327/1910, VGMA, MA601/16: 2 Bab/Göz

⁸⁴⁰ *Mustafa bin Hacı Ahmed Vakfıyesi*, 1326/1909, VGMA, MA 601/118: 1 Bab/Göz.

⁸⁴¹ Ağzıbüyüköğlu Musa Ağa İbni Mustafa Ağa Vakfıyesi, 1327/1910, VGMA, MA 603/221: 1 Bab/Göz

⁸⁴² *Kapucubaşı el-Hac Hasan Ağa İbni Ahmed ibni Hüseyin Vakfıyesi*, 1281/1865, VGMA, MA 584/121: Biri Bâb-ı Tarsus'ta 3 bab/Göz; Biri Akça Mescid Mahallesinde 4 bab/Oda; *Arık-zâde Hacı Ali Efendi ibni Mehmed Ağa ibni Ali Vakfıyesi*, 1309/1892, VGMA, MA592/63: 2 Bab/Göz, Mücedded (yeni); *Halil Efendi ibni Ali Efendi bin Salih Efendi Vakfıyesi*, VGMA, MA 617/50: Hammaliye'de: 2 Bab/Göz, Hacı Fakih 1 Bab/Göz, Hankurbi 3 Bab/Göz, Hacı Fakih 1 Bab/Göz; *Sarı Ömer ve Halil, Halil b. Mehmed, Lüskiye'nin oğlu Mehmed Vakfıyesi*, 1328/1911, VGMA, MA 605/22: 5 Bab/Göz.

⁸⁴³ *Mustafa bin Hacı Ahmed Vakfıyesi*, 1326/1909, VGMA, MA 601/118: 1 Bab/Göz.; *Bekir Kahya bin Hacı Mustafa bin Mustafa Vakfıyesi*, 1327/1910, VGMA, MA601/16: 2 Bab/Göz.

⁸⁴⁴ 1 bab:300 krş. 2 bab: 800 krş. Ortalama:350 civarındır.

⁸⁴⁵ 1 bab:300 krş. 2 bab: 800 krş. Ortalama:350 civarındır. Tasarruf hakkını icâre yoluyla değil de kullanım hakkı yoluyla değerlendirenlerin daha çok kazandığı muhakkaktır.

⁸⁴⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Adana*, Adana 1319/1901, s. 71.

⁸⁴⁷ Arap kentlerindeki için bkz. A. Raymond, *a.g.e.*, s. 167-168.

⁸⁴⁸ Maurice M. Cerası, *Osmanlı Kenti*, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi, İstanbul 2001, Şefik Matbaası, s. 123.

Adana'da 210 kalem halinde 752 dükkân vakıflara gelir sağlamıştır. Bunların en az 304'ü Ramazanoğlu Halil Bey ve Pirî Mehmed Paşa tarafından olmak üzere⁸⁴⁹, % 65,38'i (491'i) 16. yüzyılda, % 1,73'ü (13 dükkân) 17. yüzyılda, % 13,03'i (98 dükkân) 18. yüzyılda, % 19,95'i (150 dükkân) ise, 19. yüzyılda vakfedilmiştir.

Adana'da vakfedilen 752 dükkânın % 48,67'si hayrî, % 45,88'i yarı ailevî-hayrî, % 3,99'u ailevî cihetlere şart koşulurken, %1,46'sının da hangi cihete vakfedildiği tespit edilememiştir. Ramazanoğlu vakıflarının yarı hayrî-ailevî bir vakıf statüsünde kurulması bu grubun oranını artırmaktadır.

Dükkânların % 92,34'ü icâre ile işletilmiştir. Bunların da % 96,25'i *icâre-i vâhideli*, % 3,03'ü *icâre-i misillü*, % 0,72'si de *icâreteynli*dir. Dükkânların % 6,92'si öncelikle vâkıfların kendi tasarrufunda, vâkıfların vefatından sonra; 45 dükkânın tasarrufu evlâdiyet sistemi üzere çocuklarına geçmekte, bunların da 7'sinin icâreye verilmesi istenmektedir. Bir dükkân vâkıf ve yeğenlerinin tasarrufuna, bir dükkân imamın tasarrufuna, bir dükkân da doğrudan evladlarının tasarrufuna şart koşulmuştur. 2,5 dükkân ise harâb olduğundan kullanım dışıdır.

Dükkânların icârlarından hayrât müesseselerine önemli gelir sağlanmıştır. 1540 tarihli Evkâf Defterine göre, 16. yüzyılda dükkân kiralari yıllık 8 akça ile 200 akça arasında değişmiştir. Yıllık geliri bilinen 100,5 dükkânın toplam geliri 7542 akçe tutmaktadır. Ortalama olarak bir dükkânın yıllık icâresi 75 akçadır. Ücretler, han ve çarşılarında 300 akçaya kadar çıkmaktadır. Meselâ, bedestenin 1540 ve 1572 yıllarında yıllık geliri 11.000 akçadır. Burada bulunan 51 dükkânın her birinin yıllık icârı ortalama 215,69 akça, *Sûk-ı Atîk*'te bir dükkânın icârı 350 akça, imâret yakınında ise 75 akçadır⁸⁵⁰. Bu tarihlerden Tanzimata kadar geçen süre içinde vakıf muhasebeleri belli periyotlarda düzenli olarak tutulmamıştır. Düzensiz aralıklar ile Ramazanoğlu vakıflarının gelir gider bilançolarına rastladığımızı yukarıda kaydetmiştik. H.1100 (M.1688) tarihli bir icmâl kaydında bazı vakıfların sadece gelirlerinin toplamı altı aylık ve bir yıllık şeklinde

⁸⁴⁹ Ramazanoğlu Halil Bey ve Pirî Mehmed Paşa tarafından vakfedilen dükkânlar kaç odadan müteşekkil olduğu kalem kalem verildiği halde bir grup dükkânın kaç bab/oda olduğu belirtilmemiştir: "Küblesi Yeni Hamama geçilen çarşı sokağı ile ve Bazurinin şark kapusu ile şarkî hâli arsa ile şimâli mezkur hamam ile garbî mezkur muttasıl dükkânlar" Bkz.. *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 946/1540, VGMA, MV 646/4;1961/380.

⁸⁵⁰ ED. 538/I (1540), s. 2b, 3a, Tıpkıbasım, s. 1, 3; ED. 538/II (1572), s. 20b,21a, Tıpkıbasım s.41, 42

verilmiştir⁸⁵¹. H.1143-53 (M.1730-40) yılları arasında Ramazanoğlu vakıflarının 10 yıllık muhasebesinde dükkânlardan elde edilen gelirler toplu olarak verilmiştir. Ramazanoğlu Çarşısı'nın tüm dükkânlar ile bedesten geliri yıllık 5813 kuruştur⁸⁵². 1754 yılında bir demirci dükkânının yıllık icârı 360 akça⁸⁵³, H.1177-82 (M.1763-68) yıllarında bedesten ve bazı dükkânların yıllık icârı toplam 8037,5 kuruş, H.1268 (M.1851) yılında Mestan-zâde Vakfı'ndan 34 dükkânın icârı 6 ile 200 kuruş arasında⁸⁵⁴, Abdurrezzak Antakî vakfindan dükkânlar 60-230 kuruş arasında⁸⁵⁵, Cafer Paşa vakfindan bir dükkân 200 kuruş, Hasan Ağa vakfindan 5 dükkânın icârı 100'er kuruş⁸⁵⁶, Ramazanoğlu vakfindan bedestendeki dükkânların icârı 7410 kuruş, burada bulunan 51 dükkânın her birinin icârı 145,29 kuruştur⁸⁵⁷. Belgelerde belirtilen tarihte bir *leblebici* dükkânı 22 kuruş, *ekmekçi* dükkânı 50 kuruş, *kuyumcu* dükkânı 80-100 kuruş, *attâr* (baharatçı) dükkânı 100 kuruş, *berber* dükkânı 150-280 kuruş, *çulhâ* (dokumacı) dükkânının icârı 540 kuruş olarak geçmektedir⁸⁵⁸. H.1285 (M.1868) yılında *börekçi* ve *neccâr* dükkânları 100'er kuruş, *hallâc* dükkânı 120, *çulhâ* dükkânı 140, *berber* dükkânı 175, *bakkal* dükkânı 250-350, *çakmakçı* ve *boyahane* dükkânları 250, *bezirgân* dükkânı 300, *halıcı* dükkânı 370, *basmacı* ve *çeltikçi* dükkânları 400'er kuruş kira gelirlerine sahiptirler⁸⁵⁹.

Hangi ticârî ve sınaî işin yapıldığını tespit ettiğimiz dükkânlarda, toplumunun ihtiyacı olan her türlü malın üretilip satıldığı, yapılan işin cinsinin de kiralari etkilediği görülmüştür.

Netice itibariyle, 16. yüzyılın sonunda vakfedilen 491 dükkânın her biri 75 akça ortalama gelir ile toplam 38.825 akça, 1754 yılında 572 dükkânın her biri 360 akça gelir ile en az 205.920 akça (=1716 kuruş), 1868 yılında 614 dükkânın her biri ortalama 267 kuruş gelir ile toplamda 163.968 kuruş gelir sağladığını

⁸⁵¹ *Vakf-ı Câmi-i Ramazanoğulları*: fi sene: 42840 kuruş, fi sitte eşhûr: 21420 kuruş; *Vakf-ı Cafer Paşa*: fi sene: 5760, fi sitte eşhûr: 2880; *Vakf-ı Tekye-i Sinan Paşa*: fi sene:1440, fi sitte eşhûr: 760, *Vakf-ı Câmi-i Mestan-zâde Hacı Mahmud Ağa*, fi sene: 4680, fi sitte eşhûr: 2340; *Vakf-ı Zaviye-i Karye-i Şeyh İbrahim*, fi sene: 1440, fi sitte eşhûr: 760. *Vakf-ı Câmi-i Hacı Hasan Ağa*, fi sene: 3060, fi sitte eşhûr: 1530 ilh. Bkz. BOA. EV. 530/1-4.

⁸⁵² BOA EV. 5462; BOA EV. 5696.

⁸⁵³ *Şerife binti Ahmed Vakfiyesi*, 1167/1754, VGMA, AŞS 133, 20.

⁸⁵⁴ BOA. EV 14875/1; toplam 812 kuruş ortalama: 23,88 kuruş.

⁸⁵⁵ BOA. EV 14875/2A-2: 50, 50, 60, 60, 60, 120, 120, 160, 230, toplam: 910 kuruş, ortalama: 101,1 kuruş

⁸⁵⁶ BOA. EV 14875/5

⁸⁵⁷ BOA. EV 14875/6C.

⁸⁵⁸ BOA. EV 14875/ 4, 5A, 6.

⁸⁵⁹ BOA, EV 19017/2

düşünmekteyiz. 1868 yılında bedesten ve hanların dışındaki dükkânların bir yıllık toplam geliri, Adana vakıflarının yıllık toplam gelirinin (1.128.177 kuruş, 14 para⁸⁶⁰) % 14,53'ünü oluşturmaktadır.

Evliya Çelebi'nin “*On yedi hânları vardır. Cümlesinden mükellef çârşû içinde Ramazanoğlu hânı 120 ocak hân-ı kebîrdir ve hânın etrafında olan 360 kârgir binâ dükkânlar cümle Ramazanoğlu binâsıdır. Ve bundan gayri bu şehir içre cümle 730 kârgir binâ dekâkinlerdendir*”⁸⁶¹, ifadeleri ile naklettiği toplam 1090 dükkânın % 45,6'sı vakıf akarları arasındadır. Osmanlı idaresinde 406 yıl kalan Adana'da, bu süre içinde yıkılan ve harâb olan dükkânların tâmir edildiğini veya yeniden yapıldığını kabul edecek olursak, H.1319 (M.1901) tarihli *Vilâyet Salnâmesine* göre merkezde bulunan 1875 dükkânın⁸⁶² % 33'ü vakıftır.

Dükkânlarda yapılan ticârî faaliyetlerin toplumun öncelikleri dikkate alınarak tüm sosyal ihtiyaçları kapsayacak şekilde olduğu söylenebilir. Vâkıf dükkânlar, ailevî olarak vâkıf tarafından evlâdiyet sistemi üzere şart koşulanlar hariç, icâre ile işletildiklerinden müsteciri hangi işten fazla kazanacak ise onun ticaretini yaptığı muhakkaktır. Vâkıf açısından ise icâr gelirlerini zamanında ve eksiksiz almak esas olup, vakfettiği dükkânda yapılması gereken iş tespit edilmemiştir. Ancak bazı dükkânlar vakfedildiklerinde o sırada yapılan iş için kullanılan teçhizat yani müştemilâtı ile birlikte vakfedilmiştir⁸⁶³. Tablo 39'da görüldüğü gibi vakıf dükkânlarda şu meslek grupları faaliyet göstermişlerdir:

Tablo 39: Vakıf Dükkânlarda Faaliyet Gösteren Esnâflar

Ayakkabıcı	Çulha	Kürkçü	Sabuncu
Attâr	Debbağ	Kûlahçı	Salhaneci
Baharatçı	Demirci	Kuru Yemişçi	Sarrâc
Bakırcı	Ekmekçi	Leblebici	Semerci
Bakkal	Hallâc	Lokantacı	Uncu
Berber	Helvacı	Macuncu	Tâmirci
Bezzâz	Kahveci	Manifaturacı	Terzi
Bezirci	Kasap	Nalband	Tuzcu
Boyacı	Kılıççı	Neccâr	Yağ-balcı
Börekçi	Köşker	Manav	
Çerçi	Kuyumcu	Mûy-tabân	

⁸⁶⁰ BOA, EV. 18843/89b-90a.

⁸⁶¹ E. Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 337.

⁸⁶² *Salnâme-i Vilâyet-i Adana*, Adana 1319/1901, s. 71.

⁸⁶³ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 946/1540, VGMA, MV 646/3;1961/377; *es-Seyyid el-Hac Mehmed Devami bin İbrahim Vakfiyesi*, 1264/1848, VGMA, MA608/2, s. 205

Vakıf dükkânlarında yapılan ticarî faaliyetlerin toplumun tüm sosyal ihtiyaçlarını karşılayacak derecede yaygınlaştığı görülmektedir⁸⁶⁴. Bunda esnâf teşkilâtları etkili olmalıdır⁸⁶⁵.

b. Sanayi İşletmeleri

Adana'da vakıflara gelir sağlayan sanayi işletmeleri, küçük boyutlu kuruluşlardır. Bunlar, vakıf gelir kaynaklarının % 9,88'ini oluşturmaktadır. Bu sektörde *ma'sara*, *boyahâne*, *kârhâne*, *değirmen*, *dink*, *fırın*, *tuz ocağı* ve daha çok iktisadî sosyal bir kuruluş olan *hamamlar* yer almaktadır.

Ma'sara; Mengenehâne de denilmekte olup, susam ve zeytin yağı üretiminde kullanılan tezgâhtır. Adana'da üç tane ma'sara vakfedilmiştir. Ma'saraların ilki Ramazanoğlu Çarşısı içinde, 16. yüzyılda Pirî Paşa'nın vakfettiği Susam Mengenesi olup⁸⁶⁶, 1540 yılında yıllık 2.000 akça gelir getirmektedir⁸⁶⁷. 1572 yılında ma'sara, -bir eski fırın ve hâli arsa ile birlikte- yine aynı gelire sahipti. Ancak bu tarihte belgede dikkat çekici bir kayıt bulunmaktadır: "*Mezkûr ma'sarada yağ var iken âhardan gelüb yağ satılmak vakfa zarardır, satılmaya*"⁸⁶⁸ ibaresi Ramazanoğlu vakıflarının oluşturduğu ticâret tekelciliğini de ortaya koymaktadır. İkinci ma'sara 17. yüzyılda Adana valisi Suhte Mahmut Paşa⁸⁶⁹ tarafından ve üçüncüsü de 18. yüzyılda bir zımmî olan Mısır veledi Bedros⁸⁷⁰ tarafından vakfedilmiştir. Zımmî Mısır'ın ma'sarası ailevî statü ile evladlarının tasarrufuna bırakılmıştır. Diğer ikisi yarı-ailevî olarak vakfedilmiştir. Ma'sara gelirleri, vakıfların toplam gelirleri ile birlikte yazıldığından bir ma'saranın yıllık getirileri ne kadardır, tespit edemiyoruz⁸⁷¹.

Boyahane: Adana vakıf gelirleri arasında bir tane boyahâne bulunmaktadır. Onu da 1540 yılında Pirî Mehmed Paşa vakfetmiştir⁸⁷². Boyahane

⁸⁶⁴ Ankara ve Konya ile karşılaştırmak için bkz. Özer Ergenç, *16. Yüzyılda Ankara ve Konya*, T., Ankara, Enstitüsü Vakfı Yayınları, s. 99, 102.

⁸⁶⁵ HD. 1068, s. 40,43, 45, 46, 48, 49, 52, 53.

⁸⁶⁶ *Ramazanoğlu Vakfı*, 946/1540, MV 646/2;1961/367.

⁸⁶⁷ ED. 538/I (1540), s. 2b, tıpkıbasım, s. 1.

⁸⁶⁸ ED. 538/II (1572), s. 20b, tıpkıbasım, s. 40.

⁸⁶⁹ *Adana Valisi Mahmud Paşa Vakfı*, 1063/1653, VGMA, MA615/188.

⁸⁷⁰ *Mısır veledi Bedros Vakfı*, 1171/1758, VGMA, YTD1760/119.

⁸⁷¹ BOA EV. 5462; BOA EV. 5696; BOA, EV. 14875.

⁸⁷² *Ramazanoğlu Vakfı*, 946/1540, MV 646/3;1961/375.

Ramazanoğlu Çarşısı içinde⁸⁷³ olup, önceleri Câmî-i Atîk akarları arasında olup yıllık 300 akçe geliri müezzine ait iken⁸⁷⁴, 1572 yılında geliri artmış, 2.000 akçaya ulaşmıştır⁸⁷⁵. Daha sonraki yıllarda muhasebelerde geliri ayrıca geçmemektedir.

Adana'da pamuk üretimi, Osmanlı hâkimiyetinin ilk devirlerinden itibaren önemini her zaman korumuştur⁸⁷⁶. Ancak Pamuk Kapanı Hamı⁸⁷⁷ ve bir boyahanenin dışında vakıf gelirleri arasında başka akar görülmemektedir.

Kârhâne: Vakfedilen üç kârhânenin ikisi Ramazanoğlu vakfı olup mûy-tabân (dokumacı) kârhânesidir⁸⁷⁸. Ne imâl edildiği belirtilmeyen bir diğerini 1548 yılında Câmî-i Cedîd mahallesinde Savcı-zâde Mustafa Ağa vakfetmiştir⁸⁷⁹. 1540 ve 1572 yıllarında bir kârhâne vakfa yıllık 500 akça gelir getirmektedir. Sonraki yıllarda ise bu akar türünün vakfa sağladığı gelirlerin muhasebesine ayrıca rastlamıyoruz⁸⁸⁰.

Değirmenler: Dink ve fırın ile aynı grupta olan iktisâdî-sınâî bir kuruluştur. Belgelerde “tâhûn” ve âsiyâb” olarak geçen değirmenler, Adana Sancağının her tarafında -nehir kıyılarına- dağılmış durumdadırlar. Değirmenler; değirmen taşı (hacer), bağçesi, ahır ve bütün müstemilâtı ile birlikte vakfedilmişlerdir⁸⁸¹.

Adana'da toplam 84 değirmen vakfedilmiştir. Değirmenler, 16. yüzyıl akarlarının en yaygın olanları arasındadır. Bu yüzyılda vakfiye ve Evkâf Defteri'nden tespit edebildiğimiz -65'i Ramazanoğulları'na ait olmak üzere- en az 74 değirmen vakfedilmiştir. Diğer değirmenlerin 8'i 18. yüzyıla, 2'si de 19. yüzyıla aittir. Değirmenler vakıflara iyi gelir getiren akarlar arasındadır. 1540 yılında bir taşlı değirmen, bulunduğu mekâna göre, yıllık 300-2.000 akça arasında gelir getirmektedir. Bu tarihte çalışır vaziyetteki 44 taşta sahip değirmenlerden

⁸⁷³ Kiblesinde Beyt-i Kebir (Kapan), doğusu Ferhat Beyti, kuzeyi Ramazanoğlu Çeşmesi, batısı Ramazanoğlu Çarşı arsası arasındadır. *Aynı vakıf*, MV 646/3; 1961/375.

⁸⁷⁴ TD. 450 (1525), Adana Mufasssal Defteri, s. 998.

⁸⁷⁵ ED. 538/II (1572), s. 20b, tıpkıbasım, s. 41.

⁸⁷⁶ E.Çelebi, *a.g.e.*, s. 337; Ayrıca, Meselâ, 1900'lü yıllarda Çırcır makinesi sayısı 500'den 1000'e yükseldi. Bkz. Donat Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmâlat Sektörü*, (Çev. Tansel Güney), İstanbul 1999, Şefik Matbaası, İletişim yayınları, s. 69-73, 79-82.

⁸⁷⁷ ED. 538/I (1540), s. 2b, tıpkıbasım, s.1; ED. 538/II (1572), s. 20b, tıpkıbasım, s.40: 1540 ve 1572 yıllarında 24.000 Akça gibi oldukça yüksek bir gelire sahiptir.

⁸⁷⁸ ED. 538/I (1540), s. 2b; Tıpkıbasım, s. 2.

⁸⁷⁹ *Savcı-zâde Mustafa Ağa Vakfiyesi*, 954/1548, VGMA, MA591/213.

⁸⁸⁰ ED. 538/I (1540), s. 4b, 5a; Tıpkıbasım, s. 6, 7.

⁸⁸¹ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, VGMA, MV 646/1-15.

toplam 34.620 akça gelir elde edilmiş olup, bir taşlı değirmen masraflarının dışında ortalama 786,8 akça gelir sağlamıştır. 16. yüzyılın sonuna doğru çalışır vaziyetteki 74 değirmenden 58.223,2 akça gelir sağlandığını tahmin etmekteyiz⁸⁸². Bu tarihten sonra H.1143-53 (M.1730-40) yıllarına ait Ramazanoğlu vakıflarının 10 yıllık muhasebesinde Adana merkez (250+200 kuruş), Tarsus (40 kuruş) Misis (100 kuruş), Tekürşan (60 Kuruş) ve Âsiyâb-ı Saru Çobandan (100 kuruş) yıllık toplam 750 kuruş (90.000 akça) gelir elde edilmiştir. Tekürşandaki değirmenlerin 8 taştan oluştuğundan hareketle -bu dönemde- bir taşlı değirmenin yıllık geliri 7,5 kuruştur. Bu on yıllık bilançoya göre değirmenlerin hepsi çalışır vaziyette olsa getirisi 925 kuruş olması beklenir. Bu dönemde Ramazanoğlu vakıflarının toplam gelirinin (12.087 kuruş) % 6,21'ini değirmen gelirleri oluşturmaktadır⁸⁸³. Bu 10 yıllık süreç içinde H.1149 (M.1736) yılından sonra ise Adana merkezdeki geliri 200 kuruş olanların geliri 80 kuruş azalarak 120 kuruşa düşmüştür⁸⁸⁴. H.1177-84 (M.1768-76) yıllarındaki Ramazanoğlu muhasebelerinde değirmenlerin gelirleri şöyledir: Misis'te yıllık 120 kuruş, Kızıldağ'da -mezra'a geliri ile birlikte- 50 kuruştur. Diğer bölgelerdeki değirmenlerin gelirleri mahalle veya tâbi oldukları idarî birimin içinde yazılmıştır. Misis'in bir kısmı, Tekürşan, Tarsus ve Paşa değirmenleri "harâb ve istilâ" edildikleri için bir gelirleri (=bî-hasıl) yoktur⁸⁸⁵. H.1268 (M.1851) yılında bir değirmenin yıllık icârı 45 kuruş⁸⁸⁶, bir değirmenin icârı 1500 kuruştur⁸⁸⁷. Bu tarihten 16 yıl sonra 1867 yılında Misis'te bir değirmenin yıllık icârı 100 kuruş, Karaisalı'da (Çiçeli Köyü) üç değirmenin icârı 600 kuruş olarak kayıtlıdır⁸⁸⁸. Bu yıllarda diğer değirmenler bulundukları idarî birim ile birlikte hesap edildiğinden kesin bir sonuca gitmek imkânı yoktur. Ancak her bir değirmen ortalama 150 kuruş icâr ile düşünüldüğünde 84 değirmenden en az 12.600 kuruş gelir elde edilmesi beklenebilir.

Dink: Dink, pirinç veya kaynamış buğdayı kabuğundan ayırmak için kullanılan dibek veya basit değirmen için kullanılan bir tâbirdir. Adana'da biri 16.

⁸⁸² ED. 538/I (1540), s. 2b-17b, 5a; Tıpkıbasım, s. 1-36.

⁸⁸³ BOA. EV. 3341/1-6

⁸⁸⁴ BOA. EV. 3341/6-11

⁸⁸⁵ BOA. EV.5462/ 1-2; BOA. EV.5696/1-2

⁸⁸⁶ BOA. EV. 14875/6-C

⁸⁸⁷ Abdurrezzak Vakfından evlada meşrut; Tarsus'ta bir değirmenin ½ hissesi. Bkz. BOA. EV. 14875/2.

⁸⁸⁸ BOA. EV. 18882/1.

yüzyılda⁸⁸⁹, üçü 18. yüzyılda, ikisi 19. yüzyılda altı dink vakfedilmiştir. Bunlardan biri ailevî diğerleri hayrî amaca şart koşulmuştur. Ailevî olan evlâdiyet sistemi üzere⁸⁹⁰, hayrî olanların da icâr yoluyla işletilmesi istenmiştir⁸⁹¹. Dinkler, değirmen gibi yüksek gelire sahip değildir. Meselâ, 1572 tarihinde Ramazanoğlu vakfı olan bir dingin yıllık 60 akça geliri bulunmaktadır. H.1279 (M.1863) yılında ise, bir dingin yıllık icârı 120 kuruştur⁸⁹². Altı dingin yıllık getirisi 720 kuruş civarında olmalıdır.

Fırın: Fırın, hamam ve değirmen gibi zarûri bir sosyal kuruluştur. 15'i Ramazanoğlu vakıflarından⁸⁹³ 16 fırın 16. yüzyılda, 4'ü de 19. yüzyılda olmak üzere, toplam 20 fırın vakfedilmiştir.

1540 ve 1572 tarihli Adana Evkâf Defteri'nde Ramazanoğlu vakfı 14 fırının yıllık toplam geliri: 44.000 akçadır⁸⁹⁴. Diğer bir fırının (atık) geliri, bir arz ve susam ma'sarası ile birlikte, 2.000 akçadır⁸⁹⁵. Sonraki yıllarda da fırınların geliri ayrıca yazılmıştır. 1H.269 (M.1853) yılında Ali Zülfi⁸⁹⁶ vakfından bir fırının yıllık geliri 1.000 kuruşun civarındadır⁸⁹⁷. 1912 yılında Cebelibereket Sancağı, Bahçe kazasına tâbi Haruniye'deki (Düziçi) bir fırının değerinin 1.250 kuruş olduğu kayıtlıdır⁸⁹⁸.

Hamamlar: Hamamlar, halk temizliği bakımından *sosyal*, belli teknik aletlerle sıcak su üretmesi bakımından *sınâî*, şehir ve vakıf ekonomisi içinde oldukça yüksek gelire sahip olması bakımından da *iktisadî* kuruluşlardır⁸⁹⁹. Osmanlı şehrinin en merkezî yapısı olan külliyelerin içinde hamam ve çeşmelerin inşâsı diğer müesseselerden daha öncedir. Bunun da en temel iki sebebi vardır.

⁸⁸⁹ ED. 538/II (1572), s. 20b; Tıpkıbasım, s. 40

⁸⁹⁰ Halil bin Mehmed Vakfıyesi, 1181/1771, AŞS 5, s. 73.

⁸⁹¹ Beşir-zâde es-Seyyid el-Hac Mehmed Efendi Vakfıyesi, AŞS 129, s. 91; Şeyh Hacı Hüseyin Efendi Vakfıyesi, 1181/1771, AŞS 5, s. 85; el-Hac Ömer Bey ibn Süleyman Bey ibn Kara Hüseyin Vakfıyesi, 1318/1901, AŞS 144, s. 426; Maho Mehmed Ağa ibn Ahmed Ağa ibn Mustafa Vakfıyesi, 1325/1908, AŞS 140, s. 473.

⁸⁹² BOA, EV. 18086/1; BOA, EV. 18086/5

⁸⁹³ Ramazanoğlu Vakfıyesi, 646/2,4; 1961/377

⁸⁹⁴ Ramazanoğlu Çarşısı içindeki attâr ve bakkal dükkânı dahil.

⁸⁹⁵ ED. 538/I-II (1540, 1572), s. 2b, 20b; Tıpkıbasım, s.1, 41

⁸⁹⁶ eş-Şeyh Ali Zülfi bin Şeyh es-Seyyid Müslim bin Muhammed Vakfıyesi, 1269/1853, VGMA, AB 582/1, s. 231.

⁸⁹⁷ BOA, EV. EV- 20712/18

⁸⁹⁸ Abdulfettahoğlu Hacı Halil Bey bin Halil Bey Vakfıyesi, 1330/1912, VGMA, MA 604, s. 135; Bu vakıf ayrıca 2.500 Kuruş değerinde 3 odalı dükkân ile 1 hânesini de bu camiye vakfetmiştir.

⁸⁹⁹ Hamamlar hakkında bkz. Semavi Eyice, "Hamam", DİA, XV, (1997), s. 402

Birincisi külliye'nin inşaatında çalışanların temizliği⁹⁰⁰, ikincisi de elde edilecek gelirin bu imârete katkısıdır.

Adana'da, 16. yüzyılda 12, 17. ve 18. yüzyıllarda birer tane olmak üzere toplam 14 hamam vakfedilmiştir. 16. yüzyıldaki hamamların tamamı Ramazanoğlu vakfidir. Bunlardan beşi Adana merkezde olup, *Eski Hamam* (Hamam-ı Atîk ve dolap: 9.800 akça)⁹⁰¹, *Çarşı Hamamı* (Hamam-ı Cedîd ve dolap: 19.500 akça)⁹⁰², Seyhan nehri kıyısındaki *Hamam-ı Cedîd* (Yalı-Paşa Hamamı: 5.000 akça) ile Ulu Câmi'nin yanında olan dört bahçenin içindeki kuyular, dolaplar, havuzlar, hayvan ahırları, ekmekçi fırını, arpa ambarı, iki dükkân, önceleri Ramazanoğlu beyinin daha sonra vakıf mütevellisinin oturduğu Ramazanoğlu Sarayı ile birlikte olan bir *hamam* (10.000 akça) ve Pirî Bey'in oğlu Mustafa Bey'in evi ve diğer evler, ahır, narence bağçesi ile birlikte bir *hamamdan* müteşekkildir⁹⁰³. Merkezin dışındakilerin ikisi Kınık'ta (Tellihamdun)⁹⁰⁴, biri Ayas'ta *Pirî Paşa Hamamı* (Çifte Hamam)⁹⁰⁵, biri Misis'te Eski Köşk ile birlikte *Misis Köyü Hamamı*⁹⁰⁶, biri Kızıldağ Yaylasında -Ramazanoğlu Külliyesi içinde- *Kızıldağ Hamamı* (500 akça)⁹⁰⁷ ve bir diğeri de Niğde Sancağına tâbi Bor'da *Yeni Hamam* (Çifte Hamam)'dır⁹⁰⁸. Adana'da Ramazanoğulları'nın dışında iki hamam daha vakfedilmiştir. Bunlardan ilkinin 1682 yılında Bâb-ı Tarsus Mahallesi'nde Mestan-zâde Hacı Mahmud Ağa (Mestanoğlu Hamamı)⁹⁰⁹, ikincisini de, 1738 yılında Sarı Yakup Mahallesi'nde Musa Balı-zâde Hacı Mustafa Ağa (Yeni Hamam) yaptırarak vakfetmişlerdir⁹¹⁰.

⁹⁰⁰ Yediyıldız, "...Türk Hayrât Sistemi", *a.g.m.*, s. 28.

⁹⁰¹ Şöhretine binaen tanımlan *Eski Hamam* su dolabı ile birlikte vakfedilmiştir. Bkz. *A.g.v.*, 1961/367; Bu günkü Irmak Hamamı, eski bir Roma Hamamı üzerine yapılmıştır. Vakfiyedeki Eski Hamam bu hamam olmalıdır. Bkz. *Vakf Abideler*, s. 34; Altay, *a.g.e.*, s. 26-27.

⁹⁰² *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, VGMA, MV 646/2; 1961/366-67; *Vakf Abideler*, s. 32-33, Altay, *a.g.e.*, s. 19.

⁹⁰³ Halil Bey evleri ile Mustafa Bey evleri arasındaki hamamlar "*Çarşı Hamamı*" özelliği taşımadığı anlaşılmaktadır. Hamam-ı Atik ile bu hamamlar bu gün mevcut değildir. Bkz. *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 946/1540, VGMA, MV 646/2; 1961/366-67; ED. 538 (1572), s. 20b,21a; Tıpkıbasım, s. 41-42. Bu günkü durum için bkz. *Vakf Abideler*, I, s. 1-35.

⁹⁰⁴ Umumi yolun yanında, diğeri Tellihamdun (Kınık) kalesi yanındadır. Bkz. *a.g.v.* 646/9; 1961/403.

⁹⁰⁵ Ayas nahiyesinde: *A.g.v.*, 954/1547, 646/9; 1961/402.

⁹⁰⁶ Misis harabesi ile Ceyhan'ın kıyısında. Bkz. *a.g.v.*, 954/1547, 646/9; 1961/402.

⁹⁰⁷ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 960/1553, 646/13; 1961/416.

⁹⁰⁸ Biri 1540'da biri 1562 yılında yeni binâ ve inşa edilerek suları ile birlikte vakfedilmiştir. Bkz., *a.g.v.*, 646/4, 14; 1961/375, 423.

⁹⁰⁹ *Mestan-zâde Hacı Mahmud Ağa ibni Ahmed Ağa Vakfiyesi*, 1092/1682, YTD 1759/195.

⁹¹⁰ *Musa Balı-zâde Mustafa Ağa Vakfiyesi*, 1150/1738, VGMA, AB 581/246.

Tablo 40: Adana Sancağındaki Hamamların Bazı Yıllara Göre Gelirleri

Yıllar	1540	1572	1730	1768	1851	1877
Para Birimi	Akça	Akça	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Kuruş
Hamam-ı Atık	9.880	9.880	-	-	-	-
Çarşı Hamamı	19.500	19.500	700	800	2000	2000
Cedid/Yalı/Paşa Hamamı	5.000	5.000	600	300	300	300
Halil Bey Evleri	10.000	10.000	-	-	-	-
Mustafa Bey Evleri	500	500	-	-	-	-
Kınık Hamam/iki Adet	Harab	Harab	-	-	-	-
Ayas/Piri Paşa Hamamı	Harab	Harab	-	-	-	-
Misis Köyü Hamamı	Harab	Harab	-	-	-	-
Yayla Hamamı	500	500	30	40	-	-
Bor/Yeni Hamamı	-	-	-	100	-	-
Mestanoğlu Hamamı	-	-	-	-	300	300
Musabalı/Yeni Hamamı	-	-	-	-	12.750	4.358

Osmanlı şehirlerinde hamamlar genellikle vakıf külliyesi arasındadır. Adana’da her ne kadar hamamların mütevellileri evlâdiyet sistemi üzere ise de, tamamı Adana’nın en önemli sosyal müesseselerine, düzenli ve oldukça iyi gelirler sağlamışlardır. 1540 ve 1572 yıllarında Halil Bey ve Mustafa Bey evlerinin arasındaki hamamların, Eski, Çarşı ve Irmak hamamları ile dolapları ve Kızıldağ Hamamının vakfa sağladığı toplam gelir 45.380 akçadır⁹¹¹. Söz konusu yıllardan sonra Halil Bey ve Mustafa Bey evlerinin arasındaki hamamların gelirlerini takip edemiyoruz. Ayas, Kınık ve Misis’teki hamamların 1540’lı yıllarda harâb, 17. yüzyılda bu bölgenin yıkıma uğraması sebebiyle gelirlerinin olup olmadığı kayıtlarda geçmemektedir⁹¹². Adana Evkâf Defteri’nde Bor Hamamının gelirleri bulunmamaktadır⁹¹³. 1768 yılındaki bir Muhasebe Defteri’nde ise, bu iki hamamın 100 kuruş geliri kayıtlıdır⁹¹⁴. Kızıldağ’daki Yayla Hamamı’nın 16. yüzyılda yıllık geliri 500 akçadır. Söz konusu hamamın 1730-40 yıllarında yıllık 30 kuruş⁹¹⁵, 1765-68 yıllarında da 40 kuruş geliri kayıtlıdır⁹¹⁶. Adana’daki Hamâm-ı Atık’in 1540 ve 1572 yılları arasındaki geliri 9.880

⁹¹¹ ED. 538 (1540), s. 2b, 3a; Tıpkıbasım, s. 1-3; ED. 538/II (1572), s. 20b, 21a; Tıpkıbasım, s. 41-42.

⁹¹² BOA, EV. 3341/1-16; BOA, EV. 5462/1-2; BOA, EV. 5696/1-2; BOA, EV. 15721; BOA, EV. 18086/39; BOA, EV. 18882/1; BOA, EV. 20712/1-170.

⁹¹³ ED. 538/I-II (1540, 1572), s. 2b-24b; 1-50.

⁹¹⁴ BOA, EV. 5462/1-2; BOA, EV. 5696/1-2.

⁹¹⁵ BOA, EV. 3341/1-16: Burada Kızıldağ mezra’ası gelirleri ile birlikte yıllık 250 kuruş gelir varken, 1760-68 yıllarında hamamın gelirini 30 kuruş olduğunu anlıyoruz.

⁹¹⁶ BOA, EV. 5462/1-2; BOA, EV. 5696/1-2

akçadır⁹¹⁷. 16. yüzyıldan sonra kayıtlarda bu hamamın adı geçmemektedir. Vakfiyede şöhretine binâen yeri belirtilmemiş olan⁹¹⁸ bu hamam Yalı/Cedîd Hamamı olmalıdır. Yalı Hamamı'nın bir Roma hamamı üzerine veya yanına kurulması bu düşüncüyü akla getirmektedir.

17. yüzyıldan sonra Adana merkezde *Çarşı* ve *Yalı* hamamları, bunlara ek olarak Tanzimat'tan sonra da Mestanoğlu ve Yeni (Musa Balı-zâde) hamamları ile ilgili muhasebe kayıtlarına rastlanılmaktadır. Bu cümleden olarak, H.1143-53 (M.1730-40) yıllarında Çarşı Hamamı yıllık 700 kuruş, Yalı Hamamı 600, H.1177-84 (M.1763-70) yıllarında Çarşı Hamamı 800, Yalı Hamamı 300, Bor Hamamı 100, Kızıldağ hamamı da 30 kuruş gelire sahiptir. H.1268 (M.1851) yılında Çarşı Hamamı'nın yıllık 2.000 kuruş, Yalı ve Mestanoğlu hamamlarının 300'er kuruş, *icâre-i vâhideli* Musa Balı-zâde Hamamı'nın 12.750 kuruş gelire sahip oldukları görülmektedir. H.1293 (M.1877) yılında ise, Musa Balı-zâde Hamamı'nın yıllık geliri 4358 kuruşa düşmüş, diğer hamamların ücretleri ise sabit kalmıştır. Adana'da 1877 yılına kadar bütün hamamlar *icâreteynli* sisteme geçmişlerdir⁹¹⁹.

4. Madenler

Tuz Ocakları: Tuz ocakları vakfa dönüştürülen en yaygın maden işletmeleridir. Bunlar (tuzlalar) mirî emirî (devletin) olup, temlik suretiyle vakfedilen gelir kaynakları içine dahil edilmişlerdir⁹²⁰. Adana'da tuz ocakları sadece 16. yüzyıl akarları arasında görülmektedir. Toplam 11 ocağın yedisi Ayas'ta, diğerleri Kınık, Berendi ve Berendi'ye tâbi Gökçeler Köyü ile Karaman Vilâyetine tâbi Özer sancağındadır. Özer Sancağı dışındakilerin ikisi tamamen, ikisinin öşr hissesi, altısının da yarı hissesi vakfedilmiştir⁹²¹. Beşi Ramazanoğlu vakfı olan bu ocakların 1572 yılında toplam geliri 25.140 akça⁹²² olup, bu rakam

⁹¹⁷ ED. 538 (1540), s. 3a; Tıpkıbasım, s. 3; ED. 538/II (1572), s. 21a; Tıpkıbasım, s. 42.

⁹¹⁸ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, MV 646/2; 1961/367.

⁹¹⁹ BOA, EV. 15721; BOA, EV. 18086/39; BOA, EV. 18882/1; BOA, EV. 20712/1-170.

⁹²⁰ Lütfi Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuz İnhisarı ve Tuzlaları İşletme Nizamı" *İÜİFM*. XXIII/1-2, (1962-1963), s. 97-143.

⁹²¹ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, VGMA, MV 646/1, 3, 4; ED. 538/I-II (1540, 1572), s. 2b, 4b, 14a, 20b; Tıpkıbasım, s.6, 29, 44, 45.

⁹²² *Ramazanoğlu Ocakları*: Ocak-ı Milh-i Şatır Halil: 450, Ocak-ı Milh-i Hacı Süleyman: 400, Ocak-ı Milh-i Hacı Fakih: 200, Özer Sancağı ocak mahsûlatı:18.590, Ocak-ı Memlehâ: Kınık: 200; *Vakf-ı Şeyh Tahir*: Ocak-ı Milh-i Ayas:2.000, Ocak-ı Milh-i Durak Fakih: 1.000; *Haneftiye Camii (Ayas)*: Ocak-ı Milh-i

Sancak gelirinin (400.000 akça) % 6,285'ini oluşturmaktadır⁹²³. Bu yüzyıldan sonra tuz ocaklarının gelirleri kayıtlarda geçmemektedir. Özer Sancağı dışındaki ocakların tamamı Celâli ayaklanmaları ile 17. yüzyılın başında yıkıma uğrayarak ortadan kalkan Ayas-Berendi ve Kınık kazalarıdır⁹²⁴. Adana merkezde ise, Ramazanoğlu Vakıfları arasında bir “Tuz Pazarı Hanı” bulunmaktadır⁹²⁵.

B. Menkûller

Menkûller, hayvan, para, silah gibi bir yerden başka bir yere nakli mümkün olan şeylerdir. Osmanlı Devleti'nde bir gayr-i menkûle bağlı olan menkûller ve paralar, ilgili menkûlün vakfı için mahallinde “örf ve adet” bulunuyorsa vakfedilebiliyorlardı⁹²⁶. 16. yüzyılda menkûllerin vakfının câiz olup olmadığı konusunda yaşanan yoğun tartışmalardan⁹²⁷ sonra, bir gayr-i menkûle bağlı olsun olmasın, “örf ve adet”⁹²⁸ varsa serbest bırakılmıştır.

Biz menkûlleri gelir türlerine göre, *hayvan türleri* ve *para* (nükûd) olarak iki kısımda inceleyeceğiz. Kitap ve ev eşyası gibi gelir amaçlı olmayanlar ise hayrât kurumları içinde ele alınacaktır.

1. Hayvan Türleri,

Tahrirlere göre 1525 yılında Adana'nın nüfusunun % 79,6'sı, 1536'da % 82'si, 1572'de de % 85,3'ü cemaatlerden oluşmaktadır⁹²⁹. Her ne kadar bu cemaatler daha 16. yüzyılda belli mezra'aları ekip biçiyorlarsa da hayvan yetiştiriciliklerini ve yaylacılık geleneğini sürdürmüşlerdir⁹³⁰. 1547 yılı tahrirlerine dayalı olarak yapılan bir hesaplama göre, Adana sancağında

Kasarcıoğlu: 1.000, Ocak-ı Milh-i Kara Yakup: 600; *Vakf-ı Mescid-i Kara Şeyh*: Ocak-ı Milh-i Karakoç: 300; *Vakf-ı Mescid-i Burnukara Osman*: Tuz Ocağı: 400 akça olmak üzere toplam: 25.140 akçadır.

⁹²³ Kurt, *Adana Tarihi*, s. 153-54.

⁹²⁴ F. Sümer, “Çukur-ova Tarihine Dâir”, s. 26.

⁹²⁵ Halil Bey tarafından 1497 yılında yaptırılan “selâmlık dairesi”, vakfedildikten sonra burada tuz satılmaya başlamıştır. Bundan dolayı “Tuz Pazarı Hanı” adını almıştır. Vakıf Abideler, *a.g.e.*, s. 35; Altay, *a.g.e.*, 19.

⁹²⁶ Geniş bilgi için bkz. Yediyıldız, *..Vakıf Müessesesi*, s. 117.

⁹²⁷ Tartışmalar için bkz. B. Yediyıldız, *..Vakıf Müessesesi*, s. 117-120; Akgündüz, A. *Vakıf Müessesesi*, s. 204-229; O. Keskiöğlu, “Bulgaristan'da Türk vakıfları ve Bali Efendi'nin vakıf paralar hakkında bir mektubu”, *Vakıflar Dergisi*, IX, (Ankara 1971), s. 92-93; İsmail Kurt, *Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikatı*, İstanbul 1996, Kerem Matbaası, s. 9-36; H. Döndüren, *Vakıf Meseleleri*, 89-106.

⁹²⁸ Yazır, *Ahkâm 'ü-l Evkâf* s. 77; N.Öztürk, *Menşe'i*, s. 80.

⁹²⁹ 1525 yılında Adana'nın nüfusunun % 8,43 şehirli, % 11,8'i köylü, %79,6'sı cemaat; 1536'da % 9,27'si köylü, %8,6'sı köylü, % 82'si, cemaat; 1572'de ise %7,4'ü şehirli, %7,1'i köylü ve % 85,3'ü cemaatlerden oluşmaktaydı. Bkz. Y. Kurt, *16. Yüzyılda Adana Tarihi* (Tez), s. 78, Tablo II.; Gayri Müslimlerin nüfusu ise, %1,1 ile %2 arasındadır. Bkz. Aynı araştırma, s. 106; tablo XLIII.

⁹³⁰ Y.Kurt, *Adana Tarihi*, s. 61-78.

134.360 baş koyun, 109.950 baş keçi, 10.000 civarında camus⁹³¹ bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu tahrirden 114 yıl sonra bölgeden geçen ünlü seyyah *Evliya Çelebi*, Osmanlı ülkesinde 70 yaylanın varlığından, bunların hepsini gezdiğini ama içlerinde Erzurum'un "Bingöl Yaylası" ile Adana'nın "Ramazanoğlu Yaylası" gibisini görmediğini kaydetmektedir. Seyyah buradaki Türkmen oymaklarının adlarını yazsa bir kitap olacağını⁹³² tevatür etmekte, konumuz ile ilgili şu bilgileri vermektedir: Ramazanoğlu Yaylasına Adana, Tarsus, Sis, Misis, Silifke ahâlisi çıkar. Yaylaya çıkan 70 kere 100.000 koyunun hakkı alınır. Buradaki sular, yayla kirazları, yoğurt kaymağı ve tere yağı başka bir diyarda yoktur. Çarşı ve pazarı baştan başa çam tahtasından ve çam kabuğu ile örtülü küçük dükkânlardan ibarettir. Seyyah, Adana valisi Murtaza Paşa'ya çevre halkından 3.000 koyun ile 7 atın hediye edilmesini şahit olduğunu aktarmaktadır⁹³³. Biz burada ünlü seyyahın verdiği rakamların doğruluğunu tartışmanın ötesinde, halkının % 85'i cemaat halinde yaşayan, geçim kaynakları hayvancılığa dayanan bir bölgede, doğrudan veya bir birimin müştemilâtı olarak, hayvan vakfetmenin 18. yüzyılın başına kadar görülmeyişine dikkat çekeceğiz. Bunun en temel iki sebebi görülmektedir. *Birincisi*, İslâm hukukunun başlangıçtaki menkûl vakıflarını engelleyici tavrı⁹³⁴, *ikincisi* bölgede hayvan vakfetme geleneğinin oluşmayışdır⁹³⁵.

Adana Sancağı'nda vakfedilen hayvanların tamamı 18. yüzyıldadır. Bunlar, 20 baş aygır, en az 297 baş camus, 12'si karasığır ineği 14 sığır, 94 öküz, 2 katır, üç sürü -450 baş- keçi, 10 sürü -2.350 baş- koyundan müteşekkil olup, 12 vâkıf tarafından vakfedilmiştir. Söz konusu vâkıflardan ikisi, çiftliklerindeki her şeyi ile birlikte hayvanlarını da⁹³⁶, sekizi sahip olduğu her şeyi ile birlikte hayvanlarını da⁹³⁷, iki ise, sadece hayvanlarını vakfetmiştir⁹³⁸. Vâkıflardan Musa

⁹³¹ Y. Kurt, *Adana Tarihi*, s. 139-40.

⁹³² Ali Rıza Yalman, 20. yüzyılın başında bu işi yapmış denilebilir. Bkz. *Cemupta Türkmen Oymakları*, I-II, (Haz. Sabahat Demir), Ankara 2000, 3. baskı, Harsoy Matbaacılık.Kültür Bakanlığı.

⁹³³ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, III, Dersaadet 1314, Akdam Matbaası, s. 38-9.

⁹³⁴ Bkz. Akgündüz, *Vakaf Mülessesesi*, s. 204-33.

⁹³⁵ Aşiret mensuplarınca kurulan bir avarız Vakfının mevkufu da paradır. Bkz. *es-Seyyid Ali ve İbrahim ve Yusuf ve Mehmed ibnûva Veli Vakfıyesi*, 1129/1717, AŞS 21, s. 7.

⁹³⁶ *Hafızu'l-Kitab-Ayandan Abdulaziz Ağa bin İbrahim Vakfıyesi*, 1134/1722, AŞS 103, s. 29; *Kürd Bayram Paşa-zâde Hac el-Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Mutasarrıf Vakfıyesi*, AŞS 39, s. 48.

⁹³⁷ *es-Seyyid el-Hac Ramazan Ağa bin el-Hac Hüseyin Ağa Vakfıyesi*, 1136/1724, AŞS 125, s. 75; *el-Hac Mustafa Ağa ibni Abdulgani Vakfıyesi*, 1146/1734, AŞS 7, s. 187; *es-Seyyid Hacı Hamza Ağa bin es-Seyyid el-Hac Ramazan Vakfıyesi*, 1147/1735, AŞS 38, s. 70; *Battal Mehmed Ağa İbni İbrahim Vakfıyesi*, 1155/1743, VGMA, MA 607/151; *eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi Vakfıyesi*, 1218/1804, VGMA, MA 594,

Balı-zâde Mustafa Ağa⁹³⁹ ve eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi⁹⁴⁰, vakfettikleri hayvanların her ne geliri olursa, öncelikle yaptırdıkları hayrât müesseslerinin giderlerinin karşılanması, daha sonra her ne artarsa evlâtlarına verilmesini istemişlerdir. Diğer on vâkıf, vakfettikleri hayvanlarının da gayr-i menkûllerde olduğu gibi “evlâdiyet sistemi” üzere tasarruf edilmesini istemişlerdir. Hayvan vakfeden vâkıfların tamamı Adana merkezde oturmakta, vakfedilen hayvanlar ise, Adana’nın yakın nahiyeleri Canibişehir ve Yüreğir’de başka birinin idaresinde veya çobanlarca bakılmıştır. Çiftliklerdeki öküz, inek, aygır ve koyun-keçi sürüleri bir tarafa, camusların vakfı 1732-1742 yılları arasında toplanmıştır. Adana’nın bataklık ve derin otlakları camus yetiştiriciliği için oldukça müsait bir bölgedir. Evliya Çelebi, bu meseleyi anlamamıza yardım etmektedir. Ramazanoğlu Yaylasından sonra Çanta Irmağı kıyısında Çanta Hanı’nda (Tarsus tarafında) konaklayan Seyyah bu hanın çevresindeki köylerin mandalarının (camus) pek meşhur olduğundan bahsetmektedir. Seyyah, bu dağlarda kanun üzere, Osmanlı padişahının topraklarını çeken “damgalı, damgasız, dâbbetü’l-arz’a⁹⁴¹ benzer” 40.000 mandanın olduğunu, bu mandaların korunup bakılması için yedi tane köyün halkının vergiden muâf tutulduğunu, seferlerde nice bini kementlerle, tuzaklarla ve kapanlarla avlanıp sefere götürülerek balyemez toplar çektileriklerini⁹⁴² kaydetmektedir.

Evliya Çelebi’nin anlattığı bu uygulamayı, ordunun taşıma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla güç hayvanlarının orduya tahsisi için, Adana mutasarrıflarına gönderilen emirler doğrulamaktadır. 1730’lu yıllarda Osmanlı-İran savaşları⁹⁴³ ile bu camusların ailevî olarak vakfedilmesi arasında bir bağlantı ihtimâli vardır. Peki vakfedilen bu hayvanlar daha sonra ne olmuştur? Ailevî olanlar ile bir başka akarın müstemilâtı olarak vakfedilenler mutasarrıflarının tasarrufunda kalmışlardır. Bir hayrâtın akarları arasında olanlar ise, zamanla

s. 98; *Musa Balı-zâde Mustafa Ağa Vakfıyesi*, 1134/1738 VGMA, AB 581, s. 246; *Şerife binti es-Seyyid el-Hac Mustafa Ağa eş-Şehir Bayar Ali-zâde Vakfıyesi*, AŞS 38, s. 11; *Terzi el-Hac Mustafa Beşe Vakfıyesi*, 1155/1743, AŞS 23, s. 43.

⁹³⁸ *Ahmed Beşe bin el-Hac Süleyman Vakfıyesi*, AŞS 130, s. 25: 20+15 Camus; *Rafî’u’l-Küttâb Ali bin Mustafa Vakfıyesi*, 1147/1735, AŞS 38, s. 69: 100’er Koyun ve Keçi.

⁹³⁹ Musa Balı-zâde Mustafa Ağa, Adana, Sarı Yakup Mahallesinde, adına bir Mescid bulunmaktadır. Bkz. *Musa Balı-zâde Mustafa Ağa Vakfıyesi*, 1134/1738 VGMA, AB 581, s. 246.

⁹⁴⁰ eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi adına, Adana Ağaahmed Mahallesinde Medrese, Kütüphane, Su Kuyusu bulunmaktadır. Bkz. *eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi Vakfıyesi*, 1218/1804, VGMA, MA 594, s. 98.

⁹⁴¹ Kıyamette *Deccal* ile birlikte çıkacağına inanılan hurafe hayvanı; Ş. Sâmî, *Kâmus-ı Türkî*, s. 596.

⁹⁴² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, III, s. 40-41.

⁹⁴³ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/II, s. 131-34.

duyulan ihtiyaç üzerine mütevellisinin teklifi, kadı veya Tanzimat sonrası evkâf müdürünün arzıyla Evkâf Nezâreti ve sadaretin tasdiki ile satılıp paraya çevrilmişlerdir. Meselâ, Dindarî Şeyh Mehmed Efendi vakfından⁹⁴⁴ olan Kulanoğlu köyünde bulunan camusların o günün rayiç bedeli ile başkasına satılıp paraya tahvili kabul edilmiştir⁹⁴⁵.

Hayvan vakfetmede iki nokta dikkat çekicidir. *Birincisi*, Adana'nın Osmanlı hâkimiyetine geçişinden sonra da varlığını idareci veya vakıflar yoluyla sürdüren Ramazanoğullarının akarları arasında "hayvan ahırları" geçmesine rağmen hayvan vakfetmemiş olmaları, *ikincisi* de Osmanlı döneminin en kıymetli hayvanı olan atın vakfedilmemesidir.

2. Para Vakıfları

Adana'da vakfedilen akarların % 2,17'sini vakıf paralar oluşturmaktadır.

16. yüzyılda 8 vakıfta 11.400 akça (ribhi:1140 akça) ve 229 Sikke-i Sultânî/18.320 akça (toplamı: 29.720 akça/ribhi 2972 akça), 18. yüzyılda 7 vakıfta 448,5 kuruş/53.820 akça (ribhi: 57 kuruş/6840 akça), 19. yüzyılda da 8 vakfin 6'sı 13.500 kuruş/1.620.000 akça (ribhi: 2025 kuruş /243.000 akça) ve 2'si 40 Sikke-i Sultânî/3960 kuruş/475.200 akça (ribhi: 712 kuruş/85.440 akça) vakfedilmiştir⁹⁴⁶. Netice itibariyle, 29 vakfin 8'inde⁹⁴⁷ 11.400 akça⁹⁴⁸ (ribhi:1140 akça), 13'ünde⁹⁴⁹ 13.948,5 kuruş (ribhi: 2082 kuruş) ve 8'inde de 269 sikke-i sultânî⁹⁵⁰ (ribhi 26,9 sikke-i sultânî) vakfedilmiştir. Bunların toplamı 5.614.320 akça (gerçek ribhi: 342.092 akça) etmektedir.

⁹⁴⁴ eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi Vakfı, 1218/1804, VGMA, MA 594, s. 98.

⁹⁴⁵ *İrade-Evkâf*, 2719, 22 Ra. 1333/7..2.1915, Ek. 3.

⁹⁴⁶ 1540 yılında 1 Sikke-i Sultânî: 80 akça (Bkz. ED. 538 (1540), s. 13a, 14a; Tıpkıbasım, s. 27,28, , 19. yüzyılın sonunda 1 Sikke-i Sultânî: 124 kuruş (Bkz. *İsmail Mazhar Efendi İbni el- Hac Nuri Efendi Vakfı*, 1313/1896 , VGMA, MA 591/206; *Hacı Mustafa Efendi İbni Hacı Ahmed Talhi Vakfı*, 1318/1901, VGMA, MA 594/247), 1 kuruş: 120 akçadır (Bkz. Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyat ve Ücretler*, Ankara 2000, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, s. 29).

⁹⁴⁷ Sikke-i Sultânî : 10, 17, 17, 25, 30, 30, 40, 100 Sikke-i Sultânî, toplamda: 269 Sikke-i Sultânî, ribhi: 229 sikkenin 1540 yılındaki % 10 ribhi: 1832 akça 40 sikkenin 1900'lü yıllarda %11,5'ilk ribhi: 8928 akça genel toplamda: 10.760 akçadır. 1900'lü yıllarda 229 sikke (ribhi: 22,9 sikke): 28.396 kuruş: 34.075,2 akça; 40 sikke (ribhi 6 sikke): 4960 kuruş: 595.200 akça etmektedir. Genel toplamda: 3.407.520+595.200: 4.002.720 akça etmektedir.

⁹⁴⁸ Akça olanlar: 800, 800, 800, 1.000, 1.600, 2.000, 2.000, 2.400 akça, toplam: 11.400 akça (% 10 ribhi: 1140 akça).

⁹⁴⁹ Kuruş cinsinden rakamlar: 15, 25, 30, 30, 40, 150, 158,5, 1000, 1.000, 1.500, 2.000, 3.000, 5.000 Kuruş. Toplamda: 13.948,5 kuruş ribhi: 2082 kuruş.

⁹⁵⁰ 369 Sikke-i Sultânî: 33.356 kuruş (1 Sikke-i Sultânî: 124 kuruş): 4.002.727 akça (1 kuruş: 120 akça).

Paraların % 75,86'sı hayrî, % 0,34'ü yarı-ailevî ve % 20,69'u ise ailevî amaca tahsis edilmiştir. Ailevî amaca tahsis edilenlerin dördü gerektiğinde çiftlikteki tarım müştemilâtının eksikliklerinin giderilmesine ve tâmirâtlarının yapılmasına tahsis edilmiştir⁹⁵¹. İkisi ise, ailenin tekâlif-i örfiyye türü vergilerinin karşılanması amacına yöneliktir. Bütün paralar “onu on bir” (% 10) veya “onu on bir buçuk” (% 15) hesabı ile istirbâh ve istiğlâl yoluyla işletilmiştir.

Türkiye’de, Tanzimat’ın ilânından sonra mirî arâzinin temliki ve âşârın ilgâsı ile irsâdî ve ailevî vakıfların çoğu ortadan kalkmıştır. Buna karşılık para vakıflarında adeta bir patlama olmuştur⁹⁵². Oysa Adana’da 406 yıllık Osmanlı döneminde vakfedilen akarların sadece % 2,17’si para vakfidir. Aynı dönemde Uşak’taki vakıfların % 84’ü⁹⁵³, Yozgat’ta yaklaşık % 72,61’i⁹⁵⁴ para vakfidir. Türkiye genelinde ise; 17. yüzyılda % 3,38’i⁹⁵⁵, 18. yüzyılda % 31,77’si⁹⁵⁶ ve 19. yüzyılda % 56,81’i paradır⁹⁵⁷.

Adana Sancağı dahilinde Tanzimat’tan sonra zorunlu iskânlar ile muhâcir iskânları oldukça fazladır. Bu dönemde kurulan vakıfların ekseriyeti diğer şehirlerde -Uşak ve Yozgat’ta olduğu gibi- para vakfı olduğu halde, Adana’da yine önceki dönemlerdeki gibi gayr-i menkûl olarak devam etmiştir. Bunun iki temel sebebi görünmektedir. Birincisi mevcut vakıfların gelirleri giderlerini karşılamaktadır⁹⁵⁸. İkincisi ise, bölgenin kurumları, para vakfına karşı olan Hambelî mezhebinin yaygın olduğu, Mısır-Memlûk tesirinde teşekkül etmiştir⁹⁵⁹. “Arap vilâyetlerinde ise para vakıflarına rastlanılmamıştır”⁹⁶⁰. Dolayısıyla bu tesir, bölgede para vakıflarının yaygınlaşmasını önlemiş olmalıdır.

⁹⁵¹ *Kürd Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Vakfiyesi*, /1122/1711, AŞS 41, s. 59; AŞS 39, s. 48; *Hafızu'l-Kıtab-Ayandan Abdulaziz Ağa bin İbrahim Vakfiyesi*, 1134/1722, AŞA 103, s. 29.

⁹⁵² Murat Çizakça, *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World From the Seventh Century to the Present*, İstanbul 2000, Boğaziçi University Press, p. 42-56.

⁹⁵³ Mustafa Alkan, “İhtimali Sondaj Metoduna Dayalı Bir Araştırma: Uşak Vakıfları”, *21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu*, I, İstanbul 2001, s. 409-410.

⁹⁵⁴ Araştırmaya göre, Yozgat’ta vakfiyesi mevcut olan tüm vakıfların % 72,61’i, camii ve mescid giderlerini karşılayan 112 vakfın % 78,57’si para vakfidir. Bkz. H. Keleş, *a.g.t.*, s. 113.

⁹⁵⁵ H. Yüksel, *Vakıfların Rolü*, s. 118.

⁹⁵⁶ B. Yediyıldız, *...Vakıf Müessesesi*, s. 97, 117.

⁹⁵⁷ N. Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 52.

⁹⁵⁸ Daha sonra toplu bilançoda gösterilecek olmakla birlikte, meselâ, 1284/1867 yılında Evkâf Nezareti’ne mülhâk 126 Vakfın toplam geliri 579.222 kuruş, Gideri 288.941 kuruş, Kalan ise, 290.281 kuruş olup, sadece bir vakfın geliri giderini karşılamamakta 3467 kuruş açığı bulunmaktadır. Bu dönemde bu tarz açıkları *Vakıflar Bölge Müdürlüğü* karşılamaktadır. Bkz. BOA, EV. 20712/1-176.

⁹⁵⁹ B. Yediyıldız, *Vakıf Müessesesi*, s. 117, bir yorum için bkz. dipnot: 339.

⁹⁶⁰ Suraiya Faroqhi, *Anadolu’da Bektaşilik*, (Çeviren: Nasuh Barın), İstanbul 2003, Kitap Matbaası, s. 193

II. ADANA VAKIFLARININ BEŞ YILLIK GELİR BİLANÇOSU (H.1281-1289/M.1864-1872)

Araştırma dönemimizi oluşturan 406 yıllık Osmanlı devrinde Adana sancağı sınırları dahilinde kurulan 716 vakıftan 631'ine bağlı olarak gayr-i menkûl ve menkûl 1365 kalem akar; hayrî, ailevî veya yarı-ailevî gayeler ile vakıfların hizmet alanlarında işlevini yerine getirmiştir. Bu işlevin Adana'nın yıllık bütçesi içindeki potansiyeli 1525 yılında % 1,7 iken 1865'de % 10,97'ye ulaşmıştır. Zikredilen iki tarih arasında vakıfların hissesi sürekli artmıştır. Yukarıda, Tanzimat'a kadar vakıfların gelir-giderlerini gösteren toplu bir muhasebelerinin bulunmayışından dolayı, Ramazanoğlu vakıfları hariç, Adana vakıflarının toplu bir bilânçosu verilememiştir. Evkâf Nezâreti ve bu kuruma bağlı eyâletlerde Evkâf Müdürlüklerinin kurulmasıyla vakıfların gelir-giderleri merkezî olarak denetim altına alınmıştır.

Adana, Tanzimat'ın ilk yıllarında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın işgalinde olduğundan, Tanzimat'ın hükümleri burada ancak H.1257 (M.1841) yılından itibaren uygulanmaya başlamış, vakıfların hesapları ancak bu tarihten sonra merkezî hükümetçe istenmiştir. Merkezden gönderilen talimâtla vakıf memurlarının kontrolünde, her üç ayda bir gelirlerin tasdikli defterlere bağlı olarak Evkâf Nezâreti'ne gönderilmesi emri hem defterdarlara hem de valilere verilmiştir⁹⁶¹. Evkâf Müdürlüklerinin kuruluşundan sonra, hem vakıfların gelir-giderleri kontrol altına alınmış hem de bu kuruma yeni gelir kalemleri eklenmiştir. Bu konuyla ilgili en geniş düzenleme H.1280 (M.1863) tarihinde "*Taşralarda Kain Bilcümle Evkâf-ı Şerife'nin Cihât-ı İdaresiyle Evkâf Müdürleri'nin Harekât ve icraâtı Hakkındaki Atık Lâyiha*" 9 fasıl 56 bend halinde yeniden düzenlenerek uygulamaya konulmuştur. Biz de bu tarihten itibaren vakıfların gelir ve giderlerini takip edebiliyoruz. Bu dönemde devletin temel manada iki hedefinin olduğu anlaşılmaktadır: *Birincisi*, mütevellilerin yaptığı veya yapabileceği yolsuzlukları önleyerek, vakıfların amaçlarının yerine getirilmesini sağlamak, *ikincisi* vakıfları mülhâk-özerk yönetimden mazbûta-devlet yönetimine geçirerek her gün açığı büyüyen bütçeye yeni gelir kaynakları yaratmaktır. Bu uygulama ile vakıf gelir-gider bilançolarında şu gelir kalemleri bulunmaktadır: 1. Yıllık icâre gelirleri, 2.

⁹⁶¹ VGMA, 1258/1842, *Ahkâm Defteri*, 966, s. 400-402; N. Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 83; Hambelilerin görüşü için bkz. A. Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s. 201.

İcâre-i vâhideli akarların gelirleri, 3. Vakıf paraların neması, zuhûrat (sonradan ortaya çıkan) ve eyyâm-ı haliyâ (günlük) kirası, 4. Muaccelât-ı mahlûlât, tellâliye (ilân bedeli) ve harc-ı istifa, 5. Ferağ ve intikalât ve evrâk ve kalemîyye ücreti, 6. Âşâr hâsılatı, 7. Mâl-ı sürre ve irsâliye, 8. Mâl-ı maktu'a, rikâb-ı hümayûn ve vazife-i nezâret, 9. Maaş-ı muharrer ve harc-ı muhâsebe, 10. Husûsi mahlûle, râbi' (1/4) ve selâse (1/3) kesintileri, fazla-i hâsılat ve sarf-ı fazlâ-i vakf, 11. Maaş-ı çuhadar payı, 12. Hayrât ve müberrâtı olan evkâf-ı mülhâka fazlaları, 13. Sene-i sâbika bakâyasından olan gelirler (bir önceki yıldan kalanlar)⁹⁶².

Vakıfların Adana ekonomisindeki yerinin ve uygulamaya konulan yeni sistemin daha iyi anlaşılabilmesi için H.1281-89 (M.1864-72) yılları arasında birbirini birer yıl arayla takip eden dokuz yıllık gelir-gider bilançosunun beş yılı Tablo 41'de gösterilmiştir.

⁹⁶² BOA, EV. 18843/33b-34a, 84b-85c, 85b-86a, 87b-88a, ilh.

Tablo 41: H.1281-89 (M.1864-72) yıllarında Adana Vakıflarının Beş Yıllık Gelir Bilançoları

Yıllık Gelir Kaynakları	Gelir Türü	Para Birimi	1281/1864 Gelirleri	1283/1866 Gelirleri	1285/1868 Gelirleri	1287/1870 Gelirleri	1289/1872 Gelirleri
Beklen Gelir	Asi-ı Matlûbat	Kuruş	353.785	573.316	327.829	388.457	326.811
		Para		20		19	30
Tahakkuk Eden	Tahsilât	Kuruş	?	394.304	310.129	206.512	176.648
		Para	?	37	33	23	29
Emvâl-i İcârâtı	Yıllık İcâre	Kuruş					
		Para					
	Evrak Ücreti	Kuruş					2.679
		Para					
	Tahsilât	Kuruş					9.715
		Para					30
İcâre-i Vâhideli Akar Kirası	Asi-ı Matlûbat	Kuruş	14.173		5.700		3.050
		Para	20				
	Tahsilât	Kuruş		19.675	7.300	9.875	3.050
		Para					
Nükud Neması	Zuhurat-Günlük	Kuruş	430	100			
		Para					
Muaccelât, Tellâliye, Harc-ı İstifa	Tahsilât	Kuruş	4.552	91.015	91.737	2.382	4.475
		Para		10		8	16
Ferağ, İntikâl, Kalemîyye	Tahsilât	Kuruş	18.321	26.107	10.224	18.798	29.192
		Para	30	2	34	11	36
Âşar Hâsılatı	Asi-ı Matlûbat	Kuruş	241.676			179.373	147.113
		Para				24	1
	Tahsilât Yekunu	Kuruş	?	25.609	102	138.890	104.977
		Para		15	35	24	1
Mâl-ı Sürre ve İrsâliye	Tahsilât	Kuruş	?	30	978	1.355	30
		Para					
Maktu'a Geliri	Tahsilât	Kuruş					
		Para					
Muharrer ve Muhasebe Harcı	Tahsilât	Kuruş	13.431	13344	54.357	?	21290
		Para	30	35	10		15
1/3 ve 1/4 Kesintileri	Tahsilât	Kuruş					
		Para					
Maaş-ı Çuhadar Payı	Tahsilât	Kuruş	1200	1200	1200	1200	600
		Para					
Sene-i Sabıka Bekâyası	Asi-ı Matlûbat	Kuruş	431.018	179.011	11.999	2.571	
		Para		5	7	12	
	Tahsilât	Kuruş	?	181.356	5.566	2.571	
		Para		2		12	
Vâridât/Gelir		Kuruş	1.078.588	614.551,5	617.968,11	475.795,10	375.681,20
Masârifât/Gider		Kuruş	271.171,10	281.367,5	237.893,35	161.622	161.296,35
Fazla-i Evkâf/Kalan		Kuruş	807.115,20	345.980,15	415.294,6	321.349,10	255.822
Bizim Hesabımız/Kalan		Kuruş	807.115,20	333.183,5	380.075,6	321.169,10	214.384,15
Fark		Kuruş	-	12.797	35.219	180	41.438

Tanzimat hükümlerinin uygulanmaya konulmasından sonra icâre-i vâhideli akar gelirleri, muaccelât-ı mahlûle, ferağ ve intikâl kesintileri, muharrer, muhasebe ve çuhadâr payı kesintileri ve âşar en düzenli gelir kaynakları arasında yer alır. Emvâl-ı icârat, nükud, mâl-ı sürre ve maktu'a düzenli ve potansiyeli yüksek gelirler değildir. Her yıl bir önceki yıldan kalan gelirlerin de (sene-i sâbika gelirleri) önemli bir yekûn tuttuğu görülmektedir. Dikkat çekici bir diğer nokta ise, beklenen gelir (asl-ı matlûbat) ile tahsilât (tahakkuk) arasında neredeyse 1/3'lik farkın olmasıdır. Esâsen "tahakkuk eden gelirin" o yıl elde edilen "gerçek gelir" olduğu söylenebilir. 1866 yılından itibaren (1864 yılı kayıtlı değil) gelirlerde sürekli bir düşüş gözlenmiştir. Bunun da sebebi, mazbûtaya alınan vakıfların bazıları icâreteyn usulüyle kiralanmakta, ilk yıl muaccelât gelirleri muhasebeye yüksek olarak yansırken sonraki yıllarda müeccelât gelirleri düşmüştür⁹⁶³. Bu durum 1866-68 yıllarında açıkça görülmektedir (Tablo 41). Söz konusu yıllarda, yıllık 91 bin kûsur kuruş muaccelât geliri elde edilmişken bu gelir, 1870-2 yıllarında 3-5 bin kuruşa düşmüştür. Yıllık gelir dengelerini alt-üst eden bir diğer kaynak, "sene-i sâbika bekâyâsı", yani tahsil edilemeyenlerdir.

III. İŞLETME USÛLLERİ ve ÖŞÛR

Vakıf kurucuları tesis ettikleri vakıflarının hangi usulle işletileceğini veya kimin tasarrufunda kalacağını mevkûfun cinsine göre vakfın şartları arasına koymuşlardır. Adana'da 1267 kalemden oluşan akarlar şu şekilde kullanılmakta veya işletilmektedir: A. İşletme Usulleri: 1. Doğrudan tasarruf, 2. İcâre, 3. Faiz/İstirbâh, 4. Diğer usûller, B. Öşür

A. İŞLETME USÛLLERİ

1. Doğrudan Tasarruf

Adana'da vakfa dönüştürülen akarların % 48,94'ü öncelikle vâkıfın kendi tasarrufuna, vefatından sonra da çocuklarının, eşinin, akrabalarının, cariyelerinin veya tayin ettiği bir kişi veya hayır kurumunun tasarrufuna bırakıldığı görülmektedir. Buradaki tasarruf, akarın gelirinin tasarrufu olmayıp, kurumun

⁹⁶³ Meselâ, Balı-Dede Evkâfı'nın 1279/1862'de: 12262 krş, 1280/1863'de: 1385 krş geliri kayıtlıdır. Bu vakıf 1281/1864 yılında zaptedilmiş ve 161.526 krş gelir elde edilmiş, 1281/1865'de ise geliri; 2050 kuruşa gerilemiştir. Bkz. BOA, EV. 18086/1-17.

doğrudan (=aynî) kullanımdır. Daha açık bir ifade ile, eğer mevkûf bir menzil ise kendisi veya şart koştuğu oturmakta, ticarî bir kuruluş ise orada kendisi veya şart koştuğu kişi ticaret yapmakta, tarla, bağ, bağçe ise kendisi veya şart koştuğu kişi, ekip-biçmektedir⁹⁶⁴.

Adana'da vâkıfların veya onun şart koştuğu kişilerce tasarruf edilen akarların % 77,26'sı ailevî, % 12,74'ü yarı-ailevî, % 9,35'i de hayrî amaca yöneliktir. Bu oranlar göstermektedir ki, akar hayrî veya yarı-ailevî dahi olsa vâkıfınca veya onun şart koştuğu kişilerce "ecr-i misillü/râyiç kira bedeli ile tasarruf edilebilmektedir.

Tablo 42: Akarların Tasarrufu ve İşletme Usullerinin Dağılımı

İşletme Usulü ve Vergi		Sayısı	T. Sayısı		Oran
Tasarrufunda	Kendisi ve Çocuklarının	477	620		48,94
	Sadece Çocuklarının	63			
	Tüm Ailesinin	54			
	Vâkıfın Tayin Ettiği Kişinin	26			
İcâre	İcâre-i	Vahideli	478	37,73	42,70
		Misillü			
		Vahideli-Misillü			
		Mûta'd (Tek Dereceli)			
	-	İcâreteynli	8	0,63	
	İcâre-i	Zemin (Mukataa)	55	4,34	
İstirbah	Faiz/ribh	25	25		1,97
Diğerleri	Doğrudan İşletme	14	16		1,26
	Ortakçılık	2			
Belli Olmayan	-	29	29		2,29
Öşür	¼-1/10 arası	36	36		2,84
Genel Toplam	-	1267	1267		100

2. İcâre (=Kira)

Akarların tasarruf hakkından sonra en fazla uygulanan gelir elde etme biçimi, mevkûfu icâreye (=kiraya) vermektir. Vakıflarda icâre genel olarak üç değişik usulle uygulanmıştır. Bu usullere "üç kiralama biçimi" de denmektedir⁹⁶⁵. Bunlar: a. *İcâre-i Vâhide*, b. *İcâreteyn*, c. *İcâre-i Zemin* veya *Mukataa* 'dır.

⁹⁶⁴ Birkaç örnek için bkz. *Mestan-zâde Ahmed Çelebi Vakfiyesi*, 1016/1608, VGMA, AB 581/481; Mahmud Beşe İbni Veli Vakfiyesi, 1086/1676, AŞS 17, s. 31; *Kamile Hatun ibneti el-Merhum Mestan-zâde Mahmud Ağa Vakfiyesi*, 1125/1714, AŞS 47, s. 65.

⁹⁶⁵ B. Yediyıldız, *„Vakıf Müessesesi*, s. 134.

Vakfiyelere dayalı olarak yaptığımız tasnife göre, Adana'daki akarların % 41,88'i icâre yoluyla işletilmiştir. Tanzimat devri öncesindeki muhasebelerde akarların hangi icâre yoluyla işletildikleri belirtilmemiştir⁹⁶⁶. Adana'da ifade edilen dönemden, özellikle H.1279 (M.1862)'den sonra tutulan vakıf muhasebelerinde vakıfların hangi usulle icâreye verildikleri kaydedilmiştir⁹⁶⁷.

a. İcâre-i Vâhide: Bir akarın mütevellisi tarafından ay ve yıl gibi belli bir süreyle ve râyiç bedeli (=ecr-i misillü) ile kiraya verilmesidir⁹⁶⁸. “İcâre-i sahîha” da denilen bu kiralama usulü ile bir akar en fazla üç yıla kadar bir süreyle kiralanabilirdi⁹⁶⁹. Bu sürenin sonunda ya mevcut kiracının süresi uzatılır veya akar bir başkasına kiralanırdı⁹⁷⁰. Vâkıflarca uzun süreli icâre şartı pek yaygın değildi. Meselâ, Ramazanoğlu Halil Bey oğlu Pirî Mehmed Paşa vakıflarının icâresi için; “...vâkıf zikredilmiş olan hanları, hamamları, değirmenleri dükkânları, karyeleri, mezra’aları, peykeleri, bağçeleri ve sâire uzun bir icâre ile icâre edilmeyip, belki bir, iki veya üç seneye kadar icâr edilmesini, üç sene tamamlandıktan sonra, ondan alınıp başkasına icâr edilmesi...”⁹⁷¹, şartlarını koymuştur.

Adana'da icâr edilmesi şart koşulan akarların % 37'sinde; “icâre-i vâhide”⁹⁷², “icâre-i sahîha”⁹⁷³, “icâre-i mütad”⁹⁷⁴ ve “icâre-i misüllü”⁹⁷⁵ tâbirleri ile belirtilen tek dereceli kiralama usulü uygulanmıştır. Yukarıda da değinildiği gibi H.1280 (M.1863) yılından itibaren vakıfların hangi usulle icâr edildiklerini takip edebilmekteyiz. Meselâ, H.1280 (M.1863) yılında Adana Sancağı dahilinde *Evkâf-ı Hümayun Nezâreti*'ne mülhâk olan 126 vakfın % 94,45'i “icâre-i vâhide” ile kiralanmıştır. Diğer % 5,55'inin işletme usulü ise, -aşağıda ele alınacak olan-

⁹⁶⁶ ED.538/I-II (1540/1572), s. 1b-25a; Tıpkıbasım, s.1-50; BOA. EV. 3341/1-16; BOA. EV. 5462/1-2; BOA. EV. 5696/1-2.

⁹⁶⁷ BOA EV. 18086/1-17; BOA EV. 18086/1-21; BOA EV. 20712/1-170.

⁹⁶⁸ Ö. Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 79; Berki, *İstilah ve Tabirler*, s. 25.

⁹⁶⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda yürürlükte olan Hanefî mezhebine göre, topraklar en fazla üç yıllığına kiraya verilebiliyordu; diğer gayr-ı menkûllerde ise bu kira müddeti, bir seneye sınırlandırılmıştı. Muhammed Mevkûfâtî, *Şerhü'l-Mevkûfâtî*, İstanbul 1291/1874, c. I, s. 369'dan naklen, B. Yediyıldız, *aynı eser*, s. 134.

⁹⁷⁰ Ö. Hilmi, *aynı eser*, s. 79; Döndüren, *a.g.e.*, s. 72.

⁹⁷¹ *Ramazanoğlu Vakfıyesi*, 954/1547, VGMA, MV 646/11; 1961/411.

⁹⁷² *Kapucubaşı el-Hac Hasan Ağa İbni Ahmed ibni Hüseyin Vakfıyesi*, 1285/1865, VGMA, MA 584, s. 121.

⁹⁷³ *Hatice binti Mehmed Vakfıyesi*, 1146/1734, AŞS 38, s. 48

⁹⁷⁴ *Adana Valisi Mahmud Paşa Vakfıyesi*, 1063/1653, MA 615, s. 188

⁹⁷⁵ *Müderriş Hattat-zâde el-Hac İbrahim Efendi İbni Ali Efendi ibn İsmail Efendi Vakfıyesi*, 1314/1897, AŞS 146, s. 204.

icâreteynli (% 2,38) sistemle kiralama⁹⁷⁶ veya “bedel-i âşâr” (% 3,17) ile işletme şeklindedir.

b. İcâreteyn (=Çifte kira): İcâre-i vâhide ile işletilen vakıf taşınmazlarının zamanla harab olup gelir getirmez hâle geldiği durumlarda, vakfi tâmir etmek veya yeniden yapmak için, -kimi vakıf yöneticilerinin yaptığı bazı suistimaller bir tarafa- vakıflar, çifte icâre usulü ile kiralanırdı. Bu uygulamada “*icâre-i muaccele*” adıyla vakfın kıymetine yakın peşin bir para alınarak akar tâmir edilir veya yeniden yapılarak işler hâle getirilirdi. Bundan sonra da “*icâre-i müeccele*” adıyla akardan her yıl sonunda cüzi bir ücret alınırdı. Bu uygulamaya icâreteyn/çifte kira sistemi denilmektedir⁹⁷⁷. Söz konusu sistemle vakıflarda suistimallerin yolu açılmış, pek çok akar zamanla müstecirinin mülkiyetine geçmiştir.

Adana’da icâreteyn usulü pek yaygın değildir. Vakıfların sadece % 0,62’si (8 vakıf) icâreteyn ile işletilmiştir⁹⁷⁸. Bunların da sadece ikisi tesis edilirken icâreteynli olarak kiralama⁹⁷⁹, diğer altısı ise daha sonra bu sisteme çevrilmiştir⁹⁸⁰.

c. İcâre-i Zemin/Mukataa: Arsası vakıf veya mirî, üzerindeki bina ve ağaçlar kiracıya ait mülk olan bir akarda, tasarruf eden tarafından her yıl vakfa veya devlete verilmek üzere, arsa için belirlenmiş olan yıllık kira bedeline “*icâre-i zemin*” veya “*mukataa*” yani *yer/zemin kirası* denilir. Bu tür vakıflara *mukataalı vakıf*, topraklara da *mukataalı topraklar* denmiştir⁹⁸¹. Vakfiyelere göre, Adana’da *icâre-i zemin* yerine *mukataa* tâbiri ilk defa 1712 yılında kullanılmış⁹⁸², çok sık olmamakla birlikte, 1884 yılına kadar devam etmiştir⁹⁸³. İcâre-i zemin/yer kirası ile yukarıda akarlar kısmında ele aldığımız zemin türü gelirler arasında bir fark

⁹⁷⁶ BOA EV. 20712/1-170.

⁹⁷⁷ Ö. Hilmi, *a.g.e.*, s. 54-59; B. Yediyıldız, *Vakıf Müessesesi*, s. 137-138; A. Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s. 447-486.

⁹⁷⁸ Bkz. Tablo 42

⁹⁷⁹ Şerife binti Ahmed Vakfıyesi, 1167/1754, AŞS 133, s. 20; el-Hac Veliyüddin ibni Bektaş bin İbrahim Vakfıyesi, 1168/1155, AŞS 133, s. 22.

⁹⁸⁰ Matbah-i Amire Emîni al-Hac Mustafa Ağa bin Ahmed Ağa Vakfıyesi, 1766, VGMA, MA 740, s. 398.

⁹⁸¹ Ö. Hilmi, *a.g.e.*, s. 81-83; B. Yediyıldız, *aynı eser*, s. 134; A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 487-497.

⁹⁸² Mehmed Çelebi ibni Mustafa Vakfıyesi, 1123/1712, AŞS 19, s. 208.

⁹⁸³ Bu tabir 1712’den önce, 1884’den sonrada kullanıldığı bilinmektedir. Mukataalı ve icareteyni vakıflar, *Vakıflar Kanunu* ile hak sahiplerine “taviz bedeli” ödenerek tasfiye edilmiştir (Bkz. Öztürk, Bizim kullandığımız belgelerdeki ilk ve son geçtiği yerleri tespit ettik. Mukataa tâbirinin geçtiği birkaç vakfiye için bkz. el-Hac Hüseyin Ağa bin İvaz Vakfıyesi, 1135/1723, AŞS 13, s. 141; es-Seyyid el-Hac Mustafa Ağa İbni es-Seyyid Mehmed Çelebi Vakfıyesi, 1150/1738, VGMA; MA 608/2, s. 210; Celiloğlu el-Hac Ömer Ağa bin Mustafa bin Mehmed Vakfıyesi, 1220/1806, VGMA, MA 610, s. 126; Hacı Ahmed Efendi ibni Hüseyin bin Hacı Hasan Vakfıyesi, 1301/1884, VGMA, MA 594, s. 280.

yoktur. Dolayısıyla icâre-i zemin (=mukataa) vakıflar için hem bir gelir hem de bir işletme türüdür.

İcâre-i vâhîde ile işletilmekte olan bir vakfın mukataaya çevrilebilmesi için, akarın harâb olması, vakfın tâmir ettirecek imkânının olmaması ve akarı kiralamayı kimsenin istememesi, ayrıca hakimın veya sultanın izni olması gerekir⁹⁸⁴.

İcâre-i zemin uygulaması bilhassa fetih dönemlerinde daha yaygındı. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu tâkip eden yıllarda, herhangi bir şehir fethedildikten sonra, Türkler kesin olarak yerleşmek üzere kitleler hâlinde oraya geliyorlardı. Bu durum oralardaki arsa değerlerini yükseltiyordu. Bu sebeple, devlet memurları, ordu mensupları ve onlarla birlikte bu yerleşme yerine ilk gelenler, şehirde gelişmeye elverişli olan bütün arâzîleri mülkiyetlerine geçiriyorlardı⁹⁸⁵. Sonra bunların büyük bir kısmını vakfediyorlardı. Mütevelliler bu vakıf arâzîleri, şehre daha sonra gelenlere, mukataa usûlüyle kiralyıyorlardı⁹⁸⁶.

Bu usûl Adana sancağında, Osmanlı Devleti tarafından ilk fethedilen Rumeli şehirlerinden daha farklıdır. Bu fark, Adana'nın Osmanlı hâkimiyeti altına girdiği sırada da Türklerin elinde olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu şehirdeki mevcut yapı ile fazla oynanmamıştır. Adana'da icâre-i zemin uygulamaları, bu şehrin Osmanlı hâkimiyetine girdiği 16. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren artarak devam etmiştir. Bu cümleden olarak, 1525 tahrirlerine göre, burada câmi ve mescidlere 20 ile 100 akça arasında icâre-i zeminden gelir getiren sekiz vakıf kaydı geçmektedir⁹⁸⁷. 1540 ve 1572 tarihli *Adana Evkâf Defterleri*'ne göre, bunlara 11 icâre-i zemin geliri daha katılmıştır⁹⁸⁸. 16. yüzyılda Ramazanoğlu vakıflarından sonra ilk icâre-i zemin yine bu vakfın arsası üzerine -18 kuruş icâre-i zeminle- bir hamam inşâ eden Mestanoğlu Hacı Mahmud

⁹⁸⁴ Ö. Hilmi, *a.g.e.*, s. 81-83.

⁹⁸⁵ M. Akdağ, *Aynı eser*, I, s. 404.

⁹⁸⁶ B. Yediyıldız, *Vakıf Müessesesi*, s. 135.

⁹⁸⁷ *Câmi-i Köhne*: 25, 25, 100 akça, *Çukur Mescid*: 20 akça, *Bâb-ı Tarsus Mescidi*: 30, 50 akça, *Debbağan Mescidi*: 50, 20 akça olmak üzere toplam: 320 akçadır. Bkz. TD 450 (1525), *Mufassal Tahrir Defteri*, s. 998-2002; Tıpkıbasım, s. 100-107.

⁹⁸⁸ *Mescid-i Kara Şeyh*: 12 akça, *Sağlı Ahmed Mescidi*: 12 akça, Kantaroğlu Mescid: 30, bir ev ve dükkân zemini harab, *Vakf-ı Habeş-i Divan*: bir dükkân zemini harab, *Çukur Mescid*: 4 kıt'a dükkân zemini: Harab, Ramazanoğlu Vakfından bir fırın zemini (fırın-ı Atik): harab, Zemin-i Bazar-ı Mahfuz (eğer geceleri hayvan kalırsa): yıllık 1.000 akça, Zemin-i Kızıldağ, Zemin-i Mezra'a-i Döşbudak ve Zemin-i Kavak için toplam: 250 akça zemin ücretleri kayıtlıdır. Bkz. ED. 538 (1540/1572), s. 1b- 25a; Tıpkıbasım, s. 1-50.

Ağa'ya aittir⁹⁸⁹. *Adana Evkaf Defteri* (19 adet) ile vakfiyelerden (55 adet) tespit ettiğimiz 74 icâre-i zeminli akarın % 25,68'i 16. yüzyılda, % 1,15'i 17. yüzyılda, % 45,95'i 18. yüzyılda ve % 25,68'i ise 19. yüzyıldadır. Vakfiyelerde geçen 55 zeminden; üç bağ, dokuz bağçe, 2 ile 7 kuruş arası ücretle (M.1738) icâre-i zeminli⁹⁹⁰, bir oda, bir hücre, 23 menzil, 11 dükkân 1 ile 3 kuruş arası ücretle (M.1808) icâre-i zeminli⁹⁹¹, bir mağaza, bir hamam ve beş han da 18-20 kuruş arasındaki ücretler ile (M.1851) icâre-i zeminlidir⁹⁹². Netice olarak, Adana'daki akarların % 4,26'sı (55 kalem akar)⁹⁹³ icâre-i zemin veya mukataa usulü ile işletilmiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi, akarların zamanla harâb olup tâmir ettirmeye veya yeniden yapmaya vakfın imkanlarının yetmemesi icâre-i zemin usulü ile kiralamayı artırmıştır. Meselâ, kuruluşları sırasında Ramazanoğlu vakıfları (1539-1555) arasında dört adet icâre-i zemin geliri, Savcı-zâde (1548) ve Hasan Ağa (1558) vakıflarında hiç olmadığı halde, H.1268 (M.1851) yılı muhasebelerinde Hasan Ağa Vakfı'nda bir, Savcı-zâde Vakfı'nda iki, Ramazanoğlu Vakıfları'nda da 21 adet icâre-i zemin geliri kayıtlıdır. Bunların 450 kuruşu mahalle icâre-i zemini olmak üzere toplam 1046 kuruş geliri bulunmaktadır⁹⁹⁴.

3. Fâiz/ İstirbâh

Adana'da vakfedilen akarların % 2,17'sini vakıf paraların oluşturduğunu, bunun toplam 5.614.320 akça (geliri: 342.092 akça) tuttuğunu yukarıda kaydetmiştik. Para vakıfları:

*"Rehn-i kavî ve kefil-i melî yâhud ikisinden biri ile onu on bir buçuk hesâbı ile mu'âmele-i şer'iyye ve murâbaha-i mer'iyye ile bâ-yed-i mütevellî beher sene 'alâ vechi'l-hâlâl istirbâh ve istiğlâl oluna"*⁹⁹⁵, hükmüyle işletilmektedir.

⁹⁸⁹ Mestan-zâde Hacı Mahmud Ağa ibni Ahmed Ağa Vakfıyesi, 1092/1682 VGMA, YTD1759/195.

⁹⁹⁰ es-Seyyid el-Hac Mustafa Ağa İbni es-Seyyid Mehmed Çelebi Vakfıyesi, 1738, MA 608/2, s. 210.

⁹⁹¹ Celiloğlu el-Hac Ömer Ağa bin Mustafa bin Mehmed Vakfıyesi, 1806, MA 610, s. 126.

⁹⁹² BOA, EV 14875/1-9a.

⁹⁹³ 55 kalem akar vakfiyelere göredir. Evkâf Defteri'nde geçen icâre-i zeminli 19 akarla bu sayı 74 etmektedir. Sayı analizinde vakfiyelerde geçenleri esas aldık, diğer değerlendirmede ise, bütünü inceleme konusu yaptık.

⁹⁹⁴ BOA, EV 14875/1-9a.

⁹⁹⁵ Şücaüddin Efendi bin Sahibhan bin Abdullah Vakfıyesi, 1291/1875, VGMA, MA 587, s. 85; Alioğlu Halil bin Mustafa bin Hasan Vakfıyesi, VGMA, MA 600, s. 70; Arnavud Talib Ağa ibni Abdullah bin Salih Vakfıyesi, 1291/1875, AŞS 81, s. 176; Bekir Ağa ibni Halil Vakfıyesi, 1300/1883, VGMA, MA 588, s. 115; Hacı Mustafa Efendi İbni Hacı Ahmed Talhi Vakfıyesi, VGMA, MA 594, s. 247; Ayrıca bkz. O. Keskiöğlu, a.g.m, s. 92-93; B. Yediyıldız, ...Vakıf Müessesesi, s. 141.

Hemen bütün para vakıflarının vakıf senetlerinde geçen bu hukukî hükmü biraz açacak olursak; “*rehn-i kavî*”; borcu karşılayabilecek bir rehine, teminâta, “*kefil-i melî*; borçlu ödeyemediği zaman borcu ödeyecek kadar zengin olan bir kefile, “*onu on bir buçuk hesabı*”; % 15 kâr/rihb⁹⁹⁶, “*istirbâh-kâr ile paranın işletmeye verilmesine; istiğlâl* de, paranın gelir getiren bir gayr-i menkûle yatırılmasına denilir. Bu işletme tarzına da “*mu'âmele-i şer'iyye* ve “*murâbaha-i mer'iyye*” veya sadece *mu'âmele* ve *murâbaha* denilmiştir. “*Mu'âmele-i şer'iyye*”; İslâm Hukuku'nda vakıf paralarını işletme usulünün “*bey'ül-îne*” denilen satım akdine dayanması işlemidir⁹⁹⁷. “*Murâbaha-i mer'iyye*” ise, ticaret muamelesinde uyulması gereken veya devletin belirlediği kâr haddi demektir⁹⁹⁸.

İslâm hukukçuları para vakıflarını câiz görmekle birlikte, vakıfların sürekliliği için istirbâh suretiyle işletilmesi konusunda anlaşılamamışlardır. Paranın % 20'ye kadar kâr ile işletilmesine fâiz = helâl, bu orandan fazla olan kâr ile işletilmesine ribâ = haram olarak bakmışlardır⁹⁹⁹.

Osmanlı Devleti'nde bir tür bankacılık sistemini üstlenen para vakıfları, söz konusu sistem ile vakıf kurumunun hizmet sektöründe önemli rol oynamışlardır. Adana'da yukarıda izâh ettiğimiz, 29 vakfın 8'inde¹⁰⁰⁰ 11.400 akça¹⁰⁰¹ (ribhi:1140 akça), 13'ünde¹⁰⁰² 13.948,5 kuruş (ribhi: 2082 kuruş) ve 8'inde de 269 Sikke-i Sultânî¹⁰⁰³ (ribhi 26.9 Sikke-i Sultânî) bu sistemle işletilmiştir. 16. ve 17. yüzyıllardaki paralar “*onu on bir hesabı*” (% 10) ile¹⁰⁰⁴,

⁹⁹⁶ Ribh, kâr anlamına gelir. Ticârî bir muamelede zarar bulunmadığı zaman, anaparanın üzerindeki fazlalığı ifade eder. Zarar çıkarsa, kârdan (rihb) söz edilemez. “*İlzâm-ı Ribh*”: Kârı gerekli kılmak demektir. Vakıftan nakit para verirken, *karz* (ödünç) olarak mı yoksa elde edilecek kârı paylaşmak amacıyla mı verildiği bu terimle belirlenir. Bkz. Döndüren, *a.g.e.*, s. 101; A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 225.

⁹⁹⁷ Buna göre, bir malın veresiye olarak satılıp, alıcıya teslim edildikten sonra, yine alıcıdan peşin, ama daha az bir bedelle satın alınmasıdır. Meselâ, bir mal (A)'ya veresiye olarak 50.000 TL. ya satılır. (A), henüz parayı ödemedi, aynı mal 40.000 TL. ya geri satın alırsa, bey'ül-îne olmuş olur. Bu uygulama ile, kişi veresiye alıp, peşin satarak ödünç para bulmak ve para sahibine de bir miktar para kazandırmaktır. Bkz. Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s. 225.

⁹⁹⁸ Çizakça, *a.g.e.*, s. 46-47.

⁹⁹⁹ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık” *Vakıflar Dergisi*, sayı: IX, Ankara 1971, s.39-56; Akgündüz, *..Vakıf Müessesesi*, s. 227-28.

¹⁰⁰⁰ Sikke-i Sultânî : 10, 17, 17, 25, 30, 30, 40, 100 Sikke-i Sultânî, toplamda: 269 Sikke-i Sultânî, ribhi: 229 sikkenin 1540 yılındaki % 10 ribhi: 1832 akça 40 sikkenin 1900'lü yıllarda %11,5'lik ribhi: 8928 akça genel toplamda: 10.760 akçadır. 1900'lü yıllarda 229 sikke (ribhi: 22,9 sikke): 28.396 kuruş: 34.075,2 akça; 40 sikke (ribhi 6 sikke): 4960 kuruş: 595.200 akça etmektedir. Genel toplamda: 3.407.520+595.200: 4.002.720 akça etmektedir.

¹⁰⁰¹ Akça olanlar: 800, 800, 800, 1.000, 1.600, 2.000, 2.000, 2.400 akça, toplam: 11.400 akça (% 10 ribhi: 1140 akça).

¹⁰⁰² Kuruş cinsinden rakamlar: 15, 25, 30, 30, 40, 150, 158,5, 1000, 1.000, 1.500, 2.000, 3.000, 5.000 Kuruş. Toplamda: 13.948,5 kuruş ribhi: 2082 kuruş.

¹⁰⁰³ 369 Sikke-i Sultânî: 33.356 kuruş (1 Sikke-i Sultânî: 124 kuruş): 4.002.727 akça (1 kuruş: 120 akça).

¹⁰⁰⁴ ED. 538 (1540), s. 12a-16b /Tıpkıbasım, 24-34.

18. ve 19. yüzyıllardaki paralar da “onu on bir buçuk hesabı” (% 15)¹⁰⁰⁵ ile işletilmiştir.

4. Diğerleri

a. Doğrudan İşletme: Ramazanoğlu akarları arasında bulunan sekiz çeltik nehri ile değişik vakıflara ait altı bağ-bağçe doğrudan vakıf görevlileri tarafından işletilmektedir. Sulama kanalları (ark), vakfin görevlileri tarafından kontrol edilmekte, istifade edenlerden yıllık belli bir ücret alınmakta, masrafların dışındakiler vakfa verilmektedir. Bağçeler, vâkıflarca tasarruf edildikleri halde gelirinden vâkıfın şartları doğrultusunda hayrâtlara harcama yapılmaktadır¹⁰⁰⁶.

b. Ortakçılık: Bu usulle bir çiftlik ve çiftliğin müstemilâtında bulunan 158,5 kuruş işletilmektedir. Ortakçılar çiftlikte oturmakta, yıllık gelirler vakıf ile ortakçılar arasında paylaşılmaktadır¹⁰⁰⁷.

c. Bilinmeyenler: Bazı vakıfların (% 2,29) işletme usulü kesin olarak bilinmemektedir. Bunlar, *Adana Evkâf Defteri*'nde geçen vakıflardır. İşletme usulü bilinenler ile kıyasladığımızda, tuzla/ocak, ev ve dükkânların büyük ölçüde icâre yoluyla, bağ, bağçe ve bostanların da öşürlerinin toplandığı veya icâre usulü ile işletildiklerini tahmin etmek mümkündür¹⁰⁰⁸.

Netice olarak, Adana'da akarların % 47,99'u vâkıfların kendi tasarrufunda, % 41,88'i icâre, % 1,99'u faiz/istirbâh, % 1,26'sı ise, doğrudan veya ortakçılıkla işletilmektedir. Söz konusu kurumların % 2,29'unun işletme biçimi tespit edilememiştir¹⁰⁰⁹.

B. ÖŞÜR

Onda bir demek olan öşür, ıstılâhta hubûbattan 1/10 ile ¼ arasında değişen oranlarda alınan bir vergidir. Tanzimat'a kadar dirlik ve iltizâm usulü ile

¹⁰⁰⁵ Şücaüddin Efendi bin Sahibhan bin Abdullah Vakfıyesi, 1291/1875, VGMA, MA 587, s. 85; Alioğlu Halil bin Mustafa bin Hasan Vakfıyesi, VGMA, MA 600, s. 70; Arnavud Talib Ağa ibni Abdullah bin Salih Vakfıyesi, 1291/1875, AŞS 81, s. 176; Bekir Ağa ibni Halil Vakfıyesi, 1300/1883, VGMA, MA 588, s. 115; Hacı Mustafa Efendi İbni Hacı Ahmed Talhi Vakfıyesi, VGMA, MA 594, s. 247.

¹⁰⁰⁶ Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Vakfıyesi, 1121/1710, AŞS 101, s. 41, 42, 280; es- Seyyid el-Hac Osman ibni Ahmed Efendi Vakfıyesi, 1155/1743, AŞS 23, s. 47; Birecikli Fetüvvetlû Mehmed Ağa ibni Seyyid Ahmed bin Abdullah Vakfıyesi, 1299/1882, AŞS 107, s. 204; Mahkeme Katibi Osman Efendi ibni el-Hac Süleyman Ağa Vakfıyesi, 1306/1889, AŞS 107, s. 360.

¹⁰⁰⁷ Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Vakfıyesi, 1122/1711, AŞS 41, s. 59.

¹⁰⁰⁸ ED. 538 (1540/1572), s. 1b-25a /Tıpkıbasım, s. 1-50.

¹⁰⁰⁹ Bkz. Tablo 42.

toplanagelmıştır¹⁰¹⁰. Tanzimat fermanında yer alan vergi alanında gerekli düzenlemelerin sonucu, 18 Zilkade 1255 (20.1.1840) tarihli Muhassılın Talimâtı ile gayr-i sahih vakıf arâzileri dahil bütün arâzilerin vergilerinin merkezden tayin edilen muhassıllar tarafından tahsili ve tahsil masrafları düşüldükten sonra geri kalan bedellerin vakıflara verilmesi kararlaştırıldı. 15 Safer 1256 (18.4.1840) yılında da öşr vergisi 1/10 olarak sabitlendi¹⁰¹¹.

Adana'da gelirleri “bedel-i öşr” olarak alınan bir bağçe, bir pirinç tarlası, 12 köy/karye ve 23 mezra'a bulunmaktadır¹⁰¹². Devlet toprak vergilerini hangi usulle topluyorsa vakıflar da aynı usule tâbidirler. 16. yüzyılda “bedel-i öşr”¹⁰¹³ olarak geçen bu gelir türü, 18. yüzyılda “bedel-i iltizâm”a dönüşmüştür¹⁰¹⁴. Bedel-i öşr bir işletme usulü olmadığı halde, Adana'da tespit ettiğimiz 1267 kalem akardan, bir işletme usulüne tâbi olmayanların nispetinin (% 2,84) görülmesi için buraya alınmıştır.

IV. GİDERLER

Vakıfların gelirleri genel olarak, imâr ve tâmirât giderlerine, hizmet giderlerine ve ailelere¹⁰¹⁵ harcanmaktadır.

A. İmâr ve Tâmirât Giderleri

Hemen bütün vakfiyelerde tâmirât, vâkıfın ilk şartıdır. İmâr giderleri, selâtin vakıflarında¹⁰¹⁶ olduğu gibi kayıtlara yansımamıştır. Ramazanoğlu Vakıflarının hayrât ve akarâtının inşâ dönemi masraflarını, eğer Ramazanoğlu arşivi yakılmasaydı¹⁰¹⁷, belki de öğrenebilecektik. Adana vakıflarının hayrâtları bir sonraki bölümde inceleneceğinden burada ele alınmayacaktır. Şehrin hatta

¹⁰¹⁰ M Z. Pakalın, “Öşr”, *a.g.e.*, II, s. 746; Çakır, *a.g.e.*, s. 51-52.

¹⁰¹¹ N. Öztürk, „*Vakıf Müessesesi*”, s. 109-110.

¹⁰¹² *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, MV 646/1-15; 1961/363-425.

¹⁰¹³ ED. 538 (1540), s. 13a /Tıpkıbasım, 26.

¹⁰¹⁴ BOA. EV. 5462/1-2; BOA. EV. 5696/1-2 (H. 1182/1768).

¹⁰¹⁵ Ailelerin sosyal güvenliği 5. bölümde ele alınacaktır.

¹⁰¹⁶ Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmâreti İnşaatı (1150/1557)*, I, Ankara 1972, TTK Basımevi, s. XV+393.

¹⁰¹⁷ Kasım Ener, olaya bizzat şahit olan hocası Niyazi Ramazanoğlu'ndan; Ramazanoğlu arşivinin Adana vilâyetince -gereksizdir düşüncesiyle- Adana Emniyet Müdürlüğü'nün avlusundaki eski binadan alınarak Seyhan Irmağında oluşan adada yakıldığı rivayetini aktarmakta ve bu olayla ilgili olarak da Niyazi Ramazanoğlu'nun, *Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, (s. 31) adlı kitabını kaynak göstermektedir. Bkz. K. Ener, *a.g.e.*, s. 258.

sancağın imârının vakıf sistemi ile gerçekleştirildiği hayrât ve akarâtın anlaşılmaktadır¹⁰¹⁸.

Hayrât ve akarların tâmirâtı öncelikle vâkıfı tarafından düşünülmüştür. Vâkıflar; “...evvelen menzil-i mezkûr (dükkân vs.) sene be sene yed-i mütevellî eliyle ahara icâr olunup, bedel-i icâresinden ba’de (Medrese-i Kubad Paşa ve menzilin) tamîr ve termiminden her ne kalûr ise, mütevellî olan zâta nefsi için ahz ve kabz..(verile gibi)”¹⁰¹⁹, şartı ile hayrât ve akarâtın tâmirâtına öncelik vermişlerdir. Ailevî amaçla kurulan vakıflarda vâkıf: “kendi hayatta oldukça sakın, mutasarrıf ve mütevellî ola, ba’de vefatihî menzil icâreye verilip tâmir ve termiminden fazla gallesi..”¹⁰²⁰, artıyla akarın tâmir ve termimini yine öncelikle şart koşmuştur. Ailevî amaçla kurulup -icâreye verilmeden- tasarrufu nesilden nesle ailevî olarak evlâda şart koşulan vakıfların tâmir ve termim işi tasarruf sahibinin mükellefiyetine bırakılmıştır. Bu tür vakıflarda tâmir ve termim; “..inkirâzi’l-nesl”den sonra “..menzil icâreye verilip tâmir ve termimden fazla gallesi...”¹⁰²¹ şartı devreye girmektedir. Ramazanoğlu Vakıflarını bir çatı altında toplayan Pirî Paşa, vakfiyesinde; “...vakfın gelirleri her şeyden önce akarâtın tâmirine sarf edilecek, bu sarfiyâtta acele edilecek..”¹⁰²², şartını koymuştur. Bu iş için de günlük 6 Osmanlı dirhemi ayırmış ve bir *mimâr-ı evkâf*¹⁰²³ tayin etmiştir. Pirî Paşa, H.954 (M.1547) yılına ait vakfiyesinde; “câmilerin, medreselerin, değirmenlerin, nehirlerin, dükkânların, hanların, hamamların ve sâirenin tâmiri cihetine/görevine günlük 20 dirhem/akça, Gülek yolunun tâmiri ciheti/görevi için günlük 10 akça ve Kızıldağ yolu ve sâirenin tâmiri ciheti/görevine günlük 10 akça¹⁰²⁴, Kur’an cüz ve mushâfların ve kitapların tâmiri için yıllık 200 dirhem/akça” tahsis etmiştir¹⁰²⁵. Ayrıca Pirî Paşa’nın, vakfın akar ve hayrâtının tâmirâta ihtiyacı zuhur ettiğinde veya aciliyet gerektiren zamanlarda harcamak

¹⁰¹⁸ İmâr faaliyetleri konusunda bkz. Ö. L. Barkan, “Türk Yapı ve Yapı Malzemesi Tarihi İçin kaynaklar”, *Tetkikler-Makaleler*, II, s. 703-705.

¹⁰¹⁹ *Kubad Paşa Medresesi Müderrisi Kaltakçı-zâde Hacı İsmail Efendi ibn Mustafa ibn Hacı Osman Vakfiyesi*, 1314/1896, AŞS 146, s. 145; *Hacı Hüseyin Ağa Dairesi/Medresesi Müderrisi Hattat-zâde el-Hac İbrahim Efendi ibn Ali Efendi ibn İsmail Efendi Vakfiyesi*, 1315/1897, AŞS 146, s. 204; *Hacı Aişe binti İbrahim bin Bekir Vakfiyesi*, 1324/1906, AŞS 140, s. 103.

¹⁰²⁰ *Zeynep Hoca Vakfiyesi*, 1159/1746, AŞS 4, s. 261; *Hoca Molla Mustafa bin Himmet Vakfiyesi*, 1150/1738, AŞS 125, s. 54; *Hatice binti Alemdar Hüseyin Beşe Vakfiyesi*, 1214/1800, AŞS 60, s. 17.

¹⁰²¹ *Havva binti Abdullah Vakfiyesi*, 1159/1746, AŞS 4, s. 263; *Cin Veli Beşe bin Ali Beşe Vakfiyesi*, 1184/1770, AŞS 5, s. 19; *Abdullah Halim bin Kasım Vakfiyesi*, 1177/1763, AŞS 48, s. 99.

¹⁰²² *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 945/1439, MV 646/4; 1961/379.

¹⁰²³ *Aynı Vakıf*, 945/1439, MV 646/4; 1961/381

¹⁰²⁴ *Aynı Vakıf*, 954/1547, MV 646/10; 1961/405

¹⁰²⁵ *Aynı Vakıf*, 954/1547, MV 646/10; 1961/406.

için “bütün evkâfın gelir-gider fazlasından/fazla-i evkâftan zamanında geçer akça/sultan sikkesinden 5.000 miktarında meblâğ saklanmasını, bu para harcadıkça evkâfın zevâhidinden alınıp 5.000’e tamamlanarak, müteveli, nâzır, kâtipler, müderrisler ve mezkûr vakıflarından vazife alanların hepsinin marifetiyle yanmaktan ve batmaktan ma’sun hâli bir mevzide, hıfz edilmesini”¹⁰²⁶, şart koşması dikkat çekici bir ihtiyattır. Uygulamada Ramazanoğlu vakıf gelirlerinden beş mimara ücret ödenmiştir. Mimâr-ı Evkâf aynı zamanda mimâr nâzır görevini de üstlenmiştir¹⁰²⁷.

Tâmirât, tarım sektöründe tarlaların veya onların üzerlerindeki ağaçların (müstagallât¹⁰²⁸) bakımı, özellikle bağ, bağçe ve bostanların meyveli ve meyvesiz ağaçlarının budanması, kurumuş olanlarının sökülüp yerine yenilerinin dikilmesi, etrafındaki çit veya duvarlarının bakımı¹⁰²⁹, bazı bağ, bağçe ve bostanlarda bulunan, “huğ” denilen, evlerin tâmiri¹⁰³⁰, su dolabı, su kuyusu ve sulama kanallarının müştemilâtı ile birlikte tâmiri, temizliği veya bakımından ibaretti¹⁰³¹. Müsakkâfat türü¹⁰³² akar ve hayrâtın bazılarında mevsimlik veya yıllık olarak, bazılarında ise daha uzun bir süreçte tâmirât gerekmektedir. Hamamların kazanı, külhânı, su kehrizi, su dolaplarının çarkı, çıkırığı ve su kehrizi, değirmenlerin su arkları, taşları ve çarklarının¹⁰³³ her yıl belli aralıklarla bakımı ve arızalanma durumlarında da tâmirâtının yapılması, belli sürelerde de bazı parçalarının değiştirilmesi gerekmektedir. İş yeri olarak kullanılan han, hamam, mağaza ve dükkânlar ile bütün hayrâtın da belli aralıklarda çatısının bakımı, duvarlarının sıva, boya ve badanaları için¹⁰³⁴ de her yıl vakıf bütçesinden belli bir ücretin ayrılması zarurîdir. Vakfiyedeki şartlara bağlı olarak ele aldığımız bu sektör uygulamada nasıldır?

Bir vakfın tâmirâtı için gelir kaynakları müsâitse veya bunun için bir hisse ayrılmışsa, vakfın mütevellisi tâmirâtın yapılabilmesi için mahkemeye müracaat

¹⁰²⁶ *Aynı Vakıf*, 962/1554, MV 646/10; 1961/424.

¹⁰²⁷ *Aynı Vakıf*, 945/1439, MV 646/4; 1961/381; VGMA, 1126/1714, Hurufât 1067, s. 460

¹⁰²⁸ Bina olmayan arâzi, bağ, bağçe gibi akarlardır. Bkz. Berki, *a.g.e.*, s.41-43.

¹⁰²⁹ *Zıbdıkcı-zâde Mustafa Ağa Vakfiyesi*, 1328/1911, VGMA, MA600, s. 142; *Çolağınnoğlu İbrahim bin İbrahim Vakfiyesi*, 1245/1830, VGMA, AŞS 8, s. 91.

¹⁰³⁰ *es-Seyyid el-Hac Mustafa Ağa İbni es-Seyyid Mehmed Çelebi Vakfiyesi*, 1144/1738, VGMA, MA608/2, s. 210; *eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi Vakfiyesi*, 1218/1804, VGMA, MA594, s. 98.

¹⁰³¹ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 954/1547, VGMA, MV 646/10; 1961/405

¹⁰³² Üzeri çatı veya tabliye ile kapatılan bina işyerleri, dükkânlar ve hanlar. Berki, *a.g.e.*, s. 41-43.

¹⁰³³ BOA, EV. 5462, s. 1-2.

¹⁰³⁴ BOA, EV-20712, s. 37, 42, 55, 61-63, 71 ilh.

ederdi. Müteveli bu müracaatında, bir mahkeme görevlisi ile mimarbaşı, ustalar ve bina işlerinden anlayan “ehl-i vukûf” kimselerden oluşan bir heyetin gerekli keşfi yapmasını, ne kadar malzemenin alınması ve ne kadar işçinin çalıştırılması gerektiğinin ve tahminî olarak tâmirât bütçesinin tespitini isterdi. Mahkeme, yaptırdığı ön tahkikat raporuna dayalı olarak izni verdiğinde, müteveli, tâmirât işlemlerini başlatırdı¹⁰³⁵. Bu uygulama Evkâf Nezâreti’nin kurulmasından sonra Evkâf Müdürlüğü’nün kontrolünde nezâretin izni ve tahminî tâmirât bütçesinin onaylanmasıyla uygulanır olmuştur¹⁰³⁶.

Ramazanoğlu vakıflarının tâmirât gideri, 1572 yılında toplam gelirlerin % 7,09’nu¹⁰³⁷, 1730-40 yıllarında % 9,76 ile % 33,02’sini¹⁰³⁸ oluşturmaktadır. 1736 yılında Kızıldağ Camii (Câmi-i Kebir) 11.470 kuruş harcanarak yeniden inşâ edilmiştir¹⁰³⁹. Söz konusu yıl, 12.007 kuruş gelire karşılık, diğer giderler¹⁰⁴⁰ ile birlikte 22.259 kuruş harcanmıştır. Aradaki açık acil durumlar için saklanan birikimler ile kapatılmıştır¹⁰⁴¹. 1737 yılı hariç, 1730-40 yıllarında Ramazanoğlu vakıflarının gelirleri giderlerini karşılayamamış, toplam 19.460 kuruş açık verilmiştir. 1737 yılında vakıf, önceki 16.460 kuruşluk açığı kapatarak 462 kuruş kâra geçirildi ise de, sonraki yıllarda da gelirin giderleri karşılayamadığı görülmüştür¹⁰⁴². 1763-70 yılları arasında da Ramazanoğlu vakıflarının toplam

¹⁰³⁵ “Kızıldağ Yaylasında Ramazanoğlu Piri Mehmed Paşa Camii ve civarındaki dükkânların tâmiri için keşfi ve 8000 akça/700 kuruşa mal olacağı”, BOA, (1152/ 1739) EV. 3341, s. 16; “Adana Kurtkulağı Kalesinin duvarları ve içindeki Mescid-i Şerif ve Han ve 12 Oda harab olmağa 12.150 kuruşa tâmir olacağı”, *Cevdet-Evkâf*, IV, 30339 (3 R 1182/1768); Bursa’daki uygulama için bkz. Mefail Hızlı, *Bursa Sıbyan Mektepleri*, Bursa 1999, Uludağ Üniversitesi Basımevi, s. 30.

¹⁰³⁶ “Evkâf-ı Mâzbûtadan Adana’da vâki Mestan-zâde Hamamı su yolları harâb olmuş, keşif bedeli tâmirât gideri: 12.555 kuruşa mal olacağı keşfedilmiştir. Bkz. 13 Ra 1316, *Şûrâ-yı Devlet* (ŞD.) 146/11; *İrade-Evkâf* I: (1270) 1078. Tâmirât gideri Vakıf İdaresinden olmak üzere 20. Ra. 1316’da onaylanmıştır. Bkz. *İrade-Evkâf* I, 1078.

¹⁰³⁷ Gelir: 282.210 akça, Tâmirât: 20.000 akça (mimâr ücretleri hariç).

¹⁰³⁸ BOA, EV. 3341/1-16; 1730’da Gelir(G): 12.087, Tâmirât(T): 2.255 kuruş, 1731’de G:12.087 kuruş, T: 2.004 kuruş, 1732’de G: 12.087 kuruş, T:1.180 kuruş, 1733’de G: 12.087, T: 2.418 kuruş, 1734’de G: 12.087 kuruş, T: 2.828 kuruş, 1735’de G: 12.087 kuruş, T: 3.457 kuruş, 1736’da G: 12.007 kuruş, T: 12.480 kuruş, 1737’de G: 12.007 kuruş, T: 2.132 kuruş, 1738’de G:12.107 kuruş, T: 3.889 kuruş, 1739’da G: 12.107, T: 2.752 kuruş, 1740’da G: 12.007 kuruş, T: 3.384 kuruş, 10 yılda toplam gelir: 132.757 kuruş, toplam tâmirât gideri: 38.891 kuruştur.

¹⁰³⁹ BOA, EV. 3341. s. 7.

¹⁰⁴⁰ Giderler: Vazife-i Hizmet ve Evlâdiyet: 6814 kuruş, Meremmet-i Dekâkin ve Çarşu: 355 kuruş, Tâmirât-ı Dolap: 460 kuruş, Tâmirât-ı Çeşmeler, değirmenler: 150 kuruş, Tâmirât-ı hark ve nehir:150 kuruş, Tâmirât-ı Hamam: 250 kuruş, Kızıldağda olan Câmi-i Kebir müceddeden binâsı mücibince:11.470 kuruş, masârifât-ı rûzîne (günlük)/yemeklik ve vâli-i Adana: 2610 kuruş olup, toplamda: 22.259 kuruştur. Bkz. BOA, EV. 3341, s. 7-8.

¹⁰⁴¹ Vâkıfın şartı gereği, “yanmaktan ve batmaktan hâlî” bir yerde muhafaza edilen 5.000 kuruş ile başka yardımlar devreye sokularak açık kapatılmıştır. *Ramazanoğlu Vakfıyesi*, MV 646/1-15.

¹⁰⁴² 1151/1738’de 1491 krş, 1739’da 436 krş, 1740 yılında 759 krş açık vermiştir. BOA, EV. 3341. s. 9-10.

92.869 kuruş gelirinin % 13,03'ü tâmirâta gitmiştir¹⁰⁴³. Bu süre içinde Câmî-i Cedîd'in oluklu kiremitleri değişmiş (350 kuruş), Kızıldağ Camii'ne yeni bir ek yapılmış (880 kuruş), Çarşı (1675 kuruş), Yalı (1.050 kuruş) ve Bor hamamlarının kazanları, külhanları ve su kehrizleri temizlenmiş (700 kuruş), gerekli olan yerleri tâmir edilmiş veya yenilenmiştir. Adana'da şehrin su yolu temizlenmiş, 24 kehriz künk (650 kuruş) değiştirilmiş ve kapısı yenilenmiştir. Câmî-i Cedîd ve Atîk medreselerinin tâmir ve temizliği (1.000 kuruş) yapılmış, Cedîd Han (380 kuruş), Penbe Han (550 kuruş) ve Sûk-ı Atîk'teki dükkânların (3.350 kuruş) tâmiri ve temizliği yapılmış, Çarşı Hanının yanına 8 adet yeni oda eklenmiş (1.400 kuruş), ayrıca Misis'teki değirmenlerin (350 kuruş) tâmir ve termîmi yaptırılmıştır.

Adana'da Evkâf Müdürlüğü'nün kurulmasından sonra Ramazanoğlu vakıflarının dışındakilerin gelir ve giderlerini, dolayısıyla tâmirât giderlerini de takip edebilmekteyiz. Bazı belgelerde harcama kalemleri genel olarak verilirken¹⁰⁴⁴, bazılarında tâmirâtın harcama kalemleri ayrıntılı verilmiştir¹⁰⁴⁵. Bu harcama kalemlerinde hayrât veya akarın neresinde ne gibi tâmirât yapıldığının, kullanılan malzemelerin, usta veya amele ücretlerinin de kısmen takip edilmesi mümkündür¹⁰⁴⁶. H.1284 (M.1867)'de mazbût 126 vakfın 80'inde tâmirât yapılmış, yıllık 288.942,15 kuruş gelirinin % 28,38'i (82.016,4 kuruşu) tâmirâta harcanmıştır¹⁰⁴⁷. Tablo 43'de tâmirât giderlerinin üretim türlerine göre nerelere hangi oranda harcandığı görülmektedir. Buna göre, tâmirât giderlerinin % 81,62'si hayrât, mesken ve ticârethanelere, % 18,38'i de tarım alanları, sanayi kuruluşları ve kaldırım hizmetlerine harcanmıştır.

¹⁰⁴³ Diğer Harcamalar; 1. Hizmet Bedeli Maaş: 48.592 kuruş, 2. Tâmirât: 12.100 kuruş, 3. Harc-ı taam (Mütevelli ve Vakıf hanesi ve kâtip): 10.300 kuruş, 4. İmâret: 8.000 kuruş, 5. Adana Valisi ve vüzeraya at parası: 4350 kuruş, 6. Vazife-i Berat, Müfettiş irsaliyesi ve defter harcı: 2740 kuruş, 7. Aydınlatma: 2220 kuruş, 8. Döşeme: 1957 kuruş, 9. Tahsil olunmayan gelirler: 1610 kuruş, toplam: 92.869 kuruştur. Bkz. BOA. EV. 5462/1-2; BOA. EV. 5462/1-2.

¹⁰⁴⁴ *Şamlı-zâde Vakfiyesi*, BOA. EV. 20712, s. 14; *Boz-zâde Vakfiyesi*, BOA. EV. 20712, s. 18; *Şeyh Zülfo Vakfiyesi*, BOA. EV. 20712, s. 20; *Hankurbi Mahallesi Vakfiyesi*, BOA. EV. 20712, s. 146; *Hacı Mahmud Ağa Vakfiyesi*, BOA. EV. 20712, s. 37; *Hızıroğlu Vakfiyesi*, BOA. EV. 20712, s. 149; *Eski Hamam Mahallesi Vakfiyesi*, BOA. EV. 20712, s. 36.

¹⁰⁴⁵ *Mercan-zâde Vakfiyesi*, BOA. EV. 20712, s. 73; *Kara Mustafa Vakfiyesi*, BOA. EV. 20712, s. 173; *Abdulkerim Ağa Mescidi Vakfiyesi*, BOA. EV. 20712, s. 161; *Abdurrezzak Antakî Vakfiyesi*, BOA. EV. 20712, s. 154.

¹⁰⁴⁶ Usta'nın günlüğü: 10 kuruş, 15 günde: 150 kuruş, BOA. EV. 20712, s. 26, Kaldırım masrafı: 1280 kuruş, Kiremitler: 220 kuruş, ahşap: 65 kuruş, tuğla bahası: 50, kireç: 185, ustaya ve amele: 250 kuruş, bkz. BOA. EV. 20712, s. 168. Bir başka yerde 1.000 adet tuğlaya 150 kuruş ödenmiş 1 tuğla: 6.66 para, Bkz. *aynı belge*, s. 136, kiremit: 1 kiremit: 12.5 para, bir tâmirâtta 2.000 kiremit kullanılmış, bkz. *aynı belge*. S. 61; Bir başka tâmirât giderlerinde; dolap: 350 krş, ahşap ücreti: 1 adedi: 30 krş, 2 araba kamış: 100 krş., amele günlük: 50 kuruş, neccâr günlük: 15 krş, çivi: 20 kuruş, bkz. *aynı belge*, s. 37.

¹⁰⁴⁷ BOA. EV. 20712, s. 1-170.

Söz konusu belgelerde bakım ve tâmirât işlemleri tarım alanlarının tâmirâtında, bağ ve bağçelerdeki ham ağaçların aşılması, su dolabı ve bağçelerdeki menzillerin bakımı ve onarımı; ticarethane ve meskenlerdeki tâmirâtta, han, dükkân ve meskenlerin sıvanması, boyanması veya çatılarının bakımı; imalâthanelerde mekân ve müstemilâtlarının bakım ve onarımı; beledi hizmetlerde dükkân, câmi ve meskenlerin kaldırımlarının yapılması şeklindedir. Câmi ve mescidlerde ise ahşapların bakımı ve duvarların sıvanmasının yanında bazı hayrâtların yeniden inşâsı da yer almaktadır. Meselâ, Ramazanoğlu hayrâtı olan *Câmi-i Cedîd Vakfı* 1867'de 22.899 kuruş harcayarak bir mescidi (Ağca Mescid)¹⁰⁴⁸ ve kaldırımlarını yeniden inşâ ettirmiştir¹⁰⁴⁹.

Tablo 43: H.1284 (M.1867) Yılı Adana Sancağı Vakıflarının Tâmirât/Bakım Giderlerinin Dağılımı

Tâmirât/Bakım Yerleri		Adet	Ücret/Kuruş	Toplam	Oran	İşlemler
Tarım Alanları	Bağ	1	300	2.165	2,46	Dolap, Ham (aşı)
	Bağçe	2	1.715			Bağçe, Menzil
Ticaret Binaları	Dükkân	18	21.260	25.950	31,64	Harç, Sıva
	Han	3	4.690			Dükkân,
Sanayi Kuruluşları	Değirmen	1	1.000	6.865	8,55	Taş, Çark
	Dink	1	640			Ma'sara
	Hamam	1	2.000			Kazan, Kehriz, Külhan
	Yağhane	4	2.275			Dükkân, müstemilâtı
	Mengene	2	950			Müstemilâtı
	Dolap	1	150			Çark ve müstemilâtı
Mesken	Menzil	37	18.380	18.380	22,41	Ahşap, Sıva, Çatı vs.
Belediye Hizmet	Kaldırım	3	6.043	6.043	7,37	Tuğla, Kireç, Ahşap
Hayrât	Câmi	3	19.499	2.2613,4	27,57	Çatı, Ahşap, Mescid
	Mescid	3	3.114,4			Tuğla, Kireç, Ahşap
Toplam		80	82.016,4	82.016,4	100	

H.1281-89/M.1864-72 yıllarında Adana Sancağı vakıflarının gider bilançosuna göre sekiz yıllık toplam 3.713.200 kuruş giderin ortalama % 8,78'i

¹⁰⁴⁸ Bu mescid Ağca Mescid olmalıdır. Kayıtlara göre 1284/1867 yılında Ağca Mescid tâmir edilmiştir. Bkz. M. H. Altay, *a.g.e.*, s. 18; E. Kartekin, *a.g.e.*, s. 104.

¹⁰⁴⁹ Ramazanoğlu *Câmi-i Cedîd Vakfı*yesî, BOA. EV. 20712, s. 39.

tâmirât gideri olarak harcanmıştır¹⁰⁵⁰. Genel olarak, 1572 ile 1867 yılları arasında gelirlerin ortalama % 17,328'i¹⁰⁵¹ tâmirât harcamalarına gitmiştir.

Sonuç olarak, vakıf sisteminin işlemesi için düzenli ve daimî olarak gelir getiren akarlarının olması gerekmektedir. Başlangıçta hayrât inşâ eden pek çok vâkıf, hayrâtların giderleri için gelirler de tahsis etmişlerdir. Zamanla vakıfların tâmirâtı yapılamamış ve atıl duruma düşmüşse, bunların arsaları icâre-i zemine verilmiş, hayrâtları ise, yeni kurulan vakıflar tarafından desteklenmiştir. Bunların da yapılamadığı durumlarda pek çok hayrât ve akar kendi kaderine terk edilmiştir¹⁰⁵².

B. Hizmet Giderleri

Vakfiyelerdeki gider şartı sıralaması dikkate alındığında tâmirât giderlerinden sonra hizmet giderleri gelmektedir. Evkâf Nezâretinin kurulmasından önce vakıflarda üç türlü hizmet gideri görülmektedir. Bunlar; personel giderleri, aydınlatma ve döşeme giderleri ("harc-ı lâzıme"), imâret giderleri ve diğer giderlerdir.

1. Cihât/Personel Giderleri: İdarî görevliler üçüncü bölümde incelenmişti. Hayrât görevlileri ise, bir sonraki bölümde ele alınacaktır. Burada detaya girilmeden hayrât görevlilerinin maaşlarının genel gider içindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır. Hemen bütün vakıfların mütevellisi, Ramazanoğlu ve bazı büyük vakıfların nâzir, câbi gibi idarî görevlileri, hayrî ve yarı-ailevî vakıflara bağlı hayrât kurumlarında da hayrât görevlileri mevcuttu. Vakıfların gelirlerinin oldukça önemli bir kısmı söz konusu görevlilerin maaşlarına gitmekteydi.

1540 tarihli Adana Evkâf Defteri'ndeki gibi, vakıfların toplu gelir-gider bilançosunu sonraki yıllarda bulamamakla birlikte değişik dönemlerde Adana veya Ramazanoğlu vakıflarının cihât/görevlilerinin toplam gider içindeki hissesini bulmaya çalıştık. Buna göre, 1540 yılı giderleri içinde Adana Sancağı kırında kurulan vakıfların toplam giderlerinin % 89,56'sı, şehir merkezindekilerin % 83,98'i aynı yıl Ramazanoğlu vakıflarının (mütevelli dahil) % 58,44'ü görevli

¹⁰⁵⁰ BOA. EV.18843, s.33-b/34-a, 84-b/84-a, 85-b/86-a, 87-b/88-a, 89-b/90-a, 91-b/92-a, 93-b/94-a, 95-b/96-a ; Bkz. Tablo 45-46.

¹⁰⁵¹ Vakıf gelirlerinin 1572'de % 7,09'u, 1730-40 yıllarında %29,36'sı, 163-70 yıllarında %13,03'ü, 1767'de % 28,38'i 1764-72 yıllarında % 8,78'i, ortalama %17,328'i tâmirâta harcanmıştır.

¹⁰⁵² Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukû'at*, IV, İstanbul 1328, s. 100-101.

Tablo 44: Adana ve Ramazanoğlu Vakıflarının Genel Masrafları İçinde Cihât/Görevli Giderlerinin Hissesi

Vakıflar	Yıl/ Para Birimi	Toplam Gelir	Toplam Gider	Toplam Görevli Gideri	Görevli Gideri Oranı %	Diğer Gider Toplamı
Adana Nahiyesi/Kır	1540/Akça	13.014	12.964	11.610	89,56	1.354
Adana Merkez	1540/Akça	44.744	42.135	35.387	83,98	6.748
Ramazanoğlu	1540/Akça	383.405	338.738,5	197.950	58,44	140.788.5
Ramazanoğlu	1731/ Kuruş	12.087	12.565	6.814	54,23	5.751
Ramazanoğlu	1740/ Kuruş	12.087	12.764	6.814	53,38	5.950
Ramazanoğlu	1767/ Kuruş	13.433	10.786.4	6.074	56,31	4.712.4
126 Vakıf	1867/ Kuruş	575.518	288.941	38.549,9	13,34	250.391.1
Ramazanoğlu	1867/Kuruş	428.241	252.564	136.690,2	54.12	115873,8

ücretlerine/maaşlarına harcanmıştır. Ramazanoğlu vakıfları açısından bu hissenin diğer yüzyıllarda da pek değişmediği Tablo 44’de görülmektedir. 1867 tarihli 126 mazbût vakfın giderlerinin % 13,34’ünün görevli ücretlerine harcandığı gerçeği, görevli ücretlerinin, tüm harcamalar içindeki hissesinin zamanla gerilediğini göstermektedir. 1864-74 yılları arasında da personel maaşlarının gelirlerin yüksek olduğu yıllarda da artmadığı görülmektedir¹⁰⁵³. Bu durum, Tanzimat sonrasında uygulanan sıkı mâliye politikalar ile ilgili olmalıdır.

2. Aydınlatma ve Döşeme Giderleri (Harc-ı lâzıme): Hayrât kurumları için zorunlu bir harcama kalemi olan aydınlatma giderleri vakfiyelerde “harc-ı lâzıme” veya “masârifât-ı lâzıme”¹⁰⁵⁴ olarak geçmektedir. Genellikle câmi ve mescidlerin günlük aydınlatmaların dışında üç aylarda ve özellikle Ramazan ve mevlid kandillerine yönelik, medreselerde kalan “talebe-i ulûmun” günlük ihtiyaçları için mum, “şem’-i asel” (bal mumu), revgan-ı zeyt (zeytin yağı) veya pamuk ve susam yağı tahsis edilmiştir¹⁰⁵⁵. Aydınlatmanın dışında, hayrât kurumlarının döşenmesi için gereken hasır ücretleri de harc-ı lâzıme arasında geçmektedir¹⁰⁵⁶. Adana’da aydınlatma veya döşeme giderleri için, bir hayrât kurumu ile doğrudan bağlantılı olan 347 vakfın¹⁰⁵⁷ 130’unda tahsisât ayrılmıştır.

¹⁰⁵³ BOA, EV.18843 tarihli gelir-gider bilançosu.

¹⁰⁵⁴ VGMA, MA 608/2, s. 205; ED 538/I (1540), s. 5b-10a; tıpkıbasım, s. 8-18.

¹⁰⁵⁵ MA 591, s. 213; MA 605, s. 91; AŞS 47, s. 77; AŞS 1, s. 88; AŞS 5, s. 88.

¹⁰⁵⁶ AB 581, s. 246; MA 588, s. 14; MA 594, s. 177; MA 595, s. 32.

¹⁰⁵⁷ Bkz. 1. bölüm.

Vâkıflar, “harc-ı lâzıme” şartını koyarken günün ölçü ve para birimlerini ve hayrât kurumun ihtiyacını dikkate alarak yapmışlardır. 16. yüzyılda Adana vakıflarında yıllık 14.140 akçalık revgan (=yağ), mum, hasır ücreti ödenmiştir. Bu ücretin 7.382 akçası Ramazanoğlu vakıflarının giderleridir¹⁰⁵⁸. Söz konusu giderlerin 5.106 akçası câmi, medrese ve mescidlerin yağ, kandil ve hasır parasına, 2.206 akçası imâretin kalay, kandil, yağ ve hasırına harcanmıştır. Ramazanoğlu vakıflarının aydınlatılması için yıllık 1630 litre (163.000 dirhem; 522,741 kilogram)¹⁰⁵⁹ yağ harcanmaktaydı¹⁰⁶⁰. Yine Ramazanoğlu vakıflarının 1730-70 yıllarda harc-ı lâzıme gideri, genel giderlerin % 2,55’ini¹⁰⁶¹, 1865 yılında câmi ve mescidlerin balmumu, yağ ve hasır giderleri yine genel giderin % 3,43’ünü (8.667 kuruş) oluşturduğu görülmüştür¹⁰⁶².

1771-1915 yılları arasında kurulan 43 vakıf, yıllık 0,5 ile 240 kuruş arasında değişen ücretler ile (toplam 595,5 krş.) 12 hayrâtın aydınlanma ve döşeme ihtiyaçlarını karşılamışlardır¹⁰⁶³. İki 1765, 1770 yıllarında, diğerleri 1880’den sonra 15 vâkıf harc-ı lâzıme giderleri için, vakıflarının gelirlerinden hisse tahsis etmiş, 21 vâkıf öncelikle “regân-ı zeyt, şem’, hasır vs. masraflarının çıkarılmasından sonra her ne kalırsa bâ-yedi müteveli”¹⁰⁶⁴ hayrâtın görevlilerine pay edilmesini istemiştir. Açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, vâkıflar harc-ı lâzıme için ya belli bir miktar para veya ihtiyaç malzemesi ya da hisse tahsis etmişler veya vakfın geliri ile öncelikle hayrât kurumunun ihtiyacının karşılanmasını şart koymuşlardır.

3. İmârethâne Giderleri: İmâret giderleri bir sonraki bölümde detaylı olarak ele alınacaktır. Burada söz konusu kurumun giderlerinin Ramazanoğlu vakfı giderleri içindeki payı belirlenmeye çalışılacaktır. 1540 yılında yıllık

¹⁰⁵⁸ Bu gider, söz konusu yıllarda genel giderin % 2,17’sini oluşturmaktadır.

¹⁰⁵⁹ Ölçüler için bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003, Şefik Matbaası, s. 248-249.

¹⁰⁶⁰ Bir misâl olarak, Halil Bey Camii (Câmi-i Cedîd); bahâ-yı kanâdil: 350 akça, bahâ-yı hasır: 350 akça, bahâ-yı buhur (Ramazan ayı ve Cuma günleri): 300 akça, bahâ-yı şem’-i mihrab: 360 akça, be-cihet-i sadaka-i ma-i maslak: 500 akça, be-cihet-i Meremmet-i ecza ve Kütüb-i mu’tebere: 200 akça. Bkz. ED 538/I (1540), s. 6a; tıpkıbasım, s. 9. Diğer harcamalar için bkz. *aynı eser*, s. 6a-9b; tıpkıbasım, 9-16.

¹⁰⁶¹ BOA, EV 3341, s. 1-16; BOA, EV 5462, s. 1-2; BOA, EV 5696, s. 1-2.

¹⁰⁶² Câmi ve mescidlerin şem’i aseli: 2706 kuruş, şarlugan/yağ: 5000 kuruş, hasırlar: 838 kuruş, süpürge: 123 kuruş, toplam: 8.667 kuruş, ayrıca masârifât: 13.138 kuruştur. Toplam gelir: 428.241 kuruş, toplam gider: 252.563,4 kuruştur. Bkz. BOA, EV 18086, s. 39.

¹⁰⁶³ Bazı vâkıflar da yıllık 0,4 ile 16 batman arasında değişen miktarlarında (yıllık 49 batman) yağ alınarak hayrât kurumlarına verilmesini istemişlerdir.

¹⁰⁶⁴ *Mehmed Hamdi Efendi ibni el-Hac Ahmed Efendi Vakfiyesi*, 1307/1890, VGMA, MA595, s. 32; *Süleyman Ağa bin Hacı Nebi ibni Abdullah Vakfiyesi*, 1317/1900, VGMA, RV 990, s. 145.

338.737,5 akça giderin % 42,74'ünü (144.765,5 akça)¹⁰⁶⁵ imâretin mutfak giderleri oluşturmaktadır. 1730-70 yıllarında toplam 2287,5 kuruş yıllık giderlerin 1.000 kuruşu mutfak giderine, 1287,5 kuruşu da mütevellî ve kâtibin yemek, kahve vs. giderine harcanmıştır. Bu rakam söz konusu dönemde genel giderlerin % 21,21'ini oluşturmaktadır. 1865 yılında ise, imâret giderleri (90.000 kuruş) tekrar artmış, genel giderin (252.563,4 kuruş), % 35,63'üne ulaşmıştır¹⁰⁶⁶.

4. Diğer Giderler: Adana'da kurulan vakıfların *tâmirât*, *personel maaşı*, *imâret (=aş evi)* ve *harc-ı lâzime* giderleri dışında, Ramazanoğlu vakıflarının bütçesinden Adana kadılarına ve valilerine yıllık olarak pay ayrılmaktadır. Ramazanoğlu Vakfiyeleri ve 1540 tarihli Adana Evkâf Defteri'nin şartları arasında geçmeyen bu gider kalemleri, 1572 tarihli Evkâf Defteri'nin masraflar kısmında; "*be-cihet-i Kadı-i nefis-i Adana, berây-ı hüccet kerd-i evkâf fî yevm:8, fî sene: 2.880 akça*" ifadesi ile geçmektedir¹⁰⁶⁷. H.1177-84 (M.1763-71) tarihli bir gelir-gider pusulasına göre de , Adana kadılarının *vazife-i berat* adıyla senelik 100'er kuruş¹⁰⁶⁸, Adana vâlilerine "*bahâ-i at*" ve "*harc-ı kapı*" adıyla yıllık 510'ar kuruş¹⁰⁶⁹, *irsâliye ve evrak* gideri için yıllık 130 kuruş ve müfettişler için *irsâliye harcı* adıyla yıllık 55 kuruş ödeme yapılmıştır¹⁰⁷⁰. Netice itibariyle, Tanzimat'a kadar, vakıfların masrafları genel olarak; *tâmirât* giderleri, görevli/cihât ücretleri, *harc-ı lâzime* giderleri, *irsâliye* ve *evrak* harçlarından ibarettir.

H.1280 (M.1863) tarihinde "*Taşralarda Kâin Bilcümle Evkâf-ı Şerife'nin Cihât-ı İdaresiyle Evkâf Müdürleri'nin Harekât ve İcraâtı Hakkındaki Atfık Lâyiha*" 9 fasıl 56 bend¹⁰⁷¹ halinde yeniden düzenlenerek uygulamaya konulan lâyiha'ya göre, vakıfların gelir kalemlerini yukarıda ele almıştık. Giderlerini de aynı lâyiha'nın genel giderleri kısmında bulabilmekteyiz.

¹⁰⁶⁵ Bir hesaplama göre, Gelir: 383.985 akça, imâret gideri: 169.963 akça (%44,26)'dır. Bkz. Kurt/Erdoğan, a.g.e, s. XLII.

¹⁰⁶⁶ BOA, EV 18086, s. 39.

¹⁰⁶⁷ ED 538/II (1572), s. 23b; tıpkıbasım, s. 48.

¹⁰⁶⁸ "beş senede Adana kadıları faziletli efendilere 100'er kuruş vazife ve berat bahaları: toplam: 950 kuruş", bkz. BOA, EV. 5462, s. 1

¹⁰⁶⁹ "beş senede Adana mutasarrıfları ve vüzerâ-i a'zâm hazretlerine at baha ve harc-ı bâb 2550 kuruş" ifadesinde görüldüğü üzere, 1768-70 tarihli bir pusula da; 1182/1768 yılında Adana mutasarrıfı *Kara Ali Paşa* ve kethüdasına 2 baş at: 450 kuruş, *Mehmed Paşa* ve kethüdasına 2 baş at ve kapı harcı: 450 kuruş, 1283/1869'da *Çelek Paşa* ve kethüdasına 2 baş at ve kapı harcı: 450 kuruş, *Hasan Paşa* ve kethüdasına 2 baş at ve kapı harcı: 450 kuruş olmak üzere toplam 1.800 kuruş ödenmiştir. BOA, EV.5462, s.1

¹⁰⁷⁰ BOA, EV. 5462, s. 1; BOA, EV. 5896, s.1-2.

¹⁰⁷¹ VGMA, 1280, *Ahkâm Defteri*, 972, s. 63-64; *Düstur* I/II 1289, s. 146-169.

Tablo 45: H.1281-89 (M.1864-72) Yılları Arasında Adana Vakıflarının Beş Yıllık Genel Giderleri

Gider Kalemleri		Para Birimi	1864 Yılı	1866 Yılı	1868 Yılı	1870 Yılı	1872 Yılı	Toplam		Oran %
İcmal		Kuruş	353.785	573.316	327.829	206.512	326.811	1.788.254,33 1072		99,47
		Para		20		23	30			
İrsalât Yekunu		Kuruş	101.418	332.678	195.727	171.600	150.236	951.661	% 100	53.22
		Para	20	37	3	2	39			
İrsalât	Nakden	Kuruş	19.902	4.000	1.744	2.540		28.186,28	% 02,96	
		Para	12		16					
	Polîçe	Kuruş	81.516	328.678	193.982	169.060	150.236	923.475,30	% 97,04	
		Para	18	37	27	2	39			
Masârifât Yekunu		Kuruş	77.783	61.626	114.402	34.912	26.411	315.136,37	% 100	
		Para	36		30	21	30			
Giderler/Masârifât	Maaş	Kuruş	6.300	6.400	5.246	3.115	8.868	29.929	% 9.50	
		Para								
	Tâmirât	Kuruş	1.498	5.450	6.979	1.735	4.992	20.656	% 6,55	
		Para	20		30	21	10			
	Havale	Kuruş	3.500		74.803			78.303,30	% 24,85	
		Para			30					
	Hums-i Mûdür	Kuruş	66.485	49.776	27.373	30.062	12.551	186.248,60	% 59,10	
		Para	16		10		20			
Bakâya		Kuruş	124.582	179011	17.699	40.483	150.163	511.938,13		28,63
		Para		5	7		1			

Tablo 45 incelendiğinde Adana vakıflarının H.1281-89 (M.1864-72) yılları arasında gider kalemlerinin; *maaş*, *tâmirât*, *havale* ve *evkâf müdürünün 1/5 kesintisinden* ibaret olduğu görülmektedir. Evkâf Nezareti öncesi vakıfların pek çoğunun tâmirât ve harc-ı lâzıme dışındaki bütün gelirleri hayrât görevlileri arasında taksim edilirken bu dönemde, harcamaların dışında kalan gelirler nakit veya poliçe olarak merkez Evkâf Nezâreti hazinesinde toplanıyordu. “Evkaf Hazinesi” kanalıyla vakıflar arası kaynak aktarımı yapılarak, geliri giderini karşılayamayan vakıflara destek sağlanıyordu¹⁰⁷³. H.1281-89 (M.1864-72) yılları arasında gelirlerin % 17,62’si Adana’da harcanmakta (masârifât), % 53,22’si Evkâf Nezâreti Hazinesi’ne gönderilmekte (irsalât) ve nihâyet % 28,53’ü de tahsil

¹⁰⁷² Masârifât yekunu, İrsalât yekunu ve Bakâya nın toplamı İcmali oluşturmakta olup rakamların toplamı, kâtibin toplamından 9518,8 (% 0,53) kuruş fazlalık göstermektedir. Bkz. Tablo 45

¹⁰⁷³ N. Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 69.

edilemeyip (bakâya) bir sonraki yıla aktarılmaktadır. Toplam giderler içinde vakıf masraflarının oldukça düştüğü görülmektedir. Adana vakıf gelirlerinin oldukça cüz'i bir kısmının (% 17,62) mahallinde harcadığı görülmektedir. Bunların da % 9,5'i maaş, % 6,55'i tâmirât, % 24,85'i havâle ve % 59,10'u ise Adana Evkâf Bölge Müdürlüğü harcamalarına gitmektedir.

Tablo 46: 1281-89 (1864-72) Yılları Arasında Vâridât/gelir Masârifât/gider ve Fazla-i Evkâf/kalan Bilançoları

Dönem	Gelir/Kuruş	Gider/Kuruş	Fazla-i Evkâf /Kuruş (Kâtibe Göre)	Gerçek Sonuç/Kuruş	Fark/Kuruş
1281/1864	1.078.588	271.171,10	807.115,20	807.417,20	-302
1282/1865	1.157.674	571.601,10	596.782	586.073	20.702
1283/1866	614.551	281.367,50	345.980,15	333.183,25	12.797
1284/1867	1.128.177,14	453.490,29	678.787,50	674.687,50	4.100
1285/1868	617.968,11	237.893,35	415.294,60	380.075,60	35.219
1286/1869	765.800,37	336.366,33	443.767,40	429.434,40	14.333
1287/1870	475.791,10	161.622	321.349,10	314.169,10	180
1289/1872	375.681,20	161.296,35	255.822	214.384,15	41.438
Toplam	6.214.232,12	2.474.809	3.864.897,20	3.739.423,35	128.769,35
Oran	100	39,82	-	60,18	-

Yukarıda bahsedildiği gibi, eyâletlerden Evkâf Müdürlüklerince her üç ayda bir kontrollü ve mühürlü olarak gönderilen ve Evkâf Nezâreti'nde toplanan gelir (vâridât), gider (masârifât) ve kalan (bekâyâ) bilançoları, Tanzimat döneminde vakıfların harcama kalemlerini ortaya koymaktadır.

Tablo 46'da görüldüğü gibi, H.1281-89 (M.1864-72) yıllarına ait -H.1288 (M.1871) yılı eksik- sekiz yıllık gelir-gider ve kalan bilançosu¹⁰⁷⁴ bölgedeki vakıf potansiyeli hakkında bilgi vermektedir¹⁰⁷⁵. Tanzimat'tan sonra Adana sancağının bir yıllık toplam geliri, meselâ, H.1259 (M.1844) yılında 10.024.000 kuruş¹⁰⁷⁶, H.1287 (M.1870) yılında 9.398.404 kuruş¹⁰⁷⁷, H.1319 (M.1901) yılında ise,

¹⁰⁷⁴ BOA, EV. 18843/33b-34a, 84b-85c, 85b-86a, 87b-88a, ilh.

¹⁰⁷⁵ BOA, EV. 18843/33b-34a, 84b-85c, 85b-86a, 87b-88a, ilh.

¹⁰⁷⁶ W. B. Barker, *Lares and Penates*, (London 1953), adlı eserinde Adana'nın 1844 yılı bütçesini vermektedir. Bkz. Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul 1983, Bayrak, s. 167.

¹⁰⁷⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Adana*, Matbaa-i Vilâyet-i Adana 1287/1870, s. 99.

10.193.498 kuruştur¹⁰⁷⁸. Kaynaklardaki bu bütçe rakamlarına göre, 19. yüzyılın ikinci yarısında Adana Sancağı gelirlerinde % 10'luk bir artış olmuştur. Aynı dönemde vakıf gelirlerinin toplu bilançolarını H.1281 (M.1864) yılından itibaren takip edebilmekteyiz. Zikredilen tarihte Adana Sancağı vakıflarının bir yıllık geliri 1.078.588 kuruştur. Vakıf gelirleri bir yıl sonra 79.086 kuruş artarak 1.157.674 kuruşa ulaşmıştır. Bu rakam Adana bütçesinin % 10,97'sini oluşturmaktadır. Gelirler 1866 yılında % 47 azalarak 614.551 (gider: 281.367) kuruşa gerilerken, 1867 yılında tekrar 1.128.177 (gider: 453.177) kuruşla eski potansiyeline ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren incelediğimiz yıllarda (1864-1872) gelir-giderler sürekli bir düşüş sürecine girmiştir¹⁰⁷⁹. Bu düşüşün sebebi vakıf belgelerinden anlaşılamamakla birlikte, aynı yıllarda sancak gelirlerinde de % 9 civarında bir gerileme olmuştur. Netice olarak, 1864-1872 yılları arasında *gelirler* toplam 1.157.674 ile 375.681,20 kuruş arasında, *giderler* toplam 571.601 ile 161.296 kuruş arasında, değişmiştir. Daha açık bir ifade ile, sekiz yılda 6.214.232,12 kuruş gelire karşılık 2.474.809,37 kuruş gideri olmuştur. Bu süre içinde bölgeden 3.739.423,35 (kâtibe göre 3.864.897,20) kuruş para artmış, bu para (fazla-i evkâf) merkezdeki Evkâf Nezâreti Hazinesine gönderilmiştir. Aynı dönemde sancak bütçesine göre, vakıfların nispeti % 10,97 ile % 5,06 arasında değişmektedir.

V. VAKIFLARIN ADANA EKONOMİSİNDEKİ YERİ

Vakıfların hayrî amacının yerine getirilmesi, vakfın ekonomik gücüne bağlıdır. Genelde Osmanlı Devleti'nin, özelde Adana'nın her türlü eğitim ve dinî hizmet, bayındırlık ve şehircilik, sağlık ve sosyal yardım kurumlarının varlığını idâme ettirmesini sağlayan vakıfların iktisadî gücü, hemen her dönemde dikkate değer seviyede olmuştur. Ö. Lütfi Barkan'ın 1527-28 yıllarına ait tahrirler üzerinde yaptığı araştırmaya göre, Anadolu ve Suriye-Irak eyâletlerinin toplam

¹⁰⁷⁸ Gelir kalemleri: Emlâk ve akar vergisi: 944.473 kuruş, Temettü: 358.875 kuruş, Bedel-i Askerî: 217.751 kuruş, Ağnam Rûsumu: 1.305.069 kuruş, Canavar Rûsumu: 582 kuruş, Maktu' Âşarı: 6.277.651 kuruş, Emânet Âşarı: 122.972 kuruş, Emlâk-ı Mîriye: 21.512 kuruş, Rûsumât: 108.069, Orman: 134.884 kuruş, Envâ-i Ma'den: -, Emlâk ve Tapu harçları: 326.059 kuruş, Mahkeme Harçları: 194.135 kuruş, Hâsılat-ı Mütteferrika: 150.702, Mûsakkâfât-ı Maarif Hisse-i İlânesi: 31.764 kuruş, toplam: 10.193.498 kuruş. Bkz. *Salnâme-i Vilâyet-i Adana*, Matbaa-i Vilâyet-i Adana, Adana 1319/1901, s. 249.

¹⁰⁷⁹ 1868 yılında 617.968 kuruş, 1869 yılında 765.800 kuruş, 1870 yılında 475.791 kuruş, 1871 yılında ise 375.681 kuruşa gerilemiştir. Bkz. Tablo 6, BOA. EV. 18843/95b-96a, 93b-94a.

gelirlerinin ortalama % 14,103'ü, Rumeli eyâletlerinin % 5,492'si vakıflara gelir sağlamıştır (Tablo 47)¹⁰⁸⁰.

Tablo 47: 1527-28 yıllarındaki Tahrirlere Göre Eyâlet Gelirlerinde Vakıfların Hissesi¹⁰⁸¹

Vilâyetin Adı	Senelik Hasılât Yekûnu	Evkâf ve Emlâkin Senelik Geliri	Evkâf ve Emlâk Gelirinin Umumî Hasılât Yekununa %
Anadolu	79.784.960	13.641.684	17,098
Karaman	15.616.910	2.232.423	14,295
Zülkadriye	9.565.126	497.097	5,197
Rum	36.320.218	5.714.218	15,733
Diyanibekir	24.146.140	1.317.653	5,457
Hâlep ve Şam	52.168.072	7.286.851	13,967
Yekun	217.601.426	30.689.926	14,103
Rumeli	198.206.192	10.886.844	5,492
Yekun	415.807.618	41.576.770	9,999

16. yüzyıldan sonra Osmanlı toprakları büyümemesine karşın vakıf sayısı artmaya devam etmiştir. Bu durum Osmanlı ekonomisi içinde vakıfların payını sürekli olarak artırmıştır. 17. yüzyılda vakıfların genel bütçe içindeki payının ne kadar olduğu bilinmemekle birlikte, vakıf bolluğunun hazineyi zora soktuğu bilinmektedir.

Adana Sancağına gelince burası, 1530'lu yıllardan itibaren Arap Vilâyeti'ne (Hâlep) bağlandığı halde -özel statüsünden dolayı olmalı- Barkan'ın yayınladığı ve vakıfların hissesini verdiği bütçede geçmemektedir¹⁰⁸². Bu tarihte Adana Sancağı'nda faaliyet gösteren 36 vakfın, sancak toplam geliri olan 3.287.307 akçanın içindeki payı % 1.9 (441.454 akça)'dur¹⁰⁸³. Bu oran 1525

¹⁰⁸⁰ Barkan, *a.g.m.*, s. 634-637; Bu gelirlerle meselâ, Anadolu Vilâyeti'nin genel hasılat rakamları içinde %17,09 oranında bir parçasının yani 13.641.684 akçalık vakıf ve mülk gelirlerinin önemli bir kısmı ile 45 imâret, 342 câmi, 1055 mescid, 110 medrese, 626 zaviye ve hanigâh, 154 muallimhane, 74 büyük han ve kervansaray, 238 hamam...ilh. idare edilmektedir. Buralarda çalışan 121 müderris ve 3756 hatip, imam ve müezzin ...ilh. maaş almaktadır. Bu yolla önemli devlet hizmetleri zamanın şartları içinde en mükemmel bir şekilde ifa edilmektedir.

¹⁰⁸¹ Ö. Lütfi Barkan, "H. 933/1527-934/1528 Mali Yılına Ait Bütçe Örneği", İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul, XV, 1-4, s. 268; *a.g.m.*, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Tetkikler-Makaleler, İstanbul 2000, s. 634, Cetvel No:4.

¹⁰⁸² Barkan, *a.g.m.*, s. 620-702.

¹⁰⁸³ TD. 998 (1530), s. 347'ye göre: Hass-i Şahî: 927.468 % 28,2, Hâsıl-ı Mirliya: 1.368.199 % 41,6, Tımarhâ-i Zuamâ: 817.693 % 24,8, Tımarhâ-i Merdan-ı Kale: 105.251 % 3,2, Mahsûl-i Evkâf: 64.159, % 1,9, Mahsûl-i Emlâk: 4.537 % 01, bkz. Kurt/Erdoğan, *a.g.e.*, s. LXI-LXII.

yılında % 1,7 iken 1572 yılında % 2,7'ye yükselmiştir. 16. yüzyılın son çeyreğinde (1572 tahrirleri) özellikle şehir merkezindeki vakıfların gelirleri kaydedilmediğinden vakıfların toplam gelir içindeki yeri, kesin olarak bilinmemekle birlikte % 5 civarında olduğu tahmin edilmektedir¹⁰⁸⁴.

16. yüzyıldan itibaren Adana'da vakıfların sürekli artmasına paralel olarak, vakıfların sancak gelirleri içindeki payı da artmıştır. Bu payın, Tanzimat sonrasına kadar hangi oranda olduğunu şimdilik takip edemiyoruz. Ancak akar sayılarından hareketle bazı sonuçlara ulaşabilmekteyiz. Buna göre, 16. yüzyılda vakıflar -akar ve hayrât binaları yoluyla- şehrin fiziki yapısının % 70'ine hakim vaziyettedir. 1671 yılında şehirde var olan 1090 dükkânın % 45,6'sı, H.1319 (M.1901) yılında -*Vilâyet Salnâmesine* göre- 1875 dükkânın¹⁰⁸⁵ % 33'ü, hanların 1671'de % 59'u, 1901'de nerdeyse tamamı¹⁰⁸⁶, 1901 yılında menzillerin en az % 4,84'ü, mağazaların % 5,64'ü, bağ, bağçe ve bostanların % 11'i, hamamların tamamı, 16. yüzyılda köylerin % 23,40'ı (vakıf veya vakıf hisseli), kırdı ve şehirdeki değirmen ve çeltik nehirlerinin önemli bir kısmı, tuzlaların % 6,285'i, bu yüzyıldan itibaren Adana'daki iki büyük çarşısı (Ramazanoğlu ve Sûk-ı Atık) ve Pazar yerleri, bedesten ve benzeri, şehrin ticaret, imalât sektörlerinin can damarı olan merkezler¹⁰⁸⁷ vakıfların, -özellikle Ramazanoğlu vakıflarının tasarrufundaydı¹⁰⁸⁸. Hatta 1550'li yıllarda¹⁰⁸⁹ halkın pamuğu Adana'da Pamuk Kapanı'nda satmaya zorlanması, 1570'li yıllarda da vakfın zarar ettiği gerekçesi ile şehre dışardan yağ getirilmesinin önlenmesi isteği¹⁰⁹⁰, önceleri şehrin imârına öncülük eden vakıfların -özellikle Ramazanoğlu vakıflarının- burada resmî olarak olmasa bile psikolojik olarak bir ticaret tekeli oluşturduğunu söyleyebiliriz.

¹⁰⁸⁴ Y. Kurt, *Adana Tarihi*, s. 194.

¹⁰⁸⁵ *Salnâme-i Vilâyet-i Adana*, Adana 1319/1901, s. 71.

¹⁰⁸⁶ Bu tarihte aynı salnâmede 27 han kaydı, Adana merkezde de vakıf 27 han geçmektedir. Bkz. *Aynı Salnâme*, s. 71.

¹⁰⁸⁷ Meselâ, Memlûklar zamanında köylerde üretilen pamuk satılması yasaklanmıştı. Köylü ürettiği pamuğu Pamuk Kapanı'na getirerek burada da satacağı. Bu uygulama ile vergi kaybı önleniyorsa da tekerci satış uygulamasından halk memnun değildi. Şikâyet üzerine bu tekerci uygulama kaldırılınca Pamuk Kapanı'nın geliri 70.000 akçadan 15 000 akçaya düştü. Bu durumdan da kapanın geliri kendine has olarak verilen Piri Paşa memnun olmadı. Onun şikâyeti üzere Kapanın geliri 20. 000 akça olarak tespit edildi. Yeni emir gereği kendi isteği ile pamuğunu getirenden vergi alınacak, köylü pamuğunu kapana getirmeye zorlanmayacaktı. Kurt, *Adana Tarihi*, s. 158.

¹⁰⁸⁸ Bkz. tezin bu bölümünde akar kısmı.

¹⁰⁸⁹ TD. 258 (1547), *Adana Mufasssal Tahrir Defteri*, s. 6, bkz. Kurt, *a.g.t.*, s. 158.

¹⁰⁹⁰ "Mezkûr ma'sarada yağ var iken âherden gelüb yağ satılmak vakfa zarardır, satılmaya", ED. 538 (1572), s. 20b; Tıpkıbasım, s. 41.

Tanzimat sonrasında Adana’da vakıf gelirlerini, sancağın yıllık bütçesi ile karşılaştırmalı olarak takip edebilmekteyiz. Adana Sancağı vakıflarının H.1281 (M.1864) yılında bir yıllık geliri 1.078.588 kuruştur. Bu gelir bir yıl sonra 79.086 kuruş artarak 1.157.674 kuruşa ulaşmıştır. Bu rakam aynı yıl Adana bütçesi (10.556.078 kuruş) ve vakıf gelirlerinin toplamının %10,97’sini oluşturmaktadır. Kısaca vakıfların Adana Sancağı geliri içindeki hissesi 1525 yılındaki % 1,7’den 1865 yılında %10,97 ulaşmış, hisse bazında dokuz kat artmıştır.

Sonuç olarak, Adana’da vakıflar tarım işletmeleri, imâlât sanayi, ticaret merkezleri, konut sektörü, istihdam ve sermaye alanlarında küçümsenmeyecek bir paya sahipti. Bunlar; öncelikle, iktisadi hayatın canlı tutulması için ticaret yollarının tâmirâtı¹⁰⁹¹, belli mesafelerde konaklama yerlerinin yani han/kervansaray ve zâviyelerin tesisi ve işletilmesi¹⁰⁹², şehir merkezlerinde diğer şehir ve ülkelerden gelen tüccarların konakladıkları, mallarını sergiledikleri ve bir bakıma borsa gibi faaliyet gösteren çarşı hanlarının¹⁰⁹³ işletilmesidir. İkinci olarak, 16. yüzyıldan itibaren sayısı sürekli artan ve bugünkü *Vakıflar Bankası*’nın ana sermayesini oluşturan para vakıfları, ülkede esnafı tefecilerin kışkacından korurken, aynı zamanda finansman sıkıntısına düşenlere düşük faizle kredi sağlayan banka görevini üstlenmiştir¹⁰⁹⁴. Üçüncü olarak, vakıflar hayrât ve akarlarda çalışanlar için oldukça önemli bir istihdam merkezleriydi. Bunlara ilâve olarak, gerek hayrât müesseseleri ve gerekse akarlar pazar yerleri ve çarşılar üretici ve tüketici olarak halkın kültürel etkileşimlerinin yaşandığı sosyal ve ekonomik hayatlarının vazgeçilmez birer unsuruydu¹⁰⁹⁵.

Bugün, Adana’da hayrât müesseseleri sosyal fonksiyonlarını hâlâ -hatta dinî hizmetler açısından hakim görünümünü- sürdürmekte olduğu gibi akarları açısından da küçümsenmeyecek bir iktisadî potansiyele sahiptir. Ancak bu gelir kaynakları, incelemeye tâbi tuttuğumuzun oldukça az bir kısmını oluşturduğu da muhakkaktır. Vakıflar Bölge Müdürlüğü verilerine göre, akar türü olarak hâlen;

¹⁰⁹¹ Yolların tâmirâtı için Ramazanoğlu Vakfından biri Mimâr-ı Nâzır üç mimar görevlendirilmiştir. Bkz. VGMA, MV 646/6

¹⁰⁹² Meselâ, Adana merkezde Mahmud Paşa Hanı (*Suhte Mahmud Paşa Vakfiyesi*, VGMA, 1651, MA 615, s. 188), Misis/Yakapınar yakınlarında Cebel-i Nur dağında Cebel-i Nur Zaviyesi (ED.538/1 (1540), s. 17b; Tıpkıbasım, s. 38) bu amaçladır.

¹⁰⁹³ Pamuk Kapanı, bkz. *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, VGMA, 646/4, 7, 9; *Kamile Hatun ibneti el-Merhum Mestan-zâde Mahmud Ağa Vakfiyesi*, 1125/1714, AŞS 47, s. 65.

¹⁰⁹⁴ N. Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 138-144.

¹⁰⁹⁵ M. Cerası, *a.g.e.*, s. 115-125.

bir câmi avlusu, 203 bağımsız dükkân, 120 han içinde dükkân, bir iş hanı (içinde 46 dükkân, bir tuvalet, bir sinema, iki vitrin ve bir pavyon), iki fırın, bir ma'sara, 90 ev, iki helâ, yedi lojman, bir lojman bodrumu, 139 arsa, iki hamam, 18 bağçe, 42 tarla, altı hevkere, 10 huğ ve bir mağaza vakıflara gelir sağlamaktadır¹⁰⁹⁶.

¹⁰⁹⁶ Müstakil üniteli (TEK) veya Binasız Parsellere Ait Çizelge, Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden temin edilmiştir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

VAKIFLARIN TOPLUM HAYATINDAKİ YERİ

Toplumlarda dayanışma ve yardımlaşma, insan fıtratı gereği olup, “zayıf ve yoksulda korunma ve yardım isteme arzusunun, kuvvetli ve varlıklındaki himâye ve inâyet etme duygusu”na dayanır¹⁰⁹⁷. İslâm ülkelerinde söz konusu zayıf ve varlıklı iki sosyal tabakanın birbirleri ile kaynaşmasını ve barış içinde yaşamasını sağlayan yardımlaşma kuruluşlarından biri vakıf müessesesidir. Vakıf müessesesi dinî, siyasî, içtimaî ve iktisadî sebepler¹⁰⁹⁸ ile toplumun her kesimine ve her hizmet alanına yayılmıştır. Bu bağlamda Adana’da vakıf kurumları topluma; ibadet ve eğitim, sağlık ve sosyal yardım, bayındırlık ve belediye ve sosyal güvenlik alanlarında hizmet sunmuşlardır (Tablo 48).

I. İbadet ve Eğitim Kurumları

A. İbadet Öncelikliler

1. Câmî ve Mescidler

Câmî ve mescidler, her şeyden önce Müslümanlar için namaz vakitlerinde *ibâdet yeri*, belli gün ve saatlerde halka vaaz ve nasihatlerin yapıldığı birer *kültür merkezî* ve nihâyet sıbyan mektebinin bulunmadığı yerlerde çocukların eğitim ve öğrenimlerini sürdürdükleri *mektep* olmuşlardır.

Câmî, kelime olarak “bir araya getiren” “toplayan” anlamında olup, İslâmî dönemin başlangıcında sadece cuma namazı kılınan büyük mescidler için kullanılmıştır. 10. yüzyılın başından itibaren içinde cuma namazı kılınan ve hutbe okunması için “minber konulan” mâbetler için *câmî*, minberi bulunmayan ve cuma namazı kılınmayanlar için de *mescid* tâbiri kullanılmaya başlanmıştır¹⁰⁹⁹. Adana Sancağı dahilinde ilk mâbed/câmî 704 yılında Halife Abdülmelik’in oğlu Abdullah tarafından –fethettiği- Misis Kalesi’nde yaptırılmıştır. Söz konusu bu ilk

¹⁰⁹⁷ Elmalî M. Hamdi Yazır, *Ahkâm-ı Evkâf*, (Haz. N. Öztürk), Ankara 1995, TDV yay., s. 28.

¹⁰⁹⁸ Vakfın yaygınlaşmasının amilleri konusunda, bkz. B. Yediyıldız, ...*Vakıf Müessesesi*, s. 10-14.

¹⁰⁹⁹ Geniş bilgi için bkz. John Peterson, “Mescid”, *İA*, VIII, İstanbul 1979, MEB, s. 1-86 ; Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, “Câmî”, *DİA*, VII, s. 46; Mimari Tarihi için bkz. Semavi Eyice, “Câmî”, *DİA*, VII, s. 57-90.

Tablo 48: Adana'daki Hayrât Kurumlarının Dağılımı

Hizmet Birimleri		Kurumlar	Şehir	Kır	Sancak Dışı	Toplam		
İbadet ve Eğitim Kurumları	Ana Birim	Hayrât Türü	Sayısı	Sayısı	Sayısı	Toplam	Tür Top.	Tür Oranı
	İbadet Öncelikli	Câmi	50	226	1	277	592	53,62
		Mescid	132	147	1	280		
		Namazgâh	5	16	-	21		
		Kilise	-	1	-	1		
		Hatim-i Kıraat	12	-	-	12		
		Mevlid	-	1	-	1		
	Tasavvuf/ Tarikat	Zâviye	-	12	-	12	33	2,99
		Tekke	7	2	2	11		
		Hücre	1	1	-	2		
		Türbe	5	1	2	8		
	Eğitim- Öğretim	Mekteb	60	2	-	62	157	14,22
		Medrese	72	12	-	84		
		Dershane	2	-	-	2		
		Darü'l-hadis	2	-	-	2		
		Daru' l-kurra	1	-	-	1		
		Dâr-ı Şifa/Tıp	1	-	-	1		
		Kütüphane	4	1	-	5		
	Ara Toplam		354	422	6	782	782	70.83
Sağlık ve Sosyal Yardım Kurumları	Sağlık	Hastahane	1	-	-	1	55	4,98
	Sosyal Yardım	İmâret	1	1	-	2		
		İt'âm-ı Taam	20	-	-	20		
		Avâriz	24	1	-	25		
		Sadaka	3	-	3	6		
		Sac-Ahen	1	-	-	1		
	Ara Toplam		50	2	3	55	55	4,98
Bayındırlık ve Belediye Kurumları	Ulaşım Ve Konaklama	Yol	-	2	-	2	9	0,81
		Köprü	-	2	-	2		
		Kayıkcılık	1	1	-	2		
		Han	1	2	-	3		
	Su	Dolap	4	-	-	4	253	22,92
		Su Kuyusu	224	1	-	225		
		Çeşme-Pınar	4	2	2	8		
		Sebil	8	-	-	8		
		Su Küpü	8	-	-	8		
	Temizlik ve Saat	Temizlik	3	-	-	3	5	0,45
		Kabristan	1	-	-	1		
		Muvakkıthâne	1	-	-	1		
	Ara Toplam		255	10	2	267	267	24,19
Genel Toplam		659	434	11	1104	1104	100	
Oran		59,69	39,31	1	100	-	-	

İslâm hâkimiyeti döneminde yaptırılan eserler bölgede yaşanan yoğun savaşlardan dolayı zamanla ortadan kalkmıřtır¹¹⁰⁰. Osmanlı hâkimiyeti öncesi, Kozan'da Memlûk Sultanı Melik ez-Zâhir Seyfeddin Çakmak'ın emirlerinden Emir Abdullah Hoşkadem tarafından H.852 (M.1448)'de -bugün hâlâ hizmete açık olan- Hoşkadem Camii yaptırılmıştır. Daha sonra Emir Seyfeddin Hoşkadem hükümdar olunca bu câmi için önemli vakıflar tesis etmiřtir¹¹⁰¹. Adana Sancağı'nda kalıcı ibadet yerleri, Memlûkların nüfuzundaki Ramazanoğlu Beyliğinin son döneminden kalmadır. Adana'da en eski Türk eseri, yapım tarihi 1409 kabul edilen, Ulu Camii yakınındaki -Ağca Bey tarafından yaptırılan- Ağca Mescid'dir¹¹⁰². Bu yapıdan sonra imâr faaliyetlerinin 1490'lı yıllardan itibaren yoğunlaştığı görölmektedir. Halil Bey 1492 yılında Küçük Mescidi inşâ ettirmiř¹¹⁰³, 1501 yılında ise, eski kilise câmiye (Eski/Yağ Camii) çevrilerek bir takım eklemeler yapılmıřtır¹¹⁰⁴. Gerek bugün hâlâ hizmetlerini sürdüren kültür varlıklarına bakıldığında¹¹⁰⁵, gerekse arşiv kaynaklarına göre, Adana'da imâr faaliyetleri Osmanlı hâkimiyetinden sonra inkişâf etmiştir. O halde, 1353 yılında Ramazanoğulları tarafından fethedilen Adana'da¹¹⁰⁶ Müslümanların toplu ibadeti olan cuma namazı nerede kılınmıştı? Elimizdeki bilgiler bu sorunun cevabını net olarak vermemekle birlikte, genel teâmüllere göre şehrin kilisesi fetihle birlikte câmiye çevrilmiş, 1501 yılında ise, fiilen câmi hizmetini yerine getiren kilise fiziken de câmiye dönüştürölmüş olmalıdır¹¹⁰⁷. Osmanlı hâkimiyetine geçtiğinde Adana'da iki mescid ve kiliseden çevirme bir câmi bulunmaktaydı. 1507 yılında Halil Bey tarafından yapımına başlanan -şehrin en önemli câmi- *Ulu Camii* (Câmi-i Cedîd/Kebîr) 1541 yılında Piri Mehmed Paşa tarafından bitirilmiřtir¹¹⁰⁸.

¹¹⁰⁰ *Adana*, s. 12.

¹¹⁰¹ *Vakıf Abideler*, I, s. 35-36.

¹¹⁰² Kitabe olarak, ebce hesabına göre 406'ya tekâbüll eden kuş figürlerinden iki tane bulunmaktadır. Bunların toplamı 812 etmekte olup onunda milâdî karşılığı 1409'dur. Bkz. *Vakıf Abideler*, s.10-11.

¹¹⁰³ H. Altay, *a.g.e.*, s. 15; Nusret Çam, *Adana Ulu Camii Külliyesi*, Ankara 1988, s. 36.

¹¹⁰⁴ *Vakıf Abideler*, I, s.12-15; H. Altay, *a.g.e.*, s. 15.

¹¹⁰⁵ Bkz. Ek 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7'de gösterilmiştir.

¹¹⁰⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 176.

¹¹⁰⁷ Diyarbakır, Ulu Camii, (B. Barkot, "Diyarbakır", İA, VI, s. 603); İstanbul'da Ayasofya: "II. Mehmed kiliseye girmiş ve müezzine ezan okutarak, maiyeti ile beraber, namaz kılmıştır. O vakitten 1934 yılına kadar, Konstantius ve Justinianus'un mâbedi artık İslâm mâbedi olmuştur" Bkz. K. Hussheim, "Ayasofya", İA, II, s. 49, Aynı özellikleri taşıyan pek çok mabet bulundukları şehrin fethine müteakip aynı uygulamaya tâbi tutuldukları bilinmektedir; J. Peterson, *a.g.m.*, s.8-10; Yüreğir'e tâbi Tuzsuz Karyesi'ndeki kilise harab olunca, Mescid yapılmış daha sonra da camiye çevrilmiştir. 1139/1726, Hurufat 1131, s. 95; Şam Ümeyye Camii için bkz., Richard Van Leeuwen, *Wagfs and Urban Structures- The Case Of Otoman Damascus*, Leiden-Boston-Köln 1999, s. 3-4.

¹¹⁰⁸ *Vakıf Abideler*, s. 2-4; A. Osman Uysal, "Adana Ulu Camii", VD, XIX, Ankara 1985, s. 278.

16. yüzyılda inşâ edilen beş câminin diğer üçü de 1548'de Bâb-ı Tarsus Mahallesi'nde *Savcı-zâde/Kemeraltı Camii*, Savcı-zâde Hacı Mustafa Ağa tarafından¹¹⁰⁹ ve 1558'de Ali Dede Mahallesi'nde *Hasan Ağa Camii*, Piri Mehmed Paşa'nın kethüdası Hasan Ağa tarafından¹¹¹⁰, 1591-95 yıllarında Kayalıbağ Mahallesi'nde *Tahtalı Camii*, Sevindik-zâde tarafından inşâ ettirilmiştir¹¹¹¹. 1648 yılında Debbağân Mahallesi'nde, Caferpaşa Camii Adana valisi Cafer Paşa tarafından, 1682'de Mestan-zâde'de, Mestan-zâde Hacı Mahmud Ağa tarafından yaptırılan Mestan-zâde Camii¹¹¹² ve mahallelere isimlerini veren 22 mescid¹¹¹³ ile Adana şehrinin merkez dokusu oluşmuştur. 18. ve 19. yüzyıllarda da şehrin büyümesiyle yeni câmi ve mescidlerin yapımına devam edilmiştir. Ayrıca bazı mescidlere minber konularak câmiye çevrilmiştir¹¹¹⁴. Netice olarak, Adana merkezde; 50 câmi, 132 mescid, 5 namazgâh (musallâ), kasaba, köy ve mezra'alarda; 226 câmi, 147 mescid, 16 namazgâh yapılmıştır¹¹¹⁵. Tabloda 48'de görüldüğü gibi, câmi, mescid ve namazgâhlar, sancakta tesis edilen hayrâtın oldukça önemli bir kısmını (% 53,62) oluşturmaktadır. Bunlardan günümüze, mimarî yapısı sağlam olanlar, -1930'larda vakıfları tasfiye çalışmaları sırasında- satılmamış¹¹¹⁶ veya yıkılmamış olanlar ve yeni imâr planlarına takılmamış olanlar gelebilmiştir¹¹¹⁷.

Câmi ve mescidler, Osmanlı şehrinin mahallelerinde merkezî bir konuma sahiptiler. Bunlar ayrı bir yapı olabildikleri gibi, bir kurumlar topluluğunun yani

¹¹⁰⁹ *Savcı-zâde el-Hacı Mustafa Vakfiyesi*, GVMA, MA591, s. 213

¹¹¹⁰ *Hasan Kethuda bin Abdullah Vakfiyesi*, 1558, VGMA, MA 608/1, s. 95; *Vakıf Abideler*, s. 16.

¹¹¹¹ Esas 2/1, s. 797; Altay, a.g.e, 15; Tahtalı Camii için 28.02.1867'de Kasabbekir Mahallesinden *Elif binti İlyas bin Abdullah (Vakfiyesi)*, 1867, AŞS 78, s. 14) tarafından 1 menzil vakfedilmiştir.

¹¹¹² *Mestan-zâde Hacı Mahmud Ağa Vakfiyesi*, VGMA, YTD 1759, s. 195

¹¹¹³ Ağca Mescid, Ramazan Ağa, Burnukara Osman, Kara Soku, Hacı Fakih oğlu, Kantar, Çukurmescid, Ağca Mescid, İsa Hacı Oğlu, Saçlı Ahmed, Hacı Hızır, Bâb-ı Tarsus, Kadı, Debbağân, Hacı Hamid, Baytemur, Selim Bey, Baytar, Kayalıbağ, Çeşme, Kapan Hanı, küçük Mescid. Bkz. ED. 538 (1540), s. 13b-16b; Tıpkıbasım, s. 28-34.

¹¹¹⁴ *Havuthuoğlu Mescidi*, 1241/1825 yılında Memiş Paşa tarafından tâmir edildikten sonra minber konularak camiye, (=Memiş Paşa Camii), çevrilmiştir. Kitabesi için bkz. M. Yüksel, a.g.e, s. 52.

¹¹¹⁵ Hurufatlara göre ise, 338 mescid, 299 câmi, 14 musalla, 22 cemaat imamlığı mevcuttur. Bkz. Ek 1: Adana Merkezdeki Camilerin Listesi, Ek 2: Kırdaki Camilerin Listesi, Ek 3: Adana'daki Mescidlerin Listesi, Ek 4: Kırdaki Mescidlerin Listesi

¹¹¹⁶ *Hayrât Vakıf Satış Defterine* (HVSD) göre; 1930'da *Saçlı Ahmed Mescidi*; *Suhte Mahmud Paşa Mescidi*; 1936'da *İsahacıoğlu Mescidi* 1072 TL'ye; 1937'de *Mü'mine Hatun Mescidi* 950 TL'ye; *Arpacı-zâde Mescidi*; *Battal Ağa Mescidi* 695 TL'ye; *Çukur Mescid* 200 TL'ye; *Abdulkirim Mescidi* 50 TL'ye; *Şeyh Muslihiddin Mescidi* 210 TL'ye; *Fevzi Ağa Mescidi* 280 TL'ye; *Kubad Paşa Mescidi* 250 TL'ye; *Karacaoğlu Mescidi* 150 TL'ye; *Kayalıbağ Mescidi* 200 TL'ye; 1940'da *Cemile Hatun Mescidi* 50 TL'ye; *Çınarlı Mescidi* 171 TL'ye; *Sarı Yakup Mescidi* 450 TL'ye; 1940'da *Balcıoğlu Mescidi* 305 TL'ye; 1941'de *İlyas Ağa Mescidi* 200 TL'ye satılmıştır. N. Öztürk'e göre, Adana'da 1926-1949 yılları arasında 12 mescid ve 11 mescid arsası satılmıştır. Bkz. ...*Vakıf Müessesesi*, s. 522; Tablo LXVI.

¹¹¹⁷ Bkz. Ek: 7.

bir külliye'nin parçası da olabilmekteydiler¹¹¹⁸. Adana'da mescidler, 16. yüzyılda mahallelerde merkezî bir konuma sahip olup, onlara isimlerini verirlerken, 17. yüzyıldan itibaren bu konumlarını büyük ölçüde camilere kaptırmışlardır. Bu dönemden sonra mescidler, daha çok çarşı ve han içlerine, medrese ve mektep avlularına veya mahalle aralarına yapılır olmuştur. Mescidler, Müslüman halkın gündelik işleri arasında ibadetlerini yaptıkları mütevazı yapılar halinde kalmışlardır. Önceleri Ulu Câmî modelleri ile hemen her şehirde merkezî konuma geçen câmiler, 16. yüzyıldan itibaren bu özelliklerini mahallelere taşımışlar, etraflarında oluşan diğer sosyal kurumlar ile ilişkili, beş vakit ezanın okunduğu, namazın kılındığı, cuma, bayram ve bazı kutsal günlerde halka vaaz ve nasihatlerin edildiği birer eğitim ve kültür merkezî haline gelmişlerdir.

Kur'an okumak, üç aylarda özellikle ramazanlarda hatim¹¹¹⁹, her sabah bir cüz¹¹²⁰, her gün sabah namazı sonrası Mülk, ikinci namazı sonrası Nebe, yatsı namazı sonrası Yasin¹¹²¹ ve İhlâs sûrelerini okumak¹¹²², kandil gecelerinde mevlid okumak¹¹²³ gibi faaliyetler yine câmî ve mescidlerde, özellikle Ramazan Ağa Mescidi, Câmî-i Cedîd, Câmî-i Atîk, Mestan-zâde ve Yeni Camii gibi merkezî câmilerde veya mahalle câmilerinde yapılmıyordu¹¹²⁴. Adana'da medreselerin câmilerin yanında bulunması¹¹²⁵ ve bazı mescidlerde mescid odası olması sebebiyle bu kurumlarda ibadet ile eğitim iç içe haldedir. Talebe medresede öğrendiğinin uygulamasını yanındaki câmide yapmaktaydı. Bugün de devam eden, küçük çocuklara câmî ve mescidlerde "ağız dersi" denilen namaz kılacak kadar surelerin ve bazı ilmi hâl bilgilerinin öğretilmesi geleneği geçmişin bir uzantısıdır. Yapılan şeyh tayinlerine bakıldığında birkaç câmide tarikat zikirlerinin de yapıldığı anlaşılmaktadır¹¹²⁶.

¹¹¹⁸ Ö.L. Barkan, "İmâret Sitesinin..", *a.g.m.*, s. 239-41.

¹¹¹⁹ es-Seyyid İshak Efendi bin Ömer Vakfıyesi, 1774, AŞS 47, s. 71; Tillioğlu Zevcesi Rabia Hatun ibneti Süleyman Vakfıyesi, 1761, AŞS 1, s. 10; Hatice binti Çelebi, 1608, KBD 1338/198; 1776, Fatma binti Yusuf Ağa Vakfıyesi, MA 610/124; Penbe Hanım binti Derviş Efendi Vakfıyesi, 1913, YTD 1759/279.

¹¹²⁰ Hatice binti Çelebi Vakfıyesi, 1608, VGMA, MA 610, s. 124; Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa Vakfıyesi, 1702, AŞS 101, s. 280.

¹¹²¹ İbni zâbi' Ahmed Efendi ibni Ali Vakfıyesi, 1804, AŞS 58, s. 61.

¹¹²² Şerife binti Ahmed Vakfıyesi, 1754, AŞS 133, s. 20.

¹¹²³ Alioğlu Mehmed ve Hacı Ahmed Vakfıyesi, 1332/1914, MA 605, s. 107.

¹¹²⁴ Ramazanoğlu Vakfıyesi, MV 646/4;1961/; Savcı-zâde Hacı Mustafa Ağa Vakfıyesi, 1548, VGMA, MA 591, s. 213.

¹¹²⁵ Câmî-i Cedîd, Câmî-i Atik, Savcı-zâde, Hasan Ağa camileri gibi.

¹¹²⁶ ED. 538/I (1540), s. 13a; Tıpkıbasım, s. 27.

Adana Sancağı'nda merkezî yerleşim birimlerinin dışında, özellikle yol güzergâhlarında (hac yolu)¹¹²⁷ ve aşiretlerin yaşadığı bölge ve yaylalarda¹¹²⁸ halkın ibadetlerini yapabilmeleri için *namazgâhlar* tesis edilmişti. Ayrıca aşiretlerin cuma ve bayram namazları dışındaki ibadet ve dinî eğitimleri için “cemaat imamlığı”¹¹²⁹ ihdas edilmişti.

Giderleri vakıflar tarafından karşılanan câmi, mescid ve namazgâhlar medreselerde eğitimlerini tamamlayan öğrenciler için birer istihdam merkeziydi. Bütün câmi ve mescidlerin ortak görevlisi imamlardı. Kimi büyük câmilerde *imam*, *hatip* ve müezzin, büyük ve merkezî câmilerde¹¹³⁰ bunların yanında *ferraş/temizlik* görevlisi veya *bevvâb/kapıcı* tayin edilmişti. Özellikle, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren köylerde inşâ edilen câmilerin ekseriyetinde *imam* ve *hatiplik* birleştirilerek bir kişide toplanmıştı¹¹³¹. Tabloda görüldüğü gibi, 277 câminin sadece 49'unda, 280 mescid'in ise 8'inde hatip bulunmaktaydı¹¹³². Mescidlere hatip tayin etmek için önce mescide “minber va'z olunması” yani minber konulması, bu işlem için de padişah izni/fermanı¹¹³³ ve hatip tayini/beratı gerekmektedir¹¹³⁴.

İmam, hatip, müezzin ve ferraş dışında Adana merkezde Ulu Camii, Eski/Yağ ve Mestan-zâde câmilerinde sabahları “tertil-i kıraat” üzere birer cüz okuyan 30'ar *cüzhân* ve birer *aşırhân*, Hasan Ağa Camiinde 1 *cüzhân*, Ulu ve Eski câmilerde birer *kâtip*, birer *sakâ/sucu*, birer *duâgû/duâ okuyan*¹¹³⁵, Berendi'ye tâbî Gökçeler Köyünde, Şeyh Tahir Camiinde 1 *mu'arrif*, Adana'da

¹¹²⁷ Adana'dan sonra Canişehir'de Sinan Paşa Musallâsı, bkz. 1116/1704, Hurufât 1060/17; *Kurtkulağı Kervansarayı'nın* 100 metre güneyinde *Kurtkulağı Musallâsı*. *Vakıf Abideler*, I, s. 58.

¹¹²⁸ Adana'da; Mehmed Beşe, Cedid, Köprübaşı, Mestan Paşa ve Hasan Paşa Musallâları, 1116/34/1704-21, Hurufât 1067/75-94; Dünderli'da Nazmi Yaylasında Veli Efendi, 1149/1736, Hurufât, 1067/75, Hacı-Buraklı Yaylasında, Pınarbaşı Musallâsı, 1192/1778, Hurufât 1071/22, Eğnisuyu Yazdıkkavak Musallâsı, 1131/1718, Hurufât 1067/87 gibi.

¹¹²⁹ Yüreğir, Muslu, Mısırlılar, Tekyeli, Ali Beyli, Taplar, İkincili, Sarı Halil cemaatlerine, 1115-1134/1703-21 yıllarında “Cemaat İmamları” tayin edilmiştir. Bkz. Hurufât 1057, s. 42; Hurufât 1067, s. 42, 74, 75, 85, 90, 92, 93; Hurufât 1140/23.

¹¹³⁰ Ulu Camii, Eski, Hasan Ağa, Savcı-zâde, Caferpaşa, Mestan-zâde, Yeni, Enverülhamid camileri gibi.

¹¹³¹ VGMA, 1293/1877 MA 587/260; 1890/1307, MA 595/32; 1309/1892 MA 594/76; 1331/1913, MA 605/255; Kır merkezlerinde önceki yüzyıllarda da imam-hatiplik bir görevli tarafından yürütülüyordu. Bkz. Müfti Yurdu Camii, 1743, AŞS 23, s. 47; Şeyh-zâde Camii, 1756, AŞS 30, s. 11.

¹¹³² *Hacı Naibli Mescidi*, 1329/1911, MA602/299; *Büyükdikli Karyesi Camii*, 1317/1900, RV 990/145; *Arik-zâde Mescidi*, 1309/1892, MA 592/63; *Büyükkapulu Karyesi Mescidi*, 1325/1908, AŞS 140/473; *Kadı Karyesi Mescidi*, 1245/1830, AŞS 8/91; *Geviş Maa Tepeçaylak Mescidi*, 1331/1913, MA 605/38.

¹¹³³ AŞS 133, Ferman (İzn-i Hümâyun), 1167/1753, s. 88, belge: 122; Cevdet Evkâf 31828/1-2.

¹¹³⁴ Adana merkezde; 1130/1717'de Neccâran Mahalle Mescidi (*Hurufât* 1067, s. 86), 1132/1719'de Ağa Mehmed'de Hacı İbrahim Mescidi (*Hurufât* 1067, s. 88), Saçlı Hamid'de Hacı Mustafa'nın binâsı Mescid, Hurufât 1067/92; Çukurmescid Mahallesinde Hacı Mahmud Mescidi, 1167/1753, AŞS 133, 88: belge:122-23; Boztahta Karyesi Mescidi, 6 Ca. 1214/6.10.1799, Cevdet Evkâf 31828/1-2.

¹¹³⁵ *Ramazanoğlu Vakıfları*, MV 646/4-8.

Memiş Paşa Camiinde 1 *va'iz*, Misis-Tahiriye Camiinde 1 müderris, Osmaniye'de Enver'ü-l Hamid Camiinde 1 *kürsi şeyhi*, Arpacı-zâde Hüseyin Ağa Mescidinde 1 *saka*¹¹³⁶ Karaisalı'ya tâbi Küçükyarköy'de Şeyh Ahi Mehmed Camiinde 1 *şeyh/sahib-i vird ve kandilci*, Adana merkezde Kasım Efendi, Cemiloğlu ve Hasan Ağa câmilerinde diğer görevlilerin dışında birer *kandilci*, Ulu Câmi'de birer *ser-mahfil*, *noktacı* ve *kayyım* görevlendirilmişti¹¹³⁷. Câmi ve mescidlerde, giderleri vakıflar tarafından karşılanan en az 795 görev kadrosu (Tablo 49) bulunmaktaydı.

Tablo 49: Câmi ve Mescidlerdeki Görevlilerin Ücretleri

Görevli	Sayı	16-17. yy.	18. yy.	19. yy.
		Yıllık/Akça	Yıllık/Krş	Yıllık/Krş
İmam	557	360-2880	5-15	19-300
Hatib	57	360-2880	5-15	40-200
Müezzin	40	360-2880	2-6	25-200
Ferrâş	19	720-1800	1-2	13-80
Cüzhan	96	720-1440	6-12	250
Aşırhan	4	1080-2520	9	125
Şeyh	1	720	6	-
Kürsi Şeyhi	1	2/32 Hisse	-	-
Müderris	1	1/3 Hisse	-	-
Vaiz	1	1/5 Hisse	-	-
Muarrif/Duâgûy	3	720-1080	6-9	30-125
Noktacı	1	1140	9	60
Kâtib	2	2880	24	30-400
Ser-mahfil	2	1080-2520	9	40
Bevâb	3	1080-1800	9-15	13-80
Kandilci	4	360-1080	2-4	13-80
Saka	3	360-1440	3-9	13-80
Toplam	795			

Vakıflar, inşâ ettikleri hayrât müesseselerine tayin edilecek görevlilerde bir takım özelliklerin bulunmasını istemişlerdir. Meselâ, Pirî Mehmed Paşa, *hatibin*; iffet sahibi, âlim ve hitâbet sâhibi olmasını, usûl ve fusûle riâyet etmesini, *imamın*; namazın şartlarına, rükünlerine ve sünnetlerine ve adâbına ve sâireye riâyet etmesini ve İmam-ı 'azam Ebû Hanife mezhebi üzere câmide beş vakit imâmet etmesini, *müezzinde*; minarede güzel ses ve eda ile ezan okumasını¹¹³⁸,

¹¹³⁶ Arpacı-zâde Hacı Hüseyin Ağa Vakfıyesi, 1178/1765, AŞS 36, s. 87.

¹¹³⁷ *Kayyım*: Câmi hademesi, camilerde ölü yıkama ile görevli kimse; *Noktacı*: Vakıf görevlilerinin devamlarını takip eden kimse, *Ser-mahfil*: Camilerde kandil ve mahyalara bakan görevli. Görevli tayini için bkz. Ramazanoğlu Vakfıyesi, MV 646/4-8.

¹¹³⁸ Ramazanoğlu Vakıfları, MV 646/4; 1961/380.

ferrâş için de; hayır ve salâh ehli olmasını istemiştir¹¹³⁹. Hayrât tayinlerinde görevli için vâkıf belli şartlar koymamışsa, görevliyi müracaatlar arasından mütevellî belirliyor, kadı ise tayin arzını yazıyordu¹¹⁴⁰.

Adana'daki hayrât görevlilerine tahsis edilen ücretler konusunda belli bir standart yoktu. Her vakfın ayrı bir ücret kategorisi ve ödeme şekli bulunmaktaydı. Hayrî vakıflarda hayrât ve akarların tâmirât ve harc-ı lâzıme dışındaki gelirleri hayrât görevlilerine tahsis edilmekte, yarı-ailevî vakıflarda da hayrât ve görevli ücret veya hisseleri ayrıldıktan sonra kalanının vâkıfın ailesine bırakılması, şeklinde uygulanmıştır. Tablo'da da görüldüğü gibi, 16. yüzyılda câmi ve mescid görevlilerine günlük 1 ile 8, yıllık 360-2.880 akça arasında ücretler ödeniyordu. Görevlilerine her zaman en yüksek ücreti -gelir kaynakları güçlü, hizmet alanları birinci sınıf olan- Ramazanoğlu vakıfları ödemiştir¹¹⁴¹. 17. yüzyıl vakıf tesisi açısından olduğu gibi, ücretler itibariyle de bir önceki yüzyılın tesirindedir. Meselâ 1682 yılında kurulan Mestan-zâde vakfında, *cüzhân*, *aşırhân* ve *ser-mahfil* ücretlerinin Ramazanoğlu görevlilerinden yüksek olduğu halde, *imam*, *hatip* ve *müezzin* ücretleri daha düşüktür¹¹⁴². 18. yüzyıl ücretlerinde olağanüstü derecede bir artış olmadığı hâlde tedavüldeki para biriminde değişim yaşanmıştır. Bu yüzyılda ücretler, akça olarak ödenmeye devam edildiği gibi, yeni kurulan vakıflarda kuruş veya hisse tahsisi yaygınlaşmıştır. Genel olarak görevli ücretleri yıllık 1 ile 15 kuruş arasında¹¹⁴³ veya gelirin ½'si ile 2/32'si arasındaki oranlarda hisse tahsisi olarak¹¹⁴⁴ değişmektedir. 19. yüzyılda ücretler 13 ile 400 kuruş

¹¹³⁹ Hasan Ağa/Kethuda, *imamın*; âlim, muttakî, temiz, müteşerrî, müteverrî, mütediyyin olmasını, namaz rükünlerine, vâciplerine, sünnetlerine, müstehablarına, âdab ve muhassinatına vâkıf olmasını, *hatibin*; cuma ve bayramlarda namaz kıldırmasını, *müezzinin*; güzel sesli, namaz vakitlerini bilen, emânetle mevsûf olmasını, *ferrâşın* da; hayır ve salâh ehli olmasını istemiştir. *Hasan Kethuda bin Abdullah Vakfiyesi*, 997/1589, MA608/1, s. 95.

¹¹⁴⁰ H. Yazır, *Ahkâm-ı Evkâf*, s. 169-174.

¹¹⁴¹ ED. 538/I (1540), s. 5b-7b; Tıpkıbasım, s. 12; ED. 538/II (1572), s. 22b-24a; Tıpkıbasım, s. 46-50; Meselâ: *Câmi-i Cedîd/Ulu Câmi* görevlilerine günlük olarak hatip: 8 akça, imam: 8, müezzin: 8, muarriif: 3, ser-mahfil: 3, cüzhân: 2, noktacı: 4, ferrâş: 1, bevvâb: 5, muallim: 5, halife-i mektep: 5, zâbit-i kütüp: 2 akça ücret ödenmiştir. Bkz. ED. 538/I (1540), s. 5b; Tıpkıbasım, s. 8.

¹¹⁴² *Mestan-zâde Hacı Mahmud Ağa Vakfiyesi*, VGMA, YTD1759/195; İmam ve hatip: yıllık 2.100'er akça, günlük müezzin: 3 akça, aşırhân: 7, 30 cüzhân: 4'er akça, ser-mahfil: 7 akça, 2 ferrâş: 2'er akça ücret tahsis edilmiştir.

¹¹⁴³ *Yortan-Balcıoğlu Mescidi* imamına 15 kuruş, 1137/1725, MA609/236; *Sarı Yakub Mahallesi Mescidi*, imamına: 12,5 kuruş, 1150/1738, MA581/241; *Yortan-Balcıoğlu Mescidi*, müezzin ve ferrâş: 3'er kuruş, 1137/1725, MA609/236, AŞS 45, s. 33; *Hankurbi Mahalle Mescidi* ve *el-Hac Yusuf Ağa Mescidi*, imamlarına yıllık 2'er kuruş, 1743, ŞS23, s. 27; 1770, AŞS 5, s. 7.; *Abdurrezzak Camii*, imamına: 5 kuruş, AŞS 4, s. 199; yevmî 1 akça, 1725, MA 598/27.

¹¹⁴⁴ 76 tahsisâtın 22'si yarısını (1/2), 16'sı 1/3'ini, 5'i 1 hisse, 4'ü 2 hisse, 2'si ¼'i, 6'sı 1/6 hisselerin 21 hissede değişik oranlarda (2/3 ile 2/32 arasında) hisse tahsis edilmiştir.

arasında değişmektedir¹¹⁴⁵. Bu ücretler, bürokraside 16 yaşında aylık 400 kuruşla işe başlayan kâtiple bile kıyaslanamayacak kadar düşüktü¹¹⁴⁶. Özellikle Evkâf Nezâretinin kurulmasından sonra, gelir-giderler kontrol altına alınmış, eskiden görevlilere veya kuruma harcanan gelir-gider fazlaları merkezî hazinenin açıklarını kapatmak için Evkâf Hazinesine aktarılınca¹¹⁴⁷, görevli ücretleri düşük kalmıştır. Vakıfların merkezî yönetime geçmesinden sonra her türlü harcama Evkâf Nezâreti iradesiyle yapıldığından¹¹⁴⁸, görevlilerin/memurların maaşlarının kifayetsizliği sıkça şikayet konusu olmaya başlamıştır¹¹⁴⁹. Ancak câmi ve mescid görevlilerinin yanı sıra imam, müezzin ve hatibin her zaman yan gelirleri de oluyordu. Bunlar, vakıf evlerde oturup¹¹⁵⁰, başka vakıflardan da cüzhânlık ve mütevellilik ücretleri alabiliyorlardı¹¹⁵¹.

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, 1540 tarihli Adana Evkâf Defteri'ne göre, Ramazanoğlu vakıf gelirlerinin (383.985 Akça) % 16,22'si, Adana merkezdeki vakıf gelirlerinin (13.014 akça) % 83,68'i, Adana kasaba ve köylerindeki vakıf gelirlerinin (34.447 akça) de % 82,5'i câmi ve mescid görevlilerine harcanmıştır¹¹⁵². Yine Ramazanoğlu vakıflarının H.1143-53 (M.1730-40) yıllarında yıllık 12.087 kuruş gelirin % 56,37'si (6.814 kuruş)

¹¹⁴⁵ Meselâ, *Gerdan Köyü Camii* imamı: 25 kuruş, 1885, MA588/84; Anahşâ Karyesi Yenimahalle Camii imam ve hatibi 200'er kuruş, MA 586/105; *Boztahta Köyü* imam ve hatibi, 100'er kuruş, 1871, MA 587, s. 43. Ramazanoğlu vakıflarından *Câmi-i Cedid/Ulu Câmi* yıllık görevli ücretleri; imam: 87 kuruş, hatip: 77 kuruş, 3 müezzin: 40'er kuruş, müezzin 10 kuruş, kayyım: 40 kuruş, kayyım: 400 kuruş, duâgûy: 66 kuruş, müezzin mahfel: 16 kuruş, ihlashân 29 kuruş, müezzin ser-mahfel: 20 kuruş, cüzhân: 250 kuruş, aşırhân: 125, kâtip: 400, muhâsib-i evkâf: 400 kuruş, câbi-i evkâf: 400 kuruş ilh. Bkz. BOA, EV. 14875/7-7a.; *Esas Defteri*'nde geçen Cafer Paşa Camii imam (3.600 krş.), müezzin ve ferrâsına (3.000'er krş.) tahsis edilen ücretler diğerlerinden bir hayli kopuktur. Bkz. Esas 2/1, s. 44.

¹¹⁴⁶ Meselâ, 1879'da 20.000 kuruş aylıkla Evkâf Nâzırı olan Mehmed Nazif Paşa, 1841 yılında Rusçuk Tahrirât Kaleminde göreve 400 kuruş aylıkla başlamış, 1848'de Divan Kâtipliğine 2.500 kuruş aylıkla atanmıştır. Bürokraside yükseldikçe ücretler de artmıştır. Bkz. İbnülemin-H.Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümayun Nezâreti*, s. 178-79.

¹¹⁴⁷ N.Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 285-299.

¹¹⁴⁸ Mestan-zâde Hamamî'nin "su yolları tâmirâtı", 1316/1898, ŞD. 146/11; Mestan-zâde Mahallesi'nde Mescid'in yenilenmesi, 1317/1899, *İrade-Evkâf*: 1619, Kadiri Dergâhı Mescidi tâmirâtı, 1323/1905, ŞD. 173/41, ilh.

¹¹⁴⁹ Meselâ, Adana'da Hindiyân Tekkesi'nde hâdimlik ve müezzinlik görevine mutasarrıf Hacı Ali Efendi'nin yıllık 50 kuruş olan ücretinin yetersizliği nedeniyle zam isteği, vakfın bütçesinin müsâit olduğu için 20 kuruş zam yapılmıştır. Bkz. H.11.Ca.1318/6.9.1900, *Şûrâ-yı Devlet*, 159/26.

¹¹⁵⁰ Ramazanoğlu Vakıfları MV 646/3; ED.538 (1540), s. 3a; Tıpkıbasım, s. 3.

¹¹⁵¹ Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul 2001, Alan Matbaacılık, s. 92-93.

¹¹⁵² *Ramazanoğlu Vakfiyesi*; Gelir 383.985 Akça, câmi ve mescid giderleri 62.290 akça, diğer giderler: 321.695 akça; *Adana Merkezdeki vakıflar*; gelir toplamı: 13.014 akça, Câmi ve mescid görevli gideri toplamı: 10.890 akça; diğer giderler: 2124 akça; *Kasaba ve köylerdeki vakıfların gelir toplamı*: 41.935 akça, câmi ve mescid görevli giderleri: 34.447 akça, diğer giderler: 7388 akça. Bkz. Kurt-Erdogru, *a.g.e.*, Tablo 8, 11, 13.

vakıftan ücret alan tüm görevlilere¹¹⁵³, H.1177-84 (M.1763-71) yıllarında sekiz yıllık toplam 106.070 kuruş gelirin % 45,81'i (48.592 kuruş)¹¹⁵⁴, H.1284 (M.1867) yılında 134.536 kuruş gelirin % 19,42'si (26.129 kuruş) yine tüm vakıf görevlilerine, % 6,24'ü ise câmi ve mescid görevlilerine harcanmıştır¹¹⁵⁵. H.1284 (M.1867) tarihli Muhasebe Defteri'nde kayıtlı 126 vakfın toplam giderinin % 6,70'ni¹¹⁵⁶, H.1281-89 (M.1864-72) yıllarına ait sekiz yıllık gelir-gider poliçelerine göre de yine toplam giderlerin % 9,50'sini görevli maaşları oluşturmaktadır¹¹⁵⁷.

Görüldüğü gibi, zamanla görevli ücretlerinin, vakıfların genel gelirleri içindeki payının Ramazanoğlu vakıflarındaki gibi giderek düşmesinin veya ücretlerin artmamasının arkasında üç sebep görünmektedir. Bunlardan birincisi, vâkıfların görevlilere gelirlerden hisse yerine belirli bir ücret tahsis etmesidir. Bu durumda, vakıflar özel hukuka tâbi olduklarından, gelir artışlarının görevlilerin ücretlerine yansıtılması, mütevellinin takdirine kalmıştır. Çoğunlukla ailevî mütevellilikle yönetilen vakıfların harcama fazlaları müteveli ve ailesine bırakıldığından, bu uygulama görevlilerin aleyhine gelişmiştir. Meselâ, Ramazanoğlu Vakfından Kızıldağ yolu tâmirâtında görevli mimâra H.953 (M.1547) yılında günlük 10 akça¹¹⁵⁸ tahsis edilmişken, bu ücret 160 yıl sonra yani H.1119 (M.1707) yılında da değişmemiştir¹¹⁵⁹. İkinci sebep vakfın gelirlerinin zamanla azalmasıdır. Akarların eskimesi veya harâb olup yenilenememesi gelirlerin azalmasına sebep olmuştur. Gelirlerin azalması veya gelir fazlalarının tâmirât işlerine tahsis edilmesi, öncelikle görevli ücretlerine yansıtılmıştır. Savcı-zâde Mustafa Ağa Vakfı buna bir örnektir. Bu vakıf, kurulduğu 1558 yılında görevlilerine en yüksek ücreti vermekteydi. 1850'lerde ise, akarlarından bazıları yıkılmış, arsaları icâre-i zemine verilmiş, ayakta kalanlar da eskidiğinden kiralari çok düşmüştü¹¹⁶⁰. Üçüncü sebep ise, Evkâf Nezâreti teşkilâtının kurulmasından

¹¹⁵³ BOA, EV. 3341/1-16

¹¹⁵⁴ BOA, EV. 5402/1-2; BOA, EV. 5696/1-2

¹¹⁵⁵ BOA, EV. EV-20712/1.

¹¹⁵⁶ 126 vakfın toplam; geliri 575.518 kuruş, gider: 288.941 kuruş, gelir-gider fazlası (fazla-i evkâf):286.577 kuruştur. Masrafın; Maaş:38.549,9 kuruş, Harc-ı Lâzime: 10.037,91 kuruş, diğer harcamalar:240353,2 kuruştur. Bkz. BOA, EV. 20712/1-75.

¹¹⁵⁷ BOA, EV.18843, s. 33-b/34-a, 84-b/84-a, 85-b/86-a, 87-b/88-a, 89-b/90-a, 91-b/92-a, 93-b/94-a, 95-b/96a

¹¹⁵⁸ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 1547, MV 646/9; 1961/402

¹¹⁵⁹ 1119/1707, HD. 1067, s. 78. Bu konuda pek çok örnek mevcuttur.

¹¹⁶⁰ 1268/1851, BOA. 14875, s. 5, Aynı belgede, Mestan-zâde, Hasan Kethuda vb. pek çok vakfın o günkü durumunu görmek mümkündür.

sonra, vakıfların gelir fazlalarının devlet hazinesinin açıklarını kapatmak için kullanılmasıdır¹¹⁶¹. Bu son uygulama hem görevlilerin mağduriyetini artırmış hem de pek çok vakıf kurumunun sonunu hazırlamıştır.

2. Kilise

Adana'nın fethini müteâkip şehrin kilisesinin (Saint Jacques Kilisesi) câmiye (Câmi-i Afîk) çevrilişinden bahsetmiştik. Ramazanoğlu Pirî Paşa 1547 yılında, Eski Basreyn Mezra'asında dört tarafı harâbe olan *Eski Basreyn Kilisesini* mezra'a ile birlikte vakfetmiştir¹¹⁶². Kayıttan kesin anlaşılmamakla birlikte, etrafı harâbe olan bu kilisenin cemaati yoktur.

Şehirdeki Hıristiyanlar Zımmiyân Mahallesinde yoğun olmak üzere, değişik mahallelere dağılmışlardı. Vakıf kayıtlarına kiliseler için herhangi bir vakfın kurulup kurulmadığı yansımamıştır. 1891 yılı salnâmesine göre şehirde beş kilise vardır¹¹⁶³. Söz konusu kiliseler, 19. yüzyılın ikinci yarısında yapılmışlardır¹¹⁶⁴. Meselâ, bugünkü Bebekli Kilise, 1880'li yıllarda St. Paul adına yaptırılmış, bir İtalyan kilisesidir¹¹⁶⁵.

B. Tasavvuf/Tarikat Kurumları

1. Tekke-Zâviyeler

Zâviye, "herhangi bir tarikata mensup dervişlerin bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara ücretsiz yiyecek, içecek ve yatacak yer sağladıkları, yerleşme merkezleri veya yol güzergâhlarındaki bina yahut bina topluluğunu ifade etmektedir". Zâviye, hângâh, ribat, asitâne, tekke/tekke ve dergâh gibi muhtelif tâbirler ile de ifade edilmiştir¹¹⁶⁶. Selçuklu ve Osmanlı zâviyelerinde; *mescid*, *tevhidhâne*/semahhâne, *türbe*, *derviş* ve *misafir odaları/hücreleri*, *mutfak* ve *erzak ambarı*, *hamam*, *ahırlar* ve -bazen- bir

¹¹⁶¹ Bkz. bu araştırmanın 3. bölümünde; Evkâf Müdürleri'nin görevleri... ve 4. Bölümde; ...Beş Yıllık Gelir Bilançosu ile Gider kısımları.

¹¹⁶² *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 1547, MV 646/9; 1961/402.

¹¹⁶³ *Vilâyet Salnamesi*, 1309/1891, s. 81.

¹¹⁶⁴ Bu dönemde kurulan okullar, açılan manastırlar için, bkz. Nazif Öztürk, *Azınlık Vakıfları*, Ankara 2003, Afşar Matbaacılık, s. 186, tablo. III.

¹¹⁶⁵ Ermeni Kilisesi için, bkz. S. Haluk Uygur, "Cumhuriyeti Anlatan Adana Fotoğrafları", *Adana: Köprü Başı*, s. 150; Fotoğraf 30.

¹¹⁶⁶ A. Yaşar Ocak- S. Faruqi, "Zaviye", *İA*, XIII, (1993), s. 468.

kütüphane bulunmaktadır¹¹⁶⁷. Tekke ve zâviyeler, sürekli ikâmet eden dervişler için *dinî-tasavvufî eğitim/terbiye merkezî/okulu*, halka yönelik olarak şeyhin belli günlerde yaptığı vaaz ve nasihatleri ile eğitim, edebiyat ve müzik alanında yazılı kültürün kır merkezlerindeki en önemli temsilcisi olarak, birer *halk eğitim ve kültür merkezî* olmuşlardır¹¹⁶⁸. Bulundukları bölgelerdeki tesir güçlerini gelen-geçen yolcular ve tarikat birliktelikleri vasıtasıyla genişletmişlerdir. Bundan dolayı siyasî otorite bu kurumlara isteyerek veya mecbûriyetten destek vermek durumunda kalmıştır¹¹⁶⁹.

Tekke ve zâviyeler toplumda gördükleri hizmetler ve kurum yapıları itibariyle birbirlerinden pek farklı değillerdi. Ancak hepsine birden tekke veya zâviye denilmemesinin sebebi, bulundukları mekândan kaynaklanmaktadır. Belgelerde, “zâviye” olarak ifade edilenler şehrin dışında yol güzergâhlarında, “tekkeler” ise, ya şehrin merkezinde veya şehrin kenarında kurulmuşlardır¹¹⁷⁰. Bu mânâda Adana’da 14 zâviye, 8 tekke ve 2 hücre olmak üzere 24 tarikat kurumu¹¹⁷¹ tesis edilmiştir.

Adana Sancağı’nda kurulan ilk zâviye Cebel-i Nur Zâviyesidir¹¹⁷². Bu zâviye, 1519 tahrirlerinde geçen iki vakıf hayrâtta biridir. Daha sonra -1530’larda- Karaisalı’ya tâbi Küçükyarköy Mezra’asında¹¹⁷³ *Şeyh Mahmud Zaviyesi*¹¹⁷⁴ kurulmuştur. Bu ilk zâviyeler ile takip eden iki yüzyılda kurulanların vakfiyeleri mevcut değildir. Muhasebe¹¹⁷⁵ ve hurûfatlardan anlaşıldığı kadarıyla, Adana ve Misis üzerinden geçen hac yolu güzergahı ile sancak dahilinde Karaisalı¹¹⁷⁶, Dünderli¹¹⁷⁷ ve Ayas¹¹⁷⁸ bölgelerinde 11 yeni zaviye daha kurulmuştur. Cebel-i Nur ve Şeyh Mahmud zâviyeleri dışındakiler,

¹¹⁶⁷ Aynı makale, s. 474.

¹¹⁶⁸ Aynı makale, s. 475-76; Mustafa Kara, *Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler*, İstanbul 2001: Özener, s. 44

¹¹⁶⁹ Mesela, Yozgat’ta Şeyh Ahmed Efendi Tekkesi/Dergâhı ve Camii için Padişah Sultan Abdulmecid Han’ın kadın efendisi Şevk-Efzâ Hanım 30 B 1277/11.2.1861 tarihinde 150.000 kuruş vakfetmiştir ki, bu rakam o dönem için Adana Sancağı Vakıfların yıllık gelirinin ¼’den daha fazladır. Bkz. H. Keleş, *a.g.t.*, s. 120-21.

¹¹⁷⁰ Benzer bir yorum için bkz. Ocak- S. Faruqi, *a.g.m.*, s. 468.

¹¹⁷¹ EK: 8, Kırdâ yerleri tespit edilen için bkz. Harita: 2.

¹¹⁷² *Vakf-ı Zâviye-i Cebelü’n-Nûr*, TD. 69 (1519) Adana Mufasssal Defteri, s. 261; Tıpkıbasım, s. 99.

¹¹⁷³ TD.450 (1525) Adana Mufasssal Defteri, s. 998; Tıpkıbasım, s. 102: Burada vakfın 2.520 akça gelirini, Şeyh Mahmud’un oğlu Mehmed Halife mutasarrıf, Ali Veled-i Hazır Şeyh’in nâzır olduğu kayıtlıdır.

¹¹⁷⁴ 1139/1726, Hurufat 1128, s. 84; Evlâdiyet üzere zâviyedâr tayinleri, H.1106/1694, Cevdet-Evkâf (berat) 32436; 1119/1707, Cevdet-Evkâf (ilâm) 16371.

¹¹⁷⁵ 1100/1688 tarihli Müselle-i Muhâsebe-i Anadolu Defterinde (BOA, EV 530/4).

¹¹⁷⁶ Küçükyarköy, Erakân, Bedreddin, Şeyh İbrahim, Halim Ağa, Hatib-zâde, Hacı Ocaklı, Çamköyü

¹¹⁷⁷ Malaga, Sofu Dede

¹¹⁷⁸ Ömerli

H.1100/M.1688 tarihli *Muhasebe-i Anadolu Defteri*'ne¹¹⁷⁹ göre, yıllık geliri 1440 akçayı geçmeyen mütevâzı yapılardır. Bunların vakfiyeleri olmadığından mensup oldukları tarikat, personel ve hizmet durumları anlaşılamamıştır.

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zâviyeler Adana merkezde veya merkezin yanında “tekke” adıyla kurulmaya başlamışlardır. Tekkeler, etraflarıyla daha ilişkili, eğitim ve kültür yönleriyle de daha faal görünmektedir. *Hindîyân*, *Sinan Paşa* ve *Ali Paşa* tekkeleri bu meyandadır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, önceki yüzyıllarda kurulan söz konusu tekkelere yenilerinin katıldığı, hatta bunların Adana merkezde dikkat çekici derecede arttıkları söylenebilir. Bu yüzyılda, başta Hindistan ve Türkistan hanlıkları olmak üzere, İslâm ülkeleri, İngiltere, Fransa ve Rusya gibi sömürgeci güçlerin egemenliğine düşünce, buralardaki ulemâ, hacca gitmek bahanesi ile, ülkelerini terk ederek, Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Bunlar, Osmanlı topraklarında tekkelere yerleşerek, siyasi faaliyetlerini buralardan sürdürmüşlerdir¹¹⁸⁰. Bu arada, II. Abdülhamid'in batılı sömürgeci güçlere karşı, İslâm dünyasının bağımsızlığı ve “İttihâd-ı İslâm siyaseti” çerçevesinde kamuoyu oluşturarak Osmanlı Devleti'nin birliği için, Hindistan, Orta Asya, Arabistan ve Kuzey Afrika'nın önde gelen tarikat liderlerini İstanbul'da toplayarak bir takım nişan ve rütbelere vermesi¹¹⁸¹ aynı dönemde vukû bulmuştur. Osmanlı Devleti'ndeki tarikatlara yönelik bu hüsn-i kabulün tezâhürleri Adana'da da görülmektedir. Kısa zamanda Afgan (Şeyh Şücaüddin) ve Özbek (Şeyh Muslihiddin) tekkeleri kurumlaşmışlardır. Bu tekke mensuplarının hem geldikleri bölgelerle hem de Osmanlı Devleti'nin merkezî ile bağları güçlü görünmektedir.

Tekke ve zâviyelerin giderlerini vakıflar karşılamaktadır. 16. ve 17. yüzyıllarda kurulanların giderleri, şeyh ailesine bırakılan vakıf mezra'aların öşrü ile (irsâdi vakıf) karşılanırken, daha sonra kurulanların giderleri şeyh ailesinin veya bağlı tarikat mensubu kişilerin kurduğu vakıflar kanalıyla karşılanmıştır. Giderler; görevli maaşları, tekke harc-ı lâzimesi, tâmirât ve dervişlerin yemek

¹¹⁷⁹ BOA, EV 530/4.

¹¹⁸⁰ İhsan Süreyya Sırma, “19. Yüzyıl Osmanlı Siyasetinde Büyük Rol Oynayan Tarikatlara Dair Bir Vesika”, *İÜED Tarih Dergisi*, sayı: 31, İstanbul 1978, Edebiyat Fakültesi matbaası, s. 183-187.

¹¹⁸¹ Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1990, Kuşak Ofset, s. 40; Mustafa Kara, *Tekke ve Zaviyeler*, İstanbul 1990: Emek Matbaacılık, s. 70-71.

masraflarından oluşmaktadır¹¹⁸². Önemli yolların üzerindeki tekkeler ile mensubu fazla olanların giderleri daha fazladır.

Tablo 50: H.1284 (M.1867) Yılı Tekkeleri Gelir-Giderleri (Kuruş)

Tekke	Gelir	Gider	Kalan	Gider Kalemleri			
				Maas	Harç	Taam	Tâmirât
Hindîyân T.	13.750	2734,2	11015,2	587	146,2	1250	750
Şeyh Zülfi T.	7250	6312,2	937,2	50	12,2	3750	2500
Cebel-i Nur Z.	2529	753	1776	202	50,2	-	500
Hatib-zâde Z.	1375	343,3	1031,1	275	68,3	-	-
Erkâkîn Z.	2062	258	2804	206	51,2	-	-

Tablo 50’de H.1284 (M.1867) yılına ait bir muhasebe defterinde geçen beş tekkenin gelir giderleri görülmektedir. Bu dönemde tekke veya zâviyelerin vâridâtı masraflarını fazlasıyla karşılamaktadır. Hindîyân ve Şeyh Zülfi gibi, gelir-gideri yüksek tekkelerde masrafların önemli bir kısmını mutfak ve tâmirât harcamaları oluşturmaktadır. Kırdağı -Hatib-zâde ve Erkâkîn gibi- zâviyelerin yemek harcamalarının olmayışı, bu kurumların zâviye özelliklerini büyük ölçüde kaybettiklerini göstermektedir. Nitekim, 19. yüzyılın sonunda, Adana Evkâf Müdürlüğü’nün zâviye özelliklerini kaybedenlerin yönetim ve vakıflarını zaptetmesi, mutasarrıflarının şikayetlerine sebep olmuştur¹¹⁸³.

Kurulan tekke ve zâviyelere göre, Adana’da Bektaşî, Nakşî, Rûfâî ve Kadîrî tarikatları faaliyet göstermiştir. Bektaşîlik ilk dönem zâviyelerinde görülürken, diğerleri 18. yüzyıldan sonradır. Mensubu bulunmakla birlikte, Adana’da Mevlevî tekkesine rastlanılmamıştır. Bağlı oldukları tarikatlarını tespit ettiğimiz tekkeler kısaca şunlardır:

Bektaşî Tekkeleri

Evliya Çelebi, Adana’daki Kurban Baba Tekkesi ile Cebel-i Nur Zâviyesi’nden “Bektaşî âsitanesi”¹¹⁸⁴ olarak bahsetmektedir. Kurban Baba tekkesi hakkında Çelebi’nin “*Tarsus Kapusunun taşra âsitane-i Kurban Baba fukâra-i Bektaşîyân meydanıdır. Ve Gülistan içre medfundur*”, ifadeleri dışında herhangi

¹¹⁸² 1284/1867, BOA, EV-20712, s. 66.

¹¹⁸³ 19 L. 1316/2.3.1899, ŞD. 148/1.

¹¹⁸⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, (1935) s. 338, 340.

bir bilgi yoktur. Cebel-i Nur Zâviyesi'nin de vakfiyesi yoksa da, Adana Evkâf Defteri, muhasebe ve görev tevcih beratlarında oldukça fazla bilgi bulunmaktadır.

Cebel-i Nûr Zâviyesi, yukarıda bahsedildiği gibi, Adana Sancağı'nda kurulan ilk zâviyedir¹¹⁸⁵. Arşiv belgelerine göre zâviye, Misis yakınlarındadır. Adana Evkâf Defteri'nde geçen bir kayıt ise, zâviyenin yeri konusunda şüpheyandırılmaktadır. Bu kayda göre, Nur Dağı'nda böyle bir zâviye bulunmamakla birlikte, zâviye şeyhi adıyla bir kişi bu kurumun gelirlerini geçim vasıtası olarak kullanmaktadır. Bu durum Payitaht'a bildirilince Kanunî Sultan Süleyman, Adana Sancak Beyi Pirî Mehmed Paşa'nın söz konusu meseleyi tahkik ve tetkik etmesini ve duruma göre Misis'te yeni bir zâviye yaptırmasını istemiştir¹¹⁸⁶. Pirî Paşa'nın vakıfları arasında bir zâviye kayıtlı değildir. Cebel-i Nur Zâviyesi ise, arşiv belgelerinde her dönemde geçmektedir. Evliya Çelebi, Misis Köprüsü'nün Adana tarafında bir *Bektâşi Tekkesi*'nin varlığını haber vermekte, bir tayin (inhâ) belgesinde de Cebel-i Nur Zâviyesi, "Hacı Bektaş-ı Veli'nin tarikat-ı aliyyelerine meşrut" olarak anlatılmaktadır¹¹⁸⁷. Evliya Çelebi'nin anlattığı bu *Bektâşi Tekkesi* ile Kanunî'nin Pirî Mehmed Paşa'ya "Misis'te yeni bir zâviye yaptırmasını istediği", ferman arasında bir bağlantı olmalıdır. Evliya Çelebi, bu Bektaşî Âsitanesi'nin dersiâmı ve talebeleri ile bir medreseye dönüştüğünü, bundan "âyende ve revendelerin" şeyhe şikayetçi olduklarını, yazmaktadır¹¹⁸⁸. H.1131 (M.1719) tarihli bir ilâma göre, Mehmed isimli bir kişi "vakfiyesi ile" Cebel-i Nûr Zâviyesi üzerinde hak iddia etmiş¹¹⁸⁹, yöredeki ulemâ bu vakfiyenin sahte olduğunu, zâviyenin H.1074 (M.1663) tarihinden beri ders verme karşılığı olarak kendilerine tevcih edildiğini beratla ispatlamışlardır¹¹⁹⁰. İşte, Evliya Çelebi'nin yukarıdaki -âsitânenin medrese olduğu şeklindeki- kaydı ile bu ilâmdaki bilgiler kesişmektedir. Adı geçen zâviyenin bir kalıntısının bulunmamasından veya bulunduğu yer ile ilgili kesin bir bilgiye rastlanmamasından hareketle¹¹⁹¹, hemen

¹¹⁸⁵ *Vakf-ı Zâviye-i Cebelü'n-Nûr*, TD. 69 (1519) Adana Mufasssal Defteri, s. 261; Tıpkıbasım, s. 99.

¹¹⁸⁶ ED.538 (1540), s. 17b; Tıpkıbasım, s. 37.

¹¹⁸⁷ *Cevdet Evkâf* 10981.

¹¹⁸⁸ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, (1935) s. 340.

¹¹⁸⁹ Mehmed'in hak iddia etmesi üzerine ulemânın beratı ref' edilmiştir. 29. Ra. 1129/ 13.3.1717; *Cevdet-Evkâf* 5063.

¹¹⁹⁰ ED. 538 (1540), s. 17b, Tıpkıbasım, s. 38-39; Belge için, bkz. ED.538 (1540), s. 17b; Tıpkıbasım, s. 37; Ayrıca bkz. Kurt-Erdoğan, *a.g.e.*, s. LVI.

¹¹⁹¹ Zaviyenin yeri cebel-i Nur dağı kurbunda şeklinde geçmektedir. Bkz. *Cevdet Evkaf*, 9137, 10 981.

her dönemde muhasebe kayıtlarında¹¹⁹² ve görev tevcih beratlarında adına sıkça rastlanması¹¹⁹³ ve Evliya Çelebi'nin şahitliği, Misis'teki söz konusu bu yapının, Cebel-i Nûr Zâviyesi olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Zâviyenin gelirleri yine Misis'e tâbi Boğa Şeyhli ve Frenk Şah mezra'alarından sağlanmaktadır¹¹⁹⁴. Hemen her dönem yüksek gelire sahip olan zâviyede¹¹⁹⁵ birer müteveli, nâzır, kâtip, şeyh ve hademe görev yapmaktadır¹¹⁹⁶.

Nakşibendî Tekkeleri ve Hücreler

*Sinan Paşa Tekkesi*¹¹⁹⁷: Bu tekke hakkında fazla bilgi olmamakla birlikte bazı ipuçları bulunmaktadır. Arnavud asıllı Osmanlı veziri olan Sinan Paşa 1660 yılında Adana valiliğinde bulunmuş, bir yıl sonra kubbenişin veziri iken vefat etmiştir¹¹⁹⁸. Söz konusu tekkeyi Adana valiliği sırasında yaptırmış olmalıdır. Belgelerdeki tarife göre tekke, bugünkü Adana'nın Sinan Paşa beldesindedir. Tekkenin mütevelliliği ile şeyhliği aynı kişi üzerindedir¹¹⁹⁹. TTK, KVE'ne göre, tekkenin bugün herhangi bir kalıntısı yoktur.

Ali Paşa Tekkesi: Tevcih beratlarında "Adana'da Sadrazam Ali Paşa Nakşibendî tekkesi" olarak tanımlanmaktadır. Yeri belli değildir. İlk görev beratına H.1166 (M.1752) yılında rastlanmaktadır. Buna göre bu tekkeyi Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa kurdurmuş olmalıdır. Ali Paşa, H.1154 (M.1741) yılında dört ay Adana valiliği yapmış, sonra Kütahya-Anadolu Eyâleti valiliğine atanmış, 1742 Nisanı'nda da sadrâzam olmuştur¹²⁰⁰. H.1175 (M.1761) tarihli bir ilâma göre, ihtisâb mukataası malından olmak üzere, tekke şeyhine günlük 20

¹¹⁹² *Müsellem-i Muhâsebe-i Anadolu*- Eyâlet-i Adana, 1100/1688, s. 4 (BOA, EV 530/4); 1158/1745, BOA. EV. 11965/1.

¹¹⁹³ H. 1126/1716 Hurûfat 1067, s. 470; H. 1314/1896, ŞD. 148; 4 Ra 1260, Cevdet Evkâf 21944/2.

¹¹⁹⁴ 1540 yılında Boğuşeyhlü: 7.000 akça, Frenkşah 3000 akça Bkz. ED.538/I (1540), s. 17b; Tıpkıbasım, s. 37.

¹¹⁹⁵ Gelirleri: 1540'da 10.000 akça (ED.538 (1540), s. 17b; Tıpkıbasım, s. 37), H.1100/1688'de 8.640 akça (BOA. EV 530, s. 4), 1158/1745'de 5.500 kuruş (BOA. EV 11965/1), 1284/1867 yılında geliri 2529 kuruş, gideri 753 kuruş (BOA. EV-20712/120), 1327/1909 yılında da 4.132 kuruş (*Evkâf Nezâreti Bütçesi*, İstanbul 1327, Matbaa-i Amire, s. 150) 'tur.

¹¹⁹⁶ Giderleri; *tevlîyet*: 1000 akça, *nezâret* ve *kâtib*: 900, *meşihât* ve *tabh-ı ta'âm*: 1440, *huddâm-ı zaviye*: 360 akça, kalan 6.300 akça ise zaviyenin mutfak giderlerine tahsis edilmiştir. Bkz. ED.538 (1540), s. 17b; Tıpkıbasım, s. 37; Bir değerlendirme için, Kurt-Erdogru, a.g.e, s. LVI.

¹¹⁹⁷ VGMA, Esas 493, s. 75

¹¹⁹⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, (1996) s. 124.

¹¹⁹⁹ 1122/1710-1187-1773 yıllarında yeti tayin yapılmıştır. Hurufat 1067, s. 80; 1068, s. 44, 1061, s. 73; 1088, s. 24; 1059, s. 4; 1061, s. 73; 1057, s. 31.

¹²⁰⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/2, s. 320.

akça, dervişlerin yemek giderlerine günlük 10 akça tahsis edilmiştir¹²⁰¹. Bu tevcihten 49 yıl sonra da bu ücretlerin değişmediği belgelere yansımıştır¹²⁰².

Hindîyân Tekkesi: Taşköprü'nün doğusunda Müslüman kabristanının yanında yer almaktadır¹²⁰³. Evliya Çelebi'nin "cisrin şark cânibinde Tekye-i Cafer Baba âsitâne-i Hindîyândır"¹²⁰⁴, şeklindeki tarifıyla belgelerdeki tarif kesişmektedir. Nakşîbendî tarikatına mensup olup, şeyhine "Hindîşeyh" denilmektedir¹²⁰⁵. Kurucusu ve kuruluş tarihi belli olmayan tekleden ilk Evliya Çelebi bahsetmektedir. Şu halde, kuruluş tarihi H.1082 (M.1671)'den öncedir. Tekkenin adı ilk kurucusunun geldiği coğrafya ile ilgili olmalıdır. Tekke, 18. yüzyılın ikinci yarısında Karşlı-zâde Hacı Ali Ağa tarafından yeniden yapılmış olduğundan, bundan sonra "Hacı Ali Ağa Hindîyân Tekkesi" olarak geçmektedir¹²⁰⁶. Adana'daki en faal tekkelerden olup, müştemilâtıyla birlikte bir Osmanlı tekkesinin bütün özelliklerini taşımaktadır. H.1315 (M.1897) yılında mescidi ve müştemilâtından iki ekmek fırını, dört bakkal dükkânı 48.735 kuruşa yeniden yapılmıştır¹²⁰⁷. Tekke'nin personeli olarak; 1713-1785 yılları arasında 2'şer akça yevmiye ile, şeyh-imam, müteveli, müezzin ve türbedâr bulunmaktadır¹²⁰⁸. Görevlilerin ücreti, meselâ imamın, 1900'lü yıllarda aylık 70 kuruşa çıkmıştır¹²⁰⁹. TTK, KVE'ye göre, bugün tekkenin herhangi bir kalıntısı yoktur.

Şeyh Muslihiddin Tekkesi: 1900'lü yıllarda Şeyh-zâde Mahallesi Mescidinin yanında Buhara ahâlisinin gönderdiği paralar ile yaptırılmıştır. Alt katında 1 mağaza ve tekke hücreleri bulunan tahtânî ve fevkânî/iki katlı bir tekkedir. Hacı Mustafa Efendi bu tekke için 30 Osmanlı Lirası vakfetmiştir¹²¹⁰. Tekke 1939'da 210 liraya satılmıştır¹²¹¹.

¹²⁰¹ BOA, Cevdet-Evkâf: 32465.

¹²⁰² BOA, 1225/1810, Cevdet-Evkâf: 6946.

¹²⁰³ 17.N.1288/30.11.1871, Esas 2/1, s. 393; 1125/1713, Hurufat 1067, s. 84; 11 Ca. 1320/16.8.1902, ŞD. 159/26;

¹²⁰⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 338.

¹²⁰⁵ VGMA, Esas 2/1, s. 393; Görev tevcihleri için bkz. 1142/1729, *Cevdet-Evkâf* 21766; 1189/1775, *Cevdet-Evkâf* 23278.

¹²⁰⁶ 1198/1783, Hurufat 1150, s. 61; 1225/1810, Hurufat 562, s. 103.

¹²⁰⁷ 9 Ca 1315/ 28.10.1895, ŞD 140/65; İrade-Evkâf, 1751.

¹²⁰⁸ HD. 1067, s. 81, HD. 1057, s. 34, HD. 1060, s. 15, HD. 1059, s. 2, HD. 530, s. 16..

¹²⁰⁹ Bkz. 11.Ca. 1320/16. 8.1902, ŞD. 159/25.

¹²¹⁰ Esas 2/1, 981; *Hacı Mustafa Efendi ibn Hacı Ahmed Talhi Vakfiyesi*, 1319/1901, VGMA, MA 594/247.

¹²¹¹ Hayrât Satış Kaydı Defteri.

Hücreler: Adana'nın Taşçıkan Mahallesi'nde H.1165 (M.1751) yılında bir medrese yaptıran¹²¹² *Siyavuş-zâde Ahmed Ağa*, Yüreğir nahiyesinde de gelip-geçenler için bir hücre yaptırmıştır. Bu hücreden daha sonra burada kalanlar için kurulan bir vakıf yoluyla haberdar olmaktadır. Kaval el-Hac Ömer bin Mehmed vakfettiği evin icâresinden elde edilecek gelirin yarısını bu hücreye bağışlamıştır.

Ramazanoğlu Vakıflarının tesis edildiği 16. yüzyılda, hayrât kurumları arasında bir Hücre-i Şerif geçmemektedir. Ancak H.1168 (M.1754) tarihli bir beratta, Ramazanoğlu Vakfından iki adet Hücre-i Şerif'e 4 akçe yevmiye ile mutasarrıf olan Şeyh Mustafa'nın vefatından dolayı, yerine Şeyh Abdurrahman Halife'nin tayin edildiği kayıtlıdır¹²¹³.

Rufai Tekkeleri

Şeyh Zülfi Dergâhı/Tekkesi: Adana'nın Yortan Mahallesi'nde oturan Rufai tarikâtı şeyhi, eş-Şeyh Ali Zülfi ibn eş-Şeyh es-Seyyid Müslim ibn Muhammed¹²¹⁴ tarafından mezkur mahallede 1850'li yıllarda yaptırılmıştır. Tekke; mescid, üç göz hângâh ve samahhânedden oluşmaktadır. Şeyh Ali Zülfi, üç sebzevât/manav dükkânı, bir ekmek fırını, bir oda ve evininin tevliyetini evlâdiyet üzere olarak, gelirin $\frac{3}{4}$ 'ünü tekkenin giderlerine, $\frac{1}{4}$ 'ini de tevliyete vakfetmiştir¹²¹⁵. Kitabesine göre, Tekke Mescidi (Zülfi) 1852 yılında Adana Valisi Ziya Paşa tarafından tâmir ettirilmiştir¹²¹⁶. Bugün sadece mescid ayakta olup, ibadete açıktır¹²¹⁷.

*Abdülhamid Efendi Dergâhı/Tekkesi*¹²¹⁸: Adana Emirler Mahallesi'nde olan dergâh adını Adana Defterdarı Abdülhamid Efendi'den almıştır. Evkâf Nezâreti Cihât Kâlemi Taşra Mümeyyizi İsmail Mazhar Efendi, bu dergâhın postnişinleri için 10 Osmanlı Lirası vakfetmiştir¹²¹⁹. Vakfiyedeki ifadeye göre, vakıf kurulduğu sırada Abdülhamid Efendi, postnişinliğini sürdürmektedir. Şu halde, tekke 1890'lı yıllarda kurulmuş olmalıdır.

¹²¹² Murat Yüksel, Çukurova'da *Türk-İslâm Eserleri ve Kitabeler*, Adana 1990, Türk Ocağı, s. 47.

¹²¹³ 1168/1754, AŞS 133, s. 66.

¹²¹⁴ Şeyh, "Mürşidî's-sâlikîn ve Gavstî'l vâsılîn eş-Şeyh.." olarak nitelendirilmektedir. VGMA, AB 582/1, s. 231.

¹²¹⁵ eş-Şeyh Ali Zülfi bin Şeyh es-Seyyid Müslim bin Muhammed Vakfiyesi, 5.4.1269/16.01.1853, VGMA, AB 582/1, s. 231.

¹²¹⁶ M Yüksel, a.g.e., s. 54.

¹²¹⁷ Vakıf Abidelerimiz, I, s. 23-24, TTK, KVK.

¹²¹⁸ VGMA, Esas 2/1, s. 858

¹²¹⁹ İsmail Mazhar Efendi İbni el- Hac Nuri Efendi Vakfiyesi, 1313/1896, VGMA, MA 591/5, s. 206

Kadirî Tekkeleri;

Şeyh Ahmed Efendi Tekkesi: Aslen Basralı olan Kadirî tarikatı şeyhlerinden es-Seyyid eş-Şeyh Ahmed Efendi, Adana'da 1835 yılında Şeyh Mustafa Mahallesinde, bir semahhâne ve iki hücre ve sâir müstemilâtı hâvi bir tekke inşâ etmiş, giderlerini karşılamak için, iki müste'cir odası, bir bağçe ve bir ekmekçi dükkânını buraya vakfetmiş, tevliyet ve şeyhliği evlâdiyet üzere şart koşmuştur¹²²⁰.

Şeyh Ahmed Baba Tekkesi: Neccâran Mahallesinde, halk tarafından yaptırılmış bir Kadirî tekkesidir. Tekke'nin yapılış tarihi kesin bilinmemekle birlikte, tekkeye adını veren Kadirî Şeyhi Ahmed Baba tarafından kurulduğu sanılmaktadır. Şeyh, tekke ve onun bahçesinde bulunan mescid için biri H.1312 (M.1894)'de, ikisi H.1317 (M.1899'da üç dükkânını¹²²¹, Çınarlı Mahallesinden Arifli Mustafa kızı Hatice Dudu Hatun da, H.1310 (M.1892)'de bir, H.1315 (M.1897)'de iki olmak üzere üç evini¹²²² vakfetmiştir. Tekke ve mescidde şeyh/mütevelli, imam, müezzin ve ferrâş görev yapmaktadır¹²²³. Bu tekke, yukarıdaki Şeyh Ahmed Efendi tekkesi ile bağlantılı olmalıdır.

Şeyh Şücaüddin Tekkesi: Kadirî tarikatı mensuplarından Şeyh Şücaüddin, 1875 yıllarında, Eski Debbağân Mescidi'nin avlusuna Afganistan dervişleri için altı adet hücre yaptırmıştır, burada kalanların iâşe giderleri için de, 1875 yılında, Üsküdar'da Çinili Vâlîde Sultan Camii yakınında bulunan, Nakşibendî tarikatı Afganî Kalenderhânesi'nin şeyhler odasında 5.000 kuruşunu vakfetmiştir¹²²⁴. Bu tekke 1940'lı yıllarda 2000 Liraya satılmıştır¹²²⁵.

Sancak Dışındaki İki Tekke

Konya ve İstanbul'daki iki Mevlevî tekkesi için Adana'da iki vakıf kurulmuştur. Bunlardan birincisini 1710 yılında, Adana Mutasarrıfı Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa kurmuş ve vakıflarının gelirinden İstanbul'daki

¹²²⁰ es-Seyyid eş-Şeyh Ahmed Efendi ibni es-Seyyid Abdulkadir Efe Vakfıyesi, 1251/1835, KES 632/240-122.

¹²²¹ Kadirî Şeyhi Ahmed Baba ibn Mehmed bin Abdullah Vakfıyesi, 1312/1894-1317/1899, VGMA, MA 605/89-90.

¹²²² Hatice Tuti binti Arifli, Mustafa bin Abdullah Vakfıyesi, 1310/1892-1315/1897, VGMA, MA 605/91-92.

¹²²³ Ahmed Baba Vakf, s. 90.

¹²²⁴ Şücaüddin Efendi bin Sahibhan bin Abdullah Vakfıyesi, 1292/1875, VGMA, MA 587/85; 6 adet hücre zaviye olarak isimlendirilmiştir.

¹²²⁵ HŞKD.

Mevlevî Âsitânesi'ndeki dervişlere 80 top bez gönderilmesini şart koşmuştur¹²²⁶. İkincisini de, 1712 yılında Adana'nın Ağcamescid Mahallesi sakinlerinden Yusuf Ağa ibni Habib kurmuştur¹²²⁷. Yusuf Ağa da, Konya'da Cafer Paşa'nın yaptırdığı *Molla Hünkâr Tekkesi* dervişlerine, vakfının gelirlerinden her yıl 10 top penbe/pamuk bezinin gönderilmesini şart koşmuştur.

2. Türbeler

Türbelerin, zâviye/tekke külliyesinin bir parçası olduğu yukarıda ifade edilmişti. Adana'da, vakıf belgelerinde geçen ve giderleri vakıflarca karşılanan yedi türbe olup, bunlardan ikisi sancak dışındadır. Bu yedi türbeden Tekke külliyesinin bir parçası olanlar, Hindîyân Tekkesi'nde *Cafer Baba Türbesi*¹²²⁸ ve Tarsus'ta *Danyal Nebi Merkadi*dir. Evliya Çelebi, Adana ziyâretgâhı olarak; Cafer Baba Türbesi'ni, Tarsus Kapısı'nda *Kurban Baba Âsitânesi*'nde "gülistân içre medfûn" olan Kurban Baba'yı ve şehirde Molla-zâde Efendi'nin türbelerini zikretmektedir¹²²⁹. Evliya Çelebi'nin bahsettiği son ikisi vakıf kayıtlarında geçmemektedir. *Danyal Nebi Merkadi* ise, Tarsus'ta Makâm-ı Şerif Camiinin bulunduğu yerdedir¹²³⁰. Burada sakin olan dervişler için, Adana'nın Hurmalı mahallesinde oturan Hüseyin kızı Fatma Hanım evini vakfetmiş, kendisi vefat ettikten sonra ev icâreye verilerek gelirinden iki kuruşun gönderilmesini şart koşmuştur¹²³¹.

Tekke külliyelerinden uzak, daha çok tesis ettikleri hayrât kurumlarının yanına yapılan türbelere konulan siyasî ve dinî şahsiyetlerin türbelerinden dördü Ramazanoğlu ailesine mensup kişilerin, biri Adana'daki Nakibü'l-eşrâf ailesi olarak bilinen *Derviş Paşa-zâde*'nin¹²³², biri de Misis'te Bektaşî tarikatından *Abdulcebbar Dede*'nin¹²³³ türbeleridir.

Ramazanoğulları tekke/zâviye inşâ etmedikleri halde türbelerden dördünü yaptırıp giderlerini karşılamışlardır. Bunlardan en önemlisi Ramazanoğlu

¹²²⁶ Dervişlere 40+40: 80 top bez gönderilmesi, Bkz. *Adana Mutasarrıfı Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Vakfıyesi* (İki Vakıf) 1121/1710, ŞS101, s. 41.

¹²²⁷ *Yusuf Ağa ibni Habib Vakfıyesi*, 1123/1712, MA 605/42.

¹²²⁸ 1126/1714, Hurufât 1067, s. 82.

¹²²⁹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 338.

¹²³⁰ A. Akgündüz, *Tarsus Tarihi*, s. 444.

¹²³¹ *Fatma binti Hüseyin Vakfıyesi*, 1181/1768, AŞS 50, s. 111.

¹²³² 1136/1723, HD. 1137, s. 20: Derviş Paşa-zâdeler *Nakibü'l-eşrâf* ailesidir. AŞS 17, s. 58.

¹²³³ 1261/1845, VGMA Esas 493, s. 30; Zâviyedâr tayini için bkz. *Cevdet-Evkâf* 10981, 15.Ca. 1215/4.10.1800'de Abdulcelil Halife hasbî olarak türbedâr tayin edilmiştir. *Cevdet-Evkâf* 9137.

beyliğinin Osmanlı hâkimiyetine savaşız katılmasını sağlayan, Osmanlı-Memlûk savaşında Rıdaniye’de şehit düşen¹²³⁴ ve cenazesi Hâlep’e gömülen Ramazanoğlu *Mahmud Bey*’in türbesidir¹²³⁵. 1540 yılındaki vakfiyede gelirlerden türbedâra aylık 100 akça, saka yamağına “yeterince su taşımak şartıyla” yıllık 40 akça, 1547’deki zeylde ise, her gün Kur’an okumak şartıyla cüzhana aylık 40 akça tayin edilmiştir¹²³⁶. Adana Evkâf Defterinin 1572 yılı kayıtlarına göre, cüzhâna yıllık 720, türbedâra 1400, sakaya da 40 akça ödenmektedir¹²³⁷.

Ramazanoğullarına ait diğer üç türbe Adana’dadır. Bunlar; *Ulu Camii/Halil Bey Türbesi*, *Ramazanoğlu Türbesi* ve *Selim Bey Türbesi*’dir. Ulu Câmî/Halil Bey Türbesi, Câmî’nin doğusunda, câmîye bitişik vaziyette olup 1541 yılında Pîrî Mehmed Paşa tarafından yapımı tamamlanmıştır. Türbede, Pîrî Mehmed Paşa’nın babası Halil Bey, oğulları Mehmed Şah ve Mustafa Bey’in mezarları bulunmaktadır¹²³⁸. *Ramazanoğlu Türbesi*, Ulu Caminin kıblesindeki Ziya Paşa Parkı’nın kuzeydoğu köşesinde bulunmaktadır. Türbenin, 17. yüzyılın sonu 18. yüzyılın başında Ramazanoğlu ailesi tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir¹²³⁹. İçinde yedi büyük, bir çocuk mezarı vardır. *Selim Bey Türbesi* ise, Ağca Mescid’in yanında olup, 1514-16 yıllarında Ramazanoğlu beyi olan Selim Bey için yaptırılmıştır¹²⁴⁰.

Ramazanoğlu Vakıflarının kurucusu Piri Paşa, türbe görevlisi olarak sadece, Hâlep’teki Mahmud Bey Türbesi görevlileri için tahsisât ayırmıştır. Ancak ileriki yıllarda diğer türbelerden Ulu Camii/Halil Bey Türbesi’ne 2 akça yevmiye ile bir türbedâr¹²⁴¹, 10 akça yevmiye ile bir *Yâsinhân*¹²⁴², Ramazanoğlu Türbesine de 5 akça yevmiye ile ayrı bir *Yâsinhân*¹²⁴³ tayin edilmiştir. Bu görevliler H.1284 (M.1867) yılı muhasebesinde geçmemektedir¹²⁴⁴.

¹²³⁴ Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, II, (Hazırlayan: Vahid Çabuk), Ankara 1989, s. 52, 67, 69.

¹²³⁵ Kartekin, *a.g.e.*, s. 70

¹²³⁶ *Ramazanoğlu Vakıfları*, 1540, 1547, MV 646/4,8; 1961/381-405.

¹²³⁷ ED. 538/II (1572), s. 23a; Tıpkıbasım, s. 47.

¹²³⁸ Yüksel, *a.g.e.*, s. 27-28; Kartekin, *a.g.e.*, s. 109-111. Bu türbenin alt katında 16 lahitin arasında Pîrî Paşa’nın mezarın da burada olma ihtimali vardır. K. Ener, *a.g.e.*, s. 258.

¹²³⁹ N. Çam, *Adana Ulu Camii Külliyesi*, s. 7, 15, 21.

¹²⁴⁰ Memlûklar 1514 yılında Halil Bey’in yerine Ramazanoğlu beyi olan Mahmud beyi görevden alarak onun amcasının oğlu olan Selim Beyi göreve getirilmiş, bu görevde 1516 yılına kadar kalmıştır. Bkz. Sümer, “Ramazanoğulları”, *İA*, IX, s. 618; Kurt-Erdoğan, *a.g.e.*, s. XXVI.

¹²⁴¹ 1136/1723, HD. 1137, s. 22; 1153/1740, Hurufat 1168, s. 52; 1164/1751, HD. 1061, s. 80.

¹²⁴² 1188/1774, HD. 1065, s. 47.

¹²⁴³ 1217/1802, HD. 532, s. 59.

¹²⁴⁴ BOA, EV 14875/9-a.

Sonuç olarak türbeler, tekke külliyelerinin ve kültürünün bir parçası, külliyelerin mimarî açıdan tamamlayıcısı, sınırlı sayıda insan için birer iş işyeridir. Adana'daki türbelerde türbedâr dışında bir başka çalışanı olanlar Ramazanoğlu türbeleridir. Vakıf kayıtlarında geçmeyen fakat Evliya Çelebi'nin varlığından haber verdiği, Bektaşî tekkesinde medfûn Kurban Baba ile Hindîyân tekkesinde medfûn Cafer Baba'nın ziyaretçisinin fazla olabileceği ihtimâli ile birlikte, Adana'da türbe kültürünün cılız olduğunu söylemek mümkündür. İstanbul'da Eyüp Sultan Türbesi¹²⁴⁵, Urfa'da Halilü'l-Rahman Makamı¹²⁴⁶, Tarsus'ta Danyal Nebi Merkadi¹²⁴⁷, geçmişten günümüze bu kültürün dinamizmini temsil etmektedirler. Adana'da, tekke-türbe kültürünün zayıf görünümünün arkasında medreselerin baskın etkisinin yanı sıra, bu kültürü ateşleyecek güç ve nitelikte birinci dereceden, -Tarsus'taki gibi- peygamber, sahabe veya tarikat büyüğünün bulunmayışı da etkili olmuş olmalıdır.

C. Eğitim-Öğretim Kurumları

Osmanlı Devleti'nde planlı programlı ve süreli (örgün) eğitim mektep ve medreselerde yapılmaktaydı¹²⁴⁸. Modernleşme dönemi öncesi, mektep-medrese geleneğini ve kurumlarını, önceki Türk-İslâm devletlerinin tecrübelerini de değerlendirerek, en iyi tesis eden devletin Osmanlı Devleti olduğu, yaygın bir kanaattir¹²⁴⁹. Osmanlı Devleti'nde örgün eğitim, umumiyetle câmi-mescid ve sıbyan mekteplerinde başlar, medreselerde devam ederdi¹²⁵⁰. Kütüphaneler, modern dönem öncesi medreselerin bir parçasıydı. Mektep ve medreseler mekân olarak, bir kurumlar bütünü olan külliyelerin içinde oldukları gibi¹²⁵¹, bir câmi-

¹²⁴⁵ Eyüp'te dolaşan bir tarihçi, tarih sayfalarında okuduğu pek çok kesimden -Beşir Ağa, Sinan Paşa, Ferhat Paşa, Sokollu Mehmed Paşa, Sultan Reşad gibi, tanınmış simayı Eyüp Sultana mezarında da olsa yaklaştırmaya çalıştığını görecektir. Bkz. Semavi Eyice, "Eyüpsultan Semtinde Tarih ve Sanat Tarihi", *Tarih Kültür ve Sanatıyla II. Eyüpsultan Sempozyumu, Tebliğler*, 8-10 Mayıs 1998, İstanbul 1998, Seçil Ofset, s. 12-37.

¹²⁴⁶ Bu gün bile yerli yabancı günlük binlerce ziyaretçiyi tespit etmek mümkündür.

¹²⁴⁷ Danyal Peygamber Merkadi için, başta Memlûk hükümdarı Kansu Gavri olmak üzere, pek çok kişi burası için vakıf kurmuş, mütevellî, nâzır, cüzhân, imam, hatip, müezzin ve ferraş toplam 30 kişi çalışmaktadır. Bkz. Akgündüz, Tarsus Tarihi, s. 449-50.

¹²⁴⁸ Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı medreseleri*, İstanbul 1976, Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I-II, İstanbul 1997, Eramat; Hasan Akgündüz, *Klasik Osmanlı Medrese Sistemi, Amaç, Yapı, İşleyiş*, İstanbul 1997, Avcı Ofset; Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul 1997, Eramat; Mefail Hızlı, *Klasik Osmanlı Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998, Erkam Matbaacılık.

¹²⁴⁹ Baltacı, a.g.e, s. 10-15; Sarıkaya, a.g.e, s. 23-32.

¹²⁵⁰ C. İzgi, a.g.e, s. 50-51.

¹²⁵¹ Adana'da Ramazanoğlu/Ulu Camii Külliyesi. Ayrıca bkz. C. İzgi, a.g.e, s. 35.

mescid avlusu içinde¹²⁵² veya bazen de müstakil, avlusunda bir mescid bulunduran¹²⁵³ kurumlar halindeydiler¹²⁵⁴.

Osmanlı'nın cihanşümûl yapısına, bir Selçuklu ve beylikler dönemi tecrübesini yaşamadan katılan, -daha çok Memlûk tesiri taşıması beklenen- Adana'da eğitim nasıldı, ilk mektep ve medrese ne zaman yapıldı, eğitim kurumlarının sancak içindeki dağılımı ne orandaydı, tarihî süreç içindeki teşekkül ve değişimi nasıl yaşadı? gibi, soruların cevaplarını yine vakıflar ile bu kurumların ilişkilerinde aramak gerekir.

1. Mektepler

Vakfiyelerde, mektepler için “dâru't-ta'lîm”¹²⁵⁵, “muallim-hâne”¹²⁵⁶ ve “mekteb-i sıbyân”¹²⁵⁷ olmak üzere üç ayrı isim kullanılmış, Tanzimat'tan sonra H.1279 (M.1862) yılında “Mekâtib-i İbtidâiye-i İslâmiye”, bir süre sonra da “Mekteb-i İbtidâiye” (İlkokul) isimleri kullanılmaya başlanmıştır¹²⁵⁸.

Adana'da, “dâru't-ta'lîm” adıyla *mekteb-i sıbyan* ilk olarak Ulu Camii külliyesi içinde geçmektedir. Vakfiyeden anlaşıldığı kadarıyla bu birim, Ulu Câminin batısında bulunan dikdörtgen bölümdür¹²⁵⁹. Bugün câmi görevlilerine tahsis edilmiştir¹²⁶⁰. Nitekim, Ulu Camii görevlileri arasında bir *muallim-i mekteb*, bir de *hâlife-i mekteb* bulunmaktadır¹²⁶¹. 16. yüzyılda Adana'da câmi ve mescidlerin ve bunların avlularının dışında, müstakil mektep kaydı geçmemektedir. Bu yüzyılda, sıbyan mektebi eğitimi câmi ve mescid avlusu içinde bir oda, son cemaat mahalli veya imam odalarında yapılmaktaydı. Savcı-zâde Camiinde müstakil bir oda olduğu anlaşılan mektebin muallimliğini câminin imamı yapmaktadır¹²⁶². İslâm dünyasında asırlardan beri câmi ve mescidlerin ibadet ve nasihatın yanında örgün eğitim merkezî, yani okul olarak kullanıla

¹²⁵² Hasan Ağa/Kethuda veya Savcı-zâde/Kemeraltı.

¹²⁵³ Mehmed bin İbrahim Mektebi, iki katlı bir ev: VGMA, MM461, s. 199.

¹²⁵⁴ Ayrıca bkz. Hişama Naşabil, “İslâm Şehri'nin Eğitim Kurumları”, *İslâm Şehri*, s. 83-112.

¹²⁵⁵ *Ramazanoğlu Vakfıyesi*, 946/1539, MV 646/5, 1961/385

¹²⁵⁶ *Mehmed bin İbrahim Vakfıyesi*, 1204/1790, VGMA, MM461/199

¹²⁵⁷ *Serturî es-Seyyid el-Hac Mustafa Ağa Vakfıyesi*, 1216/1802, AŞS 48, s. 129.

¹²⁵⁸ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, İstanbul 1977, s. 82.

¹²⁵⁹ *Ramazanoğlu Vakfıyesi*, 946/1539, MV 646/5, 1961/385.

¹²⁶⁰ N. Çam, *Ulu Câmi Külliyesi*, s. 3.

¹²⁶¹ Aynı vakfiye, aynı sayfa; ED. 538/I (1540), s. 5b; Tıpkıbasım, s. 8.

¹²⁶² *Savcı-zâde el-Hacı Mustafa Vakfıyesi*, 954/1548, VGMA, MA 591/213

geldiği bilinmektedir¹²⁶³. Evliya Çelebi (H.1082/M.1671) Adana'da 40 sıbyan mektebinin bulunduğunu yazmaktadır¹²⁶⁴. Bu mekteplerden sadece Pirî Bey (Câmi-i Cedîd) ve Savcı-zâde Mustafa Ağa'nın yaptırdıklarının vakıf kaydı mevcuttur. Diğerleri, kayda geçen mektepler gibi, câmi ve mescidlerin bünyelerinde veya avlularındaki hücrelerinde imam veya görevli muallimlerce faaliyetlerini sürdürüyor olmalıdırlar¹²⁶⁵. Sıbyan mekteplerini 18. yüzyıldan itibaren vakfiye, şer'îye sicili ve hurûfat kayıtlarından takip etmek mümkün olmaktadır. Mezkur belgelere dayalı olarak vakıflarca giderleri karşılanan veya inşâ edilen 16. yüzyılda 2, 17. yüzyılda 1, 18. yüzyılda 55 ve 19 yüzyılda 4 olmak üzere toplam 62 mekteb tespit edilmiştir¹²⁶⁶. Bunlardan sadece 12'sinin vakfiyesi mevcut olup, diğerlerinin isimleri, şer'îye sicili ve hurûfat belgelerinde kayıtlı olan görev tevcih beratlarında geçmektedir. Bazıları müstakil¹²⁶⁷, mekteplerin ekseriyeti 18. yüzyılda yaptırılmıştır. Bunun iki sebebi vardır: *Birincisi*, önceki yüzyıllardaki mekteplerin câmi ve mescidlerin bünyelerinde faaliyet göstermeleri, *ikincisi* ise, 19. yüzyılda devlet öncülüğünde yaptırılan müstakil mekteplerin yaygınlaşmasıdır.

II. Mahmud döneminde zorunlu hâle getirilen ilk öğretime yönelik olarak devlet, Tanzimat döneminde bir takım reformlar yapmıştır. 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nden sonra şu siyaset takip edilmiştir: 1- Yapılacak yenilikleri kolayca uygulamak için, sıbyan mektepleri dışında iptidâi okulları açmak; 2- Sıbyan mekteplerini tadrîcen ve muhafazakâr zümrelerin dikkatini çekmeden *usûl-i cedîd* üzere ders veren bir duruma getirmektir¹²⁶⁸. Bu reformun sonucu olarak zamanla *usûl-i atîk* ve *usûl-i cedîd* programlarını uygulayan iki tip sıbyan mektebi oluşmuştur. Devlet, *usûl-i cedîdi* desteklediği ve *usûl-i atîki* de yeni sisteme geçmesi için teşvik ettiği için eski sıbyan mektepleri zamanla

¹²⁶³ J. Pederson, *a.g.m.*, s. 61-64.

¹²⁶⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IX, s. 336.

¹²⁶⁵ Şerife Hatun Mescidi Muallimhânesi, 1185/1771, Hurufat 1058, s. 25; Mestan-zâde Muallimhânesi, 1119/1707, Hurufat 1067, s. 78; Hacı Hüseyin Mescidi Muallimhânesi, 1137/1724, Hurufat 1067, s. 94 ilh.

¹²⁶⁶ EK 5: Vakıf-Mekteplerin Listesi.

¹²⁶⁷ Müstakil mektepler 18. yüzyılda hızla artmıştır. Bkz. Adana'da Müstakil okullar: Beşir-zâde es-Seyyid el-Hac Mehmed Efendi Mektebi, AŞS 129, s. 54; AŞS 129, s. 91; Hacı Hüseyin Ağa Mektebi, 1723, AŞS 13, s. 141; Hacı Mustafa Ağa Mektebi, 1802, AŞS 48, s. 129; Katip Hasan Efendi Mektebi, 1730, AŞS 17, s. 10; Mehmed bin İbrahim Mektebi, VGMA, MM 461, s. 199; Katip Hüseyin Efendi Mektebi, 1731, AŞS 14, s. 55; Molla Mehmed/Yarbaşı Mahalle Mektebi, 1765, AŞS 36, s. 73; Koca Ali Efendi Mektebi, AŞS 30, s. 78.

¹²⁶⁸ Bayram Kodaman, "Abdülhamid Döneminde Eğitim", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, XII, İstanbul 1990, Zafer Matbaası, s. 464; Mezkur nizamnâme üzerine bkz. Stanford J. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye'nin Doğuşu, II, (Terc. Mehmet Harmancı) İstanbul 1983, Doğuş Matbaacılık, s.142-44.

azalmıştır. Bu siyaset, vakıf kurma geleneğine de yansımış -iki köy haricinde¹²⁶⁹ - bu yüzyılda hiç mektep vakfı kurulmamıştır. Önceki yüzyıllarda varlıklı vâkıflar tarafından tesis edilen mektebler bu yüzyılda halkın yardımlaşması (muâvenet) ile inşâ edilmiştir. Okul giderleri yani öğretmen maaşı ve diğer zorunlu giderler de (harc-ı lâzime) devlet tarafından karşılanmaya başlanmıştır. 1869 nizamnâmesi gereği, Adana Sancağı'nda da hızlı bir okullaşma dönemine girilmiş, H.1321 (M.1903) yılı Maarif Salnâmesine göre, o tarihe kadar Adana merkezde 26 (24'ü cedîd)¹²⁷⁰, merkez kazanın köy ve nahiyelerinde 38 (5'i cedîd)¹²⁷¹, tamamı *usûl-ü cedîd* programlı Ceyhan'da 17¹²⁷², Karaisalı'da 9¹²⁷³, Osmaniye'de 2¹²⁷⁴ olmak üzere, toplam 91 mektep açılmıştır¹²⁷⁵. Bu döneme kadar Adana merkezdeki eski sıbyan mekteplerinin neredeyse tamamı yeni programlı eğitime geçmiştir. II. Abdülhamid devrinde, -H.1301-15 (M.1883-97) yılları arasında- halkın yardımlarıyla, *usûl-i cedîd* programına göre eğitim yapan; Adana'da 4¹²⁷⁶, Ceyhan'da (Hamidiye) 30¹²⁷⁷, Cebelibereket Sancağına tâbi Bahçe'de 10¹²⁷⁸, Yarpuz'da 4¹²⁷⁹ ve Osmaniye'de 2¹²⁸⁰ olmak üzere, -186.450 kuruş harcanarak (Yarpuz'daki okul hariç)- 50 okul yaptırılmıştır¹²⁸¹. Şu halde, İmparatorluğun son elli yılında yaşanan bu okullaşma ile, hem vakıfların desteğiyle özerk yürütülen eğitimin yükü ve kontrolü devlete geçmiş hem de Cumhuriyet devrindeki modern eğitim kurumlarının temeli atılmıştır.

¹²⁶⁹ Adana'ya tâbi Bey ve Naşidiye köyleri bkz. Mekteplerin Listesi.

¹²⁷⁰ Sofibağçe (4), Kuruköprü, Hurmalı, Kasabbekir, Karasofu, Hükümet dairesi, Anıdferade, Harabbağçe, Çukurmescid, Akkapı Sokağı, Vara-yı Cısr (2 adet), Hanedan, Hızırlı, Emirler, Ali Dede (2), Serracan, Misis, Karataş, Karhadi, Hoca Vezir.

¹²⁷¹ Ağca Mescid, Kuruköprü (2), Neccaran, Han Kurbi, Eski Hamam, Mestan-zâde, Balamanlı, Kürdan, Dikili, Yolgeçen, İşkeçe, Kadı Köyü, Yeniköy, Cırık, Naşaye, Kelehur, Havatlı Bucağı, Mihmandar, Denizkapısı, Şahin Ağa, Kapuraklı, Bercidganlı, Cebelanlı, Dumlulu, Sivaslı, York, Kılınçlı, Karni, İncirlik, Abdülhadi, Câmî'li, Zıbkacı, Akoran, Çiçeli, Kırıklı, Kuzgun, Taşobası.

¹²⁷² Merkez, Mikat, Mercin, Bozağaç, Yılankale, Karamezar, Toktamış, Çakaldere, Hurşidiye, Kürtköy, Kılıçkaya, Veysiye, Kurukili, Karhaneköprüsü, Değirmenderesi, Küçükminikat, Kırım.

¹²⁷³ Kaşobası, İncirgediği, Elednalı, Topçu, Aşağı Çatralu, Poshacıdedeli, Aşağıyerkeler?

Çakallı, Koca Veliler.

¹²⁷⁴ Merkez (2).

¹²⁷⁵ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, İstanbul 1321, Darü'l Hilâfeti'l Aliyye, s. 330-331.

¹²⁷⁶ Akkapı Sokağı, Köprü Ciheti (2), Hazırlı Karyesi.

¹²⁷⁷ Minikat K., Mercin, Bozağaç, Yılan Kale, Karamezar, Toktamış, Çakaldere, , Hükümeti K., Hurşidiye, Kürtköy, Kılınçkaya, Veysiye, Kurukili, Keserhane Köprüsü, Değirmenderesi, Küçükminikat, Merkez-Muradiye M., Merkez-Ciçeli, Çakallı, Kocaveliler, Kırıklı, Dertler, Kuzgun, Taşobası, Kaşoba, İncirgediği, Eledneli, Topçu, Aşağıcetreovalı, Poshacıdedeli.

¹²⁷⁸ Kasaba, Cuma Fakılı, Kazdere, Çolaklı, Erikli Kaş K., Yalabık, Bulanık, Bucaklı, Harni, Gökçayır.

¹²⁷⁹ Yarpuz merkez, Karayığit N., İşbece, Kaypak.

¹²⁸⁰ Osmaniye merkez (2 adet).

¹²⁸¹ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Darü'l Hilâfeti'l Aliyye 1321, s. 338-341.

Modernleşme öncesi Adana'da tüm sıbyan mekteplerinin, modernleşme dönemi sonrasında da *usûl-i atîk* programını uygulayanların giderlerini karşılayan vâkıflar, kurdukları müesseselerin yönetim ve denetimlerini kendi ve evlâdiyet sistemi üzere yönetilmesini sağladıkları gibi, bu müesseselerde görev alacak kişilere, okutulacak derslere kadar tayin edici hükümleri vakfiyelerine koyuyorlardı. Mekteplerde görev yapacak muallimlerin salih, ilim sahibi, muttakî, yumuşak huylu, terbiye edici vasıflara sahip, dindâr, yaptığı işte Allah rızasını gözeten, içten davranan, insanlara nasihatten geri kalmayan, halkın elinde olana tamah etmeyen, derslere devam etmeyi esâs alan bir kişiliğe sahip olması istenmiştir¹²⁸². Bir misâl vermek gerekirse, Ramazanoğlu Pirî Mehmed Paşa, Ulu Camii Mektebi'nde görev yapacak muallim için: “meyelândan emin ve eteği temiz olup mektepte Kur'an-ı Azîmi ve aralarında tedavül eden kitapları edep ve terkim ile tâlim edecek biri olmasını”¹²⁸³ istemiştir.

Tablo 51: Adana'da H. 1110-1220 (M. 1698-1805) yılları arasında Mektep Personelinin Günlük Ücret Kategoriler

Ücret Kategorileri, Para Birimi: Akça (Ak.)													
Person el	0,5 Ak.	1 Ak.	2 Ak.	3 Ak.	5 Ak.	6 Ak.	15 Ak.	25 Ak.	Tplm.	V M	Hs	Blz	Tpl.
Muallim	14	10	2	1	1	1	1	1	31	9	14	8	31
Mektep Halifesi	-	1	1	-	-	-	-	-	2	-	-	-	2
Ferraş	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Kilerdâr	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	1
Kiliddâr	-	-	-	-	-1	-	-	-	1	-	-	-	1
Saka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Günlük Toplam	7	12	6	3	15	6	15	25	89 Akça	Ücreti Belirsiz Toplamı (Tpl.)			39
Yıllık Toplam	252 0	432 0	216 0	108 0	5400	2160	5400	9000	32040 Akça	Personel Toplamı (Tpl.)			75

Mekteplerin ortak görevlisi muallimlerdi. Muallimlerin dışında mektep hâlifesi (=kalfa: yardımcı), kilerdâr, kiliddâr, ferrâş ve saka gibi yardımcı görevliler, sadece Ulu Camii/Halil Bey, Savcı-zâde ve Mestan-zâde mekteplerinin personelleri arasında geçmektedir. Görevliler günlük 0,5 ile 25 akça arasında ücretler ile çalışmaktaydılar. En yüksek ücreti (yevmî: 25 akça) her gün

¹²⁸² Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Bursa 1999, Uludağ Üniversitesi basımevi, s. 52.

¹²⁸³ *Ramazanoğlu Vakfıyesi*, 946/1539, MV 646/4;1961/3850

Kur'an'dan bir cüz okuma şartıyla cüzhânlık görevini de yapan Savcı-zâde Mektebi muallimi (M.1548) almaktaydı¹²⁸⁴. Ramazanoğlu Mektebi muallimi 1540'ta günlük 5 akça alırken, bundan nerdeyse iki yüz yıl sonra (M.1735) tesis edilen Beşir-zâde Mektebi muallimine yıllık 2 kuruş (=240 akça) tahsis edilmişti¹²⁸⁵. Günün şartlarına göre, görevlilere tahsis edilen ücretlerin belli bir standardı yoktu. Bundan dolayı muallimler (veya diğer görevliler), imamlık, cüzhânlık¹²⁸⁶ ve ihlâshânlık¹²⁸⁷ gibi ek görev ve ücretler ile desteklenmişlerdir. 62 mektebin muallimlerinin % 22,6'sı ücretsiz görev yapmış, 17'sinin ise, ücreti tespit edilememiştir. 1698-1805 yılları arasında toplam 75 görevlinin 36'sının günlük ücretlerinin toplamı 89 akça, yıllık ise 32.040 akça tutmaktadır. Yukarıda ifade edildiği gibi, Tanzimat sonrası açılan *usûl-i cedîd* mekteplerinin giderleri devlet yani Maarif Nezâreti tarafından karşılanmıştır¹²⁸⁸.

Mekteplerde, modern dönem öncesi okutulan ders programları ile, -Kur'an, hat (yazı), fıkıh, tarih, ahlâk ve edeb, gibi dersler-¹²⁸⁹, Tanzimat sonrasında uygulanan *usul-i cedîd* programları arasında -Kur'an, tecvid, ilmiyhâl, imlâ, kıraat/okuma, hesap ve hat- büyük bir kopukluk olmayıp daha düzenli bir şekilde okutulmaya devam edildiğinden¹²⁹⁰, modernleşme sürecinde -medreselere göre- daha yumuşak bir geçiş yaşanmıştır. Adana'da *usul-i cedîd* programlı okulların yaygınlaşmasında ve halkın okullaşmaya destek vermesinde bir ara Adana valiliği de yapmış olan ünlü şâir Ziya Paşa'nın (1878-80) büyük rolü olmuştur¹²⁹¹.

2. Medreseler

Medreseler müessese olarak güçlü bir yapıya sahipti. Fizikî olarak ya câmiyi hücreleriyle sarmış vaziyette ya câminin avlusu içinde veya Ulu Camii

¹²⁸⁴ *Savcı-zâde Mustafa Ağa Vakfıyesi*, 1548, MA 591/213,

¹²⁸⁵ *Beşir-zâde ...Vakfıyesi*, 1735, AŞS 129, s. 91.

¹²⁸⁶ *Savcı-zâde el-Hac Mustafa Bey Vakfıyesi*, 1548, VGMA, MA 591, s. 213.

¹²⁸⁷ *Beşir-zâde es-Seyyid el-Hac Mehmed Efendi Vakfıyesi*, 1735, AŞS 129, s. 91.

¹²⁸⁸ B. Kodaman, *a.g.m.*, s. 462; Shaw, *a.g.e.*, II, s. 141-150.

¹²⁸⁹ *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Vakfıyesi*, VGMA, 571, s. 272; *Süleymaniye Vakfıyesi*'nde geçen hükümler mekteplerin programı ve fermanı mahiyetindedir: "ve mekteb-i mezbûrda bir ehl-i tecvid, hâfız-ı Kelâm-ı Mecid, ilm-i kırâatte ferîd ve salâh u sıyânetde reşîd, sevâyib-i meâyib-i tühmetten ma'sûm ve zühd ü felâh ile mevsûm ve ilm-i fikha vâkıf ve vâcibât ü sünen-i salâta ârif kimesne muallim olup sıbyân-ı fukarâ ve fukarâ-i sıbyana ta'lîm-i Kur'an-ı Azîm ve salâta müteallık mesâyili tefhîm idüb otuz adetten eksik olmaya ve ücret almaya ve vazîfe-i yevmiyesi sekiz akça ola", *Süleymaniye Vakfıyesi*, (haz. K. Edib Kürkçüoğlu), Ankara 1962, s. 37.

¹²⁹⁰ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, IV, Darü'l Hilâfeti'l Aliyye 1319/1901, s. 372-374.

¹²⁹¹ "Dr. Ş. Mağmumi'nin Adana seyahat hatıralarından..", Bkz. N. H. Polat, *a.g.e.*, s. 178.

Medresesindeki gibi, hemen yanında, ama mutlaka fizikî bir mekâna sahipti. Toplumda üstlendikleri roller tedrisât yani eğitim ve öğretimdi. Medreseler, halkla ilişkilerini câmiler yoluyla, devlet ile ilişkilerini de giderlerini karşılayan vâkıfları ve bürokrasiye katılan mensupları vasıtasıyla sağlıyorlardı. Dolayısıyla medreselerin devletle veya toplumla ilişkileri oldukça güçlüydü. Bu durum onların kurum olarak daima dikkate alınmasını sağlamıştır.

Evliya Çelebi'nin "...cümle 22 medrese vardır. Zira ulemâsı gayet çoktur. Fukâra (derviş) ve sülehası bî-hesabdır. Gâyet ehl-i sünnet ve'l-cemaat musallî halkı, bir darü'l-kurra, üç darü'l-hadisi vardır"¹²⁹², şeklinde tablolastırdığı Adana'da 84 medrese¹²⁹³, bir darü'l-hadis, bir darü'l-kurra, bir darü's-şifâ ve iki derslane olmak üzere toplam 89 medresenin tesis edildiği tespit edilebilmiştir.

Adana'da en eski vakıf kayıtlarında câmi ile medrese birlikte ifâde edilmektedir. Yapılan 1519 tarihli ilk tahrirde "*Vakf-ı Câmi ve Medrese-i Merhûm Halil Bey Bin Ramazan*"¹²⁹⁴ kaydı geçmektedir. Bu câmi ve medrese Halil Bey'in yapımını başlattığı ve oğlu Pirî Mehmed Paşa'nın bitirdiği Ulu Camii ve Ulu Camii Medresesidir¹²⁹⁵. Arşiv kayıtlarında Câmi-i Kebîr Medresesi (Medrese-i Atîk/Halil Bey Medresesi) olarak geçen Ulu Camii Medresesi Adana'daki ilk ve en müteber medrese olması bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Ramazanoğlu Külliyesi içinde mimarisi ve müstakil bir yapısı ile de kendine has bir özellik taşımaktadır.

16. yüzyılın ilk yarısında iki medrese kaydı daha geçmektedir. Bunlardan biri yine Ramazanoğlu yapısı olup, Câmi-i Atîk avlusu içinde Pirî Bey tarafından yaptırılan ve 1525 yılından itibaren eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunan Câmi-i Atîk Medresesidir (Medrese-i Cedîd/Pirî Bey)¹²⁹⁶. Diğer merkez dışında -kayda geçen ilk medrese- Ayas'daki Hacı Kara Medresesidir¹²⁹⁷. Bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren imâr ve inşâ faaliyetleri hızlanmış, Adana merkezde; Cuma Fakih, Savcı-zâde, Hasan Ağa medreseleri, Kızıldağ yaylasında Pirî Bey medresesi, 17. yüzyılda, Caferiye, Suhte-zâde ve Mestan-zâde medreseleri,

¹²⁹² Evliya Çelebi, a.g.e, IX, s. 336.

¹²⁹³ Ek Medrese Listesi.

¹²⁹⁴ TD. 69 (1519) Adana Mufassal Defteri, s. 261; Tıpkıbasım, EK I, s. 99.

¹²⁹⁵ Konuyla ilgili geniş bilgi ve mimarî özellikleri için bkz. M. Yüksel, a.g.e, s. 27; N. Çam, *Ulu Camii Külliyesi*, s. 33-34; Kurt-Erdoğan, a.g.e, s. XX-XXII; *Vakıf Abideler*, s. 2-9.

¹²⁹⁶ Kurt-Erdoğan, a.g.e, s. XXIII, Tablo IV; Kitabesine göre 1552'de yapılmıştır. Bkz. Yüksel, a.g.e, s. 37.

¹²⁹⁷ ED. 538 (1540), s. 17b, Tıpkıbasım, s. 36; Bu medrese 1105/1693 yılından itibaren muattal (=boş, terk edilmiş) vaziyettedir. Bkz. Hurufat 1141, s. 50.

Misis'te Hüdavendigâr Medresesi, aynı adla anıldıkları câmilerin bir parçası olarak eğitim-öğretime başlamışlardır. 18. yüzyılda tüm medreselerin % 65,48'i yapılmıştır. Bu yüzyılda; Ali Dede, Bey Dairesi, Yeni Camii, Şeyh-zâde, Alemdâr, Siyavuş-zâde, Gence-zâde ve Hurmalî Daire gibi, kurum yapısı güçlü olanları başta olmak üzere 55 medrese inşa edilmiştir. 19. yüzyılda ise, bir önceki yüzyıla göre büyük düşüş olmakla birlikte, 9'u merkezde 15 medrese yapılmıştır. Bunların dışında; hadis alanında eğitim yapan bir daru'l hadis¹²⁹⁸, Kur'an alanında eğitim yapan bir daru'l kurrâ ve tıp eğitimi yapan bir daru's- şifâ (tıp) ihtisas medreseleri vardır. Bu ihtisas medreselerinin Ramazanoğlu Pirî Mehmed Paşa döneminde açıldıkları anlaşılmaktadır¹²⁹⁹. Bunlar, Ulu Camii Medresesi bünyesinde faaliyet göstermektedirler.

Halil Bey'in başlattığı eğitim-öğretim ve kültür faaliyetleri, Pirî Bey döneminde ihtisas medreselerini açacak seviyeye ulaşmıştır. Bölgenin iklim yapısı gereği yaz mevsimini geçirdikleri Kızıldağ yaylasında Pirî Bey, câmi, imâret, hamam gibi içtimâî yapıların yanında bir medrese de yaptırarak eğitim-öğretimin kesintiye uğramadan sürmesini sağlamıştır¹³⁰⁰. Bu uygulamayı diğer medreseler de kurdukları dershâne, hücre¹³⁰¹ veya câmiler¹³⁰² yoluyla sürdürmüşlerdir¹³⁰³. "Adana'nın ulemâsı, sülhâ ve fukarâsı çoktur"¹³⁰⁴, tespitinin arka planında bu teşekküller ile ilmiye kadrolarına verilen desteklerin olduğu söylenebilir. Bu destekler, eğitim kurumunun tesisi ve giderlerinin karşılanması şeklindedir.

Medreselerin giderleri vakıflar tarafından karşılanmıştır. Giderler, personel maaşları ve harc-ı lâzıme türünden ısınma, aydınlanma ve bazı medreselerin mutfak masraflarından ibarettir. Söz konusu giderler, dördüncü bölümde ele alındığından burada tekrar edilmeyecektir.

¹²⁹⁸ Evliya Çelebi'ye göre 3 tane (E. Çelebi, a.g.e, IX, s. 336), biri kayıtlarda geçmektedir. Bkz. 1132/1719, Hurufat 1067, s. 89-90; 1218/1803; Hurufat 532, s. 59-60.

¹²⁹⁹ Ramazanoğlu Vakfıyesi, MV 646/4; 1961/380; ED.538 (1572), s. 22b; Tıpkıbasım, s. 46.

¹³⁰⁰ Ramazanoğlu Vakfıyesi, MV 646/14; 1961/421.

¹³⁰¹ Karaisalı-Kızıldağ Yaylağı İbrahim Bey Camii yanında Hücre-i Cedidler yapılmıştır. 1168/1754'te Mevlâna Ali hasbî müderris tayin edilmiştir. AŞS 133, s. 186.

¹³⁰² Meselâ, Kızıldağ Yaylağı'nda İbrahim Bey Camiine 1167/1753 yılında Müderris Resuloğlu Seyyid Halil ölünce yerine Şehriyârî Şeyh Ali tayin edilmiştir. AŞS 133, s. 82.

¹³⁰³ el-Hac Abdurrahman Efendi ibni Ali Vakfı, Bektaşlı Yaylası-Hariciye Dershanesi, AŞS 36, s. 112; Medrese hoca ve talebelerinin yaylaya çıkışı Türkiye'de yayla geleneği olan bölgelerde de görülmektedir. İsmail Kara, *Kutuz Hoca'nın Hatıraları*, İstanbul 2000, Dergah, 3. Baskı, s. 39.

¹³⁰⁴ E. Çelebi, a.g.e, s. 336.

Medreselerin değişmeyen personeli müderrislerdir (Tablo 52). Ulu Camii, Yağ Camii, Savcı-zâde ve Bey Dairesi medreseleri gibi, gelir kaynakları yüksek birkaç medresede, *öğrenim kadrosunda* derslerde müderrise yardımcı olan *mu'id*, medresede talebeye, câmide halka ders vermeye yetkili *ders-i âmm*, bazı derslerde yeni talebelere rehberlik yapan *dânişmend*ler, bazı medreselerde *buk'adâr*¹³⁰⁵, kütüphanesi olan medresede *hâfız-ı kütüp* ve temizlik, kapıcılık ve güvenlik gibi *yardımcı hizmetlerde ferrâş* ve *bevvâb* görev yapmaktaydı¹³⁰⁶.

Tablo 52: Medreselerdeki Personelin Günlük Ücret Kategorileri

Günlük Ücret Kategorileri																		
Günlük Akça (Ak.) Personel	1 Ak	1 Ak.	2 Ak.	3 Ak.	4 Ak.	5 Ak.	6 Ak.	8 Ak	10 Ak	12 Ak.	16 Ak.	50 Ak.	Top	His se	VM.	Has bi	Belir siz	Top lam
Müderris	1	7	2		6			2			1	2	21	3	16	29	15	63
Mu'id						1	2						3		1	1		2
Dânişmend		4	2		1	3							10		6		1	7
Ders-i 'âm									1	1			2				2	2
Hâfız-ı Kütüb						1							1		1	1		2
Buk'adâr		2											2		1	3	4	8
Bevvâb	2	1	1	1	1	1							7	1	3		1	5
Ferrâş		1			1	1							3	1		1	2	4
Personel Top.	3	15	5	1	9	7	2	2	1	1	1	2	49	5	28	35	25	93
Günlük Tplm.	2	15	10	3	36	35	12	16	10	12	16	100	267					
Yıllık Toplam (Tplm)	540	5040	3600	1080	12960	12600	4320	5760	3600	4320	5760	36000	95940	Personel Toplamı: 142				
														Not: VM: Vazife-i Muayyene				

Adana'daki 84 medresenin 49'nda görev yapan personelin aldıkları ücretler tespit edilebilmiştir. Medreselerin 29'unda görevliler ücretsiz çalışmaktadır. Bu medreselerin (Medrese-i hâsbî), müderris bulamadıklarından kapanmaları ve talebelerin tahsillerini sürdürememeleri şikayet konusu

¹³⁰⁵ Buk'a; yer, toprak, ülke; büyük yapı (Develioğlu s. 140), türbe, yadır (D.M. Doğan, s. 165), anlamlarına gelmekte, *buk'adâr* mektepte; muallim, medresede; kapıcı, müderris anlamlarında da kullanılmıştır. Bkz. Hurufât 1067, s. 74, 82, 86, Hurufât 1140, s. 20.; Meselâ, "Şeyh Mustafa'nın bina eylediği Çamuriye Medresesi nâm *buk'ânın* ber-vechi hasbî müderrisi.." şeklinde geçmektedir. Bkz. AŞS 6, s. 135.

¹³⁰⁶ Ulu Câmi ve Eski Câmi medreselerinde; *mu'id*, *ders-i âmm*, *dânişmend*, *bevvâb* ve *ferrâş*; Hüdâvendigâr, Ramazanoğlu, Ağa Mehmed Mahallesi ve Abdulhalim Efendi medreselerinde; *ders-i âmm*, Savcı-zâde, Mestan-zâde, Caferiye, Bey Dairesi, Abdulfettah Efendi, Hurmalı Daire medreselerinde; *dânişmend*, bazılarında *bevvâb*, *ferrâş*; Hazırcı Pazarı, Fetâhiye, Hacı Abdulkrim ve Yusuf Efendi, Hacı Mehmed Ağa, Hasan Ağa, Hatuniye, Okcuoğlu, Çınarlı Mahallesi, Diklioğlu (?) medrese veya buk'alıklarında *buk'adâr* bulunmaktadır.

olmuştur¹³⁰⁷. 16 medresede personelin ücretleri vakfiyesinde tayin edilen ücretlere yönelik olarak “vazife-i mu’ayyene” tâbiri ile tayin edilmiş¹³⁰⁸, ancak bunların vakfiyeleri bulunamamıştır¹³⁰⁹. Medreselerden 15’inde ücretten söz edilmeden yeni görevliler tayin edilmiştir¹³¹⁰. Üç medresede görevlilere vakfın gelirinden hisse tahsis edilmiştir¹³¹¹. H.1102-1222 (M.1690-1807) yılları arasında ücreti belirtilen 21 medresede çalışan 49 kişi günlük 0,5 ile 50 akça arasında değişen ücretler almaktadır. Müderrislerine en yüksek ücreti Ramazanoğlu vakfı ödemektedir. Ulu Camii müderrisine 1530 yılında 30 akça, 1540 yılından itibaren, 50 akça günlük ödenmiştir¹³¹². Eski Camii/Medrese-i Cedîd müderrisine 1530’lu yıllarda 40 akça yevmiye ödeniyorken, Piri Mehmed Paşa H.962 (M.1555) Ağustosunda, yeni bir zeyl ile, yeniden yaptırdığı bu medresenin müderrisinin günlüğüne 10 akça zam yaparak 50 akçaya çıkarmıştır¹³¹³. Piri Bey bu zam ile müderrisin maaşına zam yapmanın yanında aynı zamanda kurduğu medresenin statüsünü *kırklı medreseden ellili medreseye* yükseltmiştir¹³¹⁴. Aynı yıllarda Darü’l-hadis müderrisine günlük 30 akça, Darü’l kurra muallimine de günlük 20 akça tahsis edilmiştir¹³¹⁵. Ramazanoğlu medreselerinden sonra bölgede en yüksek ücreti (1719 yılında) günlük 16 akça ile Adana Mutasarrıfı Bayram Paşa-zâde Mehmed Paşa’nın Şeker Hanı’nda kurdurduğu Bey Dairesi Medresesi müderrisi almaktadır¹³¹⁶. Ramazanoğlu vakıflarında mütevelliden sonra en yüksek ücret, müderrislere tahsis edilmiştir. Ancak zamanla kimi vakıf görevlilerinin -kâtipler gibi- ücretleri daha önem kazanmıştır¹³¹⁷.

¹³⁰⁷ Meselâ, “Kuruköprü Medresesi, medrese-i hasbî olduğu ecilden kimesne râğbet etmeyüp metrûk ve mahlûl kalub talebesi tahsil-i ilm-i şerif içün bir müderrisse muhtaç olmağla..” AŞS 133, s. 100; Keçili ve Kaya Hamza bina eylediği medrese aynı durumda. Bkz. 1167/1753, AŞS 133, s. 100.

¹³⁰⁸ Meselâ Adana Çukurmescid mahallesinde *Hacı Abdurrahman Medresesi* Müderrisi es-Seyyid İbrahim ölünce yerine es-Seyyid Mustafa “vazife-i muayyene ile” tayin edilmiştir. AŞS 17, s. 165.

¹³⁰⁹ Zebilci Ali, Cafer Paşa, Abdülaziz Efendi, Emir Kadı, Siyavuş-zâde, Kurdoğlu Hacı Ahmed, Alçıoğlu Yusuf ve Abdurrahman Paşa medreseleri bazılarıdır.

¹³¹⁰ Abdullah Ağa, Alemdar, Abdulhalim Efendi, Kuruköprü, Kaba Hamza, Hatuniye, Hacı Ahmed, Molla Halil, Abdulfettah Efendi, Kadı Hasan, Ali Dede, Fazlullah Efendi, Medrese-i Sağıre, Hacı Durmuş oğlu Mehmed, Hacı Kara Medreseleri.

¹³¹¹ Ceyhan’da Abdulkadir Ağa Medresesi, 2/6 hisse, 1886, MA 591/197; Adana’da Arık-zâde Medresesi, 1/7 hisse, 1892, MA 9-592/63; Sündik-zâde Medresesi, 2/4 hisse, 1914, MA 607/154.

¹³¹² Ramazanoğlu Vakfiyesi, 946/1540, VGMA, 646/4; 1961/380.

¹³¹³ Ramazanoğlu Vakfiyesi, Zeyl, 962/1555, VGMA, 646/15; 1961/425.

¹³¹⁴ C. Baltacı, *a.g.e.*, s. 21.

¹³¹⁵ ED. 538 (1572), s. 22b; Tıpkıbasım, s. 46.

¹³¹⁶ 1132/1719, Hurufât 1067, s. 88, 90.

¹³¹⁷ 1284/1867 yılı gelir-gider bilançosuna göre Ulu Camii Müderrisi aylık 150 kuruş, ders-i âm: 200 krş, Eski Camii müderrisi, bir 100 krş, ikincisi 77 krş, danışmendler 12, 12, 14 ve 28 krş, kâtipler ise, 400, 400 ve 450 kuruş ücret almaktadırlar. Bkz. BOA, EV, 14875, s. 7-8.

Medrese eğitimine, sıbyan mektebini bitiren talebeler ergenlik çağında, -12-14 yaş arası- başlayabilmekteydiler¹³¹⁸. Talebelerin aydınlanma, ısınma, gece yatılı kalanların yiyecek masrafları vâkıf kurucuları tarafından karşılanıyordu¹³¹⁹. Bazı vâkıflar günlük ihtiyaçları için talebelere yevmiye tahsis etmişti. Meselâ, Piri Mehmed Paşa, Ulu Camii, Eski Camii ve Daru'l-hadis medreselerinde eğitim gören 10'ardan 30 talebenin tüm masraflarının dışında her biri için ikişer kuruş harçlık¹³²⁰, Serdengeçti Ağası Hacı Ahmed Ağa da kurduğu 14 Hücreli Medresede (Mermerli) kalan 14 talebeye günlük 1'er akça¹³²¹, Bayram Paşa-zâde de Hasan Ağa Camii avlusunda yaptırdığı hücrelerde kalan talebeye, günlük 2'şer akça harçlık tahsis etmişlerdi¹³²². Öğrencilere ayrılan bu tahsisâtlar, o medreselerde kaç talebenin tahsil gördüğünü de vermektedir. Ancak bu uygulama Adana'daki bütün medreselerde yaygın görünmemektedir. 1900'lü yıllara ulaşan medreselerde kaç talebe okuduğunu maarif salnâmelerinden¹³²³ öğreniyoruz. Buna göre, Adana'da 1898 yılında 24 medresede 443 talebe¹³²⁴, 1899 yılında 488¹³²⁵, 1900 yılında 25 medresede 548¹³²⁶, 1901 yılında 518¹³²⁷, 1903 yılında da 548 talebe¹³²⁸ öğrenim görmektedir. Bu yüzyılda, bir önceki yüzyıla göre, açılan medrese sayısı % 74 oranında azalmasına rağmen talebe sayısı biraz artmıştır. Meselâ, 16. yüzyılda Ulu Câmi ve Eski Câmi medreselerinde 10'ar talebe tahsil görürken, 19. yüzyılın sonunda 35 ve 40 talebeye çıkmıştır. Tanzimattan sonra eğitim alanında yapılan reform hareketleri, yeni açılan rüştiye, idâdî ve sultânîler ile diğer meslek okullarının¹³²⁹ açılması, vakıf gelirlerinin 1840 yılından itibaren Evkâf Nezâreti'nin kontrolüne geçmesi, gelir fazlasının merkezdeki nezâret hazinesine aktararak medreselerdeki harcamaların kısıtlanması¹³³⁰ ve medreselerin program ve fizikî yapıları gereği modernleştirilmeye kapalı

¹³¹⁸ C. İzgi, *a.g.e.*, s. 51.

¹³¹⁹ el-Hac Hatice Hatun, Gence-zâde Medresesi'nin aydınlama masraflarını karşılamak için bir vakıf kurmuştur. Bkz. 1177/1764, AŞS 52, s. 121; Yusuf bin Receb, Şeyh-zâde Medresesi'nin aydınlanması için vakıf kurmuştur. 1138/1726, AŞS 26, s. 3; Bayram Paşa-zâde

¹³²⁰ Ramazanoğlu Vakfiyesi, MV 646/4, 9; 1961/ 380, 404; ED. 538 (1572), s. 22b;

¹³²¹ 1163/1750, AŞS 28, s. 64.

¹³²² 1138/1725, AŞS 30, s. 196.

¹³²³ Medreseler Listesinde 1321/1903 yılı Maarif Salnâmesine göre, öğrenci sayıları ilgili medresenin karşısında verilmiştir.

¹³²⁴ Salnâme-i Maarif-i Umûmiye Nezâreti, Darü'l Hilâfe 1316, s. 836-842

¹³²⁵ Salnâme-i Maarif-i Umûmiye Nezâreti, Darü'l Hilâfe 1317, Matbaa-i Âmire, s. 935-941

¹³²⁶ Salnâme-i Maarif-i Umûmiye Nezâreti, Darü'l Hilâfe 1318, s. 1036-1045.

¹³²⁷ Salnâme-i Maarif-i Umûmiye Nezâreti, Darü'l Hilâfe 1319, s. 364-370.

¹³²⁸ Salnâme-i Maarif-i Umûmiye Nezâreti, Darü'l Hilâfe 1319, Asır Matbaası, s. 330-336.

¹³²⁹ Shaw, *a.g.e.*, 141-150.

¹³³⁰ Y. Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 89

kalmaları bu okullara olan ilgiyi sürekli azaltmıştır. Bu süreç medreselerin kapatılmalarına kadar sürmüştür¹³³¹. Bugün Ulu Camii, Câmî-i Atîk, Şeyh Mehmed Efendi, Battalağa, Kayalıbağ ve Arık-zâde medreseleri fiziken varlıklarını korumaktadırlar¹³³².

3. Kütüphaneler

Kütüphanelerin medreselerin bir parçası olduğu yukarıda ifade edilmişti. Adana'da müstakil bir vakıf kütüphânesi bulunmamaktadır. Ancak medreselere bağlı olarak 5 kütüphâne kurulmuştur. Vakıf kayıtlarına göre, ilk kütüphâne yine Ramazanoğullarına ait olup, *Ulu Camii Medresesi Kütüphânesi*dir. ED. 538/I (1540)'e göre, bu kütüphâneye ait iki grup kitap bulunmaktadır. Birinci grup kitaplar 45 ciltten müteşekkil (28 ayrı isimli)¹³³³ olup, kim tarafından vakfedildiği belli değildir¹³³⁴. İkinci grup kitaplar 87 cilt olup¹³³⁵, Müderris Mevlâna Nebi

¹³³¹ Medreselerde ıslahat girişimleri için bkz. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, Birinci Baskı, Emek matbaacılık, s.174-333.

¹³³² Ek: 7; TTK. KVE Adana Dosyaları.

¹³³³ Kitapların Listesi: Tefsîr-i Kâdı c.1, Tefsîr-i Keşşâf c. 1, Şerh-i Hadîs-i Buhari c. 10, Mesâbih c. 4, Şerh-i Meşârik li-İbni Melik c. 1, Tatarhan c. 1, Kadıhan c. 2, Fetvâ-yı Bezzâzî c. 1, Şerh-i Hidâye c. 1, Sadrû's-Şerîa c. 1, Metn-i Miftâh c. 1, Şerh-i Miftâh-ı Sa'd c. 1, Şerh-i Misbâh-ı Mevlana Sa'deddin c. 1, Mutawel c.1, Şerh-i Mutvel-i Mevlana Hasan Çelebi c. 2, Şerh-i Mutawel-i Mevlana Seyyid Şerîf c. 1, Şerh-i Mevâkıf c. 2, Hâşiye-i Mevâkıf li Mevlana Hasan Çelebi c. 1, Ali Kuşcu c. 1, Hâşiye-i Celâl Küçük ma'a Seyyid Mutawel c. 1, Kâmûs c. 1, Miscahû'l-cevâhirî c. 1, Muhîta-i Burhan c. 2, Ser Tahrîr Ali Kuşcu c.1, Kitâb-ı Atlahiyye c.1, Kitâbu'l-keşfi ale'l-menâr c.1, Kitâbu'l-câmî'i'l-usûl c.2, Kitâbu'l-meşârik'i'l-ezhâr c.1.

¹³³⁴ ED. 538 I (1540), s. 10a; Tıpkıbasım, 18.

¹³³⁵ Kitapların Listesi: Kitâb-ı rub'-ı Tefsîr'i'l-Keşşâf c. 1, Kitâb-ı nısf ı Tefsîr-i Ebi'l-leys Semerkandi c. 1, Kitâb-ı Tefsîr'i'l-Celâleyn c. 1, Kitâb-ı İ'râb'ı's-savâd c. 1, Kitâb-ı Mesâbih c. 1, Kitâb-ı Re'isü'l-mutefattunîn c. 1, Kitâb-ı Müşkilâtü'l-envâr c. 1, Kitâb-ı Garibü'l Hadîs li- İbni'l- Hasnan c. 1, Kitâb-ı Metn-i Ahsengî c. 1 Kitâb-ı Metn-i Muğnî c. 1, Kitâb-ı Şerh-i Ahsengî c. 1, Kitâb-ı Şerhü'l-Müntehab c. 1 Kitâb-ı Envâr fi şerhi'l-menâr ma'a? c. 1, Kitâb-ı Şerh-i Muhtasar-ı Ahsengî c. 1, Kitâb-ı Tenkih c.1, Kitâbu Medâri'l-fuhûl fi şerhi menâri'l-usûl, c. 1 Kitâb-ı Tahkik-i Şerh-i Ahsengî, C. 1 Kitâb-ı Mugnî c. 1, Kitâb-ı Şerhiyye c. 1, Kitâb-ı İfâzatü'l-envâr c. 1, Kitâb-ı Şerh-i Câmî'u'l-esrâr ale'l-menâr c. 1, Kitâb-ı Şerh-i Mugni c. 1, Kitâb-ı Hidâye c. 1 Kitâb-ı Gâ'ib-i şerhü'l-hidâye fi'l-cümle, nâkıs c. 1, Kitâbu min şurûhi'l-hidâye c. 1, Kitâbu Tahsîn li sâhibi'l-hidâye c. 1, Kitâb-ı Kenzû'd-dekâ'ik c. 1, Kitâb-ı Gaibi'l-mebnah Şerh-i Hidâye fi'l-cümle, nâkıs c. 1, Kitâb-ı Ekmel-i Şerh-i Hidâye c. 1, Kitâb-ı Mi'râcû'd-dirâye Şerh-i Hidâye, nâkıs c. 1, Kitâb-ı Ibn-i Temmâm Şerh-i Hidâye, nâkıs c. 1, Kitâb-ı Şerh-i Miskîn li kenzi'd-dekâ'ik c.1, Kitâb-ı Metni-i Vikâye c. 1, Kitâb-ı Şerh-i Fasîh c. 1, Kitâb-ı İmâletü't-tercîh c. 1, Kitâb-ı Nısf ve Haber c. 1, Kitâb-ı Furûk c. 1, Kitâb-ı Devân-ı Mûbarek c.1, Kitâb-ı'l-âsâr c. 1, Kitâb-ı Şerh-i Garib ale'l-harumiyye c. 1, Kitâb-ı Şerh-i Telhisü'l-câmi es-sûlûsânî c. 1, Kitâb-ı Sıracû'l-uyûn ve gayri hmû'l-Kur'an c. 1, Kitâb-ı Muinü'l-Lımmet c. 1, Kitâb-ı'n-nâfi c. 1, Kitâb-ı Câmî'ü's-sagîr c. 1 Kitâb-ı Şerhü'l-Câmî'i's-sagîr li-Kadıhan c.1, Kitâb-ı Ziyâdât li Kadıhan c. 1, Kitâb-ı Tuhfetü'l-fukaha c. 1, Kitâb-ı Muhtasar-ı Kadri c. 1, Kitâb-ı Mesûdî c. 1, Kitâb-ı Evkâf-ı'l-Hassâf c. 1, Kitâb-ı Veberî c.1, Kitâb-ı Şerh-ü'n-Nafî'i'l-müsemmâ bi'l-Mustasfâ c. 1, Kitâb-ı Tashihü'l-Kudûri c. 1, Kitâb-ı Tenkihü'l-Buhari c. 1, Kitâb-ı Radyüddin Mantık, nâkıs c. 1, Kitâb-ı Kemâlû'd-dirâye c. 1, Kitâb der Şerhü'l-bihâr c. 1, Kitâb-ı Şerh-i Mecmû'ü'l-bahreyn li'l-Aynî c. 1, Kitâb-ı Şerh-i Mecmû'ü'l-bahreyn li İbni Ferîşte, nâkıs c. 1, Kitâb-ı Mecmû' mine'l-muhîr ve atlahiyye el-ma'nevi ve gayri zâlik c. 1, Kitâb-ı Şerh-ü'n Nesefî c.1, Kitâb-ı Luga Mecma'ü'l-bahreyn c. 1, Kitâb-ı Manzûme c. 1, Kitâb-ı Şerhü'l-Elfiyye c. 1, Kitâb-ı Mecmû'un müştemilûn alâ telkîhi'l-ukûl ve gayrihi c. 1, Kitâb-ı Şerh-i Manzûme c. 1, Kitâb-ı Mine's-şurûh, nâkıs c. 1, Kitâb-ı Mecmû'un müştemilûn alâ harrere'l-emân Fâtmatü'z-zehrâ ve kurretü'l-ayn c. 1, Kitâb-ı Menâsik-ı Kirmanî c. 1, Kitâb-ı Haddâdi, c. 1, Kitâb-ı Fetvâ-yı Mûltakat, c.1, Kitâb-ı Münife c. 1, Kitâb-ı'l-Fusûl c. 1, Kitâb-ı Câmî'ü'l-fustüleyn c.1, Kitâb li Kadıhan c. 1, Kitâbun Zivâ-i Sirâc fi'l-Ferâ'iz c. 1, Kitâb-ı Mecmû'un

Halife bin Ramazan tarafından, “kendisinin müderris ve mütevellî olması, kitapların medreseden dışarı çıkarılmaması” şartıyla vakfedilmiştir. Kitapların toplamı 132 cilt olup 115 ayrı kitaptan oluşmaktadır.

Ramazanoğullarının bir diğer medresesi Medrese-i Cedîd görevlileri arasında 1530 tahrirlerinde yevmî 2 akça ile bir *hâfız-ı kütüp* yani kütüphâne görevlisi bulunuyorsa da¹³³⁶, ED. 538 (1540)’de sadece Ulu Camii Medresesi görevlisi geçmektedir¹³³⁷. Vakfiyelerde “vakıf kitapların muhafazası için” yevmî yine iki akça ile tek görevli tayin edilmiştir¹³³⁸. 1572’ yılında ise, *hâfız-ı kütübün* yevmiyesi beş akçaya çıkmış ancak görevli sayısı değişmemiştir¹³³⁹. Sonraki dönemlerde, Adana’daki her iki medrese ile Kızıldağ Yaylağı, Pirî Bey Medresesi için de mücellitlerin tayinlerine bakılırsa¹³⁴⁰, merkezdeki kütüphaneye bağlı olarak kitaplıklar oluşturulmuştur.

16. yüzyılın ilk yarısında kurulan Ulu Camii Medresesi kütüphanesinden sonra kuruluşu kayıtlara geçen ikinci kütüphâne *Gence-zâde Medresesi Kütüphânesi*dir. Bu kütüphâne H.1184 (M.1771) yılında Hamaloğlu mahallesinden Şeyh Hacı Hüseyin Efendi tarafından tâmir ettirilerek yeniden kurulmuştur. Hüseyin Efendi, kütüphâne için üç dolap yaptırarak 180 cilt kitap¹³⁴¹, görevlilerin giderleri için biri dink (bulgur değirmeni) iki değirmenini vakfetmiştir. Vakfın gelirlerinden kütüphâne eminine (=hâfız-ı kütüp) yıllık 25 kuruş, *mücellide* de 4 kuruş maaş bağlamıştır¹³⁴².

Bir diğer kütüphâne 19. yüzyılın başında, Çukurmescid mahallesinde Şeyh-zâde Feyzullah Efendi Camii yanına, Dindarî Şeyh Mehmed Efendi

fi'l-ferâ'izi mülakkab bi'l-Osmani c. 1, Kitâb-ı Şerh-i Umde fi usûli'd-dîn c. 1, Kitâbü't-ta'rîf ve'l-i'lâm ve gayri zâlik c. 1, Kitâb-ı Kavaid-i Irâb li İbni Hişâm c. 1, Kitâb-ı Kâmûs c.1, Kitâb-ı Şihâh-ı Cevheri c. 1, Kitâb-ı Şerhü'l-Bürde c. 1, Kitâb-ı Mecmû'un fi'n-nahv ve't-tasrîf ve bi'l-Meâni ve'l-beyan ve zâlik c. 1, Kitâb-ı Cennet anî'l-ma'nevî, cild-i sâni c. 1, Kitâb-ı Şerh-i Mesâbih c. 1.

¹³³⁶ Kurt-Erdoğan, a.g.e., s. XXIX; Tablo IV.

¹³³⁷ ED. 538 (1540), s.5b; Tıpkıbasım, s. 8.

¹³³⁸ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 954/1547, VGMA, MV 646/9 ; 1961/404.

¹³³⁹ ED. 538 II (1572), s. 23a; Tıpkıbasım, s. 47.

¹³⁴⁰ Yayla kitapları için mücellid tayini, Hurufât 1067, s. 92.

¹³⁴¹ Kitaplardan bazıları: Kitaplardan bazıları: Mushâf-ı Şerif bi'l-hüsni'l-hat c.1, Haşiye Aleyhime li-Seyyidi Halebî c. 2, Haşiye Şeyh-zâde min el-bakara, c. 1, (pek çok haşiye), Medârik Min Sebe' ile c. 1, Delâil Necât c.1, Kitâbü'l- Ezkâr c.1, Şerhu'l- Mesânik li-ale'l- kâri, c. 1 (pek çok şerh), Buharî Şerif c. 1, Hadis-i Erbaîn c. 1, Mustatrâf c. 1, Li'l-Vânî c. 1, Kudûrî, c.1, şeriat el-İslâm c. 1, Fıkhi Şerh el-Ekber c.1, Bezzaziye c. 1, Ankaravî, Kanun es-Sultâniyen ve Ma'rûzât-ı Ebussuud c. 1, Risâle tâlim mükellim maa şerh en-Nebevî ve Risâle-i Lâtfec., (pek çok risâle). Toplam 180 cilt. Bkz. *Şeyh Hacı Hüseyin Efendi Vakfiyesi*, 1184/1771, AŞS 5, s. 85.

¹³⁴² *Şeyh Hacı Hüseyin Efendi Vakfiyesi*, 1184/1771, AŞS 5, s. 85.

tarafından, bir medrese ile birlikte yaptırılmıştır¹³⁴³. Kütüphâne bitirildikten sonra, Mehmed Efendi elinde bulunan kitapları bu kütüphâneye vakfedip, Hacı Nâbi-zâde Seyyid Mehmed Halife'yi¹³⁴⁴ yıllık 15 kuruş maaş ile *hâfiz-ı kütüb* tayin etmiştir¹³⁴⁵. Vakfiyesinde kitap vakfettiğine veya hangi kitapların vakfedildiğine dâir bilgi geçmemektedir. Maarif Salnâmelerinde bu kütüphânede 156 cilt kitap olduğu kayıtlıdır¹³⁴⁶. Şeyh Mehmed Efendi'nin yaptırdığı medrese ve kütüphâne 1990'lı yıllarda öğrenci yurdu olarak kullanılmaktaydı¹³⁴⁷. Adana'da kitap sayısı en fazla kütüphâneyi Şeyh-zâde Mahallesinde Buharalı-zâde unvanlı bir şahıs kurmuştur. Vakfiyesi bulunmayan *Buharalı-zâde Kütüphânesi*'nde 371 kitap vardır¹³⁴⁸. Beşinci kütüphâneyi, Adana'nın dışında, Osmaniye'de H.1300 (M.1882) yılında *Trabzonî Kütüphânesi* adıyla Hacı Veli Efendi, 80 kitap vakfederek kurduğunu¹³⁴⁹. Salnâmelerde, Ulu Câmi Medresesi ve Gence-zâde Medresesi kütüphanelerinde bulunan kitapların sayıları verilmemekle birlikte isimleri geçmektedir¹³⁵⁰.

Vakfiye veya vakfiye kayıtlarında geçen bu 5 kütüphâne, medreselerin içinde veya yanında ayrı bir mekânı olanlardır. Adana'da 5 medreseye bağlı 5 kütüphânenin bulunması, diğer medreselerde kitaplıkların bulunmadığı anlamına gelmez. Nitekim Eski Camii ve Kızıldağdaki Pirî Paşa medreselerinde kitapların bakımı için mücellidlerin tayin edildiğinden bahsetmiştik¹³⁵¹. Fakat 1900'lü yıllarda kitap sayılarının verildiği üç kütüphânedeki en fazla kitaba sahip olanı 371'dir. Matbaanın Osmanlı Devletine 1727 yılındaki girişi¹³⁵² dikkate alındığında, iki asır sonraki bu rakamlar eğitim-öğretim açısından düşündürücüdür. Ulu Camii Kütüphânesindeki kitapların isimleri dip notta verilmişti. Pirî Bey, Ulu Câmi Medresesi müderrisi için "âlim ve fazıl, müteyerrî ve mütedeyyîn olup bütün ulûm-i akliye ve nakliye ve Arabiye ve edebiye ve usûliye ve furûiyeyi ve hadis ve tefsîri vesâire ulûm-i mûtebere ve fûnûn-i

¹³⁴³ *Dindârî eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi Vakfiyesi*, 1218/1804, VGMA, MA 591/115.

¹³⁴⁴ AŞS 58, s. 83-84.,

¹³⁴⁵ Aynı vakfiye.

¹³⁴⁶ Maarif Salnâmesi, 1317, 942-43.

¹³⁴⁷ M. Yüksel, *a.g.e.*, s. 51.

¹³⁴⁸ Maarif Salnâmesi, 1317/1899, 942-43. 1318/1900, s. 1044-45.

¹³⁴⁹ Maarif Salnâmesi, 1317/1899, 942-43; 1318/1900, s. 1044-45.

¹³⁵⁰ Maarif Salnâmesi, aynı tarih ve sayfalar.

¹³⁵¹ 1118-33/1706-1720, Hurufat 1067, s. 77, 82, 83, 84, 87, 92.

¹³⁵² İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 160-161.

mütedâviyi câmi..”¹³⁵³ olma şartlarını istemiştir. Müderrîste aklî ve naklî ilimleri ve tedavî edecek kadar tıp bilme şartının olması bu medresede fen bilimlerinin de okutulduğunu göstermekle birlikte, Ulu Camii Kütüphânesindeki kitapların çoğu, tefsir ve hadis, Gence-zâde Kütüphânesi’ndeki kitaplar da yine tefsir, hadis ve fıkıh kitapları ile bunlar üzerine yazılmış hâşiye, hâtîme, şerh ve risâlelerden oluşmaktadır. Kitaplar arasında olan Ali Kuşçu’ya ait bir kitap ile matbaanın Osmanlı Devletine gelmesinden sonra basılan ilk kitap Vankulu Lûgati¹³⁵⁴ dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak, Adana’da kurulan hayrâtın % 14,22’sini oluşturan sıbyan mektepleri ile medreseler, 3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı, Tevhîd-i Tedrisat Kanunu ile Şer’iye ve Evkâf Vekâleti ya da özel vakıflarca idâre edilen bütün medrese ve mektepler *Maarif Vekâleti*’ne devredilip bu nezârete bağlanmış, gelir kaynakları da Maarif bütçesine nakledilmiştir. Mezkûr kanunda (Madde: 1) geçen “bütün müessesât-ı ilmiye ve tedrisiyenin” Maarif Vekâletine devrini öngören ifadeye dayanılarak mazbût vakıflara ait kütüphâneler de aynı vekâlete devredilmiştir¹³⁵⁵. Bugün kuruluş amacı doğrultusunda hizmetini veya varlığını devam ettirenler, Vakıflar Bölge Müdürlüğü’nün yönetimi altındadır (Ek: 7).

II. Sağlık ve Sosyal Yardım Kurumları

Bu kurumlar içinde bir hastane, iki imâret ile fakirlere yardım etme, yemek yedirme ve yükümlü tutuldukları vergileri karşılama amaçlı kurulmuş 55 vakıf bulunmaktadır. Bu kurumlar Adana’da tesis edilen bütün hayrât kurum ve kuruluşlarının % 4,98’ini oluşturmaktadır. Vakfın, toplumun ihtiyaçlarından doğduğu temel düşüncesine bağlı olarak, bu kurumların toplumun ihtiyaçlarını karşılar mahiyette olduğunu kabul etmek durumundayız. Bu sağlık ve sosyal yardım kurumları, Adana’da halkın ihtiyaçlarını karşılayabilecek yeterlilikte miydi? Bu sorunun cevabını verebilmek için bu kurumları ayrı ayrı incelemek gerekmektedir.

¹³⁵³ Ramazanoğlu Vakfıyesi, VGMA, MV 646/4; 1961/380.

¹³⁵⁴ Vankulu Lûgatini, 16. yüzyıl alimlerinden Vanlı Mehmed bin Mustafa’nın telifi olan *Sıhah-i Cevherî* isimli eseridir. Bkz. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV/I, s. 161.

¹³⁵⁵ H. Döndüren, a.g.e., s. 113-14.

A. Sağlık Kurumu/Hastahane

“Daru’ş-şifa”, “dâru’t-tıp” ve “bîmarhâne” gibi isimler verilen hastahânelerin, hem eğitim hem de tedavi merkezî olduğu bilinmektedir¹³⁵⁶. Yukarıda Ulu Câminin 1509 yılında burada bulunan bir başka yapının, belki de bir dâru’ş-şifa’nın yerine kurulmuş olma ihtimalinden bahsetmiştik¹³⁵⁷. Bu ihtimâli câminin batı girişinde bulunan -eski bir yapı olduğu bütün araştırmacılarca kabul edilen- sivri kubbeli bölümdeki bir odanın -bir dersihâneyi hatırlatan- görünümü vermektedir. Selçuklular zamanından beri genellikle dâruşşifalarda görülen yılan motifinin¹³⁵⁸ bu bölümün kubbesi üzerinde görülmesi bu kısmın eskiden beri şifahâne (hastahâne) olarak kullanıldığını düşündürmektedir¹³⁵⁹. Pîrî Paşa’nın 1540 tarihli vakfiyesinde, Ulu Camii Medresesi’nde görev yapacak müderrisin “ulûm-i akliye ve nakliyye” sahip, “ulûm-i mûtebere ve fûnun-i mûtedâviyi câmi” olması ve medresedeki tâlebelere tedris ettirmesi, şartları tıp eğitiminin devam ettiğini, hastaların da tedavi edildiğini göstermektedir¹³⁶⁰.

ED. 538 (1572)’de Ulu Camii yakınında bir Dâruşşifâ’nın (=hastahâne) bulunduğu kayıtlıdır. Bu birim vakfiyelerde geçmediğine göre, H.962 (M.1555) yılından sonra¹³⁶¹ yapılmış olmalıdır. Dâruşşifâda günlük 20 akça ile bir tabîb (=doktor) çalışmaktadır. Dâruşşifâ’nın günlük ilaç gideri için de 4 akça tahsis edilmiştir¹³⁶². Daru’ş-şifa’nın yeri, Ulu Câminin yakınında (belgede; “der kurb-ı Câmi-i Cedîd olarak geçmektedir) ayrı bir yapı olmalıdır. Eğer, Ulu Camii içinde veya ona bitişik bir yapı olmuş olsaydı, Halil Bey Mektebi gibi, bu külliye görevlileri arasında kaydedilmesi gerekirdi. Dâruşşifânın giderleri görevlileri dışında, Ramazanoğlu vakfının idarî görevlileri arasına yazılmıştır¹³⁶³.

¹³⁵⁶ Z. Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Açısından Vakıflar*, İstanbul 1985, Milli Eğitim Basımevi, s. 135-36.

¹³⁵⁷ O. Aslanapa, *a.g.e.*, s. 369; Kurt-Erdoğan, *a.g.e.*, s. XX.

¹³⁵⁸ Bu motif için, K. Otto Dorn ve O. Aslanapa, Zengi devri eseri olan Bağdat yakınındaki Sitte Zübeyde Türbesi (XII. Yüzyıl) ile yakından alakalı olduğu görülmektedirler. Bkz. N. Çam ise, bu motifin Selçuklu geleneğinin bir devamı olarak görmektedir. N. Çam, *Ulu Câmi Külliyesi*, s. 28.

¹³⁵⁹ Naci Kum, “Ulucami Kapı Kubbesindeki Yılan Şekilleri Münasebeti ile Yılan ve Ejderha Timsallerinin Mâna ve Mefhumu”, *Görüşler*, sayı: 34 (1941), s. 8-12; Araştırmacı, yılan ve ejder motiflerinin eskiden beri Türk totem inancı gereği kullandıklarını, uğur ve saadete timsal olduğu, şeklinde özetlenebilecek görüştedir. İtirazı bu kısmın Selçuklu eseri olduğu görüşüne itiraz etmektedir; Bu kısım ile ilgili olarak Bkz. Kurt-Erdoğan, *a.g.e.*, s. XXXII.

¹³⁶⁰ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 946/1540, VGMA, MV 646/4; 1961/380.

¹³⁶¹ Pîrî Bey’in son zeyl vakfiyesi 962 Şevvâlinin ortalarında (M. 1555 Eylül) kurulmuştur. Bkz. *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 962/1555, VGMA, MV 646/15; 1961/425.

¹³⁶² ED. 538/II (1572), s. 24; Tıpkıbasım, s. 49.

¹³⁶³ ED. 538/II (1572), s. 23a, 24a; Tıpkıbasım, s. 47, 49.

16. yüzyıldan sonra, hurufât ve vakıflar ile ilgili tüm belgelerini incelemeye tâbi tuttuğumuz şer'îye sicillerinde¹³⁶⁴ dâruşşifâ için tayin veya bir işleme rastlanmamıştır. Ancak Piri Bey'in vakfiyedeki şartları gereği Ulu Camii Medresesi'ndeki eğitim devam etmiştir. 1067 numaralı hurûfât defterinde, Piri Bey İmâretine bağlı olarak 1714 yılında bir tabib tayininin yapıldığı kayıtlıdır. Burada tâbip Şeyh Mehmed'in vefat etmesi üzerine yerine Şeyh Hüseyin atanmıştır¹³⁶⁵. Vakfiyede yazılmadığı için yeri kesin tespit edilemeyen dâruşşifâ, imâretin bünyesinde hizmetini sürdürmüyorsa imârete de bir tabîb tayin edilmiş demektir. İmârette hastalara da yemek tayin edilmesi bir başka dikkat çekici husustur¹³⁶⁶.

19. yüzyılda bütün kurumlarda yaşanan modernleşme çerçevesinde, Adana mahalli idaresince yapılan ıslahhâne ve hastahâne masrafları için, Ramazanoğlu vakıf gelirlerinden H.1284-86 (M.1867-69) yıllarında toplam 270.000 kuruş harcanmıştır¹³⁶⁷. Bu yüzyılın sonuna doğru konu ile ilgili çarpıcı bilgileri kolera salgını ile ilgili bir araştırma yapması için devlet tarafından Çukurova'ya gönderilen, Adana'da 27 Nisan-7 Mayıs 1893 tarihleri arasında 10 gün, 10 gün de buradan gittiği Tarsus dönüşü kalan Doktor Şerafettin Mağmumî vermektedir. Ona göre, şehirde altı eczane ve Adana Belediyesine ait bir hastahane¹³⁶⁸ bulunmaktadır. Hastanenin hâlini Dr. Mağmumî; “*Adana belediye hastahanesi ne vakit gözümün önüne gelse dehşetten tüylerim ürperir*”, ifadesiyle belirtir. Mağmumî, medreseye benzeyen kemerli bir binada faaliyet gösteren hastahanenin iç tefrişatının ihtiyaca cevap verecek durumda olmadığını, şartlarının çok sağlıksız olduğunu ve kokudan koğuşlara girilemediğini kaydetmektedir¹³⁶⁹. Mağmumî'nin yaptığı tasvir zaten var olan bir salgın hastalığın tüyler ürperten manzarası olmakla birlikte, Ramazanoğlu Dâruşşifâsının da zamanla ihtiyaçlara cevap veremez hâle geldiğini göstermektedir. Bir karşılaştırma yapılacak olursa,

¹³⁶⁴ AŞS 1, 6, 9, 10, 17, 30, 129, 130.

¹³⁶⁵ 1126/10.10.1714, Hurufât 1067, s. 79.

¹³⁶⁶ Ramazanoğlu Vakfiyesi, 945/1540, MV 646/5;1961/384.

¹³⁶⁷ 1284/1867 yılında: 90.000 kuruş, 1285/1868'de: 90.000 krş., 1286/1869'da: 90.000 krş., BOA., EV. 18882, s.1.

¹³⁶⁸ Bir hastahâne olduğunu 1319/1901 tarihli Vilâyet Salnâmesi de doğrulamaktadır. Bkz. *Salnâme-i Vilâyet-i Adana*, Adana 1319/1901, s. 71; Özel statüde gayri Müslimlere ait hastaneler de bulunmaktaydı. Fransızlar askerî bir hastane kurmuşlardı. Şimdiki Etnografya müzesi. Bkz. Haluk Uygur, “Cumhuriyeti Anlatan Adana Fotoğrafları”, Adana: Köprü Başı, İstanbul 2000, YKY, s. 149, Fotoğraf 21.

¹³⁶⁹ Nazım H. Polat, *Dr. Şerafettin Mağmumî, Bir Jön Türk'ün Serâveni*, İstanbul 2002, Bûke Yayınları, Ek 7: “Adana Seyahati”, s. 170-172; C. Telci, *a.g.m.*, s. 315-321.

İstanbul'da Fatih Dâruşşifâsında -16. yüzyılın sonlarına doğru- 42-43 kişi çalışırken, aynı dönemde Ramazanoğlu Dâruşşifâsında sadece 1 tabib bulunmaktadır¹³⁷⁰.

B. Sosyal Yardım Kurumları

1. İmâret (Pirî Bey İmâreti)

Adana'da biri merkezde biri Kızıldağ yaylasında, iki imâret bulunmaktadır. Her ikisi de Ramazanoğlu hayrâtı olup, Pirî Bey tarafından yaptırılmıştır. Merkezdeki, “*Ramazanoğlu İmâreti*” olarak meşhur olup, İmâret-i Cedîd veya Pirî Bey İmâreti olarak da bilinmektedir. 1525-30 yılları arasında yaptırılmıştır. İlk olarak, Ulu Camii yakınında Halil Bey Medresesi'nin giriş kapısı yanında olan yerin -bugün helâ olarak kullanılan, bacaları hâlâ durmakta ve mutfak görünümlü- medresede kalan öğrenci ve misafirlere hizmet vermek amacıyla iki odalı bir mutfak olarak açılmış olduğu düşünülmektedir¹³⁷¹. Daha sonra Pirî Bey, bugünkü İnkılâp İlkokulu'nun bulunduğu yere kendi adıyla anılan imâreti (İmâret-i Cedîd) yaptırmıştır¹³⁷². Burası her gün 15-20 kişinin çalıştığı, 100-150 kişinin iki öğün yemeğinin pişirildiği ve 40 misafirin kalabildiği; bir fizikî mekâna sahipti¹³⁷³. Bu yapı, 19. yüzyılın sonuna kadar imâret hizmetini sürdürmüştür. Bir araştırmaya göre, Bahri Paşa'nın (1898-1907) Adana valiliği sırasında¹³⁷⁴ hastahâne, daha sonra Sanat Mektebi, Meşrutiyetten sonra matbaa, Cumhuriyet'ten sonra ise yeniden inşâ edilerek ilkokul olarak kullanılmıştır¹³⁷⁵. 2002 yılı içinde tâmirâtta olan bina mimarî olarak bir han görünümünü taşımakta olup, imâretten bir şey kalmamıştır.

İmâretin maddî karşılık beklemeden asırlarca süren hizmet felsefesi¹³⁷⁶, hayrât çalışanlarını, eğitim görenleri, misafirleri ve açları doyurmak, kalacak yer temin etmek (misafir etmek), kutsal günlerde bir araya gelmek, oluşan manevî havayı birlikte solumak, verebilme ve kabul etme lûtfu olarak özetlenebilir.

¹³⁷⁰ Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara 2003, TTK Basımevi, s. 77.

¹³⁷¹ Kurt-Erdoğan, *a.g.e.*, s. XXIX.

¹³⁷² Evliya Çelebi, şehirde iki imâretten söz etmektedir. İkincisini doğrulayıcı belge yoktur. Ancak bu döneme kadar eski ve yeni imâret, hizmetini devam ettirmiş olabilir. E.Çelebi, *a.g.e.*, IX, s. 337.

¹³⁷³ Ramazanoğlu Vakfiyesi, 946/1540, MV 646/5; 1961/384.

¹³⁷⁴ Aynı salnâme, s. 59.

¹³⁷⁵ Yusuf Akyurt, *Türk Asâr-ı Atıkası Binalarına Ait Tarihî Mecmua, Osmanlılar Devri*, Kısım: III, Cilt: V, Konya 1946, s. 30; K. Ener, *a.g.e.*, s. 257; Kurt-Erdoğan, *a.g.e.*, s. XXIX.

¹³⁷⁶ Bu konuda bkz. Osman Ergin, *Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi*, İstanbul 1939, Cumhuriyet Matbaası, s. 5-16; Barkan, “İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyişi”, 2000, s. 996-1005.

Tablo 53: RAMAZANOĞLU İMÂRETİ (İMÂRET-İ CEDİD)¹³⁷⁷

İMÂRET	TD.969(1530)			ED.538/I (1540)			ED.538/II (1572)		
GÖREVLİLERİ	Nef.	Yev.	Yekun	Nef.	Yev.	Yekun	Nef.	Yev.	Yekun
Şeyh-i seccâde-nişîn	1	10	3600				1	8	2880
Meşihat	1	6	2160	1	6	2160	1	8	2880
Vekil-harc	1	5	1800	1	6	2160	1	8	2880
Bevvâb-ı matbâh	1	5	1800	1	5	1800			
Kayyûm	1	4	1440	1	4	1440	1	6	2160
Çerakdâr	1	3	1080						
Ser-tabbâhîn	1	5	1800	1	5	1800			
Ser-habbâzîn	1	5	1800	1	5	1800	1	7	2520
Şagird-i tabbâhîn	1	2	720	1	3	1080	1	4	1440
Diğer Şagird-i tabbâh				1	2	720	1	3	1080
Şagird-i habbâz	1	2	720	1	3	1080	1	4	1440
Diğer Şagird-i habbâz				1	2	720	1	3	1080
Mil'akadâr	1	2	720	1	2	720	1	4	1440
Nasîb-i guşt	1	2	720	1	3	1080	1	4	1440
Nasîb-i nân	1	2	720						
Ferrâş-ı ta'âm	1	4	1440						
Kilerci	1	4	1440	1	4	1440	1	8	2880
Bevvâb-ı imâret ma'a				1	5	1800	1	6	2160
Çerağdar				1	3	1080	1	3	1080
Tabbah-ı imâret-i yayla				1	3	360			
Habbâz-ı imâret-i yayla				1	3	360			
Nasîb-i taam ve ferraş				1	5	1800			
Ferraş							1	6	2160
Ferraş							1	6	2160
Gendûm-kûb							1	5	1800
Cem'an gayri sakka		178	64080						
YEKUN	15	61	21960	18	69	23400	17	93	33480

Hizmet felsefesi ve giderleri ile her zaman vakıf kurum ve kuruluşlarının merkezinde, mimarî olarak daha mütevazı olan bu müesseseden Adana'da kimler faydalanma hakkına sahipti? Bunlar; 1- Ulu Camii Medresesi'nin 10 hücrelerinin her birinde kalan üçerden 30 talebe ile Eski Camii Medresesi hücrelerinde kalan talebeler¹³⁷⁸, 2- mezbûr imâretin dört hücrelerinin her birinde 10 kişi hesabıyla (40 kişi); a. sâdad, ulemâ ve tarikat ehli (sülehâ, zâhidler, fukâra ve miskinler) b. tüccârlar ve -zenginler dahil- erkeklerden yolcular, c. askerî sınıf mensupları (askerîler) ve d. ehli zimmet veya nereden olursa olsun bütün Müslüman

¹³⁷⁷ Kurt-Erdoğan, a.g.e, Tablo V, s. XXX; Tablodaki rakamlarda bazı farklılıklar oluşmuştur.

¹³⁷⁸ Ramazanoğlu Vakfıyesi, 954/1547, MV 646/11; 1961/409.

misafirler, -orada konaklamaları ve aralarında imâretin hesabı üzere -hesâbı bozmadan, yemeklerin eşit bir şekilde dağıtılması-, 3- Eski ve Yeni Camii, Medrese ve imâretin mürtezikasından (ücretle çalışanlar) olan *hademeler* -hademelerden her birine iki vakit yemek, her gün ayrılmış olan etli çorba ile imâretin ekmeğinden dörder ekmek verilmesi¹³⁷⁹- ve 4- Cuma, ramazan ve bayram gecelerinde, fukara kör, kötürüm ve hastalardan (20 kişi) oluşmaktadır¹³⁸⁰.

Ramazanoğlu Vakıfları'nın bütün hayrât kurumlarında çalışan personeline hizmet vermesiyle hepsini kapsayan ve gider kalemi en yüksek kuruluşu imârettir. İmâret; mutfak, kiler, dört hücreli misafirhâne, ahır, çeşme ve helâları olan bir kompleksti. Giderleri personel, yemek ve harc-ı lâzıme türünden aydınlatma ve tâmirât -bakım- alanlarındaydı. 1530'larda burada toplam 61 akça yevmiye (yıllık 21.920 akça) ile 15 kişi, 1540 yılında toplam 69 akça (23.400 akça) yevmiye ile 18 kişi, 1570'li yıllarda ise 93 akça yevmiye (33480 akça) ile 17 kişi çalışmaktadır. Bu yıllarda imâretin kurumlaşma sürecine ve vakfın gelirinin artmasına bağlı olarak ücretlerde de belirgin bir artış görülmektedir. 1540'lı yıllarda ücretler 2 ile 6 akça arsında değişirken, 1570'lerde % 25 oranında artarak 3 ile 8 akçaya yükselmiştir. En yüksek ücreti imâret şeyhi, meşîhat ve vekil-i harç, en düşük ücreti de çerağdâr ile çıraklar almaktadır (Tablo 53)¹³⁸¹.

İmâretin kuruluş yıllarında (1530 yılı) sabahları pirinç çorbası, ikindiden sonra buğday çorbası pişirilmekteydi¹³⁸². Bu yıllarda yemek giderleri vakfın gelirlerine bağlı olarak pek yüksek değildir. 1540'lı yıllardan sonra imâret giderleri yine vakfın gelirlerine bağlı olarak artmaya başlamıştır. Pîrî Bey, vakfın gelirlerine yeni kaynaklar kattıkça, yeni zeyl vakıflar ile pişirilen yemeklerin çeşit ve kullanılan malzemelerini¹³⁸³ de artırmıştır. ED 538/I (1540)'a göre, yiyecek masrafları 147.283 akçaya yükselmiştir. Aynı yıl imâret için harcanan (personel

¹³⁷⁹ Ramazanoğlu Vakfiyesi, 946/1540, MV 646/5;1961/384.

¹³⁸⁰ Ramazanoğlu Vakfiyesi, 954/1547, MV 646/11; 1961/409.

¹³⁸¹ Bkz. Tablo 52

¹³⁸² Bu yıllarda yemekler için: 1000 dirhem olan 22 menn (=batman) et; beher menni 150 dirhem olan 4 menn pirinç; ekmek için 3 kile (75 kg) buğday, yemek için 1,5 kile (38 kg) buğday.; 600 dirhem sade yağ; zerde için 150 dirhem bal; yeteri kadar odun, tuz, soğan, çerağ yağı harcanmaktadır.

¹³⁸³ 1540 tarihli vakfiyede ise, her batman 1000 dirhem olmak üzere 10 batman et, 40 batman ekmeklik un, 8 batman pirinç, 1,5 kile yemeklik buğday 2 batman tuz, 1/8 kile nohut ve yarım batman kimyon¹³⁸³, Ramazan geceleri, için, etle birlikte, temiz sade yağ,, done pirinç denilen beyaz pirinç taamı (pilav); et ve buğday ve sade yağ ile pişirilen meşhur harisenin (=keşkek), bu iki yemeğin nöbetle pişirilmesini, kış aylarında yetecek kadar turunc suyu, yaz ayları da yoğurt tayin etti. Vakfiye 1, 945/1539 MV 646/5; 1961/382.

giderleri dahil) toplam 170.683 akçalık gider, 383.985 akçalık Ramazanoğlu vakıflarının toplam giderlerinin % 44,45’ni oluşturmaktadır.

Tablo 54: 1540 Yılında Pirî Bey İmâreti Giderleri (Akça)¹³⁸⁴

Yemek Malzemeleri	Buğday	Pirinç	Un	Et	Odun	Diğerleri	TOPLAM
Sabah	7380	-	15744	19122	2952	1287	46485
İkinci (Akşam)	-	12155	13728	15801	2574	4032	48290
Cuma Geceleri	-	6480	2304	2652	864	12512	24812
TOPLAM	7380	18635	31776	37575	6390	17831	119587
Diğer Yemek Malzemeleri	716	4347	2888	3504	496	15835	27786
GENEL TOPLAM	8096	22892	34664	41079	6886	33666	147283
Okka Olarak	-	4596	17332	6319	-	-	-

1540’lı yıllarda sabah yemekleri için 46.485 akça, ikindi için 48.290, Cuma ve Ramazan geceleri için 24.812 ve diğer yemekler için de 27.786 akça olmak üzere toplam 147.283 akça harcanmıştır (Tablo 54). Yemeklerde 4.596 okka pirinç, 17.332 okka un ve 6.319 okka et kullanılmıştır. Kalay, kaşık, hasır, kandil ve yağ masrafları ise, 2.276 akça tutmaktadır¹³⁸⁵. Ramazan gecelerinde; sade yağ (tere yağ), pirinç, et ve karabiber ile pişirilen etli pirinç pilavı ile sade yağ, buğday yarması (döğme) ve et ile pişirilen “meşhûr harîse” yemeği (keşkek) gün aşırı verilmekteydi¹³⁸⁶.

H. 954 (M.1547) tarihli üçüncü zeyl vakfiyede sabah, ikindi, cuma ve ramazan gecelerinde pişirilen yemeklerde kullanılan malzemeler artırılmış, baharat, yağ, yoğurt, hoşaf ve şalgam gibi katkı ve içecek malzemeleri eklenerek çeşitler iyice zenginleşmiştir. Ayrıca *iki bayram günleri* için hemen aynı yemekler ile zengin tatlı tuzlu ve baharat katkı maddelerinin bol olduğu daha özel

¹³⁸⁴ Kurt-Erdoğan, *a.g.e.*, tablo VI, s. XXXI.

¹³⁸⁵ ED. 538(1540), s. 9b; Tıpkıbasım, s. 16; harc-ı lâzime türü harcamalar ayrıca yukarıda ele alındığından burada detaya girilmeyecektir.

¹³⁸⁶ 1540 tarihli II. Vakfiye.

yemeklerin yapılması istenmiştir¹³⁸⁷. *Misafirlere mahsus 4 odada*¹³⁸⁸ kalanlar için günlük çorbaların dışında baharat ve etli pilâv -cuma ve bayram gecelerine mahsus¹³⁸⁹ - malzemeleri eklenmiştir. Misafirlerden sabah ve ikindi yemeklerine yetişemeyenlerin her birine 20 dirhem (65 gr.) bal, 20 dirhem peynir ve iki ekmek verilmesi istenmiştir. Ayrıca *cuma, ramazan ve bayram* gecelerinde pişirilen özel yemeklerin; ister müderris, ister mütevellî, ister başka erbâb-ı vezâiften olsun her birine, aralarında fark gözetmeksizin eşit bir şekilde yemek verilmesi, iki medresenin öğrencilerine ve fakir, kör, kötürüm ve hastalardan da 20 kişiye yemek verilmesi şart koşulmuştur¹³⁹⁰.

H. 954 (M.1547) yılında yemeklerde kullanılacak malzemelerin en üst seviyede artırılması Ramazanoğlu vakıf giderlerine yansımıştır. ED.538/II (1572)'ye göre, 1570'li yıllara gelindiğinde imâretin yiyecek giderleri 1540'lı yıllara göre, % 39,63 oranında artmıştır. Söz konusu yıllarda yiyecek giderleri yıllık 238.320 akçaya ulaşmıştır¹³⁹¹. Giderler içerisinde et 57.600, un 43.200, odun 25.920 akça tutmaktaydı¹³⁹². İmâret giderleri, Ramazanoğlu vakıflarının toplam giderlerinin (755.682 akça) % 35,97'sini oluşturmaktaydı¹³⁹³.

Yayla İmâreti (=Pirî Bey)

Adana'nın yaz ayları bunaltıcı bir sıcaklığa sahip olduğundan ve halkın bu yüzden yaz aylarını değişik yaylalarda geçirdiğinden yukarıda bahsetmiştik. Ramazanoğullarının yaylası da Kızıldağ Yaylasıdır. Burada imâr faaliyetleri Halil Bey dönemine gitmekle birlikte, câmi, medrese, hamam ve imâretin bulunduğu

¹³⁸⁷ Bayram günleri için kullanılan malzemeler: her batman 1000 dirhem şartıyla *her gün*; 7 batman (bt.) et, 6,5 bt. un, 6 bt. pirinç, 1,5 bt. tuz, 1,5 bt. sade yağ, *yıldı*; 4 kile nohut, 398 deve yükü odun, 6 bt. kimyon, 466 bt. bal, 100 bt. peynir, 350 dirhem safran, 4,5 bt. karabiber, 1600 dirhem para kıymetinde yoğurt, 50 bt. kuru üzüm, 5 bt. kuru kayısı, 5 batman kızı kuru üzüm, 2000 adet ceviz, turunc, koruk çorbası için 35 bt. sarımsak her sene 6 bt. kuru nane, *Ramazanoğlu Vakfıyesi*, 3, 646/10; 1961/406-407.

¹³⁸⁸ Pirî Paşa'nın 1547 tarihli III. Vakfiyesinde geçen 4 bab veya adet misafirhâne ile imâretteki 4 bab veya adet hücre/misafirhânenin ayrı bir birim olarak yorumlanmıştır. Bkz. K.Ener, *a.g.e.*, s. 180; Kurt-Erdoğan, *a.g.e.*, s. XXXI, Vakfiyede sadece misafirhânenin ait yiyecek malzemeleri değil sabah, ikindi ve cuma, ramazan ve bayram günlerinde kullanılan malzemeler de tek sayılarak artırılmıştır. 1530'da ayrıca 4 adet misafirhâne olsaydı, bunun ilk vakfiyede zikredilmesi beklenirdi. Bu misafirhâneler, imâretteki 10'ar kişilikten 40 kişilik 4 hücre/oda olmalıdır. Diğer birimlerde kaç kişinin kalabileceği ve toplam kaç kişiye yemek verileceği kalem kalem sayılırken imâretin harcama kalemlerini alt üst edecek 4 ayrı misafirhâneyi zikretmemeleri imkansız görünüyor.

¹³⁸⁹ Baharlı pilâv ve hoşaf (zerde ve kuru üzüm).

¹³⁹⁰ Vakfiye 3, 954/1547 MV 646/10-11; 1961/406-409.

¹³⁹¹ Mutfak giderleri ile personel giderlerinin (33.480 akça) toplamı: 271.800 akçaya ulaşmıştı.

¹³⁹² Kurt-Erdoğan, *a.g.e.*, s. XXIX-XXX.

¹³⁹³ Y. Kurt, "Ramazanoğulları Vakıfları", s. 1024-1027; ED. 538/II (1572), s. 23a-25a; *Ramazanoğlu Vakıfları*, MV 646/5, 7,11; 1961/384, 392, 406-409.

külliyeyi Kızıldağ Mezra'asının *Subattığı* denilen yerde Pirî Bey yaptırmıştır¹³⁹⁴. İmârette 1540 yılında yevmî 3'er akça ile bir aşçı ve bir de ekmekçi görev yapmaktadır. Diğer hayrât gibi yayladaki imâret de merkezdekinin uzantısı şeklinde teşkilatlanmış olup, imârette pişirilen yemekler öncelikle hayrâtlardaki vazife sahiplerine¹³⁹⁵ ve eğitimlerini burada sürdüren medrese talebelerine tahsis edilmiştir¹³⁹⁶. "Orada ikamet edenler ile misafirlere ancak Adana'daki imâretin giderlerine müdahâle etmeden artan çorba ve ekmekten verilecektir"¹³⁹⁷. İfadeden de anlaşılacağı gibi, yayladaki imâretin yiyecekleri yaylaya çıkan görevli ve talebelerin merkezdeki günlük tayinlerinin buraya aktarılmasıyla sağlanmıştır.

ED 538/II (1572)'ye göre, 1570'li yıllarda Ramazanoğlu vakıfları giderlerini karşılayamamaktadır. Toplam gelir 413.247 akça, gider 755.682 akça, açık 342.435 akçadır¹³⁹⁸. Bu dönemde hâla Adana sancak beyliğini elinde bulunduran Ramazanoğlu ailesinin bu açığı nasıl kapattığı açıklanmamıştır. Ancak Pirî Paşa döneminde olağanüstü derecede büyüyen vakıfların, ondan sonra mâli sıkıntıya düştüğü ortadadır. Bu sıkıntı vakıf hizmetlerinin küçülmesine sebep olmuştur. 16. yüzyıldan sonra Ramazanoğlu vakıf giderleri içinde imâretin payı giderek azalmıştır. H.1177-81 (M.1763-68) yıllarına ait beş yıllık bilançoda gelir 67.165 kuruş, gider 53.932 kuruş, imâretin yemek giderleri ise, 5000 kuruştur. Bu rakam genel giderin % 9,27'sini oluşturmaktadır. 1572'den 1763'e kadar imâretteki yemek gideri payı % 31,54'den % 9,27'ye gerilemiştir¹³⁹⁹. Tanzimattan sonra tutulan vakıf muhasebelerinde Ramazanoğlu vakıfları arasında imâret geçmemektedir¹⁴⁰⁰.

2. İt'âm-ı Ta'âm (=Yemek Yedirme)

İmâret kurup, amaçları doğrultusunda hizmetlerini devam ettirmek için vakfin, büyük gelir kaynaklarına sahip olması gerekmektedir. Bu yüzden imâret gibi gideri fazla olan müesseseleri saray ve onun yakın çevresindeki nüfuzlu

¹³⁹⁴ *Ramazanoğlu Vakıfları*, 946/1540 MV 646/7; 1961/ 391.

¹³⁹⁵ İmam, hatip, müezzinlerin her birine Adana'da imâretteki yerlerine birer vekil tayin câmi, medrese ve sair için bir ferraş nasb etmek mukabelesinde- yemekleri ile birlikte 2'şer akça câmi, medrese ve sair için bir ferraş nasb edip yemeği ile birlikte 1 akça şart edilmiştir.Bkz. *Aynı vakfiye*

¹³⁹⁶ Vakfiye II, 947/1540 MV 646/7; 1961/392.

¹³⁹⁷ *Aynı vakfiye*.

¹³⁹⁸ Kurt-Erdogru, *a.g.e*, Tablo VII, s. XLII.

¹³⁹⁹ BOA. EV.5696/1-2.

¹⁴⁰⁰ 1268/1851, BOA. EV. 14875/1, 1284/1867, BOA, EV. 20712.

bürokratlar ile fâtiḥ komutan aileleri yaptırmış, giderleri ise aynı kişiler tarafından kurulan -mirî gelir destekli- vakıflarca karşılanmıştır¹⁴⁰¹. Adana’da bu manada imâreti sadece Ramazanoğlu Pirî Bey kurabilmiştir. Bölgede, imâretin “fukaraya yemek yedirme” yönünü temsil eden, ikisi 17. yüzyılda, 17’si 18. yüzyılda, biri de 20. yüzyılın başında olmak üzere 20 vakıf kurulmuştur. Bunların tamamı Adana merkezde olup, Ağamescid, Bâb-ı Tarsus (2 adet), Câmî-i Atîk (2 adet), Câmî-i Cedîd, Debbağhâne (4 adet), Durmuşfakih, Eskihamam, Hacıfakih (2 adet), Kasabbekir, Kayalıbağ, Mermerli, Neccarân, Paşanebi ve Sarıyakup mahallesi fakirleri içindir. Bu vakıfların hayır şartı; “mahalle fukarasına Allah rızası için it’âm-ı ta’âm (yemek yedirme-ziyafet)” üzerinedir. Bunun için de mütevâzı kaynaklar ayrılmıştır. Kaynaklar, genel olarak vâkıfın oturduğu ev veya dükkânlarıdır. Vâkıflardan beşi akarların tasarruflarını evladlarına bırakarak hayır şartını onların yerine getirmesini istemişlerdir.

20 vâkıftan 12’sinin ziyafet için tayin ettiği gelirin toplamı 74 kuruştur¹⁴⁰². Bu paralar ile mahalle fukarasına, özellikle eşhurü’l-mübâreke (=Receb, Şaban ve Ramazan) yani “üç aylarda” yemek yedirmelerini istemişlerdir. Bunların dışında bir vâkıf vakfettiği akarlar arasında olan koyun sürüsünden her yıl iki koyunun kesilmesini¹⁴⁰³, biri yemeğin yılda iki¹⁴⁰⁴, bir diğeri üç kere yedirilmesini¹⁴⁰⁵, başka biri de vakfın gelirinden 5 altın harcanarak Bâb-ı Tarsus mahallesinden zengin fakir herkesin iştirâk edeceği bir ziyâfet verilmesini istemiştir¹⁴⁰⁶. Diğer dört vakıftan biri gelirinin 1/3 ile¹⁴⁰⁷, üçü ise gelirin tamamıyla fakirlere yemek yedirilmesini şart koşmuştur¹⁴⁰⁸. Netice olarak, ziyafet için harcanması istenen paralar, bir vâkıfın şart koştuğu 5 altın hariç, 3 kuruş ile 15 kuruş arasındadır. Bu paralar, 18. yüzyılda pek çok vakıf görevlisinin bir yıllık

¹⁴⁰¹ Z. Kazıcı, a.g.e, s. 116-123.

¹⁴⁰² *Saḫîye binti Abdullah*, 1722, MA 607, s. 117: 3 Akça; *Aişe binti Mustafa*, 1760, AŞS 33, s. 231: 5 Akça; *Mader-zâde Ali Beşe bin Hüseyin*, 1760, AŞS 33, s. 235: 10 Akça; *Rabia binti Veli*, 1760, ŞS 33, s. 146: 5 Akça; *Tillioğlu zevcesi Rabi’a hatun ibneti Süleyman*, 1761, ŞS1/10: 5 Akça; *İmam İbrahim Efendi bin Süleyman ve Diğer Süleyman bin Mehmed*, 1762, AŞS 34, s. 72: 5 Akça; *Ser-Mahsaran es-Seyyid Hüseyin Ağa*, 1762, AŞS 34, s. 82: 15 Akça; *Fatma binti Mustafa*, 1762, AŞS 34, 39: 3 Akça; *Cemile ibneti el-Hac Murad*, 1765, AŞS 36, 87: 3 Akça; *Şerife Saḫîye Hatun ibneti Habib es-Seyyid Mustafa Efendi*, 1765, AŞS 36, s. 81: 10 Akça; *Samurcu Usta Mehmed bin Beşir*, 1767, AŞS 50, s. 164: 5 Akça; *es-Seyyid İshak Efendi bin Ömer Ağa*, 1774, AŞS 47, s. 71: 5 Akça; Toplam: 74 Akça.

¹⁴⁰³ *Terzi el-Hac Mustafa Beşe Vakfiyesi*, 1743, ŞS 23, s. 43.

¹⁴⁰⁴ *Topçu Süleyman bin Yusuf Vakfiye*, 1737, VGMA, MA 607, s. 119.

¹⁴⁰⁵ *Fatma binti Yusuf Ağa Vakfiyesi*, 1776, VGMA, MA 610, s. 124.

¹⁴⁰⁶ *Fatma Hatun ibneti Mehmed Vakfiye*, 1640, ŞS 130, s. 29.

¹⁴⁰⁷ *Penbe Hanım binti Derviş Efendi Vakfiyesi*, 1913, VGMA, YTD 1759, s. 279.

¹⁴⁰⁸ *el-Hac Mehmed ibni el-Hac Hasan Vakfiyesi*, 1732, AŞS 14, s.132; *Hasan Ağa ibni Abdi Bey Vakfiyesi*, 1713, VGMA, MA 731, s. 5; *Hatice binti Çelebi Vakfiyesi*, 1016/1608, VGMA, KBD 1338, s. 198.

maaşları değerinde¹⁴⁰⁹, olup verilmesi istenen bir ziyafet için yeterli görünmektedir.

3. Avâriz Vakıfları

Avâriz vakıfları, mahalle sakinlerinin ortak giderlerinin karşılanması için kurulmuş bir fon niteliğindedir. Ancak biriken paraların, ihtiyaç sahiplerine belli bir yüzde kâr karşılığında (% 15 fâiz) borç verilmesi nedeniyle, bu vakıflar bir ölçüde sosyal yardımlaşmayı da sağlamaktadır. Avâriz vakıflarının gelirleri: a. Mahallenin câmi, mescid, sıbyan mektebi, çeşme vb. hayrâtın onarımı ile aydınlatma giderlerine, b. imam, müezzin ve muallim gibi hayrât görevlilerine, c. “Tekâlif-i örfiyye ve avâriz-ı dîvaniye” olarak adlandırılan avâriz vergilerinin ödenmesine harcanmaktaydı¹⁴¹⁰. Osmanlı devletinde avâriz-ı dîvaniye, başlangıçta olağanüstü durumlarda cüzi miktarlarda toplanan bir vergi iken, zamanla ağır bir örfî (tekâlif-i örfiyye) vergi haline geldi. Halktan kimileri bu vergiyi ödeme güçlüğü çekmeye başlayınca kimi zenginler, kendi mahalleleri, aşiretleri veya avâriz haneleri için avâriz vakıfları kurdular. Bu vakıflar, hem fakirleri bu vergi yükünden kurtarıyor hem de devlete karşı vergi yükümlülüğünü yerine getiriyordu. 1840 yılında tüm örfî vergilerin kaldırılması¹⁴¹¹ ile avâriz vakıflarının gelirlerinin, köy veya mahalle *tekâlif-i örfiyye mütevellileri* kararlarıyla gerekli yerlere sarfedilmesi usulü getirildi. Biriken paralar, 1875 yılında sıbyan ve iptidâî mekteplerine tahsis edildi. Nihai olarak, 1930 yılında çıkan bir kanun ile bu vakıflar belediyelere devredilmiştir¹⁴¹².

Adana’da 1713-1826 yılları arasında 24’ü merkezde¹⁴¹³, biri Dünderlı nahiyesinde olmak üzere 25 avâriz vakfı kurulmuştur. Bu vakıflardan biri vâkıfın kendi ailesi için, biri vâkıfın yakınları ve mahalle fukarası için, biri Kayalıbağ mahallesi imamları, 11’i mahalle fukarası ve 13’ü de mahalle avârizi için kurulmuştur. Bu amaçla 26 menzil, 4 dükkân, 70 kuruş para (3 kişi tarafından) ve

¹⁴⁰⁹ Adana Tekke Mahallesinden *Abdurrezzak Efendi bin Mustafa*, Mahmud Paşa Hanı Köyü’nde inşa ettiği caminin görevlilerinden imam: yevmî 1 akça, hatibe: 1 akça, mütevellîye: 1 akça tayin etmiştir. VGMA, 1137/1725, MA 598, s. 27.

¹⁴¹⁰ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlevleri..”, s. 77; Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde..” s. 1271.

¹⁴¹¹ C. Çakır, *a.g.e.*, s. 48-49.

¹⁴¹² Mehmet İpşirli, “Avâriz Vakfı”, *DİA*, IV, (1991), s. 109.

¹⁴¹³ Ağamehmed, Câmi-i Atik, Çukurmescid, Eskihamam (3 adet), Hankurbi (2 adet), Helhal (2 adet), Hızurmescid, Kansaf-zâde, Kasabbekir, Kayalıbağ (3 adet), Kuruköprü, Neccaran, Paşanebi (2 adet), Saryakub, Sofibağçesi, Yarbaşı, Yortan Mahalleleri.

bir bağ vakfedilmiştir. Vakfı evlâdiyet üzere kuranlar ailesinin vergisini karşılayacak kadar bir para¹⁴¹⁴, miktar belirtenler 3 ile 5 kuruş arasındaki bir miktar¹⁴¹⁵, vakfın gelirinden hisse tahsis edenler ise 1/3¹⁴¹⁶ ile 2/4¹⁴¹⁷ arasında bir gelir, vâkıfların ekseriyeti ise vakfettikleri akarların tâmirât giderlerinden artan miktarın vakıf şartı gereği harcanmasını istemişlerdir.

Bu vakıfların yönetimi için Adana’da, vakıf mütevellisinin dışında mahalle mütevellilikleri de kurulmuştur¹⁴¹⁸. Vakıfların harcamaları aynı zamanda bu mütevellilerin nezâretinde yapılmaktaydı. Yukarıda bahsedildiği gibi, avâriz vakıflarının gelirleri, tekâlifi örfiyye türü vergiler kaldırılincaya kadar, bu vergilerin ödenmesi için kullanılmışlardır. Daha sonra söz konusu vakıflar, belediye ve eğitim hizmetlerine aktarılmışlardır. Nitekim Adana’daki H.1318 (M.1902) yılında 135 talebesi olan, üç kız rüştiyesi avâriz vâridatı icârıyla yaptırılmıştır¹⁴¹⁹.

4. Sadaka

Sadaka, Allah rızası için hiç bir karşılık beklemeden yapılan yardımlar için kullanılmıştır¹⁴²⁰. Adana’da tamamen fukaraya “sadaka” verilmesi şartlı altı vakıf kurulmuştur. Bunlardan üçü *Medine-i Münevvere* fakirlerine (2 han, 4 menzil), üçü de *Adana fakirlerine* (4 menzil, 2 dükkân) yöneliktir.

Osmanlı hâkimiyeti öncesi, Adana ve Tarsus’un gelirlerinin Haremeyn vakfı olduğuna dâir tarihi bir kaydın varlığından ve Osmanlıların Haremeyn (Mekke ve Medine) giderlerini ülke geneline yayılmış olan Haremeyn vakıfları yoluyla karşıladıklarından bahsetmiştik. Osmanlı hâkimiyeti sonrası, Adana ve Tarsus’un gelirlerinin Haremeyn vakfı olduğuna dâir ayrı bir uygulama söz konusu değildir. Tarihî süreç içinde Adana’da da Haremeyne yönelik üçü sadaka

¹⁴¹⁴ *Hacı Hüseyin ibn Abdullah Vakfıyesi*, 1713, AŞS102, 4: 3 akça, 3 habbe.

¹⁴¹⁵ *es-Seyyid Ali ve İbrahim ve Yusuf ve Mehmed ibnûva Veli Vakfıyesi*, 1717, AŞS 21, s. 7:3 kuruş; Mehmed bin Halil vakfıyesi, 1716, AŞS 106, s. 10: Mahalle Avarızına: 5 kuruş.

¹⁴¹⁶ *Aişe binti Hızır Vakfıyesi*, 1765, AŞS 36, s. 70; *el-Hac İbrahim bin Ahmed Vakfıyesi*, 1758, AŞS 32, s. 52.

¹⁴¹⁷ *es-Seyyid Hacı Hüseyin Ağa bin Hüseyin Vakfıyesi*, 1764, AŞS 52, s. 141.

¹⁴¹⁸ Sarı Yakup Mahallesi, 1153/1740, Hurufat 1068, s. 53, 1197/1782, Hurufat 1071, s. 29-30; Ali Dede Mahallesi, 1198/1783, Hurufat 1071, s. 30; Kayalıbağ Mahallesi, 1206/1791, Hurufat 530, s. 17; Sugediği Mahallesi, 1143/1730, Hurufat 1068, s. 17; Nukud Vakfı mütevellisi, 1143/1730, Hurufat 1068, s. 41, 1174/1760, Hurufat 1056, s. 73; Çınarlı Mahallesi, 1174/1760, Hurufat 1056, s. 71; Eskihamam mahallesi, 1173/1759, Hurufat 1056, s. 67; Bâb-ı Tarsus, 1178/1764, Hurufat 1057, s. 38; Hacıfakih mahallesi, 1178/1764, Hurufat 1057, s. 38 ilh.

¹⁴¹⁹ Maarif Nezâreti Salnamesi, 1318/1902, s. 1032.

¹⁴²⁰ T. H. Weir, “Sadaka”, *İA*, X, (1993), s. 22-24.

biri Ravza-i Mutahhara'daki câminin bakımı için olmak üzere dört vakfın kurulduğu tespit ettik. Zürrî vakıflarda neslin bitmesinden sonra her üç vakıftan biri Haremeyne şart koşulmuştur. Câmi bakımı ile ilgili olandan yukarıda bahsetmiştik. Haremeyn vakıfları İstanbul'daki Daru's-Saade Ağası'nın nezâretinde yönetilmektedir. Diğer eyâletlerdeki vakıflar ise buraya bağlı olarak, oluşturulan nezâret ve mütevellilerce yönetilirdi. Adana'da da Haremeyn vakıflarının idaresinden sorumlu mütevellilerin dışında yevmî beşer akça ile müteveli, nâzır, kâtip ve câbi tayin edilmiştir¹⁴²¹. Medine fukarâsına emîn, sâlim bir kişi ile gönderilmesini isteyen vâkıflardan biri, yıllık 20 kuruş¹⁴²², biri 0,5 kuruş¹⁴²³, bir diğeri ise, vakfın tâmirât giderinin dışında her ne kadar icâresi olursa şartını koşmuştur¹⁴²⁴.

Adana merkezde ise; Tillioğlu zevcesi Rabia Hatun, kendinden sonra köle ve cariyesinin ekonomik bir güçlüğü düşmemesi için vakıf yoluyla onlara her yıl 5'er kuruş, kaftan ve galle (zahire) verilmesini¹⁴²⁵, cariyesinin evlâdiyet üzere evde oturmasını, Serturnaî Mustafa Ağa iki ev bir dükkânının gelirlerini tâmirât dışında her ne kadar icâresi olursa¹⁴²⁶, Hacı Süleyman Ağa oğlu Osman Efendi de vefatından sonra evin gelirinden her yıl ruhu için 300 kuruşun fukaraya dağıtılmasını¹⁴²⁷ istemişlerdir. Vakıfların toplumda en ender ihtiyaçlara kadar hizmet götürdüğünü göstermesi bakımından, Tillioğlu zevcesi vakfının geliri ile her yıl bir yufka sacı alınarak ihtiyaç sahibi birine verilmesi şartının koşulması dikkate şayandır.

Sonuç olarak, Osmanlı toplumunda ihtiyaç duyulan her alanda faaliyet gösteren vakıflar, imârethâne misafirhanelerinde hangi meslek grubunun hangi odada kalacağı ayrımı ve kuralları ile nizâmî; hangi görevlinin ne kadar ücret alacağı, imâretten kimlerin yararlanacağı hesaplarıyla iktisâdî; her kim gelirse gelsin bu kapıdan geri çevrilmeyecek düsturuyla da âlicenâb ve misâfirperver kuruluşlardır. İt'am-ı taam ve sadaka müesseseleriyle toplumcu ve kucaklayıcı, avâriz müesseseleriyle de devletçidir.

¹⁴²¹ 1126/1714 Hurufat 1067, s. 82; 1143/1730, Hurufat 1068, s. 40; 1173/1759, Hurufat 1061, s. 72, 73; 1189/1775, Hurufat 1071, s. 19.

¹⁴²² *el-Hac Hüseyin bin Mehmed Vakfıyesi*, 1140/1728, AŞS 4, s. 199.

¹⁴²³ *Meryem binti Şaban Sofi ibni Abdullah Vakfıyesi*, 1812, AŞS 106, s. 6

¹⁴²⁴ *Fatma binti Mustafa Vakfıyesi*, 1692, AŞS 101, s. 43.

¹⁴²⁵ *Tillioğlu Zevcesi Rabia Hatun ibneti Süleyman Vakfıyesi*, 1761, AŞS 1, s. 10.

¹⁴²⁶ *Serturnaî Dergâh-ı Âli es-Seyyid el-Hac Mustafa Ağa Vakfıyesi*, 1802, AŞS 5, s. 43.

¹⁴²⁷ 1903, AŞS 148, s. 100.

III. Bayındırlık ve Belediye Kurumları

Belediye Dairesi'ne kadar, şehirlerde yol, kaldırım ve su yolu gibi tesisleri yapmak veya onarmak merkezî hükümetin sorumluluğundaydı. Vakıf binaların civarındaki yol ve kaldırımların yapım ve onarım giderleri, o vakfın gelirlerinden karşılanırdı. Şehirlerin su ve kanalizasyon yapım ve tâmirât işlerini -klasik devirde- vakıflar ve çarşı esnafının avârız sandıkları yapıyordu. Bu tesislerin korunması “Suyolcular Ocağının” göreviydi. Gayrimüslimlerin oturduğu semtlerde ise, ilgili cemaate ait vakıflar bu işleri üstlenmişti. Zaman zaman mahallî hükümetler ile vakıfların birbirlerinden yardım istedikleri oluyordu. Tanzimat'tan sonra kurulan modern belediye idaresi zamanla bu işleri üzerine almıştır¹⁴²⁸. Adana'da söz konusu alanlarda vakıfların yürüttüğü hizmetler şu başlıklar altında incelenebilir.

A. Ulaşım ve Konaklama

Yol, konaklama ve güvenlik, ulaşımın üç temel unsurudur. Güvenlik siyasî iradenin yetki alanına girmektedir. Osmanlı Devleti yol ve konaklama hizmetlerini vakıflar yoluyla yürütmüştür. Adana Sancağı'ndan iki önemli yol geçmektedir. Birinci yol İstanbul'dan başlayıp Konya ve Karaman üzerinden Gülek Boğazı ve Adana yoluyla Hâlep'e ulaşır. Buradan bir kolu Diyarbakır'a, bir kolu Bağdat'a ve bir kolu da Haremeyn ve Mısır'a gider. İkinci yol, Orta Anadolu'dan Sivas, Kayseri üzerinden Adana'ya veya Maraş üzerinden Hâlep'e ulaşarak diğer yolla birleşir¹⁴²⁹. Bu yollar hem ticaret hem de hac yoludur. Bölgenin ve özellikle hac yolunun güvenliği konusunda Osmanlı Devleti çok hassastır ve Adana valilerini sık sık uyarmıştır¹⁴³⁰. Adana'dan sancak içine giden ara yollar da bulunmaktaydı. Bu yollar için kaynak ayıran tek vakıf Ramazanoğlu vakıflarıdır. Pirî Mehmed Paşa, Kızıldağ ve Gülek yaylalarına giden yolların bakımı ve tâmirâtı görevlerine yevmî 10'ar akça ayırmış¹⁴³¹,

¹⁴²⁸ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri* (1840-1880), Ankara 2000, TTK Basımevi, s. 198.

¹⁴²⁹ H. İncelik, *Klasik Çağ*, s. 127-132; Kara, deniz ve Ana yollar haritası, s. 128-129.

¹⁴³⁰ Evâil-i Safer 1168/Aralık 1754 tarihli Ferman, AŞS 133, s. 94; Evâil-i Receb 1168/ Nisan 1755 tarihli Ferman, AŞS 133, s. 145.

¹⁴³¹ *Ramazanoğlu Vakfıyesi*, 954/1547, MV 646/10; 1961/405.

denetimini de vakfın nâzır-ı mimarına bırakmıştır. Ana yolların yapım, onarım ve güvenliği siyasî idarenin yetkisindedir.

Ulaşımındaki bir diğer unsur köprülerdir. Köprüler hem yolları birbirine bağlayan birer geçit, hem de gümrük kapılarıdır¹⁴³². Adana sancağı dahilinde vakıf kayıtlarına yansımış dört köprü bulunmaktadır. Bu köprüler vakıflar yoluyla kurulmuş değildir. Ancak vakıf sistemi içinde bakım veya tâmirâtları yapılmıştır. Bunlar, Adana'da Seyhan Nehri üzerindeki, ikinci yüzyıldan kalma, Taş Köprü¹⁴³³, Ceyhan Nehri üzerindeki -yine aynı dönemden kalma- Misis Köprüsü¹⁴³⁴, Sarıçam'da Hüseyin Paşa Köprüsü¹⁴³⁵ ve Adana'ya tâbi Nazlıçe mahallindeki köprü¹⁴³⁶ olup yerel yönetimler tarafından pek çok defa tâmirâtan geçirilmiştir. Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin köprü bulunmayan bazı yerlerinde -Dünderli gibi- nehir kayıkçılığı ihdas edilmiştir¹⁴³⁷.

Ulaşımındaki üçüncü unsur *konaklama* yerleridir. Konaklamalar, zâviye, imâret ve hanlarda yapılmaktadır. Zâviye ve imâretlerin kuruluş gayelerinin sadece konaklama olmadığı yukarıda ele alınmıştı. Tarsus'tan sonra yolcuların ilk konaklama yeri Adana'ydı. Burada özellikle hacıların konaklaması için, Adana valilerinden Suhte Mahmud Paşa, -Bâb-ı Tarsus Mahallesinde- bir han (Mahmud Paşa Hanı)¹⁴³⁸ yaptırmıştı. Yolcular bu handan başka diğer özel hanlar ile Pirî Bey İmâreti'nden de yararlanabilmekteydi¹⁴³⁹. Adana'dan sonra ikinci bir konaklama yeri Misis'tedir. Yukarıda Cebel-i Nur Zâviyesi'nden bahsetmiştik. Ayrıca Misis köprüsünün doğu ucunda Selçuklular döneminden kalma olduğu kabul edilen bir kervansaray ve mescid bulunmaktaydı. Bunlar harâb olunca Sultan IV. Mehmed'in emri ile eski kervansarayın yerine bir han ve bir mescid yaptırılmıştır¹⁴⁴⁰. Evliya Çelebi bu hayrâtın "Köprülü Mehmed Paşa evkâfı" olduğunu yazmaktadır¹⁴⁴¹. O'na göre hanın 120 ocağı/hücre, hamamı, câmisi ve matbahı (mutfak) mevcuttur. Âyende ve revendeye birer ekmek ve birer tas çorba

¹⁴³² Seyhan Nehri üzerindeki taş köprü şehre gelen tüccarın bâc ve gümrük resimlerini ödediği yerdir. Bkz. Evliya Çelebi, *a.g.e*, IX, s. 337.

¹⁴³³ H. Altay, *a.g.e*, s. 17.

¹⁴³⁴ H. Altay, *a.g.e*, s. 33.

¹⁴³⁵ 1145/1732, Hurufat 1124, s. 15; 1164/1750 Hurufat 1130, s. 15; 1228/1813.

¹⁴³⁶ *Aiše binti el-Hac İmadeddin Vakfı*, 1724, AŞS 136, s. 32.

¹⁴³⁷ Dünderli Nahiyesi için, bkz. 1168/1754, Hurufat 1056, s. 51, 53, 56, 57.

¹⁴³⁸ Suhte Mahmud Paşa Vakfiyesi, MA 615, s. 188.

¹⁴³⁹ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 954/1547, MV 646/11; 1961/409.

¹⁴⁴⁰ Vakıf Abideler, s. 41-45.

¹⁴⁴¹ *Köprülü Mehmed Paşa Vakfiyesi*, 1071/1660, VGMA, AB 580/127-77: Bu vakfiyede mezkur han ve vakıf gelirleri geçmemektedir.

ve birer mum verilmektedir. Hanın, tüccar ve hacıların güvenliğini sağlayan muâf ve müsellemler 300 askerî, dizdârı ve mütevellisi bulunmaktadır¹⁴⁴². Bu handan sonra yolun Adana'ya tâbi kısmındaki son konaklama yeri Kurtkulağı kervansarayıdır. Kervansaray ile ilgili en eski kayıt III. Ahmed dönemine (1693) aittir¹⁴⁴³. Kurtkulağı köyü öşrünün üçte bir hissesi Ramazanoğlu vakfidir¹⁴⁴⁴. Burada ayrıca bir mescid¹⁴⁴⁵ ve kalede Haydar Ağa Camii bulunmaktadır¹⁴⁴⁶.

Adana'da yol, konaklama ve güvenlik konuları siyâsî irâdenin yetkisi dahilinde olmakla birlikte, bu işlerde gerektiğinde tekâlif-i örfiyye vakfî gelirlerinin (vakıfların payı % 0,81) kullanıldığı bilinmektedir¹⁴⁴⁷.

B. Su Kurumları

Osmanlı döneminde Adana'da yapıлып vakfedilen tüm kurumların % 22,92'sini su kurumları oluşturmaktadır. Vakıf kayıtları kır coğrafyasında yaşayan halkın su ihtiyaçlarının nasıl karşılandığına, birkaç ipucu ile birlikte, cevap vermemektedir. Ancak daha yakın zamanlara kadar kır bölgesinde halkın su ihtiyaçlarını, çeşme (pınar), kuyu ve derelerden sağladıkları bilinmektedir¹⁴⁴⁸. “Sadakanın en faziletlisi su teminidir”¹⁴⁴⁹, düşüncesini (hadis) benimseyen Türk toplumu, kır veya şehir her tarafı su hayrâtı ile donatmıştır. Kırdaki yapılan su hayrâtlarının, pek çok câmi, mescid ve namazgâhta olduğu gibi, vakfiyesi bulunmamaktadır. Çeşme ve kuyuların her zaman gelir getiren bir akara ihtiyacının olmadığını vakfiyelerden çıkarmaktayız. Bu maânda kırdaki çeşme veya kuyular için kurulan vakıflar onların yılda birkaç kere temizlenmesi, çeşmelerin kırık künklerinin tâmiri¹⁴⁵⁰ ve su yollarının bakımı, su kuyularının dolabı, taşı ve kendiri gibi müştemilatlarının temini içindir¹⁴⁵¹. Söz konusu hayrâtların giderleri için çok büyük kaynaklar gerekmediğinden ayrıca vakıf

¹⁴⁴² Evliya Çelebi, a.g.e, IX, s. 339.

¹⁴⁴³ *Vakıf Abideler*, s. 50.

¹⁴⁴⁴ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 946/1540, MV 646/2; 1961/370

¹⁴⁴⁵ ED. 538/L, s. 17b; Tıpkıbasım, s. 37.

¹⁴⁴⁶ 1115/1703, Hurufat 1141, s. 51.

¹⁴⁴⁷ M. İpşirli, a.g.m, s. 109.

¹⁴⁴⁸ Çeşme için bkz. Semavi Eyice, “Çeşme”, *DİA*, VIII, (1993), s. 277-287.

¹⁴⁴⁹ *Aynı makale*.

¹⁴⁵⁰ *Celiloğlu el-Hac Ömer Ağa bin Mustafa bin Mehmed Vakfiyesi*, 1806, MA 610, s. 126; Gülek Nahiyesi, Şeyhli Köyünde Çeşme (Pınar) Vakfı.

¹⁴⁵¹ *Hatice Tuti binti Arıflı Mustafa bin Abdullah Vakfiyesi*, 1892, MA 605, s. 91; *eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi Vakfiyesi*, 1804, MA 594, s. 98.

kurma gereği duyulmamıştır. Yine de dört çeşme¹⁴⁵² ve bir kuyu vakfına¹⁴⁵³ rastlıyoruz.

Seyhan Nehrinin kıyısında kurulan Adana'da, 19. yüzyılın sonuna kadar, su problemi yaşanmamıştır. Bu çıkarımın temelinde, “su temininin en önemli sadaka olduğu” olgusunun yanında, “suya necaset (pislik) karıştırmayı günah” sayan anlayış yatmaktadır. Dolayısıyla asırlarca Adana'nın suyu, Seyhan Nehrinin sularının ya doğrudan kullanımı ile ya da bu nehrin doyurduğu yer altı sularının çıkarılması ile karşılanmıştır. Vakıflar tarafından şehre su sağlayan; 4 *su dolabı*, 4 *çeşme*, 10'u genel, 214'ü özel 224 *su kuyusu* (bi'r-i mâ, mâ-i leziz), 8 *sebil* ve 8 *su küpü* bulunmaktadır.

Dolaplar, nehrin suyunu Taş Köprü'nün sağ taraf gözlerinden alarak su kemerleri vasıtasıyla hamamlar, câmiler, çeşmeler ve kimi evlere akıtmaktadır¹⁴⁵⁴. Tamamı Ramazanoğlu vakfı bu dört dolabın ikisi yeni ve eski hamamlara, büyük (Dolab-ı Kebir) ve küçük (Dolab-ı Sağır-i Mollacık) dolaplar da suyu bahse konu hayrâtlara akıtmaktadır. Seyyahlar, bu dolaplar ile şehrin çeşmelerinden hayranlıkla bahsetmektedirler¹⁴⁵⁵. Meselâ, 26 Aralık 1706'da Adana'ya gelen Paul Lucas, şehrin suyu ve çeşmeleri için, “Taş Köprü'nün sağ kol üzerindeki büyük su kemerleri ile bunların alt taraflarından ırmaktan alınan suyu kanallarla şehre akıtıyorlardı. Adana kadar güzel ve çeşmesi çok bir şehir yoktur diyebilirim”, ifadeleri ile, Evliya Çelebi'ye şahitlik etmektedir¹⁴⁵⁶. Dolaplar, bahçe, hamam ve bazı evlere de su akıttığından aynı zamanda Ramazanoğlu vakıflarına ciddi bir gelir de sağlamaktadır¹⁴⁵⁷.

Adana'da kayıtlara geçmiş dört önemli çeşme bulunmaktadır. Bunlardan ikisini Ramazanoğlu Piri Mehmed Paşa yaptırmıştır. Bu çeşmeler suyu Büyük

¹⁴⁵² Bor'da Ramazanoğlu hamamı için Pınar (Dost Pınarı), *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 662/1554, MV 646/14, 1961/425; Adana'da ilanlı Köyü dışında, İlanlı Çeşmesi, eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi Vakfiyesi, 1804, MA 594, s. 98 ve bir yukarıdaki dip nottaki Şeyhli Köyü Çeşmesi; Pozantı'da Ahmed Cemal Paşa Çeşmesi, 1916, M. Yüksel, a.g.e., s. 185.

¹⁴⁵³ Adana-Sarihamzalı köyü kuyusu, eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi Vakfiyesi, 1804, MA 594, s. 98.

¹⁴⁵⁴ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 1540, MV 646/2, 1961/368; ED.538 (1540), s. 2b, 3a; Tıpkıbasım, s.1, 3

E. Çelebi, a.g.e., IX, s. 337.

¹⁴⁵⁵ E. Çelebi, “öyle dolab-ı âlîdir kim, Adana şehrinde olan ecnâs-ı mahlûkât def'-i aştan ederler. Kaddi kâmil kırk arşındır ve yetmiş kantar demir (ile yapılmıştır) sâdası bir saat yerden istima olunur, azâm hayrâtıdır. E. E. Çelebi, a.g.e., IX, s. 337; Gazzi, şehrin sularının dışında etraftaki bağ ve bahçelerin de bu dolaplar vasıtasıyla sulandığını E. Kartekin, a.g.e., s. 86-87.

¹⁴⁵⁶ K. Ener, a.g.e., s. 186; Sema Yavuz, Özlem Özmen “Gezginlerin Yüzyıllar Ötesinden Gelen Sesi”, *Adana: Köprü Başı*, İstanbul 2000, Yapı Kredi Yayınları, s. 295.

¹⁴⁵⁷ ED. 538/I (1540), s. 2b, 3a; Tıpkıbasım, s. 1, 3; ED. 538/II (1572), s. 20b, 21a; Tıpkıbasım, s. 41-42. Bkz. bu araştırmanın 4. bölümü.

dolaptan almakta olup; biri Ulu Câmînin yanında, diğeri Büyük saatin doğusunda; boyahanenin yanındadır¹⁴⁵⁸. Üçüncü çeşme (Yeni Hamam Çeşmesi), Sarıyakup mahallesinde, adını aldığı hamama bitişik vaziyette olup, 1803'te Hasan Paşa-zâde Ahmed Bey tarafından yaptırılmıştır¹⁴⁵⁹. Dördüncü çeşme ise (Bahri Paşa Çeşmesi) 1901 yılında Kuruköprü meydanında Vali Bahri Paşa tarafından yaptırılmıştır¹⁴⁶⁰. Evliya Çelebi'nin üç çeşmesinden bahsettiği, Paul Lucas'ın, "çeşmesi çoktur" dediği Adana'da, coğrafi yapısından dolayı, kayıtlarda çeşmeden daha çok su kuyusuna rastlıyoruz. Bu cümleden olarak, şehirde 224 su kuyusu vakfedilmiştir. Bunlardan 10'u müstakil¹⁴⁶¹, 214'ü özel¹⁴⁶² mekanlarda yapılmışlardır. Özel kuyular, Adana için şunu ifade etmektedir. Vakfedilen meskenlerin % 26,37'sinde, bağ ve bağçelerin % 16,91'inde, hanların % 55,55'inde, hamamların % 14,29'unda, fırınların da % 5'inde su kuyusu bulunmakta olup, halk su ihtiyacını büyük ölçüde avlularındaki kuyulardan sağlamaktadır.

Vâkıflar tarafından yaptırılıp giderleri karşılanan Ulu Camii, Savcı-zâde Mektebi, Mestan-zâde Hanı, Mermerli ve Sarıyakup Mahallesi, Neccarân Kabristanı, Mahmud Paşa Hanı ile Hâlep'teki Ramazanoğlu Mahmud Bey Türbesinde birer *sebil* bulunmaktadır. Abdurrezzak (2 adet) ve Teslime Hatun medreseleri, Ulu Camii, Sofibağçe mahallesi (2 adet), Demirciler çarşısı ve Bâb-ı Tarsus Mahallesi'ne de *su küpü* konulmuştur. Sebil ve su küpleri için vakfın giderlerinden karşılanmak üzere birer saka görevlendirilmiştir. Sakalara 16. yüzyılda yıllık 120 akça¹⁴⁶³, 18. yüzyılda 1 kuruş ödenmiştir¹⁴⁶⁴. Bu görevlilerin sürekli bulunması zarûrî olmadığından saka tayinleri kayıtlarda geçmemektedir. Vâkıflar ihtiyaç hissedilen yerlerde, meselâ hacıların konakladıkları hanlarda, mektep ve medrese avlularında, çarşı içlerinde, mahallelerin merkezî noktalarında veya kabristan yanında hayrâtlarını kurdurmuşlardır. Adana'da kuyu, sebil ve su

¹⁴⁵⁸ *Ramazanoğlu Vakfıyesi*, 1540, MV 646/3, 1961/377.

¹⁴⁵⁹ M. Yüksel, *a.g.e.*, s. 67-68.

¹⁴⁶⁰ Aynı eser, s. 80-81.

¹⁴⁶¹ Bunlar, mahalle ve medrese, câmi ve tekke (Musabalı-zâde, Arık-zâde, Çolak Fakih medreseleri, Ahmed Baba Tekkesi, Abdurrezzak) avlularında yaptırılmıştır.

¹⁴⁶² Bunların 173'ü mesken avlusunda (hane, menzil, konak), 15'i han, 23'ü bağ-bağçe içinde, ikisi hamam, biri de fırın avlusundadır

¹⁴⁶³ *Savcı-zâde Mustafa Ağa Vakfıyesi*, 1558, MA 591/213.

VGMA, 1548, MA 591, s. 213; Ramazanoğlu Mahmud Bey'in türbesindeki sakaya da yıllık 40 akça ödenmektedir. Bkz. *Ramazanoğlu Vakfıyesi*, VGMA, 1547, MV 646/8.

¹⁴⁶⁴ *Fatma binti Mustafa Vakfıyesi*, 1762, AŞS 34, s. 39.

küplerinin çeşmelere göre daha yaygın olmasının sebebi, Seyhan Nehrinin şehre göre biraz daha alçaktan akması ve suyun çeşmelere ulaştırılma güçlüğünden olmalıdır.

Sonuç olarak, 16. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar, Adana'da şehrin suyu, su dolabı, çeşme ve özellikle kuyular vasıtasıyla karşılanmıştır. Bu yüzyılın sonunda şehirde yaşanan büyüme ve gelişmeyi karşılayacak çapta bir kanalizasyon sistemi kurulamadığından, atık ve lağım suları Seyhan Nehrini kirletmiştir. Bu durum şehirde ciddi su sıkıntısı ile sağlık problemlerini ortaya çıkarmıştır. Salgın hastalıklar konusunda bir araştırma yapmak üzere 1893 yılında Payitaht'tan Adana'ya gönderilen Dr. Şerafeddin Mağmumî bu konuda şu bilgileri vermektedir: “Adana'nın su ihtiyacı Seyhan'dan karşılanmaktadır. Nehrin suyu yumuşak ve lezzetli ise de, çamurlu olduğundan süzmek gerekmektedir. Şehirde meteliğe su satan sakalar paçalarını sıvayarak nehre girmekte, hatta lağım ve atık sular nehre akmaktadır”. Mağmumî şehrin su probleminin çözümü için de, suyun nehrin yukarisından kirlenmeden evvel süzülerek alınması ve demir borular ile mahallelere dağıtılması gerektiğini belirtmektedir¹⁴⁶⁵.

C. Temizlik ve Diğerleri

Adana'dan geçen pek çok seyyah notlarında bağ-bağçe içinde evleriyle, Seyhan Nehri, Taş Köprü ve abidevî eserleriyle tabiatla uyumlu, kuş cıvıltıları arasında “cennet gibi bir şehre” geldiklerini yazmaktadır¹⁴⁶⁶. Bunun yanında seyyahlar, yazın sıcaklığın, kışın da çamurun hayatı olumsuz yönde etkilediğinden de bahsederler. Adana'da çarşı, pazar ve duvar kenarları dışında sokaklar topraktır¹⁴⁶⁷. “Zenginlikle çamur doğunun bütün şehirlerinde görülegelen şeydir” diyen, *L. de Laborde*, 1825 yılında Adana'yı gezdikten sonra, Adana için “alçak ve perişan evleri, çamurlu sokakları ve resmî binası olmayan bir kasaba” gözleminde bulunmuştur¹⁴⁶⁸. 19. yüzyılın sonunda devletin yaptırdığı araştırmaya

¹⁴⁶⁵ H.N. Polat, *a.g.e.*, s. 173-74.

¹⁴⁶⁶ 1529'da Gazzi, 1671'de Evliya Çelebi, 1706'da Paul Lucas ilh. *Yurt Ask. I*, s. 56-58.

¹⁴⁶⁷ E. Çelebi, *a.g.e.*, s. 337

¹⁴⁶⁸ K. Ener, *a.g.e.*, s. 192.

göre de, Adana'nın lağımları yetersiz, yolları kaldırımsız ve sokakları çöplük içindedir¹⁴⁶⁹.

Bu ifadelerden de anlaşılmaktadır ki, belediye hizmetleri şehirde yeterli değildir. Vakıflar, şehrin su ihtiyacını karşılamamanın dışında, belediye hizmet alanlarında faaliyet göstermemişlerdir. Adana'da beledî hizmet vakıfları yaygın değildir. Bu alanda küçük çaplı beş vakıf kurulmuştur. Bunların üçü Ulu Câminin avlusu¹⁴⁷⁰, Feyzullah Efendi Camiinin tuvaleti ile Mehmed Efendi Medresesinin avlusunda bulunan kuyunun¹⁴⁷¹ temizliği içindir. Bu manada temizlik -hayrât veya akar- bütün vakıfların şartları arasında bulunmaktadır. Vâkıflar, öncelikle akar ve hayrâtın bakımı yapıldıktan sonra diğer harcamaların yapılmasını istemişlerdir¹⁴⁷². Adana'da şehrin cadde ve sokaklarının temizliği, çöplerinin toplanması, çarşı ve pazarlarda ve meydanlarda tuvalet yapımı, hamamlarda ücretsiz yıkanmaya yönelik vakıf hizmeti söz konusu değildir.

Bugünkü belediye hizmetleri arasında yer alan mezarlıkların (kabristan) etrafının çevrilmesi, temizliği ve ölenlerin defin işlemleri gibi kapsamlı bir hizmetten bahsetmek mümkün olmamakla birlikte, Neccarân Mahallesindeki¹⁴⁷³ mezarlığın bakımının yapılması¹⁴⁷⁴ için bir vakıf kurulmuştur. Bir diğeri ise, bir muvakkithâne içindir.

Adana'da kayıtlara yansıyan ilk muvakkithâneyi Şeyh Mustafa Mahallesinde Seyyid Mustafa isimli biri -kendi dükkânının yanına- kurduğunu. Daha sonra bu muvakkithânenin tâmirâtını Hacı Veliyüddin ibni Bektaş, kurduğu vakıf yoluyla¹⁴⁷⁵ 1755 yılında yaptırmıştır. Modern dönem öncesi dinî hizmetlerin bir parçası olarak câmi avlularında kurulan *muvakkithâneler*¹⁴⁷⁶, modern dönemde beledî hizmetler arasına girerek modern şehirlerin meydanlarındaki saat kulelerine

¹⁴⁶⁹ Dr. Mağmumî'nin raporu: Bkz. H.N. Polat, *a.g.e.*, s. 173-74.

¹⁴⁷⁰ *es-Seyyid el-Hac Mehmed Devami bin İbrahim Vakfiyesi*, 1848, MA 608/1, s. 205

¹⁴⁷¹ *Şeyh el-Hac Mehmed Efendi ibni eş-Şeyh Hasan Efendi Vakfiyesi*, 1789, AŞS 64, s. 75.

¹⁴⁷² Meselâ, "...mevkûfun tâmir ve termimine mukayyed ola", *Aişe binti Mustafa Vakfiyesi*, 1175/1761, AŞS 1, s. 42; "Nâzır tâmir ve termimine mukayyed ola", *Aişe binti Mustafa Vakfiyesi*, 1175/1761, AŞS 1/24. İlh.

¹⁴⁷³ Mezarlık Abdurrezzak Efendi Camiinin yakınındadır. 1284/1867 yılı harcamalarından câmi ve tuvaletlerin temizliği için 4450 kuruş harcanmıştır. BOA, EV 20712, s. 154.

¹⁴⁷⁴ *Odabaşı Ali Ağa ibni Mustafa Vakfiyesi*, 1806, AŞS 58, s. 103.

¹⁴⁷⁵ el-Hacı Veliyüddin ibni Bektaş bin İbrahim

¹⁴⁷⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, "16. Yüzyılda Osmanlı Astronomisi ve Müesseseleri", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu, 16. Yüzyıl Teknolojisi*, Edi. Kazım Çeçen, İstanbul 2000, Omas Ofset, s. 226-27.

dönüşmüştür. Bu dönemde Vali Abidin Paşa 1882 yılında, Ulu Câmî Mahallesine Büyük Saat kulesini yaptırmıştır¹⁴⁷⁷.

Netice olarak, Adana'da vakıfların belediye hizmetlerine doğrudan ayırdıkları kaynaklar (vakıf kurumların % 0,45'i) sınırlıdır. Katkıları ise, akar veya hayrâtların kaldırımlarının yapımından ibarettir. Meselâ, Ramazanoğlu vakıfları H.1284 (M.1867) yılı bütçesinden yeni mescid yapımı ile birlikte Ulu Câmî Külliyesi'nin kaldırımlarının yapımına 145.527 kuruş harcamıştır¹⁴⁷⁸.

IV. Aile Vakıfları (Sosyal Güvenlik)

Vâkıflar, kurdukları vakıflar ile pek çok hayrâtı ayakta tuttukları gibi, mensubu oldukları aileleri veya ailevî çıkarlarını da -yine vakıf hukukundan istifâde ederek- korumasını bilmişlerdir. Bunu, evlad ve ahfâtlarını vakıflarında idareci, hayrâtlarına görevli tayin ederek veya gelirlerden onlara hisse tahsisi yoluyla yaptıkları gibi, doğrudan evlâdlık vakıflar kurarak da sağlamışlardır. *Evlâdlık vakıf*, vakfedilen malın tamamı veya tamamına yakını vâkıfın evlâd ve ahfâdının tasarrufuna tahsis etmesidir¹⁴⁷⁹. Bu tür vakıflarda hayır şartı ya sembolik ya da neslin yok olması hâlinde söz konusudur¹⁴⁸⁰.

Evlâtlık vakıflar, devlet tarafından gelebilecek müdahâle ve müsadereleleri önleme, malların bütünlüğünü koruma¹⁴⁸¹, miras konusunda istendiği gibi davranma¹⁴⁸², en önemlisi de ailenin geleceğini garanti (sigorta) altına alarak onların sefaletе düşmelerini önleme¹⁴⁸³ amaçlı olarak hızla çoğalmıştır. Hatta öyle ki, evlâtlık vakıf sisteminin bahsettiği geniş imkanlardan istifade eden bazı aileler; aile mirasını genişleterek, nesilden nesile bölünmeden aktarabilmiş, aile fertlerine babadan oğula geçen memuriyetler ihdas etmiş, manevî olduğu kadar içtimâî hiyerarşide de en yüksek derecelere yükselebilmişlerdir¹⁴⁸⁴. Genel yapı bu iken,

¹⁴⁷⁷ Bu saatin halk üzerinde olumlu etki bıraktığını dönemin şairlerinden Fani Efendi'nin şu mısralarından öğrenmekteyiz: "Bir muazzam eserdir ki, misli yok, nâziri yok/ Zahiren saat çalar, mânen hükümet seslenir./ Ol cenâb-ı Abidine eyler duâ/ Çünkü andan rûz-u şeb vakt-i ibâret seslenir". Bkz. "Adana" *Yurt Ans.* I, s. 56.

¹⁴⁷⁸ BOA, EV. 20712, s. 39.

¹⁴⁷⁹ Bir misâl için bkz. *Hacı Yunus Ağa ibni Ahmed Ağa Vakfı*, VGMA, MA 617, s. 48-49.

¹⁴⁸⁰ Ö. L. Barkan, "Şer'î Miras Hukuku ve Evlâtlık Vakıflar", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VI, İstanbul 1940, Kenan Basımevi, s. 159-62.

¹⁴⁸¹ Barkan, " ...Evlâtlık Vakıflar", s. 159-62.

¹⁴⁸² "İslâm'da miras hukukunu etkileyerek mirastaki kadın erkek eşitliğini sağlama..." Bkz. Neşet Çağatay, "İslâm'da Vakıf Kurumunun Miras Hukukuna Etkisi", *Vakıflar Dergisi*, sayı: XI, Ankara 1975, s. 1-6.

¹⁴⁸³ M. F. Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekamülü", s. 13; Aynı yazar, *Vakıf Müessesesi*, s. 372.

¹⁴⁸⁴ B. Yediyıldız, *...Vakıf Müessesesi*, s. 253

Adana'da durum pek farklı görünmemektedir.

Adana'da kurulan vakıfların % 46,23'ü evlâdlık, % 6,98'i yarı-ailevî vakıf olarak (toplam % 53,21) vakıf kurucularının ailesinin denetiminde ve tasarrufundadır. Bu vakıflara bağlı 1267 kalem akarın % 39,94'ünün hayır kurumları ile doğrudan bir ilgisi bulunmamakta, % 22,97'sinin de gelirleri hayrât ile vâkıfın ailesi arasında paylaşılmaktadır. Vâkıfın ailesinin nesli devam ederken hayrât kurumları ile hiç bir bağlantısı olmayan % 39,94'lük gelir kaynaklarının % 94,85'i doğrudan vâkıfın ailesi veya ahfâdının tasarrufunda yani işletmesindedir. Bu kategorideki akarlar vâkıfın ailesi veya tahsis ettiği kişilerin tasarrufundadır. Diğer % 5,15'ilk dilim ise, icâre, istirbâh ve ortakçılık sistemi ile işletilmekte veya öşürleri toplanmaktadır¹⁴⁸⁵. Bunların ekseriyeti mirî kaynaklara dayanmayan küçük ölçekli vakıflar olup, vakfiye senetleri bir tür verâset senedi işlemi görmüş gibidir. Ailevî vakıfların akarlarının (506 adet) % 75'ini meskenler oluşturmaktadır. Buna karşın, Adana mutasarrıfı Bayram Paşa-zâde Mehmed Paşa¹⁴⁸⁶, Âyândan Abdulaziz Ağa¹⁴⁸⁷ ve Belediye başkanı Hacı Yunus Ağa¹⁴⁸⁸ gibi vâkıflardan ailesine bu yolla önemli mal-mülk bırakanlar da olmuştur.

Tablo 55: Ailevî Vakıfların Tasarruf Hakkının Dağılımı

Yakınlık Dereceleri	Sayısı	Oran
Evlâd	178	53,78
Üçüncü Şahıslara	58	17,52
Eşinden Sonra Evladına	51	15,41
Kardeşi ve yeğenleri	24	7,25
Akraba	10	3,02
Atıka/Cariye	5	1,51
Üvey kız, Üvey oğul, Evlatlık	4	1,21
Çırağı	1	0,3
Toplam	331	100

Vâkıfın vefatından sonra ailevî vakıfların evlâdiyet sistemi üzere tasarrufunda ilk önceliği vâkıfın çocukları almaktadır. Bunlarda da “evlâdiyet üzere tasarruf” etmelerini isteyenler çoğunluğu oluşturmakla birlikte, sadece

¹⁴⁸⁵ Gelirlerden tasarruf sahibine ücret ödenmesi için şart koşanlar hemen hiç yok gibidir. Bir vâkıf bağçenin gelirinden kızına 10 altın ödenmesini istemiştir. Bkz. *Fatıma Hatun ibneti Mehmed Vakfiyesi*, 1640, AŞS 130, s. 29.

¹⁴⁸⁶ Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa Vakfiyesi, 1702-1711, AŞS 41/59; AŞS 104/17; AŞS 54/47; AŞS 104/19; AŞS 101/280; 39/48; AŞS 41/56; AŞS 39/44.

¹⁴⁸⁷ *Hafızu'l-Kütâb-Ayandan Abdulaziz Ağa bin İbrahim Vakfiyesi*, 1722, AŞS 103, s. 29.

¹⁴⁸⁸ *Hacı Yunus Ağa ibni Ahmed Ağa Vakfi*, 1311/1893, VGMA, MA, 617, s. 48-49

kızlarına, büyük kızlarına, küçük kızına, oğullarına veya cariyeden doğan çocuğuna yönelik olarak şart koşanlar da olmuştur. Vâkıflardan 55'i evladlarının aynı seviyede (alesseviye) tasarruf haklarına sahip olmalarını, 22'si özellikle erkek-kız aynı seviyede¹⁴⁸⁹ tasarruf etmelerini istemiştir. Evladlarından önce tasarruf hakkını eşlerine tanıyanların, çocuklarının miras yoluyla anne-baba veya üvey anne-üvey babalarını sıkıntıya düşürmelerini önleme amacı güttükleri¹⁴⁹⁰, bazılarının da mirasını vakıf yoluyla üvey çocuklarına bıraktığı¹⁴⁹¹ anlaşılmaktadır. Vâkıfların kendi çocukları yoksa vakıflarının tasarruf haklarını birinci dereceden yakınları olarak öncelikle kız kardeşlerini veya onların çocuklarını, akrabalarından da amca oğullarını tercih etmişlerdir. Vâkıflar, kan bağı bulunmadığı halde yakınlarında olanlardan evlatlık, üvey kız ve oğul, cariyeye ve atıklarını da vakıf yoluyla miraslarından istifade ettirmişlerdir¹⁴⁹². Akrabalık bulunmadığı halde vâkıfların % 17,52'si üçüncü şahıslara evladiyet üzere kurdukları vakfın tasarrufunu şart koşmuşlardır. Bunlar arasında, ulemâ, seyyid ve tarikat mensupları çoğunlukta olmakla birlikte hiç bir vasfı kayıtlı olmayan kişiler de bulunmaktadır.

Yarı-ailevî vakıflarda vâkıf, kurduğu vakıfta öncelikle hayrât giderlerinin karşılanmasını, kalanının da evladlarına verilmesini istemiştir. Bu kategorideki vakıfların yönetiminde aile mütevellileri olduğundan uygulamada ihmâllerin olması ihtimal dahilindedir. Öncelik hayrât giderlerine verildiği halde, gelir artışları vâkıfın ailesine gitmektedir. Yarı-âilevî vakıfların kuruluşu vâkıfa ve yakınlarına çok daha büyük avantajlara sahip olma imkânları veriyordu. Yarı-âilevî vakıf kurma niyeti bile, vakıf kurucuları için mirî arâzileri mülk edinme vasıtası oluyordu¹⁴⁹³. Adana'da bu kategorinin en önemli misâli, Ramazanoğlu ailesidir¹⁴⁹⁴.

¹⁴⁸⁹ Ailevî vakıflarından tasarruf hakkı olanların tamamında eşit (=alesseviye) : 89 kişi, erkek kadın zikredilen 39 kişidir.

¹⁴⁹⁰ *Arık Hamza Ömer ibni İbrahim Vakfı*, 1744, AŞS 17, s. 149.

¹⁴⁹¹ *Fatma binti Ali Vakfiyesi*, 1809, VGMA, MA 607, s. 121; Dede es-Seyyid el-Hac Mehmed ibni es-Seyyid Murtaza Vakfiyesi, 1783, AŞS, s. 52.

¹⁴⁹² Benzer örnekler için bkz. Ö.L. Barkan, "...Evlatlık Vakıflar", s. 162, 164.

¹⁴⁹³ B. Yediyıldız, ...*Vakıf Müessesesi*, s. 253

¹⁴⁹⁴ Gelirlerinin bir tarafı mirî kaynağa dayanan ailenin serveti konusunda E. Kartekin bir anekdot aktarmaktadır. 1963'de 108 yaşında vefat eden, II. Abdülhamid dönemi Ramazanoğlu mütevellisi ve beyi olan Hacı Hasan Efendi'nin eşi Emetullah Hatun'a Valide Sultan sormuş, - "Ramazanoğulları; oldukça varlıklı bir hazineye sahip deniliyor, acaba bu serveti nereden temin ediyorlar?" Cevap; - "Evvela fütûhattan, sonra da; aile malları müşterek mütevellî elindedir. Mütevellî; şahıslara ve ailemize ihtiyacımız kadar para dağıtır, kalan paraları saklatır, biriktirir". Bkz. E. Kartekin, *a.g.e.*, s. 147-48.

Sonuç olarak, vakıf müessesesi sayesinde bazı âileler, çocuklarının, akrabalarının veya bir üçüncü şahsın neslinin fakruzarûrete düşmesini önlemişler, onları bir tür sosyal güvenlik şemsiyesi altına almışlardır. Bazıları da âile mîrâsını nesilden nesile aktararak, bölünmemiş olarak muhafaza etmiş, "mallarını artırmış ve onları dokunulmaz kılarak", aile üyeleri için nesilden nesile geçen memuriyetler ihdas edip, en büyük saygıyı kazanmışlar ve "manevî olduğu kadar sosyal hiyerarşide de en yüksek derecelere" yükselmişlerdir¹⁴⁹⁵.

¹⁴⁹⁵ B. Yediyıldız, ...*Vakıf Müessesesi*, s. 252-255.

ALTINCI BÖLÜM

VAKIF VE ŞEHİR: ADANA ÖRNEĞİ

I. ADANA’NIN KONUMU

Adana, Akdeniz bölgesinde, Seyhan Nehrinin Toroslardan Çukurova’ya indiği yerde denizden 23 metre yükseklikte, nehrin batı tarafında kurulmuştur. Günümüzde ise, nehrin her iki tarafında gelişmesini sürdürmektedir¹⁴⁹⁶. İlk çağlardan beri Adana, Anadolu’yu Orta Doğu’ya bağlayan Gülek Boğazı, Tarsus ve Misis yolunda (İpek yolu) bir konak ve ticaret merkezî, Seyhan Nehri’nden bir geçit yeri ve Orta Doğu’ya açılan bir kapı olagelmıştır. Bulunduğu bölgenin yaşamaya elverişli olması dolayısıyla çok farklı uygarlıklara merkezlik etmiştir. Şehirde ilk ciddi imâr faaliyetleri Bizanslılar döneminde (395-618) yapılmıştır. Bu dönemde kale, su kemerleri ve Seyhan Nehri üzerinde yirmi bir gözlü Taş Köprü¹⁴⁹⁷ yapılmış ve şehrin etrafı surlarla çevrilmiştir¹⁴⁹⁸. Şehir Emevî, Abbâsî-Bizans mücadelelerinde büyük tahribata uğrayınca Abbâsîler döneminde kale ve Taş Köprü başta olmak üzere esaslı bir tâmirâtta geçirilmiştir. Haçlı Seferleri ile başlayan Bizans-Ermeni hâkimiyetine, Memlûk destekli Ramazanoğulları tarafından son verildikten sonra, ikinci büyük imâr faaliyeti Ramazanoğulları döneminde yapılmıştır.

Çukurova bölgesinin iklim şartları Adana’nın ilk çağlardan itibâren yerleşim alanı olmasını sağlarken coğrafi arızaları şehrin ve çevredeki diğer yerleşim merkezlerinin büyümesine engel olmuştur. Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin etrafındaki bataklıklarda oluşan sineklerin sebep olduğu sıtma salgınları, yazın bunaltıcı sıcaklıklar ve bölgenin zayıf ekonomisi şehrin gelişmesini önlemiş ve Türkmen nüfusun uzun süre konar-göçer hayatı sürdürmesine sebep olmuştur. Açıkçası 15. ve 16. yüzyıllarda Akdeniz dünyasında yoğun ticaret ve hâkimiyet ilişkileri biçimlenirken, Adana ve Çukurova bölgesi yazın Toroslar’da hayvancılık yapıp, kışın tarımla uğraşan

¹⁴⁹⁶ Sargon Erdem, “Adana”, *TDV İA.*, s. 349

¹⁴⁹⁷ İlk kez 2. yüzyılda Adriyanus tarafından ikinci kez ise 6. yüzyılda Justinianus tarafından yaptırılmıştır. Pek çok defa tâmirât geçiren bu köprü bugün hala kullanılmaktadır. Bkz. Erdem, *a.g.m.*, s. 349; Besim Darkot, “Adana”, *İA.*, I., s. 128.

¹⁴⁹⁸ S. Erdem, *a.g.m.*, s. 349

Türkmenlerin, mevsimlere göre tercih ettiği bir yerleşim alanı olmuştur¹⁴⁹⁹. 17. ve 18. yüzyıllarda bazı alanların tarıma açılması ve konar-göçer nüfusun zorunlu iskâna tâbi tutularak ziraata yönlendirilmesiyle üretim kentte birikmeye başlamıştır. Bu süreçte iş bölümlerinin artmasıyla hem şehir büyümeye başlamış hem de çevredeki yerleşim birimlerinin merkezî hâline gelmiştir. Üretimin bu şekilde artmasıyla makineye dayalı küçük imalât sanayii ve buna bağlı olarak da ticaret gelişmeye başlamıştır¹⁵⁰⁰. 19. yüzyılda batıdaki sanayileşme hareketi bölgeyi de etkisi altına almış, tarımda makineleşme ve ıslâh çalışmaları, ürünlerin çeşitlenmesi, pazarlama ve işlemesine dayalı sanayileşme tarımın gelişmesini hızlandırmıştır. 1864 yılında Fransızlar, 1865 yılında İngilizler ilk pamuk işleme fabrikalarını kurmuştur¹⁵⁰¹. 1867 yılında Fırka-i İslâhiyye Hareketi ile bölgenin güvenliği sağlanmış, 1875 yılından itibaren konar-göçer nüfus başta şehir merkezinde olmak üzere zorunlu iskâna tâbi tutulmuş¹⁵⁰², 1886 yılında Adana demir yolu Mersin iskelesine bağlanmıştır¹⁵⁰³. Bütün bu gelişmeler, 14. yüzyılda Ramazanoğulları tarafından fethedildiğinde Taş Köprü ile Kuru Köprü arasına yerleşmiş küçük bir kasaba manzarasına sahip olan Adana'nın modern bir kent hâline gelme sürecini hızlandırmıştır. Bu devirlerde şehir, kale ve çarşı odaklı oluşan yeni mahallelerle büyümüştür.

II. ADANA'NIN FİZİKÎ YAPISI

A. Kale

Kale, Ortaçağ şehirlerinin önemli bir parçasıydı. Bu çağda şehirler *kale*, *iç-şehir* ve *dış şehirden* teşekkül ediyordu. Bazen Ulu Camii, hükümet dâiresi ve mahalleleri de ihtiva eden kale, *İç-şehrin* (Medine-Şehristân) ortasında bulunuyordu. Sûrlarla çevrili olan bu asıl şehir, büyük kapılar ile dışarıya bağlanıyordu. Şehir, surların dışında genişleyerek *Dış-şehri* (Zâhiru'l-medîne-Bîrûn) oluşturuyordu ki, daha ötesinde bağlar ve tarlalar sıralanıyordu¹⁵⁰⁴.

¹⁴⁹⁹ Çiğdem Çelik, *19. Yüzyıldan Günümüze Adana'da Konut Mimarisinin Gelişimi*, Çukurova Üni. Fen-Bilimleri Ens. Mimarlık Anabilim Dalı, *Yüksek Lisans Tezi*, Adana 1999, s. 11-12.

¹⁵⁰⁰ D. Quataert, *a.g.e.*, s. 132, 159, 163.

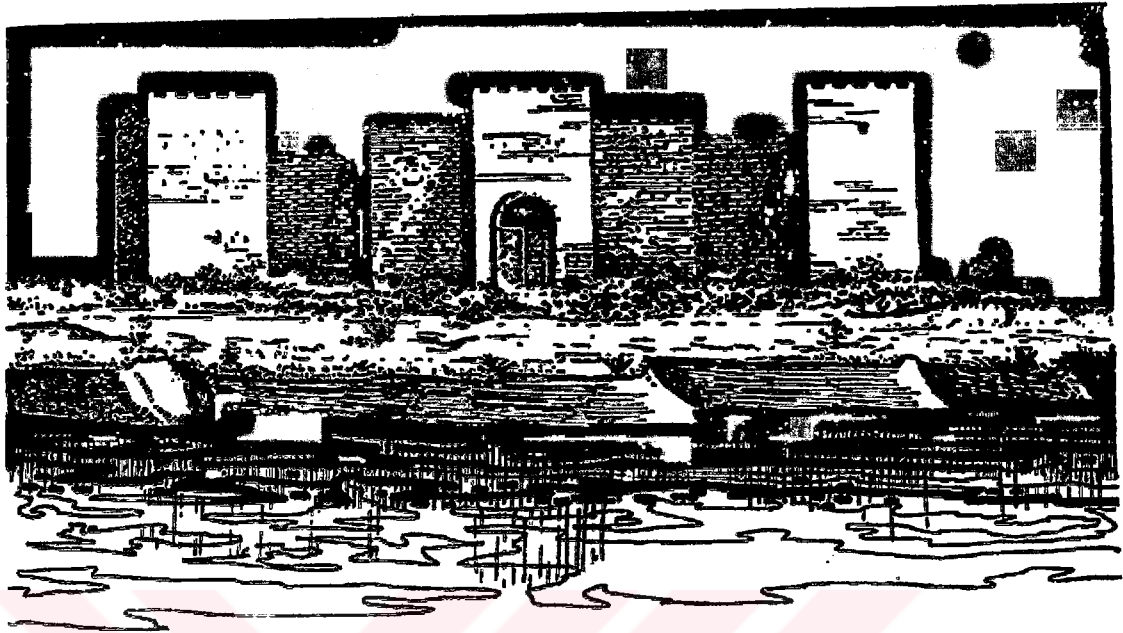
¹⁵⁰¹ Ç. Çelik, *a.g.t.*, s. 11-12.

¹⁵⁰² A. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, III, tezkire: 28, s. 136.

¹⁵⁰³ B. Darkot, *a.g.m.*, s. 128; *Yurt Ans.* I, s. 33-36

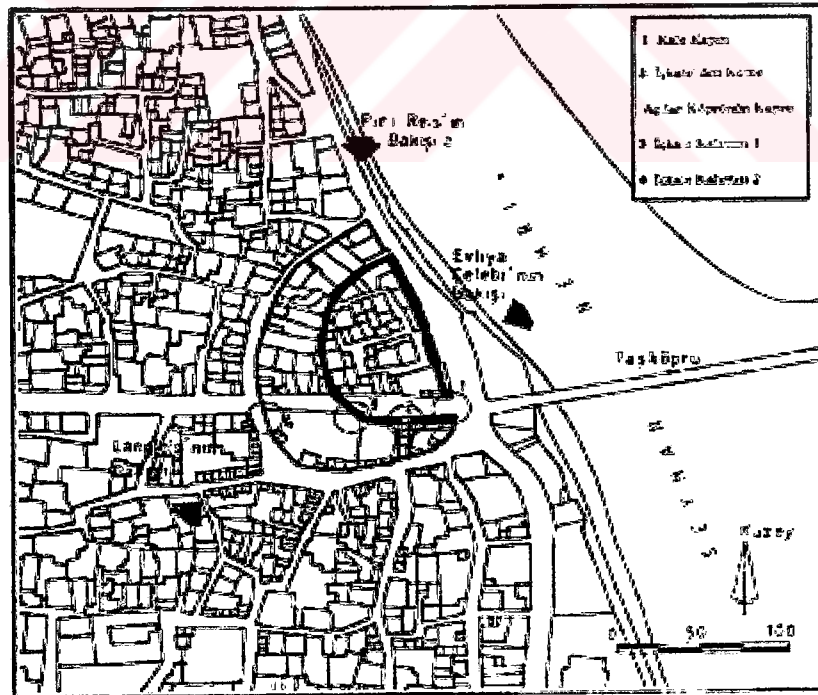
¹⁵⁰⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, Arpaz Matbaacılık, s. 344.

Şekil 3: Adana Kalesi'nin Rekonstrüksiyonu¹⁵⁰⁵

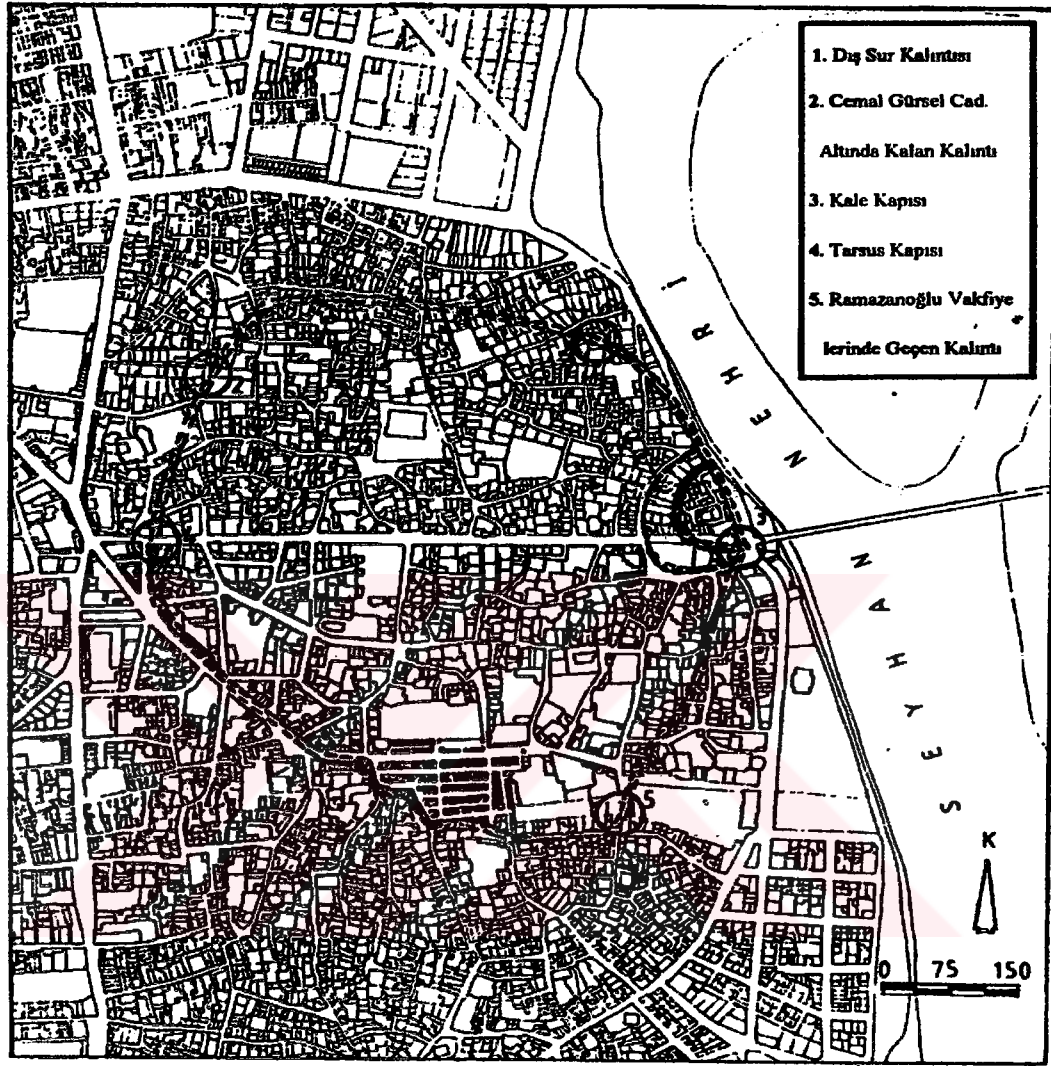
1800 yılında Adana Kalesi

Şekil 4: İçkale ve Sınırları¹⁵⁰⁶

¹⁵⁰⁵ Çizim, Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, I, Ankara 1960, Doğu Ltd Matbaası, s. 17-24; TTK-KVE.

¹⁵⁰⁶ Çizim, F. Duygu Oral, *16. Yüzyılda Adana Kentinin Fiziksel Yapısı*, Ç.Ü, Fen Bilimleri Ens. Mimarlık Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 68.

Şekil 5: Şehir Suru ve Kalıntılar¹⁵⁰⁷

Adana mezkûr sisteme benzer bir şekilde, İçkale'nin eteğinde inkişâf etmiştir¹⁵⁰⁸. Adana kalesi, Taş köprü'nün batı yakasında, asıl şehrin kuzeyinde ve Seyhan nehrinin kenarında, bir tepe üzerinde¹⁵⁰⁹, taştan yapılmış küçük bir kaleydi. Kale ile batıdan doğuya doğru uzanan ve bugün birkaç yerde kalıntısı bulunan, dış surların ne zaman yapıldığına dâir kesin bir bilgi bulunmamakla

¹⁵⁰⁷ Fatma Duygu Oral, *a.g.t.*, s. 59.

¹⁵⁰⁸ Halep'in planı için bkz. André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (Çev. Ali Berktaş), İstanbul 1995, Numune Matbaacılık, s. 29; Plan 3.

¹⁵⁰⁹ Charles Texier, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (Çeviren: Ali Suat, Latin Harflerine Aktaran: K. Yaşar Koprman, Sadeleştiren: Musa Yıldız), III, Ankara 2001, Özkan Matbaacılık, s. 486. Seyyaha Göre, kale Adana'nın en eski eseri ve bir Bizans kalesidir. Bkz. aynı eser.

birlikte, Geç Roma Dönemi'ne ait olduğu tahmin edilmektedir¹⁵¹⁰. Surlardan son olarak, Fransız seyyâh La Broguière (M.1432), “Adana güzel bir yerde kurulmuş, etrafı surlarla çevrili, çok iyi bir ticaret şehriydi”¹⁵¹¹ ifadeleri ile bahsetmektedir. Bu surların 16. yüzyılda ortadan kalktığı sanılmaktadır. Kaynaklarda, surların aksine İçkale ile ilgili daha fazla bilgi vardır. Pirî Reis'in bir çizimini yaptığı¹⁵¹² İçkale'yi, Evliya Çelebi, müstahkem dört köşeli ve etrafı 500 adım, doğudan ırmakla, diğer üç taraftan hendekle çevrili, ayrıca yedi kulesi ve biri kible tarafında -çarşıya nâzır- diğeri doğuya açılan -su kapısı- iki kapısı, içinde toprak örtülü 37 evin, bir küçük câmisinin, 20 nefer ile bir dizdârının bulunduğu¹⁵¹³, bir yer olarak tarif etmiştir. Evliya Çelebi'nin sayısını verdiği söz konusu evlerden biri, kale mescidi imamının tasarrufuna¹⁵¹⁴ olmak üzere dokuz ev, 1727-1811 yılları arasında vakfedilmiştir¹⁵¹⁵. İşte Adana, bu İçkale'nin batı ve kuzey yönünde ovaya doğru yayılmıştır.

Bu bilgileri daha sonra gelen seyyahlar da doğrulamaktadır¹⁵¹⁶. İçkale 1836 yılında Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından yıktırılmıştır. Günümüze sur ile İçkale'den birkaç duvar yıkıntısı ve “Kalekapısı”, “Tarsuskapısı” gibi isimlerden başka bir şey gelmemiştir¹⁵¹⁷. Bugün ancak seyyahların aktardıklarından hareketle İçkale'nin (Şekil 3) ve şehir surlarının (Şekil 4-5) bir rekonstrüksiyonu ve yerleşme planı çizilebilmiştir¹⁵¹⁸.

Dış surların, doğu-batı istikametinde Taşköprü ile Bâb-ı Tarsus, kuzey-güney istikametinde Ramazanoğlu Çarşısı ile Tepebağ Mahallesi arasını kapsadığı sanılmaktadır. Burası eski Adana'nın her yönüyle en merkezî bölgesini ve önemli bir kısmını içermektedir¹⁵¹⁹.

¹⁵¹⁰ Özlem Özmen, “Adana'nın Tarihsel Yapı Dokusu: Kaleler, Kervansaraylar-Hanlar ve Camiler”, *Adana: Köprü Başı*, s. 211-212.

¹⁵¹¹ Ch. Schefer, *Bertrand De La Broguière'nin Deniz Aşırı Seyahati*, (Çev. İlhan Arda), İstanbul, 2000, Eren Yayıncılık, s. 172-75.

¹⁵¹² Çizim için bkz. Özmen, *aynı makale*, s. 213.

¹⁵¹³ E. Çelebi, *a.g.e*, IX, s. 333.

¹⁵¹⁴ Asiye binti Derviş Ali, 1727, AŞS 30, s. 214.

¹⁵¹⁵ 1733, AŞS 129, s. 140; AŞS 4, s. 257; 1767, AŞS 129, s. 140; 1790, AŞS 6, s. 116; 1790, AŞS 9, s. 119; 1803, AŞS 58, s. 34; 1805, MA 610, s. 129; 1811, AŞS 57, s. 28.

¹⁵¹⁶ Victor Langlois'e göre, “*Daire formu 300 adım uzunluğunda ve çevresinin genişliği 60 adım genişliğinde, 40 adım derinliğinde bir hendekle kaplı*” olarak tanımlamaktadır. Bkz. Sema Yavuz-Özlem Özmen, “Gezginlerin Yüzyılların Ötesinden Gelen Sesi”, *Adana: Köprü Başı*, s.289-305; K. Ener, *a.g.e*, s. 180-201; *Yurt Ans*, s. 56-58.

¹⁵¹⁷ N. Sevgen, *a.g.e*, s. 17-24.

¹⁵¹⁸ N. Sevgen, *a.g.e*, s. 17-24; Özmen, *aynı makale*, s. 213.

¹⁵¹⁹ Kale ve pazarın ilişkisi için bkz. Max Weber, *Şehir: Modern Bir Kentin Oluşumu*, (Türkçesi: Musa Ceylan), İstanbul 2000, Erkam Matbaacılık, s. 88-91.

B. Mahalle

Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Osmanlı devrindeki tanımı ile, “aynı mescidde ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimidir”¹⁵²⁰. Şehirlerde en temel birim olan mahalleler genellikle dinî kurumların ya da pazarların çevresinde oluşmaktaydı. Her mahalle, kendi gelenekleri ve hayat tarzı ile ayrı bir topluluktur. Mahallenin sakinleri dinî inanç, ekonomik meşgale ve komşuluk ilişkileriyle birbirlerine bağlanmışlardı. İbadet yeri ya da pazar yeri, topluluğun merkezini oluşturur, burası gerektiği zaman mahallelinin ortak çabalarıyla genişletilebilirdi. Şu hâlde mahalle, şehir hayatının fizikî merkezî olduğu kadar, belirli bir millet, lonca ya da tarikatın yerel bir birimiydi. Her mahalle kendi çeşmelerine, okullarına, câmi ya da kiliselerine sahipti¹⁵²¹. Bu ortak kurumlar varlıklarını vakıflar yoluyla sürdürüyorlardı.

Adana’da durum bu açıklamalardan farklı değildi. İşin tarihî gelişimine bakacak olursak Adana, Ramazanoğulları tarafından fethedildiğinde İçkale çevresinde Tepebağ, Kayalıbağ ve Kuruköprü semtlerinden oluşan küçük bir yerleşim yeri idi. Şehrin inkişâfı Türk hâkimiyeti döneminde özellikle Osmanlı devrinde olmuştur¹⁵²². Osmanlı hâkimiyeti ile başlayan barış döneminde Pirî Mehmed Paşa (1517-1568) şehri yeniden kurmuştur. Pirî Paşa bir taraftan babası Halil Bey’in başlattığı Ulu Camii Külliyesini tamamlarken bir taraftan da bu külliye yeni tesisler ekleyerek bir “İmâret Sitesi” oluşturmuştur. Bu dönemde şehir merkezî, Ulu Camii Külliyesi ile Ramazanoğlu Çarşısı yâni Ramazanoğlu İmâret Sitesi’nin etrafında oluşan mahallelerle gelişmiştir. Mahallelerin oluşum sürecine geçmeden önce, onların oluşumunda hayrât ve akarâtıyla etkin olan vakıfların ve bunların dağılımlarını kısaca ele alalım.

Tablo 56’da Adana’nın mahalleleri, bu mahallelerde kurulan vakıflar ve vakıflara bağlı hayrât ve akarâtın dağılımları görülmektedir. Söz konusu tabloda,

¹⁵²⁰ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, IV, İstanbul 1984, Enderun Kitabevi, s. 69; “Osmanlı Şehirlerinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, Meteksan Lmt. Şrt., s. 103-104; Suraiya Faroqi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, (Çev. Elif Kılıç), İstanbul 2002, 4. Bsk, s. 165-166.

¹⁵²⁰ *Ayşe binti Ömer Vakfiyesi*, AŞS 4, s. 8.

¹⁵²¹ S. Shaw, *a.g.e.*, I, s. 229; N. Elisséef, *a.g.m.*, s. 120, 126.

¹⁵²² M. Hâdi Altay, *Adım-Adım Çukurova*, Adana 1965, Kemal Matbaası, s. 12; *Yurt Ans. I.*, s. 58.

16. yüzyıldan Cumhuriyet dönemine (1517-1923) kadar vakfiyelerde geçen mahalleler ile 1572 tarihli TD.114'de geçen mahalleler¹⁵²³, H. 1166 (M.1753) tarihli¹⁵²⁴ bir tevzi' belgesinde geçen mahalleler ve 1690-1830 yılları arasındaki hurûfat kayıtlarında geçen mahalleler karşılaştırılmıştır. Buna göre, Ramazanoğullarının fethinde üç semtten oluşan Adana, 1572 yılında 28, 1753 yılında 45¹⁵²⁵, 19. yüzyılın ilk yarısında 62 mahalleye¹⁵²⁶ ulaşmıştır. Adana merkezde kurulan 538 vakıf söz konusu mahallelere dağılmıştır. Buna göre;

Tablo 56: Adana'nın Mahalleri ve Vakıfların Dağılımı (M: Mescid, X: Mevcut)

Sıra No	Vakfiyeler (1521-1923)'e Göre Mahalleler	TD. 114 (1572)'ye Göre Mahalleler	M.1753; AŞS 28,(s. 142-143)'e Göre Mahalleler	Hurûfatlar (1690-1830)'a Göre Mahalleler	Vakıf Sayısı	Akar Sayısı	Hayrât Sayısı
1	Ağamehmed		X	X	24	29	11
2	Ağamescid	X	X	X	14	28	3
3	Alidede M	Derviş Ali	X	X	16	26	6
4	Bâb-ı Tarsus	X	X	X	22	75	11
5	Baytemur M	X	X	X	4	9	4
6	Bucak	-	-	-	1	1	-
7	Cabbarlı	-	-	-	1	1	-
8	Câmi-i Atık	Cumamescidi	-	X	16	34	6
9	Câmi-i Cedîd	X	X	X	20	21	8
10	Çınarlı	-	X	X	3	4	12
11	Çukurmescid	X	X	X	9	24	7
12	Debbaghâne	X	X	X	13	19	7
13	Dervişpaşa-zâde	-	X	X	1	1	-
14	Durmuşfakih	-	X	X	11	20	-
15	Emirler	Emirli	X	X	8	8	2
16	Eskiçarşı	-	X	X	3	4	-
17	Eskihamam	-	X	X	25	37	12
18	Hacıfakih M	-oğlu	X	X	8	15	3
19	Hacıhamid M	X	X	X	3	8	3
20	Hamamkurbi	-	X	X	2	-	1
21	Hanedan	-	X	X	2	5	7
22	Hankurbi	-	X	X	9	20	14
23	Harabbahçe	-	X	X	2	2	8
24	Harklu	-	-	-	1	1	1
25	Helhâl	-	X	X	9	8	3
26	Hızirmescid	-	-	-	3	7	-

¹⁵²³ TD. 114 (1572) *Adana Mufasssal Tahrir Defteri*, bkz. Yılmaz Kurt, Adana Tarihi, s. 91; Tablo XXVII.

¹⁵²⁴ AŞS 28, s. 142-143.

¹⁵²⁵ AŞS 28, s. 142-143.

¹⁵²⁶ Hurufat Defter numarası: 530, 531, 532, 1058, 1059, 1060, 1061, 1065, 1067, 1137. Bu defterlerde geçen 3616 tavin belgelerinde geçen birden fazla tavinin yapıldığı mahalle isimleri tabloya alınmıştır. Tek tavinin yapıldığı mahalle isimleri arasında: Bakırsandı, Çeşme, Mansurdede, Sisli, Temurcu, Şekerhanı, Köprübaşı, Vezirli, Sök-ı Sultanî ve Unkapanı mahalleleridir. Hurufatlarda geçen mahallelere bunları da eklersek, mahalle sayısı 19. yüzyılın ilk çeyreğinde 68'e ulaşmaktadır.

27	Hocavezir	-	X	X	4	4	3
28	Hurmalı	-	-	X	2	3	5
29	Kadimescidi	X	-	-	1	2	1
30	Kale	-	-	X	9	9	1
31	Kansaf-zâde	-	X	X	1	3	2
32	Kantaroglu M	X	X	X	6	1	3
33	Karasoku M	X	X	X	14	29	3
34	Kasabbekir	-	X	X	15	15	8
35	Kayalıbağ	X-Kassarcılar	X	X	13	13	17
36	Kuruköprü	-	X	X	3	9	11
37	Mermerli	-	X	X	7	16	6
38	Mestan-zâde	-	X	X	7	8	5
39	Neccaran	X	X	X	29	35	24
40	Paşanebi-Nâbi	-	X	X	17	20	4
41	Ramazanağa M	X	-	-	1	9	1
42	Saçlıhamid M	Saçlıahmed	X	X	4	12	3
43	Sarıyakup M	X	X	X	15	16	8
44	Serracan	-	X	X	9	9	3
45	Sofibağçesi	-	X	X	26	32	11
46	Selimbey M./Sugediği	X	X	X	20	27	3
47	Şabaniye	-	-	X	1	3	3
48	Şeyh-zâde/Şeyh Mustafa	-	X ...oğlu (İki mh.)	X	20	24	15
49	Taşçıkan	-	X	X	6	8	1
50	Tekke	-	X.. kurbi	X	6	5	2
51	Tercan	-	-	-	1	1	-
52	Yarbaşı	-	X	X	10	11	8
53	Yenicami	-	-	-	1	2	1
54	Yortan	-	X	X	13	22	16
55	Zimmiyan	Ermeniyân	X	X	3	6	3
56		Burnukara M	-	-		8	1
57		Yaraşdede Z.	-	-			1
58		Sadat M	-	-			1
59		Mescid-i Hacı İbrahim	-	-			1
60		Hacısaoğlu M	-	Keçeciler		4	2
61			Bahçeciyan	X			1
62				Sucu-zâde		3	3
63				Unkapanı			-
	Medine-Nefs			-	44	89	10
Genel Toplam	56	28	45	52	538	865 1527	320

Osmanlı Döneminde, şehir merkezinde oluşan 320 hayrât kurumu ve 865 kalem akarıyla 538 vakıf, bütün mahallelere dağılmış olmakla birlikte, özellikle Câmi-i Cedîd, Eskihamam, Câmi-i Atîk, Alidede, Karasoku, Bâb-ı Tarsus, Hankurbi, Neccârân, Ağamehmed, Şeyh-zâde, Paşanebi, Kayalıbağ, Sofibağçe,

¹⁵²⁷ Bir kalemde birden fazla akar bulunabilmektedir. Meselâ, bir kalemde 10 dükkân vakfedilebilmektedir. Bunlar bu sayımda bir kalem kabul edilmiştir. Ancak vakıfların gelir kaynakları daha detaylı ele alınmıştır.

Sugediği (Selimbey) ve Yortan mahallelerinde yoğunlaşmışlardır. Ramazanoğlu vakıfları ise, vakfın tesisi sırasında yeni oluşum sürecinde olan, akar ve hayrâtıyla tam bir vakıf mahalle olan Câmî-i Cedîd'de, diğer bir ifade ile, Ramazanoğlu Çarşısı'nın içi ve etrafında toplanmıştır¹⁵²⁸. Netice olarak, 320 hayrât kurumu *şehrin kültürel coğrafyasını*, 865 kalem akar da *şehrin ekonomik coğrafyasını* oluşturmuştur.

1. Kültürel Coğrafya ve Mahalleler

a. Mescid-Mahalle İlişkisi

Adana, Ramazanoğulları tarafından feth edilşinden Osmanlı hâkimiyetine kadar geçen süreçte (1353-1517), Seyhan Nehrinin batısında Taşköprü'den Kuruköprü'ye uzanan tarihî merkezden kuzey, güney ve batı yönlerine doğru gelişme göstermiştir. İlk gelen ahâli eski mahallelere yerleştirildi. Bu devirde kilise câmîye çevrildi, imâret -İmâret-i Atîk, medrese -Medrese-i Atîk- ve alıveriş mekânları -Sûk-ı Atîk- inşâ edildi¹⁵²⁹. Yeni oluşan mahallelere birer mescid yapıldı ve ekseriyetle mahalleler isimlerini bu mescidlerden aldı¹⁵³⁰. 16. yüzyıldan itibaren, bilâhare Osmanlı hâkimiyeti ile, şehirde imâr faaliyetleri iki farklı şekilde devam etti. *İlki*, nüfusun artmasına paralel olarak, yine mescid merkezli mahallelerin ve çarşıların oluşumu süreci, *ikincisi*, merkezî Ramazanoğlu İmâret Sitesi olmak üzere, oluşan mahallelerde toplumun ibadet dışındaki sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılayacak her türlü sosyal tesisin yapılma sürecidir.

Osmanlı hâkimiyetine geçişinden on yıl sonra (M.1525) yapılan tahrir göre Adana'nın, 518 vergi nüfuslu 16 Türk, 62 vergi nüfuslu bir Ermeni mahallesi bulunuyordu¹⁵³¹. Bunlar, Hacıfakihoğlu, Câmî-i Cedîd, Karasofu, Saçlıahmed, Kantaroğlu, Debbağhâne, Sugediği, Zâviye-i Yaraş Dede, Ağcamescid, İshacıoğlu, Bâb-ı Tarsus, Hacıhamid, Çukurmescid, Câmî-i Atîk, Kadımescid, Ermeniyân ve Kassarân mahalleleridir. Bunlara, 1530'da Tepebağ, Emirlü,

¹⁵²⁸ Ramazanoğlu Vakfıyesi, 954/1547, VGMA, MV 646/9; 1961/399; ED.538/I (1540), *Evkâf Defteri*, s. 3a; Tıpkıbasım, s. 2-3; Kurt, *a.g.m.*, s. 75

¹⁵²⁹ Benzer gelişmeler için; Antalya için, Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1984, Nakışlar, s. 284-85; Konya için, M. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara 1959, s. 81; Edirne için, Tayip Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul 1952, s. 34; O. Ergin, *İmâret*, s. 37-40, 61-64; Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi. Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler", *VD*, Sayı: VII, Ankara 1968, s. 58-71; Şehirlerdeki halklar için, M. Akdağ, *a.g.e.*, II, s. 12-24.

¹⁵³⁰ Y. Kurt, .. *Adana Tarihi*, (Tez), s. 47.

¹⁵³¹ F. Sümer, "Çukur-ova Tarihine Dâir Araştırmalar...", s. 20; Kurt, *Adana Tarihi*, s. 91, Tablo 27.

Ramazan Ağa, Kayalıbağ ve Yortan, 1572 yılında da Sarıyakup, Alidede ve Hacı İbrahim Mescidi mahalleleri katılmış, vergi nüfusu ise, 1023'e ulaşmıştır¹⁵³². Kassarsân Mahallesi, 1547 yılında kayıtlardan düşmüştür¹⁵³³. Söz konusu mahallelerin 16. yüzyıldaki yerleşimine (Şekil:6) bakacak olursak, isim ve varlıklarını hâla sürdüren, Adana'nın en eski yerleşim merkezi (höyüğü) olan¹⁵³⁴ *Tepebağ*¹⁵³⁵, İçkale'nin kuzeyinde *Kayalıbağ*¹⁵³⁶ ve Bâb-ı Tarsus'un biraz kuzey batısında oluşan *Kurukörü*¹⁵³⁷ semtleri, yerleşen nüfus ve yapılan imâr faaliyetleri ile Türkleştirilmişlerdi.

Fetihten sonra ilk oluşan mahallelerden biri şehrin kilisesinin câmiye çevrilmesi ile buranın etrafında oluşmuştur¹⁵³⁸. Cuma namazı burada kılınmaya başlanmış, minareleri henüz yapılmadığından câmiye "Cuma Mescidi", mahalleye "Cuma Mescidi Mahallesi" adı verilmiştir¹⁵³⁹. 1530'lu yıllardan itibaren bir külliye haline getirilen câmi ve mahalle "Câmi-i Atîk" adıyla anılmaya başlanmıştır¹⁵⁴⁰. 1500'lü yıllarda oluşum sürecine giren Ulu Câmi Külliyesi ve Mahallesi (Ulu Camii)¹⁵⁴¹ yakınında, Ağa Ahmed Bey tarafından yaptırılmış¹⁵⁴² olan *Ağca Mescid*'in etrafında *Ağca Mescid Mahallesi* oluşmuştur¹⁵⁴³. Ulu Camii ile Câmi-i Atîk arasında Adana sancakbeyi Kara Soku'nun yaptırdığı, aynı adla anılan mescidin etrafında *Kara Soku Mahallesi*¹⁵⁴⁴, İçkaleyi şehre bağlayan köprüünün çıkışında, 1541 yılında inşâ edilen Cuma Fakih Mescidi civarında¹⁵⁴⁵,

¹⁵³² Kurt, *Adana Tarihi*, s. 48-51; S. Faruqi, tahmini nüfus yoğunluğunu 3000-4000 arasında göstermektedir. Bkz. *Kentler ve Kentliler*, Tablo 1.

¹⁵³³ Kurt, *Adana Tarihi*, s. 91, Tablo XXVII.

¹⁵³⁴ Serdar Girginer, "Tepebağ Höyük (Uru-Adaniia) Kizzuwatna Ülkesinin Başkenti miydi?", *Adana: Köprü Başı*, s. 79-80.

¹⁵³⁵ Sadece, 1149/1736 yılında *Şeyh Muslihiddin Mescidi* ve *Şeyh Süleyman Mektebi*, HD. 1068, s. 48-49 kayıtları geçmektedir.

¹⁵³⁶ 8 Mescid: Mahalle, Veli Halife, Hacı Abdullah, Uzun Hüseyin, Sakızlı, Abdulhalim Halime Hatun, İvaz, Boşnak Salih Efendi, 5 Medrese: Elçioğlu Yusuf Çelebi, Abdulhalim ve Halime Hatun, Molla Halil, Abdulfettah Efendi, Veliddin Efendi; 1 Câmi: Osman Ağa, 1 Mektep: Kayalıbağ.

¹⁵³⁷ 5 Mescid: Kara Abdullah, Hacı Abdusselam, Arık-zâde Hacı Ali, el-Hac Mustafa, Hacı Ahmed Efendi, 2'şer Medrese: Kuruköprü, Arık-zâde, Hacı Ahmed Efendi, Mektep: Hüseyin, Fatma Hatun, Kuyu: Arık-zâde, eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi ve 1 Câmi: Kara Abdullah Camii.

¹⁵³⁸ R. V. Leeuwen, *a.g.e.*, s. 3-4.

¹⁵³⁹ Kurt, *Adana Tarihi*, s. 48.

¹⁵⁴⁰ 3 Câmi: Câmi-i Atik, Hasan Kethuda, es-Seyyid İshak Efendi, 2 Medrese Câmi-i Atik, Hasan Kethuda, ve 1 Mektep; Durmuş Beşe, Küttüphane; Câmi-i Atik.

¹⁵⁴¹ Ulu Câmi Külliyesi ve Ramazanoğlu Çarşısı.

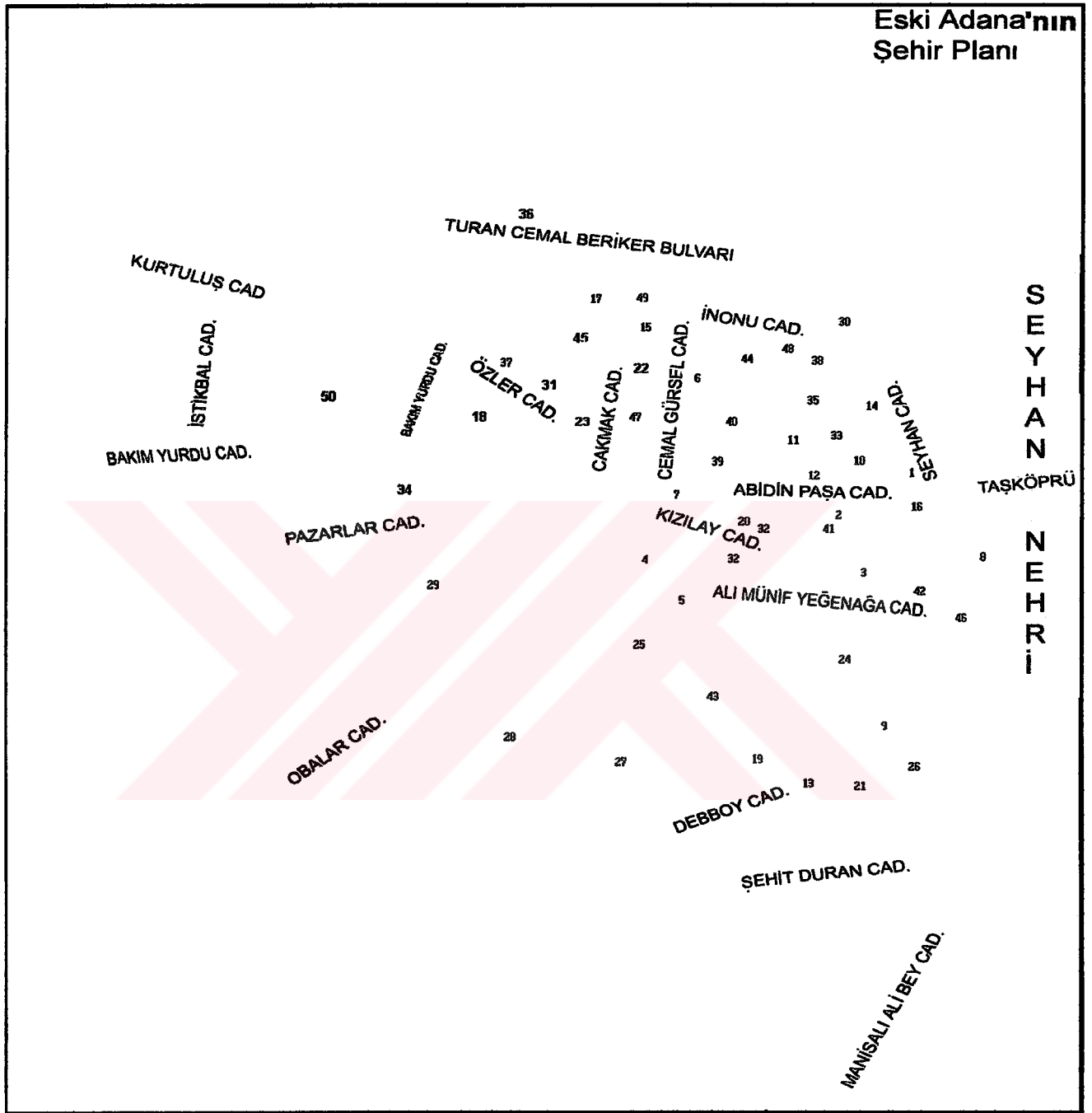
¹⁵⁴² Nusret Uluçam, *Ramazanoğulları Mimari Eserleri*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, Ankara 1979, s. 73, Şekil 3.

¹⁵⁴³ Mescid: Ağca Mescid, 1 Câmi: Boz-zâde Hacı Ali, 1 Tekke; Dervişân Tekkesi (?)

¹⁵⁴⁴ Mahalle mescidinin dışında, Kansaf-zâde Hacı Hızır ve Hacı Hasan Mescidi 1159/1746, HD, 1061, s. 75 ve Hattat-zâde Camii (1893) geçmektedir. AŞS 146, s. 204.

¹⁵⁴⁵ F. D. Oral, *a.g.e.*, s. 51.

Şekil 6: Adana'nın Mahalleleri Yerleşim Planı¹⁵⁴⁶

¹⁵⁴⁶ 1. Kale, 2. Ağcamescid, 3. Ulucami, 4. Karasoku, 5. Câmî-i Atik, 6. Tepebağ, 7. Bâb-ı Tarsus, 8. Debbaghâne, 9. Sugediği (Selimbey), 10. Çukurmescid, 11. Saçhahmed (Saçlıhamid), 12. Emirli, 13. Ramazanağa, 14. Kayalıbağ, 15. İshacıoğlu, 16. Hacıfakih (Cumafakih), 17. Hacıhamid (Yukarı), 18. Kuruköprü, 19. Yortan, 20. Kadımesidi, 21. Baytemur, 22. Neccarân, 23. Zımmiyân, 24. Sarıyakup, 25. Alidede, 26. Mestan-zâde, 27. Savcı-zâde, 28. Mirzaçelebi, 29. Kocavezir, 30. Paşanâbi, 31. Yenicami, 32. Eskihamam, 33. Hurmalıbağçe, 34. Hanedân, 35. Ağamehmed, 36. Çınarlı, 37. Mermerli, 38. Şeyh-zâde, 39. Hankurbi, 40. Helhâl, 41. Durmuşfakih, 42. Sofubağçesi, 43. Taşçıkan, 44. Kansaf-zâde, 45. Yarpağçe, 46. Harabbağçe, 47. Tekke, 48. Şeyhmustafa, 49. Kasabbekir, 50. Hurmalı .

*Hacıfakihoğlu Mahallesi*¹⁵⁴⁷, Kayalıbağ'ın batısında Çukurmescid'in etrafında da *Çukurmescid Mahallesi*¹⁵⁴⁸, oluşmuştur. Çukurmescid'in Ağcamescid tarafında *Eski Çarşı* (Sûk-ı Atîk)¹⁵⁴⁹, onun yakınında *Kantaroğlu Mescidi*¹⁵⁵⁰ mahalle olarak geçmektedir. Çukurmescid'in batı tarafında Tepebağ Mahallesi'ne yakın bir yerde *Saçlı Ahmed Mescidi* çevresinde aynı adla anılan mahalle -daha sonra Saçlıhamid Mahallesi olarak anılacak¹⁵⁵¹, şehrin en kuzeyinde, bugünkü Çakmak Caddesinin kuzeyinde¹⁵⁵² *Hacı Hamid Mescidi Mahallesi* (=Yukarı Mahalle)¹⁵⁵³, yine aynı bölgede Çakmak Caddesi ile Cemal Gürsel Caddesi arasında *İsa Hacıoğlu Mescidi Mahallesi* teşekkül etmiştir. İshacıoğlu Mahallesi 16. yüzyıldan sonra *Keçeci Mahallesi*¹⁵⁵⁴ adını almıştır¹⁵⁵⁵. Neccârân ile Bâb-ı Tarsus mahalleleri arasında oluşan Tekke Mahallesi'nde Burnukara Osman Çavuş Mescidi¹⁵⁵⁶,nin adı geçmekte olup, muhtemelen bu mescid *Burnukara Osman Mescidi Mahallesi* olmalıdır¹⁵⁵⁷. Ramazanoğlu Çarşısının kuzeydeki altıncı kapısının açıldığı yolda *Kadı Mescidi Mahallesi*, adıyla bir mahalle teşekkül ettiyse¹⁵⁵⁸ de 17. yüzyıldan sonra bu bölge *Eskihamam Mahallesi* olarak anılacaktır¹⁵⁵⁹. Yine Ramazanoğlu Çarşısı'nın güneye açılan üç kapısı *Selim Bey Mescidi*, *Baytemur Mescidi*¹⁵⁶⁰ ve *Ramazan Ağa Mescidi* mahallelerine gitmekteydi¹⁵⁶¹, bugünkü *Mestan-zâde Mahallesi*nin güneyinde yer almaktaydılar. Ramazan Ağa Mahallesi¹⁵⁶² 16. yüzyıldan sonra Baytemur Mahallesi'ne

¹⁵⁴⁷ 1 Câmî: Cafer Paşa, ve 2 mescid: Hacı Fakih (mahalle), Durmuş Fakih.

¹⁵⁴⁸ 2. Medrese: Hurmalı ve Gence-zâde (külliye) , 5 mescid: Çukurmescid, Hurmalı, Gence-zâde vs, 2 Câmî: Ali Efendi ve Çukurmescid, 1 mektep:Şerife Hatun.

¹⁵⁴⁹ Eski Çarşı mahallesi olarak 4 aile vakıf kaydı geçmektedir. 1746, AŞS 26, s. 3; 1774, AŞS 45, s. 29; 1697, AŞS 101, s. 229, 261; Sûk-ı Atîk'in yeri için ayrıca bkz. Kurt, Adana Tarihi, s. 51.

¹⁵⁵⁰ 2 Mescid: Kantaroğlu, Şerife Hatun Mescidi, 1115-17/1703-05, HD 1067, s.74-76; 1 Mektep Abdullah Mektebi, 1178/1764, HD 1057, s. 38.

¹⁵⁵¹ 2 mescid,biri mahalle mescidi ve biride Kubad Paşa Mescidi (HD 1061, s. 81) ve Medresesi, 1769, AŞS 50, s. 215; 1897, MA 604, s. 128.

¹⁵⁵² D. Oral, a.g.t. s. 54.

¹⁵⁵³ 2 mescid (Mahalle ve Kazzazoğlu), 1 Medrese (Hacı Durmuşoğlu Mehmed), 1133/1720, HD. 1067, s. 93.

¹⁵⁵⁴ Keçeciler Mahalle Mescidi (1136/1723, HD 1137, s. 20) ve Emir Ali-zâde Mescidi, 1122/1710, HD 1067, s. 79.

¹⁵⁵⁵ Kurt-Erdogru, a.g.e, s. LI.

¹⁵⁵⁶ ED 538 (1540), s. 14a; Tıpkıbasım, s. 28.

¹⁵⁵⁷ 1123-91/1711-77 yılları arasında dokuz imam tayini yapılmıştır. Bkz. HD. 1067, s. 80-94; HD. 1056, s. 53, 70; HD. 1057, s. 31; HD. 1068, s. 40; HD. 1065, s. 47.

¹⁵⁵⁸ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 954/1547, VGMA, MV 646/9; ED. 538 (1540), s. 3a, 15b; Tıpkıbasım, s. 2, 32; 1 Mescid.

¹⁵⁵⁹ *el-Hac Sefer Çavuş Ağa ibni el-Hac Yusuf Vakfiyesi*, 1681, MA 731, s. 5.

¹⁵⁶⁰ Bir tayinde Temurcu Mahallesi olarak geçmektedir. HD. 1191/1777, 1071, s. 22.

¹⁵⁶¹ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 954/1547, VGMA, MV 646/9; 1961/399; ED.538/I (1540), *Evkâf Defteri*, s. 3a.

¹⁵⁶² 1 Mahalle Mescidi, ED 538 (1540), s. 13b; Tıpkıbasım, s. 28.

katılmıştır¹⁵⁶³. Baytemur Mahallesi¹⁵⁶⁴ 18. yüzyılın sonlarına kadar, Selimbey Mescidi Mahallesi ise, *Sugediği Mahallesi*¹⁵⁶⁵ adını alarak, Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar varlığını korumuştur. Yine bu bölgede Debbaghâne Mahallesi'nin ilerisinde, nehrin akış istikametinde biraz içerde, bugünkü Hürriyet Mahallesi'nin bulunduğu yerde *Yortan Mahallesi*¹⁵⁶⁶ teşekkül etmiştir ki, mahalle ismini "Yortan Ağa Mescidi"nin bânisinden almış olmalıdır¹⁵⁶⁷. Bu mahallenin her tarafı hayrât ile donatılmıştır¹⁵⁶⁸. Bu bölgede, Baytemur ve Sugediği mahalleleri ile şehrin merkezî arasında 1570'lerde *Sarıyakup Mescidi*¹⁵⁶⁹ ile *Alidede Mescidi*¹⁵⁷⁰ mahalleleri teşekkül etmiş, isimleri günümüze kadar gelmiştir. *Sâdât Mescidi* ve *Hacı İbrahim Mescidi*¹⁵⁷¹ mahalleleri ile *Yaraş Dede Zâviyesi Mahallesi*¹⁵⁷² tahrirlerde geçmekle birlikte daha sonra vakıf kayıtlarında bulunmadığından yerleri tespit edilememiştir.

16. yüzyılda, ismini mescidden almayıp oluşumunda mescidin merkez olma özelliğini sürdürdüğü mahalleler arasında; şehir surlarının batı kapısında-Tarsus tarafından gelen ticaret kervanlarından bâc alınan kapıda- "*Bâb-ı Tarsus Mahallesi*"¹⁵⁷³ oluşmuştur. Daha sonra bu mahallede özellikle Savcı-zâde Hacı Mustafa Ağa'nın yaptırdığı Savcıoğlu Külliyesi¹⁵⁷⁴ ile Suhte Mahmud Paşa Hanı¹⁵⁷⁵ mahallenin şekillenmesinde merkezî rol oynamıştır. Bu mahallenin kuzeyinde, bugünkü Çakmak Caddesi ile Cemal Gürsel Caddesi arasında

¹⁵⁶³ 1180/1776, HD 1057, s. 42.

¹⁵⁶⁴ Mahalle mescidi ve Pîrî Bey (1180/1766, HD 1057, 42) adlarında 2 mescid ve 1 **Mektep**: Seyyid Hacı Mustafa (1134/1721, HD 1067, s. 94) bulunmaktadır.

¹⁵⁶⁵ Selim Bey ve Sinan Paşa (1162/1747, HD 1061, s. 78) mescidleri ile 1 Mestan-zâde Câmî Hücresi (1134/1721, HD. 1067, s. 94) bulunmaktadır.

¹⁵⁶⁶ Bu mahallede 1853 Rufai tarikatı şeyhlerinden Şeyh Ali Zülfi, kendi adıyla anılan Mescidin avlusuna bir dergah ve üç göz hücre yaptırarak bir vakıf kurmuştur. *eş-Şeyh Ali Zülfi bin Şeyh es-Seyyid Müslim bin Muhammed Vakfiyesi*, 1853, AB 582/1, s. 231.

¹⁵⁶⁷ Bu mescide 1171/1757 yılında minber vaz' olunarak camiye çevrilmiştir. HD. 1056, s. 61.

¹⁵⁶⁸ 7 **Mescid**: Yortan Ağa, Hacı Fazlullah, Balcıoğlu, Alemdâr es-Seyyid el-Hac Hasan Ağa, Hacı Koca, Sarrâc Mehmed, Şeyh Zülfo, 2 **Câmî**: Balcıoğlu, Alemdâr, 3 **medrese**: Balcıoğlu, Alemdâr, 2 **mektep**: Koca Ali, Neslihan Hatun, 1. **Tekke**: Şeyh Zülfo.

¹⁵⁶⁹ 1 **Câmî**: Musabalı-zâde (Külliye), 1 **Medrese**: Sarıyakup, Siyavuş-zâde, 3 **Mescid**: Musabalı-zâde, Sarıyakup, Siyavuş-zâde, 1 **Mektep**: Miza Çelebi.

¹⁵⁷⁰ 3 **Câmî**: Hacı Hüseyin, Battal Ağa, Ali Dede, 1 **Medrese**: Ali Dede, 2 **Mescid**: Hesna Hatun, Ali Dede.

¹⁵⁷¹ Bâb-ı Tarsus Mahallesi'nde Hacı İsa oğlu İbrahim Mescidi bulunmaktadır. 1131/1718, HD, 1067, s. 87.

¹⁵⁷² Kurt, *Adana Tarihi*, s. 50; Evliya Çelebi, Bâb-ı Tarsus'ta bir Kurban Baba adında Bektaşî Tekkesinden bahsetmektedir. Bkz. *a.g.e.*, IX, s. 338.

¹⁵⁷³ 1 **Câmî**: Savcıoğlu, 3 **Medrese**: Savcıoğlu, el-Hac Ahmed Ağa, Suhte-zâde Hacı Mahmud Paşa, 5 **Mescid**: Mehmed Halife, Kansaf-zâde, Hacısaoğlu, Demirciler arası, mahalle, 2 **mektep**: Kâtip Hasan Efendi, Savcı-zâde, 1 **Han**: Suhte Mahmud Paşa.

¹⁵⁷⁴ *Savcı-zâde el-Hac Mustafa Ağa Vakfı*, 1548, VGMA, MA 591, s. 213.

¹⁵⁷⁵ Adana Valisi Mahmud Paşa Vakfiyesi, 1653, MA 615, s. 188.

*Neccarân Mahallesi*¹⁵⁷⁶ teşekkül etmiştir. Ağca Mescid yakınında, bugünkü Abidin Paşa Caddesi üzerinde bulunan Emiralioğlu Hanı civarında *Emirler Mahallesi*¹⁵⁷⁷ yer aldığı düşünülmektedir¹⁵⁷⁸. Taşköprü ile Hükümet konağı arasında Seyhan Nehri kıyısında *Debbağhâne Mahallesi* uzanmaktadır. 1540 yıllarında bir mescidi¹⁵⁷⁹ bulunan mahalle daha sonra hayrât kurumlarıyla donatılmış¹⁵⁸⁰, en önemlisi Adana Valisi Cafer Paşa'nın Taşköprü'nün şehirden tarafa yaptırdığı "bir kasrı hatırlatan" Cafer Paşa Camii, seyyâhları büyüleyecek güzelliكتedir¹⁵⁸¹. 1891-95 yılları arasında Belediye başkanlığı yapan Debbâğ-zâde Hacı Ali Efendi'nin bölgedeki debbağhâneyi bugünkü Türkocağı Mahallesi sonuna taşımasıyla mahallenin adı ortadan kalkmıştır¹⁵⁸². Şehrin tek zımmî mahallesi, bugünkü Kuruköprü civarında oluşmuştu. 1572 tahrirlerine göre, "Tâife-i Ermeniyân Mahallesi" olarak geçen mahalle için daha sonra *Zımmiyân Mahallesi* ismi kullanılmış¹⁵⁸³, bir süre sonra da Hamaloğlu Mahallesi ilhâk edilmiştir¹⁵⁸⁴.

16. yüzyılın sonuna kadar Adana'da mescidlerin mahallelerin oluşumunda merkez olma rollerini sürdürdükleri söylenebilir. Nitekim 1557 yılında Adana'dan geçen Arap Seyyahı Kudbeddin el-Mekkî, şehirde iki büyük câmi ve medrese görmüştür¹⁵⁸⁵. Bu seyahat notundan henüz şehrin her tarafında mescidlerin dışında ciddi bir imâr faaliyetinin olmadığına anlıyoruz.

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ramazanoğlu ailesinin dışından kişiler de mescidin dışında tesisler yapmaya başlamışlardır. Bu imâr faaliyetlerine 17. yüzyılın ikinci, 18. yüzyılın da ilk yarısında valiler öncülük etmiştir. Yeni

¹⁵⁷⁶ 5 Câmî: Ayşe Hatun, Hüseyin Camii, Cemileoğlu, Kasım Efendi, Ali Fakih, 6 Medrese: Abdullah Ağa, Ali bin Süleyman, es-Seyyid Hamza Çelebi, Çamuriye, Sündük-zâde, 10 Mescid: Emir Halil, es-Seyyid Hamza Çelebi, Gebeşoğlu es-Seyyid Mehmed, Ayşe Hatun, Abdulkadir-zâde Hacı Hüseyin, Hacı Yusuf Ağa, Ali Fakih, Şeyh Ahmed Baba vs, 1 Tekke: Şeyh Ahmed Baba, 3 Mektep: Beşir-zâde, Gebeşoğlu, Hacı Yusuf Ağa.

¹⁵⁷⁷ 1 Mescid: İlyas Ağa, 1 Tekke: Abdülhamid Bey Rufai Tekkesi.

¹⁵⁷⁸ Oral, *a.g.t.*, s. 53.

¹⁵⁷⁹ ED. 538 (1540), s. 16a; Tıpkıbasım, s. 33.

¹⁵⁸⁰ 5 Mescid: İlyas Ağa, Sertunaî es-Seyyid Hüseyin Ağa, Abdülâtilif Ağa, Adana Mahkemesi, Debbâghane, 2 Câmî: Cafer Paşa, es-Seyyid Hüseyin Ağa, 1 Mektep: el-Hac Hasan Efendi

¹⁵⁸¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IX, s. 336.

¹⁵⁸² F. D. Oral, *a.g.t.*, s. 53.

¹⁵⁸³ Şeyh Hacı Hüseyin Efendi Vakfîyesi, 1771, AŞS 5, s. 5.; Bazı kayıtlarda; Gence-zâde, Camii, Medresesi, Mektebi, Mescidi ve Kütüphanesi bu mahallede geçmektedir. AŞS 34, s. 72, AŞS 5, 85,88, AŞS 50, s. 120.

¹⁵⁸⁴ Kara Müezzîn Mehmed Efendi bin Süleyman Vakfîyesi, 1734, AŞS 38, s. 15; Burada, Osman Çavuş Camii, önce mescid iken 1171/1757 yılında minber konulmuştur. HD 1056, s. 67, Seyyid Ebubekir Efendi Medresesi, HD 1056, s. 52; Katip Hasan Efendi Mektebi, HD 1056, s. 62.

¹⁵⁸⁵ Bunlar, Ulu Câmî ve yanındaki Halil Bey Medresesi ile Câmî-i Atık ve onun avlusundaki Pirî Bey Medresesidir. Bkz. K. Ener, *a.g.e.*, s. 182.

gelişmeler, hem şehrin fizikî yapısına yansımış, hem de nüfusa bağlı olarak yeni mahalleler oluşmuştur. 17. yüzyılda, Ramazanoğlu Çarşısının¹⁵⁸⁶ kuzeyinde¹⁵⁸⁷ *Durmuşfakih Mahallesi* oluşmuştur. Adana Mahkemesini de bünyesinde bulunduran mahalle¹⁵⁸⁸, 17. yüzyıldan Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar varlığını korumuştur. Batıdan Hasan Ağa Camiine¹⁵⁸⁹ bir taraftan da Çarşı Hamamına dayanan ve eski Kadımescidî Mahallesinin yerini alan *Eskihamam Mahallesi*¹⁵⁹⁰ Cumhuriyet devrine kadar ismini sürdürmüştür¹⁵⁹¹. Saçlıhamid Mahallesi ile sınır olan, adını mahalle mescidini yaptıran Helhâl Ağa'dan alan¹⁵⁹², *Helhâl Mahallesi*¹⁵⁹³ varlığını 19. yüzyılın¹⁵⁹⁴ ikinci yarısına kadar korumuştur¹⁵⁹⁵. 17. yüzyılın sonunda (M.1682) Mestan-zâde Hacı Mahmud Ağa, Sugediği Mahallesinde kendi adıyla anılan külliyei yaptırmış¹⁵⁹⁶, sonradan bu külliyenin çevresinde oluşan mahalleye *Mestan-zâde Mahallesi* denilmiştir.¹⁵⁹⁷ Mahalle hâlen bu ismini sürdürmektedir.

18. yüzyılda, Alidede Mahallesinin batısında *Savcı-zâde*¹⁵⁹⁸, bu mahallenin kuzeyinde *Kocavezir*¹⁵⁹⁹, Kocavezir ile bağlantılı Bâb-ı Tarsus Mahallesinin batısında *Hanedan Mahallesi*¹⁶⁰⁰, bunun yanında ve Kuruköprü'nün batısında *Hurmalı Mahallesi*¹⁶⁰¹ ve bugünkü Celal Bayar Köprüsü kavşağında *Çınarlı Mahallesi*¹⁶⁰² oluşmuştur. Bâb-ı Tarsus Mahallesinde bulunan Mahmud Paşa Hanı'nın kuzeyinde¹⁶⁰³ *Hankurbi Mahallesi*¹⁶⁰⁴, burada Abdurrezzak Antakî

¹⁵⁸⁶ *Abdolvahhab ibni es-Seyyid Halil Vakfıyesi*, 1762, AŞS 34, s. 76.

¹⁵⁸⁷ *Seyyid Yakub İbni Seyyid Musa Çelebi Vakfıyesi*, 1662, MA 610, s. 125.

¹⁵⁸⁸ *Tillioğlu zevcesi Rabi'a hatun ibneti Süleyman Vakfıyesi*, 1761, AŞS 1, s. 10.

¹⁵⁸⁹ *İvaz Ağa ibni Abdullah Vakfıyesi*, 1709, AŞS 19, s. 177.

¹⁵⁹⁰ 2 Câmî; Hasan Ağa, Siyavuş-zâde, 5 Mescid; Köylüoğlu Ömer Beşe, es-Seyyid Osman Efendi, Mahmud Halife, 3 Medrese; Osman Efendi, Hacı Ahmed Câmî, Medrese-i Sağire, ve 2 Mektep; Mü'mine Hatun ve Mahalle Mektebi.

¹⁵⁹¹ *Hacı Hamza-zâde Ramazan Çelebi Vakfıyesi*, 1923, YTD 1759, s. 301.

¹⁵⁹² 1125/1713, HD 1067, s. 82.

¹⁵⁹³ *Fatma binti Mustafa Vakfıyesi*, 1692, AŞS 101, s. 43.

¹⁵⁹⁴ *Kınalı-zâde Musa Efendi Vakfıyesi*, 1826, AŞS 7, s. 161.

¹⁵⁹⁵ 2 Mescid; Ümmühan binti Himmet Hatun, Helhal Ağa, 1 Mekteb, Celil Halife.

¹⁵⁹⁶ 1682, VGMA, YTD 1759, s. 195.

¹⁵⁹⁷ 1 Câmî; Mestan-zâde, 1 Mescid; Mestan-zâde, 1 Mektep; Mestan-zâde, 1 Hamam, (=Mestan-zâde Külliyesi), 1 Buk'a; Dikilioğlu, 1 Medrese; Koca Ali Efendi.

¹⁵⁹⁸ 2 Câmî; Musa Efendi, Mennar, ve 1 mescid; Musa Efendi

¹⁵⁹⁹ 3 Mescid; Şerbetçi Ahmed Ağa, Kara Hasan oğlu Mustafa Ağa, Kara Mehmed.

¹⁶⁰⁰ 6 Mescid; Hacı Bayram Ali Efendi, Osman Hoca, Seyyid Halil, İbrahim Fakih, Karamanlı-zâde Hüseyin Ağa ve 1 Mektep; Kara Molla Ali

¹⁶⁰¹ 2 Câmî; Sağır Mehmed Beşe, Hurmalı, 1 Mescid; Mehmed Beşe ve Cennet Hatun, 2 Medrese; Sağır Mehmed Beşe, e-Hac Mehmed Efendi-Hurmalı.

¹⁶⁰² 4 Câmî; Hacı Ömeroğlu, Hacı İsa, Fakih Bey, Zebilci Ali ve Hasan Beşe, 5 Mescid; Hasan, Hacı İsa, Seyyid Cuma Çelebi, Sarı Ali vs, 1 Medrese; Zebilci Ali, 1 Mektep; Çınarlı Mahallesi.

¹⁶⁰³ *Marziye Hatun binti Hasan Vakfıyesi*, 1744, AŞS 17, s. 45.

tarafından yaptırılan Yeni Câmî etrafında bir ara *Yeni Câmî Mahallesi* ismi kayıtlara geçmiştir¹⁶⁰⁵. Bugünkü Çakmak Caddesinde *Kasabbekir Mahallesi*¹⁶⁰⁶, Bâb-ı Tarsus Mahallesi'nin kuzeyinde Kuruköprü'ye yakın bir mahalde *Mermerli Mahallesi*¹⁶⁰⁷, Neccarân Mahallesi ile bağlantılı Yarbaşı¹⁶⁰⁸ (Yarbağçe) mahalleleri teşekkül etmiştir. Tepebağ'da *Kansaf-zâde*¹⁶⁰⁹, Saçlıhamid Mahallesi yanında *Serracân*¹⁶¹⁰, Kayalıbağ Mahallesi civarında¹⁶¹¹ *Şeyh-zâde* veya *Şeyh Mustafa*¹⁶¹², *Paşanebi*¹⁶¹³ ve *Ağa Mehmed*¹⁶¹⁴ mahalleleri oluşmuştur. Bir taraftan Ramazanoğlu vakfı Eski Saraya dayanan¹⁶¹⁵ ve vakıf bağçelerden¹⁶¹⁶ olan *Sofubahçesi* bu yüzyılın başında¹⁶¹⁷ bir mahalle haline gelmiştir¹⁶¹⁸. Yine Ramazanoğlu vakıflarından olan Eski Köşk ile Irmak Hamamı arasındaki *Harabbagçe*'yi 18. yüzyılın başından itibaren mahalle isimleri arasında görmekteyiz¹⁶¹⁹. Bugünkü Küçük Saat'in güneyinde *Taşçıkan*¹⁶²⁰, Sarıyakup Mahallesi'nde Musabalı-zâde tarafından yaptırılan Yeni Hamam'ın yakın çevresinde *Hamamkurbi*¹⁶²¹, Debbaghâne Mahallesi civarında *Çerağhâne*¹⁶²²,

¹⁶⁰⁴ 1 Câmî; Kebirli-zâde; 1 Mescid; Hurmalı Mescid, 1 Medrese; el-Hac Mehmed Efendi, 1 Mektep; Yeni Camii vs.

¹⁶⁰⁵ *Celiloğlu el-Hac Ömer Ağa bin Mustafa bin Mehmed Vakfiyesi*, 1810, MA 610, s. 126.

¹⁶⁰⁶ 2 Câmî; Abdülkerim Efendi, Abdülkerim Efendi, 4 Mescid; es-Seyyid Abdülkerim, Hacı Ali, Kösefakih Ahmed Efendi, Mahalle, 1 Medrese; Köse Fakih, 1 Mektep; Gurbeti-zâde Abdullah Ağa.

¹⁶⁰⁷ 2 Câmî; Teslime Hatun, Mermerli Mahallesi, 3 Mescid; Teslime Hatun, Hacı Hasan, el-Hac Mehmed Halife, ve 1 Medrese; Teslime Hatun.

¹⁶⁰⁸ 2 Câmî; el-Hac Molla Mustafa Halife, İmam Seyyid Durmuş Ali, 3 Medrese; el-Hac Yusuf, el-Hac Osman Efendi, Fatıma Hatun, 1 mescid; Molla Ali, 1 Mektep; es-Seyyid Mehmed.

¹⁶⁰⁹ 2 mescid; Şeyh İbrahim Efendi, Hacı Mustafa.

¹⁶¹⁰ 2 Mescid; Hasan Paşa-zâde Ahmed Bey, Mahalle, 1 Câmî; Hasan Paşa-zâde Ahmed Bey.

¹⁶¹¹ Feyzullah Efendi Câmî ve Medresesi, Şeyh-zâde ile Paşanebi ve Ağa Mehmed Mahallelerinde her ikisinde de gösterilerek tayinler yapılmıştır. Bkz. HD. 1067, 76-79; HD. 1061, s. 80. Medrese ve Kütüphane bugün Öğrenci Yurdu olarak kullanılmaktadır. Kayalıbağ 16. Sk. Nu: 14, Bkz. M. Yüksel, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁶¹² 1 Câmî, 8 Mescid; Vaiz-zâde Hacı Ali Efendi, Keçeci-zâde, Hacı Nasuh Paşa vs. 4 Medrese; Keçecioğlu, Salatoğlu Mustafa, Uhri Kızıoğlu Mustafa Ağa, Şeyh-zâde, 1 Mektep; Şeyh-zâde Mehmed Said Efendi, ve 1 Tekke; Şeyh Muslihiddin.

¹⁶¹³ 1 Câmî, Fazlullah Efendi, 1 Medrese; Arpacı-zâde el-Hac Hüseyin Ağa, 2 Mektep; Arpacı-zâde el-Hac Hüseyin Ağa, el-Hac Yusuf Mektebi; Mescid; Şeyh-zâde Fazlullah Efendi,

¹⁶¹⁴ 3 Câmî; Şeyh Abdurrahman, Abdullah Efendi, Kurdoğlu Hacı Ahmed, 4 Medrese; Kurdoğlu Hacı Ahmed, Bâni Ahmed ve Hacı Mehmed ve Hacı Nebi, Şeyh Mustafa ve Hatuniye, Abdülaziz Efendi, 3 Mescid; Kara Osman Çavuş, Molla Mustafa Efendi, Kurdoğlu Hacı İbrahim ve Hacı Ahmed, 1 Mektep; Danabaşı Hacı Musa Beşe.

¹⁶¹⁵ *Emine binti Hasan Vakfiyesi*, 1760, AŞS 35, s. 14.

¹⁶¹⁶ Ramazanoğlu Vakfiyesi, MV 646/3.

¹⁶¹⁷ *Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Vakfiyesi*, 1711, MA 591, s. 211.

¹⁶¹⁸ 1 Câmî; Havutluoğlu (=Memiş Paşa), 6 Mescid; Tellioglu, Boz-zâde Hacı Mehmed Ağa, el-Hac Hızır, Usta Seyyid Ali, Sofibağçe, ve 4 Mektep; Hacı Kanber, Kara Velioglu Hacı Ali, Sertunaî Dergah-ı Âlî es-Seyyid el-Hac Mustafa Ağa, Beşir-zâde.

¹⁶¹⁹ *Ramazanoğlu Vakfiyesi*, 1547, MV 646/9; 6 Mescid; Yahya Efendi, Ömer Efendi, Hacı İbrahim, Fazlullah Efendi, vs. 2 musallâ.

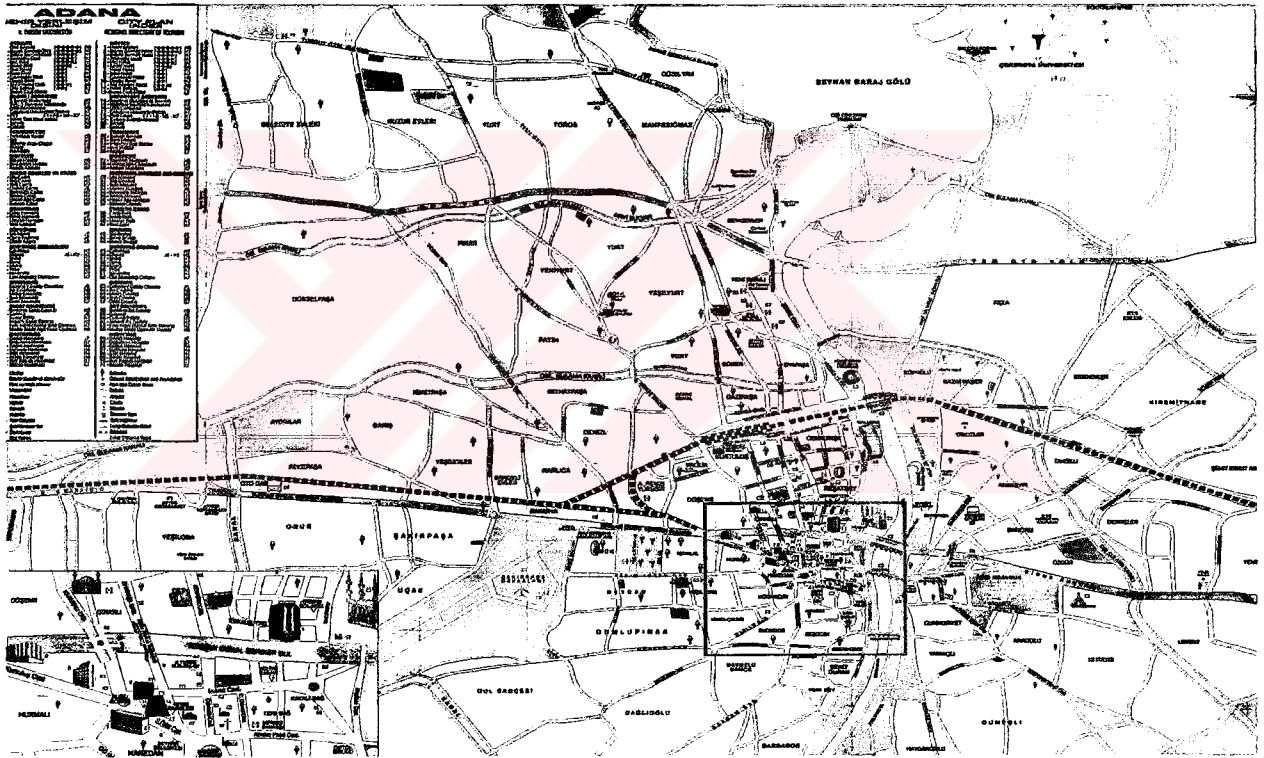
¹⁶²⁰ 1 Mescid; Hacı Mustafa Paşa

¹⁶²¹ *Bıyıklı Ramazan bin Bodur Ali Vakfiyesi*, 1730, YTD 2108, s. 135; *Sallabaş el-Hac Ahmet Ağa bin Mehmed Vakfiyesi*, 1754, MA 603, s. 245; 1 Mescid; Bıyıklı Ramazan.

¹⁶²² 1 Mescid; Çerağhane, Şücaüddin Efendi bin Sahibhan bin Abdullah Vakfiyesi, 1875, MA 587, s. 85.

mahalleleri oluşmuştur. Mestan-zâde Mahallesi merkezinde *Şekerhanı*¹⁶²³, *Unkapanı*¹⁶²⁴ ve *Sûk-ı Sultani*¹⁶²⁵ vakıf mahalli olarak geçmektedir. Bunların dışında şehirdeki mevkilerini tespitte zorlandığımız; Harklı¹⁶²⁶, Şabaniye¹⁶²⁷, Hızırmescid¹⁶²⁸, Bucak¹⁶²⁹, Dervişpaşa-zâde¹⁶³⁰, Tercan¹⁶³¹, Sisli¹⁶³², Vezirli¹⁶³³ mahalleleri de kayıtlarda geçmektedir. Osmanlı Döneminde Adana'da oluşan mahallelerden çok azı hâlihazırda isimlerini ve varlıklarını sürdürmektedirler.

Şekil 7: Bugünkü Adana'nın Yerleşim Planı (Eski Adana, Turhan Cemal Beriker Bulvarının Seyhan ile Kesişiminin Güneyindeki 2 cm karelik alandır)

¹⁶²³ Beydaireşi Medresesi.

¹⁶²⁴ Mestan-zâde Külliyesi.

¹⁶²⁵ Mestan-zâde Mahmud Ağa Mescidi.

¹⁶²⁶ 1 Mescid; Harklı.

¹⁶²⁷ 2 Câmî; Ebubekir, es-Seyyid Yiğitbaşı Mehmed Ağa 1 Mescid; es-Seyyid Ömer Efendi.

¹⁶²⁸ Kuruköprü civarında olmalı; *el-Küttab Hoca Fatma binti Hacı Mehmed Vakfiyesi*, 1803, AŞS 58, s. 87.

¹⁶²⁹ *Aişe binti Mehmed Vakfiyesi*, 1784, AŞS 45, s. 49.

¹⁶³⁰ Alemdar el-Hac Halil Ağa bin Beşir, 1725, AŞS 28, s. 161.

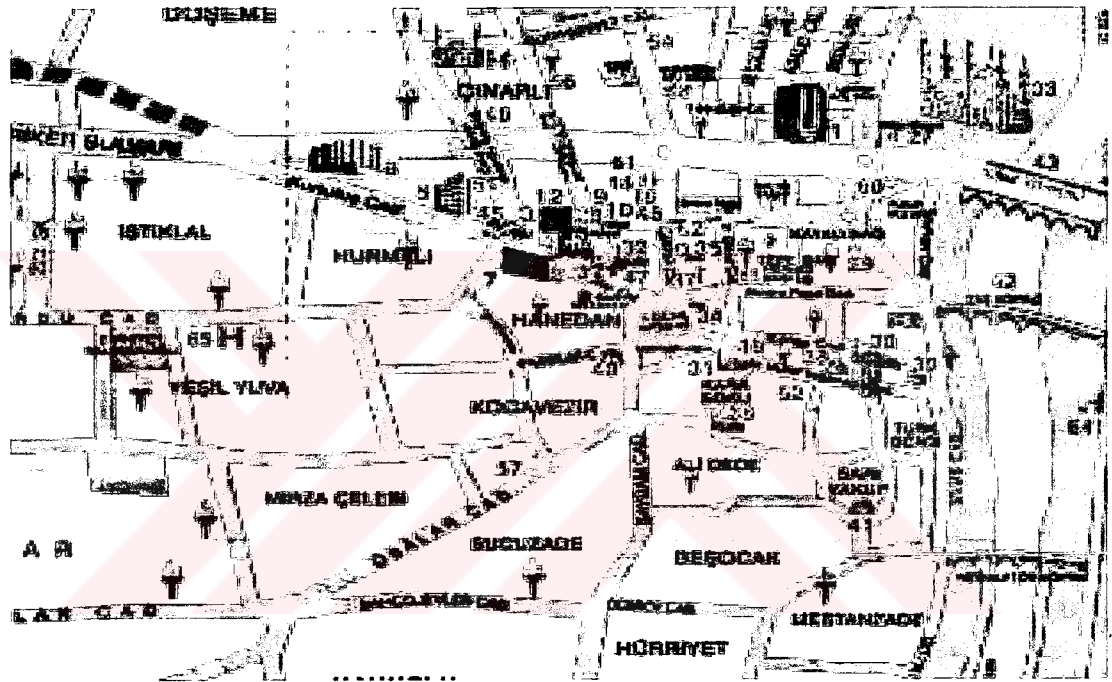
¹⁶³¹ *es-Seyyid Hüseyin bin Yusuf Vakfiyesi*, 1750, AŞS 48, s. 105.

¹⁶³² Abdüllatif Efendi Mescidi.

¹⁶³³ Kara Ahmed Mescidi, 1133/1720, HD 1067, s. 91.

Bugünkü Adana'nın yerleşim planına göre (Şekil: 7, 8), Eski Adana, Turhan Cemal Beriker Bulvarının Seyhan Nehri ile kesiştiği nokta ile güneyde Bahçelievler ve Debboy caddeleri arasında kalan kısımdır. Bu bölgede; Kayalıbağ, Tepebağ¹⁶³⁴ Alidede, Karasoku, Sarıyakup, Mestan-zâde, Kocavezir Mirzaçelebi, Kuruköprü, Hânedan, Hurmalı ve Çınarlı mahalleleri isimlerini ve varlıklarını hâlâ sürdürmektedirler¹⁶³⁵.

Şekil 8: Osmanlı Devrindeki Adana'nın Yeni Yerleşim Planındaki Yeri

Sonuç olarak, Adana'da 17. yüzyıldan itibaren oluşan mahallelerin hemen hepsinde, yine mahallenin ismini taşıyan bir mescid bulunmakla birlikte, mahallelerin bundan başka mescid, câmi, medrese ve mektepler ile donatıldığını görmekteyiz. Ayrıca bazı mahallelerde oluşan küçük ölçekli külliyelerin, öncelikle mahallenin olmak üzere şehrin kültürel ve fizikî dokusu üzerinde kesin bir etkiye sahip olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁶³⁴ Tepebağ mahallesi, vakfiyelerde rastlamıyoruz, iki hurufat kaydında geçmektedir: *Hurufat* 1068, s. 48-49, H.1149/1736; Şeyh Muslihiddin Mescidine bir imam tayini yapılmış, bir yıl sonra da Şeyh Süleyman Mektebine bir muallim tayini yapılmıştır, *Hurufat* 1068, s. 49.

¹⁶³⁵ *Adana Şehir Yerleşim Planı*, Adana Valiliği, İl Turizm Müdürlüğü yayını.

b. Külliye-Mahalle İlişkisi

Osmanlı şehir toplumunun etnik yapısına oldukça iyi uyum sağlayan iki ayrı yerleşme modeli vardı. İlki -yukarıda bahsedilen- prensipte aynı etnik kökten ve dinden gelenlerin birlikte oturduğu konut ünitesi (mahalle), ikincisi, cemiyete eğitim, din, sağlık ve benzeri alanlarda hizmet üreten imâret sitesi yani külliye manzûmesidir¹⁶³⁶. İmâret sitesi şehrin merkezî, mahalle (=konut ünitesi) bu merkezin etrafındaki oluşumlardı. İmâret sitesi ve işlevleri Osmanlı şehir anlayışını tanımlayan ve onu kırdan ayıran özelliklerdi¹⁶³⁷ ve üç ana bölümden oluşurdu. İlki câmi, medrese, imâret (=aşevi) ve benzeri kurumlardan müteşekkil olan *hayrât*, ikincisi dükkân, han, hamam, çarşı ve bedesten gibi ticarethâne ve imalathânelerin bulunduğu *akarât*, üçüncüsü de cadde ve sokaklar ile ilk iki bölüme bağlanan *meskenler*di¹⁶³⁸. Bu şehir modelinin en güçlü finans kaynağı, vakıflardı.¹⁶³⁹

Şehrin oluşumunda mescid merkezli mahalleler iskân dönemi imâr faaliyetlerinin, külliye merkezli imâr faaliyetleri de ileri şehirleşme döneminin timsâli olduğu söylenebilir. İskân dönemi imârı, fizikî nizamdan uzak, göçebelerin yerleşik hayata geçiş çabalarını yansıtmaktadır. İmâret sitesi yâni külliyeler manzûmesi ise; ileri, gelişmiş ve fizikî olarak nizâm içinde “Roma şehrindeki gibi tek tip şehir modeli”¹⁶⁴⁰ arayışı olarak düşünülebilir.

Adana da bu şehirleşme modeline bir misâldir ve iki tip külliye geleneği oluşmuştur. Birincisi ve öncüsü Ulu Camii Külliyesidir. Ramazanoğlu Çarşısı ile külliye tam bir imâret sitesini oluşturmaktadır. İkinci tip ise, bir avlu içinde veya aynı mahalle içine dağılmış câmi, mescid, medrese ve mekteb -bazılarında mutfak ve kütüphane mevcut- gibi hayrâtı ve hemen her türde akarâtı bulunan kültür merkezleridir. *İmâret Sitesi* şehrin, *Küçük Ölçekli Külliyeler* ise, kuruldukları mahallelerin merkezî dokusunu oluşturmuşlardır.

¹⁶³⁶ Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti*, s. 70.

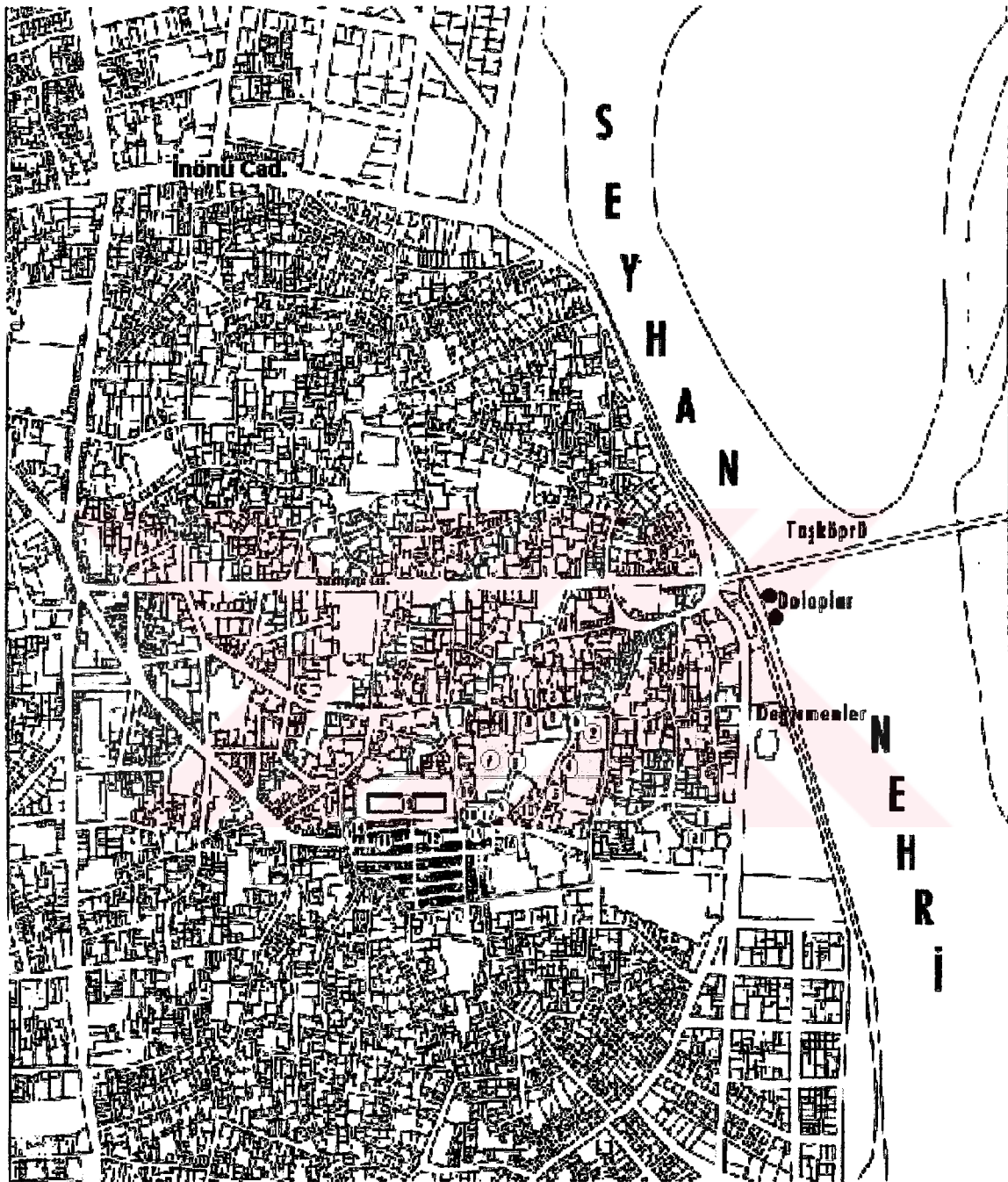
¹⁶³⁷ Cerasi, *aynı eser*, s. 75; Gebze’de Çoban Mustafa Paşa İmâret Sitesi için bkz. H. Ziya Ülgen, “Vakıf Sistemi Ve Türk Şehirciliği”, *VD*, Sayı: IX, Ankara 1971, s. 30-31.

¹⁶³⁸ B. Yediyıldız, “...Hayrât Sistemi”, s. 27.

¹⁶³⁹ Nikita Elisséeef, “Fiziki Plan”, *İslâm Şehri*, s. 113- 130.

¹⁶⁴⁰ D. Kuban, *a.g.m.*, s. 55.

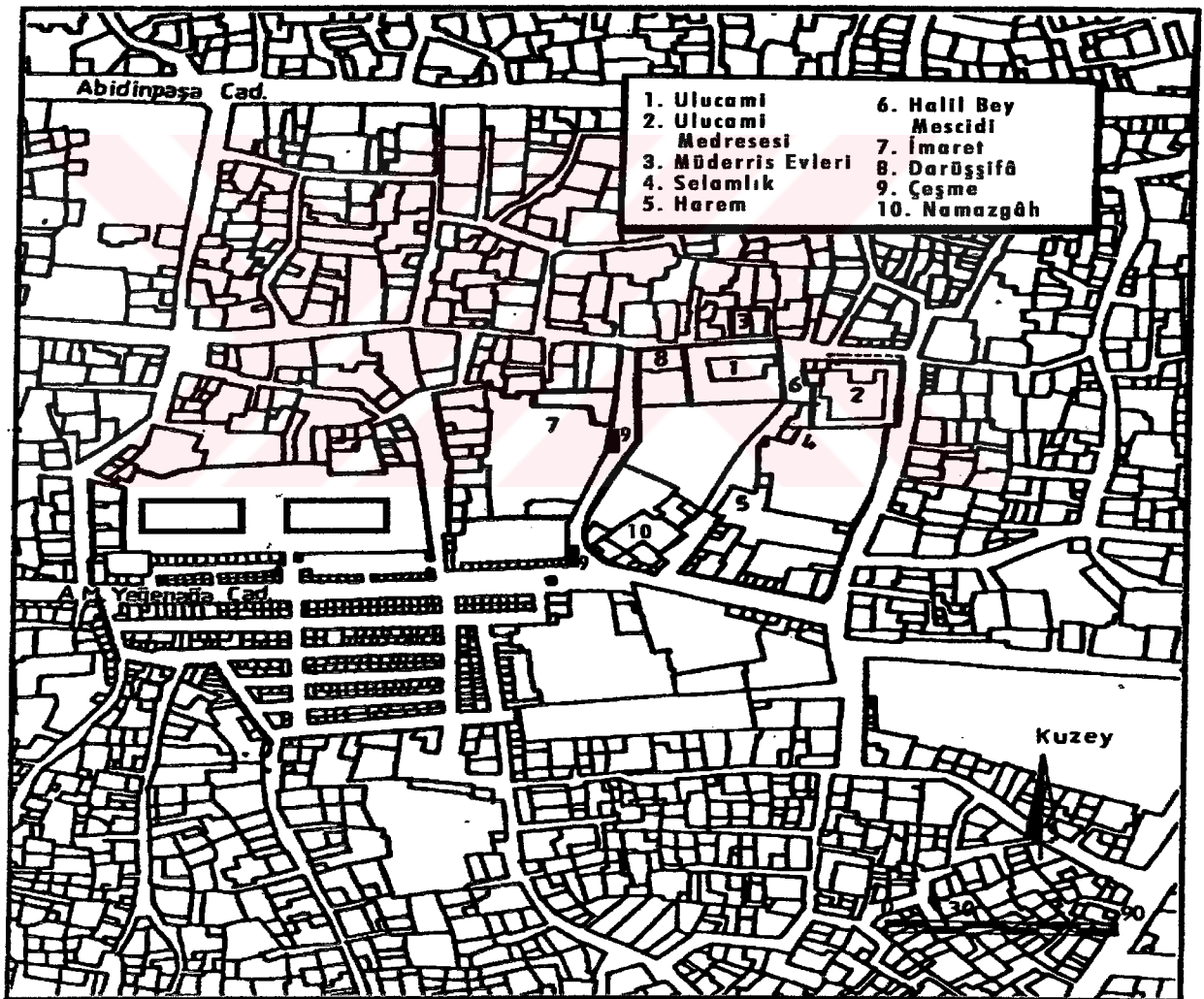
Şekil 9: Ramazanoğlu İmâret Sitesi¹⁶⁴¹

¹⁶⁴¹ 1. Ulucami, 2. Ulucami Medresesi, 3. Müderris Evleri, 4. Selamlık, 5. Harem, 6. Halil Bey Mescidi, 7. İmâret, 8. Darüşşifâ, 9. Çeşme, 10. Namazgâh, 11. Arasta/Bedesten, 12. Büyük Çarşı, 13. Pamuk Han (=Gön Han), 14. Susam Yağı Mengenesi, 15. Boyahane, 16. Davud Bey'in Evi, 17. Dükkanlar 18. Çarşı Hamamı, 19. Dükkanlar, 20. Câmî-i Atik Külliyesi, 21. Irmak Hamamı.

Ramazanoğlu İmâret Sitesinde (Şekil: 9), ilk yapılaşma fetihten hemen sonra başlamış olmalıdır. İlk dönem yapıları -*Eski Medrese, Eski İmâret ve Darüşşifa* gibi- Halil Bey döneminde başlayan kalıcı imâr çalışmaları ile yenilenmiş¹⁶⁴², Pirî Bey siteyi tamamlamıştır. Bu dönemde imâr faaliyetleri 1492’de Küçük Mescid’in yapımı ile başlamış, 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürmüştür. Bu süre içinde, 1494’de Harem Dairesi, 1497’de Selamlık Dâiresi, 1525’te Câmi-i Atîk’in minareleri, 1529’da Çarşı Hamamı, 1530’larda imâret,

Şekil 10: Ulu Camii Külliyesi¹⁶⁴³

¹⁶⁴² N. Çam, *Ulu Câmi Külliyesi*, s. 3, 31, 36, 38; Kurt-Erdoğan, *a.g.e.*, s. XX-XXXV.

¹⁶⁴³ Çizim: F. D. Oral, *a.g.t.*, s. 80.

1530'da Pamuk Han (Gön Han), 1540'da Ulu Camii Medresesi, 1541'de Ulu Câmi ve Türbesi, 1500-50 yılları arasında Büyük Çarşı ve Kapalı Çarşı (Bedesten), 1557'de de Câmi-i Atîk -kilise olduğundan fiziki değişiklikler- ve Câmi-i Atîk Medresesi yapılmıştır¹⁶⁴⁴.

Külliyelerin ilki Ulu Câmi Külliyesi olup, Ramazanoğlu İmâret Sitesinin merkezini oluşturmaktadır¹⁶⁴⁵. Külliye, Ulu Camii ve Türbesi, Halil Bey Medresesi, İmâret (Pirî Bey), Küçük Mescid, Darüşşifâ, Harem Dâiresi, Selamlık Dâiresi ve Müderris evlerinden müteşekkildir (Şekil: 10).

Ramazanoğlu İmâret Sitesi, etrafındaki Ağcamescid, Hacıfakih, Sofubağçesi, Karasoku, Eskihamam ve Câmi-i Atîk mahallelerine açılmaktaydı. Site, çarşılardaki hanları, dükkânları ve imalâthâneleri ile birinci sınıf bir iktisadî sektör oluştururken, mektep ve medreselerdeki eğitim, câmilerdeki sohbet ve vaazlar ile halka açılarak yüksek bir kültür merkezî haline gelmişti¹⁶⁴⁶. Merkezin çevreye etkisi ile zamanla diğer mahallelerde de küçük ölçekli külliyeler veya kültür merkezleri oluşmuştur.

Küçük Ölçekli Külliyelerin ilk örneği; Ramazanoğlu İmâret Sitesinin bir parçası olan *Câmi-i Atîk Külliyesi*dir. Bu külliye, câmi ve avlusundaki medrese, mutfak ve sâireden müteşekkildi¹⁶⁴⁷. Talebe ve müderrisler, Ulu Câmi Külliyesi içindeki imâret ve diğer kurumlardan istifade ediyorlardı¹⁶⁴⁸. Aynı dönemde, Bâb-ı Tarsus Mahallesinde, Savcı-zâde Mustafa Ağa tarafından 1548'de yaptırılan, *Savcıoğlu Külliyesi*, câmi, medrese ve mektepten müteşekkildi¹⁶⁴⁹. Câmi-i Atîk'in arka tarafında Eskihamam Mahallesinde bulunan *Hasan Ağa Külliyesi*, Hasan Kethuda tarafından 1558'de yaptırılan câmi ve daha sonra Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa (1702-1711) tarafından yaptırılan medrese¹⁶⁵⁰ ile teşekkül etmişti. Şehirde küçük ölçekli külliyelerin en önemlisi Mestan-zâde Hacı Mahmud Ağa tarafından 1682 yılında Sugediği mahallesinde yaptırılmıştır. *Mestan-zâde Külliyesi*, câmi, mescid, medrese, mektep ve hamamdan

¹⁶⁴⁴ M. Yüksel, *a.g.e.*, s. 17-38; H. Altay, *a.g.e.*, s. 17-28; E. Kartekin, *a.g.e.*, 103-119.

¹⁶⁴⁵ Ulucamilerin merkezi konumları için bkz. Tuncer Baykara, "Ulucami-Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak", *Belleten*, LX, Sayı: 227, Ankara 1996.

¹⁶⁴⁶ Külliyelerdeki kültür atmosferi ile ilgili bir yorum için bkz. Bahaeddin Yediyıldız, "... Vakıf Külliyesi", *Türk Kültürü*, Sayı: 219, (1981), s. 262-271.

¹⁶⁴⁷ *Vakıf Abideler*, I, s. 12.

¹⁶⁴⁸ *Ramazanoğlu Vakfıyesi*, 946/1540, VGMA, MV 646/5; 1961/384.

¹⁶⁴⁹ *Savcı-zâde el-Hacı Mustafa Ağa Vakfıyesi*, 1548, VGMA, MA 591, s. 213.

¹⁶⁵⁰ *Hasan Kethuda bin Abdullah Vakfıyesi*, 1558, MA 608/1, s. 95; HD. 1067, s. 74; HD. 1137, s. 21.

müteşekkildi¹⁶⁵¹. Bugün ayakta sadece câmi ve onun biraz uzağında olan hamam kalmıştır¹⁶⁵². Sarıyakup mahallesinde *Musabalı-zâde Külliyesi*, Musabalı-zâde Mustafa Ağa tarafından 1720’de yaptırılan Yeni Hamam ve Mescidi¹⁶⁵³ ve daha sonra Hasan Paşa-zâde Ahmed Bey tarafından 1811 yılında yaptırılan çeşmeden¹⁶⁵⁴ müteşekkildi. Şeyh-zâde Mahallesinde aynı avlu içinde, Şeyh-zâde Feyzullah Efendi Câmi, Kütüphanesi, eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi Medresesi¹⁶⁵⁵ ve Şeyh-zâde Mehmed Said Efendi Mektebi ile bir külliye (=Şeyh-zâde Külliyesi) haline gelmiştir¹⁶⁵⁶. Kuruköprü yakınında Hankurbi mahallesinde, Abdurrezzak Antakî tarafından 1724’de yaptırılan Yeni Camii ve bu câmiye ilâve edilen ve aynı ad ile anılan medrese, mektep ve mescidden müteşekkil¹⁶⁵⁷ küçük bir külliye (*Yeni Câmi Külliyesi*) haline gelmiştir. Ayrıca, Yortan Mahallesinde Balcıoğlu Mustafa Ağa¹⁶⁵⁸ ve Alemdâr el-Hac Hasan Ağa¹⁶⁵⁹, Paşanebi Mahallesinde Arpacı-zâde el-Hac Hüseyin Ağa¹⁶⁶⁰ tarafından câmi, mescid, medrese ve mektepler yaptırılmıştır. Bunlar da söz konusu külliyeler gibi, bir avlu içinde mi veya birbirlerine yakın mı yapılmışlardır, tespit etme imkânı kalmamıştır.

c. Medrese, Mekteb-Mahalle İlişkisi

Şehrin fizikî yapısında önemli bir yere sahip olan ve kültür coğrafyasını oluşturan kurumların başında eğitim-öğretim kurumları yâni mektep ve medreseler gelmektedir. Osmanlı döneminde (1517-1923) Adana’da 60 mektep -modern okullar hariç- ve 72 medrese, eğitim öğretim faaliyetinde

¹⁶⁵¹ *Mestan-zâde Hacı Mahmud Ağa ibni Ahmed Ağa Vakfıyesi*, YTD 1759, s. 198; HD 1067, s. 82, 86, 94; HD 1072, 16.

¹⁶⁵² *Vakıf Abideler*, I, s. 25-26.

¹⁶⁵³ *Musa Balı-zâde Mustafa Ağa Vakfıyesi*, 1738, AB 581, s. 246.

¹⁶⁵⁴ M. Yüksel, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁶⁵⁵ *eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi Vakfıyesi*, 1805, MA 591, s. 115.

¹⁶⁵⁶ 1169/1755, HD 1056, s. 53, HD. 1057, s. 30; HD. 1056, s. 54-55; HD. 531, s. 12; 1213/1798, s. 12; 1223/1808, HD. 532, s. 62.

¹⁶⁵⁷ 1143-48/1730-35, HD. 1067, s. 93-94; 1173/1759, HD. 1056, s. 67; 1185, HD. 1058, s. 25; 1192/1778, HD. 1071, s. 23; HD. 1067, s. 74.

¹⁶⁵⁸ *Balcıoğlu el-Hac Mustafa Ağa bin Hüseyin Vakfıyesi*, 1725, MA 609, s. 236. Balcıoğlu Medresesi HD 1056, s. 53,55, 66.; Balcıoğlu Camii, 1182/1768, HD. 1072, s. 16.

¹⁶⁵⁹ el-Hac Hasan Ağa Vakfına bağlı; Mescid, 1162/1748, HD. 1061, 78, 81, 83; Medrese, 1187/1773, HD. 1059, s. 3, 1189/1775, HD. 1059, s. 19; Câmi, 1182/1768, HD. 1072; HD 1188, 1059, s. 3.

¹⁶⁶⁰ Arpacı-zâde el-Hac Hüseyin Ağa Vakfına bağlı; Camii, 1168/1754, HD. 1056, s. 29; Medrese, 1146/1733, 1068, s. 45; 1194/1780, HD. 1071, s. 24; Mektebi, 1135/1722, HD. 1067, s. 94; 1198/1783, HD. 1071, s. 29.

bulunmuştur¹⁶⁶¹. Bu kurumlar şehrin kültür atmosferini oluşturmuş, hatta bu atmosfere avlularında bulundukları veya avlularında bulundurdıkları câmi ve mescidleri de katmışlardır¹⁶⁶². Şehrin fizikî yapısı üzerinde ise, oluşturdukları kültür atmosferi kadar kalıcı bir mimarî iz bırakamamışlardır. Adana'da medrese ve mektepler önceleri, Câmi-i Atik Medresesi gibi, câmi veya mescid avlularında kurulmuşlardı¹⁶⁶³. 18. yüzyıldan sonra, *Teslime Hatun Medresesi*¹⁶⁶⁴ ve *Gence-zâde Medresesi*¹⁶⁶⁵ gibi, avluları mescidli, müstakil medreseler yapılmaya başlanmıştır. Ancak bunlar da Sivas'taki Gök Medrese¹⁶⁶⁶, Erzurum'daki Yakutiye Medresesi¹⁶⁶⁷ gibi abidevî eserler değildir. Dolayısıyla medreseler, mahallelerin oluşumunda veya şehrin fizikî yapısında câmi ve hamamlar gibi kalıcı ve merkezî bir rol oynayamamışlardır. Bununla birlikte iki mahalle isimlerini medreselerin bânisi olan müderrislerden almıştır. *Şeyh-zâde* ve *Şeyh Mustafa* mahalleleri isimlerini “Şeyh-zâde” lâkaplı müderris ailesinden almıştır¹⁶⁶⁸. Şeyh-zâde ailesinin bölgede oldukça meşhûr bir ulemâ ailesi olduğu anlaşılmaktadır. Şeyh-zâde Feyzullah Efendi Kütüphanesindeki kitaplar arasında Şeyh-zâde adıyla hâşiye, beyân ve şerhler yazılmıştır¹⁶⁶⁹. Bu meyanda bir diğer mahalle adı *Ağamehmed Mahallesi*'dir. Mahalle adını Çukurmescid'de Hurmalıavlu denilen yerde bir medrese yaptıran (Hürmal Medrese) “Ülemâ'ü-l Kâmilîn” lâkaplı eş-Şeyh Mehmed Efendi'den¹⁶⁷⁰ almıştır.

d. Tekke-Mahalle İlişkisi

Adana'da tekkeler¹⁶⁷¹, fizikî olarak şehrin dokusuna katkı yapacak büyük potansiyele sahip görünmüyor. Bunlar, ya *Şeyh Zülfo Dergâhı* gibi, bir mescid avlusunda hücreler, hangâh ve semahâneden müteşekkil oluşumlardı¹⁶⁷² ya da *Şeyh Muslihiddin Tekkesi* gibi, alt katında mağaza ve hücrelerin, üst katında

¹⁶⁶¹ Bkz. 5. Bölüm; Ek: 5a-b, 6a-b.

¹⁶⁶² B. Yediyıldız, “...Vakıf Külliyesi”, s. 268.

¹⁶⁶³ N. Çam, *a.g.t.*, s. 99; Vakıf Abideler, I, s. 15.

¹⁶⁶⁴ 1167/1753, HD. 1061, s. 83.

¹⁶⁶⁵ *Şeyh Hacı Hüseyin Efendi Vakfiyesi*, 1771, AŞS 5, s. 85.

¹⁶⁶⁶ Ö. Demirel, *a.g.e.*, s. 69.

¹⁶⁶⁷ Abdullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969, s. 116-130.

¹⁶⁶⁸ Şeyh-zâde Feyzullah Efendi Camii ve Kütüphanesi, Şeyh-zâde Mehmed Said Efendi Mektebi.

¹⁶⁶⁹ Hâşiye Şeyh-zâde, min el-Bakara, c. I, el-Beyân Şeyh-zâde, min Âl-i İmrân c. I, Şeyh-zâde min İbrahim, c. I, Şeyh-zâde, min el-Furkan, c. I, Şeyh-zâde min Yâsin, c.I, bkz *Şeyh Hacı Hüseyin Efendi Vakfiyesi*, 1185/1771, AŞS 5, s. 85-86

¹⁶⁷⁰ *eş-Şeyh Mehmed Efendi Vakfiyesi*, 1203/1788, AŞS 48, s. 65.

¹⁶⁷¹ Bkz. 5. bölüm, Ek: 7a-b

¹⁶⁷² *eş-Şeyh Ali Zülfi bin Şeyh es-Seyyid Müslim bin Muhammed Vakfiyesi*, 1853, AB 582/1, s. 231.

meşihât odasının bulunduğu iki katlı bir ev mimarisinde olan¹⁶⁷³ yapılarıdır. Bir tekkenin bütün müstemilâtına sahip tek örnek Hindîyân Tekkesiydi¹⁶⁷⁴. Bu tekke de şehrin biraz dışındaydı. Mahalle isimleri arasında, 1525 tahrirlerine göre, 17 mahalleden biri *Zâviye-i Yaraş Dede*¹⁶⁷⁵ ismini taşımaktadır. Evliya Çelebi, “*Tarsus kapusundan taşra âsitâne-i Kurban Baba*¹⁶⁷⁶’ya varılır, *fukarâ-i Bektaşîyân meydânıdır*”¹⁶⁷⁷ tâbiri ile, şehrin çarşıdan sonra en hareketli mahallinde bir tekkeden bahsetmektedir. Vakıf kayıtları arasında ne zâviye ne de Bektaşî Tekkesi geçmektedir. 18. yüzyıl vakıfları arasında Neccârân Mahallesi ile Kurukörü arasında Kadiri tarikatı şeyhi *Şeyh Ahmed Baba Tekkesi*¹⁶⁷⁸ etrafında *Tekke*¹⁶⁷⁹ (Miskin)¹⁶⁸⁰ ve *Tekkekurbu*¹⁶⁸¹ mahallesi isimleri geçmektedir. Şehirde kurulan dokuz tekke vakfından dördünün bu Kadiri Tekkesi için kurulması, faal bir tekke olduğunu düşündürmekle birlikte, şehrin fiziki dokusu üzerindeki etkisi için¹⁶⁸² bir şey söylemek şimdilik zor görünmektedir. Netice itibariyle, mescid avlusuna veya mahalle aralarına sığan tekkeleri, şehrin fizikî yapısından çok, kültür atmosferinde aramak gerektiğini düşünmekteyiz.

2. Ekonomik Coğrafya ve Mahalleler

a. Çarşı-Mahalle İlişkisi

Çarşılar, yukarıda -vakıfların ekonomik yapısında- gelirleri ile birlikte incelendiğinden burada sadece mahalle-çarşı ilişkisi ve çarşıların şehrin fizikî yapısı üzerindeki tesiri ele alınacaktır. Çarşılar, dahilinde bulunan bedesten, han, dükkânlar topluluğu (arasta) ve benzeri iktisadî kuruluşları ile, şehrin hem ekonomik yapısını hem de fizikî yapısını oluşturan temel unsurlardır. Çarşılar, meskenleri mutlak bir biçimde dışta bırakarak, dükkân ve atölyelerin sıralandığı bir veya daha fazla sokak olarak bir tek alanda yoğunlaşır, kent yüzölçümünün % 6 ile 10’u arasında bir alanını kaplardı. Mahallenin bütünü “çarşı” diye adlandırılır,

¹⁶⁷³ *Hacı Mustafa Efendi İbni Hacı Ahmed Talhi Vakfiyesi*, 1901, MA 594, s. 247

¹⁶⁷⁴ HD. 1060, s. 15.

¹⁶⁷⁵ Kurt, *Adana Tarihi*, s. 91, Tablo XXVII.

¹⁶⁷⁶ Kurban Baba Antep’te de bulunmaktadır. Bkz. H. Ziya Ülgen, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁶⁷⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IX, s. 338

¹⁶⁷⁸ *Teslime Hatun binti el-Hac Davud Vakfiyesi*, 1744, AŞS 17, s. 59; el- Hac Abdurrezzak Efendi bin Mustafa Vakfiyesi, 1725, MA 598, s. 27.

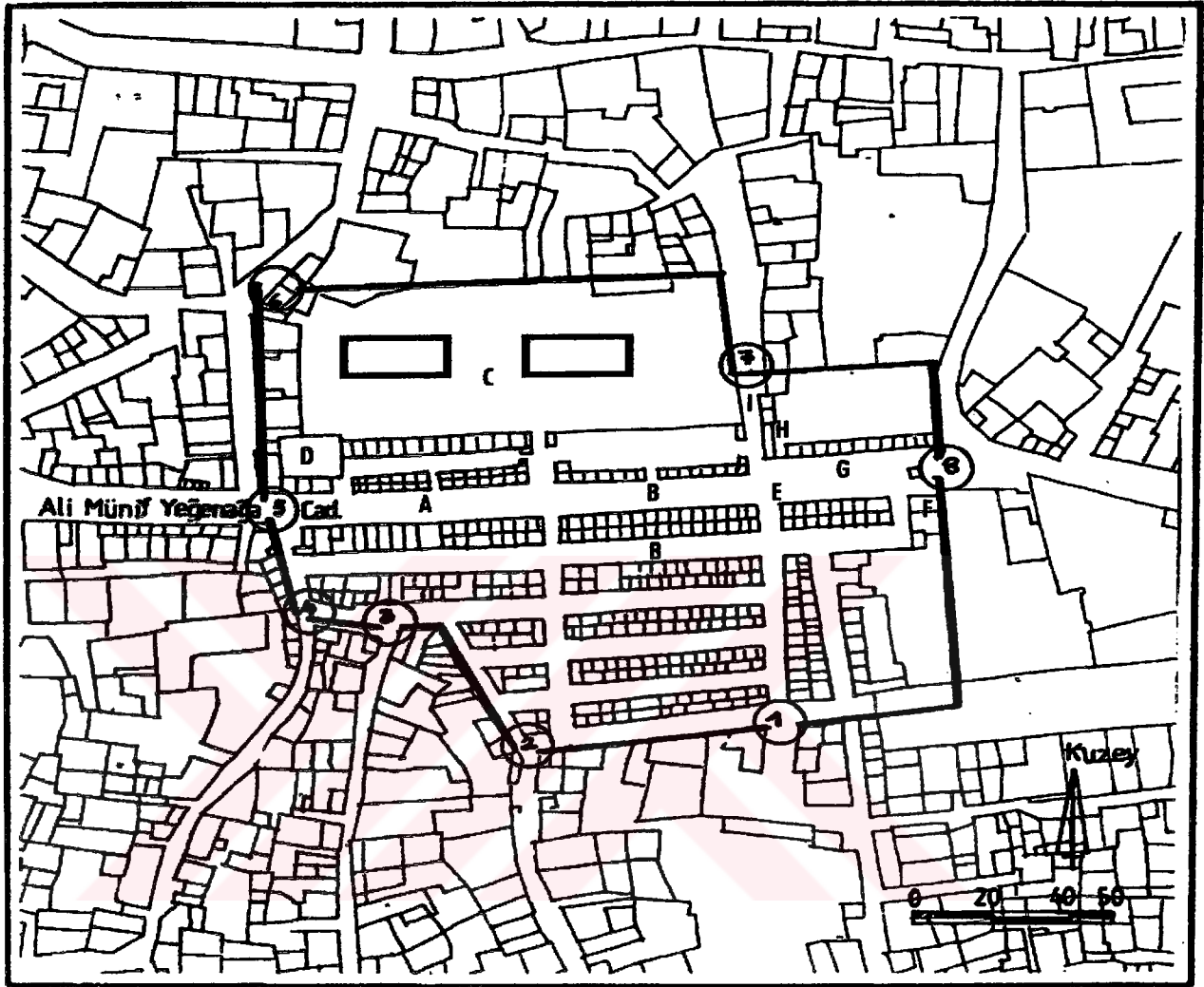
¹⁶⁷⁹ 2 mescid. Biri Burnukara Osman Çavuş Mescididir. HD. 1191/1777, HD 1065, s. 47.

¹⁶⁸⁰ *Mehmed bin İbrahim Vakfiyesi*, 1790, MM 461, s. 199.

¹⁶⁸¹ 1 câmi ve 1 mescid

¹⁶⁸² *Şeyh Ahmed Baba bin Mehmed bin Abdullah Vakfiyesi*, 1894, MA 605, s. 89-90.

Şekil 11: Ramazanoğlu Çarşısı/Sekiz Kapılı Çarşı¹⁶⁸³

A. Arasta/Bedesten,
B. Büyük Çarşı,
C. Pamuk Han (=Gön Han),
D. Susam Yağı Mengenesi,
E. Boyahane,

F. Davud Bey'in Evi,
G. Dükkânlar,
H. Çarşı Hamamı,
I. Dükkânlar

¹⁶⁸³ Çizim, F. D. Oral, *a.g.t.*, s. 73

Adana'daki gibi etrafı surlar ile çevrili ise, ilk konumunu korur, çevresinde büyüyen kentin geometrik merkezî haline gelirdi. Çarşının her zaman kalbi *bedesten* olup, çevresindeki dükkânların belirgin bir sırası vardı. Sattıkları malın değeri ne kadar yüksek ise dükkânların yeri bedestene o kadar yakın olurdu. Bu çekirdeğin çevresindeki ilk çember, hanlardan oluşur, bir sonrakinde değeri daha az olan dükkânlar -zanaat bölgeleri- ve en dış bölgede deri atölyeleri ve pazarlar yer alırdı¹⁶⁸⁴. Genel olarak Osmanlı şehrindeki çarşının bu tasviri ile Ramazanoğlu Çarşısının yerleşimi son derece uyumludur. Ramazanoğlu Çarşısı, Adana'da şehrin kalbinin attığı yerdirdi. Çarşı, Ramazanoğlu İmâret Sitesinin iktisadî kaynaklarını oluşturmaktaydı. Dahilinde; *Bedesten* (Bezzâzistan) *Bakırcılar Çarşısı*, *Pamuk Han*, *Çarşı Hamamı*, *boyahâne*, *yağhâne*, *dükkânlar* ve *fırınlar* bulunmaktaydı¹⁶⁸⁵. Etrafı sûr (baru, duvar) ile çevriliydi. Çarşı, bu surlardan sekiz kapı ile dışındaki mahallelere açılmaktaydı (Şekil: 12)¹⁶⁸⁶. Bunlar:

Güney Yönündeki Kapılar:

1. Kapı: Selim Bey Mahallesi'nden Su Gediği'ne giden cadde üzerindedir. Ramazan Ağa Mahallesi Mescidi'ne gidilen umûmî yola, bugünkü 62. Sokağa açılan kapıdır.

2. Kapı: Baytemur Mahallesi ve Kulaksızoğlu Sofu, Güneklü Gazisi ve Çerçi Ahmed ve sâir kimselerin mülklerine giden yola açılmakta olup, bugünkü 61. Sokağa açılan kapıdır.

3. Kapı: Baytemur Mescidine ve Ağba tarafına giden yol üzerindedir. Bugünkü 67. sokağa açılmaktadır.

4. Kapı: Silahtar Hüseyin, Cafer Bey, Naiboğlu Temik İbrahim ve Baytar Şeyh Hüseyin ve sâir kimselerin mülklerine giden yola açılmakta olup, bugünkü 696. Sokağa açılan kapı olmalıdır¹⁶⁸⁷.

Batı Yönündeki Kapı:

5. Kapı: Yeğenağa Caddesi'nden Câmî-i Atîk'e (=Yağ Camii) giden yol üzerindedir.

Kuzey Yönündeki Kapılar:

¹⁶⁸⁴ Cerası, *a.g.e.*, s. 119-120; A. Raymond, *a.g.e.*, s. 162-165.

¹⁶⁸⁵ *Ramazanoğlu Vakfı*, 954/1547, VGMA, MV 646/9; 1961/399; ED.538/I (1540), *Evkâf Defteri*, s. 3a; Tıpkıbasım, s. 2-3; Kurt, *a.g.m.*, s. 7.

¹⁶⁸⁶ *Ramazanoğlu Vakfı*, 954/1547, VGMA, MV 646/9; 1961/399; Kurt, *a.g.m.*, s. 74-75.

¹⁶⁸⁷ Kurt, *a.g.m.*, s. 74.

6. Kapı: Kara Sofu (Kara Soku) Mescidi'ne giden yol üzerindedir.

7. Kapı: Çarşı Hamamı (=Hamam-ı Cedîd) ile Pamuk Kapanı arasından Kadı Mescidi Mahallesi'ne giden yol üzerindedir.

Doğu Yönündeki Kapı:

8. Kapı: Ali Münif Yeğenağa Caddesinde Vakıf Sarayı çevresinde bulunan Halil Bey'in evlerinin karşısına ve vâkıfın oğlu Mustafa Bey evlerine giden yol üzerindedir¹⁶⁸⁸.

Adana'da mahalleler arasında geçen ikinci vakıf çarşı Sûk-ı Atîk'tir. *Sûk-ı Atîk* (Eski Çarşı) içinde Ramazanoğlu vakfı olan Gül Paşa Hanı (Han-ı Cedîd) ile Şehabeddin Hanı¹⁶⁸⁹, ayrıca Atar Hanı ile başka dükkânlar bulunmakta olup, mevkii Çukurmescid, Ağcamescid ve İçkale arasındadır¹⁶⁹⁰. Sûk-i Atîk dışında vakıf kayıtları arasında geçen; Saraçlar Çarşısı (Sûk-ı Serrâcân), Ayakkabıcılar Çarşısı (Sûk-ı Keşfduzân)¹⁶⁹¹, Demirciler Çarşısı (Sûk-ı Haddâdîn), Bakkallar Çarşısı (Sûk-ı Bakkâlîn)¹⁶⁹² ve Sûk-ı Sultânî¹⁶⁹³ de bulunmaktaydı¹⁶⁹⁴.

b. Han, Hamam ve Çeşme-Mahalle İlişkisi

Han ve hamamlar da iktisadî ve sosyal kuruluşlar olmanın yanında özel mimarileriyle Osmanlı şehrinin mühür taşları arasındadır. Hücreslerle çevrelenmiş revaklı avlu şeklinde tesis edilmiş olan *hanlar*, tahtanî ve fevkanî (alt/üst) katlı, sofalı, su kuyulu, tuvaletli ve bütün müstemilâtın bir avlu içinde toplandığı bir teşekkülüdür¹⁶⁹⁵. Adana'da çarşı içlerinde ve sokak ve caddelerin merkezî noktalarında konumlanan hanların ekseriyeti -yukarıda bahsedildiği gibi- vakıf kurumları arasındaydı¹⁶⁹⁶. İki han, bulundukları mahalleye isimlerini vermişlerdi. Bunlar, Emirli Mahallesi (Emirlioğlu Hanı) ve Hankurbi Mahallesi'dir (=Suhte Mahmut Paşa Hanı)¹⁶⁹⁷. Hanların dışında, Çarşı içlerinde veya şehrin

¹⁶⁸⁸ Ramazanoğlu Vakfı, 954/1547, VGMA, MV 646/9; 1961/399; ED.538/I (1540), *Evkâf Defteri*, s. 3a; Tıpkıbasım, s. 2-3; Kurt, *a.g.m.*, s. 75

¹⁶⁸⁹ Ramazanoğlu Vakfı, 954/1547, VGMA, MV 646/9; 1961/401.

¹⁶⁹⁰ Eski Çarşı mahallesi olarak 4 aile vakfı kaydı geçmektedir. 1746, AŞS 26, s. 3; 1774, AŞS 45, s. 29; 1697, AŞS 101, s. 229, 261; Sûk-ı Atîk'in yeri için ayrıca bkz. Kurt, *Adana Tarihi*, s. 51.

¹⁶⁹¹ Ramazanoğlu Vakfiyesi, 946/1540, VGMA, MV 646/2; 1961/367

¹⁶⁹² Kurt, *a.g.m.*, s. 74.

¹⁶⁹³ Mestan-zâde Mahmud Ağa Mescidi.

¹⁶⁹⁴ Pazar yerleşimi için bkz. Max Weber, *a.g.e.*, s. 73-77.

¹⁶⁹⁵ Musa Balı-zâde Mustafa Ağa Vakfiyesi, 1738, AB 581, s. 246.

¹⁶⁹⁶ Bkz. 4. Bölüm; Ek 8a-b

¹⁶⁹⁷ Suhte Mahmud Paşa Vakfı, 1061/1651, VGMA, MA615/188.

mahallelerine dağılmış olan bir veya iki katlı kargir dükkânlar ve mağazalar şehrin fizikî dokusunu oluşturan önemli öğelerdendi.

Adana'daki hamamların tamamı vakıf eserlerdir¹⁶⁹⁸. Yukarıda Çarşı Hamamı yakınında Eskihamam Mahallesinin, Yalı (Irmak) Hamamı yakınında da Hamamkurbi Mahallesinin oluşumundan bahsetmiştik. Mestanoğlu hayrâtının gelir kaynağı olan Mestanoğlu Hamamı, Bâb-ı Tarsus mahallesinde merkezî konumunu korumuştur. Yeni Hamam ise, Sarı Yakup Mahallesindedir¹⁶⁹⁹.

Abidevî mimâripleri ile Osmanlı şehirlerine özel bir ahenk katan çeşmeler¹⁷⁰⁰, Adana'da aynı derecede bir etkiye sahip görünmemektedirler. Evliya Çelebi'nin "üç çeşmesi vardır", Paul Lucas'ın "çeşmesi çoktur" dediği¹⁷⁰¹ Adana'da çeşmelerin kalıcı olamadıkları anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin bahsettiği çeşmelerin ikisi Ramazanoğlu İmâret Sitesi içindedir. Bunlar da abidevî eserler kümesinden oluşan Ramazanoğlu İmâret Sitesi içinde silik bir etkiye sahiptirler. Şehrin fizikî dokusu üzerinde kalıcı etki bırakan tek çeşme Kurukörü Meydanında 1901 yılında Vali Bahri Paşa tarafından yaptırılan Bahri Paşa Çeşmedir¹⁷⁰². Bir de "çeşme" adıyla mahalle ismi (Çeşme Mahallesi) geçmektedir¹⁷⁰³. Ancak bu mahallenin yeri tespit edilememiştir.

c. Saray, Köşk, Evler ve Şehir

Genel olarak şehirlerin fizikî yapısının % 80'ini meskenler oluşturmaktadır¹⁷⁰⁴. Osmanlı imâret sitesinde meskenler, sitenin en dış halkasını oluşturmaktadırlar. Adana'da vakfedilen mesken türleri arasında, iki saray, iki köşk ve 572 değişik özelliklerde ev bulunmaktadır.

Saraylar: Saraylardan ilki Ramazanoğlu İmâret Sitesi dahilindeki Halil Bey tarafından yaptırılan *Haremlik ve Selâmlık* dairelerinden müteşekkil *Beylik Sarayı*dır. Haremlik Dairesi, 1494 yılında yaptırılmış, önceleri Ramazanoğlu beylerinin evi iken, 16. yüzyıldan sonra, Ramazanoğlu vakıflarının¹⁷⁰⁵ mütevellisine mesken olmuş, bundan dolayı "Vakıf Sarayı" denmektedir. Yere

¹⁶⁹⁸ Bkz. 4. Bölüm; Ek 9a-b

¹⁶⁹⁹ *Vakıf Abideler*, I, s. 31.

¹⁷⁰⁰ S. Eyice, "Çeşme", *DİA*, VIII, s. 277-287.

¹⁷⁰¹ Bkz. 5. Bölüm; Ek 9a-b

¹⁷⁰² M. Yüksel, *a.g.e.*, s. 80-81.

¹⁷⁰³ 1108/1696, HD 1140, s. 113.

¹⁷⁰⁴ Turgut Cansever, *İslâm'da Şehir ve Mimari*, İstanbul 1997, Erkam Matbaacılık, s. 127.

¹⁷⁰⁵ *Ramazanoğlu Vakfıyesi*, 946/1540, MV 646/2; 1961/367

yakın bölümü düzgün taşlardan, birinci ve ikinci katlar tuğladan yapılmıştır. Pek çok defa onarım geçiren bina 16 x 10,50 metre genişliğindedir. Sultan IV. Murad'ın Bağdat Seferi'ne giderken burada üç gün misafir edildiği rivayeti vardır. *Selâmlık Dairesi* ise, Harem Dairesinin kuzey yanında olup 1497 yılında yaptırılmıştır. Önceleri beylerin resmi toplantı merkezî olan daire, beylik sonrası "Tuz Hanı" adıyla han olarak kullanılmıştır. Düzgün taşlar ile iki katlı olarak yapılmış olan bina pek çok tâmirâtta sonra eski özelliğini büyük ölçüde kaybetmiştir¹⁷⁰⁶.

İkinci saray 1804 yılında Adana *Mütesellimi Hasan Paşa-zâde Ahmed Bey* tarafından Serracân mahallesinde¹⁷⁰⁷ inşâ ettirilerek ailevî olarak vakfedilmiştir. Saray iki katlıdır. Birinci katında yedi oda, iki ahır, küplük, tuvalet ve bir miktar avlusu bulunmaktadır. İkinci katında ise; on bir oda, iki hazine ve bir şahnişîn, iki orta ve bir ön sofa bulunmaktadır¹⁷⁰⁸.

Köşkler, Seyhan Nehri kıyısındaki Ramazanoğlu *Eski Köşkü*¹⁷⁰⁹, bir diğeri, Pirî Bey'in oğlu Mustafa Bey'in oturmakta olduğu evlerin arasındadır¹⁷¹⁰. Her tarafı bağ ve bağçelik olan Adana'da köşkler bu ikisinden ibaret değildir. Bu manada vakfedilen pek çok köşk veya konak menzil olarak tanımlandığı için ev olarak ele alınmıştır. Konaklar, Seyhan Nehri kıyılarında inşâ edilmişti. Buraların yerleşim alanları, cadde ve sokakları daha düzgün ve daha geniştir¹⁷¹¹.

1872 yılı Salnâmesine göre, Adana'da bulunan 11.825 hanenin¹⁷¹² % 4,84'ü (572 ev) vakıf kategorisindedir. Evlerin bazıları, bahçe içinde, iki katlı, üç odalı veya daha büyük, su kuyusu, ahır ve benzeri müstemilâta sahip, bir konak büyüklüğünde olabildikleri gibi¹⁷¹³, bazıları da bir avlu içinde, alt-üst birer odalı, çok mütevâzı yapılarıdır¹⁷¹⁴.

¹⁷⁰⁶ H. Altay, *a.g.e.*, s. 18-19; E. Kartekin, *a.g.e.*, s. 105; Hüseyin Kalaba, *Bütün Cephesiyle Adana*, 2. Bsk., Adana 1962, s. 17; Nusret Çam, *Ulu Camii Külliyesi*, s. 38.

¹⁷⁰⁷ AŞS 58, s. 66; Ayrıca bkz. 4. Bölüm

¹⁷⁰⁸ *Hasan Paşa-zâde Ahmed Bey ibn el-Hac Abdullah Paşa Vakfiyesi*, 1219/1804, AŞS 58, s. 66.

¹⁷⁰⁹ Eski Hamam ile birlikte olup kiblesi Harab Bağçe arzi ile, şarkı ve şimali kezâlik Harab Bağçe arzi ve Massas harabesiyle, garbı Nehr-i Kebir (Seyhan) ile çevrilidir: VGMA, MV646/9; 1961/402

¹⁷¹⁰ *Ramazanoğlu Vakfi*, 953/1547, VGMA, MV 646/9; 1961/400; Bir bağçe içinde hamam, köşk ve başka evlerin bulunduğu evler olup, kiblesi Sosu bağçesi, şark tarafında ahır, şimali, Merhum Hali Bey'in elerinin karşısından geçen yol ile garbında boyahane yahut kuyumcu dükkânı ve un odası ile çevrilidir.

¹⁷¹¹ Ç. Çelik, *a.g.t.*, s. 45.

¹⁷¹² Yusuf Halaçoğlu "Adana", *TDVİA*, s. 351.

¹⁷¹³ *Benli-zâde Süleyman Kerimesi Hatice Hatun İbneti Ali Vakfi*, 1151/1739, VGMA, YTD2108, s. 50; *Battal Mehmed Ağa İbni İbrahim Vakfi*, 1155/1743, MA 607/151.

¹⁷¹⁴ *el-Hac Hasan bin Abdullah Vakfi*, AŞS 128/103; *Kara Fatoş Hatun Vakfi*, AŞS 7/39; ED.538/I, (1540) s. 17a; tıpkıbasım, s. 35.

Adana Evleri

Öncelikle, Osmanlı-Türk evi hakkında biraz bilgi verecek olursak, Osmanlı-Türk evinin genel karakteri, bölgeler arası iklim, topografya, malzeme ve yerel geleneklerden kaynaklanan farklılıklara rağmen, ana hatlar bakımından her yerde hemen hemen aynı özellikleri gösterirlerdi. Türk evleri, Türk sanatı ile yaşamının birleştiği yapılarıdır¹⁷¹⁵. Doğan Kuban'a göre, "Ev, Türk şehrinin isimsiz kahramanıdır". Çoğu kez gösterişsiz, mütevazı evlerin biçimi, doğal bir yapılaşmanın sonucunda ortaya çıkmıştır¹⁷¹⁶.

Genellikle Türk evi tek katlıdır. Ancak zamanla kat sayısı artmıştır. Tek katlı evlerde esas kat tercihen zeminden 1,5-2 metre yüksekte bulunmaktadır. Bu katın altı kısmen veya tamamen boş olup burası depo, ahır, arabalık, samanlık ve taşlık olarak kullanılmıştır¹⁷¹⁷. Türk evinin yapısı, üç kısımdan oluşur. Birincisi, taştan olan giriş katı, ikincisi hepsi üst katta olan odalar, üçüncüsü de odaları birleştiren sofadır¹⁷¹⁸.

Adana'da 19. yüzyıl ortalarına kadar, evlerin çoğunluğu kerpiçten, toprak damlı ve tek katlı olarak yapılmıştır. Sanayileşme hareketleri ile sokak ve konut yapılarında da gelişme olmuştur. 19. yüzyılın sonu; 20. yüzyılın başında, Seyhan Nehri kıyılarında, görkemli konaklar inşa edilmiştir. Eskinin dar ve çamurlu sokakları, imârlı düzenlemelerle, yerini Arnavut kaldırımli, geniş sokaklara bırakmıştır¹⁷¹⁹. Öte yandan evlerde yaşayan kişilerin dinî inançları konutların mekân kullanımında farklılık oluşturmuştur. Müslüman evlerinin planı içe dönük olup, mahremiyet hâkimdir. Konuta taşlıktan girilir, zemin kat dışı kapalı, sofa (=hol) ya da avlu korunaklı, üst katın pencereleri kafesli olup oturma bölümü sokaktan uzağa yerleştirilmiştir. Gayri Müslim evlerinin planı ise, dışa dönük olup, sokağa hakim bir vaziyettedir. Sokaktan girilen konutların, pencere sayısı fazladır. 19. yüzyılın sonlarında bu konutlarda, yarı gömme barok tarzı balkonlar kullanılmaya başlanmıştır¹⁷²⁰.

¹⁷¹⁵ Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi I*, İstanbul, 1984, s. 19.

¹⁷¹⁶ Doğan Kuban, "Anadolu Türk Şehri, Tarihi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler" *Vakıflar Dergisi*, (1968) S.VII, s. 69.

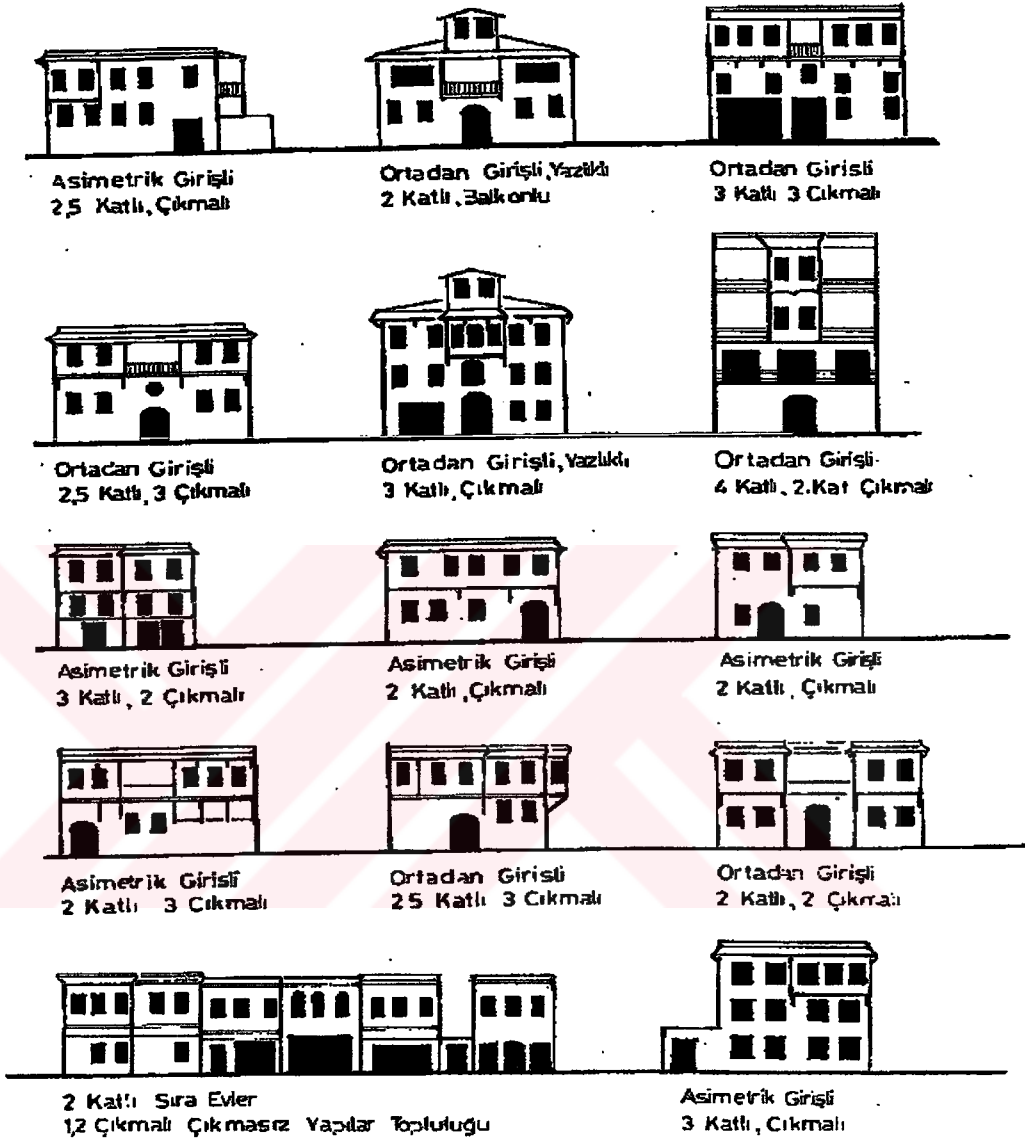
¹⁷¹⁷ Eldem, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁷¹⁸ Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti*, (Çev. Aslı Ataöv), İstanbul 1999, s. 157-59.

¹⁷¹⁹ Ç. Çelik, *a.g.t.*, s. 45; Özlem Özmen, "Geleneksel Adana Evleri", *Adana: Köprü Başı*, *a.g.e.*, s. 235-249.

¹⁷²⁰ Ç. Çelik, *a.g.t.*, s. 51-52.

Şekil 12: Değişik Planlı Adana Evlerinin Cepheden Görünümleri¹⁷²¹

Evlerin bazıları bitişik nizâmda arka tarafı küçük avlulu tek ve çift katlı olarak yapılmıştı. Bunlar dar ve kıvrımlı yollara -bazen de çıkmaz sokaklara- açılıyordu. Bazıları da ayrı parseller halinde inşâ edilmişti. Bu evler daha düzenliydi ve geniş sokaklara açılıyordu. Meselâ, Kayalıbağ'ın Seyhan Nehri kıyısında avlulu, abidevî mimariye sahip Ulu Camii Mahallesinde avlusuz, iki ya da üç katlı konaklar inşâ edilmişti. Avlusuz evlerde sokaktan taşlık denilen iç

¹⁷²¹ Ç. Çelik, *a.g.t.*, s. 70

sofaya girilmekte, avlulu evlerde sokaktan bahçeye girilmekteydi. Genel olarak evlerin *giriş katında*; depo, ahır, mutfak, hamam ve tuvalet gibi servis mekânları, zemin ile birinci kat arasında ise, kışın yatmak için bir *ara kat* yerleştirilmişti. *Üst katlarda*; oda ve sofalar iklim şartlarına göre, iç ve dış sofalı olarak planlanmıştı. Genellikle güneye yerleştirilen avlu ve sofalar, güney ve güneybatıdan gelen rüzgârları çekebilmekte, geniş sofaların üzerindeki sundurmalar, yazın güneşi önleyerek, serin bir oturma mekânı sağlayabilmektedir. Kışın dar açılı gelen güneş ışınları, sofanın önünde, avlusu nedeni ile hiç bir engelle karşılaşmadan konutun iç mekânlarına kadar girebilmektedir. Konutun üst katları, genelde yaz aylarında kullanılacak şekilde, bir oda ve geniş bir teras bırakılarak düzenlenmişti. Sokaklar ve cepheler, kışın soğuğa karşı korunaklı, yazın bunaltıcı sıcaklarda güneybatıdan esen rüzgara açıktı¹⁷²².

Evler küçük parseller üzerine birbirine bitişik olarak inşâ edildiği için, dar ve kıvrımlı yollar oluşturmuştur. Bu yollar bir evle kesilerek bir çıkmaz sokağa dönüşebildiği gibi başka bir yolla da birleşebilmekteydi. Konutlar ile bütünleşmiş geniş ve düzenli sokak ve caddeler 20. yüzyıl başlarında oluşmaya başlamıştır¹⁷²³. Yukarıda genel özelliklerini sıraladığımız Adana evleri, vakfiyelerde; “tahtânî (alt kat) ve fevkânî (üst kat) odalar, sofa (hol)¹⁷²⁴, kiler, mahzen, kenif (tuvalet), bi’r-i mâ (kuyu), meyveli (eşcâr-ı müsmireli) ve meyvesiz ağaçlar (eşcâr-ı gayr-i müsmireli), bazılarında ambar, hayvan ahırları¹⁷²⁵, samanlık, mağaza ve hepsini içine alan bir miktar avlu veya bağçeden müteşekkil”¹⁷²⁶ olarak tanımlanmaktadır.

¹⁷²² Ç. Çelik, *a.g.t.*, s. 54-55.

¹⁷²³ Ç. Çelik, *a.g.t.*, s. 52.

¹⁷²⁴ Suraiya Faroqhi, “Şehir Evinin Fiziki Şekli”, (Çev. İbrahim Kâhın), *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. 3, Ankara, 1992, s. 1152.

¹⁷²⁵ Ramazanoğlu vakıfları arasında “arpa ambarı” ve “hayvan ahırları” ayrıca zikredilmiştir. Bkz. 946/1540, VGMA, MV 646/2; Hayvan ahırını için bkz. *Sallabaş el-Hac Ahmet Ağa bin Mehmet Vakfı*, 1167/1754, MA603/245. Buradaki ahır ve ambar vakfedilen evlerin birer parçasıdır.

¹⁷²⁶ *el-Hac Mehmed bin Abdullah Vakfı*, 1186/1772, AŞS 47, s. 84: 1 bab fevkani beyt, lörme, bi’r-i mâ, kenif ve bir miktar havlu-yı müstemil menzil; *Hamide binti Yusuf Vakfı*, 1146/1733, AŞS 128, s. 35: 1 bab tahtânî, 1 bab fevkani beyt, ahır, kenif ve bir miktar havlu-yı müstemil menzil; *Alemdar el-Hac Mahmud ibni Ali Vakfı*, 1175/1761, AŞS 34, 61: Önleri arkası sofalı, 2 bab tahtânî beyt, Matbah kenif, kiler evi, samanlık, bi’r-i mâ, kenif, eşcâr-ı müsmire ve havlu-yı müstemil *Harem Menzili* vs.

Tablo 57: Vakfedilen Evlerin Kat ve Oda Sayısına Göre Dağılımı

Evlerin Özellikleri	Ev Adedi	Oranı %
Tek Katlı	225	45,09
İki Katlı	274	54,91
Toplam	499	100
Oda Sayısına Göre	Toplam	Oran
1 Odalı	121	24,25
2 Odalı	167	33,47
3 Odalı	78	15,63
4 Odalı	63	12,63
5 Odalı	23	4,61
6 Odalı	18	3,61
7 Odalı	8	1,6
8 Odalı	2	0,4
9 Odalı	8	1,6
10 Odalı	4	0,8
10 Odadan Fazla Olanlar	7	1,4
Genel Toplam	499	100

Sancak dahilinde vakfedilen 648 evin 572'si Adana'nın merkezindedir. Vakfiyelerde bu evlerden 499'nun kat ve bölümleri hakkında bilgi bulunmaktadır (Tablo 57). Evlerin % 45,09'u tek katlı ve % 54,91'i iki katlıdır. Bunların % 57,72'si bir veya iki odalı, % 42,28'i de üç veya daha fazla odaya sahiptir¹⁷²⁷. Tabloda da görüldüğü gibi, oda sayısı arttıkça ev sayısı azalmaktadır. On ve daha fazla odaya sahip toplam 11 ev bulunmaktadır. Bu evler, belgelerde her ne kadar "menzil" olarak nitelense de konak büyüklüğündedir¹⁷²⁸. Oda sayısı fazla olan evlerde şahnişin (üç tarafı pencereli oda) de bulunmaktadır¹⁷²⁹. Evlerin oturma ve yatma mekânları birbirinden ayrı değildi. Oturma mekânından ayrı olarak mutfak, sadece büyük evlerde olurdu. Yani evlerin bütün odaları çok işlevliydi¹⁷³⁰. Mutfak, kiler, tuvalet, kuyu ve hamam avludaydı. Osmanlı şehirlerinin ekserisinin

¹⁷²⁷ Benzer bir araştırmada, Adana evlerinin Çorum evlerinden hem kat bakımından hem de oda sayısı bakımından ciddi farklılık görülmektedir. Çorum evlerinin % 82,8'i tek katlı % 17,8'i iki katlı, % 72,9'u bir veya iki odalıdır. Bkz. Şerif Korkmaz, *Çorum'un İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Tanzimat-II. Meşrutiyet*, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doktora Tezi, Ankara 2002, s. 163-164.

¹⁷²⁸ Meselâ, Abdurrahman Paşa Konağı gibi, *Emiru'l-Ümera el-Hac Abdurrahman Paşa Vakfiye*, 1718, MA 615, s. 99.

¹⁷²⁹ Meselâ, *Musa Balı-zâde Mustafa Ağa Vakfiyesi*, 1738, AB 581, s. 246.

¹⁷³⁰ Suraiya Faroqi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, İstanbul 2002, Numune Matbaacılık, s. 167-170.

Tablo 58: Adana'da Vakfedilen Evlerin Bölümleri

Bölümler	499'a Göre Sayısı	499'a Göre Oranı %
Avlu	439	87,98
Kenif (=Tuvalet)	256	51,30
Kuyu	172	34,47
Sofa	152	30,46
Örtme	113	22,65
Matbah (=Mutfak)	81	16,23
Ahır	52	10,42
Şahnişin	11	2,20

aksine¹⁷³¹, Adana'da evlerin % 87,98'i avlulu, bazı avlularda nar, narenciye, dut, üzüm ve zeytin gibi, meyveli veya meyvesiz ağaçlar yetiştirilmekteydi. Avlusuz evlerin birkaç istisna dışında¹⁷³² alt katının ahır olarak kullanılması yaygın değildi. Evlerin giriş ve üst katlarının iç ve yan tarafları sofalı iken, bazılarının da avlusunda üstü örtülü, önü açık yazlık sofalar yaygındı. Kimi avlularda da dahilî (harem) ve haricî menzil olmak üzere iki ev beraber bulunmaktaydı ve ahırlar da bu haricî evin yanındaydı¹⁷³³. Varlıklı aileler evlerini söz konusu yazlık (haricî) ve dahilî (kışlık) kullanımlara göre ayrı binalar olarak, orta halli aileler ise aynı binada yazlık-kışlık katlar olarak düzenlemişlerdi¹⁷³⁴. Bazı evlerde, mahzen, kiler, ambar, tahtaboş (meyve kurutma yeri), hamak, samanlık ve su küpleri de mevcuttu¹⁷³⁵ (Tablo 58). Geleneksel ev mimarisinde estetik kaygılardan çok kullanışlılık hâkim unsurdur.

Evler; *yığma*, *ahşap karkas* (iskelet) ve ikisinin beraber kullanıldığı *karışık sistem* ile yapılmıştı. Karışık sistemde bütünlüğü ve sağlamlığı sağlamak için zemin katlarda yığma taş malzeme, üst katlarda ise hafif malzemedен ahşap karkas kullanılmıştı. Bir kısmı ısıyı depolama özelliğinden dolayı kalın kerpiç duvarlı ve teras çatı ile inşâ edilmişti¹⁷³⁶. Netice olarak evler, kira gelirleriyle

¹⁷³¹ S. Faroqhi, *aynı eser*, s. 170.

¹⁷³² *Ayşe binti Ömer Vakfıyesi*, AŞS 4, s. 8.

¹⁷³³ *Arpacı Salih Ağa İbni Mehmed Ağa Vakfıyesi*, 1738, AB 581, s. 222.

¹⁷³⁴ Ç. Çelik, *a.g.t.*, s. 47.

¹⁷³⁵ *Safiye binti Abdullah Vakfıyesi*, 1133/1720, AŞS 4, s. 191; el-Hac Bektaş Ağa bin Mustafa Vakfıyesi, 1132/1719, AŞA 18, s. 90; *Emine binti Ahmed Vakfıyesi*, 1218/1803, AŞS 58, s. 51.

¹⁷³⁶ Ö. Özmen, *a.g.m.*, s. 243-244.

şehrin ekonomisine, mimarî özellikleriyle de şehrin fizikî dokusuna (% 5) etki yapmışlardır.

Sonuç olarak, Osmanlı döneminde, Adana vakıflarına bağlı hayrâtın % 59,69'u, akarâtın % 72,78'i Adana'nın merkezinde toplanmıştır. Bunlardan 320 câmi, mescid, mektep, medrese ve tekke şehrin kültür coğrafyasını, 865 han, hamam, mağaza ve dükkânlar (evler dahil) şehrin ekonomik ve fizikî yapısının oluşumunda önemli katkıda bulunmuştur. H.1309 (M.1891) tarihli Adana Vilâyet Salnâmesi'ne göre Adana kazasında (meskenler hariç); 18 câmi, 38 mescid, 8 tekke, 35 medrese, 25 sıbyan mektebi, bir idadî, bir rüştiye, beş kilise (kültür coğrafyasının unsurları), bir bedesten, 27 han, dört hamam, 55 değirmen, 1988 dükkân, 90 mağaza, bir debbağhâne, 32 kahvehane, bir sâlhâne, 28 ma'sara, yedi fabrika, 54 meyhâne, 33 fırın ve beş boya-basmahâne, ayrıca 145 bağçe ve 1397 bağ (ekonomik coğrafya unsurları) bulunmaktadır¹⁷³⁷. Söz konusu kültürel ve ekonomik unsurlarından pek azı günümüze gelebilmiştir¹⁷³⁸.

¹⁷³⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Adana*, Adana 1309/1891, s. 81-82.

¹⁷³⁸ Ek 7: Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğü Yönetimi Altında Bulunan Hayrât Vakıf Taşınmazlar

SONUÇ

Coğrafi ve dikey olarak Adana Sancağı Vakıfları üzerine yapılan bu araştırmadan şu sonuçları çıkarmamız mümkündür.

Ramazanoğulları'nın 1353 yılındaki kesin hâkimiyetine kadar Adana'da, Arap-Bizans, Türk-Bizans, Haçlı ve Ermeni mücadeleleri sebebiyle; üretim ve ticaret durmuş, nüfus azalmış ve meskûn yerler harâb olmuştur. Ramazanoğulları döneminde bölge, Türkmen iskânlarıyla Türkleşmiştir. Ramazanoğlu Beyliği'nin ilk zamanlarında bölgedeki iç çekişmeler, Memlûk baskısı ve Osmanlı-Memlûk nüfuz mücadeleleri kalıcı bir yapılaşmaya izin vermemiştir. İmâr faaliyetleri söz konusu beyliğin son devrinde ve özellikle Osmanlı hâkimiyetinden sonra yoğunlaşmıştır. Adana'yı bu değişim döneminde, bölgedeki en büyük vakfı tesis eden Ramazanoğlu Halil Bey ve oğlu Pirî Paşa yeniden kurmuştur.

Vakıflar, Adana'nın yeniden kurulmasına ve kırdaki yeni merkezlerin oluşmasına öncülük etmişlerdir. Bölgenin Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden iki yıl sonra yapılan 1519 tahrirlerine göre, iki olan vakıf sayısı bu yüzyılın sonunda 64, Osmanlı Devleti'nin sonunda ise 716 olmuştur. Bu vakıfların 557'sinin vakfiyesi elimizde mevcuttur. Vakfiyesi bulunmayanların 55'i Adana Evkâf Defteri'nden, 94'ü vakıf şahsiyet kayıtlarından, 10'u da vakıf ilâmı ve hüccetlerden tespit edilmiştir. Şu halde, 159 vakfin vakfiyesi bulunamamış olup, Evkâf Nezâreti Arşivi'nin tasnifi ve yeni araştırmalarla söz konusu vakfiyelerin bulunma ihtimali vardır. Adana Sancağı'nda kurulan tüm vakıflar bu 716 vakıftan ibaret değildir. Bu sayı bizim tespit edebildiklerimizdir. Vakfiye ve hurûfatlara göre, bölgede tesis edilmiş olan 1096 hayrât kurumunun 659'u vakfiyelerde, 475'i hurûfat kayıtlarında geçmektedir. Hurûfatlarda geçenlerin bir kısmının da vakıflarının olabileceğini düşünürsek vakıf sayısı çok daha artacaktır.

716 vakıftan 631'nin gelir kaynakları tespit edilmiştir. Bunlara bağlı 1267 kalem akarın % 48,46'sı bölgedeki 659 hayrâtın giderlerini karşılamıştır. % 51,54'ü vâkıfların ailelerinin tasarrufuna tahsis edilmiştir. Akarların % 71,17'si Adana'nın merkezine, % 28,83'ü de kır alanlarına dağılmıştır. Şehirde, daha çok müsakkafât türü yani han, hamam, mağaza, dükkân ve mesken gibi üstü çatılı akarlar, şehrin yakın bölgesinde özellikle Seyhan Nehri çevresinde bağ, bağçe ve bostan gibi müstagillât türü akarlar bulunurken, kırdaki, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla

kadar daha çok müstagillât türü akarlar vakfedilmiş, 19. yüzyılda ise müsakkafât türü yaygınlaşmıştır. Adana'da menkûl vakfı (% 4,47) yaygın olmayıp, daha çok gayr-i menkûllerin (% 95,53) vakfı tercih edilmiştir. Vakıfların Adana ekonomisindeki payı zamana göre % 1,7 (1525 tahrirlerine göre) ile % 10,97 (1865 yılı bütçesi) arasında değişmektedir.

Vakıfların gelir kaynakları, tarım işletmeleri, meskenler, iktisâdî kuruluşlar ve madenler (gayr-i menkûller) ile hayvan sürüleri ve nükuddan (menkûller) oluşmuştur. Adana'da vakıflar, sulu tarımın gelişimine büyük katkı sağlamış ve şehirde kiralari dengelemişlerdir. Ticârî binalara bakıldığında vakıfların, ticaret sektörünü kontrolünde tuttuğu düşüncesi akla gelmektedir. Sanayi işletmelerinde ise vakıflar hamam, değirmen ve fırın gibi kuruluşlarla toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilecek yeterlilikte iken, imalât başta olmak üzere diğer sanayi işletmeleri ve tuz ocakları dışında maden işletmelerinde bir varlık gösterememişlerdir. Hayvan vakıfları, hayvanların ıslâh ve verimlerinin artırılmasına veya fakirlerin et ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik değildir. Vakıf paralar ile de, Adana'da ciddî bir finans sektörünün varlığından söz etme imkânı yoktur.

Yukarıda vakıfların tasarruf haklarının % 48,46'sının hayrât kurumlarına, % 51,54'ünün de kurucuların ailelerine tahsis edilmiş olduğundan bahsetmiştik. Cumhuriyet devri öncesinde Adana Sancağında 1096 hayrâtın kurulduğu tespit edilmiştir. Söz konusu hayrâtın, % 56,70'inin -vakfiyelerde geçmekte olup-giderleri vakıflar tarafından karşılanmakta, % 43,33'ünün ise, -hurûfat kayıtlarında geçmekte olup- “avârız akçası” sistemi veya halkın şahsî yardımları ile varlıklarını sürdürdüklerini düşünmekteyiz. Hayrâtın ekseriyeti, Adana merkezde toplanmış olmakla birlikte, nahiye, köy, yayla ve mezra'alara da dağılmıştır. Söz konusu müesseseler halkın ibadet, eğitim, sağlık ve sosyal yardım, bayındırlık ve beledî hizmet alanlarındaki ihtiyaçlarını ve ailelerin soysal güvenliklerini sağlamışlardır. İbadet kurumları sancağın her tarafına dağılmışken, diğerleri Adana merkezde toplanmıştır.

Vakıflar, sağlık, bayındırlık ve belediyeçilik hizmetlerinde oldukça yetersiz görünmektedirler. Ayrıca Gayri Müslimlerin ibadet ve eğitim

hizmetlerinin nasıl karşılandıklarını cevap vermemektedirler. Bunların tespiti için vakıfların dışında yeni araştırmalara ihtiyaç vardır.

Adana'da vakıf kurucuları arasında, başta iki padişah, Ramazanoğlu beyleri ve valiler olmak üzere, toplumun her kesiminden kişiler bulunmakla birlikte, 19. yüzyıla kadar, diğer bölgelerde olduğu gibi, burada da askerî sınıf mensupları ve onların yakınları ekseriyeti oluşturmaktadır. Tanzimat sonrasında kır bölgelerinde köylü reâyâ arasında da vakıf kurmanın yaygınlaştığı görülmüştür. Biz, kurucuları, sosyal tarih açısından inceledik. Ancak vakıf kuruculuğunun dışında, arkasında iz bırakan, Müderris Şeyh-zâde Feyzullah Efendi gibi, kimi kurucuların biyografileri de araştırılmalıdır.

Vakıflar, Tanzimata kadar özel hukuka bağlı, özerk olarak mütevellilerce, zaman zaman merkezden gönderilen müfettişler tarafından teftiş edilmişlerse de, mahallî nâzır veya kadıların denetiminde yönetilmişlerdir. Evkâf Nezâreti'nin kurulmasından sonra irsâdî ve mazbût vakıfların yönetimleri ile bütün vakıfların denetimleri, taşrada yeni oluşturulan evkâf müdürlüklerine bırakılmıştır. Bu dönemde başlayan vakıfların zaptedilerek devletleştirilmesi, Cumhuriyet döneminde de devam etmiş, eski hukuka göre idâre edilen vakıfların (mülhâk vakıf) sayısı bugün dokuza düşmüştür. Cumhuriyet devrinde, vakıfların ne kadarının mazbût yönetime alındığının, ne kadarının satılarak tasfiye edildiğinin ve ne kadarının vâkıfın ailesinin elinde kaldığının tespiti için, ayrı bir araştırmaya ve Cumhuriyet devri vesikalarının da tetkikine ihtiyaç vardır.

Osmanlı hâkimiyeti altında Adana'da vakıflar, sancak kırsalında iskânı, sancak merkezî Adana'da imâr faaliyetlerini hızlandırmış, yapılan hayrât ve akarât özellikle şehrin ekonomik ve kültür coğrafyasının oluşmasında ve fizikî yapısının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bugün söz konusu yapıların ekseriyeti kendi tabîî seyri içinde veya vakıf tasfiyesi ve imâr çalışmaları sıralarında ortadan kalkmışlardır. Biz vakfiyelerde geçen hâyrât ve bazı akarları harita ve şehir planları üzerinde göstermeye çalıştık. Ancak söz konusu kurumların nokta yerleşimleri için şehir plancısı ve harita uzmanları ile saha çalışması yapmak gerektiğini de düşünmekteyiz.

Netice olarak bu araştırmada, Adana Sancağı'nın 406 yıllık vakıf tarihi, kurucuları, kurumları ve toplum hayatındaki yeri itibâriyle incelenmiştir. Bu

itibarla, Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihine vakıflar perspektifinden bir katkı sağlanmaya çalışılmıştır Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihinin tam anlaşılabilmesi için diğer belge ve bölgelerin de çalışılması, benzer monografilerin oluşturulması, daha sonra birlikte tekrar sorgulanıp değerlendirilmesi kaçınılmaz bir zarûret gibi görünmektedir.

KAYNAKLAR

I. ARŞİV BELGELERİ

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Evkâf: Belge Numarası: 6/3

Cevdet Evkâf: Belge Numarası; 1728, 7999, 4494, 6946, 6695, 7951, 8053, 8059, 8865, 8982, 9137, 9697, 10981, 10805, 10806, 10627, 11223, 11460, 11815, 12546, 13807, 16371, 16384, 21766, 23278, 24029, 26987, 31828, 32436, 32465.

İbnü'l-Emin Evkâf: Belge Numarası; 1757, 2045, 2947, 2948, 2949, 2950.

İrade-Evkaf: Belge Numarası; 104, 240, 395, 489, 555, 736, 761, 1039, 1049, 1078, 1267, 1431, 1640, 1461, 1446, 1619, 1751, 1826, 1913, 1958, 2133, 2278, 2537, 2719.

Şura-yı Devlet Evkâf: 98/49, 99/62, 101/1, 100/18, 123/4, 120/5, 123/39, 135/3, 140/46, 140/6, 144/42, 146/11, 148/1, 148/52, 151/73, 159/26, 163/58, 164/56, 164/22, 165/64, 165/77, 168/21, 168/33, 169/30, 169.33, 172/43, 173/41, 174/6, 174/8, 191/62 .

Nezaret Öncesi, Evkâf Defterleri: EV.HMH. 530, 546, 2927, 3341, 3343, 4167, 4501, 5462, 5696,

Nezaret Sonrası, Evkâf Defterleri: EV. 14875, 15725, 18086, 18843, 18882, **Ferağ-İntikâl Defterleri;** 19001, 19017, 19275, 20863, 20712, 20836, 20851, 20908, 21069, 21166, 21260, 21416, 21449, 21565, 21625, 21747, 21766, 21832, 21842, 22888, 22402, 22330, 22355.

B. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) ve Milli Kütüphane-Yazmalar Bölümü (MK-YB).

Vakfiye Defterleri (VGMA): Atik Maraş ve Anadolu Muhasebe: 461, Anadolu Başlar (AB); 581, 582/1, 584; Mücedded Anadolu (MA); 585, 586, 587, 588, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 597, 598, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608/1, 608/2, 609, 610, 614, 615; Vakfiye-i Rumeli ve Anadolu Ülâ-4 (VRA): 990; Yeni Tescil Defterleri (YTD): 1759, 1760, 2108, Haremeyn (HRM): 740; Küçük Evkâf Sâlis (KES): 625, 631, 632; VGMA Kasa 1338.

Müstakil Vakfiye Defteri (MV) 646 Numaralı Müstakil Vakıf Defteri; Tercümesi 1961 Tercüme Defteri, s. 362-425.

Adana Şer'iiye Sicili (MK-YB); Numara: 1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 58, 60, 61, 64, 70, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136.

VAKFİYELER (BOA, VGMA, MK-YB)

Hayrî Vakıflara Ait Vakfiyeler

- 1) Savcı-zâde el-Hacı Mustafa Ağa, 1548, MA591, s. 213
- 2) Suhde Mahmud Paşa, 1651, MA615, s. 188.
- 3) Emiru'l-umera Zü'l-Kadirî'l Âli Mehmed Paşa, 1691, AŞS 17, s. 11
- 4) Fatıma binti Mustafa, 1692, AŞS 101, s. 43
- 5) Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Mutasarrıf, 1702, AŞS 101, s. 280
- 6) Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Mutasarrıf, 1706, AŞS1, s. 19
- 7) Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Mutasarrıf, 1710, AŞS 101, s. 41
- 8) Mehmed Çelebi ibni Mustafa, 1712, AŞS 19, s. 208
- 9) Hasan Ağa ibni Abdi Bey, 1713, MA 731, s. 5

- 10) Molla Mustafa ibni el-Hac Himmet, 1713, AŞS 42, s. 2
- 11) Mustafa bin Ali, 1721, AŞS 28, s. 97
- 12) Zübeyde binti Abdullah, 1722, AŞS9, s. 73
- 13) el-Hac Hüseyin Ağa bin İvaz, 1723, AŞS 13, s. 141
- 14) Derviş Paşa-zâde Atıkası Ümmühan binti Abdullah, 1724, AŞS 136, s. 25
- 15) Aişe binti Mustafa, 1725, AŞS 28, 150
- 16) Asiye binti Derviş Ali, 1727, AŞS 30, 214
- 17) Zahide Hatun ibneti Musa, 1728, AŞS 126, s. 76
- 18) Katib Hasan Efendi bin Abdullah, 1730, AŞS 17, s. 10
- 19) Kâtib Hüseyin Efendi Vakfı, 1731, AŞS 14, s. 55
- 20) el-Hac Mehmed ibni el-Hac Hasan, 1732, AŞS 14, s. 132
- 21) Duru Banî binti Ali ve zevci Bitik-zâde Halil Beşe ibni Hasan, 1732, AŞS 14, s. 133
- 22) Hatice binti Mehmed, 1734, AŞS 38, s. 48
- 23) Veli Beşe ibni Abdullah, 1734, AŞS 38, s. 52
- 24) Beşir-zâde es-Seyyid el-Hac Mehmed Efendi, 1735, AŞS 129, s. 91
- 25) Cennet binti Yusuf, 1737, AŞS 131, s. 62
- 26) Mü'mine binti Halil, 1738, AŞS 125, s. 44
- 27) Hoca Molla Mustafa bin Himmet, 1738, AŞS 125, s. 54
- 28) Aişe binti Ahmed, 1739, AŞS 15, 34
- 29) Aişe binti Halil, 1743, AŞS 23, s. 27
- 30) es-Seyyid el-Hac Osman ibni Ahmed Efendi, 1743, AŞS 23, s. 47
- 31) el-Mütedeyyin Hüseyin Efendi ibni Hüseyin, 1743, AŞS 23, s. 51
- 32) Köle Mehmed Beşe bin Ali, 1744, AŞS47, s. 46
- 33) Aişe binti Nebi, 1744, AŞS 17, s. 151
- 34) Boz-zâde es-Seyyid Hacı Ali Ağa ibni Hüseyin, 1746, YTD 1993, s. 236
- 35) Meryem binti Osman, 1746, AŞS 4, s. 220
- 36) Havva binti Abdullah, 1746, AŞS 4, 264
- 37) Nur-zâde-Fahrü's-Sadad el-Hac Ali Ağa ibni Halil, 1746, AŞS4, s. 185
- 38) Rukiye binti Molla Veli, 1750, AŞS 16, s. 88
- 39) Serdengeçti Ağalarından el-Hac Ahmed Ağa ibni Mehmed, 1750, AŞS 28, s. 64

- 40) Şerife binti Ahmed, 1754, AŞS 133, s. 20
- 41) el-Hac Veliyüddin ibni Bektaş bin İbrahim, 1755, AŞS 133, s. 22
- 42) el-Hac Ali bin Abdurrezzak, 1756, AŞS 133, s. 23
- 43) Kamile binti Mustafa, 1756, AŞS 30, s. 11
- 44) Cennet binti Kâmil, 1756, AŞS 30, s. 14
- 45) Siyavüş el-Hac Ahmed Ağa, 1758, AŞS 4, s. 107
- 46) Mader-zâde Ali Beşe bin Hüseyin, 1760, AŞS 33, s. 235
- 47) İğner Mehmed Halife bin Cuma, 1760, AŞS 33, s. 156
- 48) el-Hac Ali Bey ibni Şaban, 1760, AŞS33, 135
- 49) Aişe binti Mustafa, 1760, AŞS 33, s. 231
- 50) Hatice binti Halil, 1760, AŞS 33, s. 144
- 51) Rabia binti Veli, 1760, AŞS 33, s. 146
- 52) Huri binti Yusuf, 1760, AŞS 33, s. 126
- 53) Cennet binti Abdullah, 1760, AŞS 33, s. 197
- 54) Tillioğlu zevcesi Rabi'a Hatun ibneti Süleyman, 1761, AŞS 1, s. 10
- 55) Havva binti Molla Veli, 1761, AŞS 1, s. 37
- 56) Leyla binti Yusuf, 1762, AŞS 34, s. 44
- 57) Ser-Mahsaran es-Seyyid Hüseyin Ağa, 1762, AŞS 34, s. 82
- 58) Aliman İmam İbrahim Efendi bin Süleyman ve Diğer Süleyman bin Mehmed, 1762, AŞS 34, s. 72
- 59) Abdulvahhab ibni es-Seyyid Halil, 1762, AŞS 34, s. 76
- 60) el-Hac Hatice Hatun, 1764, AŞS 52, s. 121
- 61) es-Seyyid Hacı Hüseyin Ağa bin Hüseyin, 1764, AŞS 52, s. 141
- 62) Şerife Safiye Hatun ibneti Habib es-Seyyid Mustafa Efendi, 1765, AŞS 36, s. 81
- 63) el-Hac Yusuf bin Hasan, 1765, AŞS 36, s. 65
- 64) Aişe binti Hızır, 1765, AŞS 36, s. 70
- 65) Emine binti Ali, 1765, AŞS 36, s. 73
- 66) Cemile binti el-Hac Murad, 1765, AŞS 36, s. 87
- 67) Samurcu Usta Mehmed bin Beşir, 1767, AŞS 50, s. 164
- 68) Mümine binti Fazlullah, 1768, AŞS 50, s. 109
- 69) Hacı Dursun-zâde el-Hac Mehmed Ağa, 1769, AŞS 49, s. 15

- 70) Hacı Dursun-zâde el-Hac Mehmed Ağa, 1769, AŞS 49, s. 17
- 71) Teslime binti Abdullah, 1769, AŞS 50, s. 215
- 72) Şerife binti el-Hac Mustafa, 1769, AŞS 49, s. 27
- 73) Eşe binti Zülfikâr, 1770, AŞS 5, s. 7
- 74) el-Hac Ahmed Ağa bin Mehmed, 1770, AŞS 5, s. 14
- 75) Paşa-zâde es- Seyyid Hüseyin Bey İbni Hasan Bey, 1770, MA 607, s. 122
- 76) Gevher binti Hüseyin, 1770, AŞS 5, s. 54
- 77) Şeyh Hacı Hüseyin Efendi, 1771, AŞS 5, s. 85
- 78) Kaval el-Hac Ömer bin Mehmed, 1773, AŞS 47, s. 47
- 79) es-Seyyid İshak Efendi bin Ömer Ağa, 1774, AŞS 47, s. 71
- 80) Hatice binti Mehmed, 1778, AŞS 46, s. 45
- 81) Fatıma binti Çarıklıoğlu Ali, 1784, AŞS 45, 33
- 82) Zirvetü'l-Ulema-il Kâmilîn eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi, 1788, AŞS 48, s. 65
- 83) Mehmed bin İbrahim, 1790, MM 461, s. 199
- 84) Hatice binti Alemdar Hüseyin Beşe, 1800, AŞS 60, s. 17
- 85) Sertunaî Dergah-ı Âlî es-Seyyid el-Hac Mustafa Ağa ibni Ömer Efendi, 1802, AŞS 58,s. 43
- 86) Serturnaî Dergah-ı Âli es-Seyyid el-Hac Mustafa Ağa ibni Ömer Efendi, 1802, AŞS 48,s. 12
- 87) el-Küttâb Hoca Fatıma binti Hacı Mehmed el-Arif, 1803, AŞS 58, s. 87
- 88) Hüseyin bin Osman, 1803, AŞS 58, s. 49
- 89) Odabaşı Ali Ağa ibni Mustafa, 1806, AŞS 58, s. 103
- 90) Celiloğlu el-Hac Ömer Ağa bin Mustafa bin Mehmed, 1806, MA 609, s. 126
- 91) Karşlıoğlu Mahmud Ağa bin Veliyüddin, 1829, AŞS 8, s. 27
- 92) Çolağinoğlu İbrahim bin İbrahim, 1830, AŞS 8, s. 91
- 93) es-Seyyid eş-Şeyh Ahmed Efendi ibni es-Seyyid Abdulkadir Efe, 1835, KES 632, s.240
- 94) Beşir-zâde es-Seyyid el-Hac Mehmed Efendi, 1840, AŞS 10, s. 54
- 95) eş-Şeyh Ali Zülfi bin Şeyh es-Seyyid Müslim bin Muhammed, 1853, AB 582/1, s. 231
- 96) Osman Ağa bin Mehmed Ağa, 1871, MA 585, s. 97

- 97) el- Hac Osman İbni el-Hac Ali, 1871, MA 585, s. 73
- 98) Fatma Hanım binti Abdullah, 1871, MA 601, s. 124
- 99) Molla Yusuf İbni Haydar, 1871, MA 587, s. 53
- 100) Eyyüb Ağa İbni Hamza, 1871, MA 585, s. 251
- 101) el-Hac Mustafa Ağa bin Hüseyin bin Abdullah, 1871, MA 587, s. 43
- 102) Zaza Ahmet Oğlu Durmuş Ağa İbni Ahmet, 1874, MA 587, s. 94
- 103) el-Hac Hüseyin Efendi ibni el-Hac Ahmed Efendi ibni Hüseyin Efendi, 1874, AŞS 1, s.115
- 104) Hacı Mehmed Ağa ibni Mustafa bin Mehmed, 1875, AŞS 82, s. 152
- 105) Şücaüddin Efendi bin Sahibhan bin Abdullah, 1875, MA 587, s. 85
- 106) Arnavud Talib Ağa ibni Abdullah bin Salih, 1875, AŞS 81, s. 176
- 107) İbrahim Ağa ibni Hamza, 1877, MA 587, 260
- 108) Veliyüddin Efendi ibni Hacı Resul bin Hacı Musa, 1878, MA 587, s. 214
- 109) Cennet Hatun ibneti Hacı Ali Ağa, 1880, AŞS 107, s. 10
- 110) Müderris el-Hac Ali Efendi ibni Mustafa Efendi ibni Hüseyin, 1881, AŞS81, s. 31
- 111) Bekir Ağa ibni Halil, 1883, MA 588, s. 115
- 112) el-Hac Ali Efendi ibni Mehmed bin Hüseyin, 1884, MA 588, s. 14
- 113) Hacı Ahmed Efendi ibni Hüseyin bin Hacı Hasan, 1884, MA 591, s. 280
- 114) Mehmed Efendi ibni Halil bin Abdulfettah, 1885, MA 586, s. 84
- 115) Battal oğlu Arab oğlu İbrahim ve 26 Arkadaşı, 1885, MA 590, s. 163
- 116) Abdulkadir Ağa İbni Zeyneddin bin Sünnet, 1886, MA 591, s. 197
- 117) el-Hac Mehmed Emin Efendi İbni Hacı Ali bin Abdullah, 1886, MA 586, s. 143
- 118) Mahkeme Katibi Osman Efendi ibni el-Hac Süleyman Ağa, 1889, AŞS 107, s. 360
- 119) Mehmed Hamdi Efendi ibni el-Hac Ahmed Efendi, 1890, MA 595, s. 32
- 120) Mahkeme Kâtibi Eşraftan el-Hac Arif Efendi-zâde el-Hac Veliddin Efendi, 1892, AŞS 107, s. 488
- 121) Molla Ali Efendi ibni Hacı Bekir Efendi ibni Mehmed, 1892, AŞS 107, s. 487

- 122) Molla Ali Efendi bin Hacı Bekir Efendi bin Hacı Mehmed, 1892, MA 594, s. 105
- 123) Alioğlu Halil bin Mustafa bin Hasan, 1892, MA 600, s. 70
- 124) Memişoğlu Mustafa Efendi İbni Ali bin Mehmed, 1892, MA 591, s. 248
- 125) Arık-zâde Hacı Ali Efendi ibni Mehmed Ağa ibni Ali, 1892, MA 592, s. 63
- 126) Yusuf Ağa ibn Mustafa bin Abdullah, 1892, AŞS 107, s. 520
- 127) Harputlu Aişe Hatun ibneti Hacı Mustafa bin Abdullah, 1892, AŞS 107, s. 562
- 128) Hatice Tuti binti Arifli Mustafa bin Abdullah, 1892, MA 605, s. 91
- 129) Nizam Ahmed bin Fatmalıoğlu Mustafa bin Abdullah, 1892, MA 594, s. 76
- 130) Zekeriyya bin Babek namıdiğer Mahmud bin Abdullah, 1892, MA 594, s. 65
- 131) Mehmed bin Murad Efendi, 1894, MA 594, s. 124
- 132) Süleyman bin Hacı Musa bin Tello, 1894, MA 590, s. 252
- 133) Şeyh Ahmed Baba bin Mehmed bin Abdullah, 1894, MA 605, s. 89
- 134) Köse Hacı Ali Ağa bin Ahmed bin Osman, 1896, AŞS 146, s. 103
- 135) Babuşoğlu Ahmed Ağa İbni Ahmed bin Abdullah, 1896, MA 593, s. 43
- 136) İsmail Mazhar Efendi İbni el- Hac Nuri Efendi, 1896, MA 591, s. 206
- 137) Abdulcelil Ağa ibni Hacı Halil Ağa, 1897, MA 594, s. 177
- 138) Kaltakçı-zâde Hacı İsmail Efendi İbni Mustafa Efendi, 1897, MA 604, s. 128
- 139) Müderris Hattat-zâde el-Hac İbrahim Efendi İbni Ali Efendi ibn İsmail Efendi, 1897, AŞS 146, s. 204
- 140) Hasan Efendi ibni Ahmed Muhsin, 1897, AŞS 146, s. 245
- 141) Hatice Tuti binti Mustafa bin Abdullah, 1898, MA 605, s. 91
- 142) Hacı Abdulkerim Efendi İbni Halil, 1898, MA 597, s. 74
- 143) Molla Mustafa ibni Hasan bin Halil, 1898, MA 597, s. 221
- 144) Molla Mehmed ibni Mustafa bin Kürtoğlu, 1899, MA 595, s. 43
- 145) Şeyh Ahmed Baba İbni Mehmed bin Abdullah, 1899, MA 605, s. 90
- 146) Süleyman Ağa bin Hacı Nebi ibni Abdullah, 1900, RV 990, s. 145
- 147) el-Hac Ömer Bey ibn Süleyman Bey ibn Kara Hüseyin, 1901, AŞS 144, s. 426

- 148) Tarık-zâde Emin Ağa ibn Ömer bin Hasan, 1901, AŞS 144, 422
- 149) Hacı Mustafa Efendi İbni Hacı Ahmed Talhi, 1901, MA 594, s. 247
- 150) Elif-zâde Hacı Mehmed Ağa ibni Mustafa bin Mehmed, 1903, YTD 1759, s. 169
- 151) Hacılioğlu Dede Mehmed Ağa İbni Mustafa bin Abdullah, 1905, MA 603, s. 53
- 152) Kökşi Ahmed Efendi İbni Mustafa, 1905, MA 595, s. 236
- 153) Eşraftan Hacı Hüseyin Efendi, 1906, MA 600, s. 71
- 154) Hacı Aişe binti İbrahim bin Bekir, 1906, AŞS 140, s. 103
- 155) Mehmed Emin Efendi İbn Abdulkerim Efendi İbn Mustafa, 1906, MA 603, s. 41
- 156) Hacı Kahya Ömer bin Hacı Mehmed, 1907, MA 598, s. 251
- 157) Maho Mehmed Ağa ibn Ahmed Ağa ibn Mustafa, 1908, AŞS 140, s. 473
- 158) Ayvazoğlu Durmuş bin Ali bin Abdullah, 1908, MA 597, s. 256
- 159) Durmuş Çavuş İbni Hüseyin bin Mehmed, 1908, MA 601, s. 229
- 160) Hacı Durmuş ibni İsmail bin Mahmud, 1909, MA 601, s.10
- 161) Mustafa bin Hacı Ahmed, 1909, MA 601, s. 118
- 162) Cennet Hatun İbneti Hacı Ali Ağa bin Abdullah, 1910, MA 605, s. 269
- 163) Ağzıbüyüköğlu Musa Ağa İbni Mustafa Ağa, 1910, MA 603, s. 221
- 164) Hacı İbrahim Efendi bin Veli, 1910, MA 604, s.178
- 165) Hacı Mustafa bin Hacı Tenbeke Halil bin Abdullah, 1910, MA 602, s. 143
- 166) Bekir Kahya bin Hacı Mustafa bin Mustafa, 1910, MA 601, s. 16
- 167) Mahmud Ağa İbni İbrahim bin Ali, 1910, MA 600, 66
- 168) Mehmed Ağa bin Durmuş Ali bin Ömer, 1911, MA 605, s. 188
- 169) Hacı Ahmet Efendi-zâde Mehmet Nuri Efendi bin Hacı Ahmet Efe, 1911, MA 601, s. 57
- 170) Sami Efendi ibni Şuayb Efendi, 1911, MA 600, s. 235
- 171) Abdulcelil bin Mehmed Ali Efendi, 1911, MA 602, s. 299
- 172) 179) Sarı Ömer ve Halil, Halil b. Mehmed, Lüskiyen oğlu Mehmed, 1911, MA 605, s. 22
- 173) Abdulfettahoğlu Hacı Halil bin Bey bin Halil Bey, 1912, MA 604, s. 280
- 174) Hacı Osman Bey İbni Hasan Bey, 1912, MA 606, s. 102

- 175) Mehmed Ağa ibni Mehmed Ağa, 1913, MA 605, s. 255
 176) Penbe Hanım binti Derviş Efendi, 1913, YTD 1759, s. 279
 177) Osman bin Ali bin Osman, 1913, MA 605, s. 38
 178) Ali oğlu Mehmet ve Hacı Ahmed, 1914, MA 605, s. 107
 179) Çerâkiseden Yusuf Ağa ibni Mustafa bin Abdullah, 1914, MA 607, s. 124
 180) Sündük-zâde Medresesi Müderrisi Halil Ağa-zâde Mehmed Efendi, 1914, MA 607, s.154
 181) Nalband Halil Ağa-zâde Mehmed Efendi, 1914, MA 607, s. 154
 182) Hasan Paşa-zâde Ahmed Bey bin Abdullah, 1915, MA 607, s. 227
 183) Fabrikatör Boşnak Salih Efendi ibni Salih, 1915, MA 607, s. 224
 184) el-Hac Mehmed Ağa ibni Mustafa Ağa, 1916, MA 610, s. 118
 185) Mahmud Ağa bin Abdulcelil, 1922, MA 619, s. 50
 186) Çalık-zâde el-Hac Hüseyin Efendi bin Osman İbni Mehmed, 1923, MA 609, s. 193
 187) Mestan-zâde Ahmed Çelebi, 1617, MA 581, s. 482, Vakfiye Zeyli, Hayrî

Yarı-Ailevî Vakıfların Vakfiyeleri

- 188) Ramazanoğlu Halil Bey bin Davud Bey, 1539, VM646, s. 6
 189) Ramazanoğlu Halil Bey oğlu Pirî Mehmed Paşa, 1539, VM646, s. 1
 190) Ramazanoğlu Davud Bey oğlu Halil Bey, 1540, VM 646, s. 7
 191) Ramazanoğlu Halil Bey oğlu Pirî Mehmed Paşa, 1547, VM 646, s. 8, Zeyl
 192) Ramazanoğlu Halil Bey oğlu Pirî Mehmed Paşa, 1553, VM 646, s. 12, Zeyl
 193) Ramazanoğlu Halil Bey oğlu Pirî Mehmed Paşa, 1554, VM 646, s. 13, Zeyl
 194) Ramazanoğlu Halil Bey oğlu Pirî Mehmed Paşa, 1554, VM 646, s. 14, Zeyl
 195) Ramazanoğlu Halil Bey oğlu Pirî Mehmed Paşa, 1555, VM646, s. 14, Zeyl
 196) Ramazanoğlu Halil Bey oğlu Pirî Mehmed Paşa, 1555, VM 646, s. 15, Zeyl
 197) Hasan Kethuda bin Abdullah, 1589, MA 608/1, s. 95
 198) Hatice binti Çelebi, 1608, KBD 1338, s. 198
 199) Mestan-zâde Ahmed Çelebi, 1608, MA 581, s. 481
 200) Fatıma Hatun ibneti Mehmed, 1640, AŞS 130, s. 29
 201) es-Seyyid Mehmed bin Mustafa, 1692, AŞS 33, s. 130
 202) Yusuf Ağa ibni Habib, 1712, MA 605, s. 42

- 203) Mehmed bin Halil, 1716, AŞS 106, s. 10
- 204) Safiye binti Abdullah, 1722, MA 607, s. 117
- 205) Aişe ibneti el-Hac İmameddin, 1724, AŞS 136, s. 32
- 206) Aişe binti Yusuf, 1725, AŞS28, s. 152
- 207) Balcıoğlu el-Hac Mustafa Ağa bin Hüseyin, 1725, MA 609, s. 236
- 208) el-Hac Abdurrezzak Efendi bin Mustafa, 1725, MA 598, s. 27
- 209) Döne binti Mehmed, 1727, AŞS 30, s. 149
- 210) el-Hac Hüseyin bin Mehmed, 1728, AŞS4, s. 199
- 211) Emine binti Ahmed, 1729, AŞS12, s. 132
- 212) Topçu Süleyman bin Yusuf, 1737, MA 607, s. 119
- 213) Musa Balı-zâde Mustafa Ağa, 1738, MA 581, s. 246
- 214) Huri binti İbrahim, 1744, AŞS 17, s. 39
- 215) Yusuf bin Receb, 1746, AŞS 26, s. 3
- 216) Dergahı Ali Alemdarlarından Mustafa ibni Bekir Beşe, 1760, AŞS 33, s. 129
- 217) Alemdâr Hacı Mahmud-Alemdar el-Hac Mahmud ibni Ali, 1762, AŞS 34, s. 61.
- 218) Fatıma binti Mustafa, 1762, AŞS 34, s. 39
- 219) el-Hac Abdurrahman Efendi ibni Ali, 1763, AŞS 36, s. 112
- 220) Şeyh Ali Efendi ibni Fazlullah, 1765, AŞS 36, s. 62
- 221) Asiye binti es-Seyyid Mehmed, 1765, AŞS 36, s. 116
- 222) Fatıma binti Hüseyin, 1768, AŞS 50, s. 111
- 223) Mustafa Bey ibni Abdullah, 1770, AŞS 5, s. 24
- 224) Halime binti Mustafa, 1773, AŞS 47, s. 31
- 225) Abdurrahman Beşe bin Ahmed, 1774, AŞS 52, s. 81
- 226) Fatma binti Yusuf Ağa, 1776, MA 610, s. 124
- 227) Karabıçak İsa-Ali Beşe bin Abdullah, 1783, AŞS 44, s. 99
- 228) İbni zâbi' Ahmed Efendi ibni Ali, 1804, AŞS 58, s. 61
- 229) eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi, 1804, MA 594, 98
- 230) eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi, 1805, MA 591, s. 115
- 231) Meryem binti Şaban Sofi ibni Abdullah, 1812, AŞS 106, s. 6
- 232) Kınalı-zâde Musa Efendi, 1826, AŞS7, s. 161
- 233) es-Seyyid el-Hac Mehmed Devami bin İbrahim, 1848, MA 608/2, s. 205

- 234) Elif binti İlyas bin Abdullah, 1867, AŞS 78, 14
 235) Birecikli Fetüvvetlü Mehmed Ağa ibni Seyyid Ahmed bin Abdullah, 1882, AŞS 107, s. 204
 236) Osman Efendi ibn Hacı Süleyman Ağa, 1903, AŞS 148, s. 100

Ailevî Vakıflara Ait Vakfiyeler

- 237) Ramazanoğlu Mahmud Bey bin Davud Bey, 1504, EHMS.
 238) el-Hac Abdulcelil bin Ahmed, 1612, AŞS 42, s. 16
 239) Seyyid Yakub İbni Seyyid Musa Çelebi, 1662, MA 610, s. 125
 240) Fâhru'l-Aşiyân Mustafa Ağa, 1664, AŞS 19, s. 158
 241) Abdulhalim bin Kasım, 1666, AŞS 48, s. 99
 242) Mahmud Beşe İbni Veli, 1676, AŞS 17, 31
 243) el-Hac Sefer Çavuş Ağa ibni el-Hac Yusuf, 1681, MA 731, s. 5
 244) Elife Hatun binti İbrahim, 1682, MA 625, s. 119
 245) Süleyman bin Hızır, 1691, MA 609, 93
 246) Halime Hatun ibneti İslâm, 1697, AŞS 101, s. 261
 247) Aişe binti Uzun Mehmed, 1700, AŞS 101, s. 31
 248) Osman Çelebi ibni el-hac hasan, 1700, AŞS 102, s. 45
 249) Dudu Hatun İbneti Mehmed, 1702, AŞS 101, s. 229
 250) es-Seyyid Ahmed Çelebi bin Ali, 1703, AŞS 101, s. 276
 251) Zehra binti Arslan, 1704, AŞS 105, 18
 252) Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Mutasarrıf, 1706, AŞS 54, s. 47
 253) İvaz Ağa ibni Abdullah, 1709, AŞS 19, s. 177
 254) Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Mutasarrıf, 1710, AŞS 101, s. 42
 255) İbrahim Fakih ibni İsa, 1711, AŞS 19, 184
 256) Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Mutasarrıf, 1711, AŞS 41, s. 59
 257) Kenan Bey ibni Abdurrahman, 1711, AŞS 31, s. 11
 258) Rahime binti Abdullah, 1711, AŞS 19, 3
 259) Zül-kadiri'l-Ali el-Hac Mehmed Paşa, 1711, AŞS 38, s. 138
 260) el-Hac Bektaş bin Mustafa, 1711, AŞS 18, s. 92

- 261) Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Mutasarrıf, 1711, MA 591, s. 211
- 262) Bayram Paşa-zâde el-Hac Mehmed Paşa bin Derviş Ağa Mutasarrıf, 1711, AŞS 39, s. 48
- 263) Yeşilbaş es-Seyyid Mustafa Ağa ibni Mehmed Rıza, 1712, AŞS 19, 89
- 264) Fatıma Hatun ibneti el-Hac Hasan, 1712, AŞS 19, s. 114
- 265) el-Hac Hasan Paşa ibni Kasım, 1712, AŞS 19, s. 134
- 266) es-Seyyid Ramazan Çelebi ibni el-Hac Hamza, 1712, AŞS 19, s. 178
- 267) es-Seyyid Mehmed ve es-Seyyid Davud ibni Musa, 1713, AŞS 102, s. 22
- 268) Raziye Hatun ibneti Ahmed Ağa, 1713, AŞS 102, s. 24
- 269) Cennet Hatun ibneti İsmail dede, 1713, AŞS 102, s. 4
- 270) Hacı Hüseyin ibn Abdullah, 1713, AŞS 102, s. 4
- 271) el-Hac Mehmed bin Yorak, 1713, AŞS 102, s. 10
- 272) Saniye binti Emir Veli, 1713, AŞS 19, s. 135
- 273) Fatıma binti Emir İbrahim Efendi, 1713, AŞS 39, 110
- 274) Fatıma Hatun ibneti Mustafa, 1713, AŞS 42, s. 21
- 275) Rabia Hatun ibneti Ramazan, 1713, AŞS 42, s. 9
- 276) Ömer Efendi ibni Ebubekir, 1713, AŞS 42, s. 111
- 277) Bereketli oğlu-Pirî Halil nam el-Hac Ahmed bin Behram, 1714, AŞS 128, s. 107
- 278) el-Hac Hasan bin Abdullah, 1714, AŞS 128, s. 103
- 279) el-Hac Ahmed bin İbrahim, 1714, AŞS 102, 29
- 280) Kamile Hatun ibneti el-Merhum Mestan-zâde Mahmud Ağa, 1714, AŞS 47, s. 65
- 281) Kâmile Hatun ibneti Merhum Mestan-zâde Mahmud Ağa, 1714, AŞS 42, s. 54
- 282) Ahmed Beşe ibni Said, 1715, AŞS 42, s. 100
- 283) Emine binti Uzun Hazreti Mehmed, 1715, AŞS 104, s. 10
- 284) el-Hac Davud Bey bin Mehmed Ağa, 1715, AŞS 106, s. 8
- 285) İbrahim Beşe ibni Mustafa, 1716, AŞS 106, s. 14
- 286) es-Seyyid Ali ve İbrahim ve Yusuf ve Mehmed ibnüva Veli, 1717, AŞS 21, s. 7

- 287) Emiru'l-Ümera el-Hac Abdurrahman Paşa, 1718, MA 615, s. 99
- 288) Rahime binti el-Hac Yahya, 1719, MA 607, s. 117
- 289) el-Hac Bektaş Ağa bin Mustafa, 1720, AŞS 18, s. 90
- 290) Banu binti Halil Efendi, 1720, AŞS 18, s. 69
- 291) Kadem-zâde Osman Ağa bin Durmuş Ali, 1720, MA 614, s. 49
- 292) Ali Beşe ibni el-Hac İsa, 1720, AŞS 18, s. 65
- 293) Abdurrahman bin Yusuf, 1720, AŞS 18, s. 59
- 294) Ali Ağa bin Sunullah Ağa, 1720, AŞS 28, s. 44
- 295) Fatma binti Hasan Efendi, 1720, MA 607, s. 115
- 296) Elif binti Ahmed, 1720, AŞS 18, s. 52
- 297) Safiye binti Abdullah, 1720, AŞS 4, s. 191
- 298) Fatıma binti Ali, 1721, AŞS 28, s. 91
- 299) Himmət bin Ahmed, 1721, AŞS 103, s. 6
- 300) el-Hac Ebu Bekir ve İbrahim Beşe ibni Topal Mehmed Ağa, 1722, MA 606, s. 270
- 301) Hafızu'l-Kitab-Ayandan Abdulaziz Ağa bin İbrahim, 1722, AŞS 103, s. 29
- 302) Hafızu'l-Kitab-Ayandan Abdulaziz Ağa bin İbrahim, 1722, AŞS 103, s. 29
- 303) Kuloğlu-Hacı Yusuf Beşe ibni Abdullah Beşe, 1722, AŞS 136, s. 122
- 304) Hatice binti İbrahim, 1722, AŞS 103, s. 18
- 305) Aişe binti Hüseyin, 1722, AŞS 23, 8
- 306) Zeydi-zâde İbrahim Beşe bin el-hac Mehmed, 1723, AŞS 13, s. 142
- 307) Güleç Ahmed Efendi bin el-Hac Mehmed Efendi, 1723, AŞS 13, s. 170
- 308) Emine binti Abdulgani, 1723, AŞS 13, s. 120
- 309) Aişe binti Abdullah, 1723, AŞS 30, s. 70
- 310) el-Hac Mehmed bin Derviş, 1724, AŞS 136, s. 26
- 311) es-Seyyid el-Hac Ramazan Ağa bin el-Hac Hüseyin Ağa, 1724, AŞS 125, s. 75
- 312) Ümmügülsüm binti Behram Çavuş, 1725, AŞS 125, s. 59
- 313) Rahime Hatun ibneti Mehmed Ağa, 1725, AŞS 28, s. 157
- 314) Alemdar el-Hac Halil Ağa bin Beşir, 1725, AŞS 28, s. 161
- 315) Hüseyin ibni Mustafa, 1727, AŞS 30, s. 216
- 316) es-Seyyid Mustafa Ağa bin Koca Ali Ağa, 1727, AŞS 30, s. 215

- 317) el-Hac Mustafa Ağa bin Hüseyn, 1727, AŞS 126, s. 84
- 318) el-Hac Hüseyn bin Mehmed, 1728, AŞS 126, s. 44
- 319) Çavuş Fatma binti Diğir Mehmed, 1731, AŞS 14, s. 95
- 320) es-Seyyid Mahmud Ağa, es-Seyyid Hüseyn Ağa ibni es -Seyyid Süleyman Çavuş, 1732, AŞS 14, s. 150
- 321) Hatice binti Mirza Çelebi, 1732, EV, Vkf, Belge No: 9
- 322) Hatice binti Abdullah, 1732, AŞS 14, s. 140
- 323) Hamza Efendi ibni Mehmed, 1732, AŞS 128, s. 6
- 324) Ahmed Beşe bin el-Hac Süleyman, 1732, AŞS 130, 25
- 325) Boz-zâde es-Seyyid Hacı Ali Ağa ibni Hüseyn, 1732, YTD 1993, s. 235
- 326) Boz-zâde es-Seyyid Hacı Ali Ağa ibni Hüseyn, 1732, AŞS 129, s. 178
- 327) Hatice binti Abdullah, 1732, AŞS 129, s. 126
- 328) Aişe binti Musa Dede, 1732, AŞS 129, s. 128
- 329) Asiye binti Molla Osman, 1733, AŞS 129, s. 134
- 330) Emine binti Mehmed, 1733, AŞS 129, s. 145
- 331) Aişe binti Seyfi, 1733, AŞS 129, s. 138
- 332) es-Seyyid İbrahim bin Hüseyn, 1733, AŞS 129, 140
- 333) es-Seyyid Hacı Ramazan Ağa ibni el-Hac Hamza Ağa, 1733, AŞS 126, s. 62
- 334) es-Seyyid Hacı Ramazan Ağa ibni el-Hac Hamza Ağa, 1733, AŞS 126, s. 61
- 335) Zeyneb binti Ali, 1733, AŞS 126, s. 69
- 336) Uzun Hüseyn bin Subaşı Mehmed Ağa, 1733, AŞS 129, s. 175
- 337) Mustafa Efendi ibni İbrahim, 1733, AŞS 128, s. 26
- 338) el-Hac Hüseyn bin İsmail, 1733, AŞS 128, s. 29
- 339) Havva binti Abdullah, 1733, AŞS 4, s. 263
- 340) es-Seyyid Süleyman ibni el-Hac Veli, 1733, AŞS 128, s. 31
- 341) Hamide binti Yusuf, 1733, AŞS 128, s. 35
- 342) Neccar Mehmed Beşe ibni Abdullah, 1734, AŞS 38, s. 15
- 343) Şerife binti es-Seyyid el-Hac Mustafa Ağa eş-Şehir Bayar Ali-zâde, 1734, AŞS 38, s. 11
- 344) Şerife Kerime binti es-Seyyid el-Hac Mustafa Ağa, 1734, MA 605, s. 37
- 345) el-Hac Mustafa Ağa ibni Abdulgani, 1734, AŞS 7, s. 187
- 346) Kamile binti Abdullah, 1734, AŞS 128, s. 34

- 347) Kara Müezzîn Mehmed Efendi bin Süleyman, 1734, AŞS 38, s. 15
- 348) Ser-Muhzıran Hüseyin Ağa bin Abdurrahman, 1734, AŞS 38, s. 38
- 349) Kekân-zâde el-Hac Mehmed bin Abdulkadir, 1735, AŞS 38, s. 57
- 350) Rafi'u'l-Küttâb Ali bin Mustafa, 1735, AŞS 38, s. 69
- 351) es-Seyyid Hacı Hamza Ağa bin es-Seyyid el-Hac Ramazan, 1735, AŞS 38, s. 70
- 352) Ma'saracı es-Seyyid Hacı Ahmed Beşe, 1735, AŞS 129, s. 91
- 353) Kadıkızı-Hatice binti Molla İbrahim, 1735, AŞS 130, s. 53
- 354) Elif binti Mehmed, 1736, AŞS 130, s. 28
- 355) Ulemâi'l-Müderresin Ali Efendi ibni Hasan, 1736, AŞS 136, s. 98
- 356) Hatice binti İbrahim Halife, 1736, AŞS 136, s. 114
- 357) Aişe binti Pamuk, 1736, AŞS 136, s. 105
- 358) Fatıma binti Mestan, 1737, AŞS 131, s. 132
- 359) es-Seyyid Hüseyin Çelebi ibni Yusuf, 1737, AŞS 131, s. 54
- 360) Hatice binti Ahmed Efendi, 1737, AŞS 131, s. 52
- 361) İsmihan binti Hasan, 1737, AŞS 131, s. 137
- 362) es-Seyyid el-Hac Mustafa Ağa İbni es-Seyyid Mehmed Çelebi, 1738, MA 608/2, s. 210
- 363) Fatıma binti Hacı Veli, 1738, AŞS 134, s. 54
- 364) Feriha Hatun binti Ali, 1739, AŞS 15, s. 46
- 365) Yusuf Beşe bin Abdullah, 1739, AŞS 15, s. 40
- 366) Zeyneb ibneti Piri Ahmed, 1739, AŞS 125, s. 7
- 367) Fatma Hatun binti Halil, 1740, YTD 2108, s. 207
- 368) Zeliha binti Yusuf, 1740, AŞS 134, s. 31
- 369) Gedik Alisi-Müezzîn el-Hac bin Osman, 1740, AŞS 134, s. 37
- 370) es-Seyyid Hacı Yusuf Çelebi ibni es-Seyyid Mahmud, 1740, AŞS 134, s. 43
- 371) Mahkeme Katibi Mahmud Efendi bin Hasan Efendi ve Aişe bin Mustafa, 1740, AŞS 134, s. 49
- 372) İmam Halil Efendi ibni Musa, 1740, AŞS 134, s. 52
- 373) Aişe binti Ömer, 1740, AŞS 4, s. 8
- 374) İsmet Beşe ibni el-Hac Habib, 1741, AŞS 136, 12
- 375) Kâmile binti Osman, 1742, AŞS 23, s. 7

- 376) Fatıma binti el-Hüseyin, 1742, AŞS 23, s. 23
- 377) Terzi el-Hac Mustafa Beşe 1743, AŞS 23, s. 43
- 378) Fatıma binti el-Hac Mustafa, 1743, AŞS 23, s. 49
- 379) Eşe binti Mustafa, 1743, AŞS 23, s. 63
- 380) Molla Ali bin el-Hac Süleyman, 1743, AŞS 23, s. 63
- 381) el-Hac Yunus bin Mehmed, 1743, AŞS 23, s. 56
- 382) Battal Mehmed Ağa İbni İbrahim, s. 1743, MA 607, s. 151
- 383) es-Seyyid Mehmed ibni Esat Çelebi, 1743, AŞS 17, s. 75
- 384) Fatıma binti Hızır ve, Zevcesi es-Seyyid Ali ibni İbrahim, 1743, AŞS 17, s. 76
- 385) Alemdar Ahmed Ağa bin Bekdaş, 1744, AŞS 131, s. 136
- 386) eş-Şeyh Mehmed Beşe ibni Abdullah, 1744, AŞS 17, s. 113
- 387) Marziye Hatun binti Hasan, 1744, AŞS 17, s. 45
- 388) Fatıma binti Yusuf, 1744, AŞS 17, s. 56
- 389) Teslime Hatun binti el-Hac Davud, 1744, AŞS 17, s. 59
- 390) Aişe binti İbrahim, 1744, AŞS 17, 65
- 391) Rahime binti es-Seyyid İbrahim, 1744, AŞS 17, s. 66
- 392) Emir Hac Efendi es-Seyyid Mustafa Efendi ibni Hüseyin Efendi, 1744, AŞS 17, s. 115
- 393) Berber İbrahim'in zevcesi Raziye Hatun binti Ali, 1744, AŞS 17, s. 149
- 394) Cemile binti Hasan, 1744, AŞS 17, s. 58
- 395) Nebi ibni Himmet, 1744, AŞS 17, s. 152
- 396) Arık Hamza Ömer ibni İbrahim, 1744, AŞS 17, s. 149
- 397) Demirci Usta Hasan bin Mustafa, 1745, AŞS 4, s. 105
- 398) Zeliha binti Halil, 1745, AŞS4, s. 123
- 399) Ahmed Efendi ibni Veli, 1745, AŞS 4, s. 168
- 400) Mehmed bin Mansur, 1745, AŞS 4, s. 127
- 401) Aişe binti Hasan, 1745, AŞS 4, s. 116
- 402) Havva binti Osman, 1746, AŞS 4, s. 208
- 403) Poyraz Aişesi Aişe binti Said, 1746, AŞS 4, s. 260
- 404) el-Hac Abdurrahman bin İbrahim, 1746, AŞS 4, s. 257
- 405) Emine binti Ali, 1746, AŞS 4, s. 255

- 406) Zeyneb Hoca, 1746, AŞS 4, s. 261
- 407) es-Seyyid el-Hac Mahmud bin İbrahim, 1746, AŞS 4, s. 259
- 408) Ümmü Gülsüm binti Abdullah, 1746, AŞS 26, s. 7
- 409) Ömer Beşe ibni Mehmed, 1747, AŞS 26, s. 31
- 410) Raziye binti Hacı Ahmed, 1747, AŞS 26, s. 48
- 411) Aişe binti Yusuf, 1747, AŞS 27, s. 10
- 412) Hatice binti Muslu, 1748, AŞS 27, s. 19
- 413) es-Seyyid Molla Mehmed bin Hafız Mehmed Efendi, 1750, AŞS 16, s. 80
- 414) es-Seyyid Hüseyin bin Yusuf, 1750, AŞS 48, s. 105
- 415) Aişe binti Osman, 1750, AŞS 16, s. 81
- 416) Arpacı Salih Ağa İbni Mehmed Ağa, 1751, MA 581, s. 222
- 417) Hatice binti Ahmed Efendi, 1752, AŞS 16, s. 39
- 418) Rukiye binti Hüseyin, 1752, AŞS 16, s. 90
- 419) Mehmed bin Ahmed, 1752, AŞS 36, s. 75
- 420) Fatıma binti Hasan, 1752, AŞS 53, s. 33
- 421) Fatıma binti Ali, 1753, AŞS 132, s. 32
- 422) Şerife binti Ahmed, 1753, AŞS 132, s. 49
- 423) Kerime binti Abdullah, 1753, AŞS 132, s. 68
- 424) Sallabaş el-Hac Ahmet Ağa bin Mehmet, 1754, MA 603, s. 245
- 425) Mü'mine binti Mustafa Ağa, 1756, AŞS 133, s. 67
- 426) Şehir Vekili el-Hac Ali bin Mehmed, 1756, AŞS 133, s. 64
- 427) Kamile binti Ali, 1756, AŞS 133, 70
- 428) es-Seyyid Osman Efendi ibni Ömer, 1756, AŞS 31, s. 49
- 429) Emine binti Ahmed, 1757, AŞS 30, s. 33
- 430) Ulu Döne ibneti Mustafa, 1757, AŞS 30, s. 27
- 431) Gögeş binti Abdullah, 1757, AŞS 133, s. 37
- 432) Cennet binti Halil, 1757, AŞS 30, s. 40
- 433) Raziye binti Süleyman, 1757, AŞS 31, s. 19
- 434) Mehmed bin Abdalbaki, 1757, AŞS 31, s. 38
- 435) es-Seyyid Ahmed bin Hasan, 1757, AŞS 31, 44
- 436) Fatıma binti Halil, 1758, AŞS 32, s. 37
- 437) Mısır veledi Bedros, 1758, VTD 1760, s. 119

- 438) el-Hac İbrahim bin Ahmed, 1758, AŞS 32, s. 52
- 439) el-Hac Mehmed bin Abdullah, 1758, AŞS 32, s. 53
- 440) Aişe binti Ali, 1758, MA 593, s. 117
- 441) Aişe binti Ali, 1758, AŞS 32, s. 73
- 442) Aişe binti Ali, 1758, AŞS 32, s. 74
- 443) es-Seyyid İbrahim bin Halil ibni Ahmed, 1758, AŞS 32, s. 69
- 444) Arzu binti Hüseyin, 1759, AŞS 52, s. 169
- 445) Alemdar Mehmed Beşe ibni Bekdaş, 1759, AŞS 33, s. 208
- 446) Zahide binti Durmuş Ali, 1759, AŞS 33, s. 185
- 447) Aişe binti Mehmed, 1760, AŞS 33, s. 137
- 448) Seyyid İbrahim bin Mustafa, 1760, AŞS 33, s. 134
- 449) Fatıma binti Osman, 1760, AŞS 33, s. 127
- 450) Emine binti Hasan, 1760, AŞS 35, s. 14
- 451) Meryem binti Emine, 1760, AŞS 52, s. 52
- 452) Emine binti el-Hac Mahmud, 1761, AŞS 35, s. 96
- 453) Merhum Musa Balı-zâde ibni Kara Ali Beşe ibni Abdullah, 1761, AŞS 35, s. 100
- 454) Halil Beşe bin Süleyman Beşe, 1761, AŞS 13, s. 137
- 455) Aişe binti Mustafa, 1761, AŞS 1, s. 24
- 456) Zeyneb Hoca binti Veli, 1762, AŞS 34, s. 18
- 457) İbrahim bin Ömer, 1762, AŞS 34, s. 43
- 458) Aişe binti Osman, 1762, AŞS 34, s. 36
- 459) Fatıma binti Ömer, 1762, AŞS 34, s. 56
- 460) es-Seyyid Mehmed bin Ahmed, 1762, AŞS 34, s. 47
- 461) Hacı Cennet binti Hacı Ahmed, 1762, AŞS 34, s. 45
- 462) Abdurrahman Efendi ibni Süleyman-zevcesi Zeyneb binti Ahmed, 1762, AŞS 34, s. 58
- 463) Ulemadan Dede Ahmed Efendi ibni Ali, 1762, AŞS 34, s. 66
- 464) Yakuboğlu Ahmed, 1762, AŞS 34, s. 67
- 465) Ümmü Gülsüm binti Hüseyin, 1762, AŞS 34, s. 71
- 466) Aişe binti Ömer, 1762, AŞS 34, s. 73
- 467) Cennet binti Abdullah, 1762, AŞS 34, s. 77

- 468) Aişe binti İbrahim, 1762, AŞS 34, s. 78
- 469) Hatice binti Ali Beşe, 1762, AŞS 52, s. 8
- 470) Şerife binti Veli, 1763, AŞS 52, s. 31
- 471) Fatıma binti Hasan, 1763, AŞS 52, s. 69
- 472) Mümine binti el-Mecid, 1763, AŞS 38, s. 9
- 473) Emine binti Mehmed, 1763, AŞS 52, s. 63
- 474) Molla Davud bin Yusuf Beşe, 1763, AŞS 36, s. 107
- 475) Fatıma binti Mehmed, 1764, AŞS 52, s. 79
- 476) Köse Himmed bin Halil, 1764, AŞS 57, s. 211
- 477) Aişe binti el-Hac Osman, 1764, AŞS 52, s. 182
- 478) Hafız Ahmedü'l-kitab Mehmed bin Ahmed, 1765, AŞS 36, s. 52
- 479) Aişe binti Abdullah, 1765, AŞS 36, s. 51
- 480) Zeliha Hatun Vakfi, 1765, AŞS 36, s. 60
- 481) Molla Mehmed bin Veli, 1765, AŞS 36, s. 59
- 482) Aişe binti Kara Hasan, 1765, AŞS 36, s. 69
- 483) Derviş Paşalı-zâde es-Seyyid Hacı İbrahim bin Ahmed, 1765, AŞS 36, s. 64
- 484) Aişe binti Kara Hüseyin, 1765, AŞS 36, s. 114
- 485) Molla Musa Vakfi, 1765, AŞS 36, s. 72
- 486) Zeyneb binti es-Seyyid Hacı Murtaza, 1765, AŞS 36, s. 74
- 487) Osman bin Hasan, 1765, AŞS 36, s. 80
- 488) Fatıma binti Ahmed Efendi, 1765, AŞS 36, s. 88
- 489) Cennet binti Ali, 1765, AŞS 36, s. 113
- 490) Havva binti Mustafa, 1765, AŞS 36, s. 86
- 491) İsmi binti Veli, 1767, AŞS 50, s. 155
- 492) el-Hac Ahmed bin Mehmed, 1767, AŞS 50, s. 82
- 493) Cemre Cihan binti Mehmed, 1768, AŞS 50, s. 120
- 494) Rabia binti İbrahim, 1768, AŞS 50, s. 112
- 495) Fatıma binti Musa, 1768, AŞS 64, s. 122
- 496) Kumruoğlu Süleyman Beşe bin Hasan, 1769, AŞS 49, s. 21
- 497) Cin Veli Beşe bin Ali Beşe, 1770, AŞS 5, s.19
- 498) Aişe binti Abbas, 1770, AŞS 5, s. 26
- 499) Halil bin Mehmed, 1771, AŞS 5, s. 73

- 500) Aişe binti el-Hac Mehmed, 1771, AŞS 5, s. 123
- 501) Emiş Hatun binti Hüseyin, 1771, AŞS 7, s. 39
- 502) Kara Fatoş Hatun, 1771, AŞS 7, s. 39
- 503) Ümmü Gülsüm binti Abdullah Efendi, 1771, AŞS 47, s. 10
- 504) Göde Mehmed bin Ali, 1772, AŞS 47, s. 6
- 505) el-Hac Mehmed bin Abdullah, 1772, AŞS 47, s. 84
- 506) Molla Yakub ibni Ahmed, 1772, AŞS 46, s. 30
- 507) Fatıma binti es-Seyyid el-Hac Hamid Ağa, 1772, AŞS 47, s. 25
- 508) Fatıma binti es-Seyyid Hamid, 1772, AŞS 47, s. 26
- 509) es-Seyyid Abdullah 1772, AŞS 47, s. 36
- 510) Emine binti Hamza, 1773, AŞS 52, s. 121
- 511) Fatıma binti Mehmed, 1774, AŞS 45, s. 29
- 512) Fatıma binti Veliddin, 1775, AŞS 52, s. 186
- 513) Müftü-zâde zevcesi Teslime binti Mustafa, 1775, AŞS 52, s. 119
- 514) Çolak Hacı(İsim Yok İsmail, 1776, AŞS 61, s. 66
- 515) Zeyneb binti Mehmed, 1777, AŞS 46, s. 19
- 516) Aişe binti Abdullah, 1781, AŞS 43, s. 66
- 517) Boz-zâde kızı Şerife binti el Hac Ali, 1781, MA 607, s. 193
- 518) Dede es-Seyyid el-Hac Mehmed ibni es-Seyyid Murteza, 1783, AŞS 44, s. 34
- 519) Aişe binti Mehmed, 1784, AŞS 45, s. 49
- 520) Şeyh el-Hac Mehmed Efendi ibni eş-Şeyh Hasan Efendi, 1789, AŞS 64, s. 75
- 521) Ümmü Gülsüm binti Muhammed, 1790, AŞS 6, s. 116
- 522) Gülsüm binti Mehmed, 1790, AŞS 9, s. 119
- 523) Fatıma binti Mustafa, 1790, AŞS 61, s. 137
- 524) Fatıma binti Hacı Yusuf, 1796, AŞS 56, s. 65
- 525) es-Seyyid Ali Efendi ibni Yusuf, 1800, AŞS 136, s. 2
- 526) Aişe binti Mustafa, 1800, AŞS 57, s. 5
- 527) Molla Ahmed bin Avan, 1802, AŞS 57, s. 117
- 528) Çavdaroglu Hasan ibn Mehmed, 1803, AŞS 58, s. 34
- 529) Emine binti Ahmed, 1803, AŞS 58, s. 85

- 530) Ümmü Gülsüm binti Ahmed, 1803, AŞS 58, s. 86
- 531) Emine binti Ahmed, 1803, AŞS 58, s. 51
- 532) Fatıma binti Hacı Murteza, 1804, AŞS 58, s. 57
- 533) Adana Mütesellimi Hasan Paşa-zâde Ahmed bey ibn el-Hac Abdullah Paşa, 1804, AŞS 58, s. 66
- 534) Turnaî Dergahı Âli es_Seyyid el-Hac Mustafa Ağa ibni Ömer, 1804, AŞS 58, s. 72
- 535) Ümmü Gülsüm binti Ahmed, 1805, MA 610, s. 129
- 536) Kandilci Kızı Şerife binti İsmail, 1805, YTD 2108, s. 151
- 537) Kandilci kızı Şerife binti İsmail, 1807, AŞS 58, s. 92
- 538) Fatma binti Ali, 1809, MA 607, s. 121
- 539) Karıkız binti Yusuf, 1809, AŞS 106, s. 4
- 540) Ümmü Gülsüm binti Ali, 1810, AŞS 51, s. 65
- 541) Kerime binti İbrahim, 1811, AŞS 54, s. 76
- 542) Aişe binti Hüseyin, 1811, AŞS 57, s. 28
- 543) Afife binti Hasan, 1811, AŞS 54, s. 66
- 544) Ayşe binti Hanefi, 1812, MA 607, s. 116
- 545) Aişe Hatun ibneti Ali ve kebir oğlu el-Hac Mustafa bin Mehmed, 1812, AŞS 106, s. 2
- 546) Aişe Hatun ibneti el-Hac Mahmud, 1812, AŞS 106, s. 9
- 547) Emine binti Hasan, 1824, MA 607, s. 118
- 548) Ayşe binti Abdullah, 1826, YTD 2108, s. 67
- 549) Aişe binti Mustafa, 1826, AŞS 7, s. 43
- 550) es-Seyyid el-Hac Mustafa ibni Barutcu Halil, 1837, MA 606, s. 268
- 551) Molla Efendi olarak Ma'ruf Mehmed Efendi, 1840, AŞS 10, s. 111
- 552) Aişe Sahipphan, 1841, AŞS 31, s. 52
- 553) Kapucubaşı el-Hac Hasan Ağa İbni Ahmed ibni Hüseyin, 1865, MA 584, s. 121
- 554) Zeyneb Hatun ibneti Hasan Efendi ibni Davud Efendi, 1877, YTD 1759, s. 148
- 555) Halil Efendi ibni Ali Efendi bin Salih Efendi, 1894, MA 617, s. 50

556) Hatice Hatun ibneti Kapu Ağası Hacı Hasan Ağa ibn Hacı Mehmed Ağa, 1900, AŞS 141, s. 25

557) Dudu Hatun İbneti Hacı Ömer bin Halil, 1908, YTD 1759, s. 86

Vakfiye Hüceti ve İlâmı (VGMA'da)

558) Sakızcı-zâde Ahmed Ağa bin Nuh Efendi Vakfi, 1915, MA 605, 233, Hücet, Hayrî

559) Seyyid Ahmed Vakfi, 1943, YTD 1993, s. 234, Vakıf İlâmı, Hayrî

560) Matbah-i Amire Emîni al-Hac Mustafa Ağa bin Ahmed Ağa Vakfi, 1766, HRM 740, s. 398, Vakıf İlâmı,

561) Sakızcı-zâde Ahmed Ağa bin Nuh Efendi Vakfi, 1915, MA 605, 233, Hücet, Hayrî

562) Seyyid Ahmed Vakfi, 1943, YTD 1993, s. 234, Vakıf İlâmı, Hayrî

563) Matbah-i Amire Emîni al-Hac Mustafa Ağa bin Ahmed Ağa Vakfi, 1766, HRM 740, s. 398, Vakıf İlâmı.

Ahkam Defterleri (VGMA'da; 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976.

Hurûfat Defterleri (VGMA'da); Adana Kazası: 530, 531, 532, 1058, 1059, 1060, 1061, 1065, 1067, 1137. 1140, 1141, *Ayas Ma'a Berendi Kazası;* 552, 553, 554, 555, 556, 557, 1091, 1108, 1111, 1113, 1115, 1125, 1128, 1139. *Karaisalı Kazası:* 560, 562, 1119, 1131, 1134, 1139, 1140, 1142, 1145, 1148, 1150, 1151, 1152, *Yüregir Kazası:* 546, 548, 550; *Sarıçam Kazası:* 1090, 1091, 1118, 1119, 1124, 1126, 1127, 1128, 1129, 1130, 1139, 1140, 1141, 1158.

Esas/Şahsiyet Defterleri (VGMA'da), Numara; 3,170, 493, 509.

Vakfiyesi Bulunamayan Vakıf Şahsiyetleri

1) Hacı Bekir Ağa ibn Mehmed Vakfi, 1973, Esas 2/1, s. 51

2) Kuşlu Sofulu Köyü Camii, 1926, Esas 2/1, s. 3282

3) Koca Veliddin Karyesi Camii Vakfi, 31 05 1260 /1844, Esas 2/1, s. 389

- 4) Üsküflüoğlu Hacı Ali Vakfı, 1940, Esas 2/1, s. 3182
- 5) Adanalı Musa Bey Vakfı, 1936, Esas 2/1, s. 3206
- 6) Şekerci Mehmed Kızı Emine Vakfı, 1968, Esas 2/1, s. 3210
- 7) Zeyneb Hatun Vakfı, 1976, Esas 2/1, s. 3223
- 8) Halil Bil Mehmed Vakfı, 1946, Esas 2/1, s. 3305
- 9) Hacı Hasan Ağa Kerimesi Hatice Hatun Vakfı, 1946, Esas 2/1, s.
- 10) Molla İskender Vakfı, 1968, Esas 2/1, s. 68
- 11) Acemoğlu Vakfı, 1936, Esas 2/1, s. 3150
- 12) Şah Murad Kale Karyesi Câmî-i Şerifi Vakfı, Esas 2/1, s. 257
- 13) Habeşoğlu-Acem Mehmed Hanoğlu ve İskender Vakıflar, / , Esas 2/1, s. 3172
- 14) Hacı Ömer oğlu Hacı Halil Camii Vakfı, 8 09 1299 / 1882, Esas 2/1, s. 345
- 15) Saki-zâde Vakfı, / 1936, Esas 2/1, s. 3166
- 16) Hindîyan Tekkesi Vakfı, 1288/1871, Esas 2/1, s. 393
- 17) Kuyucu Camii Vakfı, 1284/1867, Esas 2/1, s. 460
- 18) Güvenç Köyü Camii Vakfı, 1341/1923, Esas 2/1, s. 591
- 19) Rumkuşu Karyesi Himmet Camii Vakfı, 1296 /1879, Vkf609, s. 593
- 20) Mestan Efendi Mescidi Vakfı, 1305/1887, Esas 2/1, s. 673
- 21) Karakışlakçı Karyesi Camii Vakfı, 1305 / 1888, Esas 2/1, s. 694
- 22) el-Hac Ömer Camii Vakfı, 1266 / 1850, Esas 2/1, s. 717
- 23) Çarhacı Mustafa ve Hatice binti Mustafa Camii Vakfı, 1294 / 1877, Esas 2/1, s. 780
- 24) Hacı Hüseyin Mescidi Vakfı, 1289 / 1872, Esas 2/1, s. 313
- 25) Fakih Ağa Gülekci Derviş Vakfı, 1968, Esas 2/1, s. 3069
- 26) Mekteb-zâde Vakfı, (?), Esas 2/1, s. 133
- 27) Köprü Köyü Camii Vakfı, 1970, Esas 2/1, s. 139
- 28) Yesiroğlu Molla İbrahim Vakfı, 1970, Esas 2/1, s. 141
- 29) Kadioğlu Molla Salih Vakfı, 1972, Esas 2/1, s. 143
- 30) Meryem Hatun Vakfı, 1968, Esas 2/1, s. 549
- 31) Haseki Vakfı, 1968, Esas 2/1, s. 548
- 32) Hacı İsa Hoca Vakfı, 1968, Esas 2/1, s. 575
- 33) Erkakin Zâviyesi Vakfı, 1313 / 1896, Esas 2/1, s. 576
- 34) Neccar Ahmed Vakfı, 1975, Esas 2/1, s. 577

- 35) Kûlahi-zâde Vakfı, (?) Esas 2/1, s. 3170
- 36) Menemencioğlu Vakfı, 1968, Esas 2/1, s. 2023
- 37) Şeyh Bedreddin Camii Şerifi Vakfı, 1242 / 1826, Esas 2/1, s. 782
- 38) Güllü Hatun Vakfı, 1968, Esas 2/1, s. 3320
- 39) Tekkeli-zâde Hacı Osman Vakfı, 1936, Esas 2/1, s. 3134
- 40) Câmî-i Kebir Su Kûpü Vakfı, 1936, Esas 2/1, s. 3138
- 41) Annaşalı Ayşe Hatun Vakfı, 1936, Esas 2/1, s. 3152
- 42) Hacı Ömer Ağa Vakfı, 1936, Esas 2/1, s. 3154
- 43) Karahasanoğlu Mustafa Vakfı, 1936, Esas 2/1, s. 3156
- 44) İmam-zâde Vakfı, 1936, Esas 2/1, s. 3158
- 45) Müezzîn Mehmet Efendi Vakfı, 1936, Esas 2/1, s. 3160
- 46) Kalpaklıoğlu Vakfı, 1936, Esas 2/1, s. 3136
- 47) Kayalıbağ Medresesi Vakfı, 1936, Esas 2/1, s. 3164
- 48) Zuğtanlı Camii Vakfı, (?) Esas 2/1, s. 2016
- 49) Cadı Karyesi Camii Vakfı, 1286 / 1869, Esas 2/1, s. 45
- 50) Civantabak Mahallesi Camii, 1927, Esas 2/1, s. 3238
- 51) Sirkeli Köyü Camii, 1929, Esas 2/1, s.
- 52) Narlıören Köyü Camii, 1929, Esas 2/1, s. 3240
- 53) Havraniye Köyü Camii, 1937, Esas 2/1, s. 3244
- 54) Döşkevi-Tatık Köyü Camii, 1926, Esas 2/1, s. 3266
- 55) Akevran Köyü Camii, 1927, Esas 2/1, s. 3270
- 56) Muradiye Camii Vakfı, 1340 / 1922, Esas 2/1, s. 3162
- 57) Şamlı-zâde Hasan Efendi İbni Yakub Efendi Vakfı, 1938, Esas 2/1, s. 3126
- 58) Yeğen-zâde Kasım Vakfı, 1936, Esas 2/1, s. 3148
- 59) Rifaiye Köyü Camii, 1926, Esas 2/1, s. 3236
- 60) Büyük Yarsuvat Camii Vakfı, 1286/1869, Esas 2/1, s. 353
- 61) Kürd Molla Yusuf oğlu Hacı Mustafa Efendi Vakfı, 1253/1837, Esas 2/1, s. 910
- 62) Müfti Musa Efendi İbn Süleyman Efendi Vakfı, 1939, Esas 2/1, s. 3097
- 63) Sofular Karyesi Camii Vakfı, 1283 / 1866, Esas 2/1, s. 913
- 64) Hacı Ahmed bin Hacı Osman Vakfı, 1320/1903, Esas 2/1, s. 1000
- 65) Çiçekli Köyü Camii, 1341/1922, Esas 2/1, s. 1003

- 66) Hatib-zâde Seyyid Mustafa Camii Vakfı, 1325/1915, Esas 2/1, s. 1025
- 67) Şeyh Balcı Dede Evkafı, 1246/1831, Esas 2/1, s. 1030
- 68) Tuzsuz-zâde Ebu Bekir bin Mustafa Vakfı, 1338/1920, Esas 2/1, s. 1038
- 69) Hacı Yahya Bey Camii Vakfı, 1258/1842, Esas 2/1, s. 792
- 70) Acem Kızı Fatma Vakfı, (?) Esas 2/1, s. 3082
- 71) Ali bin Ahmed'in 1 bab Karye Camii Vakfı, 1296/1879, Esas 2/1, s. 33
- 72) Küçük Burhan Karyesi Camii Vakfı, 1336/1918, Esas 2/1, s. 2062
- 73) Ebubekir bin Ebu Bekir Camii Vakfı, 1287/1870, Esas 2/1, s. 808
- 74) Şeyh Sinan Camii Vakfı, 1280/1864, Esas 2/1, s. 885
- 75) Uncuoğlu Abdulkerim Camii Vakfı, 1256/1840, Esas 2/1, s. 575
- 76) Altıkara Köyü Camii, 1341/1923, Esas 2/1, s. 3234
- 77) Hacı Halife Camii Vakfı, 1277/1861, Esas 2/1, s. 1082
- 78) Mahmud Efendi, 1280/1863, Esas 2/1, s. 1280
- 79) Karsandı-zâde İshak Camii Vakfı, (?) Esas 2/1, s. 1975
- 80) Pozantı Nahiyesi Camii Vakfı, 1336/1918, Esas 2/1, s. 2082
- 81) Yumurtalık Karyesi Camii Vakfı, 1337/1918, Esas 2/1, s. 3010
- 82) Mesaid Camii Vakfı, 1338/1920, Esas 2/1, s. 3047
- 83) Câmî-i Kebir Hademeleri 4 Dükân Vakfı, 1936, Esas 2/1, s. 3142
- 84) Karayusuflu Köyü Camii, 1341/1922, Esas 2/1, s. 3284
- 85) Baklalı Karyesi Camii Vakfı, 1332/1914, Esas 2/1, s. 1582
- 86) Mescidler Şeyhi Ahmed Vakfı, 1936, Esas 2/1, s. 3140
- 87) Zeytinbeli Köyü Camii, 1340/1921, Esas 2/1, s. 3310
- 88) Câmî-i Kebir Medreseliği Vakfı, 1936, Esas 2/1, s. 3146
- 89) Câmî-i Kebir Hademeleri 2 Dükânı Vakfı, 1936, Esas 2/1, s.
- 90) İshacı Köyü Camii, 1339/1920, Esas 2/1, s. 3312
- 91) Azizli Köyü Camii, 1341/1923, Esas 2/1, s. 3232
- 92) Narlık Köyü Camii, 1926, Esas 2/1, s. 3278
- 93) Yumurtalık Toruk Köyü Camii, 1927, Esas 2/1, s. 3273
- 94) Alaeddin Solaklı Köyü Camii, 1341/1923, Esas 2/1, s. 3286

II. BASILI ESERLER

1. Yayınlanmış Defter ve Belgeler:

ED.538/I (1540) *Adana Evkaf Defteri*, ED.538/II (1572) *Adana Evkaf Defteri*, Yayınlayanlar; Yılmaz Kurt-M. Akif Erdoğan, *Çukurova Tarihinin Kaynakları IV : Adana Evkaf Defteri*, Ankara 2000, TTK Basımevi, Tıpkıbasım, s. 53-96; Ekler; TD. 69 (1519), Adana Mufassal Defteri, Ek 1, s. 99; TD.450 (1525) Adana Mufassal Defteri, Ek 2, s. 100-106; TD. 450 (1525) Adana Mufassal Tahrir Defteri, Ek 3, s. 107; TD. 969 (1530) *Adana Mufassal Tahrir Defteri*, Ek 4, s. 108-115.

TD. 450 (1525) Adana Mufassal Defteri

1. Vakf-ı Mescid-i Veled-i Hacı Fakih, 931/1525, TD.450, s. 1001
2. Vakf-ı Mescid-i Ebubekir nam-ı diğer Kantaroğlu, 931/1525, TD.450, s. 1001
3. Vakf-ı Çerçioğlu Kızı, 931/1525, TD.450, s. 1001
4. Vakf-ı Mu'taka-i İbn-i Bacı, 931/1525, TD.450, s. 1001.

ED. 538-I (1540) Evkâf Defteri'nde Geçen Vakıflar

- 1) Vakf-ı Câmî-i Şeyh Tahir, 946/1540, ED.538-I, s. 23
- 2) Vakf-ı Câmî-i Der Karye-i Misis; Vakf-ı Hasan Fakih, 946/1540, ED.538-I, s. 23
- 3) Vakf-ı Câmî-i Hüseyin Bey eş-Şehirün Bi Câmî-i Hacı Bey, 946/1540, ED.538-I, s. 24
- 4) Vakf-ı Câmî-i Karye-i Şeyh Sinan, 946/1540, ED.538-I, s. 25
- 5) Vakf-ı Câmî-i Hanefiye, 946/1540, ED.538-I, s. 25
- 6) Vakf-ı Câmî-i İvaz bin Mehmed/Yayla Hacı oğlu Ahmed, Ulaş ve Armağan, 946/1540, ED.538-I, s. 26
- 7) Vakf-ı Câmî-i Şeyh Abdulcebbar, 946/1540, ED.538-I, s. 27
- 8) Vakf-ı Mescid-i Ramazan Ağa, 946/1540, ED.538-I, s. 27
- 9) Vakf-ı Ayşe Hatun, 946/1540, ED.538-I, s. 27
- 10) Vakf-ı Mescid-i Burnukara Osman Ağa, 946/1540, ED.538-I, s.28
- 11) Vakf-ı Mescid-i Kara Sofu-Kara Sofu, 946/1540, ED.538-I, s. 28
- 12) Vakf-ı Hacı Mehmed bin Hamza, 946/1540, ED.538-I, s. 28
- 13) Vakf-ı Mescid-i Hacı Fakih Oğlu, 946/1540, ED.538-I, s. 28
- 14) Vakf-ı Mesci-i Kantar: Yakup veled-i Kantar, 946/1540, ED.538-I, s. 28

- 15) Vakf-ı Mescid-i Çukur, 946/1540, ED.538-I, s. 29
- 16) Vakf-ı Mescid-i Ağca Ahmed, 946/1540, ED.538-I, s. 30
- 17) Vakf-ı Mescid-i İsa Hacı Oğlu, 946/1540, ED.538-I, s. 30
- 18) Vakf-ı Mescid-i Saçlı Ahmed, 946/1540, ED.538-I, s. 30
- 19) Vakf-ı Mescid-i Hacı Hızır, 946/1540, ED.538-I, s. 31
- 20) Vakf-ı Mescid-i Bâb-ı Tarsus, 946/1540, ED.538-I, s. 31
- 21) Vakf-ı Mescid-i Kadı, 946/1540, ED.538-I, s. 31
- 22) Vakf-ı Mescid-i Debbağân, 946/1540, ED.538-I, s. 32
- 23) Vakf-ı Mescid-i Hacı Hamid, 946/1540, ED.538-I, s. 32
- 24) Vakf-ı Mescid-i Baytemur, 946/1540, ED.538-I, s. 32
- 25) Vakf-ı Mescid-i Selim Bey, 946/1540, ED.538-I, s. 33
- 26) Vakf-ı Mescid-i Baytar Mahmud, 946/1540, ED.538-I, s. 33
- 27) Vakf-ı Mescid-i Kayalıbağ, 946/1540, ED.538-I, s. 33
- 28) Vakf-ı Mescid-i Hacı Mustafa, 946/1540, ED.538-I, s. 33
- 29) Vakf-ı Mescid-i Cihangir, 946/1540, ED.538-I, s. 33
- 30) Vakf-ı Mescid-i Kara Şeyh, 946/1540, ED.538-I, s. 34
- 31) Vakf-ı Mescid-i :Halil Bey Veled-i Bilâl, 946/1540, ED.538-I, s. 34
- 32) Vakf-ı Mescid-i Karye-i Kurdviran, 946/1540, ED.538-I, s. 35
- 33) Evkâf-ı Medrese-i Hacı Kara, 946/1540, ,ED.538-I, s. 35
- 34) Vakf-ı Zâviye-i Cebel-i Nur, 946/1540, ED.538-I, s. 35
- 35) Vakf-ı Eylük Ağa, 946/1540, ED.538-I, s. 28
- 369 Maksud kızı Hatun Vakfı, 946/1540, ED.538-I, s. 28
- 37) Vakf-ı Armağan ve Ulaş, 946/1540, ED.538-I, s. 27
- 38) Vakf-ı Halil, 946/1540, ED.538-I, s. 27
- 39) Vakf-ı İbrahim, 946/1540, ED.538-I, s. 27
- 40) Vakf-ı Ali, 946/1540, ,ED.538-I, s. ,27
- 41) Vakf-ı Hatun, 946/1540, ED.538-I, s. 27
- 42) Vakf-ı Habeşi Divan, 946/1540, ED.538-I, s. 31
- 43) Vakf-ı İsmail Kete, 946/1540, ED.538-I, s. 32
- 44) Vakf-ı Hacı İlyas, 946/1540, ED.538-I, s. 33
- 45) Vakf-ı Gevher Hatun, 946/1540, ED.538-I, s. 34
- 46) Vakf-ı Mevlana Nebi Halife bin Ramazan, 946/1540, ED.538-I, s. 19

46) Vakf-ı Evlad-ı Şeyh Mahmud, 946/1540, ED.538-I, s. 36: Ailevî

2. Matbu' Eserler

Salnâmeler

1. Salnâme-i Devlet-i Aliyye, 1272, 1273, 1274, 1275, 1282, 1283, 1284, 1285, 1290, 1291, 1292, 1293, 1294, 1295, 1296, 1298, 1299, 1300, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1306, 1307, 1308, 1309, 1310, 1311, 1312, 1313, 1320, 1321, 1322, 1323, 1325, 1326, 1327, 1328, 1329

2. Salnâme-i Vilâyet-i Adana; 1287, 1309, 1319, 1325, 1925, 1926.

3. Salnâme-i Maarif-i Umûmiye Nezâreti; Darü'l Hilâfe 1316, 1317, 1318, 1319, 1321.

Bütçe;

Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'nin H.1327/M.1909 Yılı Bütçesi, İstanbul 1327, Matbaa-i Âmire, 556 s.

Düstur; 1/II (9 C.1287/6.9.1870); 1/VIII (18.Ş.1324/7.10.1906); II/I (18.5.1327/6.6.1909).

Mevzuat Kitabı; I, VGM. Yayını.

III. ARAŞTIRME VE İNCELEMELER

ABDURRAHMAN, Muddessir,

1997, "Hukukî Kurumlar", **İslâm Şehrî**, (Hazırlayan: R. B. Serjeant, Çev. Elif Topçugil), İstanbul, 2. Baskı, Erkam Matbaası.

ACUN, Ramazan,

2000, "A Multi – Dimensional Database For The Social and Cultural History of Turkey", **History and Computing**, 12 (2) 2000, p. 189-201.

AHMED CEVDET PAŞA,

1980, **Ma'ruzat** , (Hazırlayan: Y. Halaçoğlu), İstanbul, Çağrı Yayını

1980, **Tezâkir**, II-III, (Hazırlayan: C. Baysun), Ankara.

AKDAĞ, Mustafa,

1979, **Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi**, I-II, Ankara, 3. Baskı, Tekin Yayınevi.

AKGÜNDÜZ, Ahmet,

1989, **Şer'îye Sicilleri**, I, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

1991, **Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, I, III, İstanbul.

1993, **Arşiv Belgeleri Işığında Tarsus Tarihi ve Ashâb-ı Kehf**, İstanbul, Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası

1996, **İslam Hukukunda Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, İstanbul, 2. Baskı, OSAV yayını.

AKYILDIZ, Ali,

1993, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform 1836-1856**, İstanbul, Eren.

AKYURT, Yusuf,

1946, **Türk Asâr-ı Atîkası Binalarına Ait Tarihî Mecmua, Osmanlılar Devri**, Kısım: III, Cilt: V, Konya.

ALKAN, Mustafa,

2001, "İhtimali Sondaj Metoduna Dayalı Bir Araştırma: Uşak Vakıfları", **21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu**, I, (25-27 Ekim 2001), İstanbul 2001, Umut Matbaası.

ALTAY, M. Hadi,

1965, **Adım Adım Çukurova**, Adana.

ALTUNDAĞ, Şinasi,

1967, “Osmanlılarda kadıların salâhiyet ve vazifeleri hakkında”, V1.

Türk tarih Kongresi (90-26 Ekim 1961), Ankara 1967: TTK Basımevi.

1993, “Mehmet Ali Paşa”, İA, VII; “İbrahim Paşa”, İA, V/II.

ASLANAPA, Oktay,

1990, **Türk Sanatı**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

ATAY, Hüseyin,

1983, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul, 1. Baskı, Emek Matbaacılık.

BARKAN, Ömer Lütfi,

1940, “Şer’i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, 6, 1(1940) 165-181.

1942a, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler” **VD**, II: 279-386, Ankara.

1942b, “XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonomi’nin Hukuki ve Mali Esasları”, **Kanunlar I**, İstanbul.

1944, “Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Vakıflarının İdari-Muhtariyeti Meselesi”, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, 1 (1944),11-25.

1954, “H. 933/1527-934/1528 Mali Yılına Ait Bütçe Örneği”, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul, XV, 1-4.

1962, “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişâf Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve işleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 23,1-2 (1962-1963), 239-296.

1972, **Süleymaniye Camii ve İmâreti İnşâatı** (1150/1557), I, Ankara, TTK.

1980, “İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti” **Türkiye’de Toprak Meselesi**, İstanbul.

T., *Kolonizatör Türk Dervişleri*, İstanbul: Hamle Basın Yayın.

1993, “Çiftlik”, İA, III, MEB.

1999, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arâzi Kanunâmesi” **Tanzimat I**, İstanbul 1999, MEB.

2000, “Türk Yapı ve Yapı Malzemesi Tarihi İçin Kaynaklar”, **Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler, II**, İstanbul.

BALTACI, Cahit,

1976, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul.

BARNES, J. Robert,

1986, **An Introduction To Religious Foundations In The Ottomans Empire**, Leiden,.

BAŞÇETİNCİLİK, Ali,

2000, “Sabandan Uyduya: Çukurova’da Tarım”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun, M. Sabri Koz), İstanbul, Ofset Yapımevi, YKY.

BAYKARA, Tuncer,

2000, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu’nun İdarî Taksimatı**, Ankara, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

1996, “Ulucâmi-Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak”, **Belleten**, LX, Sayı: 227, Ankara .

BERKİ, Ali Hikmet,

1966, **Vakfa dâir yazılan eserlerle Vakfiye ve benzeri vesikalarda geçen Istılah ve Tabirler**, Ankara, Doğu Ltd. Matbaası, VGM Neşriyatı.

BEYDİLLİ, Kemal,

2001, **İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü**, İstanbul: Atlan Matbaacılık.

BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan,

1968, **Metodolojik Bir Deneme Olarak Mali Sosyoloji**, İstanbul, Fakülteler Matbaası.

1982, **Genel Sosyoloji**, Kavramlar-Nazariyeler Bünye (Türkiyede Sosyal Tabakalaşma) Değişme ve Sosyal Gelişme, İstanbul 1982, 3. baskı, Divan Yayını.

CANAN, İbrahim,

1988, **Kütüb-i Site Muhtasarı Tercüme ve Şerhi**, Ankara, Gaye Matbaacılık.

CANSEVER, Turgut,

1997, **İslâm'da Şehir ve Mimâri**, İstanbul 1997, Erkam Matbaacılık.

CERASI, Maurice M,

2001, **Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlı ve Mimarisi**, İstanbul, Şefik Matbaası, YKY.

Ch. Schefer,

2000, **Bertrandon De La Broquiére'nin Deniz Aşırı Seyahati**, (Çev. İlhan Arda), İstanbul, Eren Yayıncılık.

CEZAR, Yavuz,

1986, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, 18. yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih**, Basaş

CİN, Halil,

1985, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, İstanbul, 2.Baskı, Seçil Ofset.

ÇAĞAY, Neşet,

1971, "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık" **VD, IX**, Ankara.

ÇAKIR, Coşkun,

2001, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, İstanbul, Kurtiş Matbaası

ÇAM, Nusret,

1979, **Ramazanoğulları Mimari Eserleri**, Ankara (Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Kütüphanesi, Y. 20763).

1988, **Adana Ulu Camii Külliyesi**, Ankara. Kültür Bakanlığı Yay.

ÇELİK, Çiğdem,

1999, **19. Yüzyıldan Günümüze Adana'da Konut Mimârisinin Gelişimi**, Çukurova Üni. Mimârlık Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Adana.

ÇİZAKÇA, Murat,

2000, **A History of Philanthropic Foundation: The Islamic World From the Seventh Century to the Present**, İstanbul, Boğaziçi University Press.

DARKOT, Besim,

1993, "Adana", İA, I, BEB; "Diyarbakır", İA, VI, MEB.

DEMİREL, Ömer,

2000, **Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü** (Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek), Ankara: TTK.Basımevi.

DİMİTRİADİS, Vassilis,

1999, "Via Egnatia Üzerindeki Vakıflar", **Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)**, Editör Elizabet A. Zachariadou, Çevirenler: Özden Arıkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova, İstanbul: Numune.

DÖNDÜREN, Hamdi,

1998, **İslam Hukukuna Göre Günümüzde Vakıf Meseleleri**, İstanbul: Erkam Matbaası.

“zimmet”, www.Sevde.de/İslam_Ans/Z/44-htm.

DUMAN Hasan,

2000, **Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu**, I, Ankara, 2. Baskı, Özkan Matbaacılık.

ELDEM, Sedad Hakkı,

1984, **Türk Evi**, I, İstanbul.

ELİSSEEF, Nikita,

1997, “Fiziki Plan”, **İslâm Şehrî**, (Hazırlayan: R. B. Serjeant, Çev. Elif Topçugil), İstanbul 1997, 2. baskı, Erkam.

ENER, Kasım,

1986, **Tarih Boyunca Adana Ovasına (Çukurova’ya) Bir Bakış**, 7. Baskı, İstanbul.

ERDEM, Sargon,

1988, “Adana”, **DİA**, I.

ERGENÇ, Özer,

1980, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri”, **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Ankara.

1981, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, VIII. Türk Tarih Kongresi (26.11. 1976), **Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara 1981, TTK Basımevi.

1982, “Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bilgiler”, **Osmanlı Araştırmaları**, III, İstanbul.

1984, “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, **Osmanlı Araştırmaları**, IV, İstanbul 1984, Enderun Kitabevi.

1988, “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler”, **Belleten**, LII, (1988), Ankara.

1995, **XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara.

EREN, A.Cevat,

1993, “Tanzimat”, **İA, XI**, İstanbul, MEB.

ERGİN, Osman,

1939, **Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi**, İstanbul.

1977, **Türk Maarif Tarihi, I-II**, İstanbul.

1986, “Bedesten”, **İA, II**, İstanbul, MEB.Basımevi.

1986, “Çarşı”, **İA, III**, İstanbul, MEB.Basımevi.

ERKAL, Mustafa,

1987, **Sosyoloji (Toplumbilimi)**, İstanbul 1987, 3. Baskı.

EVLİYA ÇELEBİ,

1314, **Seyahatnâme, III**, Dersaadet, İkdâm Matbaası.

1935, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, IX**, Anadolu, Suriye, Hicaz, İstanbul.

EYİCE, Semavi,

1993, “Câmi”, **DİA, VII**, İstanbul.

1997, “Hamam”, **DİA, XV**, İstanbul.

FARABİ (Mehmed),

1989, **El-Medinetü'l Fazıla**, Çeviren: Nafiz Danışman, İstanbul: MEB.

FAROQHI, Suraiya,

1992, “Şehir Evinin Fiziki Şekli”, (Çev. İbrahim Kalın), **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, III**, Ankara.

2000, **Osmanlı'da Kentler Ve Kentliler (Kent Mekânında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650)** (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul: Numune Matbaacılık, 3.Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

2002, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam -Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, İstanbul, Numune Matbaacılık, 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

2003, **Anadolu'da Bektaşilik**, (Çeviren: Nasuh Barın), İstanbul, Kitap Matbaası.

GÜLER, Mustafa,

1998, **16.17. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları ve Ehemmiyeti**, İstanbul 1998, Marmara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi.

QUATAERT, Donalt,

1999, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmâlat Sektörü**, (Çev. Tansel Güney), İstanbul Şefik Matbaası, İletişim Yay.

HÂLAÇOĞLU, Yusuf,

1973, "Fırka-i İslahiye ve Yapmış Olduğu İskân", **İÜFTD**, XXVII; 1-20.

1988, **XVIII.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskan Siyaseti ve Aşiretleri İskân Teşebbüsü**, Ankara, TTK.Yayını.

1988, "Adana", **DİA**, I, İstanbul, TDV.Yayını.

1993, "Cebelibereket", **DİA**, VII, İstanbul, TDV.Yayını

HIZLI, Mefail,

1998, **Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri**, Erkam.

1999, **Bursa Sıbyan Mektepleri**, Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi.

HOCA SADEDDİN EFENDİ,

1279, **Tacu't-Tevârih**, I, İstanbul.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin,

2000, "16. Yüzyılda Osmanlı Astronomisi ve Müesseseleri", **Osmanlı İmparatorluğunun Doruğu, 16. Yüzyıl Teknolojisi**, Edi. Kazım Çeçen, İstanbul, Omaş Ofset A.Ş.

HUSSHEİM, K,

1993, “Ayasofya”, **İA, II**, MEB.

İPŞİRLİ, Mehmet,

1990, “II.Mahmud Döneminde Vakıfların İdaresi”, **Sultan II.Mahmud ve Reformları Seminerleri**, (28-30 Haziran 1989), **Bildiriler**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi.

1991, “Avârız Vakfı”, **DİA, IV**, İstanbul.

İNAL,İbnülemin M. Kemal-Hüseyin Hüsameddin,

1335, **Evkâf-ı Humâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli**, İstanbul.

İNALCIK, Halil,

1958, “Osmanlı Padişahı”, **SBFD, XIII**, Ankara.

1959, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu” **Belleten, XXIII**, 571-610.

1964, “The Nature of Traditional Society”, Robert Ward and Dankward Rustow, ed., **Political Modernization in Japan and Turkey**, Princeton.

1990, “İstanbul: An Islamic City”, **Journal of Islamic Studies**, 1-23.

1993, **Osmanlı İmparatorlunda Toplum ve Ekonomi**, İstanbul: Eren.

2000, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I, 1300-1600**, (Tercüme: Halil Berktaş), İstanbul, Eren.

2003, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, (Çeviren: Ruşen Sezer), İstanbul, Şefik Matbaası,

İZGİ, Cevat,

1997, **Osmanlı Medreselerinde İlim, I-II**, İstanbul 1997, Eramat.

KALABA, Hüseyin,

1962, **Bütün Cephesiyle Adana, 2. Baskı**, Adana.

KARA İsmail,

2000, **Kutuz Hoca'nın Hatıraları**, İstanbul 2000, Dergah Yayını

KARA, Mustafa,

1985, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, İstanbul.

1990, **Din, Hayat, Sanat Açısından Tekke ve Zâviyeler**, İstanbul: Emek.

KARAL, Enver Z,

1983, **Osmanlı Tarihi, VI-VII**, Ankara, TTK Basımevi.

KARAKOÇ, Serkiz,

1255, **Sicill-i Kavânin, V**, İstanbul

KARTEKİN, Enver,

1979, **Ramazanoğulları Beyliği Tarihi**, İstanbul, Alpay Basımevi.

KAZICI, Ziya,

1985, **İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi

KELEŞ, Hamza,

1996, **Vakfiyelerine Göre Yozgat Vakıfları (1400-1920)**, Gazi Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı , Doktora Tezi, Ankara.

KESKİNOĞLU, Osman

1971, "Bulgaristan'da Türk Vakıfları ve Bali Efendi'nin Vakıf Paralar Hakkında Bir Mektubu", **VD, IX**, Ankara.

KOÇİBEY (Mustafa)

1972 **Koçibey Risâlesi (1041-1631)**, (Sad. Zuhuri Danışman), İstanbul : M.E.B. Devlet Matbaası.

KODAMAN, Bayram

1990, “Abdülhamid Döneminde Eğitim”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, XII, İstanbul, Zafer Matbaası.

KORKMAZ, Şerif,

2002, **Çorum’un İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Tanzimat-II. Meşrutiyet**, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsünde Doktora Tezi, Ankara.

1995, **H. 1255-1264 (M. 1839-1847) Tarihli Çorum Şer’iye Sicili -Transkripsiyon ve Değerlendirme-** Ankara 1995, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Gazi Üni. Sosyal Bil. Ens.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat

1942, “Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü” **VD**, II, Ankara, 1-32.

1983, **İslam ve Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, İstanbul

KUM, Naci

1941, “Ramazanoğulları Tarihi ve Adana Şehrindeki Eserleri” **Görüşler**, 35: 6-8 ve 22-23.

KUNT, Metin

1978, **Sancaktan Eyalet 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yay.

KURT, İsmail

1996, **Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat**, İstanbul: Kerem Matbaası.

KURT, Yılmaz

1990, “1572 tarihli Adana Mufasssal Tahrir Defterine Göre Adana’nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma” **Belleten**, LIV, 209:

1991, “Ramazanoğulları’nın Vakıfları”, **X.Türk Tarihi Kongresi, III.:**1013-1034, TTK.Yay.

1992, “Adana Sancağında Kişi Adları”, **AÜDTCFD,Tarih Bölümü, XV, Sayı: 26-1991’den Ayrıbasım, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.**

1993, “Adana’da 1572 Yılında Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları”, **Belleten, LVII, Sayı: 218, (Nisan 1993), Ankara, TTK Basımevi.**

KURT, Yılmaz-M. Akif Erdoğan

2000, **Çukurova Tarihinin Kaynakları: Adana Evkaf Defteri, Ankara, TTK.**

LEEUEWEN, Richard Van,

1999, *Waqfs and Urban Structures, The Case of Ottoman Damascus*, Brill Leiden-Boston-Köln.

MARDİN, Ebûl’ulâ,

1993, “Kadı”, **İA, İstanbul, MEB Basımevi.**

MARDİN, Şerif,

2001, **Din ve İdeoloji, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul.**

MAVERDÎ, Ebû’l Hasan Ali Maverdî,

1976, **el-Ahkâmu’s-Sultâniye** (İslâm’da Hilâfet ve Devlet Hukuku), (Tec.: Ali Şafak) İstanbul 1976, Arısan Ofset.

MEHMET NÜZHET,

1327, “Ramazan Oğulları”, **Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası, I, 12:769-773.**

MEHMET SÜREYYA,

1311, **Sicill-i Osmani, I, İstanbul, Matbaa-i Amire**

MUSTAFA NURİ PAŞA,

1328, **Netayicü'l-Vukuat, I-IV**, İstanbul: Uhuvvet Matbaası.

NAŞABİL, Hişama,

1997, “İslam Şehrinin Eğitim Kurumları”, **İslâm Şehrî**, (Hazırlayan: R. B. Serjeant, Çev. Elif Topçugil), İstanbul, 2. Baskı, Erkam.

MERT, Hasan,

2000, “Bir Türk Seyyâhının Gözüyle 19. Yüzyıl Sonlarında Çukurova”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun, M. Sabri Koz), İstanbul, Ofset Yapımevi, YKY.

OCAK, A.Yaşar S. Faruqi,

1993, “Zâviye”, **İA, XIII**, BEB.

ORAL, F. Duygu,

1996, **16. Yüzyılda Adana Kentinin Fiziksel Yapısı**, Ç.Ü, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Adana .

ORHONLU, Cengiz,

1987, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı**, İstanbul 1987, Çeltüt Matbaacılık.

ORTAYLI, İlber,

2000, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, Ankara, TTK Basımevi.

2001, **Osmanlı Toplumunda Aile**, İstanbul, Ayhan Matbaası.

2003, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Sena Ofset, 14. Baskı.

ÖMER HİLMİ EFENDİ,

T. , **İthaf-ül-Ahlaf Fi Ahkam-il- evkaf**, Ankara: İkbâl Matbaacılık.

ÖNKAL, Ahmet-Nebi Bozkurt,

1993, “Câmi”, **DİA**, VII, İstanbul.

ÖZMEN, Özlem,

2000, “Geleneksel Adana Evleri”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun, M. Sabri Koz), İstanbul, Ofset Yapımevi, YKY.

ÖZTÜRK, Nazif,

1983, **Menşe’i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar**, Ankara, Feryal Matbaacılık, VGM.yayınları.

1995, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Müessesesi Vakıf**, TDV.yayınları, Ankara.

1995, **Elmalı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar (Ahkamu’l-Evkaf)**, Ankara: TDV Yayın Matbaacılık

2003, **Azınlık Vakıfları**, Ankara, Afşar Matbaacılık,

PAKALIN, M. Zeki,

1993, **Osmanlı Tarih Deyileri ve Terimleri Sözlüğü, I-III**, MEB.

PAMUK, Şevket,

2000, **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998)**, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.

PEDERSEN, J,

1986, “Mescid”, **İA**, VIII, İstanbul, MEB.

POLAT, Nazım H,

2002, **Dr. Şerafettin Mağmumi, Bir Jön Türk’ün Serüveni**, İstanbul, Buke Yayınları.

RAYMOND, André,

1995, **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, (Çev. Ali Berktaş), İstanbul, Numune Matbaacılık.

SAHİLLİOĞLU, Halil,

1979, “Ramaazanoğulları’ndan Davud Bey Oğlu Mahmud Bey Vakfiyesiyle Fağfur Paşa Oğlu Ali Bey Paşa Vakfiyesi” **VD, X**, s. 136-61.

SARIKAYA, Yaşar,

1997, **Medreseler ve Modernleşme**, İstanbul 1997, Eramat

ŞEMSEDDİN SAMİ,

1316, **Kâmûs-ı Türkî**, Dersaadet: İkdâm Matbaası.

SERTOĞLU, Mithat,

1982, “Osmanlı Devleti Zamanında Kurulan Vakıflarda "Mektûbiyet" Meselesi ve Bunun Hukukî Durumu", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 12, İstanbul.

SEVGİN, Nazmi,

1960, **Anadolu Kaleleri, I**, Ankara, Doğu Ltd Matbaası

SIRMA, İhsan S,

1978, “19. Yüzyıl Osmanlı Siyasetinde Büyük Rol Oynayan Tarikatlara Dâir Bir Vesika”, **İÜED Tarih Dergisi**, Sayı: 31, İstanbul 1978, Edebiyat Fakültesi Matbaası.

SHAW Stanford J-Ezel Kural Shaw,

1983, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye’nin Doğuşu, II**, (Terc. Mehmet Harmancı) İstanbul 1983, Doğu Matbaacılık.

SOLAK-ZÂDE, Mehmed Hemdemî Çelebi,

1989, **Solak-zâde Tarihi, II**, (Haz.:Vahid Çabuk), Ankara, Sevinç Matbaası.

SÜMER, Faruk,

1963, “Çukurova Tarihine Dâir Araştırmalar (Fetihten XVI.Yüzyılın ikinci yarısına kadar)”, **DTCF Tarih Araştırmalar Dergisi (TAD)**, I/1 (1963)s.1-113.

1988, “Ramazan-Oğulları “, **İA**, IX (1988), 612-620.

MEHMED SÜREYYA,

1996, **Sicill-i Osmanî, III-IV**, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman) İstanbul.

TABAKOĞLU, Ahmet,

1994, **Türk İktisat Tarihi, II**, İstanbul 1994, 2. baskı

TAHSİN PAŞA,

1990, **Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları**, İstanbul, Kuşak Ofset.

TAŞ, Kenan Ziya,

1998, “18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana Şehri”, **OTAM**, IX, Ankara

TELCİ, Cahit,

2000, “Bir Osmanlı Aydınının Adana İzlenimleri (Şerafeddin Mağmumî 1870-1927)”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun, M. Sabri Koz), İstanbul, Ofset Yapımevi, YKY.

TEXİER, Charles,

2001, **Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, (Çeviren: Ali Suat, Latin Harflerine Aktaran: K. Yaşar Koprman, Sadeleştiren: Musa: Yıldız), III, Ankara, Özkan Matbaacılık

TUNÇ, Çiğdem,

1999 **19. Yüzyıldan Günümüze Adana'da Konut Mimârisinin Gelişimi**, Çukurova Üni. Fen-Bilimleri Ens. Mimarlık Ana Bilimdalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.

TURAN, Osman,

1972, **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, Ankara, VGM Yay.

1980, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul, Arpaz.

UNAN, Fahri,

2003, **Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi**, Ankara 2003, TTK.

UYGAR, Haluk,

2000, "Cumhuriyeti Anlatan Adana Fotoğrafları", **Adana: Köprü Başı**, İstanbul, YKY, s. 149, Fotoğraf :21.

UYSAL, A. Osman,

1985, "Adana Ulu Camii", **VD**, Sayı: XIX, , s. 277-284.

ÜLGEN, A.Saim,

1986, "Hamam", **İA**, V/I, İstanbul, MEB.Yayınını.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı,

1983, **Osmanlı Tarihi**, II, III/1, IV/2, Ankara, TTK Basımevi.

1984, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, Ankara, TTK.

1984, **Osmanlı Sarayının Saray Teşkilâtı**, Ankara, TTK Basımevi.

ÜLGEN, Hilmi Ziya,

1971, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği" **VD**, IX, Ankara, Mars.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, I, 1972; İlaveli 2. Baskı, Ankara 1983.

WEİR, T. H,

1993, “Sadaka”, **İA, X**, MEB.

YALMAN, Ali Rıza,

2000, **Cenupta Türkmen Oymakları, I-II**, (Haz. Sabahat Demir), Ankara, 3. Baskı, Harsoy Matbaacılık.

YAVUZ, Sema-Özlem Özmen,

2000, “Gezginlerin Yüzyılların Ötesinden Gelen Sesi”, **Adana: Köprü Başı**, İstanbul, YKY.

YAZIR, M. Hamdi,

1330, **Ahkâmu’l-Evkâf**, İstanbul, Ahmed Kâmil Matbaası, Yayına Hazırlayan: N. Öztürk, **Elmalı M. Hamdi Gözüyle Vakıflar**, Ankara 1995, TDV.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin,

1981, “Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi”, **Türk Kültürü, XXIX**, 215 (1981).

1984, “Vakıf İncelemelerinde Metod Araştırmaları”, II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984: **Konuşmalar ve Tebliğler**, Ankara 1985, Renk Ofset Matbaacılık.

1985, “Türk Vakıfları Enstitüsü Kurulmalıdır”, I. Vakıf Şûrası (3-5 Aralık 1985), **Tebliğler, Tartışmalar ve Komisyon Raporları**, Ankara.

1986, “Vakıf”, **İA, XIII**, İstanbul, MEB Yayını.153-172.

1989, “İslam’da Vakıf”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XIV**, İstanbul, Çağ Yayınları.

1995, “Evangelia Balta Les Vakıfs de Sérres et de région (XVé et XVIé s)-un premier inventaire-(Traduit Par Edith Karagiannis), Athènes 1995, 442s.” **Belleten, LXIII**, s.236-238; Kitap tanıtımı, Ankara, TTK Yayını, s. 949-95

1999, “Osmanlı Döneminde Türk Vakıfları Ya da Türk Hayrat Sistemi” **Osmanlı-Toplum**, V, Ankara, Yeni Türkiye Yayını, 17-33.

2003, **XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi, Bir Sosyal Tarih İncelemesi**, Ankara, TTK. (Bu kitap yazarın, *Institution Du Vaqf Au XVIIIe Siécle En Turquie -étude socio -historique-*, (Paris-1975) adlı doktora tezinin genişletilmiş halinin tercümesidir. Eser ilk önce Fransızca olarak (Paris-1985) yayınlanmıştır. Daha sonra bunun genişletilmiş bir baskısını yine Fransızca olarak Kültür Bakanlığı yapmıştır (Ankara-1990). Eserin bazı bölümleri Paris baskısından önce tercüme edilerek değişik dergilerde neşredilmiştir).

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, Özkan İZGİ,

1983, “1445 Yılında Ordu ve Yöresinde Kullanılan Şahıs Adları”, **H.Ü Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi, I, Şükrü Elçin Armağanı**, Ankara.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, Fatma ACUN,

1997, “İnternet’te Vakıflar”, **VD.**, Sayı: XXIV, 5-24.

YURTSEVER, Cezmi,

1983, **Ermeni Terör Merkezî Kilikya Kilisesi**, İstanbul, Bayrak Yayın

YÜKSEL, Hasan,

1988, **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)**, Sivas: Dilek Matbaası.

YÜKSEL, Murat,

1990, **Çukurova’da Türk İslam Eserleri ve Kitabeler**, Adana: Türk Ocağı Şubesi.

EKLER

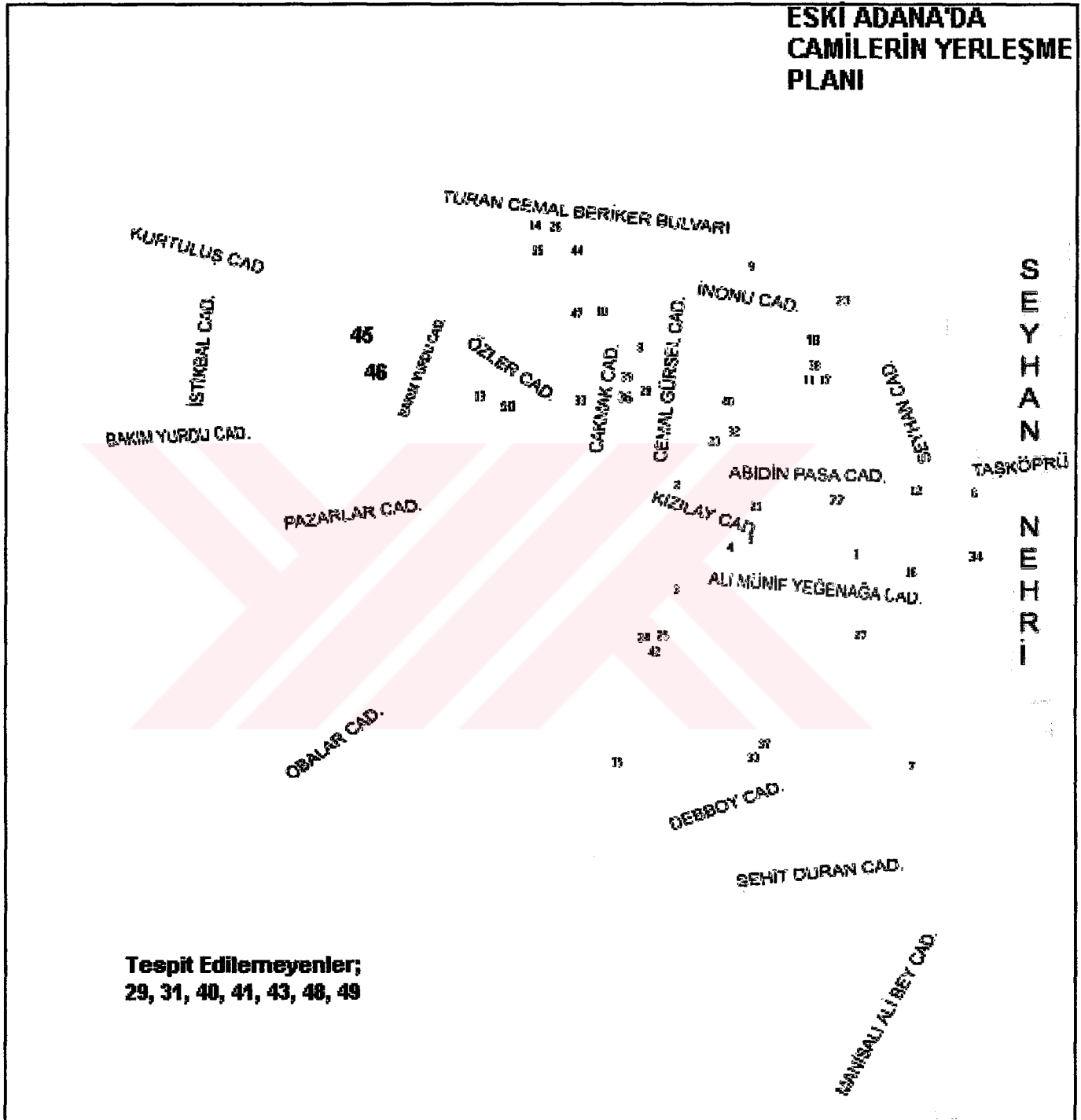
Ek 1a: Adana Merkezdeki Câmiler

SIRA	YERİ	CÂMİNİN ADI	KURUCUSUNUN ADI	İLK GEÇTİĞİ YIL	TTK'da KVE'ne GÖRE
1	Câmi-i Cedîd	Ulu Câmi	Ramazanoğlu Halil Bey	1541	Mevcut
2	Bâb-ı Tarsus	Savcıoğlu/Kemeraltı	Savcı-zâde Hacı Mustafa Bey	1548	Mevcut
3	Câmi-i Atîk	Câmi-i Atîk (=Yağ)	Ramazanoğlu Pîrî Bey	1552	Mevcut
4	Eskihamam	Hasan Ağa	Hasan Ağa/Kethuda	1558	Mevcut
5	Eskihamam	Tahtalı	Sevindik-zâde Hacı Ahmed Ağa	1591	Mevcut
6	Debbağhane	Cafer Paşa	Vali Cafer Paşa	1648	
7	Mestan-zâde	Mestanoğlu	Mestan-zâde Hacı Mahmud Ağa	1682	Mevcut
8	Neccarân	Hüseyin Ağa	Abdulkadir-zâde Hacı Hüseyin Ağa	1698	
9	Kasabbekir	Uncuoğlu	Uncuoğlu Abdülkerim Efendi	1703	
10	Yarbağçe	Molla Mustafa	el-Hac Molla Mustafa Halife	1710	
11	Ağamehmed	Abdullah Efendi	Abdullah Efendi	1710	
12	Hacıfakih	Abdurrahman Efendi	Karacaoğlu Abdurrahman Efendi	1710	
13	Kuruköprü	Abdullah	Kara Abdullah	1712	
14	Çınarlı	Sebilci	Sebilci Ali Beşe ve Hasan Beşe	1713	
15	Savcı-zâde	Musa Efendi	Musa Efendi	1717	
16	Sofibağçesi	Havutluoğlu/Memiş Paşa	Havutlu-zâde Mehmed Efendi	1719	
17	Ağamehmed	Kurdoğlu	Kurdoğlu Hacı Ahmed	1720	
18	Şeyh-zâde	Şeyh-zâde	Şeyh-zâde Fazlullah Efendi	1721	Mevcut
19	Yortan	Balcıoğlu	Balcıoğlu el-Hac Mustafa Ağa	1723	
20	Hankurbi	Yeni	Abdurrezzak Antakî Efendi	1724	Mevcut
21	Eskihamam	Siyavuşoğlu	Siyavuş-zâde Hacı Ahmed Ağa	1730	
22	Ağcamescid	Boz-zâde Hacı Ali	Boz-zâde Hacı Ali Ağa	1730	
23	Paşanebi	Arpacı-zâde	Arpacı-zâde el-Hac Hüseyin Ağa	1731	
24	Alidede	Hacı Hüseyin	Hacı Hüseyin	1731	
25	Alidede	Alidede Camii	Ali Dede	1733	Mevcut
26	Çınarlı	Hacı Ömeroğlu	Hacı Ömeroğlu	1748	
27	Sarıyakub	Musa Balı-zâde	Musa Balı-zâde Hacı Mustafa Ağa	1751	
28	Tekkekurbi	Hacı Ahmed	Hacı Ahmed Minber Vaz'	1754	
29	Çarşı Hanı	Çarşı Hanı	Çarşı Hanı	1756	
30	Yortan	Yortanağa	Yortan Ağa	1757	
31	Şabaniye	Yiğitbaşı	es-Seyyid Yiğitbaşı Mehmed Ağa	1759	
32	Hankurbi	Hacı Veliyyüddin	el-Hac Veliyyüddin	1759	
33	Zimmîyân	Cemiloğlu	Cemiloğlu Osman	1759	
34	Debbağhane	Hüseyin Ağa	Çavuş/Efendi es-Seyyid Hüseyin Ağa	1759	

35	Çınarlı	Fakih Bey	Fakih Bey	1760	
36	Neccarân	Kasım Efendi	Kasım Efendi	1760	
37	Yortan	Alemdâr	Alemdar es-Seyyid Hacı	1761	Mevcut
			Hasan Ağa		
38	Ağamehmed	Şeyh Abdurrahman	Şeyh Abdurrahman Efendi	1761	
39	Neccarân	Ayşe Hatun	Ayşe Hatun	1762	
40	Dervişpaşa	Sırçalı	Sırçalı el-Hac Hüseyin	1762	
41	Bakırsandı	Abdülvehhab Efendi	es-Seyyid Abdülvehhab Efendi	1762	
42	Alidede	Battal Ağa	Battal Mehmed Ağa	1762	
43	Şabaniye	Ebubekir	Ebubekir Efendi	1762	
44	Çınarlı	Hacı İsa	Hacı İsa	1763	
45	Hurmalı	Ali Beşe	Ali Beşe	1764	
46	Hurmalı	Mehmed Beşe	Sağır Mehmed Beşe	1768	
47	Yarbağçe	Durmuş Ali	İmam Seyyid Durmuş Ali	1784	
48	Bağçeciyân	Mahalle Câmî		1800	
49	Serracân	Serracân Camii	Hasan Paşa-zâde Ahmed Bey	1804	Mevcut
50	Kuruköprü	Arık-zâde	Arık-zâde Hacı Ali Efendi	1892 ?	Mevcut

**EK 1b: Adana Merkezdeki Câmilerin (Ek 1a'da Görülen) Mahallelere
Göre Şehir Planındaki Yerleşimi**

EK 2: Nahiye, Köy, Mezra'a ve Yaylalardaki Câmiler

SIRA	BİRİMİ	MAHALLİ	CÂMİNİN ADI	KURUCUSU	İLK GEÇTİĞİ YIL
1	Adana	Bazar-ı Çarşamba Karyesi	Hacı Bey	Hüseyin Bey	1540
2	Adana	Kasalan Yaylası	Kasalan Yaylası	Çavuşoğlu	1691
3	Adana	Cemre Karyesi	Cemre Karyesi		1692
4	Adana	Gacar Karyesi	Gacar Karyesi		1693
5	Adana	Avermuz Karyesi	Avermuz Karyesi		1704
6	Adana	Bazarviran Karyesi	Yavuz Sultan Selim		1704
7	Adana	Mahmudpaşahanı	Abdurrezzak Efendi	el-Hac Abdurrezzak Efendi bin Mustafa	1725
8	Adana	Hızırlı Karyesi	Hızırlı Köyü	Sarı Mahmud-zâde İbrahim Efendi	1863
9	Adana	Yenice Karyesi	Yenice Karyesi	el- Hac Osman İbni el-Hac Ali	1871
10	Adana	Denizkapısı Karyesi	Denizkapısı Karyesi	Zaza Ahmet Oğlu	1874
11	Adana	Şahinağa Karyesi	Şahinağa Karyesi	Durmuş Ağa Hacı Mehmed Ağa ibni Mustafa	1875
12	Adana	Kürd Karyesi	Kürd Karyesi	Müderis el-Hac Ali Efendi	1881
13	Adana	Aflak Karyesi	Aflak Karyesi	Alioğlu Halil bin Mustafa	1892
14	Adana	Çotlu Karyesi	Çotlu Karyesi	Sahibü'l-hayrat	1892
15	Adana	Küçükcarablar Karyesi	Küçükcarablar	Sahibü'l-hayrat	1896
16	Adana	Büyükçakır Karyesi	Büyükçakır Karyesi	Hasan Efendi ibni Ahmed Muhsin	1897
17	Adana	Zeytun Karyesi	Zeytun Karyesi	el-Hac Ömer Bey ibn Süleyman Bey	1901
18	Adana	Köprü Karyesi	Köprü Köyü	Köprü Köyü Vakfı	1970
19	Ayas	Kilisecik Karyesi	Halil Bey	Halil Bey bin Bülbul-Bilâl	1525
20	Ayas	Merkez	Câmi-i Hanefiye	Vakf-ı Câmi-i Hanefiye	1540
21	Bahçe	Haruniye Karyesi	Haruniye Karyesi	Abdulfettahoğlu Hacı Halil bin Bey	1912
22	Berendi	Gökçeler Karyesi	Şeyh Tahir	Vakf-ı Câmi-i Şeyh Tahir	1540
23	C.şehir	Sarıçam Karyesi	Sarıçam Karyesi	Çillioğlu Câmi'i	1696
24	C.şehir	Aynacılı Karyesi	Aynacılı Karyesi	Hacı Halife	1697
25	C.şehir	Hacılı Karyesi	Hacılı Karyesi	Çavuşoğlu	1697
26	C.şehir	Kozan Karyesi	Kozan Karyesi	Medrese-i Hacı	1697
27	C.şehir	Küçük Dölgili Karyesi	Küçük Dölgili Karyesi	Karabaşoğlu Câmi'i	1697
28	C.şehir	Denk Karyesi	Denk Karyesi	Hacı Ahmed	1698
29	C.şehir	Dilekli Karyesi	Dilekli Karyesi	Selmanlı Cemaati	1698
30	C.şehir	Eğlence Karyesi	Eğlence Karyesi	Halil Efendi	1703
31	C.şehir	Hacılı Karyesi	Hacılı Karyesi	Seydi Bey	1703
32	C.şehir	Bostancı Karyesi	Bostancı Karyesi	Karye	1704
33	C.şehir	Hızıroğlu Karyesi	Hızıroğlu Karyesi	Karye	1704
34	C.şehir	Kurna Karyesi	Kurna Karyesi	Karye	1704
35	C.şehir	Laroz?Karyesi	Laroz?Karyesi	Kazoğlu Osman Ağa	1705
36	C.şehir	Karalı Karyesi	Karalı Karyesi	Karye	1706
37	C.şehir	Donhal Karyesi	Donhal Karyesi	Karye	1707

38	C.şehir	Hacı Karyesi	Hacı Karyesi	Hüseyin Bey	1710
39	C.şehir	Balcı Ali Karyesi	Balcı Ali Karyesi	Hacı Osman	1710
40	C.şehir	Yüregir Karyesi	Yüregir Karyesi	Karye	1712
41	C.şehir	Sudan Karyesi	Sudan Karyesi	Veli bin Kasım	1715
42	C.şehir	Değirmendere Mezra'a	Değirmendere Mezra'a	Ebulkasım	1716
43	C.şehir	İz Karyesi	İz Karyesi	Karye	1718
44	C.şehir	Beyli Karyesi	Beyli Karyesi	Karye	1720
45	C.şehir	Emir Abdullah Karyesi	Emir Abdullah Karyesi	Karye	1720
46	C.şehir	Seleniye Kalesi	Seleniye Kalesi	Abdurrahman	1720
47	C.şehir	Bulduklu Karyesi	Bulduklu Karyesi	Hacı Ali	1721
48	C.şehir	Berzen Karyesi	Berzen Karyesi	Dülgeroğlu Mahmud Paşa	1723
49	C.şehir	Kasluyaylağı Karyesi	Kasluyaylağı Karyesi	Fazlullah Efendi	1742
50	C.şehir	Ziyaret Karyesi	Ziyaret Karyesi	Ziyaret	1746
51	C.şehir	Yolaşbeğli Karyesi	Yolaşbeğli Karyesi	Sarı Mehmed oğlu Molla Ahmed Câmi	1776
52	C.şehir	Rumkuşu Karyesi	Rumkuşu Karyesi	Fazlullah Efendi	1806
53	C.bereket	İslahiye	İslahiye-Kaza	el-Hac Mehmed Ağa ibni Mustafa Ağa	1916
54	Ceyhan	Büyükyarsu vad Karyesi	Ulu	Abdulkadir Ağa	1869
55	Ceyhan	Cadı Karyesi	Cadı karyesi		1869
56	Ceyhan	Velimirza Karyesi	Velimirza Karyesi	Yusuf Ağa ibn Mustafa	1892
57	Ceyhan	Çakaldere Karyesi	Çakaldere Karyesi	Zekeriyya bin Babek	1892
58	Ceyhan	Kösreli Karyesi	Köseler Karyesi	Mehmed bin Murad Efendi	1894
59	Ceyhan	Şükriyerumeli	Şükriyerumeli Karyesi	Alioğlu Mehmet ve Hacı Ahmed	1914
60	Ceyhan	Karamezra'a Karyesi	Kara Mezra'a	Yusuf Ağa ibni Mustafa	1914
61	Ceyhan	Küçükburhan Karyesi	Küçük Burhan Karyesi	Küçük Burhan Karyesi V.	1918
62	Ceyhan	Ceyhan Karyesi	Muradiye	Muradiye V.	1922
63	Ceyhan	Altıkara Karyesi	Altıkara Köyü	Altıkara Köyü	1923
64	Ceyhan	Azizli Karyesi	Azizli Köyü	Azizli Köyü	1923
65	Ceyhan	Rıfaiye Karyesi	Rıfaiye Köyü	Rıfaiye Köyü	1926
66	Ceyhan	Narlıören Karyesi	Narlıören Köyü	Narlıören Köyü	1929
67	Ceyhan	Sirkeli Karyesi	Sirkeli Köyü	Sirkeli Köyü	1929
68	Ceyhan	Haruniye Karyesi	Haruniye Köyü	Haruniye Köyü	1937
69	Ceyhan	Şahmuradkale Karyesi	Şah Murad Kale		?
70	Çamardı	Çamardı-Akçagöl	Çamardı-Akçagöl	Yahya	1775
71	Dünderli	Şeyhsinan/Tarık Karyesi	Şeyh Sinan	Şeyh Sinan	1540
72	Dünderli	Bayram Hacı Karyesi	Bayram Hacı Karyesi	Hacı İsmail	1696
73	Dünderli	Beyceli Karyesi	Beyceli Karyesi	Hacı Osman	1696
74	Dünderli	Yürekbey Mevzi'	Yürekbey Mevzi'	Kadı Hasan	1696
75	Dünderli	Kaledağ Yaylağı	Kaledağ Yaylağı	Hacı Şeyh Murtaza	1696
76	Dünderli	Kırlı Karyesi	Kırlı Karyesi	Şadımanoğlu Hacı Ömer	1696
77	Dünderli	Yabacı Karyesi	Yabacı Karyesi	Hacı Ali	1697
78	Dünderli	Hacı Ömer Karyesi	Hacı Ömer Karyesi	Veli Efendi	1697
79	Dünderli	Bozkonak Mahallesi	Bozkonak Mahallesi	Mahalle	1698
80	Dünderli	Dilek Kaşında	Dilek Kaşında	Enbiyaoğlu Mehmed Bey	1698
81	Dünderli	Karakız Karyesi	Karakız Karyesi	Abdurrahman Halife	1698
82	Dünderli	Yabalu Cemaati	Yabalu Cemaati	Yabalu Cemaati	1698

83	Dünderli	Kılavuz Karyesi	Kılavuz Karyesi	Hacı Seyyid Ali	1698
84	Dünderli	Musalı Karyesi	Musalı Karyesi	Seyyid Hacı Halil	1703
85	Dünderli	Dindarlı N.	Dindarlı N.	Murtaza Fakih	1704
86	Dünderli	Şihli Karyesi	Şihli Karyesi	Şeyh Kubad Fakih	1704
87	Dünderli	Kılavuz Karyesi	Kılavuz Karyesi	Mustafa	1706
88	Dünderli	Saçaklı Karyesi	Saçaklı Karyesi	Karye	1710
89	Dünderli	Yâcîdere Karyesi	Yâcîdere Karyesi	Karye	1716
90	Dünderli	Ahmiş Mevzi'de	Ahmiş Mevzi'de	Hüseyn Ağa	1716
91	Dünderli	Dindarlı N.	Dindarlı N.	Hacı Salih	1719
92	Dünderli	Velioglu Karyesi	Velioglu Karyesi	Şeyh Mahmud	1719
93	Dünderli	Bozkoyaklı Karyesi	Bozkoyaklı Karyesi	Tahir Halife	1720
94	Dünderli	Kabaklı Karyesi	Hacı Halife	Hacı Halife	1720
95	Dünderli	Ağşak Karyesi	Ağşak Karyesi	Karye	1720
96	Dünderli	Künepe Nam Mevzide	Künepe Nam Mevzide	Hacı Mustafa	1720
97	Dünderli	Gemerek Cemaati	Gemerek Cemaati	Gemerek Cemaati	1721
98	Dünderli	Baklalı Karyesi	Baklalı Karyesi	Emir Ali-zâde	1724
99	Dünderli	Eflak Karyesi	Eflak Karyesi	el-Hac Ferhad	1730
100	Dünderli	Hacı Dede balı Karyesi	Hacı Dede balı Karyesi	el-Hac Halil	1735
101	Dünderli	Dindarlı N.	Dindarlı N.	Boyacıoğlu	1744
102	Dünderli	Evren Karyesi	Evren Karyesi	Abdi Beşe	1748
103	Dünderli	Selmanlı Karyesi	Selmanlı Karyesi	Şeyh İbrahim	1761
104	Dünderli	Bulgarlı Karyesi	Bulgarlı Karyesi	Bolat Bey	1763
105	Dünderli	Çatık Karyesi	Çatık Karyesi	Şeyh Sinan	1763
106	Dünderli	Konar-Konur Karyesi	Konar-Konur Karyesi	Şeyh Murteza	1772
107	Dünderli	Demrek Karyesi	Demrek Karyesi	Mehmed	1778
108	Dünderli	Dede Ali Karyesi	Dede Ali Karyesi	Dede Ali Karyesi	1781
109	Dünderli	Hacı Budak Yaylağı	Hacı Budak Yaylağı	Yaylak	1789
110	Dünderli	Kırklı Karyesi	Şadımanoğlu	Şadımanoğlu Hacı Ömer	1850
111	Dünderli	Afşar Karyesi	Ebubekiroğlu	Ebubekir bin Ebu Bekir	1870
112	H.Buraklı	Usur Karyesi	Usur Karyesi	Asurlu Hacı Himmet	1696
113	H.Buraklı	Pezenbuk Yaylağı	Pezenbuk Yaylağı	Ali Çelebi	1696
114	H.Buraklı	Hacılı Buraklı N.	Hacılı Buraklı N.	Timurcu Ahmed	1698
115	H.Buraklı	Hacı Buraklı Karyesi	Hacı Buraklı Karyesi	Alibey	1699
116	H.Buraklı	Hacılı Buraklı Boz Mevzi'	Hacılı Buraklı Boz Mevzi'	Abdurrahim Efendi	1704
117	H.Buraklı	Çayırız Karyesi	Çayırız Karyesi	Süleyman Paşa	1705
118	H.Buraklı	Hacılı Karyesi	Hacılı Karyesi	Karye	1705
119	H.Buraklı	Hacılı Buraklı	Hacılı Buraklı	Ebu'l-kasım	1723
120	H.Buraklı	Hacılı Buraklı	Hacılı Buraklı	Dervişoğlu	1738
121	H.Buraklı	Hacılı Buraklı	Hacılı Buraklı	Musluoğlu	1749
122	İslahiye	Besmek Karyesi	Besmek Karyesi	Mehmed Ağa ibni Mehmed Ağa	1913
123	İlanlı	Emirmülkü Karyesi	Emirmülkü Karyesi	Hacı Ömer oğlu Hacı Halil	1882
124	K.hacılı	Buruk Karyesi	Bork Karyesi	Araboğlu İbrahim ve 26 Arkadaşı	1885
125	K.hacılı	Kılınçlı Karyesi	Kılınçlı Karyesi	Süleyman bin Hacı Musa	1894
126	K.hacılı	Akkuyu Karyesi	Akkuyu Karyesi	Sahibü'l-hayrat	1905
127	K.hacılı	Boynuyğun Karyesi	Karye-i Boynu yoğun	Sahibü'l-hayrat	1908
128	Karaisalı	Küçükyarköy	Şeyh Ahî Mehmed	Câmi-i Şeyh Ahî Mehmed	1540
129	Karaisalı	Kızıldağ	Piri Bey Bin Halil Bey	Piri Bey Bin Halil Bey	1540
130	Karaisalı	Gerdeklü Karyesi	İvaz bin Mehmed	İvaz bin Mehmed	1540

131	Karaisalı	Tekfür	Müftü Yurdu	es-Seyyid el-Hac Osman	1743
132	Karaisalı	Kamışlı Mahalli	Kamışlı Mahalli	İpçi Bekiroğlu Abdülkerim	1802
133	Karaisalı	Çakallu Karyesi	Şeyh Bedreddin	Şeyh Bedreddin	1826
134	Karaisalı	Katranalanı Karyesi	Hacı Yahya Bey	Hacı Yahya Bey	1842
135	Karaisalı	Kocaveliddin Karyesi	Koca Veliddin		1844
136	Karaisalı	Sofular Karyesi	Sofular Karyesi		1866
137	Karaisalı	Kuyucu Karyesi	Kuyucu Karyesi		1867
138	Karaisalı	Merkez	Karaisalu	Fatma Hanım binti Abdullah	1871
139	Karaisalı	Saçlı Karyesi	Çarhacı Mustafa ve Hatice binti Mustafa	Çarhacı Mustafa ve Hatice	1877
140	Karaisalı	Perekler Karyesi	Perekler Karyesi	İbrahim Ağa ibni Hamza	1877
141	Karaisalı	Rumkuşu Karyesi	Himmet	Himmet Ağa	1879
142	Karaisalı	Taşobası Karyesi	Kaşoba/Taşoba	Bekir Ağa ibni Halil	1883
143	Karaisalı	Fakihler Karyesi	Fakihler Karyesi	el Hac Ali Efendi ibni Mehmed	1884
144	Karaisalı	Poshacıdedelü Karyesi	Poshacıdedelü Karyesi	Mestan Efendi	1885
145	Karaisalı	Anahşabeyiköy	Yenimahalle	Sahibü'l-hayrat	1886
146	Karaisalı	İncirgediği Karyesi	İncirgediği Karyesi	Sahibü'l-hayrat	1886
147	Karaisalı	Anahşabeyiköy	Karakışlakçı Karyesi	Karakışlakçı Karyesi	1888
148	Karaisalı	Üskel-Yeniköy	Üskel-Yeniköy Karyesi	el-Hac Ahmed Efendi bin Ali	1890
149	Karaisalı	Ömerli Karyesi	Ömerli Karyesi	Abdulcelil Ağa ibni Hacı Halil Ağa	1897
150	Karaisalı	Kuzgun-Perili Karyesi	Kuzgun-Peril Karyesi	Hacı Abdulkarim Efendi İbni Halil	1898
151	Karaisalı	Memişli Karyesi	Memişli Karyesi	Molla Mehmed ibni Mustafa	1899
152	Karaisalı	Hamidiye Karyesi	Hamidiye Karyesi	Kökşi Ahmed Efendi İbni Mustafa	1905
153	Karaisalı	Aladağlı Karyesi	Aladağlı Karyesi	Hacı Kahya Ömer bin Hacı Mehmed	1907
154	Karaisalı	Yukarıbelemelik Karyesi	Yukarıbelemelik Karyesi	Ayvazoğlu Durmuş bin Ali	1908
155	Karaisalı	Perakendisolaklı Karyesi	Perakendisolaklı Karyesi	Hacı Durmuş ibni İsmail bin Mahmud	1909
156	Karaisalı	Kuzgun Karyesi	Kuzgun Karyesi	Mustafa bin Hacı Ahmed	1909
157	Karaisalı	Kuzgun Karyesi	Kuzgun Karyesi	Hacı İbrahim Efendi bin Veli	1910
158	Karaisalı	Posyağıbasan Karyesi	Döğnedibi	Hacı Mustafa bin Hacı Tenbeke Halil	1910
159	Karaisalı	Hacımusalı Karyesi	Hacımusalı Karyesi	Mahmud Ağa İbni İbrahim	1910
160	Karaisalı	Eğlence Karyesi	Eğlence Karyesi	Mehmed Ağa bin Durmuş Ali	1911
161	Karaisalı	Karaisalu	Hatib-zâde	Hatib-zâde Seyyid Mustafa	1915
162	Karaisalı	İsahacılı Karyesi	İsahacılı Köyü	İsahacılı Köyü	1920
163	Karaisalı	Mesaid Karyesi	Mesaid	Mesaid Vakfı	1920
164	Karaisalı	Zeytinbeli Karyesi	Zeytinbeli Köyü	Zeytinbeli Köyü	1921
165	Karaisalı	Çiçekli Karyesi	Çiçekli Köyü	Çiçekli Köyü	1922
166	Karaisalı	Alaeddinli Solaklı	Alaeddin Solaklı Köyü	Alaeddin Solaklı Köyü	1923
167	Karaisalı	Güvenç Karyesi	Güvenç Köyü	Güvenç Köyü V.	1923
168	Karaisalı	Döşkevi-Tatık Karyesi	Döşkevi-Tatık Köyü	Döşkevi-Tatık Köyü	1926
169	Karaisalı	Kuşlu Sofulu Karyesi	Kuşlu Sofulu Köyü	Kuşlu Sofulu Köyü	1926

170	Karaisalı	Akevran Karyesi	Akevran Köyü	Akevran Köyü	1927
171	Karataş	Bey Karyesi	Bey Karyesi	Eyyüb Ağa İbni Hamza	1871
172	Karataş	Yüzbaşı Karyesi	Yüzbaşı Karyesi	Molla Yusuf İbni Haydar	1871
173	Karataş	Naşidiye Karyesi	Naşidiye Karyesi	Ahâli	1874
174	Karataş	Nailkulak Karyesi	Nailkulak	Veliyüddin Efendi ibn Hacı Resul	1878
175	Karataş	Naşidiye Karyesi	Merkez-Naşidiye Karyesi	Sahibü'l-hayrat	1889
176	Karataş	Karataş	Karataş	Molla Mustafa ibni Hasan	1898
177	Karataş	Karataş	Karataş Merkez	Sami Efendi ibni Şuayb Efendi	1911
178	Karsandı	Boztahta Karyesi	Boztahta Karyesi	el-Hac Mustafa Ağa bin Hüseyin	1871
179	Karsandı	Karsandı	Karsandı-zâde İshak	Karsandı-zâde İshak	
180	Misis	Merkez	Misis		1540
181	Misis	Kurdkulağı Karyesi	Kurdkulağı Haydar Ağa	Haydar Ağa	1659
182	Misis	Şeyhoğlu	Şeyhoğlu	Şeyhoğlu	1690
183	Misis		Hudavendigar	Sultan 4. Murad	1691
184	Misis	Feyzullah Efendi	Feyzullah Efendi	Feyzullah Efendi	1703
185	Misis	Hacı İlyas	Hacı İlyas	Hacı İlyas	1703
186	Misis	Sultan Mehmed	Sultan Mehmed	Sultan 4. Mehmed	1703
187	Misis	Misis Karyesi	Tahiriye	Birecikli Mehmed Ağa	1882
188	Misis	Baklalı Karyesi	Baklalı	Baklalı Karyesi V.	1914
189	Pozantı	Pozantı	Pozantı Nahiyesi	Pozantı Nahiyesi V.	1918
190	Sarıçam	Dedelerviranı Karyesi	Dedelerviranı Karyesi	Abdurrahim Efendi	1690
191	Sarıçam	Hasan Efendi Çiftliği Karyesi	Hasan Efendi Çiftliği Karyesi	Hasan Efendi	1690
192	Sarıçam	Turhal Karyesi	Turhal Karyesi	Molla Mahmud	1692
193	Sarıçam	Cumapazarı Mevzi	Cumapazarı Mevzi	Himmet Beşe	1696
194	Sarıçam	Merkez		Çelebioğlu	1696
195	Sarıçam	Merkez	Merkez	Hacılioğlu	1700
196	Sarıçam	Yeruv Yağyağı	Yeruv Yağyağı	Yaylak	1700
197	Sarıçam	Cumapiri Mevzi'	Cumapîri Mevzi'	Mehmed Ağa	1703
198	Sarıçam	Muslu Karyesi	Muslu Karyesi		1709
199	Sarıçam	Bulgarlı Karyesi	Bulgarlı Karyesi		1713
200	Sarıçam	Karakışlak Nahiyesi	Karakışlak Nahiyesi		1729
201	Sarıçam	Piriçınar Karyesi	Piriçınar Karyesi		1729
202	Sarıçam	Büyükoluk Yaylası	Büyükoluk Yaylası	Molla Ali	1732
203	Sarıçam	Hamidiye Mevzi'	Hamidiye Mevzi'		1748
204	Sarıçam	Musahacılı Karyesi	Musahacılı Karyesi		1749
205	Sarıçam	Aceman Yaylası	Aceman Yaylası		1764
206	Sarıçam	Şeyhli Karyesi	Şeyhli Karyesi		1765
207	Sarıçam	Akviran Karyesi	Akviran Karyesi	Seyyid Abdi	1777
208	Sarıçam	Süleymanlı Karyesi	Süleymanlı Karyesi	Şeyh İbrahim	1777
209	Sarıçam	Pirzin Karyesi	Pirzin Karyesi		1806
210	Sarıçam	Kızıldağ Karyesi	Kızıldağ Karyesi	Molla Yusuf	1818
211	Sarıçam	Yusuf Çavuş Mevzi'	Yusuf Çavuş Mevzi'	Yusuf Çavuş	1820
212	Serkandı	Saygeçit Karyesi	Saygesid Karyesi	Molla Ali Efendi ibni Hacı Bekir Efendi	1892
213	Serkandı	Kuyruklu Karyesi	Kuyruklu Karyesi	Ağzıbüyüköğlu Musa Ağa	1910
214	Tekfur	Bürtçek Yaylası	Bürtçek Yaylağı	Kabar-zâde kerimesi Fatma Hatun	1875
215	Yumurtalık	Toruk Karyesi	Toruk Köyü	Toruk Köyü V.	1904
216	Yumurtalık	Murad Karyesi	Murad Karyesi	Sahibü'l-hayrat	1911
217	Yumurtalık	Yumurtalık Karyesi	Yumurtalık Karyesi	Yumurtalık Karyesi V.	1918

218	Yumurtalık	Narlık Karyesi	Narlık Köyü	Narlık Köyü	1926
219	Yüregir	Kanlıcı Karyesi	Şeyh Abdulcebbar	Şeyh Abdulcebbar	1540
220	Yüregir	-	Muslu Çavuş	Muslu Çavuş	1691
221	Yüregir	Babalı Karyesi	Babalı Karyesi	Hacı İlyash	1703
222	Yüregir	Domuzviranı Karyesi	Domuzviranı	Karyesi	1703
223	Yüregir	Şemse Karyesi	Şemse Karyesi		1703
224	Yüregir	Yüzbaşı Karyesi	Yüzbaşı Karyesi		1703
225	Yüregir	Balcalı Karyesi	Balcalı Karyesi		1731
226	Yüregir	Kadı Karyesi	Kadı Karyesi	Ali bin Ahmed	1879

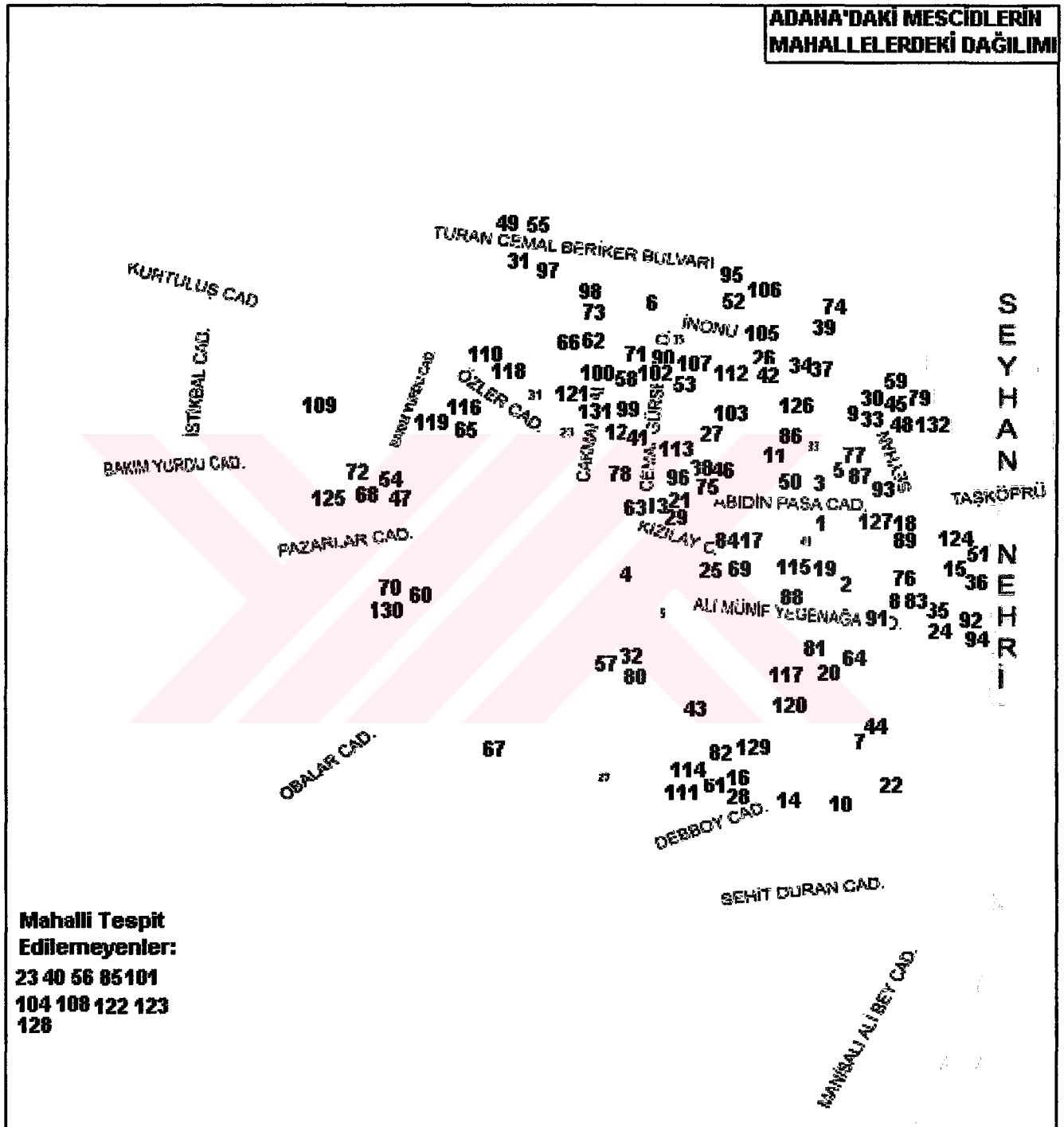
Ek 3a: Adana Merkezde Kurulan Mescidler

SIR A	MAHALLESİ	MESCİDİN ADI	KURUCUSU	İLK GEÇT İĞİ YIL	KVE Göre
1	Ağcamescid	Mahalle Mescidi	Ağca Ahmed Bey	1409	Mevcut
2	Câmi-i Cedîd	Küçük Mescidi	Ramazanoğlu Halil Bey	1492	Mevcut
3	Kantarân	Mahalle Mescidi	Kantaroğlu	1540	
4	Karasoku	Mahalle Mescidi	Mirliva Karasoku	1540	
5	Çukurmescid	Çukurmescid-Mahalle Mescidi		1540	Satılmış
6	Hacıhamid	Hacı Hamid Mescidi		1540	
7	Sugediği	Mahalle Mescidi	Selim Bey	1540	
8	Sofibağçesi	Mahalle Mescidi	Hacı Hızır Mescidi	1540	
9	Kayalıbağ	Kayalıbağ Mahalle Mescidi		1540	
10	Baytemur	Ramazanoğlu Pirî Bey Mescidi	Ramazanoğlu Pirî Bey	1540	
11	Saçlıhamid	Saçlı Hamid Mahalle Mescidi		1540	Satılmış
12	Tekke	Burnukara Osman Çavuş Mescidi	Burnukara Osman Çavuş	1540	
13	Bâb-ı Tarsus	Mahalle Mescidi		1540	
14	Ramazanağa	Mahalle Mescidi	Ramazan Ağa	1540	
15	Debbaghane	Mahalle Mescidi		1540	
16	Yortan	Mahalle Mescidi	Yortan Ağa	1540	
17	Eskihamam	Kadı Mescidi		1540	
18	Hacıfakih	Mahalle Mescidi	Cuma Fakih	1541	
19	Câmi-i Cedîd	Yanbu Mescidi	Ramazanoğlu	1547	
20	Sarıyakub	Sarıyakub Mahalle Mescidi		1572	
21	Bâb-ı Tarsus	Mahalle Mescidi	Hacı İsa oğlu İbrahim	1572	
22	Mestan-zâde	Mestan-zâde Mescidi	Mestan-zâde Hacı Mahmud Ağa	1682	Mevcut
23	Çeşme	Çeşme Mescidi		1696	
24	Harabbağçe	Hacı İbrahim Mescidi		1696	
25	Eskihamam	Suhte Mahmud Mescidi	Suhte Mahmud	1696	Satılmış
26	Şeyh-zâde	Keçilioğlu Mescidi		1697	
27	Helhal	Mahalle Mescidi	Helhal Ağa	1697	
28	Yortan	el-Hac Fazlullah Efendi Mescidi	el-Hac Fazlullah Efendi	1698	
29	Bâb-ı Tarsus	Hacı Bekiroğlu Hüseyin Mescidi	Hacı Bekiroğlu Hüseyin	1698	
30	Kayalıbağ	Hacı Abdullah Mescidi	Hacı Abdullah	1703	
31	Çınarlı	Hacı İsa Mescidi		1704	
32	Alidede	Mahalle Mescidi	Bayram Paşa-zâde	1704	
33	Kantarân	Şerife Hatun Mescidi	Şerife Hatun	1705	Câmi
34	Paşanebi	Şeyh-zâde Fazlullah Efendi Mescidi	Şeyh-zâde Fazlullah Efendi	1706	Mevcut
35	Harabbağçe	Fazlullah Efendi Mescidi	Fazlullah Efendi	1706	
36	Debbaghane	Abdullatif Ağa Mescidi	Abdullatif Ağa	1706	
37	Paşanebi	Hacı Hüseyin Mescidi	Hacı Hüseyin	1707	
38	Hankurbi	Mehmed Paşaoğlu Mescidi	Mehmed Paşaoğlu	1709	
39	Ağamehmed	Kurdoğlu Mescidi	Kurdoğlu Hacı İbrahim ve Hacı Ahmed	1710	
40	Keçeciler	Emir Ali-zâde Mescidi	Emir Ali-zâde	1710	
41	Tekkekurbi	Üveys Beşe Mescidi	Üveys Beşe	1710	
42	Şeyh-zâde	Hacı Nasuh Paşa Mescidi	Hacı Nasuh Paşa	1711	
43	Taşçıkan	Hacı Mustafa Paşa Mescidi	Hacı Mustafa Paşa	1712	
44	Sugediği	Sinan Paşa Mescidi	Sinan Paşa	1712	

45	Kayalıbağ	Sakızlı Mescidi		1713	
46	Hankurbi	Rabia Hatun Mescidi	Rabia Hatun	1713	
47	Hanedan	İbrahim Fakih Mescidi	İbrahim Fakih	1713	
48	Kayalıbağ	Abdulhalim ve Halime Hatun Mescidi	Abdulhalim ve Halime Hatun	1715	
49	Çınarlı	Seyyid Cuma Çelebi Mescidi	Seyyid Cuma Çelebi	1717	
50	Emirler	İlyas Ağa Mescidi	İlyas Ağa	1717	
51	Debbağhane	Adana Mahkemesi		1718	
52	Kasabbekir	Kösefakih Ahmed Efendi Mescidi	Kösefakih Ahmed Efendi	1718	
53	Tepebağ	Şeyh Muslihiddin Mescidi	Şeyh Muslihiddin	1719	Satılmış
54	Hanedan	Karamanlı-zâde Hüseyin Ağa Mescidi	Karamanlı-zâde Hüseyin Ağa	1719	
55	Çınarlı	Sarı Ali Mescidi		1719	
56	Dervişpaşa	Sırçalı el-Hac Hüseyin Mescidi	Sırçalı el-Hac Hüseyin	1719	
57	Alidede	el-Hace Hesna Hatun Mescidi	el-Hace Hesna Hatun	1720	
58	Neccarân	Hacı Yusuf Ağa Mescidi	Hacı Yusuf Ağa	1720	
59	Kayalıbağ	İvaz Mescidi		1720	
60	Vezirli	Kara Mehmed Mescidi		1720	
61	Yortan	Balcıoğlu el-Hac Mustafa Mescidi	Balcıoğlu el-Hac Mustafa	1721	Satılmış
62	Yarbağçe	Hacı Yunus Ağa Mescidi	Hacı Yunus Ağa	1721	
63	Bâb-ı Tarsus	Mehmed Halife Mescidi	Mehmed Halife	1722	
64	Sarıyakub	Hasır Pazarı Mescidi/Ramazanoğlu	Ramazanoğlu	1722	
65	Kuruköprü	el-Hac Mustafa Mescidi		1722	
66	Yarbağçe	Molla Ali Mescidi	Molla Ali	1723	
67	Savcı-zâde	Molla Musa Efendi Mescidi	Molla Musa Efendi	1723	
68	Hanedan	Seyyid Halil Mescidi	Seyyid Halil	1723	
69	Eskihamam	es-Seyyid Osman Efendi Mescidi		1723	
70	Hocavezir	Kara Hasan oğlu Mustafa Ağa Mescidi	Kara Hasan oğlu Mustafa Ağa	1724	
71	Neccarân	Abdulkadir-zâde Hacı Hüseyin Mescidi	Abdulkadir-zâde Hacı Hüseyin	1724	
72	Hanedan	Cemileoğlu Osman Efendi Mescidi	Cemileoğlu Osman Efendi	1724	
73	Yarbağçe	Süleyman Efendi Mescidi		1725	
74	Ağamehmed	Molla Mustafa Efendi Mescidi	Molla Mustafa Efendi	1728	
75	Hankurbi	Abdullah Mescidi		1731	
76	Sofibağçesi	Usta Seyyid Ali Mescidi		1731	
77	Çukurmescid	Hurmalı Medrese Mescidi		1740	
78	Mermerli	el-Hac Mehmed Halife Mescidi	el-Hac Mehmed Halife	1740	
79	Kayalıbağ	Veli Halife Mescidi		1741	
80	Alidede	Battal Mehmed Ağa Mescidi	Battal Mehmed Ağa	1741	
81	Sarıyakub	Musabalı-zâde Hacı Mustafa Ağa Mescidi		1742	
82	Yortan	Alemdar es-Seyyid el-Hac Hasan Ağa Mescidi	Alemdar es-Seyyid el-Hac Hasan Ağa	1748	
83	Sofibağçesi	Tellioglu Mescidi (=Abdülmecid Halife Camii)		1749	
84	Eskihamam	Köylüoğlu Ömer Beşe Mescidi	Köylüoğlu Ömer Beşe	1750	
85	Cebbarlı	Hasan Beşe Mescidi		1750	
86	Saçlıhamid	Kubad Çavuş/Paşa Mescidi		1751	Satılmış
87	Çukurmescid	Yeşil/Gence-zâde es-Seyyid el-Hac Mahmud Bey Mescidi	Gence-zâde es-Seyyid el-Hac	1751	Mevcut
88	Pamukhanı	Razamanoğlu Mescidi	Ramazanoğlu	1752	
89	Hacıfakih	es-Seyyid Mustafa Mescidi	es-Seyyid Mustafa	1754	
90	Neccarân	Emir Halil Mescidi	Emir Halil	1754	
91	Sofibağçesi	Boz-zâde Hacı Mehmed Ağa	Boz-zâde Hacı Mehmed	1754	

		Mescidi	Ağa		
92	Harabbağçe	Yahya Efendi Mescidi		1756	
93	Adana Kalesi	el-Hac Ahmed Ağa Mescidi	el-Hac Ahmed Ağa	1756	
94	Harabbağçe	Ömer Efendi Mescidi	Ömer Efendi	1757	
95	Kasabbekir	Hacı Ali Mescidi	Hacı Ali	1758	
96	Hankurbi	Abdurrezzak Efendi Mescidi	Abdurrezzak Efendi	1759	
97	Çınarlı	Hasan Mescidi		1759	
98	Hacıhamid	Kazzazoğlu Veli Mescidi	Kazzazoğlu Veli	1759	
99	Tekke	el-Hac Mehmed Ağa Mescidi	el-Hac Mehmed Ağa	1759	
100	Neccarân	Gebeşoğlu es-Seyyid Mehmed Mescidi	Gebeşoğlu es-Seyyid Mehmed	1759	
101	Bakırsandıbağçesi	es-Seyyid Abdülvehhab Efendi Mescidi	es-Seyyid Abdülvehhab Efendi	1760	
102	Neccarân	Ayşe Hatun Mescidi	Ayşe Hatun	1760	
103	Helhal	Ümmüthan binti Himmet Hatun Mescidi	Ümmüthan binti Himmet Hatun	1761	
104	Şabaniye	es-Seyyid Ömer Efendi Mescidi	es-Seyyid Ömer Efendi	1761	
105	Şeyh-zâde	Vaiz-zâde Hacı Ali Efendi Mescidi	Vaiz-zâde Hacı Ali Efendi	1761	
106	Kasabbekir	es-Seyyid Abdülkerim Mescidi	es-Seyyid Abdülkerim	1762	Satılmış
107	Neccarân	es-Seyyid Hamza Çelebi Mescidi	es-Seyyid Hamza Çelebi	1762	
108	Bakırsandıbağçesi	Bekiroğlu Ali Beşe Mescidi	Bekiroğlu Ali Beşe	1763	
109	Hurmali	Mehmed Beşe ve Cennet Hatun Mescidi	Mehmed Beşe ve Cennet Hatun	1764	
110	Mermerli	Hacı Hasan Mescidi	Hacı Hasan	1764	
111	Yortan	Hacı Koca Mescidi	Hacı Koca	1764	
112	Tepebağ	Şeyh İbrahim Efendi Mescidi	Şeyh İbrahim Efendi	1764	
113	Hankurbi	Çolak Hüseyin Efendi Mescidi	Çolak Hüseyin Efendi	1767	
114	Yortan	Sarraç Mehmed'in tâmir eylediği Mescid		1767	
115	Çarşıhanı	Ramazanoğlu Mescidi	-	1770	
116	Kuruköprü	Hacı Abdusselam Mescidi	Hacı Abdusselam	1771	
117	Hamamkurbi	Bıyıklı Ramazan Mescidi	Bıyıklı Ramazan	1772	
118	Mermerli	Teslime Hatun Mescidi	Teslime Hatun	1774	Mevcut
119	Kuruköprü	Kara Abdullah Mescidi	Kara Abdullah	1774	
120	Sarıyakub	Siyavuş-zâde Hacı Ahmed Ağa Mescidi	Siyavuş-zâde Hacı Ahmed Ağa	1777	
121	Neccarân	Ali Fakih Mescidi	Ali Fakih	1778	
122	Şekerhanı	el-Hac Molla Mustafa Halife Mescidi	el-Hac Molla Mustafa Halife	1785	
123	Sisli	Abdülîlatif Efendi Mescidi	Abdülîlatif Efendi	1795	
124	Debbağhane	Serturnaî es-Seyyid Hüseyin Ağa Tekke Mescidi	Serturnaî es-Seyyid Hüseyin Ağa	1796	
125	Hanedan	Hacı Bayram Ali Efendi Mescidi	Hacı Bayram Ali Efendi	1804	
126	Ağamehmed	Kara Osman Çavuş Mescidi	Kara Osman Çavuş	1806	
127	Durmuşfakih	Mahalle Mescidi-Durmuş Fakih Mescidi	Hasan Paşa-zâde Ahmed Bey	1806	
128	Serracân	Hasan Paşa-zâde Ahmed Bey Mescidi	Hasan Paşa-zâde Ahmed Bey	1807	
129	Yortan	Şeyh Zülfo Mescidi	Şeyh Zülfo	1852	Mevcut
130	Hocavezir	Şerbetçi Ahmed Ağa Mescidi	Şerbetçi Ahmed Ağa	1892	
131	Tekke	Ahmed Baba Mescidi	Şeyh Ahmed Baba	1892	
132	Kayalıbağ	Boşnak Salih Efendi Mescidi	Boşnak Salih Efendi	1915	

Ek 3b: Adana Merkezdeki Mescidlerin (Ek: 3a’da Görülen) Mahallelere Göre Şehir Planı Üzerindeki Yerleşimi

Ek 4: Nahiye, Köy, Mevzi ve Yaylalardaki Mescidler

SIRA	İDARİ BİRİMİ	MAHALLİ	MESCİDİN/ KURUCUSUNUN ADI	İLK GEÇTİĞİ YIL
1	Ayas	Merkez	Cihangir	1547
2	Ayas	Kilise	Halil Bey bin Bilal	1547
3	Beneder-i Misis	Misisli Mahallesi	Ali-zâde Mescidi	1703
4	Beneder-i Misis	Edinci Mahallesi	Fatmaoğlu Mustafa	1703
5	Beneder-i Misis	Sağar Mahallesi	Mahalle Mescidi	1703
6	Berendi	Tahtacıviran Karyesi	Karye Mescidi	1703
7	Canibişchir	Karaenbiyalı Karyesi	Karaenbiyalı Karyesi Mescidi	1697
8	Canibişchir	Küçük Dölgili Karyesi	Karye Mescidi	1697
9	Canibişchir	Telli Karyesi	Karye Mescidi	1698
10	Canibişchir	Bulduk Karyesi	Mahalle Mescidi	1698
11	Canibişchir	Bayıryolu Mahallesi	İsa Veli Mescidi	1704
12	Canibişchir	Buluma Nahiyesi	Karye Camii	1704
13	Canibişchir	Hacı Muhib Karyesi	Karye Mescidi	1705
14	Canibişchir	Banked? Karyesi	Mehmed Ağa Mescidi	1705
15	Canibişchir	Değirmendere Karyesi	Karye Mescidi	1706
16	Canibişchir	Emirgüllü Karyesi	Kara Cevace Mescidi	1707
17	Canibişchir	Karagöz Karyesi	Karye Mescidi	1707
18	Canibişchir	Gögekend Karyesi	Hasan Bey Mescidi	1708
19	Canibişchir	Kuşculu Cemaati	Ali Bey Mescidi	1709
20	Canibişchir	Kuşuk Karyesi	Hacı Ahmed Mescidi	1711
21	Canibişchir	Yedi Kardeş Mevzi'	Erinnili Mescidi	1712
22	Canibişchir	Gaba Mevzi	Karye Mescidi	1715
23	Canibişchir	Muaflu Karyesi	Karye Mescidi	1716
24	Canibişchir	Güniçi Karyesi	Şatı'oglu Hasan Mescidi	1717
25	Canibişchir	Sarı Yadlı Karyesi	Mahalle Mescidi	1718
26	Canibişchir	Teke Karyesi Mahallesi	Dumrul Cemaati Mescidi	1731
27	Canibişchir	Sarı Hacı N.	Sarı Mehmed oğlu Molla Ahmed	1764
28	Canibişchir	Bulmuşbeyli Karyesi	Hindiyan Tekkesi kurbunda Mescid	1765
29	Canibişchir	Köprü Arkası	Körüklü-zâde Osman Efendi	1796
30	Canibişchir	Körüklü Karyesi	Ali bin İsmail Mescidi	1802
31	Canibişchir	Hacı Hasan Karyesi	Balcı Şeyhi Mescidi	1803
32	Çamardı	Ağcagöl Mahalli	Ahmed Efendi Mescidi	1696
33	Dündarlı	Merkez	Veli Efendi Mescidi	1696
34	Dündarlı	Dindarlı N.	Karye Mescidi	1697
35	Dündarlı	Aynacı Karyesi	Hüseyin Halife Mescidi	1699
36	Dündarlı	Dindarlı N.	Nasuh Mescidi	1703
37	Dündarlı	Dindarlı N.	Koynuyoğun Mescidi	1704
38	Dündarlı	Koynuyoğun Karyesi	Nahiye Mescidi	1704
39	Dündarlı	Merkez	Karye Camii	1705
40	Dündarlı	Fuger? Karyesi	Hacı Salih Mescidi	1706
41	Dündarlı	Dedemli Cemaati Karyesi	Garibler Mescidi	1707
42	Dündarlı	Dindarlı N.	İnceli Mescidi	1711
43	Dündarlı	Dindarlı N.	Karye Mescidi	1711
44	Dündarlı	Hacı Ahmedli Karyesi	Çamhoğlu Mehmed Mescidi	1716
45	Dündarlı	Dindarlı N.	Hacı Ali Mescidi	1716
46	Dündarlı	Kırkılı Karyesi	Mustafa Mescidi	1716
47	Dündarlı	Süleymanlı Karyesi		

47	Dünderli	Buldak-Bulduk Karyesi	Karye Mescidi	1719
48	Dünderli	Çiçekli Karyesi	Durdu Mescidi	1720
49	Dünderli	Dindarlı N.	Hacı İbrahimoglu Mescidi	1720
50	Dünderli	Yarasa? Karyesi	Halil Efendi Mescidi	1720
51	Dünderli	Gökçeköy Karyesi	Karye Mescidi	1720
52	Dünderli	Darbağlı Karyesi	Karye Mescidi	1720
53	Dünderli	Sofular-Sofulu Karyesi	Sofuoğlu Mescidi	1720
54	Dünderli	Kağsak Karyesi	Karye Mescidi	1721
55	Dünderli	Seyidli Halil Çelebi Karyesi	Halil Çelebi Karyesi Mescidi	1723
56	Dünderli	Dindarlı Nahiyesi	Kara Mehmed oğlu Ahmed Bey	1723
57	Dünderli	Bayram Hacı Karyesi	Karye Mescidi	1723
58	Dünderli	Kıpçak Karyesi	Kıpçak Karyesi Mescidi	1723
59	Dünderli	Dindarlı N.	İsmail ve Mehmed Mescidi	1730
60	Dünderli	Halilbeyli Karyesi	Seyyid Ebubekir Çelebi Mescidi	1739
61	Dünderli	Kırkli Karyesi	Hacı Ali Mescidi	1749
62	Dünderli	Sofular-Sofulu Karyesi	Karye Mescidi	1779
63	Hacıliburaklı	Çayırözlü Karyesi	Çaprazoğlu Mehmed Mescidi	1699
64	Hacıliburaklı	Katışık Karyesi	Karyesi Mescidi	1699
65	Hacıliburaklı	Göbekli Karyesi	Karye Mescidi	1703
66	Hacıliburaklı	Günhasanlı Karyesi	Hacı Yusuf Mescidi	1706
67	Hacıliburaklı	Lemaloğlu Karyesi	Lutfullahoğlu Mescidi	1720
68	Hacıliburaklı	Erkâkin Karyesi	Şeyh Mehmed Mescidi	1721
69	Hacıliburaklı	Erçarı Karyesi	Nasuh Fakih Mescidi	1724
70	Hacıliburaklı	Uçarı Karyesi	el-Hac Yunus Mescidi	1740
71	Karahacılı	Hacımaıbli Karyesi	Abdulcelil bin Mehmed	1911
72	Karaisalı	Kızıldağ/Asmacık Cemaati	Karatoy Mescidi	1708
73	Karaisalı	Hamzalı Karyesi	Karye Mescidi	1709
74	Karaisalı	Küb Karyesi	Karye Mescidi	1718
75	Karaisalı	Belek Karyesi	Karye Mescidi	1718
76	Karaisalı	Tekfur Şeyh-zâde Mahallesi	Molla Mehmed Mescidi	1721
77	Karaisalı	Kızıldağ Yaylağı	Molla Mehmed Mescidi	1721
78	Karaisalı	Kızıldağ Yaylağı Bektaşlı Mevzi'	Emine Hatun Mescidi	1722
79	Karaisalı	Kızıldağ Yaylağı	Hacı Hasan Mescidi	1723
80	Karaisalı	Kızıldağ Yaylağı	Mestan-zâde Mahmud Ağa Mescidi	1723
81	Karaisalı	Bektaşlı Yaylağı	Yayla Mescidi	1726
82	Karaisalı	Sofulupınar Mahalli	Mevzi' Mescidi	1726
83	Karaisalı	Kızıldağ Yaylağı Bektaşlı Mahallesi	Mahalle Mescidi	1731
84	Karaisalı	Kızıldağ Yaylağı	Şeyh-zâde Mescidi	1736
85	Karaisalı	Kızıldağ Yaylağı	İğneci Hacı Hasan	1749
86	Karaisalı	Kızıldağ Yaylağı	Hacı İbrahim Mescidi	1750
87	Karaisalı	Tekfur Yaylağında	Hacı Mehmed ve Ali Beşe Mescidi	1750
88	Karaisalı	Kızıldağ Yaylağı Bektaşlı Mahallesi	Hacı Abbas/Hacı Abdurrahman	1752
89	Karaisalı	Kızıldağ Yaylağı	Bektaşlı Mescidi	1754
90	Karaisalı	Kızıldağ/Sokulu Mevzi'	Mevzi' Mescidi	1756
91	Karaisalı	Kızıldağ Yaylağı	Ahmed Beşe Mescidi	1761
92	Karaisalı	Kızıldağ/Hacı Kara Mevzi'	Mevzi' Mescidi	1769
93	Karaisalı	Kızıldağ/Sofulu Mahallesi	Ekinci	1774
94	Karaisalı	Çarkı Karyesi	Karye Mescidi	1778

95	Karaisalı	Kuzgun Mahalli	Mevzi' Mescidi	1804
96	Karaisalı	Güncü Karyesi	Karye Mescidi	1806
97	Karaisalı	Taşoba Karyesi	Karye Mescidi	1887
98	Karaisalı	Poshacidedeli	Mestan Efendi	1887
99	Karaisalı	Gevişmaatepeçaylak	Karye Mescidi	1913
100	Karakışla	Dikili Karyesi	Karye Mescidi	1696
101	Karakışla	Dölekli Karyesi	Karye Mescidi	1696
102	Karakışla	Taylar/Çörek Karyesi	Karye Mescidi	1696
103	Karakışla	Safralı Karyesi Mescidi	Karye Mescidi	1696
104	Karakışla	İlyaslı Karyesi	İlyaslı Mescidi	1703
105	Karakışla	Foş Karyesi	Karye Mescidi	1718
106	Karakışla	Toprakçık Karyesi	Karye Mescidi	1720
107	Karakışla	Çubuk Karyesi	Karye Mescidi	1730
108	Kınık	Merkez	Hacı Mustafa	1547
109	Kınık	Merkez	Kara Şeyh	1547
110	Misis	Merkez	Şeyh Tahir	1691
111	Misis	Karabayırlı Mahallesi	Hacı Mehmed	1691
112	Misis	Şeyh Abdullah	Şeyh Abdullah	1691
113	Misis		Ahmed Halife	1693
114	Misis		Hüseyin Ağa	1693
115	Misis	el-Hac Seferoğlu	el-Hac Seferoğlu	1701
116	Misis	Şeyh-zâde Mahallesi	Şeyh-zâde	1701
117	Misis	Merkez	Hudavendigâr/Sultan 4. Murad	1701
118	Misis	Köseli Karyesi	Karye Mescidi	1703
119	Misis	Görkeli Mahallesi	Molla Ali	1703
120	Misis	Bayramlı Karyesi	Abdulcebbar Dede/Türbe Mescidi	1903
121	Misis	Büyükkapılı Karyesi	Karyesi Mescidi	1908
122	Sarıçam	Durmuş Karyesi	Karye Mescidi	1690
123	Sarıçam	Hoca Halil Karyesi	Mustafa	1692
124	Sarıçam	Gidiş Yaylası	Karye Mescidi	1701
125	Sarıçam	Bolaroğlu Karyesi	Karye Mescidi	1701
126	Sarıçam	Akviran Karyesi	Karye Mescidi	1788
127	Sarıçam	Kayrak Karyesi	Karye Mescidi	1818
128	Sarıçam	Mahmudiye Karyesi	Karye Mescidi	1820
129	Sarıçam	Kazıklı Karyesi	Karye Mescidi	1820
130	Yüreğir	Göçlük Yaylası	Karye Mescidi	1691
131	Yüreğir	Yaylakoğlu Karyesi	Karye Mescidi	1691
132	Yüreğir	Pirce Karyesi	Karye Mescidi	1703
133	Yüreğir	Sarıviran Karyesi	Karye Mescidi	1703
134	Yüreğir	Sarımanlar Karyesi	Karye Mescidi	1742
135	Yüreğir	Karabüke Karyesi	Karye Mescidi	1783
136	Yüreğir	Mehmed Paşa Çiftliği Karyesi	Tatar İlyas Mezdiliği Mescidi	1704
137	Yüreğir	Kadı Karyesi	Karyesi Mescidi	1830

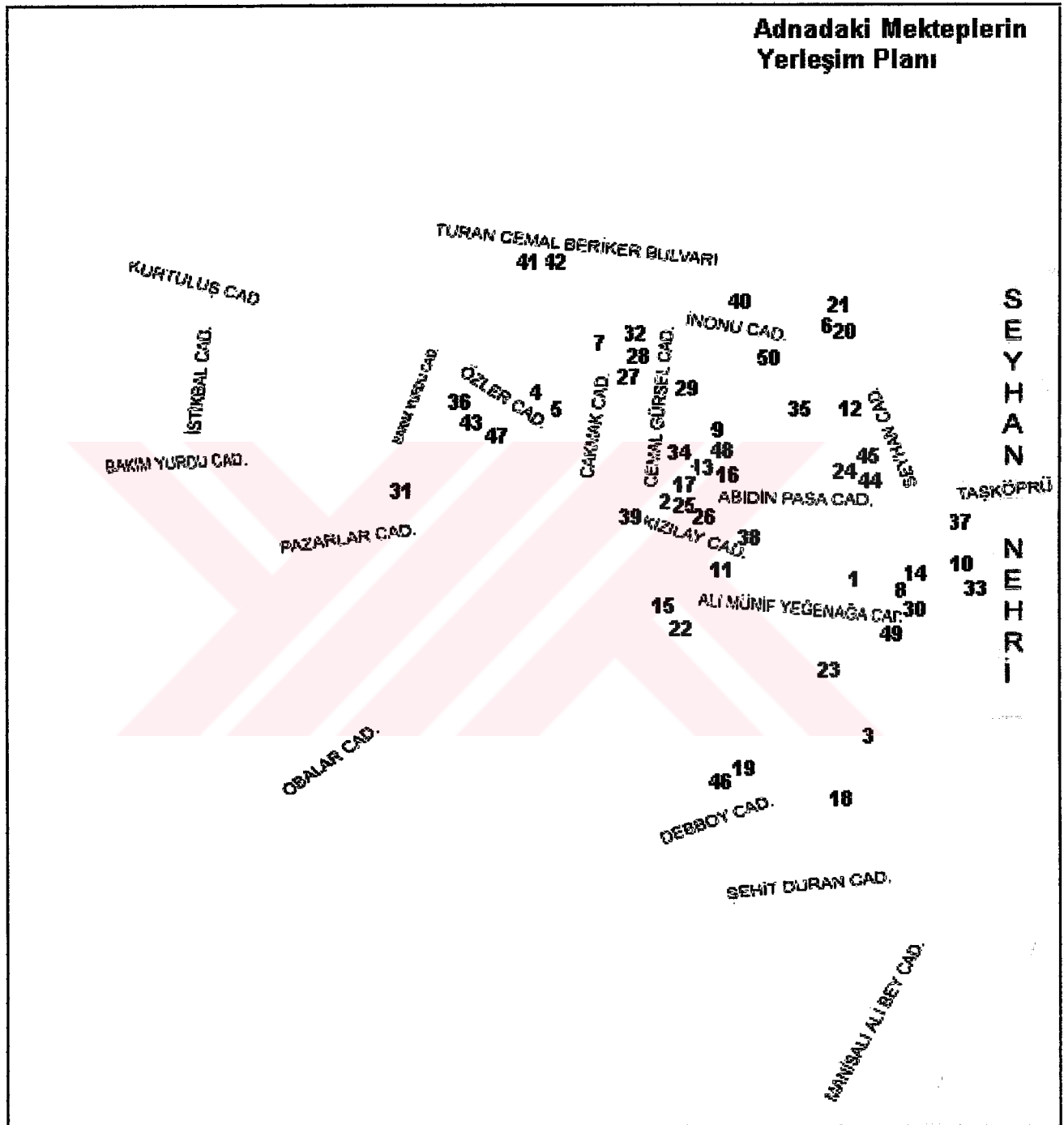
Ek 5a: Adana Sancağındaki Mektepler

SIRA NO	İDARİ BİRİM	MAHALLİ/ YERİ	MEKTEBİN veya KURUCUSUNUN ADI	İLK GEÇTİĞİ TARİH
1	Adana	Câmi-i Cedîd	Halil Bey/Câmi-i Cedîd Mektebi	1540
	Adana	Bâb-ı Tarsus	Savcı-zâde el-Hacı Mustafa Muallimhanesi	1548
2				
3	Adana	Sugediği	Mestan-zâde Hacı Mahmud Mektebi	1682
4	Adana	Yeni Camii	Yeni Camii Mektebi	1703 ?
5	Adana		Hacı Veli Mektebi	1704 ?
6	Adana	Paşanabi	el-Hac Yusuf Mektebi	1704 ?
7	Adana	Yarbaşı	es-Seyyid Mehmed Mektebi	1711 ?
8	Adana	Sofibağçesi	Hacı Kanber Muallimhanesi	1712 ?
9	Adana	Helhal	Celil Halife Mektebi	1713 ?
10	Adana	Debbağhane	Hacı Hasan Mektebi	1715 ?
11	Adana	Eskihamam	Mü'mine Hatun Muallimhanesi	1715 ?
12	Adana	Kayalıbağ	Seyyid Abdurrahman Muallimhanesi	1716 ?
13	Adana	Hankurbi	Aişe ve Hatice Mektebi	1716 ?
	Adana	Sofibağçesi	Kara Velioglu Hacı Ali Muallimhanesi	1716
14				
15	Adana	Câmi-i Atîk	Mahalle Muallimhanesi	1720 ?
16	Adana	Hankurbi	Elanoğlu Mehmed Muallimhanesi	1721 ?
17	Adana	Hankurbi	Abdulkerim Mektebi	1721
18	Adana	Baytemur	Seyyid Hacı Mustafa Mektebi	1721 ?
19	Adana	Yortan	Neslihan Hatun Mektebi	1722 ?
20	Adana	Paşanabi	el-Hac Hüseyin Ağa bin İvaz Mektebi	1723
21	Adana	Paşanabi	Arpacı-zâde el-Hac Hüseyin Ağa Mektebi	1723
22	Adana	Câmi-i Atîk	Durmuş Beşe Mektebi	1723
23	Adana	Sarıyakub	Mirza Çelebi Mektebi	1723 ?
	Adana	Çukurmescid	Şerife Hatun Mescidi yakınında Mektebi	1730
24				
25	Adana	Bâb-ı Tarsus	Kâtib Hasan Efendi Muallimhanesi	1730
26	Adana	Bâb-ı Tarsus	Kâtib Hüseyin Efendi Muallimhanesi	1731
	Adana	Neccarân	Gebeşoğlu es-Seyyid Mehmed Mektebi	1733
27				
	Adana	Neccarân	Beşir-zâde es-Seyyid el-Hac Mehmed Efendi	1735
28				
29	Adana	Tepebağ	Şeyh Süleyman Mektebi	1737 ?
	Adana	Sofibağçesi	Beşir-zâde es-Seyyid el-Hac Mehmed Efendi	1740
30				
31	Adana	Handan	Kara Molla Ali Muallimhanesi	1740
32	Adana	Neccarân	Hacı Yusuf Ağa Muallimhanesi	1745 ?
33	Adana	Debbağhane	Huhî el-Hac Hasan Muallimhanesi	1749 ?
34	Adana	Hankurbi	Abdurrahman Efendi Muallimhanesi	1751?
35	Adana	Ağamehmed	Dânâbaşı Hacı Musa Beşe Mektebi	1752 ?
36	Adana	Kördere	Seyyid Ali Muallimhanesi	1754
37	Adana	Dolap	el-Hac Hasan Efendi Muallimhanesi	1755
38	Adana	Eskihamam	Eski Hamam Mahallesi Mektebi	1758 ?
39	Adana	Bâb-ı Tarsus	Sofu-zâde el-Hac Mustafa Mektebi	1758 ?
	Adana	Kasabbekir	Gurbeti-zâde Abdullah Ağa Muallimhanesi	1759
40				
41	Adana	Çınarlı	Çınarlı Mahallesi Muallimhanesi	1759
42	Adana	Çınarlı	Mektebhane/Ashab-ı Hayr	1760 ?

43	Adana	Kuruköprü	Hüseyin Muallimhanesi	1761
44	Adana	Kantarân	Abdullah Mektebi	1762
45	Adana	Çukurmescid	Seyyid Hamza Muallimhanesi	1771 ?
46	Adana	Yortan	Koca Ali Efendi Mektebi	1788 ?
47	Adana	Kuruköprü	Fatma Hatun Mektebi	1789
48	Adana	Hankurbi	Mehmed bin İbrahim	1790
	Adana	Sofibağçesi	Serturnaî es-Seyyid el-Hac Mustafa	1802
49			Ağa Mektebi	
	Adana	Şeyhmustafa	Şeyh-zâde Mehmed Said Efendi	1808
50			Mektebi	
51	Adana	Bey Karyesi	Bey Karyesi/Eyüp Ağa ibn Hamza	1871
52	Adana	Naşidiye Karyesi	Naşidiye- Katip Osman Efendi	1889

Ek 5b: Adana'daki Mekteplerin (Ek 5a'da Görülen) Mahallelere Göre Şehir Planındaki Yerleşimi

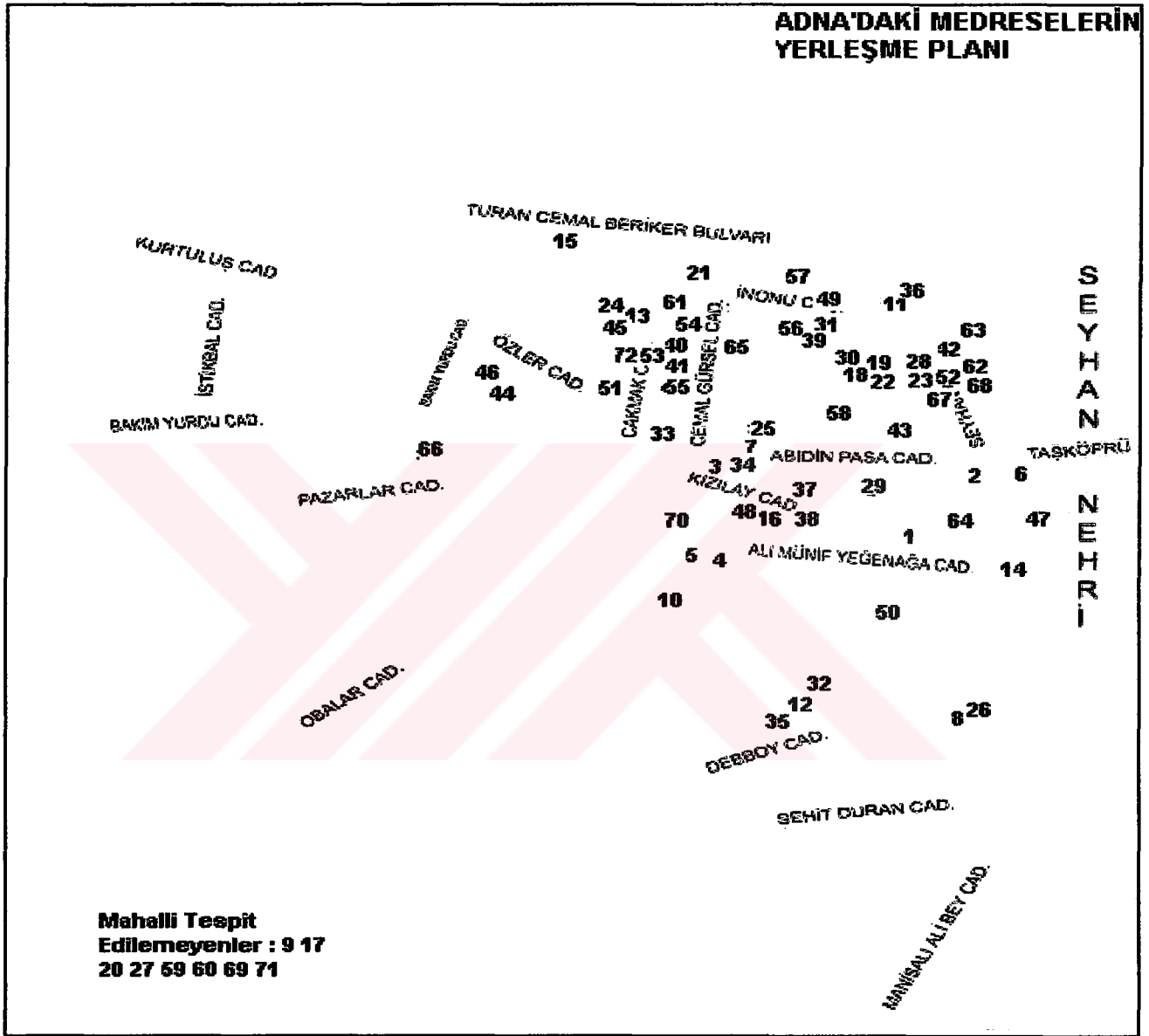

Ek 6a: Adana Sancağındaki Medreseler

SIRA	MAHALLİ	ADI	KURUCUSU	BELGEDE İLK GEÇTİĞİ TARİH	1903 YILI ÖĞR. SAYISI
1	Câmi-i Cedîd	Câmi-i Kebir	Halil Bey	1540	35
2	Debbâğhâne/Kalekapısı	Cuma Fakih	Cuma Fakih	1541	
3	Bâb-ı Tarsus	Savcı-zâde	Savcı-zâde Hacı Mustafa Bey	1548	30
4	Câmi-i Atîk	Medrese-i Cedîd	Pirî Mehmed Paşa	1552	25
5	Câmi-i Atîk	Hasan Ağa	Hasan Kethûda/Ağa	1558	15
6	Debbâğhâne	Caferiye	Cafer Paşa	1648	20
7	Bâb-ı Tarsus	Suhte-zâde	Suhte Hacı Mahmud Paşa	1653	
8	Sugediği	Mestan-zâde	Mestan-zâde Hacı Mahmud Ağa	1682	
9		Hatuniye		1703 ?	
10	Alidede	Ali Dede	Darendeli Mahmud Efendi	1704 ?	15
11	Paşa Nabi	Fazlullah Efendi Camii	Şeyh Fazlullah Efendi	1706?	
12	Yortan	Mahalle	Mahalle	1711 ?	
13	Yarbaşı	Fatıma Hatun	Fatıma Hatun	1712 ?	
14	Harabbâğça	Bey Dairesi	Bayram Paşa-zâde Mehmed Paşa	1712?	15
15	Çınarlı	Zebilci	Zebilci Ali	1713 ?	
16	Eski Hamam	Medrese-i Sağire	Bayrampaşa-zâde Mehmed Paşa	1713 ?	
17		Ali Bey	Ali Bey	1714 ?	
18	Ağa Mehmed	Bâni Ahmed ve Hacı Mehmed ve Hacı Nebi	Ahmed, Hacı Mehmed, Hacı Nebi	1715 ?	
19	Ağa Mehmed	Hatuniye	Mustafa Efendi	1716 ?	
20		Fetâhiye	Fetâhiye	1719 ?	
21	Hacı Hamid	Okçuoğlu	Durmuş Fakih oğlu Mehmed	1720 ?	
22	Ağa Mehmed	Abdülaziz Efendi	Abdülaziz Efendi	1721 ?	
23	Kayalıbağ	Emir Kadı	Emir Kadı-Seyyid Mustafa	1721 ?	
24	Yarbaşı	el-Hac Osman Efendi	el-Hac Osman Efendi	1723 ?	
25	Han Kurbi	Yeni Camii	Abdurrezzak Antâki	1724	20
26	Mestan-zâde	Koca Ali Efendi	Koca Ali Efendi	1724 ?	
27	Hasırcı Pazarı	Mehmed Bey	Dergâh-ı âlî Mehmed Bey	1730 ?	
28	Kayalıbağ	Abdulfettah Efendi	Abdulfettah Efendi	1731 ?	
29	Durmuş Fakih	Koca Ağa	Koca Ağa	1736 ?	
30	Ağa Mehmed	Kurdoğlu Hacı Ahmed	Kurdoğlu Hacı Ahmed	1738 ?	
31	Şeyh Mustafa	Şeyh-zâde	Abdulmuin Efendi	1746	21
32	Yortan	Alemdâr	Alemdar el-Hac Hasan Ağa	1748	32
33	Mermerli	Ahmed Ağa/14 Odalı	Serdengeçti Ağası el-Hac Ahmed Ağa	1748	
34	Bâb-ı Tarsus	Hacı Hasan Ağa	Hacı Hasan Ağa bin Ahmed	1765 ?	
35	Yortan	Balcıoğlu	Sarı-zâde Mehmed Ağa	1750 ?	
36	Paşa Nabi	Arpacı-zâde	Arpacı-zâde el-Hac Hüseyin Ağa	1751	11
37	Eskihamam	Siyavuş-zâde	Siyavuş-zâde Hacı Ahmed Ağa	1751	
38	Eski Hamam	Osman Efendi	Şeyh Osman Efendi	1752 ?	
39	Şeyh Mustafa	Keçecioğlu	Keçecioğlu	1753 ?	
40	Neccarân	Kaba Hamza-zâde	Kaba Hamza-zâde	1753 ?	
41		Kızıloğlu-Medrese- i Cedîd	Ergari Kızıloğlu	1754 ?	

42	Kayalıbağ	Abdulhalim Efendi	Abdulhalim Efendi ve Halime Hatun	1755 ?	
43	Çukur Mescid/Tepebağ	Gence-zâde/Yeşil Mescid	Gence-zâde es-Seyyid el-Hac Mahmud Bey	1753	15
44	Kuru Köprü	Teslime Hatun	Teslime, Mü'mine Hatunlar, Kara Hasan ,Kara Abdullah el-Hac Yusuf Efendi	1756 ?	
45	Yarbaşı	Yarbaşı		1756 ?	
46	Kuruköprü	Kuruköprü		1757 ?	
47	Debbaghâne	İlgınlı Ali Efendi ile el-Hac Hüseyin	İlgınlı Ali Efendi ile el-Hac Hüseyin	1757 ?	
48	Eski Hamam	Hacı İsa Hoca	Hacı Ahmed Efendi	1758 ?	11
49	Şeyh Mustafa		Salatoğlu Mustafa, Kaba-zâde, diğer Mustafa, Alemdar, Ebubekir, Süleyman ve Ömer'in bina eyledikleri Medrese	1758 ?	
50	Sarı Yakub	Sarı Yakub	Sarı Yakub	1759 ?	
51	Zimmîyân	Medrese-i Cedîd	Seyyid Ebubekir Efendi	1760 ?	
52	Kayalıbağ	Molla Halil	Molla Halil	1761 ?	
53	Neccarân	Emir Yakub	Emir Yakub Bey	1761 ?	5
54	Neccarân	Ali bin Süleyman	Ali bin Süleyman	1762 ?	
55	Neccarân	es-Seyyid Hamza Çelebi	es-Seyyid Hamza Çelebi	1763 ?	
56	Şeyh Mustafa Şeyh-zâde)	Uhrî Kızıloğlu Mustafa Ağa Medrese-i Cedîd	Uhrî Kızıloğlu Mustafa Ağa Medrese-i Cedîd	1764 ?	
57	Kasabbekir	Köse Fakih	Köse Fakih	1765 ?	
58	Saçlı Hamid	Kubad Paşa	Ramazanoğlu Kubad Paşa	1769 ?	
59		Keçili ve Kaya Hamza	Keçili ve Kaya Hamza	1770 ?	
60		Karacaoğlu	Karacaoğlu	1773 ?	
61	Neccarân	Çamuriye	Şeyh Mustafa	1778	
62	Kayalıbağ	Hurmalı Daire	el-Hac Mehmed Efendi	1788	15
63	Kayalıbağ	Yusuf Çelebi	Elcioğlu Yusuf Çelebi	1796 ?	
64	Câmi-i Cedîd	Kerim-zâde	Kerim-zâde Mehmed Arif Ağa	1835 ?	15
65	Neccarân	Abdullah Ağa	Abdullah Ağa	1806 ?	
66	Handan	Arık-zâde	Arık-zâde Hacı Ali Efendi	1892	40
67	Kayalıbağ	Kayalıbağ		1892 ?	25
68	Kayalıbağ	Hacı Yunus Ağa	Hacı Yunus Ağa	1894	
69	Serracân	Yeni Daire	Hacı Hasan Efendi	1894 ?	40
70	Kara Soku	Parmaklı Mescid		1894 ?	
71	Sisli	Paşa	Paşa	1894 ?	20
72	Neccarân	Sevindik-zâde	Sevindik-zâde	1894 ?	10
73	Ayas	Hacı Kara	İmam Hacı Kara	1547 ?	
74	Kızıldağ Yaylağı	Kızıldağ Halil Bey	Ramazanoğlu Halil Bey	1547	
75	Misis	Hudavendigar	Sultan IV. Murad	1691 ?	
76	Dindarlı N.	Kadı Hasan Camii	Kadı Hasan Camii	1696 ?	
77	Canibişehir	Sinan Paşa Tekkesi	Ashâb-ı Hayrat	1763 ?	
78	Yedi Kardeş Mevzi'	Kurdoğlu Hacı Ahmed ve Hacı İbrahim	Kurdoğlu Hacı Ahmed ve Hacı İbrahim	1732 ?	
79	Ceyhan-Yarsuvat	Abdulkadir Ağa	Abdulkadir Ağa	1886	
80	Eniknar Karsandı	Eniknar	Yusuf Efendi	1898	15
81	Karaisalu	Ceceli	Ahmed Efendi	1898	50
82	Kızıldağ Yaylağı	Cebeli Ahmer	Hacı Zahid Efendi	1899	30
83	Osmaniye	Trabzonî	Müfti Efendi	1898 ?	18
84	Misis-Büyükkapılı	Büyükkapılı Karyesi	Mehmed Ağa ibn Ahmed Ağa	1908	

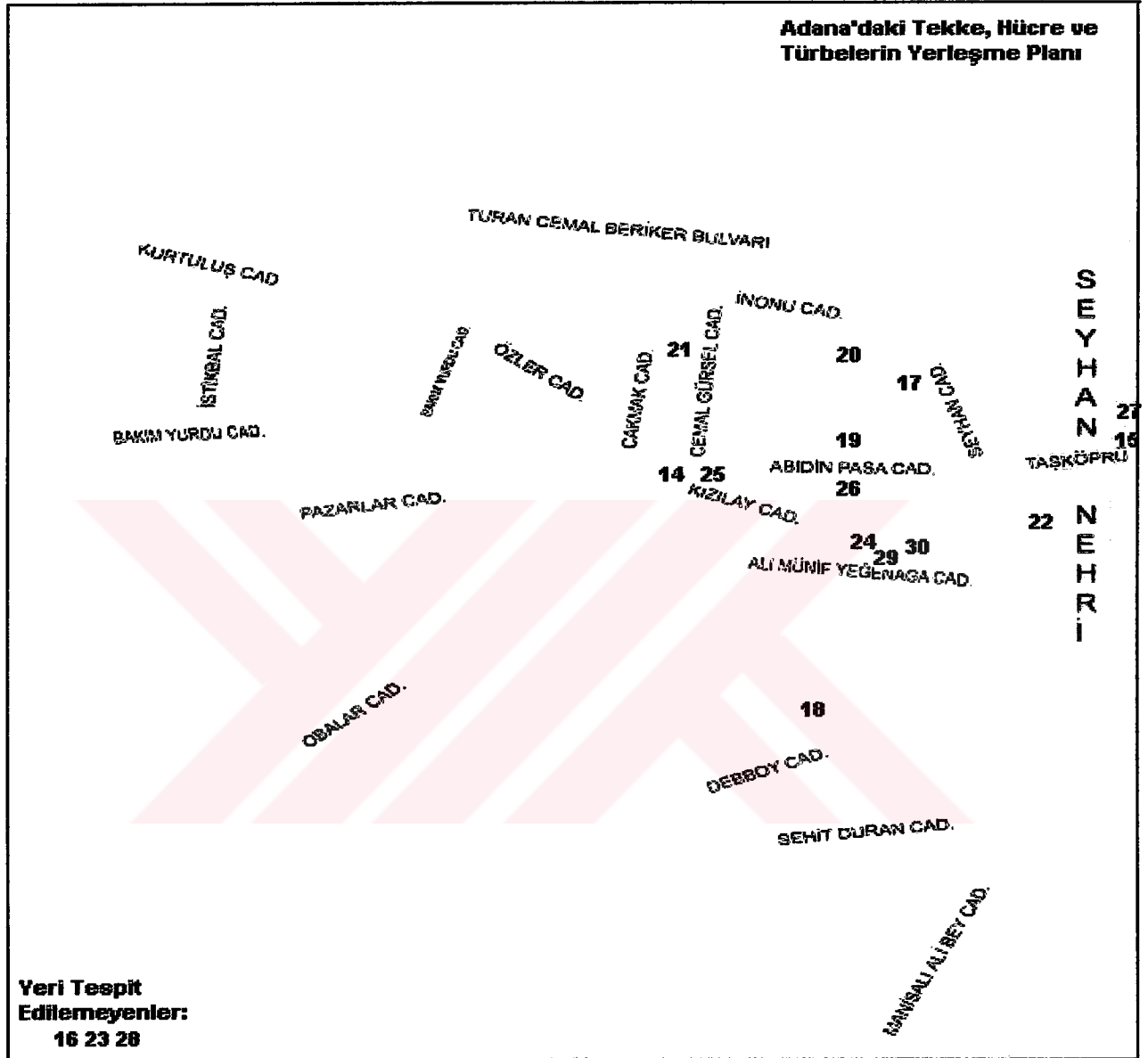
**Ek 6b: Adana Merkezdeki Medreselerin (Ek 6a'da Görülen)
Mahallelere Göre Şehir Planında Yerleşimi**

EK 7a: Adana Sancağındaki Tekke-Zâviye, Hücre ve Türbeler

SIRA NO	İDARİ BİRİM	MAHALLİ	HAYRÂTIN ADI	KURUCUSU/ BÂNİSİ	İLK GEÇTİĞİ TARİH	BAĞLI OLDUĞU TARİKAT
1	Misis	Misis Köprüsü	Cebel-i Nur Z.		1519	
2	Karaisalı	Küçükyarköy	Şeyh Mahmud Z.		1530	
3	Adana	Sinanpaşa	Sinan Paşa Z.		1688	
4	Karaisalı		Şeyh İbrahim Z.		1688	
5	-		Halim Ağa Z.		1688	
6	Karaisalı		Hatipzâde Z.		1745	
7	"		Hacıocaklı Z.		1745	
8	"	Çamköyü	Çamköyü Z.		1745	
9	"		Erkâkin Z.		1896	
10	"	Toy Köyü	Bedreddin Z.		1691	
11	Ayas	Ömerli Köyü	Ömerli Z.		1690	
12	Dündarlı		Malaga Z.		1786	
13	"	Kaledağı	Sofudedede Z.		1793	
14	Adana	Bab-ı Tarsus M.	Kurban Baba T.		1672	Bektaşî
15	"	Taşköprü	Hindîyân T.		1713	Nakşî
16	"	Merkez	Ali Paşa T.	Sadrâzam Ali Paşa	1752	Nakşî
17	"	Kayalıbağ	Şeyh Muslihiddin T.		1901	Nakşî
18	"	Yortan	Şeyh Zülfo T.	eş-Şeyh Ali Zülfi	1852	Rufâî
19	"	Emirler M.	Abdülhamid Efendi T.	Defterdâr Abdülhamid Efendi	1896	Rufâî
20	"	Şeyh Mustafa	Şeyh Ahmed Efendi T.	Şeyh Ahmed Efendi	1835	Kadirî
21	"	Neccârân	Şeyh Ahmed Baba T.	Halk	1894	Kadirî
22	"	Debbâğhâne	Şeyh Şücaüddin T.	Şeyh Şücaüddin Efendi	1875	Kadirî
23	Yüreğir	-	Siyavüşzâde H.	Siyavüşzâde Ahmed Ağa	1751	-
24	Adana	Câmi-i Cedid	Ramazanoğlu H.	Ramazanoğlu V.	1754	-
25	"	Bab-Tarsus	Kurban Baba T.	-	?	Bektaşî
26	"	Ağcamescid	Selim Bey	Ramazanoğlu	16. yy.	-
27	"	Taşköprü	Cafer Baba Türbesi	-	17. yy.	-
28	"	-	Derviş Paşa-zâde T	-	1723	-
29	"	Câmi-i Cedid	Ulu Cam/Halil Bey T.	Ramazanoğlu	1540	-
30	"	"	Ramazanoğlu T.	Ramazanoğlu	18.yy.	-
31	Halep	-	Mahmud Bey	Ramazanoğlu	1517	-
32	Tarsus	-	Danyal Nebi	-	1768	

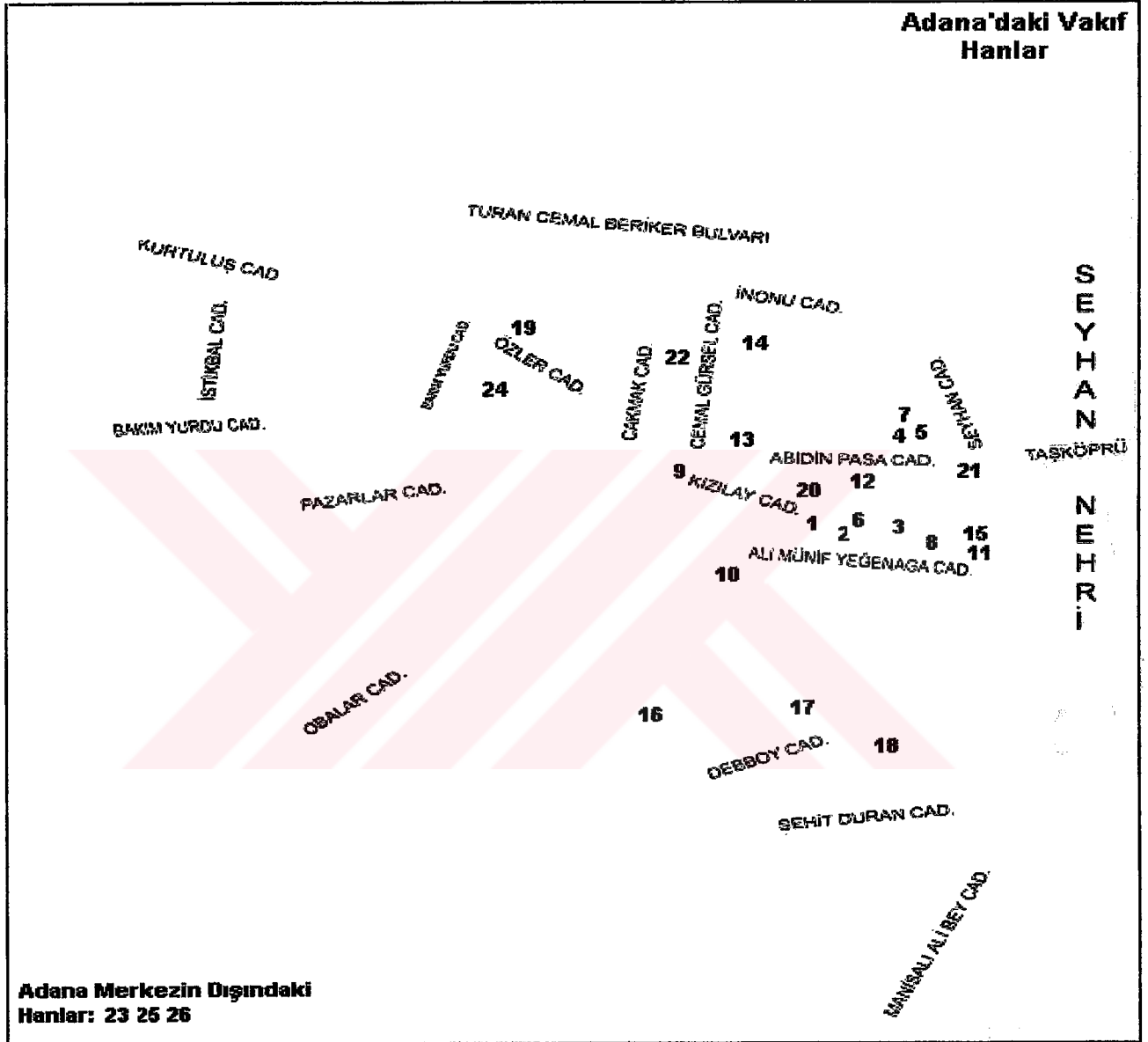
EK 7b: Adana Merkezdeki (EK 7a'da Geçen) Tekke-Zâviye, Hücre ve Türbelerin Mahallelere Göre Şehir Planındaki Yerleşimi

EK 8a: Adana'daki Vakıf Hanlar

Sıra No	Birim	Mahalli	Vakıf Kurucusu	Hanın Adı	Oda Sayısı	Vakıf Tarihi
1	Adana	Câmi-i Cedid	Ramazanoğlu	Pamuk Han	?	1540
2	"	Câmi-i Cedid	Ramazanoğlu	Han	?	1540
3	"	Câmi-i Cedid	Ramazanoğlu	Han	?	1540
4	"	Sûk-ı Atık	Ramazanoğlu	Gül Paşa Han	?	1540
5	"	Sûk-ı Atık	Ramazanoğlu	Şehabeddin Hanı	?	1547
6	"	Câmi-i Cedid	Ramazanoğlu	Eğlemez Han	?	?
7	"	Sûk-ı Atık	Kantaroğlu	Kantaroğlu 4 Han	?	1525
8	"	Câmi-i Cedid	Hatice binti Çelebi	2 Han-ı Cedid	?	1608
9	"	Bab-ı Tarsus	Mahmud Paşa Hanı	Han-ı Kebir	?	1653
10	"	Câmi-i Atik	Süleyman bin Hızır	Ribat-Han	?	1691
11	"	Sofibağçesi	Bayram Paşa zâde	Han	48	1711
12	"	Ağamescid	Yusuf Ağa ibni Habîb	Han-ı Cedid	?	1712
13	"	Bab-ı Tarsus	Kâmile Hatun b. Mestan-zâde Mahmud Ağa	3 Han	24, 32, 32	1714
14	"	Kansafzâde	Ali Ağa bin Sunullah Ağa	Han	21	1720
15	"	Sofibağçesi	Ümmügülüm binti Behram Çavuş	Han	12	1725
16	"	Savcızâde	el-Hac Hüseyin bin Mehmed	İki Han	24	1728
17	"	Yortan	Musa Balı zâde Mustafa Ağa	Han	4 Mağazalı	1738
18	"	Baytemur	Halil Beşe bin Süleyman Beşe	Hurmalı Han	35	1761
19	"	Mermerli	Matbah-i Amire Emîni el-Hac Mustafa Ağa	Han-ı Sağır	?	1766
20	"	Eskihamam	Matbah-i Amire Emîni el-Hac Mustafa Ağa	Han -ı Kebir	37	1766
21	"	Durmuşfakih	es-Seyyid İshak Efendi bin Ömer Ağa	Han	35	1774
22	"	Neccaran	Fatma binti Yusuf Ağa	Han	?	1776
23	Karaisalu	Anahşabeyiköy	Ali Ağa bin Osman bin Süleyman	Han	3	1886
24	Adana	Kuruköprü	Arık zâde Hacı Ali Efendi	İkikapılı Han	4 Mağazalı	1892
25	Karaisalu	Memişli Köyü	Molla Mehmed ibni Mustafa	Han	4	1899
26	Osmaniye	Rızaiye	Eşrafi Han Hacı Hüseyin Efendi	Han	?	1905
Toplam Han Sayısı				31 Han		

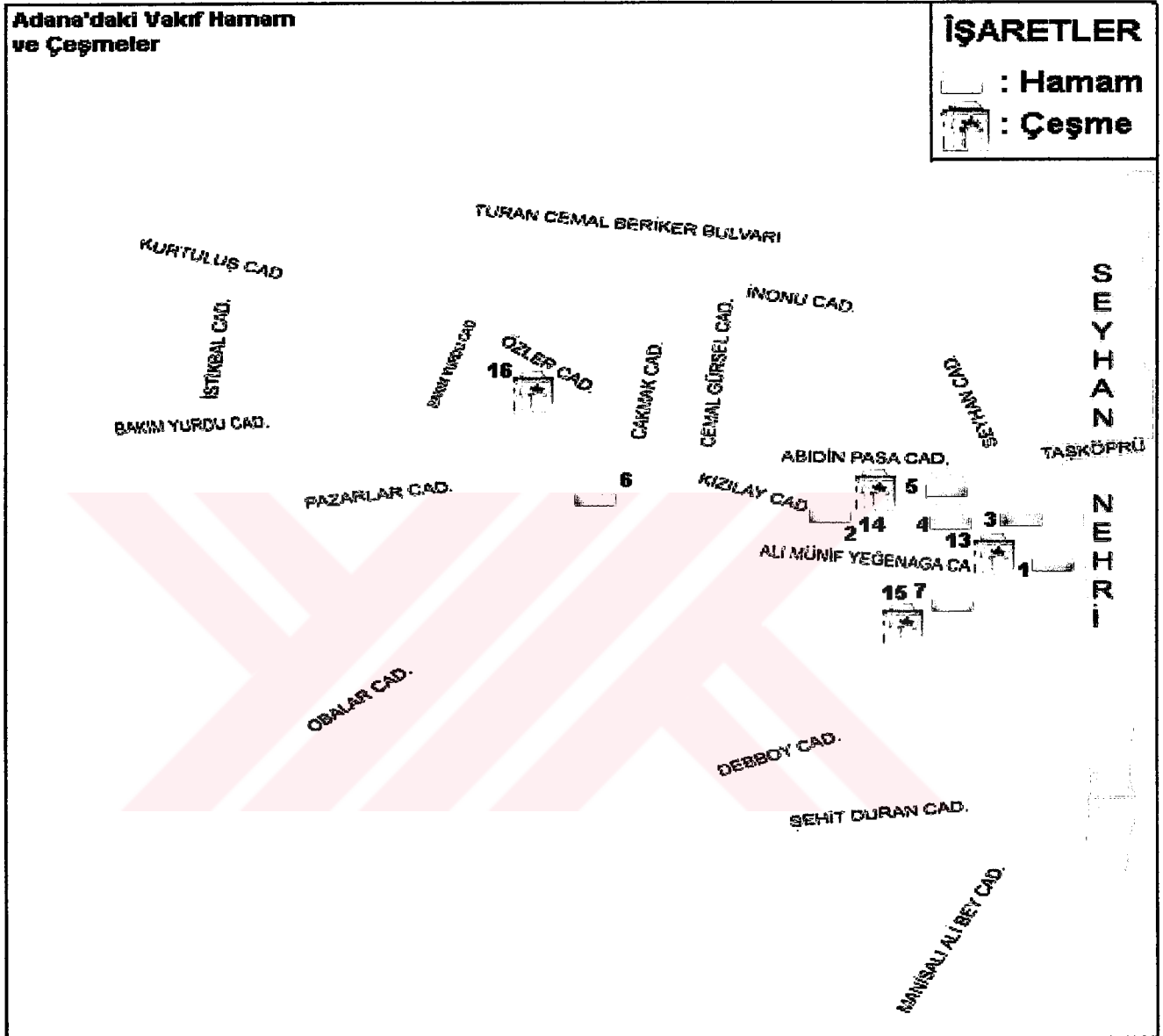
EK 8b: Adana'da Merkezde Vakfedilen Hanların (EK 8a'da Görülen) Mahallelere Göre Şehir Planında Yerleşimi

EK 9a: Adana Sancağındaki Vakıf Hamamlar ve Adana Merkezdeki Vakıf Çeşmeleri

Sıra No	Yeri	Mahalli	Hayrâtın Adı	Kurucusu	İlk Geçtiği Yıl
1	Adana	Hamamkurbi Mh.	Hamam-ı Atîk	Ramazanoğlu	1540
2	"	Câmi-i Cedid Mh.	Çarşı Hamamı	Ramazanoğlu	1540
3	"	Sofubağçe Mh.	Cedid/Yalı/Paşa Hamamı	Ramazanoğlu	1540
4	"	Câmi-i Cedid Mh.	Halil Bey Evleri	Ramazanoğlu	1540
5	"	Câmi-i Cedid Mh.	Mustafa Bey Evleri	Ramazanoğlu	1540
6	"	Bab-ı Tarsus Mh.	Mestanoğlu Hamamı	Mestan-zâde Hacı Mahmud Ağa	1682
7	"	Sarıyakup Mh	Musabalı-zâde/Yeni Hamamı	Musabalı-zâde Mustafa Ağa	1738
8	Kınık	-	Hamam/iki Adet	Ramazanoğlu	1540
9	Ayas	-	Pirî Paşa Hamamı	Ramazanoğlu	1540
10	Misis	-	Misis Köyü Hamamı	Ramazanoğlu	1540
11	Kızıldağ	-	Yayla Hamamı	Ramazanoğlu Piri paşa	1540
12	Bor	-	Yeni Hamam	Ramazanoğlu Piri paşa	1540
13	Adana	Câmi-i Cedid Mh.	Piri Paşa Çeşmesi	Ramazanoğlu Piri paşa	1540
14	"	Câmi-i Cedid Mh.	Piri Paşa Çeşmesi	Ramazanoğlu Piri paşa	1540
15	"	Sarıyakup Mh.	Yeni Hamam Çeşmesi	Hasan Paşa-zâde Ahmed Bey	1803
16	"	Kuruköprü Mh.	Bahri Paşa Çeşmesi	Vali Bahri Paşa	1901

EK 9b: Adana Merkezdeki (EK 8a'da Görülen) Hamamlar ile Vakıf Çeşmelerin Şehir Planındaki Yerleşimi

Ek: 10

**ADANA VAKIFLAR BÖLGE MÜDÜRLÜĞÜ YÖNETİMİ ALTINDA BULUNAN
HAYRAT VAKIF TAŞINMAZLAR**

DANA MAZBUT HAYRAT

Vakıf Kutuk Kaydı			Bulunduğu yer				Tapu ve Kadastro Kaydı					Kira Durumu					
İt.	Say.	Sıra	Vakfı	Cinsi	İl	İlçesi	Mah.	Cad./Sok.	K.No	Pafta	Ada	M2'si	Akar No	Emlak No	Cinsi		
1		1	Çarşı Fakı	Medrese	Adana	Seyhan	Çarşı	Çarşı	13	47	137	14	167				
		2	Çarşı Fakı	Medrese	"	"	"	"	11	47	137	17	20				
		3	Ramazanade	Medrese	"	"	"	"	42	49	140	22	350				
		4	Çarşı Fakı Cami	Cami	"	"	"	"	46	133	1	279					
		5	Çarşı Fakı Cami	Cami Aralı	"	"	"	"	46	133	5	77					
		6	Ramazanade	Medrese	"	"	"	"	49	140	23	40					
		7	Agca Fakı	Medrese	"	"	"	"	90	45	144	25	231				
		8	Ramazanade	Medrese	"	"	"	"	129	49	145	0	3.651				
		9	Vakıflar Genel Mud.	K.Dükkan	"	"	"	"	49	145	17	26					
		10	Vakıflar Genel Mud.	Mağaza	"	"	"	"	49	145	27	358.35					
		11	Vakıflar Genel Mud.	K.Dükkan	"	"	"	"	49	145	30	19					
		12	Vakıflar Genel Mud.	K.Dükkan	"	"	"	"	49	145	38	25.71					
		13	Vakıflar Genel Mud.	K.Dükkan	"	"	"	"	49	145	46	29.09					
		14	Vakıflar Genel Mud.	K.Dükkan	"	"	"	"	49	145	47	29.25					
		15	Vakıflar Genel Mud.	K.Dükkan	"	"	"	"	49	145	53	26.51					
		16	Evkef Fakı	Medrese	"	"	"	"	49	145	53	26.51					
		17	Evkef Fakı	Medrese	"	"	"	"	128	7	60	67	48				
		18	Evkef Fakı	Medrese	"	"	"	"	2	7	60	68	35				
		19	Ramazanade	Medrese	"	"	"	"	299	6	87	97	100				
3		20	Bey Caresi H.Şehit	Cami	"	"	"	32	33	228	5	36					
		21	Bey Caresi H.Şehit	M.Arsarı	"	"	"	"	32	33	228	6	562.50				
		22	Şeyh Fakı Cami	Medrese	"	"	"	"	70	35	242	67	293				
		23	Taht Fakı Cami	K.Cami	"	"	"	"	37	253	48	123					
		24	Vakıflar Genel Mud.	K.Medrese	"	"	"	"	38	220	26	49					
		25	Genel Fakı	K.Medrese	"	"	"	"	15	30	201	1	141				
		26	Abdullah Fakı	Cami	"	"	"	"	167	63	297	1	1.053				
		27	Şeyh Fakı	Medrese	"	"	"	"	47	63	297	26	23				
		28	Şeyh Fakı	M.Arsarı	"	"	"	"	199	93	0	16	192.50				
		29	Mestanaade H.Mahut	K.Medrese	"	"	"	"	171	92	9	17	209				
4		30	Mestanaade H.Mahut	Cami Aralı	"	"	"	35	37	11	14	1.061					
		31	Seyhan Vakıf Fakı	M.Tekke	"	"	"	"	74	101	858	23	350				
		32	Namık Fakı	Medrese	"	"	"	"	93	90	633	9	500				
		33	Ramazanade	K.Medrese	"	"	"	"	77	77	77	130					
		34	Ramazanade	"	"	"	"	"	27	27	712	105					
		35	Ramazanade	"	"	"	"	"	27	27	712	105					
		36	Ramazanade	"	"	"	"	"	27	27	712	105					
		37	Şeyh Fakı	Cami	"	"	"	"	129	4	104	45	444				
		38	Ramazanade	Cami	"	"	"	"	128	7	60	63	1.144				
		39	Şeyh Fakı	Cami	"	"	"	"	68	35	242	68	634				
5		40	Alıcı Fakı	Cami	"	"	"	5	8	72	49	140					
		41	Kapalı Fakı Cami	Cami-Aralı	"	"	"	"	22	14	128	9	1.075				
		42	Vakıflar Genel Mud.	K.Cami	"	"	"	"	27	27	713	140					
		43	Vakıflar Genel Mud.	K.Cami	"	"	"	"	27	27	713	140					
6		44	Ramazanade	K.Cami	"	"	"	"	27	27	713	140					
		45	Ramazanade	Cami	"	"	"	"	27	27	713	140					
		46	Ramazanade	Cami	"	"	"	"	27	27	713	140					
		47	Ramazanade	Cami	"	"	"	"	27	27	713	140					
7		48	Ramazanade	Cami	"	"	"	"	27	27	713	140					
		49	Kadırgözü Fakı	Arası	"	"	"	"	3322	2	345	145					
		50	Kadırgözü Fakı	Arası	"	"	"	"	6769	4	221	145					
		51	Kadırgözü Fakı	Arası	"	"	"	"	6769	5	221	145					
11		52	Vakıflar Genel Mud.	Arası	"	"	"	"	7909	3	10.514						
		2	Vakıflar Genel Mud.	K.Cami	Adana	Seyhan	Tunçbaşı	"	16.7V	729	6	630					
		3	Vakıflar Genel Mud.	Cami-Müş	"	"	"	"	67.2	573	46	1.386					
		4	Vakıflar Genel Mud.	Arası	"	"	"	"	539	2	448						
15		5	Vakıflar Genel Mud.	Cami	"	"	"	"	67.08	668	1	2.357					
		6	Vakıflar Genel Mud.	Cami	"	"	"	"	379	1	1.630						
		7	Vakıflar Genel Mud.	Arası	"	"	"	"	411	1	1.460						
		8	Vakıflar Genel Mud.	Cami	"	"	"	"	667	1	633						
		9	Vakıflar Genel Mud.	Cami	"	"	"	"	667	1	633						
		1	Vakıflar Genel Mud.	K.Cami	Osmaniye	Kadirli	Tunçbaşı	"	28-29	189	6	365					
		2	Vakıflar Genel Mud.	K.Cami	Adana	Kirazlı	S. Pinar	K. Milliye	30-33	32	4	2.147					
		3	Vakıflar Genel Mud.	Medrese-Dü	"	"	"	"	24	5	108						
18		4	Vakıflar Genel Mud.	K.Cami	"	"	"	"	117	1	312,99						
		5	Ramazanade Vakıf	Cami-Müş	"	"	"	"	118	1	2.834						
		6	Ramazanade Vakıf	Cami	"	"	"	"	122	11	1.420,1						
		7	Ramazanade Vakıf	Cami	"	"	"	"	137	1	450,70						
		8	Ramazanade Vakıf	Cami	"	"	"	"	108	1	212,73						
		1	Vakıflar Genel Mud.	K.Cami	Adana	Kozan	Sarıay	Aladag	27-29	662	1	339					
		2	Vakıflar Genel Mud.	Cami	"	"	"	"	27-29	182	1	1.352					
24		3	Vakıflar Genel Mud.	K.Cami	"	"	"	"	27-29	134	1	441					
		4	Vakıflar Genel Mud.	Cami-Müş	"	"	"	"	27-29	214	3	665					
		1	Vakıflar Genel Mud.	Cami-Müş	Osmaniye	Merkez	Hacıhalil	Sarıay	7	177	6	2.464					
		2	Vakıflar Genel Mud.	K.Cami	"	"	"	"	10	1	1.210						
24		3	Vakıflar Genel Mud.	Cami-Müş	"	"	"	"	20	20	365						
		4	Vakıflar Genel Mud.	Cami-Müş	"	"	"	"	20	20	365						

ÖZET

Bu araştırma Adana Sancağı'ndaki Osmanlı vakıflarını incelemektedir. Araştırma'da vakfiyeler esas olmak üzere, vakıf tayinleri, muhasebe, ferağ-intikâl ve mahkeme sicillerinden istifade edilmiştir.

Araştırma, giriş, altı bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte; genel olarak vakıf nedir, Adana Sancağı vakıflarının analizine niçin gerek duyulmuştur gibi sorulara cevap verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca araştırmada takip edilen yöntem ve kullanılan temel kaynaklar tanıtılmıştır.

Birinci bölümde; vakıfların kronolojisi, kategorizasyonu ve coğrafi dağılımları ile akarların mülkiyetlerinin menşe'i, ikinci bölümde; vakıf kurucularının sosyal statüleri, meslekleri, isim, lâkap ve unvanları, üçüncü bölümde; Evkâf Nezâreti'nin kurulmasından önce ve sonra vakıfların yönetim ve denetimleri, yöneticiler ve ücretleri, Adana Evkâf Müdürlüğü'nün kuruluşu, müdürler ve personel ve son olarak vakıfların zaptedilerek devletleştirilmesi, dördüncü bölümde; vakıfların gelir kaynakları, işletme biçimleri, giderleri ve Adana ekonomisindeki yeri, beşinci bölümde; vakıf kurumları ve bu kurumlarda çalışan personel, ücretleri ve hizmetleri yani vakıfların toplum hayatındaki yeri; altıncı bölümde; vakıf-şehir ilişkisi çerçevesinde Adana'nın kültürel ve ekonomik coğrafyasının oluşumu, hayrât ve akarâtın şehrin fizikî yapısı üzerindeki etkisi incelenmiştir.

Sonuç kısmında araştırmada yapılan veya yapılamayanlar üzerine bir değerlendirme yapılmıştır. Adana Sancağında vakıfların topluma; ibadet, eğitim, kültür, sosyal yardım, sosyal güvenlik, bayındırlık, belediyeçilik ve ulaşım gibi, oldukça geniş bir alanda hizmet ürettikleri görülmüştür.

ABSTRACT

This study examines the Ottoman waqfs in the province (sancak) of Adana. The main sources of this study are waqf deeds, waqf appointment records, waqf accounting books and Seriya şjils (court records).

The study consist of six chapters following an intorductory chapter, and ends with a conclusion. The Introductory chapter describes the concept of waqf and waqf institution in general and explains the reasons for sduying the waqfs of Adana province. It also describes the metod and the sources used in the study.

First chapter deals with the chronologies and categorization of waqfs. Their geographical distributions and sources of incomes. The second chapter examines social status and occupations of waqf founders. Statistical information are given concerning their names, nicknames and their titles. Third chapter concerns the administration and inspection of waqfs before and after the foundation of Evkâf Ministry. The salaries of administrators and, the Foundation of Adana Evkâf Directorship, its directors and its personnel. This chapter also concerns nationalization of waqfs by through confiscation of their properties. The fourth chapter looks at the sources of waqf incomes and areas of expenditure. This chapter examines the role of waqfs in the economy of Adana province . The chapter five examines the waqf perssonel their salary and service, and their place in social life in Adana. The final chapter examines the cultural and economic development of town of Adana as a waqf city; the role of charitable acts and rental property in development of physical structure of the town.

The conclusion part provides an evaluation of what has and what has not been achieved in this study; the study founds that waqfs in Adana provided a wide range of services to public such as religious, educational, cultural, social service and security, public works, municipality and transportation.